ALBINAS GRAŽIŪNAS

LIETUVA DVIEJŲ OKUPACIJŲ REPLĖSE 1940-1944

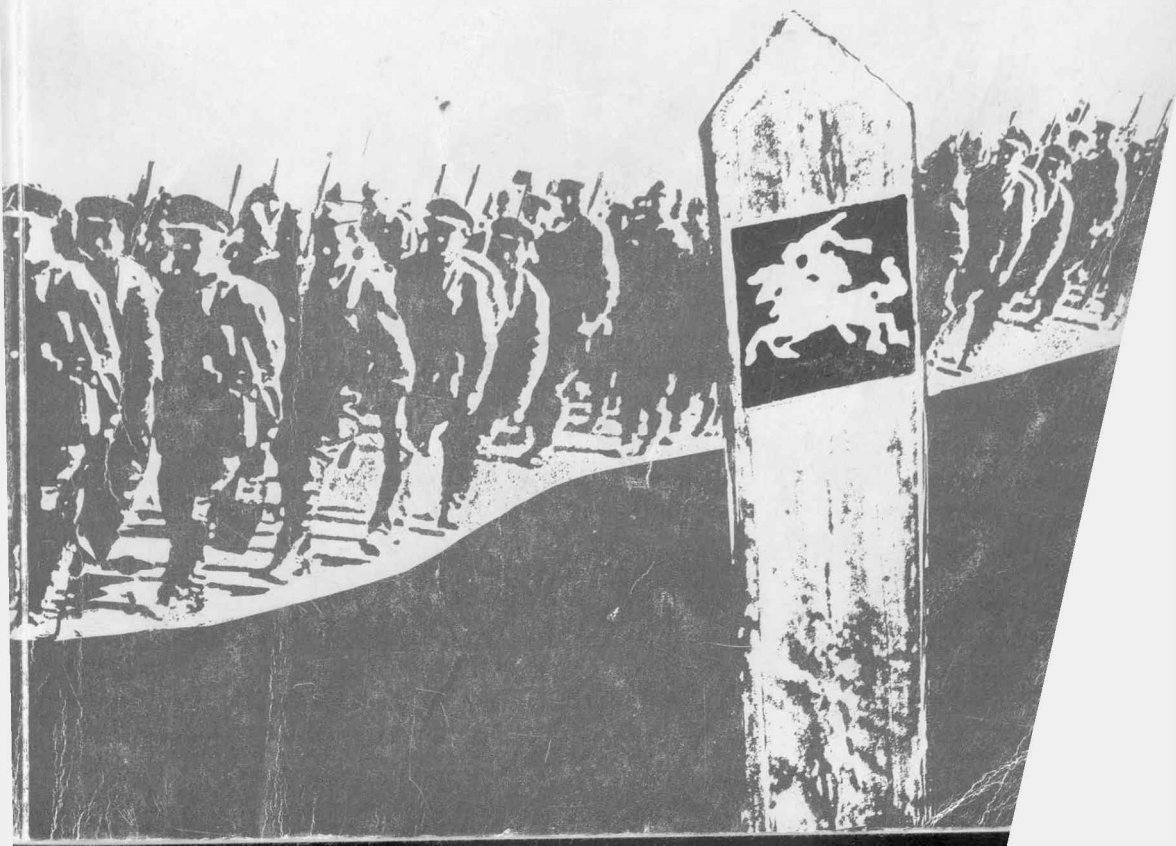

ALBINAS GRAŽIŪNAS

LIETUVA DVIEJŲ OKUPACIJŲ REPLĖSE 1940-1944

VILNIUS 1996

UDK 947. 45. 08
Gr–183

Mokslinis redaktorius habil. dr.
Kazys Ėringis

ISBN 9986–9031–7–3

© Gražiūnas, Albinas, 1996

ŽODIS SKAITYTOJUI

Skaitytojui pateikiama knyga "Lietuva dviejų okupacijų replėse. 1940–1944" yra nevystantis vainikas ant knygos autoriaus Albino Gražiūno, įžvalgaus sociologo ir žurnalisto, mirusio prieš ketvirtį amžiaus Jungtinėse Amerikos Valstijose, kapo. Pačiame kūrybinių jėgų žydėjime autorius pergyveno tuos kraupius lietuvių tautos pavergimo, valstybės sunaikinimo ir karo metus. Karo išvakarėse A. Gražiūnas nešiojosi vis pilnesnio Tėvynės išsiskleidimo įvaizdį, matė, kaip priespaudos nešėjai sutrypė, išgrobė visa, kas buvo sukurta, ir dėl to kentėjo. Viską įsidėmėjo, surankiojo iš šaltinių to meto Kaune ir visame krašte. Pasiekęs 1950 (?) metais JAV, parašė šį priešmirtinį testamentą būsimoms kartoms ir dėl staigios mirties jo lyg šiek tiek neišbaigė, neparašė apibendrinančios dalies ir įvado.

A. Gražiūnas skaitytojui pateikiamoje knygoje pamatuotai nušviečia 1940–1941 metų sovietinę ir 1941–1944 m. vokiečių okupaciją. Sovietų Sąjungos per vienerius okupacijos metus Lietuvoje padaryti nusikaltimai čia aptarti analitiškai ir objektyviai. Papildant tik primintina išankstinė ir pati klastingiausia Sovietų Sąjungos to meto niekšybė, kuri nutylima: tada, 1939 m. spalio 10 d., dvilypė "Vilniaus grąžinimo – perdavimo Lietuvai ir Lietuvos – SSRS tarpusavio pagalbos sutartis" numatė, kad "susitariančios pusės sieks plėtoti 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi nustatytus draugiškus santykius, pagrįstus nepriklausomo valstybingumo ir nesikišimo į antrosios šalies vidaus reikalus". Septintas sutarties straipsnis skelbė, kad "šios sutarties įgyvendinimas jokiu būdu neturi paliesti susitariančių šalių suverenių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir politinės sistemos, karinių priemonių, ir apskritai turi laikytis nesikišimo į vidaus reikalus principo". Tai Maskva garantavo ir sutartį su Lietuva sudarė, nors jau prieš dvylika dienų buvo susitarusi nacių Vokietijos ir SSRS vyriausybių (L. Ribentropo ir V. Molotovo) slaptą protokolą, pasirašytą 1939 m. rugpjūčio 23 d., pakeisti taip, kad Lietuvos valstybės teritorija patektų į SSRS įtakos sferą... ir Maskvos būtų okupuota.

Tai įsidėmėtinas Stalino ypač nedoros politikos klodas, atsiradęs Baltijos valstybių užpuolimo išvakarėse ir išryškėjęs tik po karo. Tačiau niekinga nacių Vokietijos politika taip pat pasiekė neeilinį laimėjimą, nukreipdama Baltijos tautų neapykantą pagrindiniam okupantui, įsibrovusiam iš Rytų. Šitas dalykas neužmirštinas todėl, kad kitos generacijos, išėjus tų įvykių liudininkams į Anapilį, tiksliau suvoktų tada Sovietų Sąjungos užpultų Baltijos šalių daugumos gyventojų pasaulėjautą. Akivaizdu, kad agresijai pasišovęs užpuolikas yra didžiausias priešas – taip buvo ir bus. Todėl Baltijos šalių tautoms sovietinė Maskva buvo pagrindinis priešas. Tą suprato ir supranta blaiviai mąstantys dori rusai. O Lenkijai, ki-

toms Vidurio ir Vakarų Europos šalims, nuožmiausiu priešu tapo jų užpuolikė nacistinė Vokietija.

Prieš II pasaulinį karą kiekvienas susipratęs lietuvis turėjo kitokių argumentų dėl pagrindinio potencialaus priešo sąvokos. Tačiau kai Sovietų Sąjunga, Lietuvai neturėdama teritorinių pretenzijų, 1941 metais ją okupavo, kiekvieno Tėvynę mylinčio lietuvio sieloje kilo nesulaikomas noras pasipriešinti pavergėjui. Jis ryžosi visomis galiomis priešintis okupanto užmačioms ir ieškojo būdų, kaip bent kuo nors padėti niekinamai Tėvynei. Žmonių būseną ypač vaizdžiai nusakytų tokia kasdienybė: gausioje neturtingų tėvų šeimoje augęs, atlikęs karinę tarnybą ir pramokęs mūryti krosnis, jaunuolis pas mus tą nelemtą 1940 m. vasarą ir ankstyvą rudenį mūrijo krosnis. Žinoma, nustebinti atėjūno plečiamo smurto kartkartėmis "politikavome". Ir tas krosnininkas, darbuodamasis šeimos klegesy, sau vienas tai su šypsena, tai susimąstęs vis kartojo – "nu bolševikai gaus, nu ir gaus, nu už tas niekšybes gaus..." Ir taip arba panašiai balsu, "nieko nebijodami", tada atviraširdiškai mąstė žmonės. Tik žmoneliai nežinojo, ką ir kaip reikia daryti.

Tad įžvalgaus sociologo ir skvarbios minties žurnalisto A.Gražiūno knygos pradžioje ir aptariama įvairių Lietuvos visuomenės sluoksnių laikysena pirmosios sovietų okupacijos metais. Būtent tuomet ir kilo gaivališkas bei padrikas priešinimasis atėjūnui iš Rytų. Tie veiksmai dažnai būdavo neatsargūs, pavojingi, tik jaunatviškai motyvuoti. Patriotai smerkė vietinius parsidavėlius, kurie uoliai tarnavo sovietiniam okupantui ir priešinosi įsibrovėlio pastangoms įsiskverbti į valstybės struktūras.

Nušviesdamas šiuos reiškinius, knygos autorius pateikia daug užmirštų arba visuomenei visiškai nežinomų faktų.

Sielvartavimus ir chaotiškus protestus dėl Tėvynės pavergimo netrukus pakeitė sąmoninga pogrindinė veikla. Naujam reiškiniui knygoje skirta daug vietos. Areštų ir kankinimų siautulyje pabėgimas per sovietų griežtai saugomą sieną į Vokietiją buvo vienintelis būdas išsigelbėti. Berlyne ir be bėglių telkėsi nemaža grupė lietuvių. Vienas iš jų – Lietuvos kariuomenės kūrėjas ir savanoris, Lietuvos įgaliotasis ministras Vokietijai pulkininkas Kazys Škirpa. Lietuvos diplomatinėms tarnyboms gavus nurodymus imtis Lietuvos gelbėjimo akcijų, šiai veiklai visas jėgas skyrė ir geležinės valios žmogus pulkininkas K. Škirpa. Nors sąlygos jam veikti Berlyne buvo labai nepalankios (padėtis pasidarė dar keblesnė karo su Maskva išvakarėse), tačiau šis žmogus rankų nenuleido. Jau 1940 m. liepos 2 d., kaip nurodo savo knygoje A.Gražiūnas, K.Škirpa ėmėsi žygių sudaryti Lietuvos tautinį komitetą. Be to, plk. K.Škirpos iniciatyva ir jam vadovaujant 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įkuriamas Lietuvių aktyvistų frontas (LAF): rezistencinės kovos sambūris, savo veiklą perkėlęs į sovietų okupuotą Lietuvą. LAF'as, Vokietijos armijoms pajudėjus per sovietų apgultą Lietuvos sieną, pradėjo ir sėkmingai įvykdė 1941 metų Birželio sukilimą ir dar prieš vokiečiams įžengiant į Kauną suformavo Laikinąją Lietuvos vyriausybę

bei visoje šalyje paėmė valdžią į savo rankas. Apie tuos įvykius ir tą laikmetį sovietinis okupantas 45 metus skleidė tik šmeižtą, naikino ir persekiojo sukilimo dalyvius. Maskva pasauliui tvirtino, kad esą sukilimo dalyviai buvę vokiečių parankiniai. Taip sovietai darė dar ir todėl, kad Birželio sukilimas Maskvai buvo tarsi kaulas gerklėje ir neigė kalbas apie jos atliekamą tautų "išlaisvinimo" misiją Europoje.

Šis stambus A.Gražiūno veikalas yra svarbus nušviečiant pasiruošimą Birželio sukilimui ir tas didingas lietuvių kovos už savo laisvę dienas.

Karo išvakarėse (Vokietijos laikysena Lietuvos atžvilgiu tuomet dar buvo neaiški), kaip bebūtų keista, lietuviai laukė rusų ir nacių susikirtimo, nes tai buvo vienintelė galimybė išsigelbėti iš sovietų priespaudos, sustabdyti terorą, žudynes, išvengti įkalinimo ir tremties iš Tėvynės. Tokios kone visų lietuvių nuotaikos yra suprantamos: Vokietija užpuolė ir pasiglemžė ne Lietuvą, o kito okupanto užvaldytą grobį. Tai esminis skirtumas, nors pagal slaptus suokalbius aukščiausiu lygmeniu vienas okupantas buvo vertas kito.

Knygos autorius savo darbe plačiai nušviečia vokiečių okupaciją. Tai nuosekli sociologinė studija apie daugialypę padėtį to meto Lietuvoje ir bene pirmasis lietuviškai parašytas darbas, kuriame taip nuosekliai ir remiantis dokumentais apibūdintas vokiečių okupacijos laikotarpis Lietuvoje. Šiandien tiek daug medžiagos pateikti pagal karo meto vokiečių šaltinius būtų gana sudėtinga ir brangu. A.Gražiūnas sėkmingai pasinaudojo vokietmečio lietuvių pogrindine ir viešąja spauda, kurioje skelbti iš vokiečių kalbos gana neblogai išversti į lietuvių kalbą svarbūs vokiečių civilinės okupacinės valdžios dokumentai. Sovietmetis tuos šaltinius laikė niekiniais, nors tie dokumentai yra neįkainojami laikmečio liudininkai. Ir dar: sovietai tuos šaltinius stropiai slėpė, kad studentai, mokslininkai ir šiaip tuo laikotarpiu besidomintys negautų žinių apie lietuvių siekius tuomet atkurti valstybinę Lietuvos nepriklausomybę bei apie buvusią galimybę okupacijos sąlygomis rašyti apie tuos trošk imus.

Vokiečiai, sukilusią Lietuvą užėmę per kelias dienas, suprato, kad sovietinis režimas nuverstas, valdžią Lietuvoje paėmė nepriklausomybės siekiantys piliečiai, Laikinoji vyriausybė sudaryta ir ji eina savo pareigas. Kai kurie vermachto vadai tokią padėtį vertino palankiai. Kiti laikė, kad valdžios klausimas ne jų reikalas, ir vokiečių armijos daliniai, vengdami veltis į nacių suplanuotas žydų egzekucijas, žygiavo pirmyn. Paskui vermachtą į Lietuvą įžygiavusios tam tikros vokiečių dalys tuojau ėmėsi žudyti žydus. Tačiau masinis šių Lietuvos piliečių naikinimas prasidėjo tik atvykus ypatingos paskirties žudikų daliniams (Einsatzgruppen). Šie šiurpūs nusikaltimai Lietuvos žmonėms sukėlė siaubą.

Laikinoji vyriausybė greit sumetė, kad Hitleris neketina Lietuvai suteikti valstybinės nepriklausomybės. Vokiečių civilinė okupacinė valdžia, atvykusi liepos mėn. pradžioje, po pakartotinių derybų 1941 m. rugpjūčio 5 d. Lietuvos laikinąją vyriausybę privertė atsistatydinti. A.Gražiūnas savo

knygoje išsamiai nušviečia tolesnius įvykius. Lietuvių visuomenė ir dabar miglotai nutuokia apie tuos dalykus. Maskvos vergovinei politikai tarnaujantys ideologai nuo lietuvių visuomenės, mokslo siekiančio jaunimo 45 metus slėpė faktą, kad Birželio sukilimo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė ir jos ministrai vokiečiams buvo tarsi krislas akyje. 130 000 sukilėlių, teisingiau gyventojų daugumos vardu sudarytos vyriausybės, vokiečiai areštuoti nesiryžo, nes, kaip liudija dokumentai, naciai valstybinio suverenumo siekius bandė "nustumti į šalį akių nebadančiu būdu". Todėl vokiečiai iš Laikinosios vyriausybės ministrų sudarė generalinių tarėjų tarybą, kurios pirmininku paskyrė okupantui palankų generolą P. Kubiliūną ir kitus. Tačiau minėti vokiečių paskirti lietuviai aklai nevykdė visų nacių įsakymų, kaip kad Maskvos instrukcijų beatodairiškai laikėsi A. Sniečkus su savo sėbrais. Be to, kai kurie Laikinosios vyriausybės ministrai nesutiko būti tarėjais, pavyzdžiui, prof. B. Vitkus atsisakė būti generaliniu žemės ūkio tarėju.

Vokiečių civilinės valdžios pareigūnai, sudarę Lietuvos generalinių tarėjų tarybą, jos veiklą slopino. Jungtinių pasėdžių, pirmininkaujant tarėjų vadovui gen. Kubiliūnui, beveik nebūdavo. Tarėjų įstaigos veikė autonomiškai, tačiau lygia greta darbavosi ir lietuvių administracijos valdybos. Atsirado dvivaldystė, kuri buvo būdinga tik Lietuvai, nes šito dalyko neaptiksime nei Latvijoje, nei Estijoje. Vokiečiai vengė pabrėžti kokį nors Lietuvos savarankiškumą ir daugiau remdavosi Kauno bei kitų Lietuvos miestų kariniais komendantais, apskričių viršininkais, valsčių viršaičiais. Vokiečių šaltiniuose yra nuorodų, kad Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje daug ryškiau negu Sovietų Sąjungos srityse "buvo numatyta vokiška okupacinė civilinė vadovybė tiktai priežiūrai, kai pati administracija buvo palikta vietinių sluoksnių rankose". O tie Maskvos prakeiktieji, pavyzdžiui, net generalinis tarėjas gen. P.Kubiliūnas, tikėjęs vokiečių galybe, žiauraus karo meto sąlygomis sprendžiant principinius reikalus anaiptol nebuvo aklas vokiečių parankinis. Šioje A.Gražiūno knygoje pateikiami ypatingos reikšmės faktai liudija, kad vokiečių okupacijos metais net generalinių tarėjų įstaigos (valdybos), leidusios vokiečių interesus atitinkančius potvarkius, dažnai nepaisydavo įsakų skelbiamų reikalavimų. Šia proga dar prisiminkime visą kraštą pasiekiančią pogrindinę spaudą. Kai vokiečiai Lietuvoje gaudydavo žmones darbams į Vokietiją, tai net vidaus reikalų valdyboje būdavo slepiami žmonės (generalinis tarėjas gen. P.Kubiliūnas apie šią slėptuvę žinojo). Ar kada nors karo ir pokario metais šitaip elgėsi A.Sniečkus? Gal todėl vietinių pakalikų skatinama sovietų žvalgyba taip įnirtingai ieškojo gen. P.Kubiliūno ir jį Vokietijoje suradusi sunaikino.

Uoliausias darbo jėgos telkėjas vokiečiams darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas dr. J.Paukštys, naciams įnirtingai gaudant Lietuvos žmones darbams į Reichą, buvo net išleidęs aplinkraštį nutraukti mokslą Lietuvos aukštosiose mokyklose ir studentus išsiųsti į Vokietiją. Tačiau generalinis tarėjas P. Kubiliūnas šį vienvaldiškai dr. J. Paukščio paruoštą dokumentą pa-

skelbė niekiniu ir Paukščio veiklą suspendavo. Deja, vokiečių generalinis komisaras Paukščio iš pareigų neatleido. Šituos faktus naudinga žinoti tyrinėjantiems visokių kolaborantų veiklą.

Vokiečiai, net karinė jų valdžia, vykdydama dar 1939 m. gegužės 23 d. konferencijos, kuriai pirmininkavo Adolfas Hitleris, nutarimą, jau 1941 08 15 ėmėsi žygių Lietuvos darbo jėgą išnaudoti Reicho reikalams. Pagal tą nutarimą, kilus karui Rytuose, nevokiškų sričių gyventojai turėjo būti panaudoti kaip darbo jėga. Konferencijoje dalyvavo aštuoni ginklo rūšių ir armijų vadai bei šeši aukštieji karininkai, matyt, ir represinių tarnybų vadovai. Iš tos konferencijos nutarimų paaiškėja, kad iš pradžių naciai ketino laikytis Hagos konvencijos. Tačiau kai vokiečių puolimas įstrigo, nacių vyriausybė visokiausiomis vilionėmis bei apgaulėmis griebėsi kitataučius "savanorius" telkti į įvairios paskirties karinius dalinius. Vokiečiai pakeitė ir Lietuvos apsaugos dalinių tikslus bei, tas karines dalis pavadinę įvairios paskirties batalionais, išsiuntė juos už Lietuvos ribų kovoti su sovietų kariniais diversantais, partizanais ar net į frontą. Tik keli tokie daliniai veikė Rytų Lietuvoje.

Nuostabą kelia vokiečių civilinės valdžios pedantiškumas ir nuožmios nuostatos užimtų kraštų gyventojams. Tačiau nacių kietaširdiškumą tramdė net keturių lygmenų valdžia – vokiečių civilinė, generalinių tarėjų institucija, Lietuvos savivalda ir pogrindžio spaudos opinija. Kaip liudija į JAV nacionalinį archyvą patekęs Reicho užimtųjų Rytų kraštų ministerijos 72 puslapių memorandumas–projektas, tuomet, vokiečiams iš Lietuvos traukiantis, naciai buvo suplanavę dar sykį užimsimų sričių gyventojams pasibaisėtinus dalykus: planuota persekioti ir naikinti nepriklausomybės siekusius sluoksnius, ką ir padarė sovietai, antrą kartą okupavę Lietuvą.

Į akis krenta ir kiti sovietų–nacių elgsenos panašumai, išsamiai pateikiami A.Gražiūno knygoje. Naciai, panašiai kaip ir sovietiniai marksistai, trukdė rastis lietuvių prekybininkų luomui, nes verslininko jau nepaversi darbo gyvuliu. Vokiečiai, suėmę ir iššudę žydus, sunaikino kone visus Lietuvos prekybininkus ir amatininkus. Susidarius tokiai padėčiai, vokiečių civilinė valdžia lietuviams leido ruošti įvairių specialybių amatininkus, tačiau nieku gyvu nesutiko, kad būtų rengiami prekybininkai. Panašiai elgėsi ir sovietai, nes jie prekybos monopolį suteikė valstybei, o kooperaciją griežtai apribojo. Anot sovietinio marksizmo, nieko negaminantis prekybininkas – visuomenės parazitas. Todėl sovietmečio prekybininkas buvo viso labo tik valstybės tarnautojas.

Būdinga, kad ir naciai, ir sovietiniai marksistai akordinio darbo apimtis, arba sovietinio plano lygmenį, vis didino ir didino, o atlyginimas už atliktą darbą iš esmės nekito, todėl žmogus tapdavo darbo vergu. Ir vieni, ir kiti vasaros darbams nesivaržydami naudojo moksleivius ir studentus. Pažymėtina, kad darbo tarnyba Vokietijoje idėjiškai buvo patrauklesnė negu sovietinės darbo akcijos bei talkos ar stachanovietiškas judėjimas.

Vokiečių karinės valdžios veiksmai armijoms sparčiai veržiantis pirmyn žymių pėdsakų nepaliko. Vermachtas net stengėsi neįsivelti į žydų žudynes, tačiau ir jis nebuvo visagalis. Vokiečiai traukdamiesi naikino Lietuvos turtą. Buvo sudeginta daug miestų ir miestelių centrų. Nuo karo veiksmų labai nukentėjo Vilnius, kiti miestai, buvo sugriauti Lietuvos geležinkeliai, daug tiltų. Pavyzdžiui, prie Panevėžio (Berčiūnuose ir Naujamiestyje) buvo susprogdinti didžiuliai karinių medžiagų sandėliai. Žmonėms slegiantį įspūdį paliko Panevėžyje susprogdinti septyni našūs ir modernūs malūnai, sudeginti ūkininkų pastatai, kariuomenei be kautynių traukiantis iš Panevėžio.

Lietuvos žmonių prisiminimai apie karinę valdžią per trejus vokiečių okupacijos metus liko daug šviesesni nei iš 1914–1918 metų karo. 1941 m. Birželio sukilimo ir karo metu vokiečių pirmuoju karo lauko komendantu Kaune ir 821 komendantūros plote (Marijampolėje, Vilkaviškyje, Jonavoje, Ukmergėje, Utenoje ir Panevėžyje) buvo palankus lietuviams austras gen. mjr. von Pohlis. Deja, birželio 25 d. (trečiadienį) jis Laikinosios Lietuvos vyriausybės delegacijai pasakė, kad negalįs kalbėtis su jais, kaip vyriausybės atstovais, nes karinei valdžiai yra pavesti tik karo ir su juo susiję dalykai. Vilniuje buvo 749 karo lauko komendantūra, kuriai vadovavo von Ostman ir kuri dar kontroliavo Alytų, Švenčionis, Gardiną, Lydą ir kitas Pietryčių vietoves. Bet sustambinus komendantūras, vyriausiuoju vokiečių karo komendantu Lietuvoje (1942–1944) buvo generolas maj. Emilis Justas, kuris, nors lietuviškai nebemokėjo, tačiau buvo kilęs iš Rytprūsių lietuvių ir savo lietuviškos kilmės neslėpė. Generolas gerai suprato tikrąsias lietuvių aspiracijas ir kiek sugebėjo žiauriomis karo sąlygomis jas rėmė, brangino teatro meną, buvo Operos ir baleto teatro operetės trupės globėjas, kuo galėdamas jai padėjo. 1942 m. birželio 27 d. laidojant mirusį visus metus ligoninėje išgulėjusį partizaną K. Savicką vokiečių karo komendantas gen. Justas savo kalboje viešai pripažino, jog lietuviai partizanai buvo pirmieji vokiečių ginklo talkininkai kovoje prieš sovietinį bolševizmą. Vokiečių okupacijos pabaigoje generolas pateko nacių nemalonėn, buvo atleistas ir išsiųstas į Kuršo frontą. Prie Bauskės pateko sovietų nelaisvėn. Niurnbergo procese ir Rygos susidorojime kaip liudytojas palankiai liudijo Lietuvai. Pagaliau, pagal ne visiškai patikrintą versiją, sovietų "karinio tribunolo" buvo nuteistas ir Rygoje šalia Operos ir baleto teatro už kanalo esančiame skvere pakartas. Lietuvos dalinių kariai, buvę pavaldūs karo komendantui gen. Justui, brangina jo atminimą. Kovose su sovietų diversantais Rytų Lietuvoje jis brangino kiekvieno lietuvio kario gyvybę, patekusiems į pasalas žaibiškai atsiųsdavo šarvuočių paramą, net šarvuotą traukinį. Tai įnašas lietuvių pastangoms apsaugot didžiąją dalį Lietuvos nuo Maskvos diversantų sverbimosi.

Habil. dr. KAZYS ĖRINGIS

LIETUVIAI LAUKIA KARO

Sovietinė okupacija ir teroras

Lietuviai nuo seno giedojo giesmę "Šventas Dieve", kurioje meldė: "Nuo bado, maro, ugnies ir karo gelbėk mus, Viešpatie!" Tačiau kai sovietinė Rusija 1940 m. birželio mėn. 15 d. okupavo tėvynę, jie pradėjo laukti karo. Kuo ilgiau truko okupacija, tuo labiau lietuviai laukė karo. Ne todėl, kad nesuprastų, ką karas – ypač šių dienų – reiškia. Atrodė, tik karas gali duoti progą nusikratyti sovietinės okupacijos ir atgauti Laisvę bei Nepriklausomybę arba bent sustabdyti okupanto pradėtą lietuvių tautos masinį naikinimą. Per vienerius metus į sovietinius kalėjimus buvo sugrūsta apie 12 000 Lietuvos piliečių. Vien tik Kaune jų buvo kalinama apie 3700, Vilniuje – 3200, Šiauliuose – 800, Marijampolėje – 750, nemaža Panevėžio, Rokiškio, Pravieniškių, Zarasų bei kituose kalėjimuose. Prieš didesnes akcijas ar žymesnius įvykius okupantai plačiu mastu vykdė ir lietuvių areštus, kad pavergtieji nepasipriešintų ir nepareikštų protesto. Prieš vadinamojo liaudies seimo rinkimus, 1940 m. liepos 11-osios naktį jie areštavo ir uždarė į kalėjimus apie 2000 žymesnių inteligentų ir kitų veiklesnių žmonių. Tų pačių metų lapkričio 5–6 dienomis, prieš sovietinės revoliucijos Rusijoje šventę, areštuota ir sukišta į kalėjimus daugiau kaip 600. Didžiausią siaubą lietuviams sukėlė 1941 m. birželio 14 d. pradėtas neįsivaizduojamos apimties masinis lietuvių vežimas į Rusiją. Vien iš Kauno birželio 15 d. išėjęs traukinys su 59, o rytojaus dieną kitas – su 54 tremtinių prikimštais vagonais.

Iš Alytaus išėjo 63 vagonų tremtinių ešelonas, iš Vilkaviškio – 81. Prie jų Kaune prikabinti dar 8 tremtinių pilni vagonai... Iš viso buvo suskaičiuota 871 tremtinius vežęs vagonas.

Ką tuo metu lietuviai jautė, laikraščio "Į laisvę" 1941 m. Nr.8 vaizdžiai pasakoja "Studentės" slapyvardžiu pasirašiusi autorė straipsnelyje "Paskutinis pasimatymas prie užkaltų vagonų". Ten rašoma: "Tai buvo gražią saulėtą dieną, kai Lietuvos margaspalvėse pievose dūzgė bitės, o lietuvio širdyje slėpėsi didžiulis skausmas. Važiuojame traukiniu iš Vilniaus į Naująją Vilnią. Žmonių veiduose nevilties šešėliai. Girdėjau dūsaujant. Akys neramiai žvilgčioja pro vagono langus. Pravažiuojam pirmą stotį – Pavilnį; antroji buvo Naujoji Vilnia. Netenka ilgai laukti. Visi skuba į peroną. Dairomės. Tuoj prieš mūsų akis stoja visas miškas gyvulinių vagonų. Vos keletą žingsnių žengę, atsiduriame prie tų nelaimingųjų laisvės ir tėvynės netekusių lietuvių, kurie smurtu vežami į Kazachstaną, Sibirą, Kam-

čiatką. Visi vagonai uždaryti, tik aukštai pro mažutį, aptvertą prekinio vagono langelį ir kai kur pro praviras duris matyti galvos. Nė vieno veide nesimato "buržujo", bet visuose labai lengva išskaityti liūdesį dėl pamintos žmogaus teisės laisvai gyventi, galvoti ir veikti. Kiekvieno akyse matyti žodžiais nenusakomas skausmas, o lūpose – išreikštas skundas. Pirmasis ešelonas, gal apie 50 vagonų, negailestingai prikimštas žemaičių. Klausiame, iš kur esą. Beveik visi pro virbus atsako: "Iš Tauragės, iš Tauragės". Šitokio atsakymo susilaukėme iš visos eilės vagonų. Kiek toliau rainiškiai. Vargšai žemaičiai... Mūsų akyse pasirodo ašaros, tačiau jie neverkia: ir kentėdamas žemaitis moka tylėti dantis sukandęs. Tik vienas graudus vaizdas mus prislegia besibaigiant ešelonui: gyvenimo naštos palaužta senutė, žila kaip obelis, rankas laužydama rauda. Didelės ašaros rieda per raukšlių išvagotą veidą. Šitaip jos skausmas išsiliejo pamačius stovintį prieš vagoną sūnų, kuris neturi teisės nei rankos paspausti išvežamai motinai, nei stiklo vandens paduoti. Einame toliau. Klausiame, iš kur. "Iš Marijampolės", – atsako. Klausiame, ar turi ko valgyti. "Taip. Kol kas turime". Vis mat suvalkiečiai su ambicija. Kiti net bando juokauti: "Dabar išvežami mes laimingesni už jus. Štai bent jūs atvykstate mūsų palydėti. O kai jus veš, gal nė tos paguodos neturėsite, nes nebus kam išlydėti." Daugiau kalbėti negalime, nes raudonarmietis su durtuvu surinka pasišalinti. Vėl einame. Vėl kalbiname, raminame savo seses ir brolius. Randame vagonus iš Šiaulių. Kiti jau išvažiavę toliau į nežinią. Pamatę mus, išvežamieji susigrūda prie langelių, prie truputį pravertų durų ir visu nuoširdumu nori mums patarnauti, klausia, ko ieškome. Viename vagone matome jauną moteriškę su mažu vaikučiu ant rankų. Girdime jo prašymą: "Mama, duonos". O ji pro ašaras pažvelgia į mus. Suprantame jos skausmą. Su savimi mes turime pasiėmę barankučių, tik nežinome, kaip jas paduoti. Moteriškė nuleidžia virvutę. Vos baigiame verti ant jos barankutes, girdime vėl šaukiantį raudonarmietį. Nepaisome. Moteriškė iš langelio prislėgtu balsu klausia: "Ar dar neprasidėjo karas?" Iš kito vagono kaunietis klausia paskutinių naujienų. Teiraujasi apie draugus ir pažįstamus. Bet jam rūpi svarbiausias dalykas: "Ar galima ko tikėtis iš Vakarų?" Suraminame. O jie ir mažiausia viltimi patenkinti – širdimi ir lūpom džiaugiasi. Mums beieškant išvežtų ir pažįstamų, pasigirsta du šūviai. Vienas lietuvis norėjo pabėgti. Raudonarmietis iššovė, sugavo, surišo rankas ir nusivedė į dar "saugesnę" vietą. Prikimšti vagonai dar labiau saugomi. Neprileidžia nė vieno žmogaus. Iš tolo pro langelių virbus dar matome išvargusius, suprakaitavusius veidus, dar girdime mažųjų verksmus, tačiau nebegalime su jais pasikeisti vienu kitu žodeliu. Pavaikščioję ir apverkę jų nedalią, skaudančia širdimi grįžtame į sostinę, savyje klausdami, kada bus mūsų eilė. Dėkui Dievui, to mes nesulaukėme. Ratas ėmė suktis į kitą pusę".

Vytautas Rimkus savo atsiminimų knygelėje "Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 m." apie tuos tremtinių vagonus Naujojoje Vilnioje pa-

sakoja labai panašiai. Jis rašo: *"Nelaimingi suimtieji, iškart nesuspėti išvežti, dieną kitą būdavo laikomi netoli Vilniaus esančioje didelėje geležinkelių susikirtimo vietovėje Naujojoje Vilnioje. Į ten daug dar nesugaudytų važiuodavo pasižiūrėti, įsitikinti savo akimis ir nuvežti nelaimingiesiems bent mažų dovanėlių. Ir aš susirinkau savo kuklių studentiškų sutaupų daiktelius – maisto, vaistų, pieštukų, popieriaus. Įsidėjau maldaknygę, mažų lietuviškų knygučių. Su pilnu portfeliu ir mažu ryšulėliu išskubėjau į Naująją Vilnią. Taip, tenai stovėjo šimtai vagonų su "išlaisvintojų", "išvaduotojų" (taip save mėgino tituluoti okupantai – rusų bolševikai) sugaudytais, nužmogintais žmonėmis iš visos Lietuvos. Vyrai, moterys, vaikai, seneliai, kūdikiai, ligoniai – visi sugrūsti į dvokiančius, rusiškus, gyvuliams vežti skirtus vagonus, visi pakeliui į pražūtį, į baisųjį rusiško naikinimo katilą kažin kur Rusijos toliuose. Vagonai užrakinti. Jų tarpduriuose palikti tik siauri plyšeliai orui įeiti, pro juos blizgėjo baimingos nelaimingųjų akys, girdėjosi tykūs prašymai vandens, maisto ar kitko, matėsi iškištos nosys, pirštai, delnai, kai kur buvo spraga net visai rankai iškišti. Tai mano broliai ir sesės lietuviai!.. Kaip silkės statinėse sugrūsti. Bolševikiniai enkavėdistai ir rusų kariuomenės kariai sargybiniai, su parengtais šauti šautuvais ir durtuvais ant jų, kai kurie su automatais, piktai vijo atvykusius atsisveikinti, aplankyti minią nelaimingųjų. Tie sargybiniai stovėjo viena ar abiem rankom įsikabinę į vagonų kampus, laiptus. Kiti vaikščiojo keikdami ir šautuvų buožėmis grūmodami, ne vienam ir šerdami kur pakliuvo. Kurį laiką stovėjau kiek nuošaliau ir iš pasibaisėjimo vos begalėjau alsuoti. Niekad savo gyvenime nebuvau matęs taip žiauriai besielgiančių lietuvių ūkininkų, bernų, čigonų, žydų ar kurių kitų net su skerdimui ar pardavimui skirtais gyvulėliais. Net bekonus, sudėtus į vežimą, ir pakeliui į "Maisto" pirkimo vietas ar skerdyklas Lietuvoje gyvenantieji dar pakasydavo, net pagailos žodį pasakydavo. Ir taip su visų rūšių gyvuliais, paukščiais, skirtais žmonėms maitintis ar dirbti. O čia... taip elgiasi su niekuo nekaltais žmonėmis! Vos besuvaldžiau ašaras. Nepaisydamas bolševikų ginkluotų sargybinių, pribėgau prie vagonų ir dalijau nelaimingiesiems atsivežtąsias smulkmenas. Po kelių vagonų, toliau esantieji rusai sargai, nušokę nuo vagonų, užtvėrė rankomis kelią, kad toliau nebegalėčiau bėgti, o jei taip, tai į jų rankas. Apsisukęs kiek atgal, įsimaišiau išlydinčiųjų minioje. Kiek paėjęs, prišokau prie kitų vagonų ir baigiau dalyti atsivežtas smulkmenas". (O.c.9–11 p.).*

Vėliau surinktomis žiniomis tų deportacijų metu iš Lietuvos buvo išvežta 34260 asmenų. Tarp išvežtųjų buvo 1089 mokytojai ir profesoriai, 3389 ūkininkai, 168 gydytojai, 113 teisininkų, 879 darbininkai, 1591 valdininkas, 416 studentų, 6378 moksleiviai, 1865 šeimininkės ir kt. 622 lietuviai kariai – pradedant generolais ir baigiant eiliniais bei civiliais kariuomenės tarnautojais – buvo išvežti į Rusiją, prisidengus tariamu siuntimu į kursus.

Tos akcijos buvo baisios dar ir tuo, kad buvo deportuojami ne tik

suaugę sveiki asmenys, bet ir vaikai, pradedant neseniai gimusiais kūdikiais, bei nukaršę seneliai. Tarp deportuotųjų buvo iki 1 metų amžiaus – 211 vaikų, iki 4 metų – 1415, iki 10 metų – 2165. Asmenų iki 70 metų – 609, iki 80 metų – 313, iki 90 metų – 104 ir 100 metų sulaukusių – 10.

Rusų–vokiečių karo nuojauta

Kalbėdami apie karą, lietuviai turėjo galvoje rusų–vokiečių karą. Vokietija tuo metu buvo vienintelė Europos valstybė, pajėgi kariauti su sovietine Rusija ir, anuometiniu lietuvių įsitikinimu, į tokį karą sparčiai artėjanti, nors oficialūs sovietų ir nacių santykiai tokio karo greitai nepranašavo. Iš paviršiaus jų santykiai atrodė net geri. Jau 1939 m. buvo pasirašyta Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartis, o 1940 m. vasario mėnesį – ir ekonominė, pagal kurią SSRS Vokietijai dideliais kiekiais tiekė karui reikalingų medžiagų. Pagaliau, tarsi atsisakydami paskutinių savo interesų Lietuvoje, naciai repatrijavo ir Lietuvoje gyvenusius vokiečius. O dar mažiau būtų buvę panašu į artimą karą, jei lietuviai anuo metu būtų žinoję apie vokiečių ir sovietų kartu su minėta nepuolimo sutartimi pasirašytus slaptus protokolus. 1939 m. rugsėjo 28 d. pasirašytu slaptu protokolu Vokietija sutiko, kad SSRS okupuotų Lietuvą. Tik Sūduva turėjo atitekti Vokietijai. O kai 1940 m. okupuodami Lietuvą sovietai užėmė ir numatytą vokiečiams palikti Sūduvą, naciai sutiko ją sovietams parduoti. Tuo reikalu buvo pasirašytas šis protokolas:

"Vokietijos ambasadorius grafas von Schulenburg, Vokietijos Reicho vyriausybės įgaliotas, iš vienos pusės ir SSRS Liaudies Komisarų Tarybos Pirmininkas V.M.Molotovas, SSRS vyriausybės įgaliotas, iš antros pusės susitarė taip:

1. Vokietijos Reicho vyriausybė atsisako savo pretenzijos į Lietuvos teritorijos juostą, minimą 1939 m. rugsėjo 28 d. papildomame slaptame protokole ir pažymėtą žemėlapyje, pridėtame prie protokolo;

2. SSRS vyriausybė yra pasirengusi kompensuoti Vokietijos Reicho vyriausybei už teritoriją, minimą šio protokolo pirmame punkte, mokėdama Vokietijai 7 500 000 aukso dolerių arba 31 500 000 reichsmarkių.

SSRS vyriausybė 31,5 milijono reichsmarkių sumokės šiuo būdu: vieną aštuntąją dalį, t.y. 3 937 500 reichsmarkių, ne geležies metalo tiekimais per tris mėnesius nuo šio protokolo pasirašymo dienos, o likusias septynias aštuntąsias dalis, arba 27 562 500 reichsmarkių, auksu, atsiskaitant iš vokiečių aukso mokėjimų, kuriuos Vokietija turi sumokėti 1941 m. vasario 11 d. pagal laiškus, pasikeistus tarp Vokietijos ekonominės delegacijos pirmininko Dr. Schurre ir SSRS užs. prekybos liaudies komisaro pono A.J.Mikojano, ryšium su 1941 m. sausio 10 d. susitarimu dėl tarpusavio tiekimų sutarties antrojo periodo metu pagal ekonominį susitarimą, 1940 m. vasario mėn.pasirašytą tarp Vokietijos Reicho ir SSRS.

3. Šio protokolo surašyta po du originalius egzempliorius vokiečių ir

rusų kalbomis; protokolas įsigalioja jį pasirašius.

Maskva, 1941 m. sausio 10 d.

Už Vokietijos Reicho vyriausybę	*SSRS vyriausybės įgaliojimu*
SCHULENBURG	*V. MOLOTOV*

Jei lietuviai ir būtų žinoję apie tokio protokolo buvimą, jų nuomonė, jog karas tarp bolševikų ir nacių neišvengiamas, greičiau nebūtų pakitusi, nors okupantai ir stengėsi ją pakeisti. Per savo agentus surinkę žinias, kad lietuviai laukia vokiečių ir sovietų karo, okupantai spaudoje kaltino anglus, kurie, esą, provokaciniais tikslais skleidžią gandus apie galimą karą. Tačiau tai nė vieno lietuvio neįtikino. Lietuviai manė, jog tokios dvi sistemos, kaip bolševikų ir nacių, negali ilgai viena kitos pakęsti, nes tai iš esmės nesutaikomi priešai, siekią nesuderinamų tikslų – bolševikai sukomunistinti ne tik Europą, bet ir pasaulį, o naciai – įsigalėti Rytų Europos erdvėje, ką galėjo padaryti tik sunaikinę sovietus. Jų sutartis ir viešas kalbas apie gerus santykius lietuviai laikė – ir iš tikrųjų nė kiek neklydo – tik abiejų pusių manevrais, kuriais ir vieni, ir kiti susirėmimą bandė nustumti iki tinkamo momento. Ir tą jų pažiūrą patvirtino daugelis dalykų. Patys okupantų pareigūnai ne kartą ir lietuviams prasitardavo, jog visokie susitarimai su vokiečiais esą tik taktikos dalykas – kapitalistai, tarp savęs kovodami, nusilptų ir susidarytų sąlygos pasaulio proletariato pergalei. Ne vienas jų net girdavosi, jog netrukus būsiąs Berlyne. Karininkų ir politinių vadovų susirinkimuose, kur turėjo dalyvauti ir lietuviai karininkai, ilgainiui komisarai pradėjo atvirai kartoti, kad artėjąs karas, kad jis esąs neišvengiamas, kad teksią kariauti su pikčiausiu SSRS priešu – nacių Vokietija. Repatrijuojant vokiečiams, kartu repatrijavo ir nemažai norinčių iš sovietų rankų ištrūkti vokiečiais apsimetusių lietuvių. Iš tų repatrijantų pagal susitarimą gauti laiškai taip pat teigė, jog karas nebetoli. Lietuviai manė, jog vokiečiai savo tautiečius iš Lietuvos iškėlė tik tam, kad karo atveju sovietai jų neišžudytų. Užsienio radijas, kurio uoliai tuomet klausėsi kiekvienas, kas tik galėjo, taip pat skelbė laukiamą karą pranašaujančias žinias. O kai okupantas pradėjo statyti aerodromus bei įtvirtinimus ir kasti apkasus, niekam neliko abejonių, kad karas nebetoli. Jau vien 88 naujų aerodromų statyba, be 8 buvusių Lietuvoje, pakankamai iškalbingai bylojo, kas artėja.

Kuriasi antisovietinis pogrindis

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, kiekvieno susipratusio lietuvio sieloje kilo pasipriešinimo jausmas. Kiekvienas jautė, kad reikia kur galima ir kiek galima nuo okupanto užmačių gintis, nors ir sunku buvo nuspręsti, ko griebtis. Vyko slapti pasitarimai, kuriuose buvo ieškoma pasipriešinimo būdų. Buvo net bandoma to siekti dirbant okupanto sudarytame valdžios aparate. Apie tos rūšies bandymą 1953 m.

"Varpe" Nr. 1 M. Mackevičius taip rašo: "*Prisimenu pirmas bolševikų okupacijos dienas, kada lietuvių visuomenėje dar nebuvo visai išblėsusi viltis bent kai ką išgelbėti ir palenkti įvykius sau naudingesne linkme. Buvusios pozicijos žmonės prašė jų anksčiau persekiotus opozicionierius gelbėti kas galima, užimti įstaigose atitinkamus postus ir t.t. Visus prispaudusi nelaimė suvedė visų patriotinių grupių atstovus bendram pasitarimui, kuris įvyko "Lietuvos žinių" patalpose. Ten buvo vienbalsiai nutarta mėginti steigti vieną bendrą Lietuvių organizaciją, kuri turėjo sujungti miesto ir kaimo lietuviškąjį elementą bent tautiniais ir kultūriniais reikalais. Ten pat buvo nutarta pasiųsti žmogų pas "liaudies vyriausybės" vidaus reikalų ministerį M. Gedvilą pasiteirauti, ar bus duotas leidimas tokiai organizacijai. Šių eilučių autoriui teko būti tuo pasiuntiniu ir išdėstyti Gedvilui desperacinį sumanymą. Jis tai padarė ir pilną atsakymą gavo, deja, ne logikos argumentais, Kauno sunkiųjų darbų kalėjime iš ruso enkavėdisto. Minėtame susirinkime jaunesnieji žmonės buvo raginami eiti į įstaigas dirbti, galvojant, kad lietuviai, būdami administracijos aparate, galės daugiau pagelbėti lietuviškajam reikalui. Prisimenu jaunus asmenis, kurie buvo pastūmėti eiti tuo keliu. Jų beveik jau nėra tarp gyvųjų. Juos pražudė slaptas noras ir pasiryžimas padėti kryžiuojamai Lietuvai". (O.c. 30–31 p.).*

Tokių pasitarimų bei mėginimų buvo ne vienas. Tačiau netruko paaiškėti, jog tuo keliu beveik nieko neįmanoma pasiekti. Ne vienas bandžiusiųjų netrukus atsidūrė sovietiniame kalėjime. Kersteno[1] komitetui liudijęs J. Bildušas, paklaustas, kodėl jis priėmė jam sovietinių okupantų pasiūlytas Tauragės apskrities viršininko pareigas, taip paaiškino: "*Kai komunistai okupavo Lietuvą, Lietuvos politinių partijų vadai, laikydami komunistų viešpatavimą tik laikina karo meto padėtimi ir stengdamiesi išsaugoti lietuvių tautai tai, ką galima išsaugoti, ragino valdžios tarnautojus likti savo darbe ir imti naują valdinį darbą, jei jis pasiūlomas*". Tačiau jau tų pačių 1940 m. rugsėjo 10 d. buvo sovietiniame kalėjime dėl to, kas negalėjo dirbti bendrai su okupantais dėl jų žiaurumų ir dar dėl to, kad okupantai kiekvieną lietuvį laikė savo priešu (Baltic States Investigation. Part I, 437–447 p.).[1]

Patyrę, kad viešai ir legaliai nuo okupanto kėslų gintis nėra jokios galimybės, lietuviai buvo priversti jungtis prie pogrindinės veiklos. Neorganizuotas antisovietinis lietuvių pogrindis pradėjo reikštis beveik nuo pat pirmųjų sovietinės okupacijos dienų. Karti okupacijos patirtis greitai visus lietuvių patriotus nuvedė į pogrindį.

Pirmą kartą antisovietinis pogrindis Lietuvoje stipriau pasireiškė paskelbus tariamus vadinamojo Liaudies seimo rinkimus. Ta proga su

---

[1] JAV Atstovų Rūmų 1953 07 27 įsteigtas Pabaltijo valstybių okupacijai tirti komitetas – Select Committee to Investigate the Incorporation of the Baltic States into the USSR.

savo atsišaukimais, raginančiais lietuvius tuos rinkimus boikotuoti, pasirodė nemažai pogrindžio grupių: Lietuvos nepriklausomybės lyga 1940 rugpjūtyje Kaune, Kupiškyje, Šiauliuose, Panevėžyje, Rokiškyje, Lietuvos gynimo rinktinė, Lietuvos atstatymo frontas, Salantų kovos būrys (iš tikro taip pasivadinęs tik okupantui klaidinti) ir kitos. Vieną pirmųjų atsišaukimų 1940 m. liepos 8 d. paskelbė Lietuvos gynimo rinktinė. Jame rašoma:

"Pavergtos Tėvynės sūnau! Šiądien Tau išmušė valanda pasirodyti, kad esi Lietuvis. Tikras Lietuvis sutiks geriau mirti, negu ties ranką balsuoti už Lietuvos išdavikus. Neik į rinkimų salę, nes ten prievarta turėsi išduoti savo brolių laisvę ir tikybą. Šalin, Lietuvos išdavikai! Jums tėvynė – Maskva". (Lietuva tironų pančiuose, 105 p.)

Po pirmųjų pogrindžio pasireiškimų netrukus tokių slaptų antisovietinių sambūrių pridygo visame krašte. Jie niekada nebuvo tiksliai suregistruoti, kiti net ir vardo neturėjo ar nebuvo įgiję pastovios organizacijos formų. Tačiau ir žinomieji, veikę įvairiose krašto vietovėse, gerai parodo, kad antisovietinis pogrindis krašte išplito labai greitai.

Žemaičių krašte žinomos šios lietuvių pogrindžio organizacijos: Geležinis vilkas ir Lietuvos apsaugos gvardija Tauragės mieste ir apskrity, Šilalės gimnazijos moksleivių sambūris, veikęs apskrityje ir vadinęsis Lietuvos fašistų baudžiamuoju būriu, turbūt norint priešui sukelti daugiau rūpesčio. Raseinių apskrityje veikė Lietuvai išlaisvinti sąjunga, Kelmės – Lietuvos išlaisvinimo vanagai, Telšių – Laisvės žvalgai, Džiugas, Telšių ir Luokės – Saigūnas, o toje pačioje apskrityje, Žarėnuose ir Luokėje – Lietuvos patriotai.

Užnemunėj, Šakių mieste ir apskrity, veikė Geležinis vilkas ir Komitetas Nr.27. Marijampolės apskrity – Gelbėti Lietuvai būrelis. Seinuose, Lazdijuose – Laisvės mylėtojai ir Lietuvos mylėtojų sąjunga, o Kapčiamiesty – Laisvės mylėtojai. Alytaus apskrityje ir pačiame Alytuje veikė Krašto mylėtojai, gimnazijos moksleiviai buvo suorganizavę Mirties batalioną, vėliau – Lietuvos apsaugos gvardiją. Miroslave veikė Tėvynės mylėtojai, Simne, Meteliuose ir Krokialaukyje – Tėvynės mylėtojų sąjunga, o tos pat apskrities rytinėje dalyje, Vilniaus pusėje, Merkinėj ir Stakliškėse – Lietuvos mylėtojų sąjunga.

Ypač aktyviai antisovietinis pogrindis reiškėsi buvusioje laikinojoje sostinėje Kaune, kur buvo daug valdinių bei kitokių įstaigų, įmonių ir mokyklų. Ten veikė Laisvosios Lietuvos sąjunga, nuo 1940 rugpjūčio – Lietuvos nepriklausomybės lyga (skyriai – Šiauliuose, Panevėžyje, Rokiškyje), kuri turėjo savo padalinius ir Vilniaus, Ukmergės bei kitose gimnazijose, Lietuvos išlaisvinimo lyga, Lietuvos partizanai aktyvistai, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga bei kiti sambūriai. Kauno apskrityje dar veikė: Vilkijoje – Lietuvos išlaisvinimo lyga, Veliuonoj – Geležinis vilkas, Užnemunėje esančiame Pakuonyje – Lietuvos gynimo ratelis.

Nemažai pogrindžio sambūrių veikė Vidurio Lietuvoje. Ukmergės mieste ir apskrityje – Lietuvos partizanai aktyvistai, gimnazijos moksleiviai priklausė jau minėtos Lietuvos nepriklausomybės lygos padaliniui. Šiauliuose ir jų apylinkėse – Lietuvos laisvės armija (padaliniai Panevėžio, Biržų, Rokiškio, Zarasų, Utenos apskrityse), Partizanų lyga (Šimonyse, Panevėžyje), Žalgiriečiai (Kupiškyje, Panevėžyje), Utenio vyrai. Biržų apylinkėje – Žaliųjų partizanų štabas.

Vilniuje svarbiausia lietuvių pogrindžio organizacija buvo Lietuvai išlaisvinti komitetas. Pažymėtina, jog Vilniuje ir Vilniaus krašte šalia lietuvių plačiai reiškėsi ir lenkų bei žydų antisovietinis pogrindis. Iš kitų Rytų Lietuvoje veikusių lietuvių pogrindžio organizacijų paminėtinas Rokiškyje veikę Laisvės kovotojai Lietuvai ginti komitetas, Rokiškio apskrityje, Kamajuose, – Laisvės sargai, Kriaunose – vanagai, Panemunio valsčiuje – Partizano sambūris, Utenos apskrityje, Tauragnuose, – Lietuvos partizanų aktyvistų sąjunga, Molėtuose – Parazitų naikintojų vardu pasivadinęs sambūris; Zarasų apskrityje, Salake – Vilkas; Kaišiadorių apskrityje, Darsūniškyje – Lietuvos gynimo ratelis, o Aukštadvaryje ir Trakuose – Lietuvai ginti komitetas.

Ne visos ir čia paminėtos grupės buvo stiprios bei pastoviai veikusios. Kai kurios buvo tik trumpalaikis lietuvių patriotų susibūrimas atskiram sumanymui įvykdyti – paraginti tautiečius nedalyvauti sovietiniuose rinkimuose, nemokėti mokesčių ar nepilti pyliavų. Kai kur pavieniai asmenys leido atsišaukimus ar ėmėsi kokio kito pogrindinio žygio, kartais panaudodami tariamos organizacijos vardą, kad jų veiksmai atrodytų svaresni. Tačiau žymi tų sambūrių dalis veikė nuolat, gana plačiai ir buvo rimta pogrindinės kovos jėga. Pvz., Vilniaus Lietuvai išlaisvinti komitetas turėjo lemiamos reikšmės ruošiantis 1941 m. sukilimui. 1940 m. gruodžio 26 d. įsikūrusi Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga ir veikė kaip vienas iš VLIK'o kovos sąjūdžių.

Lietuvių antisovietinis pogrindis pradėjo veikti kaip pasyvus pasipriešinimas – ragino nedalyvauti sovietų paskelbtuose tariamuose rinkimuose, neiti į okupantų organizuojamus mitingus, nemokėti mokesčių, nepilti pyliavų ir t.t Buvo raginama likti ištikimiems savo tautai, stengiamasi padrąsinti artėjančiu sovietų–vokiečių karu, taip pat keliamos Lietuvai ir lietuvių tautai sovietų daromos skriaudos ir sovietinės santvarkos ydos. Tam reikalui buvo naudojama vienintelė įmanoma priemonė – pogrindžio spauda. Pogrindžio grupės ar pavieniai asmenys rašė ranka ir mašinėle, naudojo net žaislines, o dažnai tekstus dėliodavo iš senų laikraščių ar kitų spaudinių prisikarpytų raidžių. Pagamintus tekstus padaugindavo šapirografais ar rotatoriais ir platindavo. Neturintieji dauginimo priemonių atsišaukimus perrašinėdavo ranka. Kad okupantai negalėtų rankraščio susekti, paprastai buvo rašoma spausdintomis raidėmis.

Pradžioje buvo gaminami tik atsišaukimai, o 1940 m. gruodžio mėnesį pasirodė ir pogrindinis laikraštis "Laisvoji Lietuva", kurį leido Laisvosios Lietuvos sąjunga. Vėliau pasirodė "Aktyvistas", o Kauno gimnazijose – "Draudžiamos mintys". (Plungėje moksleiviai išleido "Laisvės varpą".) Buvo išplatintas iš Berlyno pargabentas Aktyvistų fronto leidinys "Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą".

Pogrindyje pagaminti atsišaukimai plito visame krašte. Tai liudija po raudonųjų išvijimo 1941 m. rasti du vietinių saugumo organų pranešimai Maskvai apie pogrindinės spaudos Lietuvoje plitimą nuo okupacijos pradžios iki 1941 m. gegužės mėnesio. Kadangi antrasis pranešimas dar buvo nebaigtas rašyti, trūksta išsamesnių žinių apie Šiaulių, Zarasų, Panevėžio, Kretingos ir Mažeikių apskritis. Tačiau ir iš esamų duomenų matyti, kaip plačiai iki 1941 m. pavasario Lietuvoje paplito pogrindinė spauda.

Žemaičių krašto dalis įėjo į pasienio zoną, kur judėjimas buvo labai suvaržytas ir gyventojai sekami. Tačiau net pasienio zonoje Tauragėje buvo rasta ant tvorų iškabinėtų antisovietinių atsišaukimų.

Pogrindžio spaudos buvo rasta Laukuvoje, Kvėdarnoje, Kaltinėnuose. Raseinių apskrityje tokios spaudos buvo išplatinta pačiuose Raseiniuose, Kražiuose, Pašvinčio kaime, Girkalnyje, Juodaičiuose, Viduklėje ir jos apylinkėje, Kelmėje ir jos apylinkėje, Raudonėje, Pamituvio kaime, Aliejų kaime, Betygaloje ir jos apylinkėje bei Jurbarke. Telšių apskrityje – pačiuose Telšiuose, Žarėnuose ir Telšių–Žarėnų vieškelyje, Rietave, Luokės apylinkėje, Užėnų ir Beržuvėnų kaimuose, Varnių valsčiaus Pavandenio dvare ir Žemaičių Kalvarijoje, Mažeikių apskrityje – Mažeikiuose ir Tirkšliuose. Minima, kad pogrindžio atsišaukimų rasta Kretingoje.

Į pasienio zoną įėjo žymi Užnemunės dalis. Vakariniu jos pakraščiu ėjo Lietuvos–Vokietijos siena ir buvusi demarkacijos linija su Lenkija, kuri, vokiečiams okupavus Lenkiją, buvo pasidariusi taip pat siena su Vokietija. Čia plačiai buvo skleidžiama pogrindžio spauda, neišskiriant nė pasienio ruožo. Pasienyje, buvusioje Šakių apskrityje, pogrindžio spaudos buvo rasta Šakiuose, Lukšiuose bei Šakių–Lukšių ir kituose vieškeliuose, Paežerėliuose ir šio valsčiaus Kriukų kaime, Gelgaudiškio apylinkėje, Barzduose, Žvirgždaičiuose, Jankuose, Griškabūdyje ir Lekėčiuose. Vilkaviškio apskrityje – pačiame Vilkaviškyje, Keturvalakiuose ir Keturvalakių–Gižų vieškelyje, Pilviškių apylinkėje, Gižų apylinkėje, Kybartuose, Bartninkų valsčiaus Mažučių kaime ir Pajevonyje. Marijampolės apskrityje pogrindžio spauda sovietų saugumo agentams į rankas pateko jau 1940 m. rugsėjo mėnesį. Iki minėto pranešimo Maskvai dienos pogrindžio spaudos rasta Marijampolėje ir Balsupių kaime, Sasnavoje, Krosnoje, Liudvinave, Suvalkų Kalvarijoje, Prienuose ir Veiveriuose. Seinų apskrityje pogrindžio spaudos buvo rasta

Veisiejų, Leipalingio apylinkėse, Šventežery, Šlavantuose ir netoli jų buvusiame Mikyčių kaime. Alytuje ir jo apylinkėse sovietų agentai buvo labai budrūs ir akyli, nes čia buvo didelė jų karinė bazė, tačiau pogrindžio literatūros buvo rasta daugelyje vietų – pačiame Alytuje ir šio valsčiaus Kiaunių kaime, Miroslavo apylinkės Zizėnų ir Dapkuškių kaimuose, Simne ir šios apylinkės Varnagirių, Giluičių, Kavalčiukų bei Verebiejų kaimuose, Meteliuose, Santaikoj, Krokialauky, Seirijų apylinkėje ir Liškiavoje, o rytinėje Alytaus apskrities dalyje, Vilniaus pusėje – Stakliškėse, Merkinės apylinkės Samūniškių, Ryliškių ir Vaismūnų kaimuose, Druskininkuose bei Daugų valsčiuje.

Kaune ranka rašyti ir dauginti atsišaukimai nuolat gatvėse ir mokyklose buvo platinami nuo 1940 m. rugsėjo mėnesio. Čia pasirodė ir pirmasis pogrindžio laikraštis. Kitur Kauno apskrity pogrindžio atsišaukimų buvo rasta Vilkijoje, Veliuonoje, Seredžiuje, Petrašiūnuose ir Pažaislyje, o šios apskrities Sūduvos dalyje – Garliavoje ir Pakruonyje. Pogrindžio spauda buvo plačiai paskleista ir visoje Vidurio Lietuvoje. Ukmergės apskrityje jos buvo rasta pačioje Ukmergėje, Želvoje, Lyduokiuose, Vepriuose, Šateliuose, Šešuoliuose, Žemaitkiemy, Taujėnų valsčiaus Užulėnio kaime, Pagirio valsčiaus Gaigalų kaime, Kavarsko valsčiaus Svirnų kaime ir šios apylinkės keliuose – Deltuvos–Šėtos, Repšėnų–Kavarsko, Taujėnų–Kavarsko ir Ukmergės–Kavarsko. Kėdainių apskrityje pogrindžio atsišaukimai pasirodė jau 1940 m. liepos mėnesį. Jų buvo rasta Kėdainiuose, Krakėse, Ariogaloj ir jos apylinkės Vabalių kaime, Pašušvyje ir Pernaravos apylinkėje. Šiaulių apskrityje – pačiuose Šiauliuose, Lygumuose, Gruzdžiuose, Meškuičiuose, Žagarėje ir Radviliškyje, Panevėžio apskrityje – Vidžiuose, Tirkšliuose, Šimonyse ir Ramygaloj. Biržų apskrityje nelegali spauda pasirodė jau nuo pat okupacijos pradžios ir buvo paskleista visoje apskrityje – valsčių miesteliuose, pieninėse ir keliuose. Iš atskirų vietovių, kur tos spaudos buvo rasta, buvo paminėta Papilė ir Pasvalys.

Rytų Lietuvoje ypač daug pogrindinės spaudos buvo pasklidę Vilniuje, nes čia veikė ir savo atsišaukimus bei kitus pogrindinius leidinius skleidė trijų tautų pogrindis – lietuvių, lenkų ir žydų. Rokiškio apskrityje pogrindžio atsišaukimų buvo rasta Rokiškio geležinkelio stotyje, gimnazijos patalpose bei Rokiškio–Juozapavo vieškelyje, Skapiškyje, Svėdasų ir Obelių apylinkėse, Juodupės apylinkės Patilčių ir Didsodės kaimuose bei Panemunio apylinkės Paliepių kaime. Iš viso Rokiškio apskrityje enkavėdistai buvo užregistravę keturiolika tokių vietų. Utenos apskrityje – net dvidešimt, tarp jų: pačioje Utenoje, Debeikiuose ir šio valsčiaus Trumbatiškio geležinkelio stotyje; Anykščiuose, Tauragnuose, Skiemonyse ir Molėtuose. Kai kuriose vietose tų atsišaukimų buvo rasta du kartus daugiau. Kaišiadorių apskrity – Darsūniškyje, Aukštadvaryje ir Onuškio valsčiaus Gryžninkų kaime. Trakų apskrityje – pa-

čiuose Trakuose, Valkininkuose ir Lentvaryje.

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia suminėtos tik tos vietovės, kur pogrindinė spauda pateko į sovietų agentų rankas. Buvo dar daug daugiau vietovių, kur toji spauda buvo išplatinta, tačiau į okupantų agentų rankas nepateko, nes gyventojai slėpė radę atsišaukimų. Vieni todėl, kad okupantai tų atsišaukimų nesunaikintų ir vėliau daugiau gyventojų gautų juos pasiskaityti. Kiti – kad nebūtų įtarti patys tuos atsišaukimus gaminę ar platinę ir nepakliūtų į kalėjimą: enkavėdistai netikėdavo, jog atsišaukimą esi atsitiktinai radęs ir apie jo gamintojus bei platintojus nieko nežinai.

Į pogrindinę veiklą jungėsi daugiausia jaunimas, ypač buvusių įvairių patriotinių organizacijų nariai – šauliai, ateitininkai, pavasarininkai, jaunalietuviai, Jaunųjų ūkininkų ratelių nariai ir kiti. Tačiau netrūko ir subrendusio amžiaus įvairių profesijų bei visuomenės grupių atstovų – atsargos ir net aktyvios tarnybos karininkų, mokytojų, valdininkų bei tarnautojų ir pagaliau ūkininkų bei darbininkų. Toje veikloje dalyvavo net kai kurie į pačias aukščiausias vietas okupanto paskirtieji, pavyzdžiui, miškų pramonės komisaras J. Glušauskas.

Pogrindžio spauda buvo platinama labai įvairiai. Daugeliu atvejų ji buvo paskleidžiama tiesiog gatvėse ar lipdoma ant tvorų, namų sienų ar telegrafo stulpų. Buvo naudojami ir kiti platinimo būdai, ypač norint, kad ta spauda pasiektų numatytus asmenis – buvo įmetama į įstaigų patalpas ar ten paliekama, siuntinėjama paštu, kartais naudojant net valdžios įstaigų vokus ar spaudus, dėliojama į pašto įstaigos, įvairių valdžios įstaigų bei asmenų pašto dėžutes, kaišiojama į įstaigų, teatrų bei kitų susibūrimo vietų drabužinėse pakabintų drabužių kišenes ir net metama rinkimų metu į balsavimo urnas. Kai po balsavimo buvo atidaromos balsavimo dėžutės, pogrindžio atsišaukimų buvo randama nemaža.

Tačiau vien pasyviu pasipriešinimu lietuvių antisovietinis pogrindis neapsiribojo. Netrukus sovietinės okupacijos sukurtos sąlygos ir pasaulio įvykių raida iškėlė nemažai aktualių klausimų bei reikalų. Tuos klausimus spręsti bei tais reikalais rūpintis, nelikus jokios legalios ir viešos veiklos galimybių, turėjo pogrindžio veikėjai.

Sovietams okupavus Lietuvą, nemažam skaičiui lietuvių teko slapstytis ir bėgti į užsienį. Pačioje pradžioje siena su Vokietija, į kurią lietuviai beveik išskirtinai bėgo, nebuvo labai stipriai saugoma, ir ją pereiti nebuvo ypatingai sunku. Tačiau ilgainiui tos sienos apsauga buvo labai sustiprinta, ir ją pereiti pasidarė sunku bei pavojinga. Tam reikėjo vis didesnės pagalbos. Juo labiau, kad okupantai užverbavo kai kuriuos pasienio gyventojus arba atgabeno savo agentų, kurie norinčius pabėgti turėjo susekti ir išduoti. Tie okupanto agentai norinčius patekti į Vokietiją pasižadėdavo pervesti per sieną, tačiau nuvesdavo pas pasienio sargybinius. Tuo ypač pagarsėjo Kretinga. Kadangi ji buvo netoli sie-

nos, daugelis bandė pro ją pasiekti Vokietiją. Deja, daugelis kaip tik čia ir įkliuvo enkavėdistams į rankas. Tokių agentų buvo ne tik Kretingoje ir jos apylinkėse, bet visame pasienyje. Buvo sunku nuspręsti, kuo galima pasitikėti ir kuo negalima, nes išduodavo net artimi asmenys. Taip kapit. A. Švarplaitį išdavė pažadėjęs per sieną jį pervesti pusbrolis. Šios sąlygos skatino pogrindžio veikėjus teikti besislapstantiems ir bėgantiems per sieną visą įmanomą pagalbą. Pradžioje pavieniai asmenys, o vėliau organizuoti sambūriai bėgančiuosius slapstė, dažniausiai kiekvieną naktį perkeldavo nakvoti į kitą vietą, kol susidarydavo galimybė pervesti juos per sieną. Bėgimas nuo sovietų teroro į Vokietiją tęsėsi beveik iki pat karo pradžios. Kai kurie bėgusieji per sieną buvo pervesti į Vokietiją net 1941 m. birželio 17 d. – nebelikus nė savaitės iki karo pradžios.

Pervesti per sieną buvo sunkus ir rizikingas darbas, reikalavęs didelės drąsos ir ryžto. Tai gerai gali pailiustruoti S. Jakubicko pasakojimas, kaip jam pereiti per sieną į Vokietiją padėjo kapit.O. Žadvydas, iki suėmimo vadovavęs Kretingos mieste ir apskrityje veikusiai Geležinio vilko pogrindžio grupei. Apie tai 1967 m. "Kario" Nr.5 S.Jakubickas rašo: *"1940 m. rugsėjo pabaigoje vokiečių pasienis jau buvo aptvertas aukšta spygliuotų vielų tvora ir padalytas į dvi zonas: draudžiamąją, į kurią buvo galima eiti tik su specialiais okupanto išduotais leidimais, ir mirties zoną, į kurią niekas negalėjo įeiti. Aš, asmeniškai persekiojamas rusiškųjų okupantų ir savųjų išdavikų, buvau priverstas pasitraukti į Vokietiją. Kritišku momentu neradau nieko kito, tik savo mielą bičiulį Osvaldą, jis, sukeldamas pavojų savo paties gyvybei, ryžosi mano gyvybę gelbėti. Apsivilkęs karininko uniformą su rusiškais ženklais, dienos metu motociklu privežė mane prie mirties zonos ties Jokubava. Tiesa, važiuojant pro Jokubavą, buvome raudonarmiečių sargybinių sulaikyti ir pareikalauta parodyti dokumentus, nes tai jau buvo draudžiamoji zona. Čia kapit. Žadvydo apsukrumas ir geras rusų kalbos mokėjimas įtikino rusų sargybinius, kad vykstame labai svarbiais reikalais ir todėl nespėjome dokumentų pasiimti. Vienintelis dokumentas buvo mano šaulio knygutė, kurią sargybiniai pavartę grąžino man ir numojo ranka, kad galime važiuoti. Privažiavę mirties zoną, motociklą palikome pamiškėje, o patys pėsti nuėjome pas gerai pažįstamą, pačiame pasienyje, jau mirties zonoje, gyvenusį vieno šaulių dalinio vadą Stasį Daknevičių. Su juo trumpai pasitarę ir jo padedami per krūmokšniais apaugusią vietovę priartėjome prie vokiečių pasienio maždaug 200 metrų atstumu. Čia trumpam sustoję atsisveikinome ir skyrėmės į priešingas kryptis. Aš ryžausi bėgti tuos krūmais apaugusius 200 metrų ir pasiekti Vokietiją, o Žadvydas su Daknevičium grįžo atgal, kur juos okupantas galėjo kiekvienu momentu nubausti kankinių mirtimi. Mus lydėjo laimė ir visi pasiekėme savo tikslą sėkmingai, nors tai buvo dienos metas ir labai rizikingas žygis" (O.c. 152 p.).* Bet čia reikia pridurti, kad šioje veikloje dalyvaudami Daknevičius ir Žadvydas ne visų pavojų išvengė – prieš

1941 m. karo pradžią buvo sovietų suimti, S. Daknevičius (kartu su kitais Telšių kalėjimo kaliniais Rainių miškelyje) buvo nukankintas, o Žadvydas tik laimės dėka išliko gyvas – per garsiąsias Červenės žudynes nenušautas pateko po kitų kalinių lavonais.

Tuo metu, kai vieni bėgo nuo sovietų teroro į užsienį, tūkstančiai kitų jau buvo sovietiniuose kalėjimuose. Kaliniams galimybių kuo nors padėti nebuvo. Galima buvo pasirūpinti suimtųjų šeimomis, ne viena iš jų atsidūrė sunkiose sąlygose. Ne lengviau buvo ir okupanto atleistųjų iš darbo šeimoms, kadangi atleistieji, kaip tariami liaudies priešai, darbo sovietams valdant negalėjo tikėtis. Todėl jau 1940 m. rudenį pradėta slapta rinkti aukas. Kai kur jas rinko asmenys dažniausiai savo apylinkės ar artimai pažįstamų suimtųjų arba atleistųjų iš darbo šeimoms šelpti. Buvo susidariusių ir būrelių, kurių nariai šiam reikalui nuolat skirdavo tam tikrą sumą. Šelptinųjų problemą Lietuvoje švelnino ta aplinkybė, kad šviesuomenė, kurios atstovus okupantas pirmiausia persekiojo, dažniausiai buvo kilusi iš kaimo. Tad į medžiaginius sunkumus patekusieji dažniausiai prisiglausdavo pas savo artimuosius kaimuose ar bent buvo jų šelpiami. Tačiau ne visi paramos iš savo artimųjų galėjo gauti, ir jais kažkas turėjo pasirūpinti.

Kaip ir kituose kraštuose, taip ir Lietuvoje, kraštą okupavus svetimiesiems, atsirado vietos gyventojų, kad ir nedaug, kurie įvairiais sumetimais pradėjo pataikauti okupantui ir uoliai jam tarnauti. Jie vertė ir kitus tarnauti okupantui, net skundė juos už tariamą antiliaudinę veiklą šiuo metu ar prieš okupaciją. Iškilo reikalas tokius asmenis nuo išdavikiškos veiklos sulaikyti, o ypač kenksmingus ir nesiliaujančius išdavikiškai elgtis – nubausti. Tad okupantui nuėję tarnauti asmenys pradėjo gauti pogrindžio įspėjimų bei grasinimų, kai kurie buvo kur nors kelyje ar naktį namuose nežinomų asmenų sumušti. Vieną kitą pogrindis ėmėsi žygių ir sunaikinti. Kaip pavyzdį galima paminėti Prienų gimnazijos moksleivių bandymą likviduoti jiems įkyrėjusį komjaunuolį Tamkevičių, kurį pasikėsintojams pavyko tik sužeisti. Buvo atvejų, kur tokie aktyvistai buvo rasti negyvi arba dingo be žinios.

Artėjančio rusų–vokiečių karo ir su juo siejamos Lietuvos nepriklausomybės perspektyva bemaž nuo okupacijos pradžios skatino lietuvius tam atvejui ruoštis. Kaip tasai išsilaisvinimas bus pasiektas, plano nebuvo. Dauguma linko manyti, kad laisvė bus atgauta kaip 1918–1919 metais, ir iš anksto pradėjo rūpintis ginklais. Sovietams tik okupavus Lietuvą, 1940 m. birželio mėnesio pabaigoje, plk. K. Škirpa iš Berlyno atvykęs į Kauną paragino tėvynainius pradėti rūpintis ginklais. Apie tai jis pats rašo: *"... 1940 m. birželio gale, prisidengdamas tarnybos reikalais, buvau surizikavęs nuvykti į Kauną asmeniškai aptarti padėtį su man geriau pažįstamais visuomenės veikėjais bei kokiu nors būdu patirti sovietinių įsibrovėlių tolesnius planus Lietuvos atžvilgiu. Ta proga kreipėsi į mane*

kai kurie karininkai (kovos draugai iš 1918–1920 m. kovų už Lietuvos nepriklausomybę), šaulių ir jaunuomenės atstovai, kad nurodyčiau, ką turėtų daryti ir kaip jiems laikytis akivaizdoje įvykdytos sovietų agresijos prieš Lietuvą. Patariau, kad vengtų okupantą erzinančių veiksmų ir per ankstyvų aukų, o vieton to pasistengtų suslėpti galimai daugiau ginklų, kol dar buvo praktiškai įmanoma tai padaryti, ir kad imtųsi tylių pastangų palengva nutiesti pogrindžio organizacijos tinklą susidrausminimui ir planingam pasiruošimui kovai, kada tam bus pribrendęs laikas ir ateis tinkama proga"(ĮL, 1961–27/64, 2–3 p.).

Tai buvo nelengvas ir rizikingas dalykas, nes okupantai buvo įsakę gyventojams visus turimus ginklus atiduoti. Už ginklų laikymą grėsė labai didelės bausmės. Kova už savo laisvę reikalavo rizikos. Ginklai buvo kaupiami. Visų pirma daugelis okupanto įsakymo atiduoti turimus ginklus nepaklausė ir juos paslėpė. Buvo paslėpta bent dalis Šaulių sąjungos ginklų, patekusių Lietuvon internuojant lenkų karinius dalinius 1939 m. rudenį, net dalis Lietuvos kariuomenės arsenalo. Tačiau jų didesnio masto kariniams veiksmams dar nepakako.

Lietuvių antisovietinio pogrindžio uždaviniai augo, o veiklos sąlygos sunkėjo. NKVD plėtė, tankino savo tinklą labiau negu lietuviai buvo tikėjęsi. Daug kur buvo sušaukti ir prievartaujami pranešinėti apie tariamus liaudies priešus kontrolasistentai, pieninininkai ir agronomai. Verčiami būti sovietinio saugumo agentais kalviai, batsiuviai, siuvėjai, malūnų tarnautojai, zakristijonai ir kai kur vargonininkai, visi tie, kurie dirbo su žmonėmis.

Pastangos suvienyti pogrindžio sąjūdį

Antisovietinio lietuvių pogrindžio darbo pradžioje buvo daug ryžto. Ilgainiui, susidarius daugiau pogrindžio grupių ir pradėjus joms plačiau veikti bei iškilus gana sunkių ir sudėtingų uždavinių, netruko išryškėti ir sąjūdžio trūkumai.

Visų pirma nebuvo tiksliai suformuluotas pogrindinės veiklos tikslas.

Ne vienu atveju pogrindžio veiksmai atrodė tik kaip noras neapkenčiamam okupantui neduoti ramybės: tautinių vėliavų kabinimas, demonstratyvus rinkimasis Karo muziejuje ar Vėlinių dieną kapinėse, antisovietinių lapelių su šūkiais bei komunistų vadų karikatūromis skleidimas ir kiti panašūs dalykai. Tad kilo klausimas, ar tai pateisina pavojus ir net aukas. Tokiai veiklai pogrindžio programoje taip pat buvo vietos, tačiau tuo apsiriboti net ir atskiroms grupėms būtų buvę netikslinga.

Buvo aišku, kad reikia tobulesnio organizavimo. Paprastas grupės asmenų susitelkimas kovai su komunistiniu okupantu netiko. Kadangi į pogrindinę veiklą metėsi daug jaunimo, trūko patirties. Tai kliudė ne tik sėkmingai dirbti, bet turėjo ir tragiškų pasekmių. Nemažai

pogrindžio spaudos gamintojų ir platintojų labai greitai pateko į sovietinio saugumo rankas ir turėjo iškentėti visas sovietinio kalėjimo kančias. Ne vienas ir gyvybės neteko. Už antisovietinių atsišaukimų platinimą Kaune buvo suimti studentai ir aukštesniųjų mokyklų moksleiviai H. Bliumentalis, V. Svilas, R. Bortkevičius, Z. Kaulakis, E. Bokas, E. Mociejūnas, J. Bandžius ir A. Gintautas. Pradėjus leisti pogrindžio laikraštį "Laisvoji Lietuva", redakcinis kolektyvas buvo suimtas spausdinant vos ketvirtąjį numerį. Buvo areštuoti ELTOS tarnautojai P. Malinauskas ir J.Jablonskis, taip pat "Žaibo" spaustuvėje dirbusieji buvę pavasarininkai ir V. Telksnys. Buvo susekti ir suimti Kauno gimnazijose platinto laikraštėlio "Draudžiamos mintys" leidėjai: laivų bendrovės "Nemunas" tarnautojas S. Leonas, teisininkas A. Kanclyvis, studentė E. Rutelionytė, "Maisto" tarnautojas F. Povilaitis ir geležinkelietis M. Kaminskas. Vilkijoje į enkavėdistų rankas pateko moksleivis V. Liepa ir darbininkas Venckus, platinę pogrindžio atsišaukimus. Darsūniškyje už tai buvo suimti atsargos karininkas A. Lapinskas ir ūkininko sūnus P. Vadvilavičius. Ypač daug už pogrindinės spaudos platinimą buvo suimtų Žemaičių krašte. Tauragėje suimti gimnazijos moksleiviai A. Juozapaitis, P. Kinderis ir A. Brunevičius, o netolimoje Šilalėje – septyni gimnazijos moksleiviai, iš kurių žinomos Tallat-Kelpšos, V. Raudžiaus ir P. Dargio pavardės. Telšiuose ir Telšių apskrityje už tai areštuota dešimt asmenų: Telšių pradžios mokyklos mokytojas A. Čiurinskas, tarnautojai H. Glazauskas, V. Lileikis ir P. Gužauskas, šoferis L. Malakauskas ir moksleiviai A. Čiužas, K. Puškorius, H. Žvirzdynas, A. Rakas ir Z. Tarvainis. Plungės gimnazijos moksleivis K. Sudargas buvo gaudomas. Turėjo slapstytis ir Ž.Kalvarijos pieninės tarnautojas V. Pabarčius. Visi suimtieji buvo kalinami Telšių kalėjime ir rusų-vokiečių karo pradžioje nukankinti Rainių miškelyje. Raseinių apskrityje enkavėdistai susekė tris pogrindinės spaudos platintojų grupes ir suėmė šešiolika asmenų. Jurbarke buvo suimti buvęs teisėjas Mockus, ūkininko sūnus S. Pučiliauskas, moksleiviai E. Mockevičius, S. Vaitkevičius, V. Porščalis ir V. Pocius, Kelmėje – gimnazijos karinio rengimo mokytojas J. Rusas, pradžios mokyklos mokytojas E. Moslialskis ir moksleiviai E. Merkis, V. Butkus, E. Jakubauskas ir L. Karpis, Raseinių mieste – ūkininkų sūnūs P. Kmitas, P. Možintis, P. Čiužas ir S. Pocius. Be to, naudodamiesi tardymų duomenimis, enkavėdistai suėmė dar Kelmės gimnazijos mokinį P. Klikną. Jo tėvas P. Klikna, buvęs policininkas ir šaulių būrio vadas, suėmimo metu pabėgo ir buvo gaudomas. Sūduvoje už pogrindžio spaudos platinimą gana daug suimtų buvo Marijampolės apskrityje. Marijampolės valsčiaus Balsupių kaime buvo suimti trys broliai Veliuoniškiai – ūkininkas Stasys, kooperatyvo buhalteris Vytautas ir gimnazijos moksleivis Juozas. Savo tėviškėje buvo areštuotas Marijampolės amatų mokyklos mokinys V. Eidukevičius.

Kalvarijoje broliai Albinas ir Vincas Balitai, Šaraišupio kaime – ūkininkas K. Karnauskas. Buvo gaudomas Marijampolės gimnazijos mokinys V. Brizgys, kuriam buvo pavykę nuo atvykusių jį suimti enkavėdistų pabėgti, ir tardomas buvęs Prienų "Žiburio" gimnazijos kapelionas kun. J. Luckus. Enkavėdistų agentas "Dirteve" buvo pranešęs, kad gavo iš kunigo pogrindžio atsišaukimų ir kad kun. J.Luckus jam sakė davęs tokių pat atsišaukimų platinti gimnazijos moksleiviams. Vilkaviškio apskrityje buvo suimti ūkininkai V. Biskis, P. Kulbokas ir J. Balčiūnas, taip pat tardomas pogrindžio spaudos gaminimu kaltinamas buvęs Vilkaviškio kunigų seminarijos profesorius kun.dr.J. Dabrila. Seinų apskrityje, Veisiejuose ir jų apylinkėje buvo suimti Kalvių kaimo mokytojas A. Rudzikas, veterinarijos technikas P. Zulonas, eigulys S. Sekmanas, miško darbų prižiūrėtojas J. Stabingis, miško darbininkai D. Mituzas ir J. Valenta bei siuvėjas S. Palietis. Alytaus apskrityje – Metelių apylinkės ūkininkų sūnūs J. Laibinis ir J. Toluba, taip pat Punios vargonininkas Tamošiūnas. Vidurio Lietuvoje, Kėdainiuose, buvo suimti moksleiviai A. Dalbakis ir V. Jakimavičius, ūkininkai J. Mačenskis ir J. Kareckas bei šaltkalviai P. Gaučas ir A. Docka, o Ukmergėje – dešimt gimnazijos mokinių, kurių keli – 14–16 metų, – įspėjus buvo perduoti tėvų priežiūrai. Rytų Lietuvoje už pogrindžio spaudos gaminimą bei platinimą daugiausia buvo suimtų Rokiškio ir Utenos apskrityse. Rokiškio apskrityje – buvęs Lietuvos kariuomenės savanoris ir Paliepės dvaro savininkas M. Kostilkovskis, Aleksandravėlės vargonininkas V. Merkis, ūkininkai F. Kostėnas ir J. Šimėnas, buvęs pasienio policininkas A. Šimėnas, buvęs jaunalietuvis V. Stalenis bei moksleiviai K. Černis, V. Strumskis ir R. Stalenis. Utenos apskrityje – ūkininkai J. Matulis bei jo sūnūs Jonas ir Juozas, P. Rasčius ir P. Šukys, Anykščių gimnazijos mokinys V. Sližys ir Debeikių klebonas kun. K. Mikelinskas bei jo vikaras kun. P. Ragažinskas. Trakų apskrityje, Valkininkuose, buvo suimtas studentas S. Jankauskas.

Šis gana gausus suimtųjų už pogrindžio spaudos gaminimą ir platinimą sąrašas dar nepilnas, nes – kaip buvo minėta – rastuose raportuose dar trūko žinių apie keletą Lietuvos apskričių. Be to, čia suminėti tik kaltintieji lietuviškosios pogrindžio spaudos gaminimu ar platinimu. Lietuvos teritorijoje už pogrindžio spaudą buvo suimta nemaža lenkų, taip pat žydų. Iki 1941 m. balandžio 14 d. Vilniaus mieste enkavėdistai buvo areštavę 53 antisovietinius atsišaukimus platinusius asmenis. Čia nėra duomenų ir apie vadinamojo 29 teritorinio korpuso lietuvius karius, suimtus už spaudos platinimą, nes juos sekė ir areštavo karinė kontržvalgyba. Lietuvių karių buvo suimta taip pat nemažai. Juos betardydami, okupantai ir atskleidė, kad Vilniuje veikia sukilimui besiruošianti slapta lietuvių karinė organizacija.

Visi šie asmenys už pogrindžio spaudos gaminimą ar platinimą į

sovietinio saugumo rankas pateko tik per pusmetį – nuo okupacijos pradžios 1940 m. birželio mėnesį iki 1941 m. sausio 15 d. Tiesa, kai kurie iš jų su spaudos platinimu turėjo mažai ką ar net nieko bendra. Pvz., abejotina, ar Debeikių klebonas kun. K. Mikelinskas arba kun. dr.J. Dabrila, turint galvoje Bažnyčios ir dvasininkų padėtį sovietinio režimo sąlygomis, pogrindžio literatūrą gamino ir platino, nors tam darbui neabejotinai pritarė. Tariamas pogrindžio spaudos gaminimas ar platinimas enkavėdistams buvo tiktai priežastis pradėti juos tardyti ar suimti. Vilkaviškio apskrityje minėti asmenys pateko į kalėjimą tik todėl, kad pogrindžio atsišaukimą davė vienas kitam paskaityti, o vienas iš jų su tuo atsišaukimu kišenėje pateko enkavėdistams į rankas. Tačiau dauguma kitų buvo sugauti gaminant ar platinant pogrindžio spaudą. Toks suimtųjų skaičius liudijo, kad yra didelių pogrindžio organizavimo trūkumų.

Kad antisovietinį lietuvių pogrindį reikia geriau organizuoti, įžvalgesnieji bei daugiau patirties ir nusimanymo turintieji lietuviai patriotai pastebėjo gana anksti. Pirmasis tuo susirūpino Vilniaus Lietuvai išlaisvinti komitetas. Tasai sambūris susidarė 1940 m. apie spalio mėnesio vidurį. Jį sudarė jaunesnės kartos inteligentijos atstovai – karininkai, universiteto dėstytojai bei kitų profesijų asmenys. Jau pati sambūrio sudėtis nulėmė antisovietinės rezistencijos uždavinių platesnį supratimą.

Šiai grupei visų pirma rūpėjo ne tiek sielvartauti bei protestuoti dėl krašto okupacijos, kiek palaikyti tautos išsilaisvinimo viltį. Ta viltimi turėjo būti pagrįsta visa tautos laikysena ir veikla. Antra, ji norėjo lietuvių visuomenę kiek įmanoma išsamiau ir tiksliau informuoti, kas vyksta Lietuvoje ir pasaulyje, nes spaudą, radiją ir visas kitas informavimo priemones okupantui paėmus į savo rankas, gyventojai buvo blogai informuojami. Kartu su šia informacija turėjo būti duodama ir nurodymų, kaip gyventojai turi elgtis. Taip pat ši grupė buvo pasiryžusi įspėti tuos, kurie vienais ar kitais sumetimais pradėjo tarnauti okupantui ir kenkti savo tautiečiams. Kiek vėliau prie šių užsimojimų prisidėjo dar vienas – pasiruošimas sukilti. Sukilimas turėjo įvykti prasidėjus rusų-vokiečių karui, kuris, atrodė, neišvengiamai artėjo.

Tai nebuvo visai nauja lietuvių antisovietinio pogrindžio programa. Kiekvienas jos punktas buvo jei ne daugumos, tai bent dalies pogrindžio grupių veiklos programoje, tačiau joje buvo išryškinti esminiai viso lietuvių antisovietinio pogrindžio tikslai. Lietuvai išlaisvinti komitetas buvo užsimojęs veikti viso krašto mastu ir sujungti naujai kuriamus bei jau veikiančius sambūrius į vieningą lietuvių kovos su okupantais sąjūdį.

Komitetas turėjo du skyrius – politinį ir karinį. Politinis skyrius buvo užsimojęs sekti politinę pasaulio raidą, iš surinktų duomenų tautai rūpimais klausimais daryti išvadas ir teikti politinius patarimus kariniam skyriui. Apie tai, kaip Lietuvai išlaisvinti komiteto politinis skyrius dirbo, Kersteno komitetui P. Padalis taip paliudijo: *"Aš buvau kari-*

nio štabo politinis patarėjas. Tai buvo mano darbas. Aš rinkau politines informacijas naudodamasis BBC radijo pranešimais, taip pat ir vokiečių. Tada susisiekiau su dar neareštuotais buvusiais mūsų valstybininkais. Aš pasiteiravau jų nuomonės ir tuomet savąjį padėties vertinimą perdaviau kariniam štabui". (Baltic States Investigation. Part I, 335–336 p.) Politinis skyrius, ruošdamasis numatomam karui, jau 1941 m. balandžio mėnesį suformavo Laikinąją Lietuvos vyriausybę, kuri turėjo būti paskelbta karui prasidėjus. Tam pačiam P.Padaliui teko tartis su numatytaisiais į Laikinąją vyriausybę.

Karinis skyrius, remdamasis politinio skyriaus jam teikiamais politinės raidos vertinimais, ėmėsi karinių žygių. Vadovaudamasis prielaida, jog karas įvyks netolimoje ateityje, šis skyrius pradėjo visame krašte organizuoti mažus karinius dalinius. Buvo susirūpinta ginklais. Jie buvo renkami iš tų, kurie turėjo jų paslėpę, perkami ir net išvagiami iš paties okupanto ginklų sandėlių. Vilniuje iš vietinės milicijos sandėlio lietuvių pogrindis 1941 m. pradžioje išnešė 500 rankinių granatų ir dvi dėžes granatų kapsulių, tai sukėlė didelį saugumiečių triukšmą ir įniršį. Granatos buvo išvogtos gerokai anksčiau, bet tai buvo pastebėta tik balandžio 5 d. Dėl to, kad 500 granatų dingimas buvo pastebėtas taip vėlai, rusai enkavėdistai įtarė tarp milicininkų esant pogrindžio bendradarbių. Buvo suimti aštuoni lietuviai milicininkai. Turimomis žiniomis, už tariamą apsileidimą ir bendradarbiavimą su pogrindžiu keletas jų buvo sušaudyta. Iš sovietinių ginklų sandėlių buvo pavogta ir kitų ginklų.

Vienokiu ar kitokiu būdu įgyti ginklai buvo paskirstomi pogrindžio kovos daliniams. Tai buvo ypač sunkus uždavinys, nes vadinamųjų kontrrevoliucinių elementų sekimas buvo labai išplėtotas. Kaip šis darbas buvo dirbamas, yra pasakojęs B. Dagys 1966 m. "Tėviškės žiburiuose" savo rašinyje "Gabenom ginklus partizanams": "*Keliavome pėsti paskui vežimus ir pasiruošę kautis. Sargybos veikė gerai, ryšininkai pranešinėjo laisvą kelią. Aplenkėme miškais Salaką ir šiai nakčiai jau gana. Nakvoti ir dienoti likome miške, o mūsų krūviai – šakose. Sargyboje liko du pėsti vyrai. Antra naktis – dar daugiau nuovargio. Vėl vežė, nešė ir laiveliais gabeno. Nepatogiausias buvo Brno kulkosvaidis. Su dideliu vargu persikraustėme per plentą ir miškelyje, šalia Šventosios, likome kitai dienai tie patys keturi. Kita naktis keleliais, nes miškų mažai. Liekame sustoti dienai į pietus nuo Antalieptės miškelyje. Aplenkėme Šventąją, bet keliaujame laukais. Mūsų žvalgyba veikia gerai, nors Antalieptės miškai visą pavasarį labai budriai sekami komjaunuolių. Mano kelio vedėjas ir du palydovai atsisveikina. Mus perima vyrai nuo Užpalių. Kalneliais, miškeliais pasiekiame Šventąją. Dabar reiks persikelti. Ant Degesių malūno tilto kas naktį stovi sargyba. Ant kitų tiltų taip pat. Brautis laukais, aplenkiant Užpalius iš pietų, kelias tolimas ir tiek pat nesaugus, kaip keltis per Šventąją kur nors prie Degesių, arti buvusio Dagių malūno. Vyrai pasiren-*

ka Degesių kelią, artimesnį į Svėdasus, o ne aplink, kur per Šventąją tektų vis tiek kur keltis. Surado laivelį. Persikėlėme ir sunešėme viską į miškelį. Vyrai nuvažiavo namo. Likome vėl keturiese, pasiryžę kautis ir bėgti. Įdomiausias jų buvo Vanagas, žuvęs 1941. VI. Vakare atsirado arkliai. Svėdasų dar nesiekus dienojo. Jaučiau didžiausią nuovargį. Nosis nuolatos kraujavo. Įtampa didžiausia. Bet šiaip, atrodė, visai ramu, niekas niekur nesijaudino. Aplenkę Svėdasus iš pietų, pasiekėme Šimonių apylinkės miškus. Dabar atsidusome, nes jautėmės namuose. Deja, po septynių dienų mus pastebėjo per Jarą kraustantis. Ir sujudo apylinkės. Tik laimė, kad dalį jau buvome nusiuntę Kupiškio-Biržų pusėn. Jie slinko nepastebėti iki galo, kur ginklai buvo išskirstyti vyrams. Mus du įniko gaudyti Šimonių girioje, bet pavyko nepastebėtiems nusukti į Viešintas" (T.Ž. 1966, Nr. 44/875).

Taip į Aukštaitiją būsimiesiems 1941 m. sukilėliams buvę atgabenta trys kulkosvaidžiai ("Maksimas" ir du "Brno"), apie penkiasdešimt šautuvų, per keturiasdešimt pistoletų ir nemažai šovinių.

Be karinių dalinių organizavimo ir jų ginklavimo Lietuvai išlaisvinti komiteto karinis skyrius vykdė ir kovą su išdavikiška veikla pasireiškusiais gaivalais. Kersteno komitetui P. Padalis apie Lietuvai išlaisvinti komiteto kovą su išdavikais taip paliudijo:

Dr.Padalis: Mes sudarėme trijų narių karinį teismą. Jie nebuvo niekieno žinomi, išskiriant karinio štabo viršininką. Aš pats nežinau, kas buvo slapto karinio teismo nariai. Tada teismas pasirinko karinius pareigūnus ir gavo informaciją apie kiekvieną išdaviką, ypatingai kuris buvo lietuvis ir persekiojo savo tautiečius lietuvius. Tada teismas rinko visą įrodomąją medžiagą, kad dėl jo veiklos lietuviai buvo nužudyti, areštuoti ar išvežti, kad jisai juos puolė, kad reiškėsi kaip išdavikas. Tada jis buvo teisiamas nubausti arba nužudyti.

Mr.McTigue: Remiantis teismo išvadom?

Dr.Padalis: Aš sakyčiau, keletui mūsų speciali grupė įvykdė egzekuciją. Tai buvo visai maža grupė, suorganizuota įvykdyti įsakymams ir teismo sprendimams.

Mr.McTigue: Įvykdyti teismo sprendimams. Aš darau prielaidą, kad sprendimai galėjo būti įvykdyti bet kuriuo būdu ir bet kurioj vietoj?

Dr.Padalis: Taip. Aš taip ir manau. Tyliai ir ramiai, kiek tik galima. Sakyčiau, Amerikos indėnų stiliumi. Jie pranykdavo. Niekas nebuvo sugautas. Kai kuriems asmenims Lietuvos provincijoje buvo įvykdyta egzekucija, ir slaptoji policija nesusekė, kas tai padarė (Baltic States Investigation. Part I, 335 p.).

Tokio slapto karinio teismo įkūrimas buvo reikšmingas tuo, kad bausmės ir egzekucijos nusikaltusiems turėjo būti vykdomos ne pagal atskirų ar grupės pogrindžio veikėjų susidarytą nuomonę, bet surinkus duomenis ir juos išnagrinėjus. Tai turėjo apsaugoti nuo nepagrįsto smurto asmenis, kurie nebuvo savo tautos nusikaltėliai, nors vienam kitam

kai kurie jų veiksmai ir galėjo atrodyti išdavikiški.

Antisovietinio lietuvių pogrindžio susijungimui į vieningą tautinį sąjūdį prieš okupantus didelės reikšmės turėjo Vilniaus ir Kauno vadovaujančių pogrindžio veikėjų susitikimas 1940 m. spalio 9 d. Vilniuje. Jame dalyvavo mjr.V. Bulvičius, plk. dr.J. Vėbra, dr.A. Damušis, dr.P. Padalis, L. Prapuolenis ir V. Nasevičius. Maždaug tuo laiku, kai Vilniuje susiorganizavo Lietuvai išlaisvinti komitetas, Kaune taip pat susikūrė panašus sambūris. Šių dviejų grupių atstovų susitikime buvo dar tiksliau aptarti lietuvių antisovietinio pogrindžio tikslai bei organizavimas ir pasidalinta darbu. Vilniaus komitetui pirmiausia buvo palikta rūpintis politiniais ir kariniais reikalais, o Kauno – organizaciniais. Buvo užsimota visą kraštą sujungti rezistencijos tinklu. Į pogrindžio kovotojų eiles buvo telkiami visi pasiryžę kovoti už Lietuvos laisvę nepaisant pažiūrų ar politinės praeities skirtumų. Kad būtų kuo mažiau aukų ir enkavėdistų provokacijų, lietuvių pogrindžio vienetas turėjo būti trejetukas arba penketukas, kurio trys arba penki nariai savo ruožtu sudarė savo trejetuką arba penketuką, o šio nariai vėl savo trejetukus arba penketukus ir t.t. Šiame pogrindyje buvo sujungti ne tik naujai suorganizuoti vienetai, bet ir įsikūrusieji anksčiau. Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga įsitraukė tik 1941 m. balandžio mėnesį. Daugelis anksčiau susidariusių pogrindžio sambūrių ir toliau veikė tais pat vardais, kuriais veikė ir iki susijungimo.

Lietuvių aktyvistų fronto įkūrimas

Tuo laiku, kai Lietuvoje kūrėsi antisovietinis pogrindis, ir vėliau, kai buvo dedamos pastangos sukurti vieningą tautinį sąjūdį kovai su okupantu, į užsienį patekę Lietuvos patriotai taip pat ėmėsi panašių žygių.

Pirmasis toks žygis buvo Lietuvos tautinio komiteto sudarymas. 1940 m. liepos mėn. 2 d. Lietuvos įgaliotasis ministeris Vokietijai plk.K. Škirpa pasikvietė pietų žymų vokiečių pareigūną dr.B.P. Kleistą. Tų vaišių metu Kleistas plk.K.Škirpą paklausė, kaip lietuviai reaguotų, jei staiga Rytuose prasidėtų karas. Škirpa atsakė, jog tuo atveju lietuviai patys nusikratytų okupantų. Kleistas pareiškė, jog tai būtų logiškas žingsnis.

Šis pasikalbėjimas sustiprino K. Škirpos įsitikinimą, jog staiga gali kilti rusų-vokiečių karas, kuris sudarytų progą atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Iš to savaime plaukė išvada, jog reikia ruoštis. K.Škirpa pradėjo planuoti bendro lietuvių fronto ir laikinosios Lietuvos vyriausybės sudarymą. Prezidentui A. Smetonai tam projektui iš principo pritarus, tų pačių metų rugpjūčio pradžioje Romoje įvyko Lietuvos diplomatų pasitarimas, kuriame dalyvavo S. Girdvainis, P. Klimas, S. Lozoraitis, K. Škirpa, Žoromskis ir J. Gylys. Pasitarime buvo nutarta sudaryti lietuvių tautinį komitetą, kuris, atėjus tinkamam momentui, pasidarytų laikinąja vyriausybe. Komitetas turėjo būti sudarytas Berlyne,

kuriame tuo metu buvo susitelkę nuo sovietinio teroro pasitraukusieji Lietuvos politiniai veikėjai.

Remdamasis tuo, kad Lietuvos Respublika yra įgaliojusi savo atstovybes ginti Lietuvos interesus užsienyje, ministeris K. Škirpa sudarė Lietuvos tautinį komitetą. Jo pirmininku pakviestas į Vokietiją pabėgęs buvęs vadinamosios liaudies vyriausybės ministeris E. Galvanauskas, jo pavaduotoju – S. Lozoraitis, nariais – K.Škirpa ir E. Turauskas. Vėliau antruoju pirmininko pavaduotoju buvo pakviestas Lietuvos įgaliotasis ministeris Vašingtone P. Žadeikis. Lietuvos pasiuntiniai Vakarų kraštuose įgaliojo šį komitetą vadovauti atkuriant Lietuvos nepriklausomybę.

Tačiau jau pradėtas vykdyti projektas pakibo ore, kai prezidentas A. Smetona, tuo laiku buvęs Šveicarijoje, atsisakė priimti E. Galvanausko kandidatūrą į Lietuvos tautinio komiteto pirmininkus, kadangi pastarasis buvęs vadinamosios liaudies vyriausybės ministeriu.

Tuomet plk.K.Škirpa ryžosi kitoj plotmėj ir kita forma organizuoti lietuvių patriotų sambūrį, kuris imtųsi reikalingų žygių Lietuvai išlaisvinti bei išlaisvinimui pasiruošti.

Naujas plk. K.Škirpos organizuojamas sambūris buvo Lietuvių aktyvistų frontas. Jis buvo įkurtas 1940 m. lapkričio mėn. 17 d. Berlyne. Apie Lietuvių aktyvistų fronto kūrimo aplinkybes ir eigą "Lietuvių dienose" (1955 m. Nr. 6/55 ir 7/56) R. Skipitis pasakoja:

"Niekas mūsų neabejojome, kad vokiečiai kariaus su rusais. Iš diplomatinių bei karinių sferų gaudavome šiokių tokių žinelių, rodančių jog vokiečių–rusų karas tikrai artėja. Taipogi niekas mūsų neabejojo, kad vokiečiai sumuš bolševikus rusus. Tik buvo visai neaišku, kas bus su Lietuva, kai vokiečiai bus per ją persiritę ir žygiuos į Rusiją. Ar Hitleris leis Lietuvai būti nepriklausomai, nors ir susirišusiai sutartimis, apkarpančiomis jos nepriklausomybę? Žinant, ką Hitleris padarė su Klaipėdos kraštu, Čekoslovakija ir kitais, sunku buvo laukti, kad Lietuvai, išvijus bolševikus, bus palikta nepriklausomybė.

Tačiau vienas kitas tremtinių ir Lietuvos pasiuntinys p.Škirpa buvo kitokios nuomonės. Jie manė, kad hitlerinė Vokietija su Musolinio Italija sudarą tokią galybę, kuriai nugalėti Europoje nebesą jėgos. Rusija – milžinas molinėm kojom. Be to, ir mes patys norime, kad bolševikinė Rusija būtų sumušta. Prancūzija paklupdyta, Lenkija, Čekoslovakija, Olandija, Belgija, Danija ir Norvegija okupuotos. Ispanija, jei ir įstos į karą, tai tik kaip Italijos ir Vokietijos sąjungininkė. Švedija, Šveicarija ir Portugalija yra ir bus neutralios. O Balkanų valstybės ir Vengrija bus tuoj sumaltos, kai tik prasidės karas su Rusija. Lieka viena Anglija. O ką Vokietijai gali padaryti Anglija? Beveik nieko. Tiesa, Angliją stipriai remia Amerika ir greičiausiai netrukus atvirai stos į karą. Bet būtų daugiau negu naivu manyti, kad Amerika, perplaukusi Atlantą, sumuš Vokietiją. (Turiu pastebėti, jog tuomet Japonija dar nebuvo

įstojusi į karą, ir Vokietija dar visai menkai buvo bombarduojama.)

O jei Hitlerio viešpatavimas Europoje neišvengiamas, tai mums, mažai tautai, reikia prie jo taikintis. Gi jei nesitaikinsime, tai mūsų tėvynė bus prijungta prie Vokietijos ir mūsų tauta bus išbraukta iš gyvųjų tautų sąrašo...

– Užeikiva valandėlei į kavinę, noriu pasikalbėti svarbiu reikalu, – sako man dr.P. Karvelis, sutikęs mane gatvėj, dar vos keletą dienų tepagyvenusį Berlyne. Gražioj, dar tuomet bombardavimų nepaliestoj kavinėj "Roma" užsisakėme po puodelį kavos.

– Noriu kalbėti politikos reikalu. Žinau, kad esi demokratas ir hitlerinio režimo priešas. To režimo priešas esu ir aš. Bet privalome atviromis akimis žiūrėti į tikrovę ir būti realūs mūsų tėvynės reikaluose. Konkrečiai štai koks reikalas. Škirpa karštai laikosi tos nuomonės, kad mes turime derintis prie hitlerinės Vokietijos, jei norime atgauti Lietuvai nepriklausomybę. Jis turi gerų ryšių su Vokietijos valdžios sferomis ir taip yra įsigyvenęs į hitlerinę ideologiją, kad naciai gali jį laikyti sau artimu žmogum. O mums reikia turėti artimą nacių sferoms žmogų, nes galbūt netrukus reikės su Vokietija derėtis dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo. Turime palaikyti Škirpą, kad jis jaustųsi stipresnis, nors mes tam jo palinkimui į nacius ir nepritariame.

1940 metų lapkričio mėn. (rodos, 17 d.) K.Škirpa susikvietė apie 20 įvairių politinių pažiūrų žinomesnių lietuvių tremtinių, kuriems paskaitė savo ilgoką rašinį mūsų politikos klausimais. Skaitė apie 2 valandas. Kėlė mūsų politikos vyrų klaidas ir bandė nustatyti lietuviškos politikos gaires artimiausiai ateičiai. Norint siekti geresnių rezultatų kovoje dėl Lietuvos išlaisvinimo, kvietė sudaryti vieną sąjūdį, į kurį turėtų dėtis visi Lietuvos patriotai, vis tiek kokių politinių pažiūrų jie būtų ir kuriai lietuvių partijai priklausytų.

To sąjūdžio vardas – aktyvistai.

Nors ne visi K.Škirpos samprotavimai buvo priimtini, bet masinantis kvietimas vienybėn ir nebuvimas jokio kito veiklos plano sulaikė nuo kėlimo abejonių bei darymo pastabų K.Škirpos samprotavimams. Be to, neabejotinai turėjo įtakos ir dr.P. Karvelio anksčiau mano minėti įtikinėjimai palaikyti K.Škirpą. Gal panašiais sumetimais ir kiti dalyviai neprieštaravo. Tik vienas dr.Br. Dirmeikis kėlė abejonių, tačiau bendros susirinkusiųjų nuotaikos nepakeitė. O toji nuotaika buvo: remti K.Škirpos sumanymą.

K.Škirpos asmens sekretorius dr.Jurkūnas pateikė popieriaus lapą, matyti, anksčiau paruoštą, kuriame jau buvo mašinėle įrašyta to susirinkimo data ir trumpas protokolas, jame pažymėta, kad mes, žemiau pasirašiusieji, sudarome aktyvistų sąjūdį ir to sąjūdžio vadu išrenkame pulkininką K.Škirpą, pirmąjį Lietuvos savanorį. Jokių rinkimų nei diskusijų, ką

rinkti, nebuvo, bet minėtame lape, kiek atsimenu, visi ar beveik visi pasirašėme. K.Škirpa turėjo ryšių su aktyvistais, veikiančiais Lietuvos pogrindy."

R.Skipičio aprašyto susirinkimo protokolas buvo šio turinio:

L. A. F.

Steigiamojo susirinkimo, įvykusio 1940 m. lapkričio mėn. 17 d.
Berlyne, Achenbachstr. 1

Protokolas

Susirinkime dalyvavo: p.Min. Škirpa, Galvanauskas, Skipitis, dr. Karvelis, Viliušis, Dirmeikis, kun. Yla, Pyragius Juozas, Pyragius Jonas, inž. Brunius, Danta Aleksandras, Našliūnas Jonas, Puodžius Stasys, Dženkaitis Juozas, Dženkaitis Jonas, Valiukėnas Antanas, Raila Bronys, Maceina Antanas, dr. Brakas, Kavolis Martynas, pulk. Ambraziejus, kun. Barauskas, Katilius Juozas, dr. Ancevičius ir dr. Jurkūnas.

Susirinkimą atidarė Min.Škirpa ir jam pirmininkauti pakvietė p.Galvanauską.

Min.Škirpa, trumpai pabrėžęs, kuriam reikalui jis yra atvykusius sukvietęs ir pažymėjęs klausimo svarbumą, perskaitė lietuvių aktyvistų pagrindinius programinius dėsnius ir būsimojo sąjūdžio tikslus bei siekimus.

Po savo pranešimo Min.Škirpa kvietė dalyvius pasisakyti dėl programos ir dėl būsimo sąjūdžio organizavimo.

p.inž.Brunius siūlo LAF programoje smulkiau paliesti darbo klausimą. Ypač esą reikėtų išsamiai numatyti darbininkų aprūpinimą nuosavybe, darbo avansavimo klausimą ir t.t. Jo nuomone, reikėtų į atstatytą Lietuvą žiūrėti kaip į socialinę valstybę. Toliau p.Brunius iškėlė mintį atkreipti ypatingą dėmesį į atstatytos Lietuvos teritorinius klausimus. Jo nuomone, atstatyta Lietuva turėtų sujungti visas lietuvių gentis. Jis klausia, ar nevertėtų galvoti apie Baltijos valstybių sąjungą.

p.Skipitis manytų, kad nereikėtų šiuo metu diskutuoti programines detales, bet pirmon galvon steigti organizaciją, o paskui diskutuoti jos pagrindinius klausimus.

p.Maceina pasisako visai priešingai p.Skipičio tezei. Jo nuomone, visų pirma reikėtų iš pagrindų pasisakyti dėl naujos organizacijos programos, išdiskutuoti visus jos esminius klausimus, tik paskui imti steigti pačią organizaciją. Jei to dabar negalima būtų padaryti, jis siūlo tam reikalui sušaukti kitą susirinkimą ar kelis susirinkimus. Be to, p.Maceina klausia p.Ministerį, kaip jis esamoje padėtyje vaizduojasi mažųjų valstybių padėtį naujosios Europos santvarkoje. Pasak jo, jei mažosioms valstybėms nebūtų lemta naujoje Europoje turėti savo nepriklausomybę, tai mūsų darbas negalėtų būti naudingas.

p.Karvelis palaiko p.Skipičio nuomonę ir nebūtų linkęs pritarti p.Maceinos nusistatymui. Esą dabar ne laikas diskutuoti, kokią mažosios valstybės turės padėtį naujoje Europoje, o lygiai negalima būtų šiame ar kitame susirinkime smulkiai išdiskutuoti visus programinius klausimus, bet mes turime dėti pastangų tuojau susiorganizuoti ir tuo sudaryti reikiamą bazę mūsų, kaip vieneto, tolesniam veikimui.

p.Pyragius pritaria p.Karvelio nusistatymui. Esą, jei kam pateikta p. Min.Škirpos aktyvistų platforma būtų diskutuotina, tai tas turėtų padaryti reikiamas išvadas.

p.Min.Škirpa paaiškina, kad jo pateikta programa dar nėra galutinai apdirbta. Duota tik idėja ir pagrindiniai aktyvistų tikslai bei jų uždaviniai. Programą galutinai turės paruošti tam reikalui sudaryta speciali komisija. Vokiečiai aktyvistų idėjai rodą palankumo. Tad mūsų veikimui yra šioks toks plyšelis, kurį reikia išnaudoti. Nors kol kas mes negalime veikti viešai, bet tai dar nereiškia, kad nega-

lime veikti uždarame ratelyje. Dėl užmačių atstatytoje naujoje Lietuvoje stengtis turėti sujungtas visas lietuvių gentis, arba jau dabar eiti prie tam tikro bloko su kitomis Baltijos valstybėmis, p.Ministras manytų, kad dabar bent reikėtų pirmiausia turėti galvoje mūsų pagrindinį tikslą – aiškiai iškelti Lietuvos valstybės atstatymo klausimą, o paskui jau spręsti lietuvių giminių sujungimą į vieną šeimą arba blokavimosi su kitomis mums giminingomis tautomis. Esą nereikia nusłysti nuo savo tradicijų ir nuo to, ką esame turėję. Dėl organizacijos Min.Škirpa pareiškė, kad šiuo metu jis manytų, kad būtų geriausia, jei jis galėtų sudaryti tam tikrą patikėtinių grupę, kurie sudarys laikiną Aktyvistų vadovybę. Pirmiausia reikėtų patraukti prie mūsų organizacinio darbo lietuvius inteligentus Berlyne. Eiliniais uždaviniais reikėtų laikyti studijas vokiečių įvairių gyvenimo sričių ir iš jų pasimokyti, ypač organizacijos. Todėl ilgai nelaukiant aktyvistai turėtų sueiti į kontaktą su atitinkamais vokiečių sluoksniais bei įstaigomis. Be to, esą labai būtų reikalinga neatidėliojant užmegzti ryšius su savo idėjos draugais Lietuvoje ir eiti pas juos su savo propaganda.

p. Galvanauskas manytų, kad šiuo metu nebūtų nei reikalo, nei galimybės išspręsti mūsų programos klausimą. Esą šiandien mes turime kalbėti tik apie organizaciją ir siekti atgauti savo valstybės nepriklausomybę, o paskui jau kalbėsime apie smulkmenas. Todėl, jo nuomone, šiandien reikia, ilgai nediskutavus, sudaryti organizaciją ir reikiamus organus.

p. Dirmeikis konstatuoja, kad būsimasis Aktyvistų sąjūdis bus politinė organizacija, su tam tikru savo turiniu. Esą iš programos matyti, kad mes glaudžiamės prie Vokietijos ir darosi įspūdis, kad mes kovosime už vokiečių režimą ir už Vokietijos laimėjimus. Tokiu būdu mūsų organizacijos likimas priklausysiąs nuo to, kuo karas baigsis. Jam atrodytų, jei Vokietija karą pralaimėtų, tai aktyvistų organizacija neturėtų idėjinės bazės ir kaipo tokia turėtų išnykti. Turint tai galvoje, p.Dirmeikis klausia, ar aktyvistai taps kovotojais dėl Vokietijos ateities, ar ras kitą kelią, kuris nepriklausomai nuo bet kurių konjunktūrų vestų prie Nepriklausomos Lietuvos atstatymo.

Min.Škirpa pabrėžė, kad mes turime savo kovą derinti su Vokietijos kova ir tokiu būdu turime su jais bendradarbiauti. Tačiau tai dar nereiškia, kad mes su vokiečiais turime bendradarbiauti besąlygiškai. Mes turime užsitikrinti jų paramą ir tuo tik atveju galime siekti savųjų tikslų, prisidedant prie bendrosios kovos kartu su vokiečiais.

E.Galvanauskas, papildydamas Min.Škirpos paaiškinimus, pareiškė, jog, jo nuomone, mes vokiečiams praktiškai nieko negalime padėti. Visa tai, prie ko mes glausimės, ar su kuo eisime, yra nei daugiau, nei mažiau tik priemonė mūsų tikslų siekti, bet ne idealas arba tikslas. Taigi esą, keisis laikai, gali pasikeisti ir mūsų priemonės, bet tikslas pasiliks vis tas pats, būtent: nežiūrint kokia kaina išlikti gyviems kaip tauta ir atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Pasibaigus pranešimui ir diskusijoms bei paaiškinimams, Min.Škirpa pakvietė visus dalyvius pasirašyti Lietuvių Aktyvistų Fronto steigiamąjį aktą.

Po to Min.Škirpa paprašė sutikti būti patikėtiniais šiuos asmenis: p.E.Galvanauską, inž.Brunių, R.Skipitį, A.Valiukėną, A.Maceiną ir K.Žalkauską.

Susirinkimas baigtas tautos himnu".

Susirinkimo dalyviai pasirašė tokį Lietuvių aktyvistų fronto steigiamąjį aktą:

"Mes, žemiau pasirašę lietuviai, likimo atblokšti į Vokietijos sostinę Berlyną, š.m. lapkričio mėn. 17 dieną susirinkę pas p.K.Škirpą, jo bute Achenbachstr.1, ir išklausę jo pranešimą apie Nepriklausomos Lietuvos žlugimo priežastis ir galimumus bei kelius Lietuvos valstybei vėl atstatyti, reiškiame visišką pritarimą sumanymui sutelkti visas lietuvių tautos aktyviąsias jėgas į Lietuvių Aktyvistų Frontą kovai už Tėvynės Lietuvos išlaisvinimą iš komunistinio sovietinio jungo;

Įsitikinę, kad atstatytos Lietuvos tvarkymas Aktyvistų Fronto ideologijos pagrindais yra tikriausias kelias Lietuvių tautos idealams siekti, mes pirmieji stojame į Lietuvių Aktyvistų Frontą ir priimame visas jo nariams uždedamas pareigas ir drausmę.

Tėvynės Lietuvos ir Lietuvių Tautos labui kviečiame K.Škirpą, Pirmąjį Nepriklausomos Lietuvos Kariuomenės Kūrėją–Savanorį ir Lietuvių Aktyvistų Fronto iniciatorių, imtis žygių vykdyti mūsų nusistatymą ir vadovauti Lietuvių Aktyvistų Frontui.

Kovok!
Tvirtais žingsniais,
Drąsiai pirmyn –
Už naują, laisvą Lietuvą.
Berlynas, 1940 metų lapkričio 17 dieną.
Parašai

J. Viliušis, E. Galvanauskas, M. Kavolis, St. Puodžius, P. Skurauskas, J. Pyragius, J. Našliūnas, J. Jurkūnas, R. Skipitis, Jz. Dženkaitis, K. Brunius, B. Raila, A. Valiukėnas, Jn. Dženkaitis, J. Čiuberkis, Jz. Pyragius, M. Kukutis, T. Dirmeikis, St. Yla, A. Maceina, dr. P. Karvelis, A. Danta, pulk. Ambraziejus, kun. Barauskas, J. Katilius, dr.M. Brakas, dr.Pr. Ancevičius.

***Sutinku:** (pas.) K. ŠKIRPA"*

Pulk. K.Škirpa buvo be diskusijų paskelbtas Lietuvių aktyvistų fronto vadu todėl, kad visiems to susirinkimo dalyviams buvo aišku, ką dr.P.Karvelis buvo pasakęs R.Skipičiui prieš susirinkimą – Škirpa ne tik turi daugiausia ryšių su vokiečių valdžios sluoksniais, bet ir geriausiai jaučia jų nuotaikas, todėl ir daugiau negu kas nors kitas gali veikti ir ką nors pasiekti. Tenka pažymėti, jog tai nebuvo LAF vado klausimo galutinis sprendimas. Įstatų projekte LAF vado klausimu buvo toks paragrafas: *"Str.4. Pirmuoju Lietuvių Aktyvistų Fronto Vyriausiuoju Vadu skaitomas mūsų tautos sūnus, savo darbu ir asmeniniu pasiaukojimu lemiamai paveikęs Lietuvos prisikėlimą naujam nepriklausomam valstybiniam gyvenimui. Apie tokio asmens pasireiškimą sprendžia pirmasis Lietuvių Aktyvistų Fronto Didysis Kongresas. Jei toks asmuo neišryškėtų, tai Lietuvių Aktyvistų Fronto Vyriausiąjį Vadą renka Lietuvių Aktyvistų Fronto Didysis Kongresas balsų dauguma"*. Lietuvių aktyvistų fronte vado institucija, be abejo, buvo ir to laiko nuotaikų atgarsis, bet sprendimą daugiausia nulėmė, kad tai buvo konspiratyvi organizacija su jai privaloma beveik karine drausme. Patsai šio sambūrio iniciatorius, o po sambūrio susiformavimo jo vadas į jam talkinti pasirinktus patikėtinius žiūrėjo kaip į atliekančius štabo karininkų funkcijas. Dėl šių priežasčių Lietuvių aktyvistų frontas buvo labiau panašus į

karinę, o ne civilinę organizaciją.

Lietuvių aktyvistų fronto vadas ir minėti patikėtiniai sudarė jų vadintą vadovaujamąją grandį ir posėdžiavo kas savaitę, o kartais ir po kelis kartus per savaitę, svarstydami ir spręsdami iškylančius klausimus. Darbas vyko gana sklandžiai ir sutartinai. Tačiau ilgainiui LAF vadovaujamai grandžiai vienai viską atlikti pasidarė neįmanoma. Tad buvo sudarytos komisijos. Tokių veikusių ar tik formuojamų komisijų buvo dvidešimt. Jų pirmininkais buvo: 1. Dr.A. Maceina (ideologijos), 2. Inž.K. Brunius (organizacijos), 3. E. Galvanauskas (finansų), 4. A. Danta (prekybos), 5. Plk. ltn.inž. K. Ambraziejus (pramonės), 6. Dr.P. Karvelis (žemės ūkio), 7. Dr.P. Ancevičius (darbo ir socialinės apsaugos), 8. Dr.M. Brakas (teisingumo), 9. K. Žalkauskas (administracijos), 10. R. Skipitis (užsienio lietuvių), 11. V. Alantas (kultūros), 12. Kun.S. Yla (doros), 13. Inž. J. Augustaitis (susisiekimo), 14. Gen. S. Raštikis (krašto apsaugos), 15. V. Karvelienė (moterų), 16. T. Dirmeikis (politikos), 17. B. Raila (propagandos), 18. J. Jurkūnas (jaunuomenės), 19. Mjr. S. Puodžius (ryšių su kraštu), 20. J. Dženkaitis (saugumo).

Pagal sritis sudarytoms komisijoms buvo pavesta parengti projektus, kaip tvarkyti vieną ar kitą sritį Lietuvai išsivadavus iš sovietinės okupacijos. Komisijų pirmininkais buvo parinkti atitinkamoje srityje labiau kvalifikuoti asmenys ir jiems pavesta į komisijas pasikviesti daugiau tos srities specialistų. Į LAF darbą buvo įtrauktos beveik visos tuo metu Berlyne ir netoli jo buvusios lietuvių inteligentų jėgos. Savo ruožtu visų komisijų pirmininkai drauge su vadovaujamos grandies nariais sudarė provizorinę LAF tarybą.

Ryšiai su kraštu

Vienas iš svarbiausių LAF reikalų buvo, kaip minėjo LAF steigiamajame susirinkime plk.K.Škirpa, "užmegzti ryšius su savo idėjos draugais Lietuvoje ir eiti pas juos su savo propaganda".

Sutvirtinti ir plėsti ryšius su antisovietiniu pogrindžiu iš Vokietijos į Lietuvą netrukus buvo išsiųsti ryšininkai. LAF buvo konspiratyvi, ginkluotam sukilimui besiruošianti organizacija, todėl buvo vengiama ją propaguoti per radiją, siuntinėti savo literatūrą, taip pat ir susirašinėti su Lietuvos pogrindžio veikėjais. Viskas turėjo būti perduodama tik žodžiu. Pirmasis ryšininkas iš Berlyno į Lietuvą atvyko jau 1940 m. gruodžio mėnesį. Tai buvo kpt.Br. Michelevičius, kuris su šia misija du kartus sėkmingai perėjo sieną ir 1941 m. birželio mėnesį dar pervedė kitus du ryšininkus, grįžusius su paskutinėmis prieš karą instrukcijomis iš Vokietijos. Tų pačių metų gruodžio mėnesį atvyko ir antrasis ryšininkas – kpt.A. Švarplaitis. Vėliau buvo atsiųsti ir kiti ryšininkai. LAF vadovybei apie padėtį Lietuvoje informuoti ir pasitarti buvo pasiųsta ir ryšininkų iš Lietuvos į Vokietiją.

Dar prieš LAF Berlyne suorganizavimą į Lietuvą buvo perduotas mašinėle perrašytas Lietuvos diplomatų protestų prieš sovietinę Lietuvos okupaciją rinkinys. Šis rinkinys vėliau buvo padaugintas 800 egzempliorių. Tekstą praplėtus ir patobulinus vėliau išleistas ir spausdintas spaustuvėje rotatoriumi. Kad būtų lengviau jį platinti bei slėpti, Šveicarijoje smulkiu šriftu išspausdinta maža brošiūrėlė. Brošiūrėlė išleista 5000 egzempliorių tiražu, ji kiekviena pasitaikiusia proga buvo siuntinėjama į Lietuvą. Daugiau į Lietuvą raštu buvo perduoti tik kai kurie paaiškinimai bei siūlymai pogrindžio vadovybei LAF tinklo kraštе sudarymo klausimais.

Lietuvos pogrindžio vadovybė Lietuvių aktyvistų fronto Berlyne sudarymą sutiko palankiai. Pogrindyje Lietuvoje veikiantiesiems buvo aišku, jog pusiau viešai veikianti LAF vadovybė, ypač jos priekyje stovintis iki Lietuvos atstovybės sovietams perdavimo buvęs Lietuvos įgaliotasis ministeris Vokietijai plk. Škirpa, turi daug daugiau galimybių gauti reikiamos informacijos, su reikiamais asmenimis bei įstaigomis palaikyti ryšius ir kt. LAF vadovavimas buvo naudingas ir reikalingas. Tačiau Berlyne esanti jo vadovybė tenkinosi bendraisiais, visą sąjūdį liečiančiais nurodymais, konkrečius, įvykių eigoje iškylančius uždavinius palikdama spręsti Lietuvoje esančiai vadovybei. Sujungtas Lietuvos antisovietinis pogrindis virto Lietuvių aktyvistų frontu, o vadovaujančios Vilniaus ir Kauno grupės – Vilniaus ir Kauno LAF štabais. Jų funkcijos liko tokios, kokios buvo aptartos 1940 m. spalio 9 d. pasitarime. Saugumo sumetimais liko abu štabai, kad okupantui LAF štabą susekus pogrindis neliktų be vadovybės. Vieną susekus vadovavimą tuojau pat galėjo perimti antrasis. Atskiros pogrindžio grupės, taip pat saugumo sumetimais, dažniausiai veikė tais pat vardais kaip ir iki šiol, nors buvo tapusios LAF dalimi.

Ilgainiui praktikuota ryšininkų su kraštu sistema pasirodė ne visai patikima. Ryšininkai, turėję informaciją perteikti iš atminties pogrindžio vadovybei, ne visuomet ją perteikdavo tiksliai. Tad buvo paruošta ir turėjo būti perduota Lietuvos pogrindžiui viena bendra instrukcija "Lietuvai išlaisvinti nurodymai", datuota 1941 m. kovo 24 d.

Ši instrukcija, apėmusi anksčiau duotus nurodymus ir nemaža naujų papildymų, buvo sudaryta iš keleto skyrių. Pirmieji keturi jos skyriai buvo apie bendrąją padėtį, Lietuvos atkūrimo kelią, rusų ir vokiečių santykius ir Lietuvos situaciją. Esminiai dalykai buvo dėstomi nuo penktojo skyriaus. LAF vadovybė Lietuvos pogrindžiui teikė šių nurodymų:

V. Kaip siekti tikslo

Laisvės tautoms niekas veltui nesuteikia. Tautos už jas kovoja nesigailėdamos jokių aukų. Nors ir ne visados laimi, bet nuo savo idealo neatsisako, nežiūrint, kaip ta kova bebūtų ilga ir kokių beprisieitų patirti smūgių pakelyje į išlaisvinimą.

Lietuvių tauta neteko valstybinės laisvės, bet niekas negali nugińčyti jai teisės laisvę atgauti ir už jos atgavimą kovoti. Likusioji užsieniuose Lietuvos diplomatija ir

užsienių lietuvių organizacijos deda ir dės toliau visų pastangų Lietuvos atstatymo idėją nuolat palaikyti ir kelti užsieniuose visur, kur tik įmanoma. Bet diplomatinių pastangų neužtenka. Pasakytina dar daugiau – jos tėra pagalbinės. Jei pati tauta už savo laisvę nekovotų, mažai tebūtų jos iš viso vertinamos kaip realios pastangos laisvei atgauti bei savo valstybę atstatyti. Tad lemiančiu faktoriu Lietuvai išlaisvinti tenka skaityti kovos frontą Tėvynėje.

Taip pat būtų klaidinga manyti, kad tegalime atstatyti savo valstybę vien svetima pagelba ir kad todėl nebūtų prasmės aukoti mūsų tautos geriausius sūnus nelygioje kovoje su galingesniu priešu. Šitokia galvosena yra salioninių politikų ypatybė, kurie niekad negali apsispręsti. Lietuva, atstatyta svetimomis rankomis, mums nebūtų miela. Be to, jos niekas mums neatstatys, jei patys nesiimsime jos atstatyti. Pagelba mums, mažai tautai, yra reikalinga ir būtina, bet tik kaip pagelba. Visą gi kovos naštą turime pasiimti ant savo pečių. Juo pajėgsime jos daugiau pakelti, tuo daugiau įgysime svorio santykyje tarp mūsų siekiamo tikslo ir pagelbos, kuria siekiame pasinaudoti. Ta pagelba, dėka susidedančioms Europos Rytuose aplinkybėms, ateina mums visai natūraliai, tik mokėkime ją racionaliai savo interesui išnaudoti. Numatomomis sąlygomis ją geriausiai išnaudosime, jei, lemiančiam momentui atėjus, patys stversimės ginklo – paimsime krašto valdymą patys, bet nelauksime, kad mums kas iš šalies padarytų tokią malonę.

Tad aktingumas, pasiryžimas nesigailėti jokiu aukų ir stvėrimasis ginklo bei aktyvi kova su priešu, yra tas kelias, kuriuo tenka pasukti, kad atgavus Lietuvai valstybinį savistovumą ir laisvę!..

Ginkluotas susikirtimas tarp Vokietijos ir Sov.Rusijos, kaip jau buvo nurodyta II skirsnelyje, greitai bręsta ir darosi neišvengiamas. Yra labai rimtų davinių, kad jis jau gali įvykti net artimoje ateityje. Tai reiškia, kad artėja ir mums nepaprasta proga nuo sovietiškosios okupacijos pasiliuosuoti. Prie to ruošiasi visos tautos, rusų raudonojo imperializmo pavergtosios, pav., ukrainiečiai, baltgudžiai, Kaukazo tautos ir mūsų likimo draugės – latvių ir estų tautos. Vokietija, kiek yra žinoma, ruošiasi prezentuotis Europos Rytuose, kaip sakytų tautų išlaisvintoja, t.y. yra užsibrėžusi Sov. Rusiją suskaldyti į eilę valstybių, Vokietijos globojamų. Tautoms, kurios linksta su ja dėtis, atsiranda perspektyva sukurti sau geresnę ateitį. Toms gi, kurios priešintųsi, gresia vokiečių kardas. Tokiomis sąlygomis visos sakytos tautos nė neturi kito pasirinkimo, kaip eiti keliu, kurį diktuoja joms momento aplinkybės.

Lietuvos atstatymo atžvilgiu tenka remtis sekančiais eventualumais:

1. Pavyksta susitarti su Vokietija iš anksto dėl Lietuvos Vyriausybės sudarymo ir tuo pat Lietuvos suverenumo bent formalaus atstatymo;

2. Dėl Vyriausybės sudarymo susitarti nepavyksta, bet pavyksta pagrobti faktiną krašto valdymą, teisingiau pasakius – krašto valdymo aparatą, pasinaudojant interregnumo momentu, kuris trumpam laikui susidarytų Lietuvoje, kai vokiečių kariuomenė žygiuos pirmyn, o rusų raudonoji armija trauksis;

3. Lietuvos vyriausybė paskelbiama Lietuvoje revoliuciniu būdu pasekoje įvykusio sukilimo;

4. Lietuvos vyriausybė sudaroma post factum, susitariant su vokiečiais, kai kraštas jau būtų vokiečių kariuomenės užimtas bei nuo bolševikų paliuosuotas.

Pirmam eventualumui, kuris mums būtų palankiausias, įvykdyti daroma visa, kas tik įmanoma. Yra pagrindo vilčiai, kad gal pavyks su vokiečių politiką sprendžiančiais faktoriais susitarti. Kol kas betgi tai nėra tikras dalykas, nes vokiečiai laikosi didelio atsargumo. Ar bus leista mums sudaryti, kaip norime, savo Vyriausybę iš anksto, tatai greičiausiai paaiškės tik paskutiniu momentu, t.y. prieš pat vokiečių

kariuomenės žygį prieš raudonąją armiją, arba faktinai jam jau prasidėjus.

Antrasis eventualumas yra jau paaiškėjęs tiek, jog galima tvirtinti, kad galėsime sudaryti krašto valdymo aparatą iš savo žmonių. To pageidauja net patys vokiečiai ir nesiruošia daryti kliūčių, kad, pasinaudodami interregnumo momentu, patys užimtume visas įstaigas, įmones ir t.t.

Tretysis eventualumas kiltų tik tada, jei susitarti su vokiečiais iš anksto dėl Vyriausybės sudarymo nepasisektų, arba jei būtume įvykių užklupti. Paskelbti Vyriausybės sudarymą revoliuciniu būdu Lietuvoje, pav., Vilniuje, ypatingo pavojaus nebūtų, turint galvoje antrąjį eventualumą, kad vokiečiai sutinka ir pritaria mūsų sumanymui pagrobti krašto valdymo aparatą interregnumo metu. Vyriausybės paskelbimas minėtu būdu verstų vokiečius skaitytis su įvykusiu faktu ir tai palengvintų tos Vyriausybės legalizavimąsi.

Ketvirtas eventualumas mums būtų mažiausiai palankus. Vokiečiams užėmus mūsų kraštą, jie jaustųsi jo šeimininkais ir galėtų statyti mums įvairių sąlygų dėl pačios Vyriausybės sudarymo, jei iš viso leistų ją mums sudaryti. Be to, jos sudarymas galėtų užsitęsti ir tuo būtų pakirstas ūpas krašte. Apie Vyriausybės sudarymą post factum kol kas nesitariama su vokiečiais, nes visos pastangos nukreiptos į tikslą susitarti su vokiečiais dėl Vyriausybės sudarymo iš anksto.

Kaip ten bebūtų su Vyriausybės sudarymu, svarbiausia užduotis, kuri kiltų vokiečiams žygiuojant pirmyn, tai būtų krašto valdymo aparato užgrobimas. Šis užgrobimas būtų pirmas realus žingsnis Lietuvos suverenumui atgauti. Todėl reikalinga dėti visas pastangas Lietuvoje slaptai taip susiorganizuoti, kad vokiečių kariuomenei pajudėjus prieš rusų raudonąją armiją, spontaniškai visame krašte įvyktų visuotinas sukilimas. Jo tikslas – paimti visą krašto valdymo aparatą į savo rankas ir pastatyti vokiečius prieš įvykusį faktą, su kuriuo jie turės vėliau skaitytis. Be to, energingas veiksmas nesigailint jokių aukų turėtų ne tik faktinos, bet ir morališkai politinės reikšmės: Lietuva tuomi sustiprintų savo teisę reikalauti iš vokiečių, kad jie nedarytų kliūčių Lietuvos valstybę atstatyti, nelaukiant karo pabaigos.

Pagaliau, tai turėtų dar ir didelės tarptautinės reikšmės, nes iš to visas pasaulis patirtų, jog lietuvių tauta tikrai yra pasiryžusi atgauti laisvę. Tas suteiktų mūsų diplomatijai labai stiprų argumentą visur, kur tik įmanoma, suintensyvinti Lietuvos atstatymo reikalo gynimą.

VI. Gairės sukilimui ruošti

Visas pasiruošimas vyksta vardu Lietuvių Aktyvistų Sąjūdžio, kuris jungia visus mūsų tautos veiklesniuosius elementus, idėjiniai niveliuodamas visas mūsų buvusias politines partijas.

Jo pagrindiniai tikslai: atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę ir sutvarkyti ją naujais pagrindais, kurie patikrintų galimybę išlaikyti tautos realią vienybę, stiprinti tautos nacionalinį atsparumą, tobulinti tautos moralinį stiprumą pagal krikščioniškosios dorovės principus, išvystyti krašto ūkinį ir kultūrinį progresavimą, visiems patikrinti darbą ir laiduoti socialinį teisingumą, išraunant su šaknimis bet kurį apsileidimą, korupciją, neteisėtumus, komunistinį išsigimimą ir žydiškąjį išnaudojimą.

Vokiečiai skaitosi su Lietuvių Aktyvistų Sąjūdžiu kaip su politiniu faktoriu ir juo remiasi. Artėjant išlaisvinimo valandai iš sovietiškai–komunistinio teroro, reikia visomis įmanomomis priemonėmis suintensyvinti Aktyvistų Sąjūdžio veikimą Lietuvoje, kad pribrandinus visą lietuvių tautą idėjiniai ir ją parengus organizaciniai lemiančiam aktui, nuo kurio priklausys Lietuvos likimas.

Idėjiniam lietuvių tautos pribrendimui reikalinga sustiprinti antikomunistinę akciją ir skleisti besąlyginiai mintį, jog rusų–vokiečių ginkluotas susikirtimas tik-

rai įvyks, kad raudonoji armija bus greitai iš Lietuvos išvyta ir kad Lietuva vėl taps laisva ir nepriklausoma.

Organizaciniu požiūriu yra reikalingas šis patvarkymas: Aktyvistų Sąjūdžio ribose, kaip lietuvių tautos politinės valios reiškėjo ir vykdytojo, sudarytina Tautinio Darbo Apsauga (T.D.A.), kaip to sąjūdžio kovos organas. Ji sudaroma iš visai patikimų vyrų, galinčių valdyti ginklą ir pasiryžusių esant reikalui aukoti savo gyvybę už Lietuvą ir Aktyvistų Sąjūdžio idealus.

T.D.A. celės sudarytinos visur, kur tik susiranda tokių ryžtingų vyrų: nacionaliniame korpuse, įstaigose tarp valdininkų, tarp įmonių tarnautojų ir darbininkų, tarp studentų, mokyklose, kaimo jaunuomenėje, ūkininkuose ir t.t Ypač stengtis daugiau užverbuoti ats. karininkų, ats. puskarininkių. buv. kariuomenės kūrėjų–savanorių, buv. šaulių.

Kadangi bendras gyventojų nusistatymas yra griežtai antikomunistinis ir kadangi sovietiškas teroras pats stačiai stumte stumia žmones stvertis ginklo, tai, atrodo, nebūtų reikalo, kad kovos padaliniuose priklausytų po daug narių. Pagrindinis dalykas yra turėti gerą organizacijos tinklą, kuris apjungtų visą mūsų kraštą ir kurio šaknys siektų kiekvieną jo kampelį, t.y. ne tik miestus, miestelius, bet ir kaimus. Lemiančiu momentu tas tinklas, jei jis tik susidės iš tikrai ryžtingų vyrų, sugebės spontaniškai patraukti su savim visus kitus veiklesnius mūsų tautos elementus, prieš tai į organizaciją neįtrauktus, bet tik numatytus tuojau įtraukti, kai tik priartės lemiančioji valanda.

Tikslu, kad T.D.A. organizaciją geriau užmaskavus nuo bolševikų ir mūsų tautos išgamų, parsidavusių okupanto agentais, patartina jos padalinius pavadinti įvairiausiais ir skirtingais vardais, pagal vietinių veikėjų fantaziją. Tuo būdu galėtų būti sudarytas įspūdis, jog esama ne vienos organizacijos, bet įvairių ir skirtingų viena nuo kitos. Be to, tai labai pasunkintų priešui jų slaptą sekimą.

Kitas būtinas patvarkymas, tai paruošimas sukilimo vadovavimo skeleto. Šis reikalas yra labai opus, nes dabartinis skeletas, atrodo, yra nepakankamai planingas ir nesuderintas su eventualia karo įvykių Lietuvoje eiga.

Kad supratus, kas šiuo atžvilgiu yra taisytina, tenka čia išsiaiškinti, kaip galėtų vystytis mūsų teritorijoje rusų–vokiečių karo operacijos.

Kiek tai liečia vokiečių pusę, tai, kaip jau buvo minėta, tenka laukti, jog puolimas bus vykdomas žaibo greitumu, išmetant pirmyn į priešo užpakalį šarvuotos kariuomenės vienetus, kurių uždavinys būtų suglamžyti išsyk byle kokį iš rusų pusės planingą priešinimąsi ar metodišką pasitraukimą. Kokiomis kryptimis bus nukreipti svarbesnieji smūgiai, yra vokiečių Karo Vadovybės paslaptis. Apie tai čia tegalima spėlioti teoretiniai. Galima prileisti, kad smūgiai bus nukreipti šiomis pagrindinėmis kryptimis: vienas – iš Suvalkų trikampio, forsuojant Nemuną, tikslu apsupti Vilniaus mazgą iš pietų–vakarų pusės; antras – kryptimi Tilžė–Šiauliai, tikslu apeiti Kauno ir Nemuno įtvirtinimus iš šiaurės, ir kita šaka siekiant Latvijos. Tarp šių pagrindinių krypčių tenka laukti, jog dar veiks viena ar keletas rinktinių frontaliai, pav., kryptimis Kaunas, Alytus. Suglamžius raudonosios armijos gynimosi sistemą Kaunas–Vilnius–Gardinas trikampyje, galima manyti, jog operacijos toliau išsirutulios: viena kryptimi Minsko, kita – kryptimi Daugapilio.

Kai dėl rusų priešinimosi, tai atrodo, kad rimtesnio pasipriešinimo tenka laukti Dubysa–Nemunas linijoje, kur ruošiami įtvirtinimai. Be to, rodos (tai dar reikėtų patikrinti), rusai numato dar tarpinę poziciją linijoje Mūša–Lėvuo–Anykščiai. Spėjama, kad tai būtų priedangos pozicija pasitraukimui į Dauguvos liniją.

Vokiečių puolimo kryptys ir rusų pasipriešinimo linijos suskaldo Lietuvos te-

ritoriją strateginiu požiūriu į sekančias sritis:

1. Į plotą Nemuno kampe, apimantį mūsų Suvalkiją;

2. Į plotą tarp Dubysos ir Klaipėdos krašto, apimantį Žemaitiją;

3. Į plotą šiauriau Dubysos, kurį galima prišlieti prie Žemaitijos, siekiantį iki rusų numatomos tarpinės pozicijos;

4. Į plotą tarp Nemuno ir Nerio, kuriame rusų raudonoji armija, vokiečių supama iš pietų ir šiaurės, turėtų padėti ginklus;

5. Į Vilniaus mazgą, jei šis vienu ypu būtų supamas drauge su Nemuno pozicija, ir

6. Į plotą Lietuvos šiaurės–rytuose, kaip priedangą Dauguvos pozicijos.

Pirmąjį ir antrąjį plotą rusai, matomai, nesistengs atkakliau ginti ir iš jų trauksis po priedanga sienos apsaugos elementų. Kiek didesnį pasipriešinimą bandys išvystyti Dubysos ir Nemuno linijoje. Šią liniją vokiečiams pralaužus ar apėjus, išsispręs ir Kauno centro likimas. Raudonosios jėgos trauksis už Mūšos–Anykščių tarpinės pozicijos ir Nerio. Vokiečiams greitai perkirtus ir šią liniją, Vilniaus mazgas būtų apsupamas, o raudonųjų jėgos, likusios Lietuvos šiaurės–rytuose, skubėtų trauktis į Dauguvos liniją. Šis numatomas Lietuvos strateginis suskaldymas visai natūraliai verčia priderinti prie jo ir sukilimo vadovavimo skeletą. Atrodo, kad šiuo požiūriu būtų tiksliau vadovavimą padalinti į šiuos elementus:

Nuo dvigubo tinklo reiktų atsisakyti, nes lemiančiu momentu, kai ryšių palaikymas pasidarys nebeįmanomas, tas dvigubumas galėtų pakenkti sukilimo vykdymui.

Vyriausiuosius sukilimo paruošimo organus, būtent – Vilniaus ir Kauno centrus – reiktų vieną kitam subordinuoti, skaitant Vilniaus Centrą aukščiausiuoju. Subordinacija turi būti tokia, kad kuriam nors jų nebegalint veikti, jo veiklą galėtų automatiškai perimti antrasis Centras.

Kiekvienas sakytų Centrų šiaip savistoviai plečia savo tinklą ir kuria jam subordinuotus kovos padalinius provincijoje, būtent:

Vilniaus Centras – Lietuvos rytinėje pusėje;

Kauno Centras – Suvalkijoje, Žemaitijoje, Aukštaičiuose.

Kadangi didelė centralizacija vestų prie veiklos iššifravimo, tai reikalinga neatidėliojant sudaryti dar šiuos tarpinius vadovavimo Centrus provincijoje:

a. Subordinuotus Kauno centrui

Kauno rajono Centras – pačiame Kaune, plius Kauno apskritis;

Suvalkijos Centras, pav., Marijampolėje, kuriam pavesti šias apskritis: Marijampolės, Alytaus, Seinų, Vilkaviškio ir Šakių;

Žemaičių Centras, pav., Šiauliuose, kuriam pavesti Šiaulių, Telšių, Mažeikių, Kretingos, Tauragės ir Raseinių apskritis;

Aukštaičių Centras, pav., Panevėžyje, su apskritimis Panevėžio, Biržų, Rokiškio ir Kėdainių.

b. Subordinuotus Vilniaus Centrui

Vilniaus rajono Centras – pačiame Vilniuje, kuriam pavesti Vilniaus, Trakų ir Ukmergės apskritis;

Šiaurės rytų Centras, pav., Švenčionyse ar Utenoj, su apskritimis Švenčionių, Utenos ir Zarasų, ir

Lietuvių Nacionalinio Korpuso Centras.

Tarpinių Centrų sudėtį nustato Vilniaus ir Kauno centrai kiekvienas savo plote, maždaug iš 3–5 ryžtingų vyrų, gyvenančių ten, kur Centras sudarytas. Šitaip sudarytieji tarpiniai centrai iš savo pusės nustato apskričių centrų sudėtį, maždaug iš 2–3 asmenų. Šie gi pastarieji skiria savo patikėtinius valsčiuose, mieste-

liuose, mokyklose, įmonėse ir t.t. Tuo būdu susidarys vadovavimo tinklas, kuris priduos sukilimo paruošimui daugiau planingumo ir kuriuo bus galima remtis lemiančiu momentu.

Centrų nariais ir patikėtiniais periferijose turi būti parenkami asmenys ne tiek atsižvelgiant to, kas kuo seniau yra buvę, kokiai partijai priklausęs ar kokio yra išsimokslinimo, kiek turi būti žiūrima asmens charakterio: valios tvirtumo, ryžtingumo daryti sprendimus, iniciatyvos, gabumo kitiems vadovauti ir tinkamumo konspiraciniam darbui.

Vyriausias šiuo paruošiamuoju momentu uždavinys yra galimai daugiau pristeigti Lietuvių Aktyvistų Sąjūdžio kovos padalinių. Būtų idealas, jei pavyktų pasiekti to, kad ne tik centruose bei miestuose, kur yra susispietę daugiau mūsų inteligentijos ir patriotinės moksleivijos, bet ir visur provincijoje – miesteliuose ir kaimuose – susidarytų tokie padaliniai, vistiek, ar jie turėtų ginklų, ar jų neturėtų, nes yra vilties, kad ginklų visiems atsiras.

Kiekvienam steigiamam padaliniui reikia išsyk pastatyti konkretišką ir aiškų uždavinį, kurį jis turės įvykdyti sukilimo valandai atėjus, pav., užimti elektros centralę ar išjungti elektros laidus, sukelti kur nors panikos sprogstamos bombos pagelba, užimti pašto centrinę, nutraukioti telefono–telegrafo laidus X ruože, atsukti geležinkelio bėgius X rajone, užimti valsčiaus valdybą, paliuosuoti politinius kalinius X kalėjime ar areštuotųjų namuose, suimti X komunistų skyriaus valdybą, nuginkluoti X nuovadoje raud. milicininkus, susirinkti ir būti X vado dispozicijoje, rezerve ir t.t.

Kadangi sukilimas turės vykti išnaudojant vokiečių kariuomenės puolimą, kurio krypčių ir eilinių tikslų vokiečiai iš anksto mums neatskleis, tai numatyti iš kalno bendrą visai Lietuvai sukilimo planą nėra įmanoma. Todėl kiekvienas padalinys, gavęs uždavinį, paruošia sau atskirą planelį kaip tą uždavinį geriau įvykdžius, kai bus duotas signalas sukilti. Vyriausieji Centrai paruošia sukilimo planus tik svarbesniems tikslams pasiekti. Tą pat daro ir tarpiniai centrai kiekvienas savo plote, prisilaikydami bendrų nurodymų, duotų iš kalno. Šiaip gi visas pasiruošimas vyksta plačios decentralizacijos pagrindais, pasitikint vietinių veikėjų iniciatyva ir sumanumu. Čia pažymimi tik patys bendriausieji uždaviniai:

1. Nuginkluoti visame krašte raudonąją miliciją ir GPU agentus, juos suimti bei likviduoti, jei kas dar drįstų priešintis;

2. Areštuoti visus komisarus, politrukus ir kitus sovietiškojo režimo ramsčius;

3. Sunaikinti komunistų partijos centrą ir skyrius; be to, suimti visus veiklesnius tos partijos ir jos padalinių narius;

4. Paliuosuoti iš kalėjimų politinius kalinius ir daboti, kad jų rusai ar mūsų komunistai nenužudytų ar neišvežtų į Sov.Rusiją;

5. Užimti svarbiausias įstaigas centruose ir provincijoje, įmones, geležinkelio stotis, pašto ir telegrafo centralines, didesniuosius maisto ir prekių sandėlius ir t.t.

6. Imtis priemonių, kad bolševikai, pasitraukdami iš Lietuvos, nenaikintų turto ar kas kitas jo neišgrobtų, ypač numatyti priemonių prieš padegimus ir gaisrų gesinimui;

7. Nutraukti įvairiose vietose, turinčiose militarinės reikšmės, geležinkelio linijas, plentus ir kelius, telefonų ir telegrafų, kaip ir elektros, laidus svarbesniuose punktuose, bet nenupjaustant stulpų;

8. Daryti visų įmanomų kliūčių pasitraukiantiems raud. armijos padaliniams, gurguolėms ir transportui, stengtis sakytus dalinius nuginkluoti arba pulti juos iš pasalų, partizaniniu būdu;

9. Jei pajėgų santykis leistų, bandyti Nacionalinio Korpuso pagalba nugin-

kluoti raudonosios armijos jėgas, kai jose kils panika;

10. Darant kliūtis raudonajai armijai pasitraukti bei rusų transportams, reikia vengti didesnių sprogdinimų, ypač nenaikinti svarbesniųjų tiltų. Atbulai, dėti pastangų juos ginti, kad jų nesunaikintų raudonieji, nes jie bus labai reikalingi žygiuojančiai pirmyn vokiečių kariuomenei, ypač jos motorizuotiems padaliniams, kad jie neturėtų gaišti laiko upių perėjimui. Ryšius su Lietuvių Aktyvistų Fronto vyriausia vadovybe palaikyti per jos ryšininkus pasienyje. Tuo tikslu pasieninių apskričių centram tuojau pasirūpinti su tais ryšininkais susijungti, nurodant jiems ryšininkus iš savo pusės anoje sienos pusėje, kad nebūtų reikalinga siuntinėti agentų toli į Lietuvos gilumą, kas yra susiję kas kartą su dideliu pavojumi agentui patekti į GPU nagus.

VII. Sukilimo vykdymas

Signalu sukilimui reikia skaityti momentą, kai vokiečių kariuomenė žengs per sieną ir pradės rusus pulti.

Jei apie tą momentą Aktyvistų Fronto vadovybei pavyktų sužinoti nors kiek iš anksto, tai tuojau būtų pasistengta duoti apie tai žinių per slaptus agentus ir ryšininkus, dirbančius vienoje ir kitoje sienos pusėje, kad skubiai perduotų toliau per tarpinius centrus į Kauną ir Vilnių.

*Be to, ruošiamasi paskutiniu momentu (išvakarėse - **Red.**) arba vokiečių puolimui jau prasidėjus nusodinti Lietuvoje iš lėktuvų parašiutininkus, kurie atneštų paskutines instrukcijas.*

Bet, kaip ten bebūtų, tikruoju signalu sukilimui turi būti skaitoma vokiečių peržengimas Lietuvos sienos. Kol to nėra įvykę, jokiems kieno nors nurodomiems terminams netikėti, kad nepatekus į provokaciją.

Kadangi vokiečiams skubiai žygiuojant pirmyn, planingas sukilimo vadovavimas būtų neįmanomas, nes visi ryšiai tarp Centrų ir periferijos būtų nutrūkę, tai negalima tikėtis jokių nurodymų iš viršaus. Sukilimas tokiomis sąlygomis turi įvykti automatiškai ir spontaniškai visame krašte. Todėl kiekvienas padalinys turi gaudyti radijo žinias ar kaip kitaip sekti, kada vokiečiai pereis sieną. Tokią žinią pagavę ir pranešę apie tai savo kaimyniniams padaliniams bei aukštesniam vadui ir tuo būdu gautą žinią patikrinę, tuojau imasi paskutinių pasiruošimų. Įsitikinus, kad gauta žinia yra tikra, kad ne kieno paleista provokaciniais tikslais, ryžtasi vykdyti iš anksto duotą uždavinį.

Jei pavyks susitarti su vokiečiais iš anksto dėl sudarymo Lietuvos Vyriausybės, tai numatoma – tuo metu, kai vokiečių kariuomenė žengs per sieną ir pradės puolimą – išplatinti Lietuvoje iš lėktuvų tos vyriausybės viešą atsišaukimą – plakatą į tautą su parašais visų Ministerių Kabineto narių, raginantį visus, kas tik gali, stvertis ginklo vyti rusus okupantus iš Lietuvos. Šis atsišaukimas būtų oficialus ir visiems krašto gyventojams privalomas vykdyti.

Tuo pat metu naujai susidariusi Vyriausybė ir Aktyvistų Fronto vadovybė – suorganizavus iš esančių Vokietijoje lietuvių ir atbėgėlių atitinkamą ginkluotą smūgio padalinį – pasistengtų jėga užgrobti kurį nors punktą pasienyje Lietuvos pusėje ir iš čia perimtų bendrą sukilimo vadovavimą bei jo derinimą su vokiečių kariuomenės žygiavimu pirmyn.

Lygiagrečiai būtų Lietuvių Aktyvistų Fronto vardu išplatinta po visą Lietuvą iš lėktuvų įvairių, kurstančių gyventojus sukilti, atsišaukimų, būtent – į lietuvius aktyvistus, į atsargos karininkus ir šaulius, į buvusius Lietuvos kariuomenės kūrėjus-savanorius, į lietuvių inteligentiją, į kultūrininkus ir valdininkus, į moksleiviją ir kaimo jaunuomenę, į ūkininkus, į darbininkus, į verslininkus, į rusų rau-

donosios armijos karius ir t.t.

Galima tikėtis, jog tokiu būdu visa tauta būtų ūmai išjudinta ir susidarytų krašte tokia įkaitinta prieš okupantus ir mūsiškius komunistus atmosfera, kad tarp jų kiltų baimės panika, kuri palaužtų bet kurį iš jų pusės rimtesnį pasipriešinimą. Be to, žymiai numuštų raudoniesiems ūpą, kas prisidėtų prie raudonosios armijos demoralizavimo.

Tokiomis aplinkybėmis galima tikėtis, jog sukilimo vykdymas visame krašte praeitų sklandžiai. Tik reikalinga parodyti daugiau ryžtumo, drąsos ir revoliucinio akiplėšiškumo, kai vokiečiams puolant, raudonoji armija ir visi mūsų tautos išdavikai, panikos perimti, bėgtų iš Lietuvos arba skubėtų slapstytis kur po urvus.

Iš anksto galima numatyti, kad ten, kur nėra sutelkta didesnių rusų raudonosios armijos jėgų, sukilimas galėtų greitai ir be sunkumų praeiti. Tuo tarpu ten, kur sutelkta daugiau rusų raudonosios armijos jėgų, patartinas atsargumas: pradžioje kovoti turint tikslą laimėti laiko, kol priartėtų vokiečių kariuomenė.

Jei dėl Vyriausybės sudarymo su vokiečiais susitarti nepavyktų, kitaip sakant, jei vokiečiams pradėjus puolimą nebūtų iš lėktuvų platinama Vyriausybės ir Aktyvistų Fronto atsišaukimų, o taip pat apie Vyriausybės sudarymą nieko iš Berlyno per radiją nebūtų pranešta, tai reikia manyti, jog vokiečiai Lietuvos atžvilgiu dar turi užkulisinių tikslų.

Nuo sukilimo betgi ir tokiame atsitikime susilaikyti nereikia. Jis turi būti vykdomas kaip paruoštas su tikslu pagrobti krašto valdymo aparatą į savo rankas. Krašto Vyriausybę tokiame atsitikime turėtų paskelbti Vilniaus Centras revoliuciniu keliu, kad pastačius vokiečius prieš įvykusį faktą. Asmenims, kurie tokią Vyriausybę sudarytų, ypatingo pavojaus iš vokiečių pusės negalėtų būti, nes, kaip jau minėta, jau dabar yra paaiškėję, jog patys vokiečiai yra suinteresuoti, kad krašto valdymo aparatą sudarytume iš savo žmonių.

Revoliucinės Vyriausybės paskelbimo aktas turėtų būti laiku paruoštas ir tinkamai suredaguotas, kadangi jis būtų didelės istorinės, tarptautinės teisinės ir morališkai-politinės reikšmės ne tik dabarčiai, bet ir ateičiai. Ypač jis būtų svarbus pačios Vyriausybės legalizavimuisi ir kaip nesugriaunamas argumentas Lietuvos diplomatijai užsieniuose ginti Lietuvos atstatymo reikalą visame pasaulyje.

Kalbamas aktas turėtų būti sustatytas ir skelbiamas Lietuvių Aktyvistų Sąjūdžio vardu, kaip vienintelio lietuvių tautos valios reiškėjo ir vykdytojo, pastatant eventualiai tos Vyriausybės priešakyje patį to Sąjūdžio vadą, kad tuo galimai daugiau surišus vokiečiams rankas. Ji į šį Sąjūdį ir jo vadą deda savo viltis, tuo yra užsiangažavę ir todėl jiems politiniu ir moraliniu atžvilgiu būtų sunku su tokia Vyriausybe nesiskaityti ir jos nepripažinti.

Kadangi, kaip jau minėjau, centralizuotas sukilimo vadovavimas numatomose sąlygose bus neįmanomas, tai sukilimas vykdomas vietose savistoviai, vietinių veikėjų ir vadų iniciatyva. Tarpiniai ir apskričių centrai turės uždavinį paskirų sukilimo padalinių veikimą derinti, pasiųsti, kur būtų reikalinga, paspirties iš kaimyninio padalinio ar padalinio rezervo, ir duoti papildomų nurodymų, ką daryti tam ar kitam padaliniui, pradinį uždavinį įvykdžiusiam.

Tarpiniai ir apskričių centrai sukilimo metu vykdo vietose valdžios funkcijas, kol užsimegs ryšys su Vilniaus Centru, Vyriausiąja Aktyvistų Fronto vadovybe bei nesusidarys Lietuvos Vyriausybė ir ji neperims krašto valdymą.

Apie įvykdytus sukilimo uždavinius ir kovos eigą bei pasiektus rezultatus žemesnieji sukilimo padalinių vadai praneša per patikimus ryšininkus sekančiam aukštesniam sukilimo vadui ar sukilimo centrui, kurie iš savo pusės orientuoja

subordinuotuosius jiems žemesnius sukilimo vadus ir patikėtinius apie tai, kokia susidarė bendra padėtis veikti plote, kas atlikta kitose sukilimo srityse ir ką padaliniui toliau veikti bei kaip jam toliau laikytis.

Visur, kur tik sukilimas pavyko, pastatomi viešųjų įstaigų ir įmonių priešakyje savi žmonės. Patartina visur, kur tik dar galima, grąžinti į senas vietas buvusius, t.y. teisėtos Lietuvos Vyriausybės savo laiku paskirtus pareigūnus, kaip, pav., apskričių viršininkus, miestų burmistrus, valsčių viršaičius, gelžkelio stočių viršininkus, pašto viršininkus ir t.t. Taip pat tuojau grąžintina visa viešoji policija vieton to, kad kūrus gyventojų laikiną miliciją.

Visi minėti pareigūnai turi būti tuojau, kaip sukilimas toje ar kitoje vietoje įvyks, paraginti grįžti į savo senas vietas ir užsidėti turėtą nepriklausomos Lietuvos metu uniformą. Bendrai ir visi kitokie valstybės buvimo ir valdžios veikimo išoriniai pažymėjimai turi būti atstatyti.

Grąžintieji į savo vietas pareigūnai ar naujai paskirtieji tuojau išleidžia reikalingus viešai tvarkai, gyventojų saugumui ir bendram ramumui palaikyti skelbimus ir įsakymus, kuriuos plačiai išplatinti ir viešai išlipdyti, kad gyventojai žinotų, kaip jiems laikytis ir kad visi patirtų, jog valdžia yra ir veikia.

Grąžinimas senų pareigūnų, uniformų restauravimas, valstybės ženklų atstatymas ir skubus išleidimas ir viešas paskelbimas įvairių valdžios įsakymų – vis tai yra aktai, kurie turi vokiečiams parodyti, jog krašto valdymo aparatas tapo atstatytas ir veikia kaip pridera. Vokiečiai, pastatyti šitaip prieš įvykusį faktą, negalėtų su juo nesiskaityti.

Reikalingus personalinius pakeitimus grąžintuose pareigūnuose, jei tarp jų būtų netinkamų tolesnei tarnybai, bus galima padaryti vėliau, kai sukilimui praėjus viskas grįš į normalias vėžes.

Kad vokiečiai galėtų sukilėlius atskirti nuo šiaip jau kitų civilių gyventojų ir nepaskaitytų juos ginkluotais vietiniais komunistais, sukilimui įvykus, jo dalyviai užsideda ant kairiosios rankos baltą (drobės) juostą, su raidėmis T.D.A. (Tautinio Darbo Apsauga).

Vokiečių kariuomenės daliniai visur, kur tik jie Lietuvoje pasirodys, sutinkami kaip draugiškos Lietuvai valstybės kariuomenė.

Vietos valdžios pareigūnai ir vietos visuomenės atstovai pasitinka tų dalinių vadus, jiems prisistato, orientuoja juos apie vietinę padėtį, suteikia žinių, kokių tik turi, apie pasitraukusį priešą (rusus) ir, esant reikalui, pasiūlo savo patarnavimą.

Su vokiečių kariais ir pareigūnais reikia stengtis palaikyti gerus ir nuoširdžius santykius, bet savęs nežeminti, nes sukildami mes kovojame už savo laisvę patys, bet ne vien laukiame malonės iš vokiečių, kad jie mums tą laisvę padovanotų. Mes tik išnaudojame jų pagelbą. Bet už savo laisvę mokame ir mūsų pačių kraujo aukomis.

Pasyvumas ir ištižimas Lietuvą pražudė,

Aktyvumas ir pasiryžimas turi ją išgelbėti!

LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTO VADOVYBĖ

Šie nurodymai Lietuvos pogrindžiui buvo perduoti ir žodžiu. Pirmasis, kuriam buvo duota su tais nurodymais susipažinti, buvo 1941 m. vasario mėnesį iš Vilniaus į Berlyną atvykęs Vilniaus LAF štabo atstovas M. Naujokaitis. Į Berlyną jis atvyko informuoti LAF vadovybę apie pogrindžio pasiruošimus sukilimui ir jo žygius laikinosios Lietuvos vyriausybės sudarymo reikalu. Vykdamas kovo mėnesį atgal į Lietuvą, jis

gerai įsidėjo į galvą visus nurodymus, kad galėtų tiksliai juos perduoti LAF štabui Vilniuje. Pakartotinai jie buvo perduoti į Lietuvą žodžiu balandžio mėnesio 18 d. ir gegužės mėnesio 5, 8, 12 ir 19 dienomis. Artėjant karui, ryšininkų siuntinėjimas buvo suintensyvintas. Prieš pat karą LAF vadovybė vienu metu į Lietuvą išsiuntė dvidešimt ryšininkų. Karo išvakarėse kiek sutrumpinti tie nurodymai Lietuvos pogrindžiui buvo perduoti ir raštu, kad nekiltų jokių nesusipratimų ir pogrindžio centrai žinotų, ką daryti. Lietuvos pogrindis tekstą gavo, tai jis patvirtino raštu LAF vadovybei Berlyne.

Tenka pastebėti, jog ryšininkai tarp LAF vadovybės Berlyne ir Lietuvos pogrindžio dirbo sunkų ir labai rizikingą darbą. Jį dirbdamas kpt. A. Švarplaitis net ir gyvybę paaukojo. Atlikęs savo uždavinį, pro Šakius jis bandė grįžti į Vokietiją ir pasienyje buvo išduotas enkavėdistams. Jį išdavė jo paties pusbrolis Kyzelbachas, kuris buvo pasižadėjęs pervesti jį per sieną. Kpt.Švarplaitį per sieną turėjęs pervesti vietos ūkininkas Jančaitis, išeidamas į žygį pasiėmė kirvį, esą, sulaikytas sakytų, jog eina karklų kirsti. Eidamas iš paskos pakeliui jis smogė kpt.Švarplaičiui kirviu ir sužeistą perdavė sovietiniams pasienio sargybiniams. Suimtasis buvo žiauriai kankinamas Kauno kalėjime, o karui prasidėjus su kitais mirtininkais išvežtas ir Minsko kalėjime sušaudytas. Karo pradžioje vokiečiams įžengus į Lietuvą, Kyzelbachas ir Jančaitis už kpt. A. Švarplaičio išdavimą buvo sušaudyti, tačiau tai negalėjo išduotajam grąžinti enkavėdistų išplėštos gyvybės.

Paskutinėmis dienomis prieš karą Butrimonių apylinkėje žuvo ltn. P. Skurauskas, su užduotimi atvykęs į Lietuvą. Tik dėka laimingo atsitiktinumo liko gyvas iš Berlyno į Lietuvą grįžtantis M. Naujokaitis. Perėjęs pasienio vielų užtvaras jis buvo pastebėtas sargybinių, ir jie pradėjo šaudyti. Atsišaudydamas bandė grįžti atgal, tačiau jau ir iš ten pasigirdo šūviai. Sužeistas į krūtinę ir dešinę koją, jis dar nušovė atbėgusius sargybinių šunis ir bandė pasislėpti netolimame miškelyje, bet tuo metu buvo sužeistas trečio šūvio. Sukaupęs likusias jėgas jis pasiekė miškelio tankumyną. Čia nuo žaizdų nualpo ir rytojaus dieną buvo pasienio sargybinių rastas be sąmonės. Pradžioje buvo nuvežtas į Tauragės ligoninę, vėliau perkeltas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo ligoninę, kur turėjo sustiprėti, kad galėtų būti apklausinėjamas. Tuo tarpu prasidėjo karas, sovietai nespėjo jo iš ligoninės paimti, ir jis kartu su kitais to kalėjimo kaliniais išėjo į laisvę.

Primintina, jog M. Naujokaitis ir sunkiai sužeistas bei patekęs į enkavėdistų rankas palankių aplinkybių dėka savo užduotį perduoti nurodymus LAF vadovybei Lietuvoje įvykdė. Prie jo Tauragės ligoninėje budėti buvo paskirta gailestingoji sesuo – slapta LAF bendradarbė. Naujokaitis, kuriam laikui atgavęs sąmonę, perdavė jai nurodymus. Jie pasiekė LAF štabą ir padėjo jam orientuotis įvykių eigoje.

Sovietams sustiprinus sienos apsaugą, LAF ryšininkams per sieną teko kone veržtis jėga, ne kartą susišaudyti su enkavėdistais. J.Būtėnas, bandydamas pereiti sieną, buvo pastebėtas sargybinių, ir atsišaudydamas sugrįžo atgal. Ltn.J. Dženkaitis, 1941 m. birželio 17 d. jau perėjęs Vokietijos–Lietuvos sieną, pateko rusams į rankas. Laimingo atsitiktinumo dėka jis buvo palaikytas vietos gyventoju ir pristatytas kasti apkasų. Juos iki prasidedant karui keletą dienų ir kasė. Išgelbėjo jį tikriausiai tai, kad savuosius vokiečių karo gamybos "popierinius" drabužius prieš pereidamas sieną išsikeitė į dėvėtus su vienu tą dieną į Vokietiją atbėgusiu mokytoju iš Lietuvos.

Pavojus patekti nelaisvėn vertė LAF vadovybę nurodyti Lietuvos pogrindžiui ryšius pirmiausia palaikyti per pasienyje esančius vienos ir kitos pusės ryšininkus. Tokie ryšininkai gana sėkmingai veikė. Vienas jų savo 1941 m. birželio 13 d. raporte LAF vadovybei pranešė: *"Paskutiniu laiku mačiausi su daugeliu anos pusės asmenų, kurie tuojau grįžo atgal. Iš jų susidariau tvirtą nuomonę, kad jau dauguma anos pusės veikėjų mūsų nurodymus žino. Be to, kiekvienam jų perduota tos instrukcijos vietos, kurios atrodė jiems žinotinos. Tuo būdu painformuota į ten grįžtančių asmenų: mano paties 9, pasieniečių (LAF pasienio postų; KŠ) draugų – per 10. Kaip anksčiau minėjau, jau pasiųsta pilnoji instrukcija raštu Vyr. Vadovybei (centrams Vilniuje ir Kaune; KŠ.). Iš to išeinant, be jokios abejonės jau galima tvirtinti, kad visa provincija (Lietuva) atliks savo pareigas" (Lituanistikos Darbai. II, 94 psl.).*

Ruošiamasi karui

Laikui bėgant vis stiprėjo įsitikinimas, jog karas čia pat. Ypač tuo buvo įsitikinusi LAF vadovybė Berlyne. Ši aplinkybė stūmė visus kitus reikalus bei rūpesčius į šalį ir visą dėmesį kreipė į ruošimąsi karui.

Sukilimui ir Lietuvos nepriklausomybės atstatymui ruošėsi Lietuvos pogrindis ir Berlyne įsikūrusi LAF vadovybė.

Štai kaip tą darbą dirbo Kauno veterinarijos akademijos studentai. Šios akademijos studentų aktyvistų pirmosios trejukės nariai vienas palaikė tiesioginį ryšį su LAF vadovybe ir Vytauto Didž. universiteto aktyvistais, antrasis turėjo sudaryti aktyvistų branduolius "Lietūky", "Maiste", ir "Valgy", trečiasis – organizuoti aktyvistus pačioje akademijoje. Visiems kartu buvo duotas uždavinys paruošti Vilijampolės gyventojų apsaugos karo atveju planą. Vienas iš to trejeto, K. Ambrozaitis, apie pasiruošimą rašo: *"Visi laukė vokiečių–rusų karo kaip vienintelio išsigelbėjimo... Iš Berlyno LAF organizatorių ateidavo perspėjimai į vokiečių raginimus žiūrėti kritiškai. Kovo mėn. gavau įsakymą nustatyti vietas ginklams numesti ir atžymėti žemėlapyje, nustatyti ženklus eventualiam ryšiui lėktuvais. Po dviejų savaičių viskas buvo atlikta, ir žemėlapį su atitinkamais ženklais per žalią sieną pasiuntėm į Vokietiją LAF*

atstovams. Atžymėjom dvi vietas tarp Girkalnio ir Betygalos ir vieną Kauno priemiestyje ties Lapių ūkiu. Kadangi nebuvo duota datos, tai nustatytose vietose naktinis budėjimas buvo vykdomas iki karo pradžios. Tik vėliau paaiškėjo, kad tai buvo vokiečių apgaulė. Gegužės mėnesio pradžioje jau turėjome visus reikiamus planus ir buvome visiškai pasiruošę. Trūko tik ginklų. Gegužės gale buvo susitarta, kad bet kuriuo laiku galim perimti Kauno senamiesčio "Lietūkio" sandėlių raktus, miltų atsargos buvo išdėstytos patikimose maisto krautuvėse. Maisto konservų didelės atsargos buvo sukrautos dviejų gastronomijos krautuvių rūsiuose Vilijampolėj, sudaryti apsaugos būriai prie fabrikų, numatyti patruliai, net pardavėjai maisto krautuvėse sukilimo metu, paruoštas planas išlaisvinti kalinius iš IX forto ir t.t. Ryšiui panaudodavom LR Kryžiaus mašinas, nes kai kurie šoferiai buvo mūsų žinioje, o tų mašinų paprastai rusai netikrindavo. Tuos planus patikrinom masinių išvežimų metu birželio mėn. Visi būriai buvo parengtyje, tačiau buvo įsakyta sunkvežimių neliesti. Radijo ryšys su Vokietija pasidarė sunkus, nes rusai labai gaudė ir greitai nustatydavo siųstuvo vietą. Vieną birželio vakarą Vytautas paprašė pasiųsti keletą žmonių siųstuvo apsaugai transliacijos metu. Tada studentai technikai mėgino susirišti su užsieniu iš Aleksoto. Pavyko. Duota suprasti, kad karas kiekvienu momentu gali prasidėti. Nesulaukdami ginklų, turėjome bent pradžiai patys jų pasirūpinti. Tada jau buvome susirišę su milicija, nes pavyko surasti keletą patikimų žmonių. Per savo ryšininką studentą V. paskyriau pasimatymą su vienu milicininku. Pasimatymo vieton atėjo skyriaus viršininko pavaduotojas. Patikėti juo buvo sunku, tačiau lengvapėdiškai pažadėjo, kad kai duosime įsakymą, galėsiąs nuginkluoti visą skyrių ir ginklus pristatyti, kur reikia" (Į Laisvę, 1956, Nr. 10/47), 26–27).

Tuo metu, kai besiruošią sukilimui pogrindžio veikėjai vykdė panašius uždavinius, centrai rūpinosi platesnio masto politiniais klausimais ir galimais jų sprendimais. Kaip ir iš "Lietuvai išlaisvinti nurodymų" matyti, kad sukilimo pagrindinis tikslas buvo paskelbti Lietuvos nepriklausomybę ir paimti į savo rankas krašto administraciją anksčiau už vokiečius. Buvo ruošiamasi abiems atvejams – jei vokiečiai netrukdys Lietuvos nepriklausomybę atkurti, ir jei trukdys. Pirmuoju atveju Laikinoji Lietuvos vyriausybė turėjo būti sudaryta Vokietijoje ir pradėti veikti "Lietuvai išlaisvinti nurodymuose" numatytu būdu.

Tačiau jau apie kovo mėnesį LAF vadovybė buvo pastebėjusi rimtų ženklų, kad vokiečių nusistatymas Lietuvos suverenumo klausimu keičiasi Lietuvos nenaudai. Min.K. Škirpai pabandžius Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje rūpimais klausimais pakalbėti, pradžioje vokiečiai išsisukinėjo ir į kalbas nesileido. Vėliau pas min. Škirpą su įspėjimu buvo atsiųstas perėjęs tarnauti į vokiečių Gestapą buvęs Lietuvos saugumo valdininkas Čenkus: kilus rusų–vokiečių karui ar jo išvakarėse lietuviai neturi skelbti jokios politinės deklaracijos ir nesudarinėti

vyriausybės nei Berlyne, nei Lietuvoje be susitarimo su Reichu. Reikalams šitaip krypstant, vis labiau atrodė, jog vyriausybę gali tekti sudaryti Lietuvoje. Todėl apie kovo vidurį iš Vilniaus LAF štabo į Berlyną atvykęs M. Naujokaitis su min. K. Škirpa išsiaiškino ne tik sukilimo ruošimo bei jo vykdymo dalykus, bet ir vyriausybės sudėties klausimus. Buvo numatyta Lietuvos nepriklausomybę skelbti Vilniuje, nes buvo tikimasi, kad Vilnius galės būti išlaisvintas jau pačioje karo pradžioje, kadangi netoli nuo jo buvo sovietų teritorinio korpuso pulkai, sudaryti iš Lietuvos kariuomenės padalinių, kur tik maža karininkų dalis nepriklausė slaptai antisovietinei organizacijai.

Taip gal būtų ir įvykę, tačiau prieš pat karą tiek lietuviškąjį pogrindį, tiek ir visą lietuvių tautą ištiko keletas smūgių. Visų pirma, 1941 06 07 Vilniuje buvo suimta dalis LAF štabo narių. Manoma, jog vadus enkavėdistams išdavė vokiečių Gestapas, nes vokiečiai priešinosi lietuvių planui karo atveju skelbti Lietuvos nepriklausomybę. Antras smūgis buvo apie 300 lietuvių karininkų įgulose ir poligonuose suėmimas ir išvežimas į Rusiją, vietoje jų daugiausia pastatyti rusai, o korpusas papildytas ir rusais kareiviais. Pagaliau prasidėjo ir masinės lietuvių deportacijos, kurios apgriovė ir lietuvių pogrindžio organizacijas, nes buvo deportuojami visi aktyvesni ir labiau susipratę lietuviai, kurie ir sudarė pogrindžio organizacijas. 1941 m. birželio mėn. buvo deportuota apie 10 proc. LAF narių.

Po šių įvykių Vilniaus ir Kauno LAF centrų atstovai susitikę nutarė, kad sudaromas vyriausiasis centras Kaune. Atrodė, jog Kaune bus daugiau galimybių atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir sudaryti laikinąją vyriausybę.

KARO UGNYJE

Lietuviai sukyla

Pirmieji karo šūviai lietuviams buvo ženklas griebtis ginklo. Jie nekantriai buvo laukę valandos, kada galės iš savo krašto vyti lauk sovietų įsibrovėlius ir nuėjusius jiems tarnauti. Nuo pirmųjų karo garsų sukilimas visame krašte pradėjo plisti kaip gaisras sausroje. Jurgis Gediminėnas "Kario" 1969 m. Nr. 3 taip apie lietuvių sukilimo pradžią rašo: "*...visa mūsų tauta spontaniškai, be jokio paraginimo ir net ten, kur nebuvo jokių slaptos rezistencijos vadų, sukilo prieš okupantą, o susikaupusiai neapykantai išlieti "nepavejamuosius" raudonarmiečius varė lauk ne tik buvę Lietuvos kariai, bet ir net niekad kariuomenėje netarnavę civiliokai, o dažnai net paaugliai vaikai... Atsimenu, dar porai valandų nuo karo pradžios nepraėjus, aš buvau pakeliui į vieną vietovę tarp Marijampolės ir Liudvinavo, kur turėjau susitikti iš Vokietijos grįžtantį karininką J. Dženkaitį, tuoj po to žuvusį prie Kauno. Prie Dovinės upelės mane pasitiko didelis keliasdešimties vyrų būrys. Dauguma šių vyrų buvo civiliais drabužiais, bet vienas kitas dėvėjo šaulių uniformomis, o jų apsiginklavimas buvo pradedant pistoletais ir medžiokliniais šautuvais, baigiant lazdomis... Šiame būryje mačiau bent keletą pažįstamų veidų. Šie vyrai mane palydėjo atgal, beveik ligi pat mano tėviškės ūkio. Pakeliui nuginklavome keletą raudonarmiečių, kėlėme lietuviškas vėliavas, o buvusiems seniems kaimų seniūnams įsakėme grįžti į savo pareigas. Atsisveikindamas patariau jiems visai net nesirodyti Nartkeliu iš Marijampolės į plačiąją tėvynę bėgantiems didesniems, dar nepakrikusiems sovietų kariniams daliniams... Prie tėvo ūkio vėl atradau susirinkusį keliolikos vyrų būrį ir jau iškeltą tautinę vėliavą. Aišku, tuojau perėmiau vadovavimą ir pasiunčiau žvalgybą į Marijampolę. Žvalgai grįžę pranešė, kad vokiečiai jau užėmė miestą ir iš jų atėmė ginklus... Didesnis žmonių susigrupavimas bei judėjimas ir prie tėviškės ūkio iškelta vėliava, savaime aišku, atkreipė besitraukiančių raudonarmiečių dėmesį, kurių vienas dalinys net iššovė mūsų kryptimi kelias minas. Viena mina užmušė pievoje besivalkiojusį veršį, o kita išmušė didelę skylę tvarto sienoje. Po to "nepavejamieji" skubiai tęsė savo pasitraukiamąjį žygį, bet, kaimynų nugirstomis kalbomis, paliko prie Nartkelio sargybinį įspėti kitus bėgančiuosius, kad vengtų šio ūkio, kuriame yra "įsitvirtinusi" banditų gauja, fašistinių Lietuvos karininkų vadovaujama... Tačiau tuojau dingo ir tas sargybinis...*"

Taip prasidėjo Lietuvoje 1941 m. sukilimas prieš sovietus. Panašiai viskas vyko ir likusioje Lietuvos dalyje. Druskininkuose "*Birželio*

mėn. 22 d. nuo 3 iki maždaug 12 val., kai raudonieji, kraudami į lagaminus išplėštą kurorto turtą, įtikinėjo vietinius gyventojus, kad tai manevrai, aktyvūs lietuviai jau organizavo miliciją ir partizanus" (ĮL, 1941-13). "Šventosios gyventojai, pirmąją kanonadą išgirdę, entuziazmo pagauti, tvėrėsi darbo: bematant išgaudė savo čekistus ir vietos bolševikus ir 1 val. dieną sekmadienį uosto rajone iškėlė tautines vėliavas" (ĮL, 1941-20). "Ankstų birželio 22 d. rytą išgirdę pirmuosius išlaisvinimo šūvius, ramygaliečiai stojo prie darbo. Jų tikslas buvo trukdyti besitraukiančiai sovietų kariuomenei." (ĮL, 1941-23). "Birželio 22 dienos rytą gelgaudiškiai lietuviai sutiko su dideliu džiaugsmu. Pamatę skraidančius vokiečių lėktuvus ir bėgančius "nenugalimosios" armijos karius, vietos partizanai pradėjo veikti. Buvo užimta kompartijos būstinė, paštas, milicija" (ĮL, 1941-23). Rašantieji apie 1941 m. sukilimą kartais teigia, jog sukilimui ženklą davęs pranešimas per Kauno radiją, kad atkuriama nepriklausoma Lietuva ir sudaryta laikinoji jos vyriausybė. Tikslumo dėlei tenka pastebėti, jog tai neatitinka tiesos. Žinoma, tasai pranešimas buvo didelis padrąsinimas jau pradėjusiems veikti sukilėliams ir paskata imtis ginklo dar nepradėjusiems veikti. Iš tikrųjų daug kur jie pradėjo kovoti su raudonaisiais dar prieš karo pradžią. Ne vienos vietovės lietuvius griebtis ginklo paskatino sovietų pradėtos masinės lietuvių deportacijos. *"Tikrai ta savaitė – nuo birželio 14 iki 22 d. – yra vienas baisiausių Lietuvos istorijos laikotarpių. Ji liks žinoma kaip nepaprasto sovietų teroro savaitė. Tačiau tokiais sunkiais momentais padidėja ir žmonių pasiryžimas, atsparumas. Miškuose besislapstą vyrai, susiradę ginklų ir susibūrę į būrius, pasiryžo neleisti savęs suimti ir išvežti. Anykščių apylinkėje jau nuo birželio 14 d. ypač aktyviai veikė Niūronių kaimo vyrai, Biliūno vadovaujami. Iš nemažų apylinkės miškų jie kelis kartus apšaudė į Niūronis bandžiusius važiuoti čekistų sunkvežimius ir tie, nieko nepešę, kelis kartus grįžo atgal. Per vieną tokį susišaudymą buvo sužeistas Anykščių milicininkas. Karui prasidėjus prie Niūronių vyrų prisidėjo dar ir kitų aplinkinių kaimų energingesni vyrai, ir susidaręs nemažas būrys gana plačiai veikė" (ĮL, 1941-24).* Linkuvoj *"Partizanai, pradėję veikti dar karui neprasidėjus, daug prisidėjo prie to, kad liko neišvežtų žmonių, kurie turėjo būti pirmoj partijoj išvežti SSSR gilumon, ir prieš kelias dienas, įžygiuojant vokiečių kariuomenei į miestelį, išvaikę miliciją ir vietos komunistus, išgelbėjo miesto ir apylinkės gyventojus nuo sovietų teroro" (ĮL, 1941-19).*

Panašių kovų su raudonaisiais dar prieš karo pradžią buvo nemažai. Sovietinės Lietuvos saugumo liaudies komisaras Gladkovas savo rašte NKGB apskričių viršininkams ir pasienio apsaugos daliniams 1941 m. birželio 21 d. nurodė, kad daugelis numatytųjų išvežti pasislėpė ir, susitelkę į grupes, pradėjo kovoti. Jis praneša, jog tokių reiškinių buvo užregistruota nemažai. Partizanų būrys buvęs užregistruotas Rokiškio apskrityje. Marijampolės apskrities Prienų apylinkėje veikęs apie

20 vyrų būrys, vadovaujamas buvusio Lietuvos kariuomenės karininko ir ginkluotas ne tik smulkesniais ginklais, bet ir dviem kulkosvaidžiais. Jis pradėjęs veikti apie birželio 17 d. Partizanų tuo metu jau buvę ir Utenos bei Šiaulių apskrityse. Susirėmimuose su partizanais, Gladkovo liudijimu, buvo jau ir žuvusių bei sužeistų sovietinių pareigūnų. Utenos apskrityje du kartus buvo pulti lietuviai partizanai Narokų kaime. Dėl organizacijos ir pasiruošimo stokos apšaudžiusios viena kitą dvi raudonųjų grupės, buvo nukautas milicininkas Povilas Boreika. Marijampolės apskrityje, bandant suimti keturių brolių Rimų partizanų grupę, raudonieji, pradėję be reikalo šaudyti, sužeidė savo milicininką Muravjovą. Panašus nuotykis buvęs ir Rokiškio apskrityje. Dėl šios priežasties Gladkovas savo rašte davė smulkių nurodymų, kaip turi būti organizuojama kova su jo vadinamais banditais.

Aišku, jog partizaninių grupių pasirodymas prieš karo pradžią dar nebuvo visuotinis sukilimas. Visuotinis sukilimas, į kurį įsitraukė ir jau anksčiau pradėjusios veikti savisaugos grupės, prasidėjo pagal nurodymą – kai vokiečiai peržengė Lietuvos sieną.

Sukilimas Kaune

Sukilimas Kaune prasidėjo tuoj, kai jį pasiekė pirmosios karo žinios. Sukilimui vadovauti ėmėsi Lietuvių aktyvistų fronto Kauno štabas. Lietuvių aktyvistų fronto vadovybės krašte įgaliotinis L. Prapuolenis su kai kuriais kitais to štabo nariais įsikūrė Žaliakalnyje, Aukštaičių gatvėje, buvusioje senelių prieglaudoje, o kita štabo dalis su pulk. J. Vėbra ir doc. A. Damušiu – technologijos fakulteto, veikusio buvusių Karo tyrimų laboratorijų rūmų patalpose. Senamiesčio partizanų štabas įsikūrė T. Daugirdo gatvėje, buvusios milicijos nuovados patalpose. Antradienį, birželio 24 d., iš Žemaičių gatvės Aktyvistų fronto štabas persikėlė į buvusius Šaulių sąjungos namus Laisvės alėjoje.

Sukilėlių pajėgas pačiame Kauno centre sudarė daugiausia studentai, aukštesniųjų klasių moksleiviai ir iš dalies darbininkai, tarnautojai bei valdininkai. Pas sukilėlius perėjo net kelių nuovadų milicininkai. Šančiuose daugumą sukilėlių sudarė darbininkija ir moksleiviai, daugelis net labai jauni – 15 ar net 14 metų, tačiau pasižymėję dideliu ryžtu ir drąsa. D. Bičiulio slapyvardžiu rašęs vienas iš sukilimo vadų, kaip matyti iš straipsnio, apie moksleivius taip atsiliepė: *"Karų ir revoliucijų sūkury pats esu išaugęs, tad mačiau daug narsos ir entuziazmo bei pasiaukojimo, tačiau tuometinio mūsų jaunimo garbei reikia pripažinti, kad jiems galėtų prilygti tik per vėlesnius sukilimus pasireiškę lenkai Varšuvoje 1944 m. ir vengrai 1956 m." (Draugas, 1966, Nr. 152).* Vilijampolėje sukilimo atrama buvo visų pirma Veterinarijos akademijos studentai bei tarnautojai. Apie nuotaikas toje akademijoje karui prasidėjus spauda rašė: *"Iš visų miesto kampų (birželio 22 d. – A.G.) renkasi Akade-*

mijos tarnautojai su ypatingais bruožais veiduose. Laisvi nuo tarnybos slepiasi saugesnėse vietose. Kuždasi ir buriasi partizanai, dulka "nenugalimųjų" paveikslai. Čeka dar bando veikti, bet veltui. Birželio mėn 23 d. viešai veikia tarnautojai aktyvistai – partizanai. Dalis jų išvyksta į kitus Kauno būrius, kiti lieka saugoti Akademijos patalpų ir įrengimų bei žmonių gyvybių. Visur išstatomos sargybos" (ĮL, 1941-22). Be Veterinarijos akademijos studentų ir tarnautojų partizanų eiles Vilijampolėje papildė kiti patriotiškai nusiteikę šios Kauno dalies gyventojai. Panemunės partizanai – tai daugiausia drąsus ir ryžtingas mokyklinis jaunimas. Jau minėtas D.Bičiulis tame pat straipsnyje mini tokį jų drąsos pavyzdį: *"A. Panemunėje vienas šešiolikmetis, dabar kanadietis (išvežto pulk. sūnus), užšoka ant bolševikinio tanko ir užvaldo jį".* Įmonių bei įstaigų apsaugos ir gynybos būrius sudarė daugiausia jų pačių personalas – darbininkai ir tarnautojai. Taip buvo saugomi ir ginami Kauno pašto rūmai, "Metalo" fabrikas Šančiuose, "Maisto" fabrikas Aleksote, Palemone buvusios įmonės ir kt. Sukilėlių eiles papildė ką tik iš sovietinio kalėjimo išlaisvinti politiniai kaliniai. Kpt. N. Gasėnas, išėjęs iš kalėjimo, tuoj perėmė geležinkelio stotį gynusios partizanų grupės vadovavimą. Kpt. P. Dirkis pradėjo vadovauti Šaulių sąjungos namuose susidariusiai partizanų grupei. Už nelegalaus laikraščio leidimą kalintas "Žaibo" spaustuvės darbininkas Šipkauskas iš kalėjimo taip pat nuėjo tiesiai pas partizanus. Tokių pavyzdžių buvo gana daug.

Sukilėlių būriams daugiausia vadovavo buvę aktyviosios tarnybos arba atsargos kariai, pradedant įvairių laipsnių karininkais ir baigiant puskarininkiais ar net eiliniais. Dar galima paminėti majorą J. Garolį, plk. J. Vėbrą, dr. kpt. V. Žuką, plk. M. Naujoką ir tik ką iš Vokietijos grįžusį ltn.J. Dženkaitį, vadovavusius partizanams Aleksote. Stojo prie ginklo ir civiliai: dalis universiteto personalo, ypač jaunesniojo (pvz., doc. inž. Milvydas), kitų įstaigų tarnautojai – V. Lapas – buvęs karo laivo "Prezidentas Smetona" karininkas, laivų inžinierius, inžinierius K. Matulis – Kauno kelių rajono viršininkas, raudonųjų nukautas Ukmergės plento pakelėje, mokytojas atsargos leitenantas A. Markauskas, vadovavęs Kauno užmiesčio Tabariškių partizanams, D. Skrinius, iki sovietinės okupacijos buvęs aviacijos puskarininkis, vadovavo Kauno pakraštyje buvusio Marvos kaimo partizanams. Ypač daug buvo studentų: tech. stud. A. Morkūnas, vadovavęs Šančiuose geležinkeliečių daliniui, veter. stud. K. Ambrozaitis, vadovavęs senamiesčio partizanams, ir kt. Kur nebuvo turinčių didesnio karinio patyrimo vadų, vadovauti ėmėsi civiliai, ir kova vykdavo nelaukiant, kol atsiras kvalifikuotas vadas. Taip ryžtingai kovėsi su raudonaisiais Šančių lietuviai partizanai, tik vėliau sulaukę jiems vadovauti atvykusio ltn. V. Maželio.

Sukilimo pradžioje didelė problema buvo ginklai, nes iki sukilimo slaptai įsigytų ginklų žymesnėms ginkluotoms operacijoms nepaka-

ko. Pirmi reikšmingesni ginklų kiekiai buvo gauti iš perėjusių pas sukilėlius milicininkų. Veterinarijos akademijos studentų būriui porą portfelių pistoletų ir amunicijos atgabeno milicijos pareigūnas, kuris savo žinioje esantiems milicininkams buvo įsakęs sunešti ginklus tariamam patikrinimui. Poros nuovadų milicininkai, pereidami pas sukilėlius, pasiėmė ir visus ginklus. Dalis ginklų buvo įgyta gatvėse nuginkluojant pasitaikiusius atskirus sovietų karius. Kaip tuo būdu buvo įsigyta ginklų, pasakoja K. Ambrozaitis: *"Atvykus sekančiam būriui iš Vilijampolės tada iki pietų turėjome grobio net apie 15 šautuvų. O kaip? Išsidėstėm tarpduriuose, eina pavieniai kareiviai, ir čiumpi jo šautuvą. Kol tas susiorientuoja, tai nei šautuvo, nei to, kuris atėmė." (ĮL, 1956-10, p. 29).* Vėliau pavyko užimti keletą sovietinių ginklų sandėlių. Vienas didžiausių tokių sandėlių buvo užimtas Parodos aikštėje buvusiuose paviljonuose. Čia buvo rasta apie 25 000 automatinių šautuvų, daug pistoletų, granatų, kulkosvaidžių ir priešlėktuvinių kulkosvaidžių. Panemunėje užimtame ginklų sandėlyje buvo rasta apie 3 000 šautuvų ir keletas kulkosvaidžių. Šančiuose raudonieji spėjo susprogdinti ginklų sandėlius pirmiau, negu lietuviai juos užėmė. Tačiau čia taip pat, nuginklavus sovietinius sargybinius, pavyko iš degančių sandėlių – kad ir esant dideliam pavojui – išnešti nemažą kiekį ginklų – kelis tūkstančius šautuvų, kelias dešimtis kulkosvaidžių ir nemaža amunicijos. Panašiai iš raudonųjų susprogdintų vadinamųjų "Batareikos" ginklų sandėlių Aleksote partizanai, vadovaujami ltn. J. Dženkaičio, išsinešė žymų kiekį tinkamų vartoti ginklų. Vilijampolėje užimtuose sandėliuose buvo rasta ne tik nemaža ginklų, bet ir daug amunicijos. Tai sukilėliams buvo ypatingai svarbu, nes ne visuose užimtuose kariniuose sandėliuose buvo jos rasta, ir sukilėliams trūko amunicijos.

Patekę į sukilėlių rankas ginklai buvo skubiai paskirstomi kovojantiems daliniams. Taip iš A. Panemunės buvo pasiųsta ginklų ne tik Fredoje ir Aleksote veikusiems sukilėliams, bet, nežiūrint priešo ugnies, motorlaiviais nugabenta net į Vilijampolę, o iš ten pargabenta į A. Panemunę trūkstamos amunicijos. Iš kitų užimtų ginklų sandėlių ginklai sukilėlių būriams buvo išvežiojami pašto, "Paramos" bendrovės ir gydytojų bei medicinos fakulteto studentų parūpintomis greitosios pagalbos mašinomis.

Pirmieji lietuvių sukilėlių veiksmai buvo skirti sąmyšiui priešo pusėje sukelti. Tuo tikslu jau birželio 22 d. naktį sukilėlių grupė sunaikino sovietų armijos ryšio stotį, karinę telefonų centrinę Vilijampolėje ir užėmė Kauno pašto rūmus. Norint sukelti didesnę paniką, iš čia dar buvo paskambinta sovietų karo komendantui, kad Kauno apylinkėje, esą, nuleisti vokiečių desantai, o po to išjungta telefono ir telegrafo stotis.

Sukilėliams buvo labai svarbu prabilti į visą kraštą. Todėl tą pat birželio 23 d. naktį, apie 3 val., inž. J. Milvydo vadovaujami sukilėliai užėmė Vytauto kalne buvusią radijo stotį. Į sukilėlių rankas pateko ir

radiofonas. Kad sukilėliai negalėtų pasinaudoti, sovietai radiofoną buvo sugadinę. Tačiau ta galimybė sukilimo rengėjų buvo numatyta ir parūpinta atsarginių dalių. Tos dalys greitosios pagalbos mašinomis buvo skubiai atgabentos, ir iki ryto radijas jau galėjo būti naudojamas. Saugodamas radijo stotį nuo raudonųjų pulk. inž. J. Vėbra su savo būriu ją užminavo savo pačių gamybos minomis, nes kitokių neturėjo.

Turėdamas savo rankose radijo stotį sukilėlių štabas galėjo imtis pagrindinio šio sukilimo tikslo – skelbti atkuriamą Lietuvos nepriklausomybę ir sudaromą laikinąją vyriausybę. Aktyvistų fronto štabe A. Damušis, J. Vėbra, L. Prapuolenis, Z. Ivinskis su keliais kitais ten buvusiais asmenimis suredagavo trumpą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą ir pro Kauno gatvėmis riedančius sovietų tankus bei žygiuojančius armijos dalinius nuvyko į radiofoną. Nors šalia radijo stoties ąžuolyne tuo metu buvo susitelkę gausūs raudonarmiečių būriai, kurių puolimo sukilėliai nebūtų pajėgę atremti, buvo pasiryžta numatytą žygį vykdyti, ir 9 val. 28 min. Kauno radijas vėl prabilo į Lietuvą – šį kartą kalbėjo jau ne sovietų okupacinio režimo šaukliai, o lietuviai sukilėliai. Lietuvių aktyvistų fronto vardu jo įgaliotinis L. Prapuolenis perskaitė anksčiau paruoštą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą ir tokią Laikinosios Lietuvos vyriausybės sudėtį: ministeris pirmininkas pulk.K. Škirpa, užsienio reikalų ministeris R. Skipitis, krašto apsaugos – gen. St. Raštikis, finansų – J. Matulionis, švietimo – J. Ambrazevičius, žemės ūkio – agr. B. Vitkus, darbo ir socialinių reikalų – J. Pajaujis, pramonės – inž. A. Damušis, prekybos – J. Statkus, komunalinio ūkio – inž. V. Žemkalnis–Landsbergis ir valstybės kontrolierius – P. Vainauskas. Ministerio pirmininko pavaduotoju buvo numatytas J. Masiliūnas, tačiau tuo metu jis jau buvo okupantų deportuotas į Rusiją. Po to dar buvo perskaitytas trumpas Lietuvių aktyvistų fronto įgaliotinio atsišaukimas, raginantis visus lietuvius imtis ginklo ir vyti iš Lietuvos raudonuosius okupantus. Pranešimas buvo pakartotas vokiečių ir prancūzų kalbomis, sugiedotas Lietuvos himnas. Po Himno nuskambėjo K. Petrausko įdainuota "Saulelė raudona" – sutartinis ženklas visiems sukilti.

Tenka pastebėti, jog radiofonui skelbiant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, Kauno sukilėlių rankose tebuvo dar tik keli atskiri punktai. Visą miestą ir jo apylinkes buvo užtvindę rusai. Tačiau jie masiškai bėgo. Nepasirašęs įvykių liudininkas "Į Laisvę" sukilimo metinių proga 1942 m. Nr. 143/304 apie padėtį tuo metu rašė: "*Pirmadienio rytą raudonoji armija jau bėga. Voros slenka per Aleksoto tiltą. Kartu skubina sumišusios kavalerijos voros, pėstininkai, artilerija, tankai... Visa vilkstinė, perėjusi tiltą, traukia palei Nemuną ir tik Maironio gatve įslenka į Kauną. Yra raudonarmiečių be šautuvų, basų. Būriai jų sukepusiomis lūpomis godžiai geria vandenį. Gatvėse dar tylu. Kai kuriose gatvių sankryžose dar stovi raudonais raiščiais pasipuošę vadinamieji liaudies mili-*

cininkai. Tačiau ir jų dauguma paliko savo postus. Visas miestas jau žino, kad viršenybė iš Kauno jau išdūmusi. Savanorių prospektu Žaliakalnyje voromis traukia okupanto parankinių vilkstinės su vaikais, vežimėliais, ant pečių neša didžiulius pundus. Centrinėse gatvėse dar tylu. Priemiesčiuose slaptai po vieną nuginkluojami raudonieji. Prie visų fabrikų, gamybos įmonių, didžiųjų pastatų ir t.t. jau išstatytos lietuvių sargybos. Kiti darbininkai skubinasi vykti į darbovietes, kad iš pat ryto perimtų įmonių apsaugą".

Apie 10 valandą, per radiją paskelbus apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, Karo muziejaus bokšte buvo iškelta lietuvių tautinė vėliava. Tai pamatę, žmonės pradėjo bėgti į muziejaus sodelį. Minia užtvenkė Maironio gatvę, kurioje buvo pilna besitraukiančių raudonarmiečių. Tie, pasijutę šios minios apsupti, pradėjo šaudyti ne tik iš šautuvų, bet ir iš kulkosvaidžių. Buvo nukautų bei sužeistų, ir minia pakriko į gretimas gatves. Bet į raudonarmiečių šūvius lietuviai atsakė taip pat šūviais. Įstrižai Laisvės alėjos prabilo kulkosvaidis iš šaričių (šv. Jurgio bažnyčios bokšto. Tik ką cituotasis autorius toliau apie tai rašo: "Dabar jau užverda kovos. Visose gatvėse girdėti šautuvų salvės. Jos aidi visame mieste. Bolševikai dabar šaudo ir į beginklius žmones. Gatvės bematant ištuštėja. Girdėti vien tik šūviai ir šūviai. Rodos, beprotiška sukilti beginkliams prieš galingas dar Kaune ir priemiesčiuose tebestovinčias bolševikų divizijas. Bet lietuviams partizanams tai nerūpi. Jų šūviai bolševikus verčia trauktis iš miesto centro. Vieni skuba pro geležinkelio stotį, kiti – Žaliakalnio link. Visus juos pasitinka ir palydi lietuvių partizanų šūviai... Raudonarmiečiai dabar visai nustoja pusiausvyros. Juk jie gerai nežino, kiek ir iš kur juos apšaudo. Vadai meta savo dalinius, o pasilikę vieni eiliniai klydinėja nuo vienos prie kitos gatvės, kad rastų iš miesto išėjimą".

Bėgdami raudonieji pradėjo ką galėdami naikinti, kad nepatektų jų priešams į rankas. Taip jie susprogdino jau minėtus ginklų sandėlius, A. Panemunės ir Žaliąjį tiltus per Nemuną, ruošėsi susprogdinti jau užminuotus Aleksoto bei Vilijampolės tiltus, kai tik peržygiuos kitoje Nemuno pusėje likusi jų kariuomenė, puolė naikinti didžiąsias įmones, buvo užminavę Pašto rūmus ir kt.

Lietuviai sukilėliai stengėsi ne tik apsaugoti miestą su jo gyventojais bei įstaigomis ir įmonėmis, bet ir užkirsti kelią į Kauną naujoms sovietų jėgoms, o esančias – išstumti už miesto ribų. Jiems teko stoti į keletą aštrių kautynių, pareikalavusių daug sukilėlių aukų.

Nemaža susidūrimų su besitraukiančiais raudonarmiečiais buvo miesto centre, ypač aplink Maironio gatvę, nes ja raudonieji traukė nuo Aleksoto tilto. Susišaudymų buvo Donelaičio, Daukanto, Mickevičiaus ir kitose šios miesto dalies gatvėse, kur partizanai sulaikydavo pravažiuojančias sovietų karines mašinas ir nuginkluodavo kareivius. Reikia pastebėti, jog daugeliu atvejų išvargę raudonieji jau net ir nebesipriešino. Ne

vienas pats siūlė savo šautuvus ir kitus ginklus už duonos gabalą ar butelį selterio. Kovos vyko ir užimant bei bandant išlaikyti įvairias valdiškas įstaigas. Pavyzdžiui, birželio 23 d. popietę raudonieji bandė atsiimti radijo stotį, teko ją ginti. Buvo susidarę nemaža raudonųjų lizdų, iš kurių ten susitelkę komjaunuoliai ir kiti vietiniai sovietų rėmėjai šaudė į partizanus. Gana daug tokių lizdų buvo Laisvės alėjoje. Įvykių liudininko žodžiais, *"kol partizanas pereina Laisvės alėją, šūviai pasipila iš keliolikos namų." (IL,1942-143).* Į šūvius neišvengiamai turėjo būti atsakoma šūviais. Panašių raudonųjų lizdų buvo nemaža ir kitur – Teisingumo ministerijos rūmuose, Žydų banko namuose, Ožeškienės gatvėje buvusioje sinagogoje, Daukanto gatvės viename garaže bei kitose vietose. Jie negalėjo būti palikti ir buvo likviduoti. Kauno partizanai stengėsi apsaugoti ir Nemuno tiltus. Aleksoto tiltą, traukiant per jį raudonarmiečiams, apšaudė ir Aleksote veikusieji sukilėliai, ir antrojoje Nemuno pusėje buvusieji – su kulkosvaidžiu įsitvirtinę Bazilikos bokšte. Intensyviausios kautynės Kauno centre vyko naktį iš birželio 23-osios į 24-ąją, kai partizanai jau buvo spėję geriau susiorganizuoti bei apsiginkluoti ir buvo pasiryžę išstumti iš miesto dar gana gausius raudonųjų dalinius. Susirėmimai vyko ištisą naktį.

Aleksote didžiausias susirėmimas įvyko prie tilto, kai lietuvių partizanai stengėsi atmušti nuo tilto sovietų dalinius ir pašalinti jų padėtas minas. Šioms kautynėms vadovavo majoras J. Garolis ir ltn. J. Dženkaitis[1]. Iš susprogdintų sandėlių paėmę ginklų sukilėliai pasiskirstė į dvi grupes. Ltn. J. Dženkaitis su gal dešimčia kovotojų, ginkluotų kulkosvaidžiu, užėmė poziciją tarp Aleksoto keltuvo ir Technikos fakulteto rūmų. Majoras J. Garolis įsitvirtino su kitais kovotojais šlaite netoli buvusio Vailokaičio sodo. Apie 3 val. po pietų jie pradėjo tilto gynimą, kuris vyko gana sėkmingai – raudonųjų veržimasis per tiltą į miestą buvo sustabdytas ir jie net buvo pradėję trauktis. Tačiau ltn. Dženkaičio užimta pozicija buvo perdaug atvira, ir raudonųjų žvalgai, atrodo, susekė, kad juos puola tik nedidelis civilių būrys. Tad jie tanketėmis puolė ltn. Dženkaičio būrį iš užpakalio. Keletas lietuvių partizanų buvo nukauti, o pats vadas sunkiai sužeistas. Jį sužeistą rado B. Kreivienė, nešusi partizanams šovinius. Skubiai perrištas sužeistasis kovos draugų buvo nuneštas į netolimą namą, o rytojaus dieną valtimi perkeltas per Nemuną į Senamiesčio ligoninę. Išgelbėti jo gyvybės nepavyko, kaip nepavyko apsaugoti ir Aleksoto tilto. Pajutę sukilėlių bandymą pasiekti tiltą ir sutrukdyti jo susprogdinimą, sovietai skubiai Aleksoto tiltą susprogdino, nors tuo metu tiltas buvo užtvenktas jų pačių besitraukiančios kariuomenės. Ltn. Dženkaitį, buvusį viename iš netoliese esančių namų ir girdėjusį, kaip tiltai buvo susprogdinti, tai sunkiai prislėgė.

---

[1] Tenka pastebėti, jog kai kurių rašiusiųjų apie 1941 m. sukilimą teigimas, esą ltn. J. Dženkaitis nusileidęs Kauno aerodrome iš lėktuvo, yra klaida. Jis dar prieš karo pradžią grįžo į Lietuvą slapta perėjęs sieną. (Žr. "Į Laisvę", 1942 m. Nr. 143/304).

Tačiau visų Nemuno tiltų ties Kaunu susprogdinimas anksčiau, negu didžioji raudonosios armijos masė pereis į kitą pusę, išgelbėjo Kauną ir sukilėlius nuo didesnių pavojų, kurie grėsė, jei gausios karinės sovietų dalys būtų užplūdusios Kauną.

Kauno priemiesčiuose kovos su raudonarmiečiais prasidėjo pirmadienį, birželio 23 d. Jau apie vidurdienį sukilėliai susirėmė su raudonaisiais A. Panemunėje, Šančiuose, Fredoje, Aleksote, Vilijampolėje, taip pat daugelyje gretimų miesto apylinkių – Palemone, Marvoje, Tabariškėse ir kitur. Vienas iš vadų buvo mokyt. ltn. A. Markauskas (miręs 1963 06 01 Cicero, Ilinojus, JAV). Čia buvo puolami ir nuginkluojami raudonarmiečiai, užimami ginklų sandėliai bei kitos karinės įstaigos, perimamos dažniausiai raudonųjų jau paliktos civilinės įstaigos, ginami žymesni pastatai bei pramonės įmonės, sandėliai, mokyklos ir t.t.

A. Panemunėje reikšmingas partizanų žygis buvo jau minėtas ginklų sandėlio užėmimas. Buvo taip pat susirėmimų su raudonaisiais gatvėse, nuginkluota pražygiuojančių raudonarmiečių ir užimta nemažai karinių bei civilių įstaigų.

Ypač daug mūšių įvyko Šančiuose, nes ten buvo didelė dalis Kauno pramonės – "Metalo" ir Tilmanso metalo fabrikai, "Drobės" ir "Kauno audinių" tekstilės fabrikai, geležinkelių ir kariuomenės dirbtuvės, "Tilkos" ir "Ringuvos" fabrikai ir kt. Buvo čia ir kareivinės su ginklų sandėliais bei kitais kariniais įrengimais. Sovietai, pajutę, jog dėl vokiečių spaudimo ir lietuvių sukilėlių puolimų teks trauktis, buvo užsimoję viską, ką tik spės, sunaikinti. Tačiau lietuviai buvo tokią galimybę numatę ir nuo pat pradžių ėmėsi priemonių krašto turtą apginti. Tilmanso ir "Metalo" fabrikuose, "Drobėje", "Kauno audiniuose", geležinkelių dirbtuvėse ir visose kitose didesnėse Šančių įmonėse iš pačių darbininkų ir tarnautojų buvo susidarę stiprūs partizanų būriai ir jie atkakliai gynė savo darbovietes, kurias puolė raudonarmiečiai arba vietos komunistai. Ne vienam tų partizanų teko ir savo gyvybę paaukoti. Taip Pramonės skersgatvyje susirėmime su būriu raudonarmiečių buvo nukautas partizanas Pilipavičius. Apšaudydamas rusų artilerijos pabūklą, kuriuo raudonieji ruošėsi sugriauti "Metalo" fabriką, buvo sunkiai sužeistas ir ligoninėj mirė partizanas J. Skipitis. Tačiau didžiausios kautynės Šančiuose tarp raudonųjų ir lietuvių sukilėlių įvyko tuomet, kai sovietų daliniai Napoleono kalno rajone bandė persikelti per Nemuną į Šančius. Šios kautynės prasidėjo pirmadienio popietę ir truko iki pat trečiadienio ankstyvo ryto. Esamomis žiniomis, ten buvo susitelkę ir ieškojo vietos persikelti per Nemuną trys raudonosios armijos divizijos. Tuo tarpu jiems kelią pastojo tik iš darbininkų ir moksleivių susidariusi lietuvių sukilėlių grupė, pradžioje neturėjusi net kulkosvaidžių ir vadovaujama ryžtingesnių civilių. Tik vėliau jie gavo iš "Metalo" fabriko keletą kulkosvaidžių bei minosvaidžių ir jiems vadovauti atvyko ka-

rininkas V. M. Todėl nenuostabu, kad raudonieji motorinėmis ir kitokiomis valtimis buvo bemaž pasiekę antrąjį Nemuno krantą ir net bandė lietuvių pozicijas apmėtyti rankinėmis granatomis. Tačiau lietuviams pavyko šį puolimą atmušti ir neleisti raudoniesiems persikelti per Nemuną. Deja, už tą laimėjimą reikėjo sumokėti krauju ir gyvybėmis – kovose buvo nukauta per šimtą sukilėlių, tarp kurių buvo ir geležinkeliečių partizanų daliniui vadovavęs studentas ats. ltn. A. Norkūnas.

Vilijampolėje keletas sukilėlių susidūrimų su raudonaisiais įvyko užimant ginklų sandėlius bei kitus karinius objektus, atremiant raudonųjų puolimus ir kt. Gana aršus susirėmimas, panašus į jau aprašytąjį Aleksote, įvyko dėl Kauną su Vilijampole jungusio P. Vileišio tilto, kurį sovietai buvo užminavę ir atsitraukdami ruošėsi susprogdinti. Lietuviai sukilėliai pasiryžo raudonuosius nuo tilto nustumti ir minas pašalinti. Čia ypatinga drąsa pasižymėjo savanoris kūrėjas ir Vyčio Kryžiaus kavalierius, nepriklausomybės laikais buvęs policijos nuovados viršininkas J. Savulionis. Nekreipdamas dėmesio į raudonųjų kulkosvaidžių ugnį, jis užbėgo ant tilto ir nukirpo minų laidus, tačiau buvo pakirstas priešo kulkų. Iš gausiai ir aktyviai sukilime dalyvavusių Veterinarijos akademijos studentų kovose žuvo pirmo kurso studentas Nedzinskas (mirė nuo žaizdų ligoninėje), buvo sužeistas stud. Demikis.

Marvos kaime, esančiame žemiau Aleksoto, sukilėliams taip pat teko susiremti su raudonaisiais. Čia sprogstamoji kulka buvo sunkiai sužeidusi (vėliau ligoninėj mirusį) partizaną D. Skrinių, prieš sovietinę okupaciją buvusį Lietuvos aviacijos puskarininkį. Kitoje Kauno pusėje esančiame Palemone aktyviai veikė daugiausia iš buvusių šaulių susidaręs sukilėlių būrys, kuris dėjo pastangas apsaugoti nuo sunaikinimo plytų fabriką bei kitas įmones ir apginti vietos gyventojus. Kovose buvo sunkiai sužeistas ir vėliau mirė partizanas S. Čiutelė.

Kaune vokiečių žvalgai pasirodė birželio 24 d. apie 5 val. vakaro. Avangardinės vokiečių dalys įžengė į Kauną tik rytojaus dieną – birželio 25-ąją. Kauną jie rado lietuvių sukilėlių rankose ir jau išvalytą nuo raudonųjų, nors pavojus nebuvo visiškai praėjęs. Naktį iš birželio 25 d. į 26 d. sovietų tankai nuo Jonavos pradėjo slinkti į Kauną. Vokiečių, praėjusių pro Kauną Jonavos link, buvo nedaug ir jie negalėjo rimčiau pasipriešinti sovietų šarvuočiams. Pajutę tai Kaunui pradėjo grasinti ir vienur kitur aplinkui užsilikę raudonųjų būriai. Laimė, kad raudonųjų tankų pasukimą Kauno kryptimi pastebėjo gyventojai, ir apie tai viena moteris pranešė sukilėliams. Radijo pagalba buvo susisiekta su sukilėlių ryšininku, esančiu vokiečių pusėje, ir netrukus pasirodę vokiečių lėktuvai raudonųjų slinktį į Kauną sulaikė.

Birželio 25 ir 26 dienomis Kauno partizanai dar valė patį Kauną ir jo apylinkes, kur vis dar pasirodydavo būreliai išsklaidytos sovietų armijos karių ir iš pasalų tebešaudė vietinių komunistų ir komjaunuolių gaujos.

Su jais lietuviai sukilėliai buvo dar nemažai kartų susirėmę. Vienose tokiose kautynėse žuvo inž. J. Milvydas. Buvo ir daugiau aukų. Birželio 25 d. gavus Kaune žinią, jog Noreikiškių apylinkėje bolševikai terorizuoja gyventojus ir degina sodybas, inž. J. Milvydas su 30 partizanų būriu išvyko ten. Bolševikai teroristai buvo įsitvirtinę vienoje trobelėje. Atakuojant šį priešo lizdą būriui vadovavęs inž. J. Milvydas buvo dviem kulkomis sunkiai sužeistas į krūtinę. Dar gyvas nugabentas į universiteto klinikas, tačiau išgelbėti jo gyvybės nepavyko – jis mirė tą pačią dieną.

Vokiečiams įžygiavus į Kauną, partizanų veikla tuoj buvo pradėta slopinti. Įsikūrus vokiečių karo komendantūrai, buvo išleistas įsakymas atiduoti ginklus, nors dar čia buvo pafrontė ir, kaip minėta, dar siautė pakrikę raudonarmiečiai ir kai kur užsilikusi arši okupacinė administracija.

Kaune ir jo apylinkėse sukilimo metu veikė 36 partizanų grupės. Iki 1941 07 12 Kaune užsiregistravo 6000 partizanų. Kovose žuvo apie 200 ir sužeista apie 150, nemaža iš jų nuo žaizdų taip pat mirė. Reikia prisiminti inž. V. Lapą, sužeistą ginant Aleksoto tiltą ir mirusį 1941 m. liepos 1 d., išgulėjusį ligoninėje visus metus K. Savicką, mirusį 1942 m. birželio 27 d.

Apibendrinant pasakytina, kad Birželio sukilimas, paskelbęs Lietuvos laikinąją vyriausybę ir atkūręs Lietuvos nepriklausomybę, savo tikslą pasiekė. O vokiečiai, kuriems lietuviai sukilėliai, išvalę nuo raudonųjų Kauną, sutaupė daug kraujo, dėjosi lyg nieko apie tai negirdėję. Tik po metų, kai jiems parūpo gauti lietuvių vyrų frontui, laidojant partizaną K. Savicką vokiečių komendantas Lietuvai gen. Justas pasakė, jog lietuviai partizanai buvo pirmieji vokiečių ginklo talkininkai kovoje prieš bolševizmą. Laidotuvėse taip pat tarė žodį vokiečių policijos vadas Lietuvoje pulk. Denecke.

Sukilimas provincijoje

1941 m. sukilimas Lietuvos provincijoje vyko plačiu mastu. Vokiečių okupacijos metu lietuviškoji administracija rinko žinias apie sukilimą ir jo eigą, bet susistemintos ir apibendrintos medžiagos nėra. Tačiau ir turimos žinios gana vaizdžiai parodo, jog sukilimas buvo visuotinis, ir sukilėliai veikė labai ryžtingai.

Tenka pastebėti, jog prie Vokietijos sienos buvusiose Lietuvos vietovėse partizanai daug kur neturėjo arba mažai teturėjo progos pasireikšti. Tolimesnėse nuo sienos vietose sukilėliai su priešu ilgiau kontaktavo, todėl daugiau ir pasireiškė. Tiesa, ir vokiečiams praėjus lietuviai sukilėliai daugelyje vietų dar turėjo daug uždavinių – valė apylinkes nuo pakrikusių sovietų kareivių, ėjo sargybą, organizavo vietos administraciją ir t.t.

Žemaičių krašte sukilėliai nedaug pasireiškė pasienyje buvusioje Tauragės apskrityje. Iš dalies, žinoma, lėmė ir tai, kad pasienyje buvo

labai suvaržytas gyventojų judėjimas ir buvo mažiau galimybių organizuoti pogrindį. Tačiau ir ten lietuviai sukilėliai reiškėsi – Jurbarke, Laukuvoje, Šilalėje ir kai kuriose kitose vietose.

Jau daug labiau lietuviai sukilėliai pasireiškė Kretingos apskrityje. Čia vienas svarbiausių pogrindžio organizatorių (iki jo suėmimo) buvo kpt. O. Žadvydas. Ypač gerai susiorganizavo buvę šauliai, kurių rinktinės vadu iki sovietinės okupacijos buvo kpt. O. Žadvydas. Sukilėliai aktyviai reiškėsi Palangoje, Narvydžiuose, Salantuose, Skuode, Šatėse, Šventojoje, Tūbausiuose ir kitur. Vienas iš šios apylinkės pogrindžio vadų buvo husarų pulko atsargos karininkas grafas K. Tiškevičius. Karui prasidėjus jis vadovavo sukilėlių daliniui, kuris birželio 24 d. susirėmė su sovietų jėgomis netoli nuo Skuodo esančioje Narvydžių apylinkėje ir ten tragiškomis aplinkybėmis žuvo. Kautynėse sužeistus lietuvius sukilėlius jis vežė iš sovietų atimtu sunkvežimiu į Skuodo ligoninę. Vokiečiai atsitiktinai tą sunkvežimį pastebėjo ir palaikę rusais apšaudė iš prieštankinio pabūklo. Sunkvežimis buvo sunaikintas, visi juo važiavusieji žuvo. Susirėmimas su sovietais įvyko ir Palangoje, buvo žuvusių. Šatėse susirėmimo metu buvo sužeistas sukilėlis Mingėla. Šventojoje ginkluotų susirėmimų su raudonaisiais nebuvo. Sukilėliai tik suėmė ten buvusius enkavėdistus bei vietinius komunistus ir suorganizavo lietuviškąją administraciją.

Mažeikių apskrityje sukilėliai aktyviau pasireiškė pačiuose Mažeikiuose, Barstyčiuose, Dapšiuose, Ylakiuose, Sedoje, Vaičaičiuose, Židikuose ir kitose vietovėse. Mažeikių sukilėliai buvo susirėmę su raudonaisiais, kautynėse buvo žuvusių. Barstyčiuose sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. – miestelyje iškėlė tautinę vėliavą. Jie ne tik įvedė tvarką savo apylinkėje, bet padėjo ir Sedos sukilėliams. Dapšių sukilėliai, vadovaujami S. Kęsgailos-Kenstavičiaus, pradėjo veikti jau birželio 22 d. Nuginklavę keletą raudonarmiečių įsigijo ginklų. Vėliau paėmė į nelaisvę visą būrį raudonarmiečių. Sukilėliai apsaugojo gyventojus nuo raudonųjų teroro, o apylinkės tiltus nuo susprogdinimo. Kautynėse žuvo V. Visockis. Sedos sukilėliai taip pat buvo susirėmę su komunistais, kurie pasikvietė į talką sovietų kareivių. Sulaukę pagalbos iš Barstyčių, sukilėliai raudonuosius išsklaidė. Jie pradėjo veikti birželio 23 d.

Stiprus Vaičaičių sukilėlių būrys pradėjo veikti birželio 22 d. Tą pačią dieną pradėjo veikti ir Židikų sukilėliai, jie susirėmė su besitraukiančiais raudonaisiais.

Telšių apskrityje pasižymėjo Telšių, Alsėdžių, Ž. Kalvarijos, Luokės ir kt. sukilėliai. Alsėdžiuose sukilėliai pradėjo veikti birželio 24 d., dar visais keliais traukiantis raudonajai armijai.

Didžioji Sūduvos dalis vokiečių buvo labai greitai užimta, todėl Šakių, Marijampolės, Vilkaviškio, Seinų-Lazdijų apskrityse bei Alytaus ir Kauno apskričių Sūduvos dalyje partizanams mažai teko susiremti su raudonaisiais. Tačiau ir šios Lietuvos dalies kai kuriose vietose suki-

lėliai veikė gana aktyviai, ypač arčiau Nemuno.

Arčiausiai vokiečių sienos pirmomis karo valandomis vieni pirmųjų, atrodo, bus pradėję veikti gelgaudiškiai iš Šakių apskrities. Jie tuojau ėmėsi akcijos nuginkluoti sovietinius milicininkus ir suimti įvairius raudonuosius pareigūnus. Buvo užimta kompartijos būstinė, paštas ir milicija. Nuginkluojant raudonuosius milicininkus buvo nukautas sukilėlis Alf. Grygelis.

Marijampolės apskrityje sukilėlių veikla buvo stipresnė, nors didelė apskrities dalis taip pat buvo labai greitai užimta vokiečių. Jau anksčiau minėta, kad pirmosiomis karo valandomis sukilėliai veikė Marijampolės ir Liudvinavo apylinkėse. Toliau į šiaurę nuo Marijampolės stiprūs sukilėlių būriai buvo Veiveriuose, Šilavote, Kazlų Rūdoje, Plutiškėse, Prienuose. Prienų apylinkėje partizanai pradėjo veikti dar prieš karo pradžią. Gausūs sukilėlių būriai veikė Balbieriškyje ir jo apylinkėse. Ypač energingai veikė Audinių, Norkūnų ir Kunigiškių kaimų būriai. Vienas svarbiausių sukilėlių vadų Balbieriškio apylinkėje buvo nepriklausomybės laikų Balbieriškio policijos viršininkas K. Degutis, žuvęs 1946 m. partizanų būryje.

Alytaus apskrities Suvalkų pusėje sukilėliai veikė pačiame Alytuje, Seirijuose, Miroslave, Simne, Krokialaukyje, Ūdrijoje. Šiose apylinkėse lietuviams sukilėliams daugiau teko kovoti ne tiek su atsitraukiančia raudonąja armija, kiek su pakrikusiais sovietų kareiviais ir atvykusiais bei vietiniais komunistais, taip pat palaikyti viešąją tvarką, organizuoti apsaugą ir lietuviškąją administraciją.

Ypač aktyvūs sukilėliai buvo rytinėje Alytaus apskrities dalyje – Birštone, Punioje, Nedzingėje, Nemajūnuose, Varėnoje ir kitur. Čia dar prieš karą buvo susiorganizavęs stiprus pogrindis, kurio slaptas štabas buvo vienoje tuščioje viloje Birštone. Karui prasidėjus, Birštone tuojau pradėjo veikti sukilėliai, vadovaujami ltn. Žuko, J. Švelniko ir kitų. Kovose su raudonaisiais žuvo Vilniaus universiteto studentas Blekaitis.

Gretimoje Kaišiadorių apskrityje ypač aktyviai veikė Aukštadvario sukilėliai. Jie susiorganizavo jau birželio 23 d. – 11 val. iškėlė lietuvišką vėliavą. Nuginklavę sovietinius pareigūnus bei kitus komunistus, atkūrė lietuvišką administraciją ir palaikė tvarką dar neatėjus vokiečiams.

Kauno apskrities Sūduvos pusėje partizanai veikė Zapyškyje, Tabariškėse, Garliavoje ir Pakuonyje.

Vidurio Lietuvoje sukilėlių veikla buvo ypač plati todėl, kad tik praėjus keletui dienų raudonieji buvo išstumti ir pasirodė vokiečiai. Kauno apskrities ribose sukilėliai stipriau pasireiškė Jonavoje, Kačerginėje, Kulautuvoje, Raudondvaryje, Rumšiškėse, Veliuonoje, Užusalyje, Tabariškėse, Petrašiūnuose, Babtuose. Beje, Jonavoje lietuviams sukilėliams pradėti veikti buvo ypač pavojinga, nes pro čia ėjo strateginiai keliai ir, be vietinių komunistų, čia gyveno daug rusų kolonistų, vadinamųjų burlokų. Todėl plačiau sukilėliai savo veiklą išvystė tik pa-

sirodžius vokiečiams. Susirėmimuose žuvo du Jonavos sukilėliai – apylinkės mokytojas ir buvęs šaulys. Kačerginėje sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. Jie, stengdamiesi dezorganizuoti sovietų užnugarį, suėmė sovietinius pareigūnus ir aktyvius komunistus bei komjaunuolius. Čia pionierių stovykloje dirbę komjaunuoliai pasikvietė į pagalbą sovietų kareivius, kurie suėmė ir sušaudė partizanus Daukšį ir Linkevičių. Kulautuvos partizanus ištiko ir kita nelaimė. Sakoma, kad partizanai vedė areštuotus vietos komunistų aktyvistus ir sutiko vokiečius. Nė vienas jų nemokėjo vokiškai. O tarp suimtųjų buvę mokančių vokiškai, kurie paaiškinę, kad juos veda komunistai. Vokiečiai areštuotuosius paleidę, o partizanus sušaudę.

Raudondvaryje sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d. Nors aplink dar buvo rusų kariuomenė, sukilėliai iškėlė miestelyje tautinę vėliavą ir pradėjo gintis nuo raudonųjų teroro. Raudonarmiečių būrys buvo surinkęs ir laikė apsupęs būrį moterų bei vaikų. Sukilėliai stojo jų ginti. Kautynėse žuvo sukilėliai B. Butkus, J. Viržaitis ir P. Babkaitis. Be to, sukilėliai apylinkės miškuose ieškojo pakrikusių raudonųjų. Buvo surinkta 68 raudonarmiečiai.

Veliuonoje sukilėliai taip pat valė apylinkes nuo pakrikusių raudonarmiečių, organizavo gyventojų apsaugą ir lietuviškąją administraciją. Liepos 20 d. jie surengė išsivadavimo iš bolševikų jungo iškilmes. Dalyvavo tūkstančiai Veliuonos ir jos apylinkių gyventojų. Susirinkę prie Gedimino kalno šventės dalyviai nuvyko į pamaldas, po jų susirinko prie Vytauto paminklo, kur davė iškilmingą priesaiką dirbti Lietuvos gerovei.[1]

Panevėžio apskritis raudoniesiems okupantams priešinosi labai intensyviai. Ypač pasižymėjo Panevėžio, Krekenavos, Pumpėnų, Pušaloto, Ramygalos, Smilgių, Šimonių, Subačiaus būriai. Panevėžyje buvo suorganizuotas apsaugos štabas. Pumpėnuose sukilėliai padėjo vokiečiams dezorganizuoti raudonųjų užnugarį. Pušaloto sukilėliai pradėjo veikti jau birželio 23 d., pirmadienį, vadovaujami buvusio Lietuvos kariuomenės viršilos V. Simonaičio–Deveikio. Vietos komunistų iššaukti, sukilėlių malšinti buvo atvykę raudonarmiečiai, tačiau po susirėmimo turėjo trauktis. Ramygalos sukilėliai pradėjo veikti jau birželio 22 d., vos prasidėjus karo veiksmams. Jų tikslas buvo taip pat dezorganizuoti raudonųjų užnugarį, ginti vietos gyventojus nuo teroro ir atstatyti lietuviškąją administraciją. Susidūrimuose žuvo sukilėliai S. Kančytė ir P. Valonis.

---

[1] Šioje vietoje rankraštyje autoriaus ranka įrašyta "Kruonyje, Vievyje". Pastaba nepaaiškinta, bet galima spėti, kad turėta galvoje šiose vietovėse taip pat veikus partizanus. Tokių papildymų yra ir daugiau. Autoriaus nespėta juos išplėtoti ir paaiškinti. Iš to matyti, kad medžiaga buvo renkama bei tikslinama ir rengiant šį rankraštį (**Red.**).

Šiaulių apskrityje sukilėliai labiau pasireiškė pačiuose Šiauliuose, Joniškyje, Kriukuose, Kruopiuose, Linkuvoje (kovose prie Linkuvos žuvo Plukas), Šaukėnuose, Pakruojyje, Pašvitinyje, Skaisgiryje, Žagarėje ir Žeimelyje. Šiauliuose sukilėliai pradėjo veikti birželio 26 d. vakare. Jie sutrukdė raudoniesiems sunaikinti miestą. Šiaulių sukilėlių vienas iš žymesnių organizatorių ir vadų buvo mokytojas A. Raulynaitis, turėjęs partizaninės veiklos įgūdžių iš Nepriklausomybės kovų, kada jam, Seinų "Žiburio" gimnazijos moksleiviui, teko dalyvauti susirėmimuose su lenkų partizanais, puldinėjusiais prie demarkacijos linijos buvusias vietoves. Joniškio sukilėliams vadovavo girininkas J. Burnickas. Jie buvo taip pat susirėmę su raudonaisiais. Kriukų ir Žeimelio apylinkių partizanams vadovavo plk. B. Pulkauninkas, Kruopių grupei – V. Šidlauskas. Linkuvos sukilėliai buvo pradėję veikti dar prieš karo pradžią. Jų gretose daugiausia buvo šaulių ir moksleivių, kurie parodė daug narsumo ir pasiaukojimo. Susirėmimuose 10 žuvo, nemažai buvo sužeistų. Jų ryžto dėka liko raudonųjų numatytų išvežti linkuviečių. Karui prasidėjus jie užėmė miestelį, išblaškė raudonąją miliciją ir apsaugojo gyventojus nuo raudonųjų teroro. Vokiečiams praėjus, jie išvalė apylinkės miškus nuo pakrikusių raudonarmiečių. Vokiečių sutikimas buvo aprašytas vokiečių kariniame laikraštyje "Die Feldpost". Stipresnis sukilėlių susirėmimas įvyko miške tarp Linkuvos ir Pašvitinio. Ten birželio 23-24 d. naktį susibūrė apie 80 vyrų būrys. Jie nuginkluodavo besitraukiančius raudonarmiečius. Birželio 26 d. raudonarmiečiai apsupo mišką ir pradėjo pulti sukilėlius. Blogai ginkluoti sukilėliai buvo atsidūrę sunkioje padėtyje. Tačiau tuo tarpu priartėjo vokiečiai, kurie padėjo lietuviams sukilėliams išsiveržti iš apsupimo, artilerijos pabūklais apšaudę raudonarmiečių pozicijas.

Skaisgiryje veikė stiprus sukilėlių būrys, kuris pašalino sovietinius pareigūnus, atstatė tvarką ir atkūrė lietuviškąją administraciją. Žagarėje sukilėliai taip pat veikė aktyviai. Čia žuvo į raudonųjų rankas patekęs partizanas A. Naglius.

Biržų apskrityje sukilėliai labiau pasireiškė Biržuose, Daujėnuose, Gulbinėnuose, Joniškėlyje, Pasvalyje ir Vabalninke. Biržuose raudonųjų buvo nukankintas partizanas A. Navakas. Daujėnuose žuvo trys sukilėliai. Joniškėlio ir Linkuvos apylinkėse lietuviams sukilėliams vadovavo mjr. J. Šarūnas. Pasvalyje žuvo 1 sukilėlis. Vabalninke žuvo sukilėlių būrio vadas ltn. A. Laužikas ir sukilėlis A. Pateckis. Gulbinėnuose sukilėliai pradėjo veikti birželio 23 d., jie iškėlė aikštėje tautinę lietuvių vėliavą. Vietos komunistai apie sukilėlių pasirodymą pranešė Vabalninko raudoniesiems milicininkams, šie atvažiavę pradėjo šaudyti į kiekvieną pasitaikiusį vietos gyventoją. Tačiau dėl šaudytojų netaiklumo nukentėjusių nebuvo. Vėliau sukilėliai įsigijo daugiau ginklų ir ėmė aktyviau veikti. Jie suėmė raudonuosius aktyvistus bei pareigū-

nus ir palaikė tvarką dar prieš ateinant vokiečiams. Sukilėlių dėka raudonieji nespėjo nieko sudeginti, įvykdyti kitų teroro veiksmų.

Ukmergėje, kaip jau anksčiau buvo minėta, raudonieji buvo užsimoję iššudyti politinius kalinius ir kitus savo priešus bei viską naikinti ir deginti. Buvo pasikvietę pagalbos, tik nespėjo visų savo planų įvykdyti. Aršiose kovose Ukmergėje žuvo sukilėliai J. Juškevičius, J. Mugenis ir P. Žeruolis.

Utenos apskrityje sukilėliai ypač pasireiškė Utenoje, Balninkuose, Žemaitkiemyje, Inturkėje, Aluntoje, Anykščiuose, Burbiškyje, Daugailiuose, Debeikiuose, Joniškyje, Leliūnuose, Molėtuose, Niūronyse, Svėdasuose, Tauragnuose, Užpaliuose bei Vyžuonose. Utena buvo lietuvių sukilėlių užimta, todėl išliko beveik nenukentėjusi. Sudegė tik keletas trobesių. Čia kovose ypač pasižymėjo broliai Straižiai iš Nemeikšių kaimo ir iš Panevėžio kilusi J. Mickūnaitė, kuri drąsiai nuginklavo nemažai raudonarmiečių.

Didesnės sukilėlių kovos su raudonaisiais įvyko Debeikiuose. Sukilėliams užėmus miestelį, raudonieji pasišaukė pagalbos iš Anykščių. Daugailiuose partizanams vadovavo S. Valiukėnas. Jie apvalė apylinkę nuo raudonųjų ir atkūrė lietuvišką administraciją. Susirėmimų su raudonarmiečiais įvyko Molėtuose. Nors silpniau už priešą ginkluoti, sukilėliai privertė raudonuosius trauktis, palikus tris sužeistuosius. Juos lietuviai nugabeno į ligoninę. Besitraukiantis raudonųjų būrys juos ten rado ir pasiėmė. Bet žmoniško lietuvių elgesio okupantai neįvertino, įnirtę ieškojo keršto ir išliejo jį nužudydami kun. Lajauską iš Niūronių. Saldutiškio sukilėliai taip pat kovėsi su rusais. Tauragnų sukilėliai nuginklavo pasitaikiusius rusus ir atstatė lietuvišką administraciją. Čia taip pat vietos komunistai šaukėsi raudonųjų pagalbos. Atvykę raudonarmiečiai nužudė ankstesniuose susirėmimuose sužeistus J. Stundžią ir S. Papirtį bei keletą kitų. Taip pat buvo sužeistas K. Kliniauskas. Užpaliuose sukilėliai nuginklavo sovietinę miliciją ir suėmė vietos raudonuosius aktyvistus. Susirėmimuose žuvo trys sukilėliai, tarp jų medicinos studentas ltn. K. Žemaitis. Vyžuonose sukilėliai pašalino sovietinę administraciją, išvalė apylinkes nuo ginkluotų sovietų ir komunistų ir palaikė tvarką. Šios apylinkės sukilėlių organizatorius buvo P. Šileikis. Vėliau jiems vadovavo ltn. J. Marcinkevičius.[1]

Rokiškio apskrityje ypač pasižymėjo Svėdasų sukilėliai, vadovaujami mokytojo K. Kalpoko. Jie nuginklavo būrį raudonarmiečių ir apvalė apylinkę nuo pakrikusių pavienių raudonųjų. Čia sukilėliai veikė net ir vokiečių okupacijos metais, gynė ūkininkus nuo rusų partizanų.

---

[1] Burbiškių sukilėliams vadovavo mok. A. Grigas.

Jūžintų partizanai, apvalę savo apylinkę nuo raudonųjų ir jų pareigūnų, turėjo rimtai susikauti su raudonarmiečiais. Kaip ir daugelyje vietų, sukilėliams pradėjus veikti, į Jūžintus buvo pasiųstas raudonarmiečių baudžiamasis būrys. Tačiau lietuviai sukilėliai egzekutorius sunaikino. Sukilėliai veikė ir Juodupėje. Kamajuose sukilėliai pradėjo veikti dar prieš karo pradžią. Didžiųjų trėmimų metu Kamajų šile susidarė 47 vyrų būrys, ginkluotas dviem kulkosvaidžiais ir granatomis bei kitais rankiniais ginklais, vadovaujamas Matuliausko. Prie šių kamajiškių prisidėjo kiti, susidarė stiprus sukilėlių būrys, kuris karui prasidėjus ryžtingai grūmėsi su raudonaisiais. Buvo ir aukų. Žuvo trys broliai Meliūnai – Antanas, Kazys ir Jonas. Visų trijų Meliūnų šeimos sūnų žuvimas padarė labai didelį įspūdį visai lietuvių tautai. 1942 m. Vidaus reikalų valdybos visuomenės reikalų departamento rūpesčiu dail. Šumauskas pagamino menišką vinjetę su žuvusių brolių atvaizdais. Vinjetė su įrašu "Meliūnų šeimai, paaukojusiai visus tris sūnus. Tautos vardu P. Kubiliūnas, Pirmasis Generalinis Tarėjas Vidaus Reikalams" buvo įteikta žuvusiųjų tėvams. Poetas A. Miškinis apie brolius Meliūnus buvo pradėjęs rašyti poemą. Kovose su rusais žuvo ir nemažai Obelių sukilėlių. Jiems buvo pastatytas gražus paminklas, tačiau antrosios sovietinės okupacijos metu sunaikintas. Subato sukilėlius sudarė ne tik vietiniai kovotojai, bet ir prie jų prisidėjęs būrys lietuvių karių, kuriuos politrukai varė į frontą. Pakeliui sukilę iššaudė politrukus ir prisidėjo prie vietos lietuvių sukilėlių. Jiems teko susikauti su raudonaisiais, nemažai jų krito. Vėliau jie buvo iškilmingai palaidoti Obelių kapinėse šalia kitų laisvės kovotojų.

Zarasų apskrityje sukilėliai labiau pasireiškė pačiuose Zarasuose, Antalieptėje, Antazavėje, Baltriškėse, Dusetose, Salake, Smalvose, Stelmužėje, Švedriškėje. Zarasuose partizanai pradėjo veikti antradienį, birželio 24 d., apie 12 val. Baltriškėse veikė apie 50 vyrų sukilėlių būrys. Jie nuginklavo ir paėmė į nelaisvę daugiau kaip 50 raudonarmiečių. Dusetose į sukilėlių eiles buvo susitelkę apie 400 vyrų, kurie jau birželio 23 d. paėmė Dusetas. Birželio 24 d. rytą miestelyje buvo iškelta tautinė vėliava, tačiau dar ir po to dusetiškiams sukilėliams su pasirodančiais raudonarmiečiais teko susigrumti. Ypač pavojinga situacija buvo birželio 25 d. vakare, kai Dusetų apylinkėje pasirodė stambesnės raudonųjų jėgos. Tačiau tuo laiku priartėjo vokiečiai ir raudonieji buvo priversti trauktis. Pakrikusių raudonosios armijos būrių pasirodė dar ir vėliau; su jais sukilėliams taip pat teko susiremti. Tokiame susirėmime su gana gausiu raudonarmiečių būriu birželio 27 d. buvo nukautas sukilėlis P. Stasiulionis ir sužeistas Grikinis. Žuvęs laisvės kovotojas birželio 29 d. su didelėmis iškilmėmis kovos draugų buvo palaidotas vietos kapuose. Salako sukilėliams vadovavo P. Šiaudinis. Jie išvijo iš savo apylinkės pasirodžiusius raudonuosius. Salako sukilėliams talkininkavo Švedriškės sukilėlių būrys, vadovaujamas J. Preibio.

Jau pirmą karo dieną lietuviai sukilo ir Gardino apskričiai anksčiau priklausiusiuose Druskininkuose. Druskininkų sukilėliams vadovavo ats. ltn. Ramanauskas. Švenčionių apskrityje sukilėliai aktyviai veikė Saldutiškyje ir Kaltanėnų apylinkėje. Saldutiškio sukilėliai buvo keletą kartų smarkiai susirėmę su raudonaisiais, keliolika iš jų tuose susirėmimuose žuvo. Tačiau jie apsigynė nuo raudonųjų ir sudarė Saldutiškyje lietuvišką administraciją. Kaltanėnuose žuvo sukilėlis A. Ulozas.

Iš pateiktų faktų matyti, kad pirmomis karo dienomis, dar prieš užeinant vokiečių armijoms, Lietuvoje plačiai įsiliepsnojo sukilimas ir kovotojai už laisvę ir valstybinę nepriklausomybę su dideliu ryžtu ir pasiaukojimu išgujo sovietų okupacinę administraciją ir jos pakalikus bei visokiausio plauko atėjūnus. Sukilėliai perėmė valdžią į savo rankas ir visame krašte atkūrė lietuvišką administraciją.

Raudonieji bėga žudydami ir padeginėdami

Vokiečių kariuomenės puolimas ir ryžtingi lietuvių partizanų veiksmai raudoniesiems gerokai įvarė baimės, o kai kur sukėlė ir paniką. Jau pirmąją karo dieną pakrikę jų kariniai daliniai, civiliai pareigūnai ir Komunistų partijos aktyvistai būriais dūmė į rytus. Sovietinė Lietuvos vyriausybė savo šeimas iš Kauno išsiuntė traukiniu jau birželio 22 d. Sovietų statytiniai, vadovaujami ligi tol Lietuvą valdžiusio Pozdniakovo, tos pat dienos vidurnaktį išbėgo iš Kauno automašinomis. Su Pozdniakovu šioje vilkstinėje pabėgo Antanas Sniečkus, Adomas Meskupas, Preikšas, Paleckis, Gedvilas, Morkūnas, Brašiškis, Vaišnoras, Guzevičius, Glovackis, Šumauskas, Gregorauskas, Didžiulis ir kiti sovietinės vyriausybės ir Komunistų partijos šulai. Kartu su jais gelbėjosi ir aukštesnieji NKVD pareigūnai – Kirštukas, Šarkauskas, Davidovas, Gudžiūnas (?), Savelevas, Balčiūnas, Korolenko ir kiti. Vilkstinėje susirinko apie 50 automašinų, kuriomis kratėsi apie 600 asmenų. Ši Pozdniakovo tvarkoma vilkstinė, o taip pat būrys enkavėdistų, kad ir su nuotykiais, per Jonavą, Uteną, Zarasus ir Daugpilį bei Ludzą pasiekė Rusiją. Utenoje pabėgo komisaro Glovackio lietuvis šoferis, tad teko ieškotis kito. Surado mieste gyvenusį šoferį žydą, kuriam ir prisakė vairuoti Glovackio automobilį. Glovackis netrukus žuvo. Netoli Zarasų lietuvių partizanams užpuolus šią vilkstinę, Glovackis, turbūt manydamas, jog būsią saugiau, bandė iš paplentės griovio perbėgti į kitą kelio pusę. Tačiau enkavėdistas, kuriam ko gero pasirodė, jog Glovackis norįs pabėgti iš kolonos, sušuko "Stoj!" ir iš karto jį nušovė. Zarasuose dar pabėgo komisarų tarybos pirmininko pavaduotojo Vaišnoro ir finansų liaudies komisaro Morkūno šoferiai lietuviai. Tada kitiems lietuvių šoferiams buvo įsakyta, jog nė vienas jų neturi teisės pasitraukti nuo savo mašinos toliau kaip 10 žingsnių. Kiekvienam šoferiui buvo skirtas sargybinis, kuris privalėjo sekti, kad įsakymas būtų vykdomas.

Iš kitų Lietuvos miestų ir miestelių pačioje karo pradžioje raudonieji taip pat pabėgo. Iš Vilniaus jie pasileido į rytus jau pirmąją karo dieną. Pirmadienį jau bėgo ir iš kitų – net ir toli nuo pasienio buvusių – Lietuvos miestų: Šiaulių, Panevėžio ir Zarasų. Tik iš pasienio vietovių bėglių buvo nedaug, nes dažnai vokiečiai ten atsirasdavo anksčiau, negu pasiryžusieji bėgti sužinodavo, kad jau iš tiesų prasidėjo karas. Jiems teko slapstytis kur kam. Bėgusieji, neturėdami nei traukinių, nei automašinų, kuriomis galėjo pasinaudoti aukštieji raudonųjų pareigūnai, buvo žygiuojančių vokiečių ne tik pavyti, bet ir pralenkti. Raudonieji, bandę iš Palangos pionierių stovyklos vaikus varytis į rytus, vokiečių jau prie Šventosios buvo apsupti ir turėjo pasukti atgal. Iš Seirijų bėgęs būrelis žydų komjaunuolių vos per septynetą kilometrų spėjo nukeliauti, ir Mankūnų kaime žygiuojančių vokiečių buvo pastebėti ir visi pabėgėliai nušauti. Druskininkų raudonieji bėgdami pasiekė Pariešę, bet ten jau rado vokiečius. Net ir gavę pasitraukimui priemonių, ne visi bėgliai suspėdavo pasprukti nuo vokiečių. Raseinių raudonieji savo moteris ir vaikus išvežė sunkvežimiais, tačiau už 20 kilometrų kolonos viršininkai bėglius išlaipino ir liepė toliau keliauti pėstiems. Turbūt manė, jog bėgliai ganėtinai toli pavėžėti ir jiems nebegresiąs pavojus patekti vokiečiams į rankas. Tačiau moterys ir vaikai nepajėgė pabėgti į Rusiją nuo sparčiai žygiuojančių vokiečių. Po keletos dienų jos su vaikais sugrįžo į Raseinius. Panašiai nutikdavo labai dažnai.

Tačiau raudonieji bėgdami liejo savo įniršį kur tik galėjo. Visų pirma jie į Rusiją bandė išsigabenti, bent jau jų nuomone, svarbiausius politinius kalinius. Birželio 22 d. naktį iš Kauno kalėjimo IV ir V skyrių buvo išvežti vadinamieji mirtininkai. Šitie 69 politiniai kaliniai per Jonavą, Ukmergę ir Vilnių buvo nuvežti į Minską, kur buvo atgabenti ir Vilniaus bei Gardino kalėjimuose laikytieji. Visus šiuos žmones bei Minsko kalėjime laikomus kalinius – iš viso apie 4000 asmenų – raudonieji išvarė Červenės link, kur ir įvykdė pagarsėjusias žudynes, aprašytas plk. J. Petručio knygoje "Kaip jie mus sušaudė". Jau beeinant į Červenę, nuvargusius ir nepajėgiančius klibinkščiuoti kalinius enkavėdistai nušaudavo. Šitaip buvo nušautas nebepajėgęs toliau eiti ūkininkas nuo Telšių Sudaris. O kitus nušaudavo ir be jokios aiškesnės priežasties, pavyzdžiui, nežinia už ką nužudyti lietuviai Zdanavičius, Bikinas ir mjr. Opulskis. Kas nutiko kaliniams pasiekus Červenę, prof. I. Končius "Į Laisvę" korespondentui taip papasakojo: *"Visi buvo suvaryti į kiemą. Iš lėktuvų vėl ėmė kristi bombos. Čekistai ėmė skubiai kalinius rūšiuoti. Kiekvieno klausė, kuo kaltinamas, nes patys jokių sąrašų jau neturėjo. Skirstė į tris grupes: vieniems liepė eiti į kairę, kitiems – vidurin, tretiems – į dešinę. Profesorius iš pradžių patekęs į vidurinę grupę. Liepė būti maždaug tokioj pozoj, kaip mahiometonai sveikina Alachą. Paskui jį pasiuntė į dešiniąją grupę. Lietuvių čia pateko 27. Šioji grupė liko*

kalėjimo kieme, o kitas dvi varė kelis kilometrus už Červenės ir sušaudė. Čekistams į nagus pateko net šoferis, į Minską atvežęs bėgusį sovietų generolą. Čia atsidūrė ir du konduktoriai, traukiniu atvažiavę iš Vilniaus." (ĮL, 1941-22). Išvarytųjų buvo apie 400-500 asmenų, iš jų apie 60 lietuvių. Birželio 27 d. rytą sušaudant kalinius, gyvi išliko tik spėję įbėgti į čia pat esantį mišką arba patekę po nušautųjų lavonais ir apsimetę nebegyvais. Šitaip išsigelbėjo plk. J. Tumas, plk. A. Šova, plk. J. Petruitis, kunigai broliai P. ir A. Petraičiai, kun. R. Klumbis, septyniasdešimtmetis P. Lašas, L. Šestokaitis, J. Šatas, darbininkai Zaranka ir Žemaitis, kpt. S. Jasiunskas, kpt. O. Žadvydas, V. Eidukaitis, J. Gabrusevičius, V. Kaustis, prof. I. Končius, P. Švelnys, G. Urbonas, A. Virbūnas, stud. J. Žičkus.

Kaliniai buvo vežami ir iš kitų kalėjimų. Iš Raseinių kalėjimo buvo išvežti 64 politiniai kaliniai ir tik 11 išsigelbėjo. Iš Šiaulių kalėjimo buvo išvežta 250 politinių kalinių. Nė vienas jų negrįžo – likimas nežinomas, kaip ir išvežtųjų iš Raseinių kalėjimo. Kaliniai taip pat buvo vežami iš Panevėžio, Rokiškio ir kitų kalėjimų.

Tuo pat metu raudonieji ėmė žudyti kalinius ar šiaip kuo nors jiems nepatikusius lietuvius.

Žemaičių krašte didžiausios žudynės buvo įvykdytos Telšiuose. Birželio 24 d. naktį iš Telšių kalėjimo į Rainių miškelį buvo išvežti ir žiauriausiu būdu nužudyti 73 kaliniai.[1] Žudynių vietoje buvo rastas katilas vandeniui virinti, kuriame buvo šutinamos kankinamų kalinių rankos bei kojos. Netoliese buvo palikta krūvutė nušutintų ir nuluptų odų. Nukankintųjų lavonai buvo tiek sužaloti, kad iš 73 buvo atpažinti tik 28. Nužudytųjų pavardės buvo sužinotos tik Telšių kalėjime radus likusį jų sąrašą. Buvo nužudyti 23 ūkininkai: A. Antanavičius, S. Balsevičius, J. Bumblys, S. Butelė, S. Dakinevičius, V. Gailius, J. Jakštas, K. Katkus, P. Kazlauskas, B. Kavolius, K. Kizevičius, J. Kvedaras, M. Lengvinas, P. Lukauskas, L. Pakalniškis, K. Paulauskas, A. Rudokas, J. Rudokas, C. Šalkauskas, J. Šleinius ir J. Vičius; 14 tarnautojų: A. Baltramiejūnas-Gilbonis, H. Glazauskas, P. Gužauskas, A. Gaudutis, I. Geležinis, A. Jagminas, B. Korza, B. Križinauskas, V. Lileikis, A. Montvydas, V. Pabarčius, E. Šalčius, J. Telšinskas ir P. Vilčinskas; 12 moksleivių: J. Antanavičius, L. Bachmanas, K. Baltimaitis, P. Balsevičius, K.Bučius, A. Čiužas, B. Kavolius, K. Puškorius, A. Rakas, Z. Šakenis,

---

[1] Vienas iš idėjinių žudynių įkvėpėjų galėjo būti ir žudikiško ryžto Domas Rocius, sovietmečio pradžios taip vadinamo Liaudies seimo narys, tituluojamas Telšių apskrities Komunistų partijos sekretoriumi ir apskrities viršininku, kuris, 1941 06 23 vidurdieny pabėgdamas iš Telšių, nė iš šio, nė iš to gatvėje nušovė Užvenčio taikos teisėją Leseckį (**Ėringis,** 1993).

Z. Tarvainis ir H. Žvirgždinas; 9 darbininkai ir amatininkai: J. Beimavičius, A. Jankauskas, L. Malakauskas, J. Milius, V. Motuza, M. Norvaiša, A. Simutis, J. Simutis ir F. Stukas; 4 smulkūs prekybininkai: A. Butkevičius, J. Jablonskis, P. Maskolenka ir S. Jočys; 4 buvę policininkai: J. Antanavičius, L. Kusa, V. Sungaila ir J. Truskas; 3 pradžios mokyklos mokytojai: A. Čiurinskas, P. Daukša ir A. Dibisteris; 1 notaras – V. Kaveckas; 1 studentas – Z. Parapionavičius; 1 advokatas – L. Petronaitis; dviejų nužudytųjų profesijos nepavyko sužinoti: K. Galdiko ir V. Kardelio.

Vežant kalinius iš Telšių kalėjimo, žuvę dar trys. Jie iššokę per tvorą bandę bėgti, tačiau enkavėdistai pastebėjo, bėgančiuosius prie Džiuginėnų pasivijo ir iš sykio nušovė.

Šie 73 kaliniai būtų galėję išlikti gyvi, jei kalėjimo administracija būtų buvusi žmoniška. Enkavėdistai iš Telšių buvo jau anksčiau išbėgę ir į Telšius sugrįžo tik birželio 24 d. Su čekistais buvo ir Telšių apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas D. Rocius. Enkavėdistų sunkvežimiui atvažiavus prie kalėjimo, kalėjimo gydytojas Gutmanas, kuris buvo fanatiškas komunistas, išbėgo prie čekistų ir klausė, ką daryti su kaliniais. Enkavėdistai atsakė, kad jie padarysią tvarką. Ta jų "tvarka" kainavo 73 žmonių gyvybes. Pastebėtina, kad raudonieji Telšiuose buvo pasiruošę kalinius ir išnuodyti. Tame kalėjime buvo rasta 300 tablečių nuodų. Manoma, kad ir nuodus parūpino Gutmanas.

Prie kankinimų vietos enkavėdistai artyn nieko kito neleido. Vietinių žmonių liudijimu, kankinant kalinius dalyvavęs ir kalėjimo gydytojas Gutmanas. Nei vienas kalėjimo tarnautojas lietuvis tose žudynėse nedalyvavo. Enkavėdistai stengėsi, kad pašaliniai nematytų jų baisių darbų. Po žudynių gana toli nuo tos kraupios vietos buvo rastas apylinkės gyventojo lavonas. Manoma, kad tas vyras atsitiktinai užklydo į žudynių vietą ir buvo enkavėdistų nušautas.

Raudonuosius išvijus, iš tolimesnių apylinkių kilusius atpažintus Rainių miškelio kankinius artimieji išsivežė palaidoti į jų gimtąsias vietas. Visi kiti nužudytieji buvo palaidoti Telšių kapinėse bendrame kape. Vėliau tose pat kapinėse buvo statoma tų kalinių paminklinė koplyčia. Rainių miškelyje buvo pastatyta koplytėlė-rūpintojėlis ir paminklinė lenta su užrašu: *"Čia mes žuvome kankinių mirtimi, kad jūs gyventumėt laisvi"*. Raudonieji, vėl okupavę Lietuvą, Rainių miškelio kankiniams pastatytus paminklus sunaikino ir paskelbė, kad jie tariamai buvo nužudyti vokiečių.

Žiauriai buvo žudomi ir netoli Vokietijos sienos esančios Kvėdarnos gyventojai. Raudonieji iš Kvėdarnos buvo išbėgę jau pirmąją karo dieną, tačiau kai vokiečiai prie Kelmės užkirto besitraukiantiems raudoniesiems kelią, bėgliai ėmė grįžti atgal. Taip parsibastė ir Kvėdarnoje dislokuotas oro stebėjimo punkto raudonarmiečių būrys. Ligi jiems

sugrįžtant jau ne vienas vietos gyventojas buvo spėjęs vienaip ar kitaip pareikšti savo priešiškumą raudoniesiems. Šiuos žmones bei kuo nors jiems neįtikusius kitus asmenis komjaunuolis J. Naužemys ir Kvėdarnos komjaunimo sekretorė, jo sesuo Emilija tuojau įskundė sugrįžusiems raudonarmiečiams. Šių skundų paskatinti raudonarmiečiai ėmė žudyti vietos gyventojus. Usynio kaime jie žiauriai nužudė tris brolius Puleikius: tėviškėj ūkininkavusį 26 metų Juozą, 21 metų tarnautoją Jurgį ir 18 metų moksleivį Stasį. Iš brolių buvo reikalaujama parodyti, kur jie slepia savo ginklus ir turtą. Kadangi broliai jokių paslėptų turtų nei ginklų neturėjo ir nieko negalėjo parodyti, visi vienas po kito buvo žiauriausiai nužudyti. Nužudę brolius Puleikius, raudonieji suėjo į trobą ir paliepė tėvui, kad duotų jiems valgyti ir gerti. Girtaudami pačiam tėvui gyrėsi savo žygdarbiu. Klubų kaime raudonieji nužudė buvusį valsčiaus viršaitį T. Josą ir du brolius Zarambus. Gvaldų kaime nužudė apie 23 metų amžiaus ūkininko dukterį Konciūtę, Prapinio kaimo ūkininką J. Pudžemį, o pačiame Kvėdarnos miestelyje kirpėją S. Sienkevičių, 75 metų amžiaus K. Bertulį ir kalvį Baužą. Pastarasis buvo nužudytas už tai, kad nesutaisė raudoniesiems sunkvežimio. Raudoniesiems reikalaujant, kad kalvis sutaisytų sugedusį sunkvežimį, Bauža aiškinosi, kad jis remontuojąs tik vietos ūkininkų ūkio padargus, o sunkvežimių taisyti nemokąs. Raudonieji pareiškė, kad kalvis esąs sabotažininkas ir jį nušovė.

Raudonuosius išvijus, jų nužudytieji Kvėdarnos apylinkės gyventojai buvo palaidoti bendrame kape. Vėliau pagal inž. J. Liatuko projektą jiems buvo pastatytas paminklinis kryžius su užrašu apie jų mirtį nuo komunistų rankos. Kai kuriems užsienio lietuviams, sovietmečiu nuvykusiems į Lietuvą, pavyko pasiekti Kvėdarną ir aplankyti jos kapines. To raudonųjų nužudytiesiems paminklo jie jau neberado.

Raudoniesiems Kvėdarnos apylinkės gyventojus skundęs J. Naužemys vėliau buvo teisiamas ir nubaustas mirties bausme. Jo sesuo, tokia pati skundikė, buvo nubausta kalėjimu. Jos likimas nežinomas.

Vietiniams komunistams įskundus, Alsėdžiuose raudonarmiečiai sušaudė du lietuvius. Komunistuojančio mokytojo įskųstas, Jonišky buvo suimtas Joniškio gimnazijos kapelionas ir vikaras kun. P. Rocevičius bei netoli Kriukų miestelio sušaudytas. Taip pat sušaudytas ir joniškietis V. Kaselis. Kuršėnuose buvo žiauriai nukankintas bažnyčios klebonas kanaun. V. Dambrauskas. Laukuvoj nuo raudonųjų nukentėjo ypač daug lietuvių. Ten buvo nužudyti 23 asmenys. Lieplaukėj buvo nužudytas ūkininkas Mikalauskas ir miestelio gyventoja Petravičienė. Papilėje buvo nužudyta 10 asmenų. Pumpėnų apylinkėj pakrikusių sovietų karinių dalinių kareiviai ėmė naktimis plėšti ir žudyti vietos gyventojus. Dvylika Sedos ir jos apylinkių gyventojų be jokio teismo ar tardymo buvo sušaudyti Rupeikių miško pakraštyje. Juos ten visus vie-

noje duobėje ir užkasė. Be to, prie Šerkšnės upės esančiuose senkapiuose sušaudė dar tris iš kitur atsivarytus vyrus. Šimkaičiuose raudonieji suėmė ir pakorė kalvio mokinį Pratapą. Net Tauragėje, kurią vokiečiai užėmė jau pirmomis karo valandomis ir buvo senokai pražygiavę pro miestą, rusas iš pasalų nušovė gydytoją Toliušį. Viekšniuose buvo nužudytas 77 metų amžiaus klebonas kanaun. J. Navickis. Tame pat miestelyje gyvenęs advokatas Barakauskas, suėmusių jį raudonarmiečių varomas, iš nuovargio ir susijaudinimo apalpo ir mirė. Viekšniuose nužudytas miestelio gyventojas Jurevičius. Ypač skaudus likimas ištiko 100 Mažeikių darbininkų, kurie buvo išvykę darbams į Liepoją. Karinė sovietų administracija buvo paskelbusi, kad Liepojoje labai reikią daug darbininkų. Tenai esą galima per 8 valandas uždirbti iki 40 rublių ir esą labai geros darbininkų gyvenimo bei darbo sąlygos. Tokių pažadų pavilioti, iš Mažeikių į tuos darbus susiruošė 177 darbininkai. Prasidėjus karui apie 200 ten dirbusių darbininkų, taigi ir mažeikiškiai, raudonųjų buvo suvaryti ir uždaryti vieno namo rūsyje. Namui užsidegus, darbininkai šaukė, kad juos išleistų. Tačiau raudonieji jų neišleido. Kai darbininkai išsilaužė per langus į kiemą, juos ėmė laistyti benzinu ir padeginėti. Raudonieji stengėsi tuos darbininkus sunaikinti, kadangi juos laikė sovietams neištikimais, ir norėjo, kad vokiečiai, kariaudami prieš sovietus, negalėtų pasinaudoti jų darbo jėga. Užėmę Liepoją, vokiečiai iš tų 177 mažeikiečių gyvų besurado ir grąžino namo vos 75. Kiti liko palaidoti po degančio namo griuvėsiais arba jau pakeliui į namus buvo sušaudyti sutiktos bėgančios raudonarmiečių kolonos.

Pasitraukdami raudonieji ne tik žudė, bet ir terorizavo gyventojus bei stengėsi ką tik spėjo sunaikinti. Skuodą sudegino vietiniai komunistai. Raseiniuose išbėgdami sovietų daliniai apginklavo patikimesnius komjaunuolius, kurie terorizavo gyventojus ir padeginėjo miestą. O ir patys bėgantys rusai padeginėjo namus bei apylinkės ūkius. Nuo Dubysos krantų, kur raudonieji buvo įsitvirtinę, jie Raseinius bombardavo padegamosiomis bombomis iki antradienio vidurdienio. Raudonieji degino, griovė, naikino Luokėj, Lieplaukėj, Tveruose ir kitose Žemaičių krašto vietose. Ypač nukentėjo Nemakščiai ir Viduklė. Nemakščiai žydų komjaunuolių buvo bemaž sudeginti. Toks pat likimas ištiko ir Viduklę. Toks žydų komjaunuolių elgesys sukėlė didelį nukentėjusių gyventojų įniršį.

Sūduvoje raudonieji žudynėms ir naikinimo darbams laiko maža teturėjo, nes didžioji šios Lietuvos srities dalis vokiečių buvo užimta ne tik pirmąją karo dieną, bet dažnai net pirmomis karo valandomis. Pavyzdžiui, jau apie 7 valandą ryto Vilkaviškyje ėmė kristi pirmieji vokiečių artilerijos sviediniai. Sovietų leitenantas, priklausęs čia dislokuotos divizijos štabui, Vilkaviškio apylinkėj paimtas į nelaisvę pasisakė net nežinojęs, kad jau karas – manęs, jog tai tik bandomasis aliarmas ir pratybos. Tačiau ir taip netikėtai užklupti raudonieji, kiek tik spėjo, dar

stengėsi žudyti ir naikinti. Vilkaviškyje, kur ligoninėn buvo gabenami sužeisti raudonosios armijos kariai, raudonieji nušovė gydytoją Račkauską ir felčerį Tarasovą, o seselei Janavičienei taip sunkiai sužeidė ranką, kad ją teko amputuoti. Vietiniai komunistai laistė benzinu ir padeginėjo miestą. Jie padegė ir Vilkaviškio kalėjimą, kuris buvo įrengtas Kiniškiuose, su visais ten buvusiais kaliniais. Marijampolėje raudonieji dar sušaudė keletą lietuvių, padeginėjo miestą bei jo apylinkės sodybas. Lankeliškėse labai žiauriai buvo nukankinti kunigai V. Balsys, J. Dabrila ir J. Petrika. Noreikiškių apylinkėj atsitraukdami raudonarmiečiai birželio 25 d. terorizavo beginklius apylinkės gyventojus ir degino sodybas. Juos ginti iš Kauno atvyko apie 30 partizanų būrys, kuriam vadovavo inž. J. Milvydas. Inžinierius tose kautynėse ir žuvo. Netoli Prienų, Maciūnų kaime, stovėjusioji raudonųjų artilerija, norėdama padegti, šaudė į ūkininkų Karpavičiaus, Rainio, Čepeliausko ir kitų sodybas. Vienintelė priežastis – kad tos sodybos buvo stambesnių ir tvarkingų lietuvių ūkininkų.

Vidurio Lietuvoje šiurpiausias nusikaltimas yra žudynės Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje. Birželio 26 d., kai Kaunas jau kelios dienos buvo iš raudonųjų išlaisvintas, kai kuriose miesto apylinkėse dar siautė raudonųjų būriai. Tą dieną apie 12 valandą iš ryto prie Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklos privažiavo raudonųjų būrys su dviem šarvuočiais. Ši gauja išrikiavo spygliuotomis vielomis aptvertos stovyklos kieme apie 400-500 ten buvusių kalinių, jų prižiūrėtojus bei raštinės tarnautojus. Liepė iškelti rankas, apieškojo užpultųjų kišenes, pasiimdami viską, ką tik jose sau naudingo rado. Tuomet raudonieji pirmiausia sušaudė stovyklos prižiūrėtojus, jų šeimas bei raštinės tarnautojus. Po to kryžmine kulkosvaidžių ugnimi išskerdė išrikiuotus kalinius. Taip žuvo apie 400 asmenų. Birželio 27 d. stovyklą priėję vokiečiai pamatė šiurpų vaizdą.

Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje buvo laikomi tik menkom bausmėm nuteisti kaliniai – daugiausia ūkininkai, kurie nepristatydavo okupanto nustatytų didelių pyliavų ar kitų duoklių, bei darbininkai už smulkius prasižengimus, pavyzdžiui, nepakluso milicininkui ir pan. Žinia apie šias žudynes greit pasklido visame krašte ir gyventojai, ieškodami savo tėvų, vyrų, brolių ar kitų artimųjų, ėmė važiuoti į Pravieniškes. Apie 200 nužudytųjų, kilusių iš gretimų apylinkių, buvo artimųjų atpažinti ir išsivežti palaidoti į tėviškių kapus. Antra tiek nelaimingųjų birželio 29 d. paskubomis buvo palaidoti žudynių vietoje. Kadangi vyko karas bei vasarą lavonai greitai imdavo gesti, nužudytuosius teko laidoti skubiai. Nebuvo nei galimybių, nei kam jų palaidoti tokiais atvejais derama tvarka. Vėliau Komisijos dingusiems kaliniams ieškoti atstovai kelis kartus Pravieniškėse nužudytųjų kapą atkasinėjo, tačiau nedaug tepavyko nužudytųjų atpažinti. Frontui pasistūmėjus į

rytus, iš žudynių vietos sušaudytieji buvo perkelti ir palaidoti gražiame pušynėlyje, kur buvo ruošiamasi jiems pastatyti paminklą, tačiau sovietams vėl okupavus Lietuvą, šie planai liko neįgyvendinti.

Kauno mieste, nors čia jau gana tvirtai viską į savo rankas buvo suėmę lietuviai partizanai ir veikė laikinoji Lietuvos vyriausybė, raudonieji – daugiausia vietiniai komjaunuoliai – dar gana plačiai veikė net birželio 24 d. Ypač jie iš įvairių vietų šaudė į lietuvius partizanus. Nuo jų rankos žuvo kai kurie partizanai. Pavyzdžiui, iš pasalų žydo komunisto Bekerio sprogstama kulka buvo peršautas ir nuvežtas į ligoninę mirė darbininkas partizanas J. Skipitis, gynęs "Metalo" fabriką. Keldamas Lietuvos vėliavą komunistų buvo nušautas taupomųjų kasų inspektorius V. Rudminas.

Kadangi dauguma tų komunistų ir komjaunuolių buvo žydai, tad jie buvo susimetę į žydų namus bei įstaigas. Todėl partizanams teko išvalyti nuo pasalaujančių komunistų Žydų banko patalpas, sinagogą Ožeškienės gatvėje, iš kurios buvo šaudoma į partizanus, taip pat Teisingumo ministerijos rūmus, vieną garažą Daukanto gatvėje, kur buvo rasta pilnas sunkvežimis artilerijos sviedinių, ir kai kuriuos kitus pastatus. Pradėjus eiti iš IX forto išsilaisvinusiems kaliniams, keliolika jų buvo raudonųjų nušauti.

Kauno priemiesčiuose ir apylinkėje raudonieji siautė dar labiau negu Kaune, nes čia jų veiklos niekas nemalšino. Pažaislyje raudonieji nužudė Aukštosios Panemunės sanatorijoje dirbusius techniškojo personalo narius lietuvius S. Balčiūną, S. Braukylą, P. Gulbiną, B. Dobrovolskį ir G. Dobrovolskį. Jie nužudyti vien todėl, kad buvo lietuviai. Kačerginės komjaunuolės E. Zdaniauskaitė, K. Jakelaitytė ir E. Griškaitė sužinojo, kad partizanai areštavo vieną kitą vietinį komunistą. Pakliuvo ir Jakelaitytės tėvas, vykdomojo komiteto pirmininkas, bei jos brolis. Tada komjaunuolės nuėjo prie kelio ir pasikvietė pravažiuojančius raudonarmiečius. Sutiktus Kačerginės gyventojus Daukšį ir Linkevičių, komjaunuolėms pasakius, kad ir juodu galbūt padėję areštuoti komunistus, raudonarmiečiai nušovė. Į sutiktus partizanus J. Juškevičių, Z. Kavaliauską ir V. Česnavičių nepataikė. Partizanai spėjo pasitraukti į ten pat buvusį mišką. Vėliau šios komjaunuolės už savo nusikaltimus buvo teisiamos Kauno apygardos teisme. E. Zdaniauskaitė buvo nubausta kalėti ligi gyvos galvos, bet nepilnametei bausmė buvo sumažinta ligi 12 metų sunkiųjų darbų kalėjimo, E. Griškaitė nubausta 15 metų sunkiųjų darbų kalėjimo, bet nepilnametei bausmė buvo sumažinta trečdaliu. Jakelaitytė nubausta aštuoneriais metais sunkiųjų darbų kalėjimo su teisių apribojimu.

Petrašiūnuose 1941 m. liepos 11 d. buvo aptikta didelė duobė su 29 politinių kalinių lavonais. Naujosiose Petrašiūnų kapinėse enkavėdistai įsirengė vietą politiniams kaliniams žudyti. Perstatę vieną apylinkės

vasarnamį jie apgyvendino žudynių vietos sargą su 2 piktais šunimis. Aptikti kaliniai buvo nužudyti prieš pat karo pradžią. Kauno kalėjimo sąrašuose buvo įrašyta, kad tie kaliniai išvežti į Rusijos priverčiamųjų darbų stovyklas. Aukos dažniausiai buvo žudytos plaktuko smūgiais į smilkinį. Už Kleboniškių-Eigulių kapinių tvoros išvijus raudonuosius buvo rasta 19 nukankintų žmonių lavonų. Pirmadienį, birželio 23 d., Lapėse komunistai ieškojo kunigų – norėjo juos sušaudyti. Jų nesuradę, sušaudė keletą kitų lietuvių. Skaruliuose birželio 22 d. į besitraukiančius sovietų represinius dalinius kažkas esą iššovęs iš bažnyčios bokšto. Raudonieji nutarė sušaudyti visus tuo metu bažnyčioje buvusius žmones. Bažnyčią apsupo ginkluoti kulkosvaidžiais, liepė visiems gultis ant žemės. Tačiau pasitarę leido žmonėms iš bažnyčios išsiskirstyti, o patys nuėjo į kleboniją, kur rado Skarulių kleboną kun. P. Vitkevičių, Veprių kleboną kun. B. Vėgėlę ir Vilniaus krašto kunigą Stankevičių. Tuos kunigus raudonarmiečiai išsivedė iš klebonijos ir tuojau pat sušaudė. Kunigų lavonai tris dienas išgulėjo numesti, kol okupantų nebeliko ir buvo galima nužudytuosius palaidoti. Kiek toliau į rytus nuo Kauno esančioje Jonavoje ir jos apylinkėse sovietai buvo sutelkę daug savo kariuomenės ir bandė vokiečius sulaikyti, tačiau ir iš čia turėjo trauktis. Pasitraukdami jie nužudė net jų pačių įsakymu pašte budėjusią telefoninininkę Malevičienę, 40 metų amžiaus moterį.

Sovietai ypač siautėjo Šiauliuose ir jų apylinkėje. Frontui pasislinkus į rytus ir surinkus žinias apie Šiaulių mieste ir apskrityje įvykdytus raudonųjų nusikaltimus, paaiškėjo, jog beveik kiekviename valsčiuje okupantai ir jų talkininkai bėgdami kankino ir šaudė gyventojus. Dar antradienį, birželio 24 d., čekistai visą naktį suiminėjo apylinkės bei miesto gyventojus ir vežė į kalėjimą. Rytojaus dieną apie 120 suimtųjų buvo susodinti į traukinį ir išvežti, nors tos pat dienos vakare, apie 8 valandą, jau ir patys komunistai iš Šiaulių pabėgo. Sovietai dar bandė Šiauliuose organizuoti miestui ir apylinkei sunaikinti "naikintojų batalionus", jeigu jiems tektų bėgti. Lietuviai partizanai tuos batalionus sukurti sukliudė ir išgelbėjo Šiaulius bei jų apylinkes nuo suniokojimo, apsaugojo nuo raudonųjų gyventojus ir jų turtą.

Radviliškyje raudonųjų buvo nužudyti J. Zubkus, J. Jankauskas, R. Vaitkevičius, tėvas ir sūnus Milašiai, moksleivis V. Jančius ir kai kurie kiti apylinkės lietuviai.

Šiaulių apskrityje nuo sovietų ir jų talkininkų ypač nukentėjo Kruopių ir jų apylinkės gyventojai. Kilus karui ir raudoniesiems sunerimus bei per Kauno radiją paskelbus, jog atkuriama nepriklausoma Lietuva, sudaroma laikinoji vyriausybė, į Kruopius ėmė rinktis būriai jaunų vyrų iš aplinkinių kaimų. Sovietų kariuomenės Kruopiuose nebuvo. Tik ant pradžios mokyklos stogo buvo padaryta būdelė, kurioje sekdami lėktuvų judėjimą budėjo trys sovietų kareiviai. Jie priklausė Gruzdžių aerodromui.

Pasirodžius būriams jaunų vyrų, tie sovietų kareiviai ir vietiniai komunistų pareigūnai ėmė nerimauti. Visi jie susitelkė į būrelį ir laukais nuėjo Gruzdžių link. Ankstų antradienio rytą atvažiavo du autobusai sovietų kareivių. Juos lydėjo iš vakaro kartu su kitais komunistų pareigūnais iš Kruopių pasišalinęs gydytojas Rikas. Privažiavę prie Kruopių, tie kareiviai iš kulkosvaidžių ėmė šaudyti į miestelį. Miestelio gyventojai kas tik galėjo ėmė bėgti. Bėgančius žmones teroristai taip pat apšaudė. Buvo sužeistas ir pievoje mirė kun. Vanagas. Vieni bėgliai pasiekė mišką ir ten pasislėpė, o skubėję kita kryptimi sulindo į rugius. Pastaruosius, eidami brydėmis, kareiviai rugiuose surado ir visus išsivežė. Tačiau ir pabėgusieji į mišką nebuvo palikti ramybėje. Nedrįsdami grįžti namo, jie susirinko pas vieną Papilės valsčiaus ūkininką ir apsistojo jo daržinėje. Kažkas įskundė ir ketvirtadienio rytą pasirodė kareivių būrys. Daržinę apsupo, visus ten buvusiuosius suėmė. Sustatė į eilę, patardė ir paleido, o du vyrus pasiėmė, nusivedė į mišką ir be jokios priežasties sušaudė. Taip buvo sušaudyti du veikliausi Kruopių pavasarininkai – smulkaus ūkininko sūnus 24 metų amžiaus J. Šlaustas iš Mergeluičių kaimo ir bežemis, vertęsis kalvio amatu Rudausių dvare, 31 metų A. Mockus.

Ketvirtadienį, birželio 26 d., pro Kruopius ėmė riedėti besitraukiančių kareivių pilni sunkvežimiai. Vienas sunkvežimis sustojo ties Spaigių kaimo ūkininko V. Adomaičio sodyba. Su sena motina ūkyje gyvenęs apie 25 metų amžiaus Adomaitis tuo metu kieme kažką dirbo. Rusai jį pasiėmė ir nusivežė. Vokiečiams užėjus, giminės ėmė Adomaičio ieškoti ir po kelių dienų Žagarės žydų sinagogoj rado jo lavoną. Ten šalia jo dar buvo keturi neatpažintų asmenų lavonai. Adomaičiui buvo išdurta viena akis, perpjautas liežuvis, aprėžti rėžiai aplink riešus ir išrėžti trys diržai per nugarą. Žagarės gydytojas, apžiūrėjęs lavoną, konstatavo, kad visa tai buvo padaryta nukankintajam esant dar gyvam.

Raudonieji prieš pabėgdami Papilėj areštavo ir valsčiaus daboklėje sušaudė Šiaudinės girininką Stankaitį, mažažemius A. Rupšį ir Marcinkų bei buvusį viršaitį. Taip pat vieną mažažemį – vos 12 ha savininką – kuris vėliau atsigavo, nors žudikai manė jį esant nebegyvą. Jam teko pusantros paros išgulėti po lavonais. Šiuos lietuvius suėmus, jų pažįstami atėjo prašyti, kad suimtuosius paleistų. Bet sužvėrėję raudonieji ir šiuos – ūkininką Gauronskį, eigulį Gauronskį, girininkijos raštininką J. Petrauską ir agronomą P. Jankūną – taip pat sušaudė. Jų lavonai vėliau buvo rasti rugių lauke užkasti. Sovietus išvijus, visi nužudytieji buvo palaidoti bendrame kape Papilės kapinėse.

Atėjūnai besitraukdami 1941.VI.24 d. Joniškyje (Šiaulių aps.) sušaudė nemaža lietuvių, net kai kuriuos savo pareigūnus, įtarę juos neištikimybe sovietams.

Trečiadienį (VI.25), dar prieš atžygiuojant vokiečių armijai į Smilgius (Panevėžio aps.) ir sukilėliams jau slapta prasiskverbus į

miestelį, nesitaikstęs su okupaciniu režimu klasinis "brolis" (proletaras) Beliackas nuėjęs į valsčiaus raštinę sovietų statytiniams ir iš Panevėžio atsiųstam enkavėdistui pareiškė, kad jų valdžios valandos jau suskaitytos. Enkavėdistas Beliacką peršovė. Šis kraujuodamas išbėgo ir pasiekė kitą miestelio galą. Tačiau įsiutęs enkavėdistas kraujo žymėmis Beliacką prisivijo. Šis bandė pasislėpti ūkininko M. Dirsės namo salkoje ir nusilpęs sukniubo. Enkavėdistas, pagriebęs šaliką, sužeistąjį ant galo lovos pakorė.

Iš Panevėžio raudonieji išbėgo birželio 26 d. naktį. Puolantys vokiečiai į Panevėžį įžengė tik po keletos dienų, tad rusai, dar šiek tiek šeimininkavę mieste, įvykdė daug ypač žiaurių nusikaltimų. Panevėžys karą pajusti gavo jau pirmąją karo dieną, kai buvo bombarduotas Pajuostės aerodromas. Jau po pirmojo bombardavimo į Panevėžio ligoninę buvo atvežti 24 sužeisti raudonarmiečiai ir civiliai darbininkai. Ligi vakaro tokių sužeistųjų jau buvo 67. Ligoninę perėmė sovietų kariuomenė ir josios viršininku paskyrė politruką Kasmovskį. Sužeistųjų buvo vežama vis daugiau, kiti net nuo Tauragės. Sužeistieji šaukė, kad kaimuose juos užpuldinėję "kulackije bandy" – "buožių gaujos". Komunistai negalėjo susižinoti, kur frontas, nes telefono ryšio su užmiesčiu jau nebuvo. Todėl juos apėmė panika ir įniršis, ypač po to, kai norėję su evakuojamais sužeistaisiais kartu gelbėtis žydai gydytojai ir žydės medicinos seserys. Jie, grįžę iš stoties (jau neberado traukinio), paskleidė gandą, kad lietuviai jau šaudą iš mergaičių gimnazijos. Žydai ėmė skambinti į miestą ir prašyti, kad atsiųstų jų apsaugai kariuomenės dalinį. Viso to įkiršinti enkavėdistai ėmė šaudyti bei areštuoti gyventojus ir padeginėti miestą. Sovietai suėmė gydytoją Gudonį, apkaltinę, kad iš jo namo tariamai kažkas šaudęs, bet, įsikišus ligoninės politrukui, tuo tarpu paleido. Palaikę partizanais areštavo ir visus ligoninės tarnautojus, kurie už namų ir medžių slėpėsi nuo kulkų. Jie buvo paleisti tik išsiaiškinus, kad čia ligoninės personalas. Tačiau sovietai gaudė kažkuo įtartą medicinos seserį Kanevičienę. Nespėję jos sučiupti, areštavo gydytojus A. Gudonį ir S. Mačiulį bei vėliau pasirodžiusį gydytoją J. Žemgulį, kuriems įsakė slaugyti jų sužeistuosius ir iš ligoninės niekur neišeiti. Kanevičienė, patyrusi apie gydytojų areštą, tarėsi esanti dėl to kalta, nes raudoniesiems jos ieškant buvo pasišalinusi, todėl nuėjusi pati pasidavė. Ji buvo suimta, bet gydytojai iš arešto nepaleisti. Raudonieji įsiveržė į cukraus fabriką ir suėmė 19 darbininkų bei tarnautojų, apkaltinę juos mėginimu sutrukdyti susprogdinti fabriką.

Naktį iš birželio 26 į 27 d. sovietai ir jų parankiniai išbėgo. Viskas nutilo. Lietuviai sveikino vienas kitą, iš džiaugsmo bučiavosi. Tačiau rytą visus pritrenkė baisios žinios. Ligoninėje buvo rasti žiauriai nužudyti visi trys minėti gydytojai. Didžiadvasiškas medicinos sesers Kanevičienės pasiaukojimas gydytojų neišgelbėjo. O ir ji pati už tai užmokė-

jo savo gyvybe – buvo nužudyta kartu su jos ketintais gelbėti gydytojais. Prieš nužudydami sužvėrėję sovietai ją dar išprievartavo. Taip pat prie Nevėžio, alksnyne, buvo rasti nužudyti ir pakasti suimtieji cukraus fabriko darbininkai ir tarnautojai. Be to, mieste ir apylinkėse dar buvo rasta nužudytų lietuvių – mokytojų, valdininkų, moksleivių ir ūkininkų. Iš viso buvo atrasti ir atpažinti 32 asmenys, kurie birželio 29 d., dalyvaujant apie 7000 žmonių miniai ir Panevėžio vyskupui K. Paltarokui, buvo palaidoti. Vėliau ligoninės sode pagal skulptoriaus B. Bučo projektą nužudytiems gydytojams buvo pastatytas paminklas, tačiau sugrįžę sovietai jį nugriovė. Vieta, kur buvo nužudyti cukraus fabriko darbininkai, taip pat buvo sutvarkyta. Fabriko darbininkų, tarnautojų ir administracijos pastangomis nužudymo vietoje buvo įrengtas tvorele aptvertas antkapis ir pastatytas lietuviško stiliaus kryžius.

Pasvalyje raudonieji sušaudė du lietuvius. Joniškėlyje buvo nužudytas ūkininkas J. Rauckis, buvęs Gailionių šaulių būrio vadas, ats. vyr. puskarininkis. Jam kankintojai į galvą įkalė vinį. Buvo rasta nužudytų lietuvių ir Astrave. Šeši nužudytieji buvo suraišioti virvėmis ir sumesti į pelkę. Kiti rasti užkasti. Nužudytieji buvo taip sužaloti, kad daugelio iš veidų visai nebuvo galima atpažinti.

Krekenavos buv. šaulių būrio vadas K. buvo nužudytas birželio 23 d.

Iš Rytų Lietuvoje įvykdytų sovietų nusikaltimų minėtinas jų siautėjimas Zarasuose. Į Zarasus vokiečiai įžengė tik ketvirtadienio rytą, nors raudonieji jau antradienį ėmė būriais bėgti į rytus. Tos pačios dienos vidurdienį jau ėmė veikti lietuvių partizanai. Per tas kelias dienas enkavėdistai ir kiti komunistų vadai dar suspėjo atlikti nemaža kruvinų darbų. Įniršę jie vis dar suiminėjo ir kišo į kalėjimą tariamus liaudies priešus, nors tasai kalėjimas jau ir prieš karo pradžią buvo perpildytas. Čia suimtųjų atvežė net iš Dusetų, pakliuvo ir Dusetų vikaras kun. L. Musteikis. Bėglių vis daugėjo ir tapo aišku, jog vokiečiai neilgai trukus bus ir Zarasuose. Tada komunistai užsimojo kalinius sunaikinti. Žudynėms vadovavo vietos NKVD viršininko Gubanovo, slaptumo sumetimais pasivadinusio Gubaičiu, padėjėjas ir ypatingų bylų tardytojas J. Rugienius, kuris antrosios okupacijos metu buvo paskirtas kulto komisaru. Rugienius birželio 24 d. apie 11 val. ryto kartu su Zarasų NKVD (valstybės saugumo) viršininku Gubanovu ir keletu kitų jų bendradarbių atvyko į kalėjimą su sunkvežimiu, paruoštu lavonams išvežti, ir ėmė įsakinėti pagal sąrašą išvesti kalinius. Pirmasis buvo išvestas ir nušautas buvęs Zarasų apskrities karo komendantas plk. leit. I. Pašilys. Po jo buvo išvesti ir nušauti J. Petniūnas ir J. Gabrusevičius. Tuo laiku užskrido vokiečių žvalgybos lėktuvai ir staiga nežinia iš kur iš kulkosvaidžio buvo apšaudytas kalėjimas. Išgąsdinti lėktuvų ir kulkosvaidžio ugnies žudikai pabėgo. Netrukus pabėgusieji žudikai sužinojo, kad vokiečiai dar anapus Ukmergės, todėl su savo baudžiamuoju būriu vėl grįžo į

Zarasus ir ėmė žudyti iš naujo. Radę kalinius jau išbėgiojusius, dabar jie žudė kiekvieną sutiktą. P. Markelį, jau seną žmogų, atsitiktinai tuo metu išėjusį iš savo namo, nušovė tiesiog ant durų slenksčio. Kitose gatvėse nužudė sutiktus LAF narį V. Maskoliūną, E. A. Šakalį ir keletą kitų asmenų. Mokytojas J. Chmieliauskas, buvęs policininkas J. Paukštys ir batsiuvys P. Vaitonis kito enkavėdistų patrulio buvo dar nuvesti į areštinę ir ten nužudyti šūviais į galvą. Be suminėtųjų dar buvo nužudyti darbininkas P. Gabriusevičius, inž. K. Mickus ir vienas neatpažintas vyras. Pavakare prie klebonijos privažiavo ko gero tų pačių enkavėdistų sunkvežimis, kuriame sėdėjo apie dešimt asmenų surištomis rankomis, o ant grindų gulėjo keletas lavonų. Keli enkavėdistai, iššokę iš sunkvežimio, įsiveržė į kleboniją ir, sutikę prieangyje kleboną kun. S. Baltrimą, jį suėmė ir išsivežė Daugpilio link. Raudoniesiems išbėgus, Petruniškės priemiesčio laukuose, prie Taško ir Nikajos upelio, buvo rasti enkavėdistų užkasti nukankintųjų lavonai. Tik kai kurie iš nužudytųjų buvo atpažinti, nes lavonai buvo labai sužaloti. Ten veikiausiai buvo nužudytas ir kunigas S. Baltrimas.

Antrosios sovietų okupacijos metu Zarasų žudynes raudonieji bandė pateisinti pramanytais dalykais. Apie kleboną kun. S. Baltrimą "Tėvynės Balso" 1961 m. 59 ir 78 numeriuose jie paskelbė kažkokių B. Džiugavičiaus ir J. Rimaičio prasimanymus, jog kun. Baltrimas buvęs suimtas iš bažnyčios bokšto bešaudąs iš kulkosvaidžio į raudonųjų karius, nors yra visai tiksliai žinoma, kur ir kaip jis buvo suimtas.

Neatpažinti nužudytieji savivaldybės parūpintuose karstuose buvo palaidoti Zarasų kapinėse.

Tuo pat metu, kai kalėjime buvo imta žudyti kalinius, teroristai ir vietiniai komunistai padeginėjo miestą. Ypač uolūs padeginėtojai buvo advokatas Archipovas, du broliai Šiškovai, Glikmanas, apskrities vykdomojo komiteto sekretorius Muselis, Majevskis ir politrukas Petrovas. Jie sudegino 239 namus. Buvo padegta net ligoninė. Dalis personalo turėjo gesinti gaisrą, o kita – silpnesniuosius ligonius gabenti į kitoje gatvės pusėje buvusį sodą. Kai gyventojai bandė degančius namus gesinti, iš bažnyčios bokšto padegamosiomis raketomis miestą apšaudę Majevskis, Korsovas ir Volpertas ėmė šaudyti į padegtų namų gyventojus. Teroristų grupuotėje buvo daug žydų ir rusų.

Antazavės apylinkėje gyventojai išbėgančių raudonųjų taip pat buvo terorizuojami. Mėgindami nužudyti, raudonieji keliais šūviais sunkiai sužeidė Radkevičių, savivaldybės sekretorių, kuris buvo totorių kilmės, bet veiklus Lietuvos patriotas.

Ukmergėje sovietai buvo užsimoję nepatikimuosius gyventojus išžudyti, o miestą sudeginti. Vadovybė vietiniams komunistams ir komjaunuoliams išdalino ginklus ir davė benzino namams padeginėti. Politiniai kaliniai, kurių nespėjo išvežti, taip pat turėjo būti išžudyti. Tačiau

šio savo plano nespėjo įvykdyti. Enkavėdistai, iškviesti žudynėms, pagavo tik 8 jau išsilaisvinusius, bet dar nespėjusius nuo persekiotojų pasislėpti kalinius, kuriuos sunkvežimiu išgabeno Zarasų link ir nukankino Alėjos miške. Raudonuosius išvijus tie 8 kaliniai buvo rasti duobėje šiek tiek apmesti žemėmis, iš kurių kyšojo vieno nužudytųjų ranka. Buvo atpažinti šie nužudytieji: J. Bajoras, M. Gružauskas, Bondienė, D. Grigaravičius, lenkų pabėgėliai Blasčikas ir Ostrovskis, M. Kolba ir Deveikis.

Rokiškyje raudonieji sukvietė "liaudies teismą" ir pasmerkė mirti 23 politinius kalinius, laikomus miesto kalėjime. Sovietai išlipdė skelbimus, kad pasmerktieji būsią viešai nužudyti miesto aikštėje ir įsakė apylinkės gyventojams rinktis į Rokiškį pasižiūrėti, kaip esą liaudis bausianti jai nusikaltusiuosius. Tačiau prie Rokiškio pasirodžius vokiečiams, raudonieji savo kėslų nespėjo įgyvendinti. Jie tik suspėjo į Papartynės mišką išvežti penkis pasmerktuosius ir ten žiauriausiu būdu juos nukankinti. Nužudytieji bekankinant buvo taip sužaloti, kad giminės juos atpažino tik iš drabužių. Papartynės miške nuo raudonųjų rankos žuvo J. Pranskūnas, J. Bimba, P. Pumputis, J. Aukštuolis ir J. Grižanauskas. Be jų Rokiškyje dar buvo nužudyti A. Černiauskas, P. Raukštas, L. Šapauskas, A. Brazys ir kun.B. Šveikauskas. Kun. Šveikauskas buvo ligonis, vietos altarista, jį ištraukę iš lovos žudikai nusivedė į NKVD būstinę ir ten šūviu į galvą nužudė. Raudoniesiems išbėgus, kunigas buvo rastas kraujo klane viename tos būstinės kambaryje. Dviem sunkvežimiais atvažiavę į netoli nuo Rokiškio esantį Lasų dvarą raudonieji gaudė lietuvius. Čia jų buvo nušautas J. Pumputis.

Pasirodžius vokiečiams, į politinių kalinių egzekuciją suvaryti apylinkių gyventojai galėjo išsiskirstyti namo.

Obeliuose raudonieji šaudė į kiekvieną įtartą esant partizanu. Be to, sovietai surinko vietinius lietuvius tarnautojus, kunigus, ūkininkus bei kitus tariamus liaudies priešus ir uždarė viename rūsyje. Tada pareikalavo iš Rokiškio atsiųsti sunkvežimių išvežti suimtiesiems į numatytą jiems sušaudyti vietą. Sunkvežimiai iš Rokiškio buvo pasiųsti, tačiau tuo laiku pasirodė vokiečiai ir tais sunkvežimiais pabėgo patys raudonojo teroro vykdytojai. Juodupėj prieš pabėgdami raudonieji pradėjo buvusių šaulių medžioklę ir nemaža jų išžudė. Be to, sovietai, užsinešę ant vieno namo stogo kulkosvaidį, šaudė į kiekvieną pakliuvusį. Užėjus vokiečiams, buvo rasta 11 nužudytų asmenų, taip sumaitotų, jog net nebuvo įmanoma jų atpažinti. Taip pat keliolika asmenų buvo išžudyta Kamajuose ir Ragelių bažnytkaimy, kur siautė ginkluoti komjaunuoliai.

Molėtuose vietinių komunistų buvo įskųstas ir nužudytas partizanas A. Vižinis, kurio lavonas buvo rastas už 30 kilometrų į rytus nuo Molėtų. Taip pat buvo suimtas ir nužudytas jau 70 metų amžiaus ligonis, vietinės parapijos klebonas kun. M. Lajauskas, kurio lavonas buvo rastas įmestas

į pelkę už 3 kilometrų nuo Molėtų. Viename apylinkės kaime buvo nušautas apie 20 metų vyras, perrišinėjęs pievoje arklį. Šioje apylinkėje bėgdami raudonarmiečiai apiplėšė daugelį gyventojų ir pasiėmė viską, ką tik rado vertingesnio.

Kaišiadoryse buvo nužudytas Merkinės klebonas ir dekanas kun. A. Juknevičius, kuris kelios dienos prieš karą čia atvyko ir liko laikinai pavaduoti vietos kleboną. Kunigas A. Juknevičius buvo paimtas iš šalia klebonijos esančios slėptuvės ir nuvestas į karo komendantūrą. Ten reikalavo, kad jis pasakytų, kas esą šaudęs į raudonarmiečius iš katedros bokšto ir prie stoties. Kunigui, kuris Kaišiadoryse buvo atsitiktinai ir nieko negalėjo raudoniesiems pasakyti apie klausiamus dalykus, šie prikaišiojo, kad slepiąs nuo jų tiesą ir iš komendantūros nusivedė nežinoma kryptimi. Po penkių dienų jo lavonas buvo rastas netoli Kaišiadorių miške. Kunigas buvo nušautas, o jo veidas apipiltas benzinu ir apdegintas. Netoli kun. Juknevičiaus buvo rasti dar keli enkavėdistų nužudytų žmonių lavonai.

Daug baisių nusikaltimų sovietai padarė artimesnėse ir tolimesnėse Kaišiadorių apylinkėse. Pusnėje buvo sušaudytas klebonas kun. V. Balčius su broliu ir kiti su jais buvę asmenys. Prasidėjus karui kun. Balčius ir jo brolis pasidarė slėptuvę, kurioje slėpėsi ne tik jiedu, bet ir būrys vietos gyventojų. Sprunkantys raudonieji tą slėptuvę pastebėjo ir visus joje buvusius sušaudė. Stirniuose buvo nužudytas kun. J. Daugėla. Raudonieji jau buvo išbėgę, tačiau kažkodėl dar sugrįžo, suėmė kleboną ir tuojau pat be jokio tardymo sušaudė. Paluomėje su būreliu kitų asmenų buvo sušaudytas klebonas kun. J. Tutinas. Vietinių komunistų atvesti raudonarmiečiai suėmė kleboną ir visus su juo klebonijoje buvusius bažnyčios tarnus. Kieme kai kuriems iš jų pavyko pasislėpti, bet kleboną su nespėjusiais pasislėpti sušaudė. Toliau į rytus esančiuose Daugailiuose raudoniesiems bėgant kažkas iškėlė lietuvišką trispalvę. Raudonarmiečiai, vietinių milicininkų pasišaukti pagalbon, ėmė miestelyje ieškoti kaltininkų ir, suradę jau visai seną žmogų J. Sinicą, jį sušaudė. Tasai senis buvo Kaune gyvenusio garsaus komunisto R. Sinicos tėvas ir vėliavos tikrai neiškėlė. Vėliavą iškėlė broliai Girčiai.

Svėdasus raudonieji buvo užsimoję sudeginti. Atvykę keturiais sunkvežimiais, jie ėmė miestelį padeginėti. Tačiau tuo metu pasirodė vokiečiai ir padeginėtojai skubiai iš Svėdasų pabėgo.

Raudonieji okupantai žudė ne tik civilius Lietuvos miestų, miestelių ir kaimų gyventojus, bet ir į sovietų armiją įjungtos Lietuvos kariuomenės karius. Sovietų jėgoms paniškai pasitraukus buvo išaiškinta, kad jų buvo nužudyti šie Lietuvos kariai: kapitonai I. Matutis, A. Pilvelis ir J. Puknys; leitenantai P. Gavulis, K. Kazėnas, Zelianius ir gyd. K. Žinius; jaun. leitenantai V. Levūnas ir J. Remeikis; kariūnas V. Cijūnėlis; viršilos A. Butkus ir J. Švilpa; puskarininkis P. Liba; jaun. puskarininkis V. Bitaravičius; eili-

niai A. Alesiūnas, E. Astrauskas, J. Andriuškevičius, B. Aukštikalnis, P.Gražinskas, S. Kalinauskas, B. Kiškūnas, M. Kresenka, A. Matiukas, Pašakarnis, J. Ribokas, J. Stankevičius, Skrabys, V. Staritas, Šablinskas, V. Štaras, E. Taraškevičius, P. Vranauskas ir E. Vaišnys. Kone visi šie lietuvių kariai buvo sušaudyti ar kitaip nužudyti įtarus, kad jie nusiteikę prieš sovietinius Lietuvos okupantus. Kiti kariai buvo raudonųjų vienaip ar kitaip nužudyti. Kapit. J. Puknys ir leit. gydyt. K. Žinius buvo nužudyti jiems bandant nuo raudonųjų atsipalaiduoti – kapit. Puknys buvo nušautas, o leit. gydyt. K. Žinius sudraskytas politruko į jį mestos granatos. Eiliniai V. Alesiūnas ir S. Kalinauskas jau kovodami prieš raudonuosius buvo sužeisti ir, patekę į jų rankas, buvo nukankinti.

Šioje vietoje neminimi tie lietuvių kariai, kurie, pabėgę nuo raudonųjų, dalyvavo lietuvių kovose su jais ir tose kovose žuvo.

Per vienus pirmosios sovietinės okupacijos metus okupantas nužudė apie 1200 žmonių. Vien pasitraukdami iš Lietuvos atėjūnai Pravieniškėse nužudė 450 kalinių ir 27 žmones iš aptarnaujančio kalėjimą personalo ir jų šeimos narių. Rainių miške ir Telšiuose tada okupantas nužudė 76 žmones, Panevėžyje – 26, Rokiškyje – 30 kalinių ir civilių, Zarasuose – 22, Petrašiūnuose – 28, Ukmergėje – 7 žmones, Papilėje – 10, Raseiniuose – 20 kalinių ir civilių. Červenėje (Baltarusijoje) – 80 kariškių ir kalinių. [1]

---

[1] Atkūrus Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir demokratines laisves, atsirado galimybė patikslinti okupantų piktadarybių mastą, nustatyti aukų, kalinių ir tremtinių skaičių. Pagal patikslintus duomenis negalima visai tiksliai pakartoti aukščiau nurodytų aukų skaičiaus vietovių administracinio ploto ir laiko atžvilgiais. Bet sąlyginai pasakytina, kad bendras per vienus metus aukščiau nurodytas 1200 nužudytų žmonių skaičius atitinka patikslintus duomenis. Iš tų 1200 pasitraukimo dienomis sovietų okupantai ir jų parankiniai nužudė 672 žmones, iš kurių 518 nužudė raudonarmiečiai, dažnai padedami vietinių vedlių – išdavikų – komunistų ir tautinių mažumų išgamų.

1941 m. birželyje Pravieniškėse kalėjo 451 žmogus. Pasitraukdami okupantai kai kuriuos kriminalinius bei dar prieškarį nuteistus kalinius paleido, o 260 kalinių ir 28 kalėjimo pareigūnus bei jų šeimos narius nužudė. Rainių miške ir Telšiuose nužudyti 79 kaliniai ir civiliai, Panevėžio aps. – 33, Rokiškio aps. – 47, Zarasų aps. – 20, Biržų aps. – 25, Kauno m. – 162, Kauno aps. – 72, Mažeikių aps., įskaitant Papilę, – 45, Utenos aps. – 27, Švenčionių aps. – 19, Raseinių aps. – 28, Tauragės aps. – 38, Trakų aps. – 30, Ukmergės aps. – 49, Šiaulių aps. – 109, Červenėje – 57 lietuviai, o kiti Minsko kalėjimo kaliniai kitų tautybių. (*Pagal A.Anušauską, "Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais". Lietuvių tautinis kultūros fondas, Vilnius / Mintis, 1996, 494 psl., santr. anglų k., red. K.Ėringio papildymas.*)

Kalėjimų vartai atsidaro

Raudoniesiems traukiantis iš Lietuvos, atsidarė – vieni anksčiau, kiti vėliau – ir kalėjimai.

Pirmiausia buvo išlaisvinti netoli nuo Vokietijos sienos buvusiuose kalėjimuose kalėję kaliniai. Vokiečiams įžengiant į Vilkaviškį Kisiniškiuose buvusį šio miesto kalėjimą sargybiniai padegė ir pabėgo. Tačiau kaliniams pavyko iš užrakintų degančio kalėjimo kamerų išsilaužti. Sargybiniams pabėgus, Marijampolės kalėjimo kaliniai išlaužė kamerų duris ir išėjo į laisvę. Tauragės kalėjimo kaliniai ištrūko jau pirmąją karo dieną, tik prasidėjus karo veiksmams, tačiau ne visi laimingai. Išeidami iš kalėjimo jie pateko į vokiečių artilerijos ugnį. Vienas kitas žuvo, likusieji buvo sužeisti. Kretingoj raudonieji dar spėjo nukankinti apie dešimtį kalinių, tačiau visų numatytų, vokiečiams sparčiai veržiantis pirmyn, iššudyti nespėjo. Sovietams iš Kretingos pabėgus ir nelikus sargybų, kaliniai išlaužė duris ir išėjo į laisvę. Tarp jų buvo net ir vienas raudonarmietis. Vienas Raseinių kalėjime laikytas mokytojas taip pasakojo: *"Birželio 22 d. pasigirdo bombardavimai. Įvairūs spėliojimai. Gandas, kad čia tik manevrai, visiems pagadino nuotaiką. Vakare kalinius iš bendrų kamerų (ištardytuosius) išvedė pasiimti daiktų ir trimis sunkvežimiais išvežė. Būtų, sako, išvežę visus, tik neturėjo kuo. Naktį kriminaliniai kaliniai, atidarę kamerų langelius, ėmė raginti laužti duris ir bėgti. Bet ne vienas pabūgo. Bijojo, kad kriminalistai jų pačių neišmuštų. Be to, manė, kad bolševikai atėję visus iššaudys. Bet anie nenusileido – ėmė daužyti, laužti duris. Bet ir pro išmuštas duris kiti dar bijojo eiti. Vienas mokytojas, kitiems laužiant jo kameros duris, pamišo. Pirmadienį jau atėjo šauliai. Tada kaliniai suprato, kad išsilaisvinimas atėjo."* (*ĮL, 1941-18*).

Kauno kalėjime kaliniai ligi pat pirmosios karo dienos vakaro nežinojo, kad prasidėjo karas. Jie šia žinia patikėjo tik tuomet, kai pasirodė nauja prižiūrėtojų pamaina. Tačiau kol kalėjimo vartai birželio 23 d. rytą atsivėrė, kaliniai dar daug išgyveno. Vakare įsitikinę, jog karas jau prasidėjęs, kaliniai nesiryžo veržtis iš kalėjimo, kadangi tamsoj buvo galima pakliūti į tykojančių ar praeinančių raudonųjų rankas. Apie tą naktį kalėjime V. Gir. taip rašė: *"Miegas nerūpėjo. Vyko pasikalbėjimai, kas dar gali nutikti. Dauguma reiškė nuomonę, kad būtų labai keista, jei visa ta istorija taip staigiai ir paprastai pasibaigtų: sargai pabėgo, lieka atsidaryti duris ir patiems išeiti... Galbūt dar atsiras, kas mus iš čia paims ir išdangins nežinia kur... Taip bespėliojant ir besiklausant kiekvieno trekštelėjimo, iš moterų skyriaus pasigirdo daina "Eisim, seselės, namo, namo!". Kilo noras ir pasnausti iki aušros, ypač kad daugumai tai buvo pirma proga po 11 mėnesių užmerkti akis be elektros šviesos, nes nebuvo kas ją įjungtų. Staiga į aštunto skyriaus koridorių triukšmingai bėgte įbėgo daug batuotų kojų. Pasigirdo rusiški raginimai skubėti, o duris*

laužte išlaužti. Nubėgo į pat koridoriaus galą ir lyg perėjo į ketvirtą skyrių. Pasigirdo durų laužimas, o netrukus grįždami atgal tie patys balsai jau rusiškai šaukė: "Rankas aukštyn, greičiau, sparčiau, duok buože, jei neina, šauk!" Koridoriuje pasigirdo smarkus smūgis ir lyg kūnas dunkstelėjo į grindis... Skubūs žingsniai. Pro durų plyšį pavyko pastebėti, kad čekistai durtuvus įrėmę beveik į nugaras, varo, tiesiog veja, keletą basų ir vienais skalbiniais apsivilkusių, tiesiog iš guolio ištrauktų žmonių. Vienas nešamas nešte... Tokių būrelių buvo keletas iš eilės. Vienus vijo į viršų pakeltomis rankomis, kitus – surištomis rankomis. Vienus išviję, čekistai bėgte, uždusę, grįžo kitų. Mums iš baimės apmirė visos blusos, kurių kalėjime kaip tik nestigo... Kameroje įsivyravo tyla. Ar pas mus ateis, o gal liksim nepastebėti? Nusprendėm apsirengti, kad bent nuogų neišvarytų. Išgirstame enkavėdistų šūksnį "visi". Triukšmas, staiga prasidėjęs, taip pat ir nutyla. Kamerose ir koridoriuose mirtina tyla. Klausome, kas darosi kieme. Šūvių negirdėti. Vadinasi, anų iš karto nešaudo. Bet ką su jais darys? Dar ir šiandien nežinome atsakymo į tą klausimą. Ko gero juos kažkur išsivežė, kaip prieš savaitę buvo vežama iš "laisvės"... Aušros laukimas pasidarė nebejaukus. Tik absoliuti tyla pamažu apramino nervų įtempimą ir aušt ant vėl prasidėjo pasikalbėjimai per langus. Iš ketvirto skyriaus pranešė, kad išvarė visą skyrių, liko tik viena kamera ir karceriai. Vadinasi, ištuštinta 20 kamerų, kuriose būdavo po 5-7 žmones, taigi iš viso per 100 žmonių (per aštuntą skyrių, rodės, tiek daug nepravarė, buvo spėjama, kad gal tik apie 20). Kas jie – žinių beveik nėra, nes ketvirtas skyrius su kitais ryšio beveik negalėjo palaikyti. Pradžioje buvo tartasi palaukti, nes buvo matyti, kad, nors vartai ir praviri, bet gatvėmis slenka "nenugalimoji" (ar nepavejamoji?) armija... Tačiau ketvirto skyriaus likusioji kamera išlaužė duris, aplankė visas kameras. Čia pat ir pradėjo lūžti durys. Išsilaisvino po vieną kitą kamerą visuose skyriuose, net ir moterų. Raštinėje buvo surasti raktai ir netrukus, gal apie septintą valandą, visos durys buvo atviros, o kalėjimo gyventojai susimaišė tarp savęs tikriausia prasme. Susitiko daugelis pažįstamų – nebegalėjusių vieni kitų bepažinti, o taip pat ir tokių pažįstamų, kurie sudarė pažintį tik kalėjime, kalbėdamiesi kalėjiminio telegrafo pagalba ištisus mėnesius kasdien, bet niekados vienas kito nemačiusių. Čia pat vartai ir pirmasis tikros laisvės dvelktelėjimas..." (ĮL, 42-2). Čia į laisvę išėjo keliolika šimtų lietuvių bei šiek tiek iš Vokietijos pabėgusių lenkų ir prancūzų belaisvių. Šiuos belaisvius, ieškojusius prieglobsčio nuo nacių vergovės, sovietai kišo tiesiai į kalėjimą.

Apie kalėjusių Kauno IX forte išsilaisvinimą J. Deksnys rašė: *"Pirmadienio rytą į fortą atėjo keli prižiūrėtojai, anksčiau su mumis palaikę ryšį, ir pranešė, kad administracija fortą apleido, bet jį saugo sovietų represinių tarnybų kareiviai, kurie pasiryžę šaudyti kiekvieną, kuris drįs išeiti iš forto. Vėl prasidėjo laukimas ir svarstymas, kas daryti. Staiga kažkas pranešė, kad sovietų karininkai ir "politrukai" žiūrinėja kalinių bylas ir sako,*

kad dalį kalinių gal išleis, dalį paliks forte, o dalį pastatys prie sienos. Įtempimas ir pavojus didelis, bet visų akyse matyti pasiryžimas kiekvienu atveju kovoti dėl gyvybės ir laisvės. Praėjo triukšminga pirmadienio diena. Atėjo naktis. Silpnesnieji sugulė ir tik paskiri žmonės liko budėti ir stebėti aplinką. Kaune ir Vilijampolėj girdėjosi dažni šūviai – tai mūsų šaunūs partizanai didvyriškai kovojo su raudonuoju slibinu. Paryčiu išgirdome forto išorėj, kad prie forto esanti kariuomenė atsitraukia. Prasidėjo didelis sujudimas. Jautėm, kad pavojus jau praėjęs, ir visų akyse ir žodžiuose spindėjo artima laisvė. Pirmieji iš forto pradėjo bėgti kriminaliniai kaliniai, iš kurių 10-12 žmonių sovietai prie pat forto nušovė. Mes matėm, kaip krito simpatiškas, storapilvis virėjas, gražus vyrukas koridorių šlavėjas ir kiti. Tik apie 10 val. ryto mažais būreliais pradėjome slinkti iš forto išbalę, apdriskę, barzdomis apžėlę, it šmėklos." (ĮL, 41-9).

Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklos kaliniai, kaip jau minėta anksčiau, laisvės nesulaukė. Iš jų gyvų išliko tik 40-50 žmonių, kurie buvo patekę po savo draugų lavonais arba nuo žaizdų nualpę ir tik vėliau atsigaiveliojo. Tačiau ir iš jų išsigelbėjo tik tie, kurie buvo gimę po laiminga žvaigžde. Skerdynių vietoje žudikai buvo palikę vieną raudonarmietį, kuris sekė, ar kas nors nepradeda judėti. Pastebėjęs krutantį, pribaiginėjo šūviais arba rankinėmis granatomis. Kai kurie kaliniai, pavyzdžiui P. Norkus, ilgiau nei 6 valandas sužeisti išgulėjo po lavonais, kol be pavojaus galėjo iš po jų išlįsti.

Pabėgus administratoriams ir sargams, 126 Ukmergės kalėjimo kaliniai išlaužė kamerų duris ir išėjo į laisvę. Išeidami iš kalėjimo jie nenukentėjo, tačiau keli jų vėliau pateko enkavėdistams į rankas ir žuvo.

Utena buvo partizanų užimta, todėl ten ir kalintųjų išėjimas į laisvę baigėsi laimingai. Tačiau netolimų Zarasų kaliniams viskas susiklostė kitaip. Vietinis enkavėdistas J. Rugienius prasidėjus karui kaip tik ėmė masiškai suiminėti tariamus liaudies priešus ir kišti juos į kalėjimą. Apie tai J. Plytakalnis 1963 m. vasario 16 d. "Draugo" numeryje taip rašo: *"Prasidėjus karui, Rugienių užgriuvo "darbai". Kalėjimas buvo pilnas kalinių, kita tiek nesuimtų "liaudies priešų". Enkavėdistai grupėmis vežė suimtuosius kalėjiman. Birželio 24 d. iš ryto trijų uniformuotų rusų ir vieno vietinio žydo apsaugoje J. Rugienius atsivežė keletą ūkininkų ir Dusetų vikarą kun. Leonardą Musteikį. Kameroje buvę ir matę dešimt vyrų ir trys moterys vėliau papasakojo: "Kalėjimo kieme darydami kratą, iš kunigo rankų ištraukė rožančių, numetė ant grindinio. Siekiantį pasiimti kunigą puolė spardyti. Netekusį sąmonės, dviejų velkamą, trečias dar vis spardė. Iš dalies atgavęs sąmonę kameroje, sunkiai dejavo – veidas, rankos kruvinos. Kunigas labai jaudinosi dėl rožančiaus – sakėsi gavęs iš arkivyskupo M. Reinio Salako bažnyčioje prieš trejus metus pirmųjų Šv. Mišių dieną".* Po šio kun. Musteikio tardymo enkavėdistai netrukus ėmė žudyti kalinius, tačiau, išsigandę pasigirdusių šūvių, pabėgo. Dabar ir kaliniai galėjo ištrūkti. Tame pat J. Plytakalnio

straipsnyje kalinių pabėgimas iš Zarasų kalėjimo taip aprašytas: *"Manydami, kad čia pat frontas ir kalinius iššudyti nebespės, J. Rugienius ir kiti benzinu apipylė duris, tinko sienas, padegė ir pabėgo. Išbėgiojo ir prižiūrėtojai. Padegtame kalėjime paliko užrakintus kalinius ir lavonus. Kraštutinių kamerų į aikštę kaliniai, nuspėję padėtį, išlaužė duris. Keletas, įbėgę raštinėn, rado pamirštus raktus, tuoj atidarė visas kameras. Koridoriuose plečiantis ugniai, be raktų apie 20 durų nebūtų spėta išlaužti. Liepsnų ir dūmų priedangoje, visiškoje maišatyje nepastebėti kaliniai išsibėgiojo"*.

Rokiškio kalėjime laikytieji ištrūko gyvi – bent didžioji dauguma – tik dėl laimingo atsitiktinumo. Kaip jau minėta anksčiau, raudonieji buvo užsimoję juos iššudyti, bet, nespėję savo kėslų įvykdyti, turėjo bėgti.

Ištrūkusiems kaliniams reikėjo būti atsargiems, nes galėjo žūti ne tik nuo raudonųjų, bet net ir nuo vokiečių. Pavyzdžiui, kun. J. Čekavičius išsilaisvinęs iš Marijampolės kalėjimo pakeliui buvo sulaikytas vokiečių ir vos nesušaudytas. Jis buvo apaugęs barzda, todėl vokiečiai jį palaikė žydu. Kunigą paleido tik todėl, kad jis turėjo iš kalėjimo raštinės pasiėmęs savo bylą. Parodęs tą bylą, jis vokiečius įtikino, kad yra ne žydas, o raudonųjų kalintas lietuvis kunigas.

Sovietinių kalėjimų vartams atsivėrus ne tik jų kaliniai išėjo į laisvę, bet ir iškilo, kas tose įstaigose buvo laikoma bei kokie jie buvo. Ne vienas dalykas nustebino, o dar daugiau kas siaubą sukėlė.

Visų pirma pasirodė, kad kalėta ir tokių žmonių, kurie tarsi neturėtų ten būti. Pavyzdžiui, visi nustebo pamatę iš kalėjimo išėjusį buvusį "Pavasario" federacijos vadą dr. J. Leimoną. Jo žmona, norėdama išlaisvinti iš kalėjimo vyrą, su vaikais repatrijavo į Vokietiją, nes šiaip repatriantų šeimų nariai buvo išleidžiami ir išvykdavo kartu su šeima į Vokietiją. Tačiau paaiškėjo, kad dr. J. Leimonas nebuvo išleistas. Matyt, raudonieji jį laikė labai svarbiu jiems kaliniu.

Dar labiau visi nustebo, kai paaiškėjo, jog tame pat kalėjime buvo laikomas ir tik ką išvytos Lietuvos sovietinės valdžios vietinės pramonės liaudies komisaro M. Šumausko brolis. Jo bylą ten pat kalėjęs agr. A. Valuckas aprašė savo darbe "Kolektyvinė tironija". Tasai komisaro Šumausko brolis už komunistinę veiklą kalėjime sėdėjo ir nepriklausomos Lietuvos laikais. Partija tokiems anuomet kalėjusiems savo nariams prižiūrėti iš tų pačių kalinių slapta paskirdavo komisarus. Tokiais komisarais Šumausko broliui buvo paskirti Rozovskis ir Todesas. Apie Šumausko likimą agr. A. Valuckas rašo, kad *"Neprikl. Lietuvos laikais kalėjime sėdėjo komisaro M. Šumausko brolis, apie kurį pats Rozovskis rašė, jog jis esąs kairysis komunistas su dešiniuoju kryptelėjimu, atseit – tam tikras trockininkas. Ir bolševikams atėjus, Rozovskis, vos tik spėjo užimti svarbią vietą Čekoj, Šumauską greitai areštavo ir kaip svarbų "teoretiką trockininką" išgabeno Maskvon, kur jis buvo nežmoniškai kankinamas ir į Kauno kalėjimą grįžo nebepanašus į žmogų. Tuo tarpu jo brolis, sėdėdamas komisaro*

kėdėj, šildėsi ir džiaugėsi Stalino saule..." *(ĮL, 1942–61).*

Kartu su suaugusiais sunkiųjų darbų kalėjime buvo laikomi ir jaunuoliai. Apie juos agr. A. Valuckas savo minėtuose prisiminimuose vėliau rašė: "*77 kameron atkėlė vieną 16 metų gimnazistą, kurio vaikišką balsą lengva buvo atskirti. Plaudamas koridorių, jis ties mūsų kameros durimis surikdavo: Sveiki, vyrai! Į tai kuris nors mūsų atsakydavo: Sveikas, tamsta! Toks atsakymas gimnazistui nepaprastai patikdavo. Tai buvo judrus ir guvus vaikinas. Gaila, kad neteko su juo susipažinti. Mūsų kameros sienos taip pat buvo išrašinėtos įvairiais karingais šūkiais. Jų autorius buvo 14 metų gimnazistas Vytautas Svilas, kalėjiman pasodintas už proklamacijų platinimą. Jo tėvas taip pat sėdėjo kalėjime. Tarp daugybės tų karingų šūkių vienoje vietoje radome Svilo parašytą ir tokį daug pasakantį sakinį: "Labai pasiilgau mamytės". Tačiau šiam gimnazistui, kito palaikomam, pasisekė viršum kameros durų kaligrafiškai išrašyti vieną posmą mūsų brangiosios giesmės: "Lietuva, tėvyne mūsų...*" *(ĮL. 1942– 62).*

Dažnai prie kalėjimų buvo galima pamatyti šiurpių dalykų. Pavyzdžiui, Raseinių kalėjimo kaliniams išėjus iš kamerų ir išsiskirsčius, prie kalėjimo buvo rastas besėdįs jau minėtas mokytojas, išprotėjęs kitiems laužiant kamerų duris. Tai buvo A. Adomaitis, apie 40 metų amžiaus vyras, kilęs iš Augmenų kaimo, Baisogalos valsč. Tasai kamerų durų laužimas turbūt buvo tik paskutinis smūgis. A. Adomaitį tardydami sužalojo enkavėdistai, nes, norėdami priversti jį prisipažinti dėl jam primetamų nusikaltimų, veržlėmis spaudė galvą. Toks kankinimas A. Adomaitį pavertė psichiniu invalidu ir jis jau niekad visiškai nepasveiko. Tokių kaip mokytojas Adomaitis fizinių ir psichinių invalidų iš sovietinių kalėjimų tada išėjo ne vienas ir ne du.

Kalėjimų vidus kėlė ne mažesnę nuostabą ir siaubą. Sovietams okupavus Lietuvą, atėjūno pareigūnai buvusių Lietuvos saugumo departamento tarnautojų prisispyrę klausinėjo, kur buvo jų įstaigų kankinimo kambariai. Raudonieji labai nirto, nes manė, kad jiems meluojama, kai Lietuvos pareigūnai atsakydavo, jog tokių kambarių nėra buvę. Tokių patalpų neradę, netrukus jas įsirengė. Kauno enkavėdistai buvusiame saugumo departamento garaže įsitaisė keturis ypatingus kambarius. Pirmame kambaryje buvo paliktas senas nepermatomo stiklo langas. Kambaryje buvo rasta primėtyta pistoleto šovinių dėžučių, didelė geležinė dalba ir vaistinėlė. Antrojo kambario durys jau buvo apmuštos garso nepraleidžiančia medžiaga, grindys cementinės, o langas užmūrytas. Tasai kambarys rastas visai tuščias. Bet už jo buvusiame kitame kambaryje buvo dvigubos izoliuotos durys, ant grindų patiestas padėvėtas kilimėlis, pastatytas rašomasis stalas, trejetas kėdžių, kampe už tamsios užuolaidos įtaisytas vandens čiaupas rankoms nusiplauti. Ant dviejų to kambario sienų buvo daug kraujo dėmių. Iš to kambario vėl dvigubos izoliuotos durys vedė į paskutinį kambarį, kur

iš lentų buvo padaryta maždaug 10 centimetrų nuo mūro sienos antrinė siena, o tarpas tarp tų dviejų sienų užpildytas pjuvenomis. Tos lentinės sienos buvo nudažytos tamsiai. Jose rasta daug kulkų skylučių. Šaudant taip įrengtame kambaryje, kulkos nuo sienų neatšoka, kaip nuo mūrinės sienos. Cementinių grindų viduryje buvo latakas vandeniui nubėgti, tačiau birželio 24 d. ten įėjus lietuviams, buvo rastas raudonas ruožas nuo kraujo. Per palyginti trumpą laiką sovietai buvusioms Lietuvos saugumo departamento patalpoms "pagerinti" buvo išleidę devynis milijonus to meto rublių, okupanto sulygintų su litu kaip 1:0,9.

Tiesa, ne visos tos sumos buvo išleistos tik kankinimo kambariams įrengti. Enkavėdistai ne mažiau rūpinosi ir savo pačių patogumu. Buvo įrengti ne tik prabangūs viršininkų kabinetai, bet ir bufetai, poilsio kambariai bei panašūs dalykai.

Kituose kalėjimuose ir kalinių tardymo vietose buvo dar šiurpesnių dalykų negu Saugumo departamento pastatuose įrengti žudymo bei kankinimo kambariai. Kaip pavyzdį galima paminėti Kretingą. Ji pirmosios sovietinės okupacijos dienomis vaidino ypatingą vaidmenį – per ją daugiausia vyko žmonės, bandę pabėgti į Vokietiją. Kretingoje buvo daugybė agentų, kurie už tam tikrą atlyginimą sutikdavo pervesti per sieną. Daugelis šį darbą dirbo iš pasiaukojimo, norėdami padėti savo tautiečiams. Tačiau buvo ir tokių, kurie ėmė dar ir antrą atlyginimą iš okupantų. Tokie bėglius užvesdavo ant sovietinių sienos sargybinių. Buvusio vienuolyno rūsyje įtaisytame kalėjime buvo sugrūsta apie 300 bėgusių ir įkliuvusių enkavėdistams į rankas žmonių. Tardant tie kaliniai buvo žiauriausiai kankinami. Žmonėms maitoti buvo paskirtas net kelių hektarų aptvertas plotas, esąs šalia kalėjimu paversto vienuolyno. Raudoniesiems išbėgus, prie vienuolyno tvenkinio buvo rasta kankinimų vieta. Ten augo keletas medžių. Vienas medis rastas geležiniu lanku apjuostas ir smarkiai apsvilęs. Į tą lanką galėjo įtilpti žmogus. Atkasus ir apžiūrėjus lavonus paaiškėjo, kad žmonės, prirakinti prie to medžio, buvo deginami gyvi. Dauguma užkastųjų buvo prislėgti akmenimis. Gydytojo liudijimu, kalinius užkasant šie buvę dar gyvi. Kiti lavonai rasti nuluptomis nuo rankų odomis, nuskalpuotomis galvomis ar kitaip sužaloti. Komunistas Dvarionas, sugautas Salantuose, nes nespėjo pabėgti į Rusiją, pasakojo, kad 1940 m. jis buvęs pasiųstas į Maskvą, kur išėjęs 6 mėnesių specialius enkavėdistų kursus. Baigęs tuos kursus, jis buvo pasiųstas į Kretingą, kur miestelio NKVD įstaigoje atlikinėjęs praktiką. Taigi ir jis dalyvavęs kalinius kankinant. Anot Dvariono, kalinys buvęs atvedamas prie vienuolyno tvenkinio, pastatomas prie medžio ir pririšamas vielomis. Jei kalinys neprisipažindavo dėl jam primetamų nusikaltimų, tai ant jo krūtinės būdavo pilama alyva ir deginama. Jei ir toliau neprisipažindavo, būdavo lupama rankų oda. Nukankintojo lavoną ten pat ir pakasdavo. Tiems kankinimams Kretingoje

vadovaveęs NKVD leitenantas Novikovas. Taip pat dalyvaudavo kitas enkavėdistas Janinas bei pats Dvarionas.

Kaliniams išėjus iš kalėjimų, lietuviai išgirdo ir apie kitokius kankinimo būdus. Mušimas buvo toks visuotinis, kad kaliniai stebėdavosi ne tuo, jog kas nors buvo muštas, bet jei kas išlikdavo nemuštas. Mušama buvo kartais ligi tol, kol jau muštąjį reikėdavę injekcijomis atgaivinti. Bet buvo ir rafinuotesnių kankinimo būdų už mušimą. Kaliniai buvo verčiami dvi savaites gulėti ant grindų, neleidžiama jiems nė minutei atsisėsti. Kiti buvo sodinami ant taburetės ir turėjo sėdėti, kol apalpdavo. Vienas lietuvis karininkas, kuriam raudonieji neturėjo jokio konkretaus kaltinimo, taip sėdėjo beveik tris paras, o kitą sykį – 36 valandas. Tardytojai kas 8 valandas keitėsi ir vis teiravosi kankinamojo, ar jis jau pasakysiąs apie savo kontrrevoliucinę veiklą.

Sunkiai įsivaizduojami sovietinio okupanto represinių priemonių žiaurumai suformavo lietuvių laikyseną atėjūno ir niekingų jo pakalikų atžvilgiu Birželio sukilimo dienomis ir vėlesniais karo metais.

Naujieji okupantai taip pat žudo

Visus metus kentę sovietinį smurtą, lietuviai žinią apie vokiečių-rusų karo pradžią sutiko su džiaugsmu, nors ir suprato, kad karas atneš tik vargus ir skausmą. Žmonės, matydami raudonąją armiją ir sovietų represinius junginius išbėgant, tikėjosi, kad pagaliau teroras baigsis. Tačiau tai buvo tik trumpas atokvėpis. Paaiškėjo, kad naujieji okupantai taip pat smurtininkai. Jie griebėsi smurto vos tik įžengę į Lietuvą.

Bene pirmieji vokiečių savivalę patyrė Kudirkos Naumiesčio gyventojai. Vienas vietinis žydas, pamatęs į miestą įeinančius vokiečius, griebęs šautuvą ir nušovęs vieną jų leitenantą. Šis atsitikimas atrodo gana įtartinas, nes vokiečiai, griebdamiesi smurto, beveik visada teigdavo, kad žydai į juos šaudę. Tačiau asmenys, tuo metu gyvenę Kudirkos Naumiestyje, tvirtina, jog iš tikro toks atsitikimas buvęs. Vokiečių leitenantą nužudęs žydas buvęs nušautas kito vokiečio. Nukautasis vokiečių leitenantas buvo Naumiestyje ir palaidotas.

Vokiečiai po šio incidento visiems vietiniams vyrams, vyresniems nei 18 metų amžiaus, įsakė susirinkti ir išvarė juos į Vokietijos pusę. Laukuose, prie Širvintos, juos laikė apie pusantros dienos. Buvo palikti tik kunigai ir pašto viršininkas K. Barauskas, kuris įtikino, kad negalįs palikti be apsaugos ir priežiūros valdiško turto. Vokiečiai išvarytųjų vyrų nepaleido, tad lietuvių žmonos ir vaikai ėmė likusiuosius raginti, kad imtųsi žygių suimtuosius išlaisvinti. Kudirkos Naumiesčio vikarui kun. J. Dobrovolskiui ir pašto viršininkui tuo reikalu nuėjus pas vokiečių komendantą, tasai atsakė, jog turįs ateiti burmistras ir pasakyti, kuris iš suimtųjų nėra komunistas ar šiaip įtartinas asmuo. Tada tuos vokiečiai paleisią. Tačiau sovietų paskirtasis burmistras Z. Skirgaila

šiam reikalui buvo nepatikimas. Be to, jis buvo suimtas kartu su kitais ir laikomas laukuose Vokietijos pusėje. Miesto notaras Lapušinskas sutiko eiti burmistro pareigas ir buvo pristatytas vokiečių komendantui. Gavęs vokiečių leidimą, naujasis K. Naumiesčio burmistras su kitais tuo reikalu besirūpinančiais nuvyko kalbėtis dėl jų paleidimo. Vokiečiai jau turėjo sąrašus, kuriuose buvo pažymėta, kas laikytinas patikimu. Tą sąrašą sudarė K. Naumiesčio okupantų patikėtinis, kurį prieš karą pas vokiečius buvo pasiuntę komunistai ir kuris perėjo į vokiečių pusę. Buvę taip: vieną dieną dar gerokai prieš karo pradžią sovietiniai Naumiesčio pareigūnai kitoje sienos pusėje išgirdo grojant karinius maršus. Jie pasiuntę tą Naumiesčio gyventoją prie Širvintos pasižiūrėti, ką ten darą vokiečiai. Tačiau pasiųstasis negrįžo, o nuėjo tiesiai pas vokiečius ir pasakė, kas ir kam jį atsiuntė. Vokiečiai leido perbėgėliui likti pas juos. Dabar tasai Naumiesčio gyventojas vokiečius informavo, kas yra tie suimtieji. Sulaikytieji, kurie buvo nusakyti esą patikimi, buvo paleisti. Visus žydus ir buvusius sovietmečio raudonuosius aktyvistus, įvairius pareigūnus bei kitus jiems pasirodžiusius nepatikimus asmenis sulaikė. Visus šituos žmones vokiečiai nuvarę į K. Naumiesčio žydų kapinaites sušaudė daugiau netyrinėję, ar įtariamieji iš tikro kuo nusikaltę. Tuo pat metu į K. Naumiestį nuo Žvirgždaičių, Slabadų bei kitų vietų buvo atgabenta įvairių vokiečiams įžengus suimtų buvusių pareigūnų bei šiaip veikėjų. Jie visi be jokios apklausos buvo taip pat nuvaryti į žydų kapines ir sušaudyti.

Pirmąją karo dieną užimtame Vilkaviškyje dėjosi panašūs dalykai. Dėl Vilkaviškio tarp vokiečių ir rusų įvyko inirtingos kautynės. Vokiečiai miestą buvo jau užėmę, kai įsiveržė gana stambus raudonarmiečių dalinys. Miesto gatvėse kilo nuožmios kovos, kol galiausiai rusai iš miesto buvo išstumti. Vokiečių represinės tarnybos tuojau paskelbė, kad žydai šaudę į juos. Ši pusiau tiesa ar pusiau melas buvo tik priekabė pradėti naikinti Lietuvos žydus. Nieko nelaukiant buvo atkeršyta – iššudyta didesnė dalis Vilkaviškio žydų. Žurnalas "Į Laisvę", būdamas Laikinosios vyriausybės tribūna ir jo leidėjams suvokus Vokietijos nacių politikos nuostatas ir sužinojęs apie nežmoniškas žudynes, negalėdamas apie tą įvykį rašyti kitaip, negu vokiečiai apie jį skelbė, 1941 m. liepos 29 d. trumpai rašė: "*Pirmosios dienos pavakarį, įžygiavus į miestą vokiečių kariams, iš žydų langų pasipylė šūviai. Tai iššaukė griežtą atsakymą ir miestas natūraliu būdu buvo apvalytas nuo pragaištingo žydų elemento*".

Po poros dienų buvo įvykdytas ir kitas panašus smurto aktas. Birželio 25 –osios naktį kažkas mieste esą šovęs į vokiečių patrulius. Vokiečiai, Kapsų gatvėje pastebėję jaunų vyrų, juos suėmė ir tuoj pat sušaudė. Rytą sušaudytuosius aptiko miesto gyventojai, keli buvo dar gyvi. Sužeistieji buvo skubiai nugabenti į ligoninę, tačiau vokiečiai jų gydyti neleido ir leisgyvius išmetė į lavoninę, kur šie ir mirė.

Vokiečiai, užėmę Marijampolę pirmadienį, birželio 23 d. rytą, ka-

linius rado jau išsilaisvinusius iš sovietinio kalėjimo. Kalinių vokiečiai nepaleido, nuvarė juos į aikštę, kur daugiau kaip dvi dienas laikė be jokios pastogės ir tik su menkais kalinių apdarais. Miestiečių pastangomis trečiadienį lietuviai kaliniai buvo paleisti, tačiau žydai uždaryti kalėjime. Ten netrukus atvarė geroką būrį asmenų, kurie esą tarnavę sovietams, nors dažnai tokios spėlionės buvo iš piršto laužtos. Kone visus tuos nelaiminguosius represinės vokiečių tarnybos, nesidomėdamos, ar jie iš tikro yra nusikaltę, sušaudė. O paleistieji taip pat ne visi namus pasiekė. Kaliniai buvo nesiskutę, sudėvėtais ir jų ūgiui netinkamais apdarais, todėl pakely sutiktiems vokiečiams atrodė įtartini: palaikyti persirengusiais sovietų kariais ar kitais pareigūnais bei pabėgti bandančiais žydais. Įtartinus asmenis vokiečiai – ypač esesininkai – daug nesvarstydami šaudė. Šitaip žuvo iš Marijampolės kalėjimo išsilaisvinę alytiškiai – buvęs mokesčių inspektorius Čepas bei advokatas Eirošius. Kun. J. Čekavičius taip pat jau buvo pasmerktas sušaudyti. Dvasininkas mirties išvengė tik todėl, kad atsitiktinai pro šalį ėjo katalikų kunigas – Wermachto karys, kuris išgirdo jį lotyniškai besimeldžiant. Jis atkreipė kun. Čekavičių ketinusio nušauti puskarininkio dėmesį, ėmė teirautis, kas jis toks. Kun. Čekavičius paaiškino, kad jis yra iš komunistinio kalėjimo ištrūkęs dvasininkas bei parodė su savim turėtą iš kalėjimo raštinės pasiimtą savo bylą. Kun. Čekavičiui pavyko išvengti mirties.

Vokiečių specialios paskirties represinės tarnybos įtartus žmones žudė beatodairiškai. Lietuvių sukilėliai savisaugos sumetimais buvo priversti sulaikyti sovietų statytinius–aktyvistus, nepriklausomai nuo jų tautybės. Marijampolės apskrities Suvalkų Kalvarijos policijos pareigūnas Klipštas, išbėgant sovietams sugrįžęs į tarnybą, paslaptingų arba uolumo motyvų vedinas suėmė, apkaltinęs simpatijomis komunistams, 150 apylinkės gyventojų. Vokiečiai, užėmę S. Kalvariją, sulaikytuosius perėmė savo žinion. 36 suimtieji buvo žydai, o likusieji – lietuviai. Vokiečiai 110 šių asmenų sušaudė.

. Gretimoje Lazdijų apskrityje ypač žiauriai buvo sunaikintas Šventežerio valsčiaus Kirceliškės kaimas. Karo pradžioje vokiečių armija puolė labai sparčiai, todėl fronto dalinių užnugaryje likdavo daug išsklaidytų sovietų karių. Tuos paskirus ar pakrikusius būreliais raudonarmiečius gaudė ir naikino vokiečių užfrontės saugumo daliniai. Vienas toks dalinys birželio 24 d. gaudė Šventežerio apylinkėje. Vokiečių kareiviai, priartėję prie Kirceliškės kaimo, pamatė, kad prie sodybų iš tikro ar esą būriuojasi ginkluoti vyrai. Vokiečiai ėmė padeginėti ūkininkų sodybas ir šaudyti namuose rastus įtartinus asmenis. Įėję į ūkininko Gylio namus, kareiviai ten rado tris jo sūnus ir du kaimynų vyrus, kuriuos visus tuojau sušaudė. Iš 13 to kaimo sodybų nesudegintos liko tik dvi. Degančiose sodybose žuvo ir sunkiai sužeisti tų sodybų

gyventojai. Taip pat skaudžiai nuo aklo vokiečių žiaurumo nukentėjo ir Lazdijų valsčiaus Verstaminų kaimas. Veiklesnieji šio kaimo vyrai, prasidėjus karui ir sovietų daliniams skubiai traukiantis, susitelkė į būrį, ėmė rankioti raudonarmiečių išmėtytus ginklus. Vyrai buvo užsimoję patys vyti neapkenčiamus raudonuosius bei gintis, jei bėgantieji sovietai bandytų griebtis kokio nors smurto. Šitą 15 vyrų būrį užklupo vokiečiai, ir kadangi jie buvo ginkluoti, visus sušaudė.

Ypač kruvinos žudynės buvo Alytuje. Pirmiausia nuo vokiečių rankos nukentėjo miesto šauliai. Sovietinių okupantų Alytaus šaulių kuopa buvo likviduota. Tačiau buvusio būrio vado, Alytaus gimnazijos kūno kultūros mokytojo, ats.ltn. B. Meškelio pastangomis tos kuopos dalis vėl susitelkė į slaptą šaulių būrį. Prasidėjus karui šis būrys, kaip ir kiti sukilėlių būriai, ėmė kautis su raudonaisiais. Pirmadienį, birželio 23 d. rytą, raudonieji iš Alytaus traukėsi link Kaniūkų tilto. Antrojoje to tilto pusėje juos prieštankiniais pabūklais sutiko jau nuo Gardino pusės atžygiavę vokiečiai. Sovietai grįžo atgal ir mėgino per miestą patekti į Daugų plentą. Grįžtančius į miestą sovietų dalinius iš visų pusių sutiko stipri lietuvių sukilėlių ugnis, todėl raudonieji negalėjo sustoti ir pradėti grobti gyventojų turtą bei terorizuoti ir žudyti miesto gyventojų, ką jie darė kitose vietose.

Raudoniesiems bėgant ir vokiečių smogiamiesiems daliniams įžygiuojant į Alytų, tuojau su visais savo kovotojais prisistatė ten kovojusio šaulių būrio vadas ltn. B.Meškelis. Visi B.Meškelio šauliai ant rankovių turėjo dar prieš karo pradžią pogrindžio nurodytus raiščius. Vokiečiai šaulius sutiko kaip priešus, nuginklavo ir nuvarė Vilniaus pusėn, į Nemuno pakrantę sušaudyti. Buvo sušaudyti 42 vyrai: to būrio vadas ltn. B.Meškelis, viršila Valiulis, šauliai J.Andriuškevičius, J. Laukaitis, A.Tamulevičius, L. Miglinas, J. Pakrosnis ir daugelis kitų. Išsigelbėjo tik vienas vyras, kuris staiga šoko į Nemuną, pasinėrė ir šiaip taip nusigavo į kitą Nemuno pusę. Kadangi jau buvo prieblanda, vokiečiai pašvietė lemputėmis, pašaudė ir nuėjo.

Sušaudytųjų lavonus vokiečiai ten pat ir paliko. Gavę leidimą, giminės žuvusiuosius susirinko ir palaidojo Alytaus bei Rubonių kapinėse. Vėliau Vilniaus žandarmerijos vadas, klaipėdiškis Kanapė, pripažino, jog Alytaus sukilėliai, kovoję su sovietais, sušaudyti per klaidą. Jis aiškino, kad vokiečiai nežinoję, jog tai būta sukilėlių prieš raudonuosius, nes vokiečiai su šauliais neturėję jokio ryšio. Pasakyti viešai, jog tie sukilėliai žuvo nuo vokiečių rankos, nebuvo galima. 1942 m. ltn. B.Meškelio palaikai buvo perkelti į antrojo Alytaus kapines, esančias kairiajame Nemuno krante. Ta proga laikraštis "Į Laisvę" galėjo parašyti tiktai taip: "*A.a. ltn. B.Meškelis žuvo 1941.VI.23 nuo klastingo bolševiko rankos Alytaus apylinkėse. Š.m. kovo mėn. 28 d. jo palaikai buvo perkelti į Alytaus kapines šalia kar. A.Juozapavičiaus, šaulio Bloznelio ir*

kitų žinomų vyrų palaikų. Į iškilmes susirinko gausi Alytaus visuomenė. Atsisveikinimo kalbas pasakė kleb.kun. J. Šalčius, Vl. Šimoliūnas, burm. Pr. Matulionis, gimn. dir. St.Barzdukas. A.a. ltn.B. Meškelis biržietis, gimęs 1909 m., buvo Lietuvos karininkas, tačiau po 1934.VI.7 įvykių kartu su daugeliu kitų buvo paleistas į atsargą. Po to dirbo Alytaus gimnazijoje mokytoju ir kitur. Karo išvakarėse vėl atvyko į Alytų, kur ginklu norėjo pasipriešinti paskutines dienas siautusiam bolševizmui, ir žuvo." (ĮL, 1942, Nr. 77 /238).

Lietuvius partizanus sušaudžiusiems vokiečiams grįžtant į miestą, iš Alytaus bažnyčios šventoriaus pasigirdo šūviai. Krito du vokiečiai. Apsupę šventorių vokiečiai ten surado pasislėpusius tris raudonarmiečius. Šušaudė ne tik raudonarmiečius, bet ir tos parapijos kleboną kun. V.Paulavičių bei vikarą kun. Mazurkevičių, kurie esą leidę raudonarmiečiams šventoriuje slapstytis.

Antradienį, birželio 24 d., vokiečiai Alytuje vėl griebėsi smurto. Kai viskas jau buvo pradėję rimti, nuo karo veiksmų išsislapstę miesto gyventojai ėmė grįžti į namus. Tada įvyko naujas incidentas, pareikalavęs daug aukų. Apie vidurdienį iš žydo Beiralo nusavinto malūno, kuris stovėjo netoli žydų sinagogos, į pravažiuojantį karišką automobilį kažkas kelis kartus šovęs. Anot vokiečių, šaudęs asmuo buvęs žydas. Niekas nebuvo nei užmuštas, nei sužeistas, tačiau vokiečiai žiauriai keršijo. Jie padeginėjo namus bei griebėsi gaudyti bei šaudyti miesto gyventojus vyrus. Taip buvo sušaudyta apie 300 taikių Alytaus gyventojų. Buvo šaudomi ne kuo nors įtarti ar apkaltinti žmonės, o visi pakliuvę į žudikų rankas. Vokiečių siautėjimą paliudija ir tragiškas kun. J. Borevičiaus SJ brolio Antano, jau vyresnio amžiaus vyro, kuris ūkininkavo prie Alytaus, likimas. Kai vokiečiai ėmė šaudyti miesto gyventojus, jis su šeima ėjo į savo ūkį: ten tikėjosi būsią saugesni. Beeidami Simno plentu, priėjo tiltą, prie kurio stovėjo du esesininkai. Jie įsakė šeimai keliauti toliau, o A. Borevičių atskyrė ir ten pat sušaudė. Sušaudytasis tris dienas gulėjo susidorojimo vietoje, kol buvo gautas okupantų leidimas jį palaidoti.

Vokiečiai nušovė net kai kuriuos pas juos perbėgusius lietuvius karius. Varėnos apylinkėje buvo nušautas puskarininkis A. Židžiūnas. Nuėjusiam pas atžygiuojančius vokiečius jam buvo liepta eiti į užnugarį. Beeinantis nušautas iš užpakalio. Butrimonių valsčiaus Kedonių kaimo gyventojas S. Senuta buvo nušautas už tai, kad kišenėse laikęs rankas. Nušovusieji vokiečiai aiškino, kad jie liepę jam rankas kelti aukštyn, o jis nepaklausęs. Matyt, nesuprato, ką vokiečiai jam sako. Šitokių beprasmiškai nušautų visoje Lietuvoje buvo gana daug.

Pirmą karo dieną Žemaičių krašte naujieji okupantai taip pat įvykdė nemaža nusikaltimų. Tauragėje, kuri tada buvo pačiame pasienyje ir kuri buvo užimta pirmomis karo valandomis, sovietiniams pareigūnams išbėgiojus, gyventojai birželio 23 d. ką tik išsilaisvinusį iš sovietinio ka-

lėjimo J. Toliušį išrinko nauju burmistru. Tačiau tą pat dieną įniršęs gestapininkas jį nušovė. Buvo suimti ir visi įtarti palankumu sovietams ar dėl kitų priežasčių vokiečiams neįtikę asmenys. Be jokio teismo daugumą sušaudė.

Vokiečiai birželio 25 d. netoli sienos buvusioje Kretingoje įsakė visiems 15-60 metų amžiaus miesto vyrams susirinkti į turgavietę. Jiems susirinkus, buvo atskirti žydai, komunistai, sovietiniai pareigūnai bei kiti sovietams palankumu įtarti asmenys. Jie buvo nuvaryti į turgavietės sodelį ir ten kankinti. Vyrus vertė keliais ir alkūnėmis vaikščioti žvyruotais takeliais. Kas sustodavo ar atsisakydavo taip eiti, vokiečiai mušdavo lazdomis. Nuo tokio vaikščiojimo ir mušimo kankinamieji apsipylė kraujais. Kitą dieną sunkvežimiais keli šimtai taip kankintų vyrų buvo nuvežti į Giralės mišką ir grupėmis sušaudyti. Po šių žudynių okupantai sunaikino apie 4000 Kretingos apskrities žydų bei kitų vokiečių represinėms tarnyboms kuo nors įtartinų gyventojų, nesivargindami patikrinti, ar tie įtarimai pagrįsti. Prasidėjus karui, persirengę civiliais drabužiais Gargžduose pasiliko vienas sovietų karininkas ir pora kareivių. Jie iš pasalų nušovė ir sužeidė keletą vokiečių kareivių. Už tai vokiečiai miestelio gyventojus suvarė į šventorių, o miestelį iš visų pusių padegė. Pamatę savo namus degant kai kurie gyventojai mėgino bėgti jų gesinti, tačiau buvo vokiečių nušauti. Likusius gyventojus paleido tik tuomet, kai jų namai ir turtas buvo virtęs degėsių krūvomis.

Jurbarke (Raseinių apskritis) vokiečių represinės tarnybos žudynes surengė liepos 3 d. Tada Jurbarke buvo sušaudyta apie 100 žydų, komunistų ir tikrų bei tariamų jų šalininkų. Tenai buvo nužudytas ir skulptorius V. Grybas. Gydytoją Antanaitį, kuris mėgino išgelbėti žydą gydytoją Karlinskį, vokiečiai žiauriai sumušė.

Kaune pirmosiomis vokiečių-sovietų karo dienomis daugiausia žmonių buvo sušaudyta VII forte. Žudynes suorganizavo SS Brigadenführer F. Stahleckeris, kuris tam kruvinam darbui įvykdyti buvo susiradęs save žurnalistu laikiusį J. Klimaitį. Vienas svarbiausių šio žurnalisto talkininkų buvo A. Puida, ligi tol kalėjęs už pasikėsinimą nužudyti Kauno notarą Škėmą. Paslaptingų, gal plėšikiškų užmačių vedamas J.Klimaitis sutelkė naciams pritariančių avantiūristų grupę ir, Stahleckerio ir jo žudikų skatinamas, griebėsi žudyti senamiesčio žydus. Pagal kai kuriuos žydų šaltinius Klimaičio grupėje buvę apie 300 žudikų. Tačiau iš arti tas žudynes bei jas vykdžiusius žudikus mačiusieji šalia VII forto buvusios Meteorologinės stoties pareigūnai mano, jog iš tikro tasai būrys buvęs daug mažesnis. Žudynėms prasidėjus, žymi dalis į Klimaičio būrį įstojusių vyrų, pamatę, ką nacių esesininkai yra suplanavę, iškriko. Dalis vyrų į būrį pateko visai nenumanydami, kad gali būti panaudoti tokiam darbui. Į būrį įstojo manydami, jog tai partizanų būrys kovai su

raudonaisiais. Dauguma vyrų iš būrio pasišalino[1].

---

[1] **Redaktoriaus papildymas pagal šaltinius:** A.Gražiūnas, savo knygos tekstus aprūpindamas bibliografinėmis nuorodomis, jų nenurodė paminėdamas du susidorojimus su žydais Kaune. Šios knygos recenzentai pažymėjo, kad įtikimiau būtų toms teksto vietoms suradus šaltinius. Šiam atvejui aptarti panaudojome pirminio dokumento vertimą į lietuvių kalbą – vokiečių SS brigadenfiurerio ir policijos generolo majoro Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. slaptą valstybinės svarbos Operatyvinės grupės A išsamią ataskaitą (MŽL). (Iš Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nurenberg. Doc. L–180. Versta iš vokiečių k.).

Toje ataskaitoje nurodoma, kad jam, generolui Stahleckeriui, vadovaujant grupės A "priešakinis būrys kartu su avangardiniais kariuomenės daliniais 1941 m. birželio 25 d. įžygiavo į Kauną". Ataskaitoje SS generolas pakartotinai pabrėžia, jog "netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana nelengva... ir gana sunkiai sekėsi sukelti vietines antisemitines jėgas". SS generolui pavyko pasitelkti "partizanų vadą Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune [minėtos grupės A] ... priešakinis būrys". Be to, ataskaitoje rašoma, kad "... svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus... Tai pavyko pirmiausia Kaune".

Tačiau įsidėmėtina, kad Klimaitis nebuvo joks Birželio sukilimo partizanų vadas, greičiau gal gen. Stahleckeriui prisistatęs vokiečių Gestapo agentas, kaip Verneris Liovė (Loev) Kupiškyje (šioje kn. 99 p.) arba kažkas svarbesnis negu Klipštas Suvalkų Kalvarijoje (šioje kn. 91 p.). Antrinių šaltinių autoriai, kuklesni negu SS generolas, Klimaitį jau vadina žurnalistu, ne vadu, turėjusiu pagal vienus 300 žudikų (YP), pagal kitus – 600 (SN). A. Gražiūnas rašo, kad Klimaitis buvo mažos grupės vadeiva, nes dauguma VII forto rajone (pagal YP–4, tie įvykiai atsitiko V forto rajone) su juo kontaktavusių Birželio sukilimo kovotojų, pajutę gen. Stahleckerio kėslus, pasišalino. Beje pradžioje ta grupė buvo autonomiška ir veikė savavališkai (žr. žemiau).

Minėtas SS generolas ataskaitoje dar nurodo, kad "Pirmojo pogromo metu, naktį iš **liepos** 25–osios į 26–ąją, lietuvių partizanai likvidavo 1500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų" (MŽL). Betgi šis visame pasaulyje išgarsintas vien lietuviams priskirtas Vokietijos nacių kraugeriškas darbas yra atliktas per visą mėnesį nuo Wermachto įžengimo į Kauną ir dezinformacijos tikslais minėtoje SS generolo ataskaitoje yra suplaktas su pogromininkų vadeivos Klimaičio ir jo sėbro Puidos iš **birželio** 25 į 26 dieną įvykdytu Kauno senamiesčio žydų pogromu, kuomet ką tik laimėto sukilimo vadai pavojų akivaizdoje kūrėsi policijos, komendantūros ir valstybės aparato įstaigose. Tačiau **birželio** 25–osios nakčiai priskiriamos žudynės turi klaustukų ir stebina du dalykai: 1) nei Vilniaus žydų genocido muziejuje, nei Kauno IX forto muziejuje tos nakties didžiulės žudynės neatsispindi ekspozicijose ir 2) žudynių tyrinėtojų knygos 1 ir 2 tomuose į žudynių svarbesnių organizatorių sąrašą gerai žinomo pogromininkų vadeivos Klimaičio ir jo parankinio Puidos pavardės neįrašytos (MŽL). Ir dar: nuo 1945 m. pabaigos man nuolat lankantis ir iki 1954 metų gyvenant Kaune, niekas iš nuolatos gyvenusių tame mieste okupacijų, Birželio sukilimo ir karo metais mano pažįstamų žmonių, prisimindamas išgyvenimus ir baisumus, nepasakojo, kad senamiestyje ar kitur mieste Birželio sukilimo dienomis žydų pogromininkai, kaip nurodo SS generolas Stahleckeris, "sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų". Nepatvirtino tokio pobūdžio įvykio, specialiai domintis, ir išeivijoje gyvenantys kauniečiai. Gyventojai atsimena, kad grumtynių su okupantu ir jo parankiniais metu gaisrų Kaune buvo daugiau negu įprasta, bet apėmusio miesto kvartalą "paraflegetono" nebuvo. Todėl Lietuvos vyriausybė, kol dar Kaune yra gy-

vų liudininkų, turėtų sudaryti jungtinę valstybės ir visuomeninių organizacijų atstovų komisiją įvykiams ištirti, juos paneigti ar patvirtinti.

Panaudoti šaltiniai: 1. (MŽL) – Masinės žudynės Lietuvoje./Red. B. Baranauskas ir kt./Vilnius, "Mintis", 1973, 2 t., 424 p.; 2. (YP) – Yves Plasseraud. Juws and Gentiles in Lithuanian History: Atminties dienos:/Red. E.Zingeris/. – Vilnius: "Baltos lankos", 1995, 548 p.; 3.(SN) – Sara Neshamit. Lietuvių ir žydų santykiai vokiečių okupacijos metais: Ten pat 419–430 p.; 4. (YP–4) – Yves Plasseraud. Pašaliečio žvilgsnis į žydus ir nežydus Lietuvos istorijoje: Ten pat, 358–373 p.

Išsivadavimo iš priespaudos kovose žiaurumų neišvengiama. Ne išimtis ir 1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje, ypač grumtynės Kaune. O žygio į Rusiją pradžioje vokiečiai, Wermachto vadovybė ir karininkija, buvo dar ypatingai išdidūs. Jie prieš birželio 25 dienos žygį į Kauną buvo pastatyti prieš įvykusį Lietuvos išsivadavimo faktą, bet žinojo Hitlerio nuostatą nepripažinti Lietuvos nepriklausomybės. Tad karo pradžios šventiško žygio per Lietuvą vadai istorijai paliko užrašytus netikrus, teisingiau melagingus įvaizdžius. Pavyzdžiui, puolančiųjų armijų grupės "Šiaurė" vadas feldm. von Leebas dienyne tos grupės užfrontės vado gen. von Roques pranešimo ištrauką užrašė tokią: "Roques... kaltina vokiečių policijos vadovybę, leidusią lietuvių savisaugos dalims masiškai, tūkstančiais, šaudyti Kauno žydus" ir tęsia, kad "mes neturėjome toms priemonėms jokios įtakos". Betgi pabrėžtina, kad tūkstančiais žydus šaudė Vokietijos nacių profesionalios žudikų struktūros. O lietuvių partizanai arba sukilėliai tomis prasidėjusio karo dienomis kovėsi su Lietuvos valstybės priešais ir birželio 25/26 naktį, priešingai negu nemotyvuotais, stereotipiškais kaltinimais stengtasi įteigti, lietuvių sukilėliai neturėjo nei laiko, nei transporto priemonių, nei paruoštų žudikų, nei tokios žudynių vietos, kad per vieną naktį toli užmiestyje sušaudytų 1500 žydų bei per kitas keturias dienas ir naktis sušaudytų dar 2300 žydų (HK). Tai, žinoma, nereiškia, kad pavienės kerštingų kovotojų grupės, ypač neturį Tėvynės idealo vagys, plėšikai ir žudikai, plėšė, linčiavo ir šaudė net nekaltus komunistus ir žydus. Tačiau objektyvesni šaltiniai nepatvirtina savaimio masinio lietuvių kraugeriško siautėjimo nei prieš įžengiant į Kauną vokiečiams, nei po to, nes Vakarų Lietuvoje tuos žiaurius riboto masto uždavinius "vykdė Wermachto saugumo policijos jėgos" (EM – 82 p.). Toliau dokumente nurodoma, kad "Birželio 28 d. [šeštadienį] vokiečių karinė komendantūra įsakė Kauno ir apylinkių partizanams nusiginkluoti. Iš partizanų formuočių buvo sudarytos penkios pagalbinės policijos pajėgų kuopos. Dvi iš jų buvo priskirtos [vokiečių] "Einsatzkomandoms". Viena jų paskirta VII forte įrengtos žydų koncentracijos stovyklos apsaugai ir egzekucijoms vykdyti (*tai, matyt, Klimaičio kuopa, iš kurios, suvokę uždavinius, dauguma partizanų išbėgiojo? red. K.Ė.*), o antroji kuopa, pritarus kariniam komendantui, turėjo būti priskirta prie "Einsatzkomandos" tvarkos policijos uždaviniams" (EM – 83 p.). Kaune mėsmalė dar tęsėsi šešias savaites. Kauno VII forte įkurtoje žydų koncentracijos stovykloje buvo įrengti du skyriai: 1) vyrų ir 2) moterų ir vaikų. Šiame forte buvo uždaryta sunaikinti apie 1500 žydų. Juos saugojo lietuvių sargybų daliniai. Centriniame kalėjime sunaikinti buvo uždaryti 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis, 16 lenkų" (EM – 84 p.). Iš šio dokumento matyti, kad lietuviai nebuvo masinių žydų žudynių nei organizatoriai, nei vykdytojai, bet neigti, kad tose kuopose nebuvo žiaurių ir susikruvinusių sąžinę kareivių – nėra pagrindo.

Panaudoti šaltiniai: 5. (HK) – Helmut Krausnik. Hitlers Einsatzgruppen, die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942. Berlin: Fischer Taschenbuch Verlag; 6. (EM) – Ereignismeldung Nr.14, 1941 07 06. Bundes Archiv, Koblens Signature R 58/214, Potsdam.

Be žudynių VII forte, Kaune dar buvo žiauriai žudomi žmonės ir Vytauto prospekte buvusiame Lietūkio garaže. Į to garažo kiemą buvo atvaryta grupė žydų. Tą įvykį mačiusiųjų liudijimu, be žydų garaže dar buvę vokiečių ir kažkokių civilių. Kas buvo tie civiliai, nėra žinoma. Šnekėjo, jog kai kurie iš tų civilių buvę tik ką iš sovietinio kalėjimo išsilaisvinę kaliniai. Vokiečiai, ieškodami priekabių, įžvelgė, kad vienas žydas įžeidęs vokietį. Tada vokiečiai ir ėmė ten buvusius žydus mušti ir kankinti. Mušę ne tik patys vokiečiai, bet ir su jų leidimu ar liepiami ten buvę civiliai. Buvo užmušta ar sunkiai sužalota apie 50 asmenų.

Trečioji žudynių vieta Kaune buvo IX fortas, iš kurio ką tik buvo išsilaisvinę sovietų kalinti lietuviai bei kiti Lietuvos piliečiai. Vokiečiams užėmus Kauną, į šį kalėjimą buvo imta gabenti ir naikinti žydus, komunistus ir tikrus bei tariamus jų šalininkus. Laikinoji Lietuvos vyriausybė bandė šį naikinimą nutraukti. Kauno karo komendantas, plk. J. Bobelis, savo nuožiūra ir pasikliaudamas tik savimi, nuvyko į IX fortą ir išlaisvino ten laikytas žydų moteris, vaikus, Lietuvos kariuomenėje tarnavusius ir dar kelis kitus žydus vyrus. Tačiau žudynių nutraukti negalėjo, nes žmonių naikinimas buvo bendrojo Vokietijos nacių plano dalis. Netrukus jie IX forte įsitaisė nuolatinę žmonių naikinimo vietą – Vernichtungsstelle Kauen. IX forte buvo sušaudytas ir vienas kitas sovietinių laikų pareigūnas, kuris kažin ar buvo komunistas ir sovietinės okupacijos šalininkas. Tai, pavyzdžiui, ligi sovietinės okupacijos "Lietuvos žiniose" dirbęs "Tarybų Lietuvos" redakcijos narys J. Beleckas, "Lietuvos žinių" atstovas Šiauliuose, buvęs komunalinio ūkio komisaras V. Knyva, rašytojas V. Montvila ir kiti.

Be vokiečių represinių tarnybų vykdytų ar organizuotų masinių žudynių, žuvo ir pavienių asmenų. Birželio 29 d. girti vokiečių smurtininkai be jokios priežasties nušovė prie Fredos sodininkystės mokyklos vartų stovėjusį botanikos sodo darbininką A.Vienožinską. Įsiveržę į Vilijampolės rabino Z.Osovskio butą, jį ne tik nužudė, bet dar nupjovė galvą ir padėjo ant Šventraščio, kurį žudikams įsiveržiant rabinas skaitė.

Vokiečiai, naikindami arba uždarinėdami į kalėjimus žydus, komunistus bei jų tikrus ar tariamus šalininkus, tuo neapsiribojo. Jie čiupo ir tuos lietuvius, kurie buvo kuo nors pasireiškę prieš nacių užmačias. Vokiečiai ypatingai niršo ant tų lietuvių, kurie buvo kilę iš Klaipėdos krašto ar Mažosios Lietuvos ir ten ėję vienokias ar kitokias pareigas, dalyvavę tautinėje lietuvių veikloje. Pirmąjį už tai ėmė persekioti plk. V. Grudzinską, buvusį Klaipėdos "Maisto" fabriko direktorių, o vėliau Lietuvos Baltijos Lloydo įgaliotinį ir Baltijos transporto bendrovės tarybos pirmininką. Laikinosios Lietuvos vyriausybės jis buvo paskirtas maisto tiekimo valdytoju. Tačiau vokiečiai (Berlynas Laiki-

nosios vyriausybės nepripažino) tuoj atsiuntė raštą, kad plk. V. Grudzinskas esąs jų priešas ir todėl negalįs užimti tokių viešų pareigų. Grudzinskas turėjo iš pareigų pasitraukti ir slapstytis. Tačiau arešto ir tardymų neišvengė. Plk. V.Grudzinsko persekiojimas buvo tik platesnių represijų pradžia. Vėliau buvo suimti, tardyti bei kalinami ir kiti pareigūnai: Neumano-Sasso bylos prokuroras D. Monstavičius išvežtas į Sachsenhauseno koncentracijos stovyklą, L.Prapuolenis, buvęs Lietuvių aktyvistų fronto prie Laikinosios Lietuvos vyriausybės įgaliotinis, išsiųstas į Dachau stovyklą, įkalintas ankstesnis Klaipėdos karo komendantas plk. R. Liormanas, redaktorius J. Grigolaitis išvežtas į Soldau konc. stovyklą, už lietuvišką veiklą Klaipėdos krašte J. Toleikis pakliuvo į Sachsenhauseną, buvęs Šilutės gimnazijos direktorius A. Klemas ištremtas į Brandenburgą ir t.t.

Kauno apylinkėse nuo vokiečių beatodairiškumo visų pirma nukentėjo lietuviai partizanai, kurių ypač daug suėmė ir sušaudė Zapyškyje ir Kulautuvoje. Kaip ir kitais panašiais atvejais, vokiečiai vėliau aiškino, kad tai įvykę per klaidą. Kauno užmiestyje jie sušaudė du tiltą saugojusius partizanus. Birželio 25 d., kai raudonieji jau senokai buvo pasitraukę, vokiečių kareiviai įsiveržė į Tabariškių bažnyčią, nušovė prie altoriaus klūpėjusį diakoną V. Stulginską, jį apiplėšė ir dar šaudė į šventųjų paveikslus bei altoriaus kryžių. [1]

Vokiečiams užėmus Šiaulius, nuo jų rankos žuvo daug žmonių. Per trumpą laiką vienų tik lietuvių buvo suimta keli šimtai (kalbėjo, kad suimta apie 800 asmenų): tai buvo komunistai, tikri ar tariami sovietų kolaborantai, informatoriai ir panašūs. Ten pakliuvo daug niekuo nenusikaltusių Šiaulių miesto ir apylinkės gyventojų, kurie buvo įskųsti iš keršto. Tuos kalinius vokiečiai masiškai naikino. Esama žinių, kad 400 tų kalinių buvę sušaudyta. Kaliniai buvo sušaudyti be jokio teismo, remiantis tik tuo, kad jie buvo įtarti ir suimti.

Vietiniams gyventojams toks masinis dažnai visai be pagrindo suimtų žmonių žudymas kėlė siaubą ir pasipiktinimą. Grupė miesto lietuvių ryžosi kreiptis į vokiečius, kad pagaliau būtų liautasi žudyti tuos žmones, kurių kaltė ne tik neįrodyta, bet netgi netyrinėta. Delegacijos nariai kun. J. Lapis, P. Bugailiškis, J. Orlauskis ir dr. D. Jasaitis nuvyko pas Šiaulių apygardos komisarą Gewecke ir paprašė be pagrindo suimtųjų žudymą sustabdyti. Ateityje bausti tik tuos, kuriuos teismas pripažins kaltais. Komisaras tokį pareiškimą išklausė gana piktai, net grasino. Tačiau vis dėlto toks beprasmis žmonių žudymas liovėsi ir buvo išgelbėta ne viena jau įgrūsto į kalėjimą gyvybė.

[1] **Redaktoriaus pastaba:** tai tik pradžia sąrašo neprovokuotai sušaudytų lietuvių sukilėlių.

Joniškyje (Šiaulių apskritis) buvo suimti ne tik žinomi komunistai aktyvistai, kurie talkino raudonajam okupantui, bet ir be jokio pagrindo įtarti ar įskųsti asmenys. Daugelį ištiko toks pats likimas, kurio susilaukė Šiauliuose bei kitur į vokiečių rankas patekę nelaimingieji. Šaudant Joniškio žydus, be jokio teismo buvo sušaudyti ir minėtieji asmenys.

Įžengę ketvirtadienio popietę (06 26) į Smilgių miestelį (Panevėžio apskritis) ir apsistoję nakčiai vokiečiai nušovė tris ginkluotus sukilėlius – Daukšą, B. Šurną ir Žukauską, pavakare vykstančius į sukilėlių štabą. vokiečiai žinojo ginkluotų lietuvių ir daugumos gyventojų nuostatas sovietinio okupanto atžvilgiu. Nors nušovę partizanus vokiečiai – Wehrmachto kareiviai apgailestavo dėl to kas atsitiko, bet jų beatodairiškumas žudyti dėl atsiprašinėjimų nesumažėjo.

Ypač tragiškas likimas ištiko visą būrį Kupiškio ir jo apylinkės gyventojų. Sovietmečiu į Kupiškio gimnaziją mokytojauti atvyko šiek tiek lietuviškai pramokęs vokietis W. Loewe. Jis tuojau ėmė energingai gimnazijos moksleivius verbuoti į komjaunimą. Kai prasidėjo karas, paaiškėjo, jog Loewe yra repatrijavęs iš Vokietijos į Lietuvą, ir iš tikro buvo gestapo agentas. Atėję vokiečiai Loewe paskyrė vietos komendantu. Jis ėmė žudyti dažnai jo paties kone prievarta įrašytus į komjaunuolius lietuvius moksleivius, vienokiu ar kitokiu nusižengimu apkaltintus ar tik įtartus vietos gyventojus.

Pagal Loewe sudarytą sąrašą Kupiškyje buvo iššudyta apie 100 asmenų. Vokiečiams traukiantis iš Lietuvos, Loewe pabėgo į Vokietiją ir po karo gyveno Koelne. Sovietai jo nesučiupo, tačiau net 1967 m. iškėlė bylą keliolikai Kupiškio gyventojų, kurie dalyvavo 1941 m. sukilime ir esą "žudė tarybinius piliečius". K. Šniukas, A. Malinauskas ir D. Kriūka buvo nuteisti sušaudyti, o J. Karalius ir S. Grigas – po 15 metų "laisvės atėmimo su turto konfiskavimu, bausmę atliekant griežto režimo pataisos kolonijoje". Kodėl tik po 25 metų nuo jų tariamo nusikaltimo dienos tie asmenys buvo teisiami, nei sovietų valdžios organų, nei spaudos nebuvo paaiškinta, tačiau manoma, jog tos bylos okupacinei valdžiai prisireikę propagandos tikslams. Ko gero, šia byla buvo norėta diskredituoti į užsienį pasitraukusius lietuvius, kad esą ir jie "žudę tarybinius piliečius", kadangi be minėtųjų piliečių už akių teisti ir trys užsienyje gyvenę kupiškėnai.

Panevėžyje vokiečiai taip pat iššudė daug miesto gyventojų. Vienas pirmųjų gimnazijos kieme buvo sušaudytas tos gimnazijos direktorius Kesniūnas.

Redaktoriaus papildymas: *JAV gyvenantis iš Kupiškio kilęs žydas "Commentary" žurnale paskelbė, kad Birželio sukilimo Laisvės kovų epopėja Kupiškyje greitai virto kraugerių puota, garsiai skambant laisvės kovų dainoms, perduodamoms radijo bangomis. Buvo nužudyti jo tėvai. Sūnų žydą galima suprasti ir labai užjausti. Deja, sūnus nežinojo arba nenorėjo žinoti, kad Kupiškyje mirties "dainų ir muzikos" užsakovas buvo ne Lietuvos sukilėliai, o iš anksto Kupiškyje "inplantuotas" iš Vokietijos kilęs žiaurus ir klastingas gestapo agentas W. Loewe.*

Pagalba nukentėjusiems

Iš Lietuvos pasitraukus raudoniesiems, atsirado daugybė skubiai vykdytinų uždavinių. Tačiau svarbiausias reikalas buvo suteikti pagalbą nukentėjusiems nuo sovietų ir karo. Kaip minėta, tūkstančiai lietuvių žuvo kovodami su sovietais arba buvo sužeisti. Reikėjo pasirūpinti sužeistaisiais, jų bei žuvusiųjų šeimomis. Išėjusiems iš kalėjimų kaliniams taip pat dažnai reikėjo skubios pagalbos. Reikėjo ieškoti prieš pat karo pradžią į Sibirą išvežtųjų bei pasirūpinti jais ir likusiais jų šeimų nariais. Sovietai tūkstančius Lietuvos vaikų buvo išvežę į pionierių stovyklas. Reikėjo pasirūpinti ir šiais vaikais. Be to, dalis lietuvių karių, kurie buvo įtraukti į sovietinę armiją, kartu su rusais pateko į vokiečių nelaisvę. Reikėjo šiuos lietuvius surasti ir išlaisvinti. Šie skausmingi dalykai nedavė žmonėms ramybės, todėl susirūpinę dėl artimųjų likimo jie leisdavosi į kelionę ieškoti savo giminaičių.

Lietuvos Raudonasis Kryžius ėmėsi teikti nukentėjusiems pagalbą. Sovietams okupavus Lietuvą, ligi karo Raudonasis Kryžius dar išsilaikė kaip buvęs, nors okupantai jau buvo jam paruošę statutą bei jam vadovauti numatę gyd. Micelmacherį su keliais kitais komunistais, kurie turėjo vietoj buvusios Vyriausybės valdybos sudaryti Lietuvos Raudonojo Kryžiaus vykdomąjį komitetą. Tad jau 1941 m. birželio 25 d. "Į Laisvę" paskelbė šią Raudonojo Kryžiaus informaciją apie padėtį ir veiksmus karui prasidėjus:

Raudonojo Kryžiaus Vyr. Valdybos pranešimai

Jau 1939-1940 m. Lietuvos Raud. Kryžiaus Valdyba, nujausdama ypatingus įvykius, stengėsi apsirūpinti įvairiais reikalingais dalykais – sanitarinėmis mašinomis, medikamentais, personalo paruošimu ir kt.

Maskvai okupavus Lietuvą, ji visokiais būdais laviravo, kad galėtų išsaugoti kiek galima daugiau turto ir kad, apskritai nebūtų paralyžiuotas RK veikimas. Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, kai per dieną griuvo civilinė apsauga, Raudonasis Kryžius paėmė savo žinion Karo ligoninę su 150 ligonių, Miesto ligoninę, kurioje buvo apie 500 ligonių. Atsitraukdami raudonieji visiškai apleido savuosius ligonius: paliko juos be maisto ir niekam jų neperdavė. Raudonasis Kryžius dalį šių ligonių perdavė globoti kitoms ligoninėms, o dalį pasiliko minėtose ligoninėse ir visaip jais rūpinosi. Išsilaisvinus politiniams kaliniams, Raud. Kryžius skubiai teikė reikalingą pagalbą sunkiai sužeistiems ir sergantiems ligoniams. Ėmus veikti partizanams, R.K. sanitariniai būriai, ligoninės ir Greitoji Pagalba teikė jiems sanitarinę pagalbą.

Raud. Kryž. tuojau atkūrė Komitetą Nukentėjusiems nuo Karo Šelpti, kuris padėjo ne tik Politinių Kalinių Globos Komitetui, bet ėmė rūpintis visais, nukentėjusiais nuo karo.

Vokiečių okupacijos metu Lietuvos Raudonasis Kryžius šitaip dirbo tol, kol vokiečiai Laikinąją Lietuvos vyriausybę išvaikė. (Tai atsitiko po šešių savaičių, rugpjūčio 7 dieną). Vokiečių generalinis komisaras uždraudė vartoti Lietuvos Raudonojo Kryžiaus vardą, nes jis priminė

nepriklausomą Lietuvos valstybę, todėl vokiečiai nepakentė šio pavadinimo. Vietoj Lietuvos Raudonojo Kryžiaus buvo įkurta Savitarpinė pagalba, kurioje Lietuvos Raudonasis Kryžius sudarė autonomiškai veikiantį Sveikatos globos skyrių. Šitaip Raudonasis Kryžius ligi pat vokiečių okupacijos galo išsaugojo savo valdybą ir įstaigas. Jo pirmininko pareigas tuo metu ėjo gyd. V. Ingelevičius.

Vienas pirmųjų Raud.Kryžiaus ketinimų karo veiksmams nutolus nuo Lietuvos buvo sovietų kalėjimuose iškankintiems ir dažnai palaužtos sveikatos politiniams kaliniams sudaryti sąlygas atsigauti ir sustiprėti. Taigi Politinių kalinių globos komitetas iš karto ėmėsi kaliniams organizuoti vasaros poilsį. Tačiau tada, kai buvo tokia sumaištis, ne visada lengvai galėjai pasakyti, kas iš kalėjusių iš tikro buvo politinis kalinys, o kas kalėjo už kriminalinius ar kitokius nusikaltimus. Kad politinių kalinių vardu ir jų teisėmis negalėtų pasinaudoti kiti asmenys, Raudonasis Kryžius paskelbė, jog politiniai kaliniai, norį gauti lengvatų, apsirūpintų kalėjimų duodamais pažymėjimais, kuriuose būtų nurodyta kalinimo priežastis. Asmenys, kurie negalėjo tokių pažymėjimų gauti, privalėjo pateikti žinomų politinių kalinių paliudijimus.

Rūpinantis gyvaisiais, nepamiršti ir žuvusieji. Nukentėjusiems nuo karo šelpti komitetas, kuris buvo R.Kryžiaus dalis, kreipėsi į visus Lietuvos gyventojus ir prašė žinančius jam pranešti, kur yra raudonųjų išžudytų ir užkastų politinių kalinių ar civilių gyventojų palaikai, nes norėta juos surasti, atpažinti ir tinkamai palaidoti.

Be politinių kalinių nedelsiant teko susirūpinti sovietų į pionierių stovyklas išvežtais vaikais. Į tokią stovyklą Palangoje buvo suvežta 2500 vaikų. Karui prasidėjus, sovietų pareigūnai tuos vaikus bandė varyti pro Šventąją Latvijos link. Tačiau, vokiečiams ėmus pulti, tie sovietiniai pareigūnai išbėgiojo, vaikai buvo sugrąžinti į Palangą. Iš čia vaikai buvo perduoti tėvams. Tačiau ne visus tuos vaikus pavyko surasti. 429 vaikai kažkur buvo dingę, turbūt išvežti į Sovietų Sąjungos gilumą. 1942 m. pavasarį lydimas vokiečių kareivio į Lietuvą grįžo kauniečių Morkūnų sūnus Pranas, kuris buvo Palangos pionierių stovykloje. Tačiau iš to 10 metų berniuko nedaug pavyko sužinoti apie jį patį ir apie jo draugų likimą. To meto spauda apie jį rašė: *"Kol kas sunku su juo išsiaiškinti, ir ką nors smulkiau bei tikriau sužinoti apie iš Palangos išvežtų vaikų likimą. Jis pats kažkokiu būdu pateko į frontą ir buvo globojamas vieno politruko. Visą laiką gyvenęs su raudonarmiečiais apkasuose. Tekę pergyventi visokių baisenybių. Ir dabar jis yra visai prislėgtas įspūdžių, todėl sunku iš jo ką nors tikresnio sužinoti; jo pasakojimuose labai daug prieštaravimų; sunku supaisyti faktus ir atskirti tikrovę nuo fantazijos. Iš Palangos stovyklos gyvenimo jis vos beprisimena vieną kitą faktą, ypač kai kilo karas ir kai jis bėgęs su savo broliuku, apie kurį tačiau nieko smulkiau pranešti negali. Fronte gyvenęs neblogai, buvo pavalgęs, aprengtas (pilna*

kariška uniforma, kurioje jis grįžo ir joje matomas iš parsivežtos fotografijos) ir vyresniųjų globojamas. Priglaudusiam jį Raudonosios armijos daliniui patekus į vokiečių nelaisvę (Rytų fronto šiaurinėje dalyje), kartu pateko ir jis; jį nuvedė pas vokiečius vienas raudonarmietis, kuris mokėjęs vokiškai kalbėti, ir paaiškinęs vokiečiams, kas jis toks ir iš kur esąs; tuomet vokiečiai pasiėmę jį labai stropiai globoti, atšėrę, atkutinę ir pagaliau su specialiai pasiųstu kareiviu pristatę į Kauną, kurį jis vos beatpažino". (ĮL, 1942 - 125). To vaiko pasakojimai patvirtino prielaidą, kad dingusieji Palangos stovyklos vaikai buvo vežami į Rusiją ir ten – bent dauguma – ko gero pateko, nes visos paieškos šiapus fronto nedavė jokių rezultatų, nors buvo labai stropiai ir rūpestingai ieškota.

Besirūpinant ištremtaisiais prieš pat karo pradžią, reikėjo kaip nors išsiaiškinti, kur jie buvo vežami ir kur jie yra – ar sovietams pavyko juos nuvežti tolyn, ar jie liko vokiečių užimtose srityse. Beieškant pavyko šį bei tą sužinoti. Pavyzdžiui, Naujosios Vilnios stotyje buvo rasti dokumentai, iš kurių paaiškėjo, kad lietuvių iš šios stoties buvo išvežta: birželio 15 d. į Lokotą (Altajuje) – 1 225 asmenys, birželio 17 d. į Kolundą (Altajuje) – 2 625, birželio 18 ir 19 d. į Bijską (Altajuje) – 9 845, birželio 17 d. į Barnaulą (Altajuje) – 2 065, birželio 15 d. į Zacajno (Altajuje) – 175, birželio 20 ir 21 d. į Novosibirską (Sibire) – 5465, birželio 17 ir 21 d. į Medvežja Gora (Karelų-Suomių resp.) – 2345, birželio 15, 19 ir 21 d. į Starobelską (Ukrainoje) – 5075, birželio 21 d. į Makat Orenburgą (Kazachstane) – 1 015, birželio 16 d. į Babyniną – 455, birželio 18 d. į Minską (Gudijoje) – 175, birželio 22 d. į Oršą (Gudijoje) – 420. Iš viso per Naująją Vilnią iki birželio 22 d. buvo išvežta 30 485 asmenys. Tremtiniams išvežti buvo panaudota 19 traukinių, kuriems sudaryti teko pasitelkti 871 vagonų.

Šių tremtinių ieškoti buvo išsiųstos Liet. Raudonojo Kryžiaus ekspedicijos. Viena ekspedicija nuvyko net į Oršą, Minską ir Bobruiską, o Molodečne, Daugpilyje ir Vitebske buvo įsteigti pagalbos punktai. Šiaulių Raudonojo Kryžiaus atstovai, ieškodami lietuvių tremtinių, buvo nuvykę į Rygą ir Skirotovą. Deja, šios paieškos nedaug tedavė vaisių.

K. Vasiliauskas, vadovavęs ekspedicijai į Oršą, grįžęs spaudai apie ją taip papasakojo: *"Liepos 10 d. mūsų ekspedicija dviem autobusais išvyko iš Vilniaus. Iki Lebedevo važiavome be sustojimo. Sustoję Lebedeve apklausinėjome vietos gyventojus. Niekas nieko konkrečiai negalėjo nurodyti. Vienas kitas gyventojas papasakojo, kad matė einančių žmonių su ryšuliais, bet kas jie yra – gyventojai nežinojo. Vienas gydytojas nurodė, kad ligoninėje guli kažin koks sužeistas lietuvis karininkas. Nuvykę į ligoninę išsiaiškinome, kad tai buvo sunkiai sužeistas lietuvis kapitonas Valiulis, kuris prieš dieną išvežtas į Molodečną. Iš Lebedevo išvykome į Molodečną. Čia stotyje susiradome kapitoną Draugelį. Įsteigėme savo punktą. Aplankėme ligoninėj kapit. Valiulį, kuris guli nepalankiose sąlygose. Įpa-*

reigojome Molodečno punktą, kad pasirūpintų Valiulį atsiųsti Vilniun. Molodečnoj teko apsinakvoti. Sutikome čia daug žmonių (gudų), įvairiais būdais vykstančių ieškoti išvežtų savo artimųjų. Išsikalbėję su jais, nieko naujo apie tremtinius ir politinius kalinius nesužinojome. Tik vienas pilietis stotyje pareiškė, kad jam lietuvis geležinkelietis Kuodys stotyje pasakęs, jog jis lydėjęs vaikų (nežinia kokių) ešeloną. Minske jį rusai pašalino, o ešelono vadovybę perėmė patys. To piliečio nuomone, vaikai negalėjo būti toliau nuvežti kaip iki Oršos, kadangi toliau kelias buvo bombarduojamas. Molodečnoje susitikome dvi grįžtančias kalines iš Gardino (Liepinska ir Kipinska), kurios sėdėjo Minsko kalėjime. Birželio 23 dieną jos buvo iš kalėjimo išvežtos. Kartu su jomis buvo vežama ir daug lietuvių, tačiau pavardžių tų lietuvių jos nežinančios. Už Minsko visus vežamus išsodino ir pėsčius varė Červenės link. Pakelėje žymesnius asmenis atskirdavo ir šaudė. Nuo Červenės atskyrė moteris nuo vyrų. Moteris paleido laisvai, o vyrus tardė. Koks vyrų likimas – jos negalėjo pasakyti. Molodečnoje taip pat iš vieno piliečio, pavarde Kizik, sužinojome, kad jis girdėjęs, jog lietuvių ešelonai buvo vežami per Polocką Leningrado link. Palikę Molodečną, kuriame nieko konkretaus nepatyrėme, privažiavome Minską. Čia apsirūpinome leidimais vykti toliau, pasiėmėm degamosios medžiagos ir, sudarę tris grupes, vieni mūsiškių išvyko Červenės kryptimi, kiti – Borisovo kryptimi, o treti – pasiliko Minske. Minske likusioji grupė tuojau aplankė internuotų ir belaisvių stovyklas, didesnes miesto įstaigas. Mieste ir stovyklose lietuvių pabėgėlių nerasta. Mieste pranešėme apie Raudonojo Kryžiaus punkto įsteigimą. Geležinkelio stotyje pastatėm dežuruotoją. Į punktą ėmė kreiptis Lietuvos atbėgėliai... Tai daugiausia politiniai kaliniai arba išvežtieji anksčiau iš Gudijos (paskutiniu metu Lietuvai atitekusių sričių). Jais rūpinomės. Vietos minskiečiai ir tie visi, kurie buvo atvykę į punktą, apie lietuvius tremtinius nieko konkretaus negalėjo pasakyti, išskyrus gandus, kurie nepasitvirtino. Liepos 13 dieną į Minską grįžo ekspedicija, nukeliavusi Červenės kryptimi. Ekspedicija pakelėse klausinėjo keliaujančių žmonių. Jie pasakojo, kad daugiausia buvo vežama iš Minsko kalėjimo. Ar tarp jų buvo lietuvių – niekas negalėjo pasakyti. Totoris Karnickis, kuris gyveno už Červenės 3 km., prie kelio, išgirdęs šaudant, pats išsigandęs ir pabėgęs į mišką. Paskui jis sužinojęs, kad plentu varę žmones ir juos šaudę. Per šaudymą daug ir pabėgę. Sušaudyti buvo tik vyrai. Tam pačiam totoriui su kitais kaimynais sušaudytuosius teko laidoti dviejose vietose. Palaidota viso apie 40-45 žmonės. Kas jie buvo – totoris negalėjo pasakyti. Visi jie buvo civiliai, apsirengę geresniais ir blogesniais drabužiais. Minske tą pačią dieną daug kolchozininkų vežė cukrų. Apklausinėjome juos, ar kartais kur kolchozuose nėra prisiglaudusių žmonių. Iš kolchozininkų niekas nieko nežinojo. Tik viena moteris mums papasakojo, kad 6 km nuo Minsko, kažkokioje mokykloje esą daug įvairiomis kalbomis kalbančių žmonių. Nuvykę į tą vietą ir patikrinę, patyrėme, kad tai paprasti pabėgė-

liai iš Minsko. Liepos 14 dieną, nekantriai laukiant mašinos iš Borisovo pusės, atvyko dar viena mašina iš Vilniaus. Naujai atvykusieji mūsų Raudonojo Kryžiaus delegatai pasipylė po miestą rinkti žinių. Tačiau ir jiems nieko sužinoti nepasisekė. Tremtiniai nuo Minsko dingę kaip į vandenį. Pagaliau liepos 16 dieną ilgai užtrukusi grįžo ekspedicija iš Borisovo. Ji pakelėse buvo užtikusi žmonių, tvirtinančių, kad ešelonai su žmonėmis buvo pro čia vežami. Neprivažiuojant Borisovo – stotyje Kolodica – sužinota, kad pro čia ešelonai pravažiuodavo be sustojimo. Jie visi sustodavo Smalevici stotyje, su kuria telefonu susisiekusi ekspedicija sužinojo, kad joje ešelonų nebėra. Ir pačiame Borisove nieko nežinota. Iš stoties Krupki lietuvių kolonijos patirta, kad ir pro čia ešelonai buvo pravežti. Tie ešelonai Krupkuose sustodavo. Viduje vagonuose žmonės giedodavę šventas giesmes. Vietos lietuviai jiems davę vandens. Vežamieji paklausti, kur juos veža, nieko nepasakydavo, nes patys nežinojo. Mūsų ekspedicija ruošėsi vykti į Oršą, tačiau, prisiartinę prie Oršos per šešis kilometrus, turėjo grįžti, nes buvo karo laukas. Oršos apylinkėse, Toločene, viena gailestingoji sesuo papasakojo, kad apie birželio 26 dieną pravažiavo ešelonas su įvairių tautybių vaikais. Prie to paties ešelono buvo ir vagonų su užkaltais langais. Vagonuose buvo suaugę žmonės, kurie kalbėjo nerusiškai. Prie vaikų vagonų buvo palydovai, kurie išsišnekėjus seselei paaiškino, kad vaikai vežami į Orlovską ar Ivanovską. Paskutinis traukinys iš Toločeno išėjo birželio 26 dieną, vėliau jokie civiliai nebuvo vežami, nes liepos 1 dieną, susprogdinus geležinkelio tiltą, jau visi ešelonai buvo praslinkę. Ekspedicijos nuomone ir visų sutiktų geležinkeliečių tvirtinimu, visi tremtinių ešelonai turėjo būti jau kitoje fronto pusėje. Kad šis prileidimas yra teisingas, rodo ir tai, jog nė vienas iš tremtinių negrįžta. Kalbos, kad ešelonai buvo sudaužyti – yra neteisingos, nes niekur jokių pėdsakų neužtikta. Visur buvo kalbama, kad 7 km. nuo Borisovo esą sudaužytas tremtinių ešelonas. Patikrinus patirta, kad čia sudužę du vagonai ir garvežys. Po garvežiu gulįs politrukas ir aplink jį primėtytos šovinių dėžės aiškiai rodo, jog čia sudaužytas karinis ešelonas. Ekspedicija iš Bobruisko nieko konkretaus neparvežė. Puchovičių stotyje sutiktas Minsko geležinkelininkas papasakojo, kad birželio 13 d. jis buvęs Novosibirske ir vykęs į Maskvą. Maskvoje buvęs birželio 22 dieną. Pakeliui, Čeliabinsko stotyje, jam tekę matyti du ešelonus, Ufoje – vieną; iš viso už Maskvos sutiko apie 8-9 ešelonus. Visi tie ešelonai buvo su sargybomis." /ĮL, 1941-28/. Taigi, ekspedicija padarė išvadą, kad tremtinių ešelonai nesunaikinti ir jų jau nėra šioje fronto pusėje, o visus juos spėta išvežti už fronto.

Šiaulių Raudonojo Kryžiaus ekspedicija visuomenei apie savo žygio rezultatus paskelbė šiuos duomenis: *"Antradienį, birželio 24 d., kai didelė Lietuvos dalis jau buvo išvaduota iš okupantų jungo, Šiauliuose čekistai, vietos šnipelių padedami, dar visą naktį rinko iš apylinkės žmones ir vežė į kalėjimą. Trečiadienį, birželio 25 d., nuo 4 val. pradėjo visus*

politinius kalinius vežti sunkvežimiais į stotį, į paruoštus ir kalinių laukiančius vagonus. 7 val. darbas buvo baigtas. Iš viso išvežta politinių kalinių apie 120 žmonių, tarp kurių yra gydytojų, buvęs burmistras, daug studentų, mokytojų, karininkų ir ūkininkų. 8 val. 30 min. traukinys drauge su visais komunistais ir milicija išvažiavo Joniškio link. Susirūpinus išvežtųjų likimu ir Raudonajam Kryžiui mielai pritarus, buvo suorganizuota ta kryptimi kelionė. Išvykom iš Šiaulių liepos mėn. 21 d. rytą. Joniškio stoty patikrinome žinias, gautas iš Šiaulių geležinkelininkų, ir leidomės tolyn. Jelgava. Žinios beveik tos pačios. Čia buvo vagonai atidaryti ir kaliniams duota vandens gerti. Iš Jelgavos leidomės Rygos link. Antroj Rygos stoty radome tą patį budėtoją, kuris kaip tik birželio mėn. 27 d. budėjo, t.y. tą dieną iš ryto pravežė ir mūsų sekamus politinius kalinius. Stoty, kaip budėtojas papasakojo, norėta jų atsikratyti. Vienas čekistas rūpinosi nugabenti juos į Rygos centrinį kalėjimą, bet gavo neigiamą atsakymą, ir ešelonas nuvažiavo tolyn. Čia, smulkiai ištyrus buvo nustatyta, kad jų nešaudė, neišpjovė ir nepaleido, o išvežė ar Skirotovo, ar Valkos link. Aplankėme Rygos centrinį kalėjimą, ir čia radome 19 lietuvių, kareivių ir šiaip suimtų žmonių. Kiekvieną iš jų kuo nors apdovanojome, paėmėme jų sąrašus ir pažadėjome rūpintis, kad būtų paleisti. Kitą rytą dūmėm Skirotovo ir kitų stočių link. Čia sekimo sąlygos darosi labai neaiškios. Pačioje stotyje gauti duomenys jau neatitinka anksčiau gautųjų. Tik buvo aišku, kad ir čia niekas negirdėjo ir nematė didesnio skaičiaus iššudytų žmonių. Ir taip geležinkelio stotyse tikslesnių žinių nebuvo galima gauti. Vėliau teko sužinoti, kad į Maskvą paskutinis ešelonas ėjo birželio mėn. 26 d., o mūsų minimi politiniai kaliniai tik birželio 27 d. buvo atvežti į Rygą. Ta kryptimi jų toli jau negalėjo nuvežti. O į Leningradą mūsų minimieji politiniai kaliniai taip pat negalėjo patekti. Bet tai nėra patikrintas faktas. Šį Šiaulių Raudonojo Kryžiaus darbą toliau tęsia mok. A. Raulynaitis, gyv. Šiauliuose, Topolių g. Nr.8." (ĮL, 1941–29).

Nors šios ekspedicijos išvežtųjų nesurado, tačiau jos buvo reikšmingos: vienur kitur sutikta sužeistų, kalinamų ar šiaip karo išblaškytų lietuvių, kuriems vienaip ar kitaip buvo padėta. Štai vienos buvusios kalinės pasakojimas, kaip ją iš bėdų išgelbėjo iš Vilniaus į Minską atvykusi Lietuvos Raudonojo Kryžiaus ekspedicija: *"Aš dirbau Kaune, Geležinkelių 12 plote, – sako grįžusioji silpnu balsu. – Birželio 6 d. prievarta išvežė mane į Vilnių lankyti mašinistų padėjėjų kursus. Tačiau juose ne visi galėjo mokytis. Tie, kurie nepriklausė komjaunimui ar šiaip kuriai nors komunistinei organizacijai, buvo areštuoti ir kišami į kalėjimus. Ir mane birželio 17 d. areštavo. Kalėjime mane laikė iki birželio mėn. 22 d. Per šias šešias dienas jie mane, kaip ir kitus areštuotus, kankino įvairiausiais būdais: badydavo nagais smilkinius, mušdavo, daužydavo krumpliais ir vis klausinėdavo, ar nežinau, kas buvo svarbesnis šaulių veikėjas ar šiaip dalyvavęs tautinėse organizacijose bei dirbęs tautinį darbą. Tačiau apie tai aš nieko nežinojau, o jei ir būčiau žinojus, tai tiems kraugeriams nebūčiau sakiusi, – pasakoja įtūžusi pabėgėlė. Tru-*

putį aprimusi, tremtinė pradėjo pasakoti toliau: – Birželio 22 d. tie kraugeriai išvežė mane ir kitus iš Vilniaus į Minską. Mūsų vežė labai daug, į užpakalį atsigręžti neleisdavo, kad nematytum, kas ten darosi, o kas atsisukdavo, tą nušaudavo. Atvažiavus į Minską, uždarė kalėjime, 3-iame "aukšte" (ten yra 3-jų aukštų rūsys: į 3-jį kišdavo labiausiai persekiojamus). Netrukus mieste prasidėjo bombardavimas. Bombos siekė tik iki 2-ro "aukšto", 3-io nepasiekė. Tuo būdu mes likom gyvi. Tada mus per kitą pusę išvarė į kiemą, iš kur tuoj, net nedavę pasilsėti ir nevalgiusius, varė į Červenę (70-80 km. nuo Minsko) 2 dienas. Kurie būdavo silpnesni, nepaeidavo, tuos nušaudavo. Pradėjus bombarduoti Červenę, visi kaliniai išlakstė ir išsislapstė. Paskui pradėjom bėgti į rugius ir miškus, pakely užeidami pas ūkininkus gudus. Jie mus vaišingai priimdavo ir kaip įmanydami padėdavo. Jiems taip pat buvo įgrįsęs raudonojo siaubo teroras, ir jie džiaugėsi, galėdami iš jo išsilaisvinti. Bijodami bėgančios bolševikų kariuomenės, toliau keliavom Minsko pusėn. Ten sutikome jau vokiečių kariuomenę, kuri mus suvarė į stovyklas, bet kaip tik tuo metu iš Vilniaus buvo atvykusi Lietuvos Raudonojo Kryžiaus mašina. Tada mūsų padėtis paaiškėjo, ir mus aprūpino drabužiais, nakvyne, maistu. Pasistiprinę nutarėme leistis į kelionę, ir, kaip matote, mes jau čia, – šypsodamasi baigė pasakoti pabėgėlė." (ĮL, 1941–15).

Vienaip ar kitaip ištrūkusių iš enkavėdistų nagų ilgainiui ėmė rastis vis daugiau. Vienam kitam buvo pavykę jau prie Minsko ar net Oršos iššokti iš sunkvežimio ar vagono ir pabėgti. Pasirodo, gyvų išliko net ir po Červenės žudynių. Lietuvos Raudonasis Kryžius visiems jiems padėjo. Pagaliau Raudonasis Kryžius buvo pasiryžęs gelbėti ne tik buvusius kalinius ir tremtinius, bet ir visus kitus nuo karo nukentėjusius krašto gyventojus. Visam šiam darbui reikėjo ir darbininkų, ir lėšų. Tad Raudonojo Kryžiaus vadovybė netrukdoma ir susirūpino šiuo reikalu. Jau liepos 2 d. ji kreipėsi paramos į visą Lietuvos visuomenę šiuo atsišaukimu:

Lietuvos Raudonasis Kryžius kviečia visuomenę aukoti nukentėjusiems šelpti

LIETUVOS VISUOMENE!

Vokiečių narsioji armija atnešė Lietuvai išlaisvinimą iš raudonosios baudžiavos jungo. Visų krūtinės atsikvėpė lengviau, nes nebejaučiame pavojaus savo laisvei ir gyvybei.

Praeitų ir šių dienų įvykiai pareikalavo iš lietuvių daug aukų. Ištisos šeimos neteko savo narių, daug namų ir ūkių raudonieji sudegino. Šimtai šeimų liko be pastogės ir duonos kąsnio.

Daugelis partizanų-savanorių, kovojusių dėl Lietuvos laisvės, paaukojo savo gyvybę. Daugelis iš jų paliko senus tėvus, šeimas, našlaičius kūdikius, skubiai reikalingus globos ir aprūpinimo.

Daug mūsų garbingųjų piliečių, išsėdėjusių kalėjimuose per priešo valdymo laiką, grįžo iškankinti, išvarginti, netekę sveikatos. Daugelis iš jų nerado savo šeimų, turto. Šimtai jų reikalingi buto, rūbų ir ilgesnio gydymo. Jie užtarnautai laukia iš tauriosios Lietuvos visuomenės paramos ir pagalbos.

Tūkstančiai lietuviškų šeimų ir politinių kalinių yra išvežti į Sovietų Sąjungą. Jų grąžinimas į mūsų tėvynę arba kurios nors pagalbos suteikimas yra kiekvieno

susipratusio lietuvio pirmo rūpesčio pareiga.

Daug tėvų neranda savo kūdikių, o kūdikiai – tėvų. Visų jų akys nukreiptos į Raud. Kryžių.

Išsilaisvinusių lietuvių džiaugsmas reikalauja iš mūsų ir pasiaukojimo pareigos. Šiandien mes negalime užsidaryti vien savyje, savo šeimose, bet turime, atsisakydami dalies savo patogumų, savo auka, savo parama, kas kuo gali padėti tiems mūsų žmonėms, kuriems pagalba šiuo metu yra būtinai reikalinga.

Lietuvos Raudonasis Kryžius skubiai ir plačiu mastu dirba pagalbos teikimo darbą. Bet tatai reikalauja milžiniškų lėšų. Lietuvos Raudonasis Kryžius pasiimtąjį uždavinį galės atlikti pilnai ir gerai, jei Lietuvos visuomenė ateis jam į talką, gausiai aukodama ir šį darbą visokeriopai remdama.

Kiekvienas tikras lietuvis, užjaučiąs savo artimųjų nelaimes, savo laisva valia turi kuo gausiausiai aukoti.

Aukas prašome nešti: Kaune, Lietuvos Banke į Raudonojo Kryžiaus Įgaliotinio Įstaigos einamąją sąskaitą Nr. 160.009, o provincijoje – Lietuvos Banko skyriuose I Raudonojo Kryžiaus Įgaliotinio Įstaigos einamąsias sąskaitas.

LIETUVOS RAUDONASIS KRYŽIUS

Kaunas, 1941 m. liepos mėn. 2 d. *(ĮL, 1941–9)*

Tačiau net ir labai visuomenei pritariant Raudonojo Kryžiaus darbui, didelio pasisekimo būtų buvę sunku tikėtis be tinkamo šio darbo organizavimo. Tad paskelbti ir šie Liet. Raudonojo Kryžiaus paraginimai to darbo organizavimo reikalu:

Raudonojo Kryžiaus darbuotojams ir apskričių bei miestų gydytojams

Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Vyr.Valdyba siūlo buvusiems Raudonojo Kryžiaus darbuotojams, o kur jų nėra, apskričių ir miestų gydytojams imtis iniciatyvos tuojau sudaryti apskričių miestuose vietos Raudonojo Kryžiaus skyrių laikinas valdybas. Tos valdybos turi organizuoti pagalbą išlaisvintiems ir nukentėjusiems nuo karo veiksmų gyventojams.

Tam darbui reikia pritraukti plačiąją visuomenę ir prie Raudonojo Kryžiaus sudaryti visuomenės atstovų komitetus, kurie padėtų rinkti aukas pinigais ir daiktais ir prisidėtų prie šelpimo darbo.

LIETUVOS RAUDONOJO KRYŽIAUS PIRMININKAS

(ĮL, 1941-8)

Raudonojo Kryžiaus atsišaukimas į savivaldybes

Raud.Kryžius plačiu mastu organizuoja nuo karo nukentėjusių šelpimą. Valsčių, apskričių ir miestų savivaldybės prašomos kuo skubiausiai organizuoti tam tikslui komitetus. Ten, kur yra Raud. Kryžiaus skyrius, prašome su juo bendradarbiauti. Kur yra anksčiau buvęs skyrius – atgaivinti jį. Kur skyriaus visai nebuvo, apskričių gydytojai prašomi Raud.Kryžiaus skyrius įsteigti. Kur Raud. Kryžiaus skyrių nėra ir artimiausiu laiku nenumatoma įsteigti, vietos valsčių, apskričių ir miestų savivaldybės prašomos tuojau steigti minėtus nuo karo nukentėjusiems šelpti komitetus ir tuo būdu ateiti Raud.Kryžiui į talką. Valsčių komitetų veikimą turi koordinuoti apskričių komitetai. Apskričių komitetai, esant reikalui ir valsčių komitetai artimiausiu laiku sueina į betarpį kontaktą su Lietuvos Raud.Kryžiaus Įgaliotinio Įstaiga Kaune, Kęstučio g.6, tel. 27721.

RAUDONASIS KRYŽIUS

(ĮL, 1941-14)

Pačiame centre Raudonajam Kryžiui susikaupė tiek darbo, kad jis buvo priverstas kreiptis į visuomenę ir kviesti ateiti jam į talką. Paskelbtam kvietime buvo nurodyta, kad Raudonojo Kryžiaus įgaliotinio įstaigai reikia talkininkų aukoms rinkti, taip pat teisininkų ir buvusių policijos pareigūnų, kurie padėtų surašyti grįžusių politinių kalinių parodymus.

Į talką Raudonajam Kryžiui katalikišką Lietuvos visuomenę paskatino ir bažnytinė vyresnybė. Kauno arkivyskupas metropolitas paskelbė dvasininkams šį raginimą paremti Raudonojo Kryžiaus darbą ir paraginti tikinčiuosius taip pat jį kuo labiau remti:

Gerbiamiems Kauno Arkivyskupijos bažnyčių klebonams ir kuratams

Šiomis dienomis Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Vyr.Valdyba yra kreipusis į mane tokio turinio raštu:

"Lietuvos Raudonasis Kryžius šiuo metu rūpinasi nelaimės ištiktaisiais. Tūkstančiai senelių, kūdikių, našlių ir našlaičių liko be duonos, be pastogės, ir visų akys nukreiptos į Raudonąjį Kryžių. Be visų lietuvių paramos mes jokiu būdu neįstengsime suteikti nelaimingiesiems net minimalinės paramos. Čia galėtų daug prisidėti dvasiškija, kurios svarus žodis paskatintų visuomenę prisidėti prie nelaimingųjų šelpimo".

Todėl Raudonojo Kryžiaus Vyr. Valdyba prašo mane neatsisakyti tarti dvasiškijai šiuo reikalu atitinkamą žodį.

Gerbiamieji Konfratrai, Raudonojo Kryžiaus rūpestis nelaimės ištiktaisiais ypačiai šiuo metu turi būti mūsų visų, visų lietuvių rūpestis.

Raudonasis Kryžius yra pasiryžęs atlikti šelpimo darbą plačiu, net plačiausiu mastu; mes turime, kaip kas galime, jam padėti.

Paaiškinkite tat, gerbiamieji, šį reikalą artimiausią sekmadienį iš sakyklos savo parapijiečiams ir paraginkite juos padvigubinti jų dosnumą nelaimingųjų naudai; šalia paramos, kuri jų jau teikiama atskirai kiekvienoje vietoje, tegul jie gera širdimi prisideda prie bendrojo Raudonojo Kryžiaus pasiimtojo darbo teikti pagalbą savo piniginėmis ir kitokiomis aukomis nukentėjusiems dėl karo tautiečiams, o Visagalis Dievas, kuris regimai ypatingu būdu myli ir globoja mūsų tėvynę, atsilygins jiems už tikrai gerą krikščioniškos meilės darbą gausiomis savo malonėmis.

JUOZAPAS SKVIRECKAS
Kauno Arkivyskupas ir Metropolitas

Kaunas, 1941 m. liepos mėn. 15 d.

(ĮL, 1941-21)

Kiti Lietuvos vyskupai taip pat paragino savo vyskupijų dvasininkus ir tikinčiuosius remti Raudonojo Kryžiaus darbą.

Šie kvietimai talkinti Raudonajam Kryžiui ir visokeriopai remti jo veiklą susilaukė gana gyvo Lietuvos visuomenės pritarimo. Tuojau ėmė veikti keliolika atkurtų Raudonojo Kryžiaus skyrių, krašte buvo sudarinėjami nauji komitetai nukentėjusiems nuo karo šelpti ir jie nedelsdami ėmėsi darbo. Minėjome, kad iš Vilniaus ir iš Šiaulių net buvo pasiųstos ekspedicijos išvežtųjų kalinių, vaikų ir kitų tremtinių ieškoti. Apie Panevėžio Raudonojo Kryžiaus veiklą "Į Laisvę" Nr. 21 jau rašė:

"Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Panevėžio skyrius visuose Panevėžio apskrities valsčiuose renka aukas išvežtųjų, žuvusiųjų ar kitaip nukentėjusių nuo bolševikų teroro šeimoms šelpti. Ligi VII.7 surinkta 7.146,15 rb. "Maisto" kontoros tarnautojai ligi šių metų gruodžio 31 dienos pasižadėjo sumokėti 8.215 rb." Tas pat dienraštis Nr.23 apie A.Panemunės Raudonojo Kryžiaus skyrių rašė: *"A.Panemunėj įsteigtas L. Raudonojo Kryžiaus skyrius. Skyrius globoja miestelio ir valsčiaus žuvusiųjų ir sužeistų partizanų šeimas, buvusius politinius kalinius, išvežtųjų į SSSR šeimas ir nukentėjusius nuo karo."* Apie Ukmergę "Į Laisvę" Nr. 27 vėl rašoma: *"Liet. Raud. Kryžiaus Ukmergės skyrius savo veiklą jau pradėjo. Skyriaus v-bą sudaro pirm. kun. S .Telksnys, vicepirm.– apskr. gyd. Sukarevičius, sekret. – kun. E.Petrelevičius, ižd. – mokyt. S. Antanaitis, narys – K. Grajauskienė. Skyriaus veikla pasireiškia rinkimu aukų ir dalinimu pašalpų nukentėjusiems nuo karo, žuvusiųjų partizanų šeimoms pašalpų reikalingiems, išvežtųjų į SSSR likusiems šeimų nariams ir t.t. Skyrius taip pat registruoja išvežtuosius į SSSR ir rūpinasi jų suradimu. Be to, pastaruoju laiku dedamos pastangos L. R. Kryžiaus Komitetus įsteigti ir kitose aplinkinėse vietose Ukmergės apskrityje."*

Panašiai kūrėsi ir ėmė veikti Raudonojo Kryžiaus skyriai ar komitetai nukentėjusiems nuo karo visame krašte – ne tik apskričių miestuose, bet ir mažesnėse vietovėse.

Aukoms rinkti visur buvo steigiami pinigų rinkimo punktai. Didelėse vietovėse tokių punktų buvo įsteigta net keliolika. Kaune tokie punktai buvo įsteigti Kęstučio g.4, Laisvės al. 20, Savanorių prosp. 166 ir Vilniaus g. 2. Šie punktai veikė kasdien nuo 8 val. ligi 21 val. vakaro. Be to, vėliau aukų rinkimo punktai dar buvo įsteigti A. Fredoje – Sodininkystės mokykloj, Kauno elektros stotyje, Julijanavos kaimo kooperatyvo krautuvėj ir Karmelitų klebonijoj.

Ėmus veikti aukų rinkimo punktams, gyventojai aukodavo kartais net daugiau, negu galima buvo iš jų tikėtis. Į vieną Kauno aukų rinkimo punktą Lietuvos banko sargas atnešė visą savo mėnesio algą. Paklaustas, kaip jis tą mėnesį gyvensiąs, atsakė, jog kaip nors išsiversiąs. Esą svarbu, kad jo auka bent kiek palengvintų nelaimingųjų kančias. Užnemunės ūkininkai (jie buvo gana nukentėję nuo karo) į Kauną atgabeno daug maisto produktų labdarai. Dauguma Kauno vaistininkų pasižadėjo per 10 mėnesių aukoti tas pačias sumas, kurias sovietų valdymo metu buvo priversti pasirašyti vadinamiesiems paskolų lakštams. Kauno VIII gimnazijos dešimtųjų klasių mokiniai savo išleistuvėms numatytus pinigus – 240 rb. per dr. V. Viliamą paaukojo Raudonajam Kryžiui, nukentėjusiems šelpti. Panevėžio "Maisto" tarnautojai ir darbininkai, susirūpinę nukentėjusiais nuo bolševikų teroro, sudarė komisiją aukoms rinkti, kuriai pavedė iš visų miestiečių, norinčių aukoti, priimti raštiškus pasižadėjimus, kad jie dalį savo gaunamo atlyginimo skiria labdarai. Gana per trumpą laiką ko-

misija tokių pasižadėjimų gavo iš kontoros ir fabriko tarnautojų – 2 509 rb., iš krautuvių tarnautojų – 7833 rb., iš fabriko darbininkų – 37 622 rb. Taigi, vien tik iš Panevėžio miestiečių buvo gauti pasižadėjimai 67 964 rb. Turint galvoj tuo laiku gautus atlyginimus, tai buvo labai stambi suma. Svarbiausia, tai buvo ne tik pasižadėjimas. Dar iki liepos mėnesio pabaigos Panevėžio miestiečiai jau įmokėjo 3538 rb. labdarai.

Visa Lietuva išgirdo Lietuvos Raudonojo Kryžiaus raginimą padėti nukentėjusiems. Jo Įgaliotinio įstaiga nuo birželio 26 d. ligi liepos 14 d. – trumpiau nei per mėnesį – surinko 116 895,30 rublių. Čia buvo ne visos nuo bolševikų ir karo nukentėjusiems šelpti aukos. Įgaliotinio įstaiga buvo gavusi nemaža aukų daiktais. Raudonojo Kryžiaus skyriai ir vietos komitetai nukentėjusiems šelpti tuo pačiu laiku irgi buvo surinkę daug aukų daiktais ir pinigais. Raudonasis Kryžius liepos 24 d. paskelbė komunikatą: *"L.Raudonojo Kryžiaus kreipimasis į visuomenę aukų reikalu randa vis didesnį atgarsį. Aukoja visi lietuviai, kuo kas gali, ir šitos jų aukos padeda Raudonajam Kryžiui vykdyti sunkų nelaimingųjų šelpimo darbą. Nuo Kauno neatsilieka ir provincija. Pvz., birželio mėn. Čekiškės valsčiaus savivaldybė paaukojo įvairių daiktų už 6096 rb., Marijampolės koop. b-vė "Žagrė" už 4374,20 rb., "Drobės" partizanų štabas – 941,62 rb., o kiek kitų, kurie, kad ir negausiomis, bet nuoširdžiai teikiamomis aukomis stiprina L. Raud. Kryžiaus pastangas. Jiems visiems L. Raud. Kryžius nuoširdžiai dėkoja."* (*ĮL, 1941–27*).

Pašalpos skirstytos ne centralizuotai, o per Raud. Kryžiaus skyrius ar komitetus nukentėjusiems šelpti. Kadangi daug kas pagalbos kreipdavosi tiesiog į centrą, Raudonojo Kryžiaus įgaliotinio įstaiga paskelbė potvarkį, jog *"nukentėjusios šeimos ir pavieniai asmens, kuriems būtinai reikalinga parama, būtų šelpiami pirmiausia iš vietose turimų lėšų ir drabužių."* (*ĮL, 1941–27*).

LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ IR JOS VEIKLA

Vyriausybė papildoma

Jau 1941 m. birželio 23 d. per Kauno radiofoną buvo paskelbta, kad sudaryta Laikinoji Lietuvos vyriausybė bei paminėti jos kabineto nariai, tačiau pirmojo posėdžio ji susirinko tik rytojaus dieną, birželio 24. Jame dalyvavo tik nedaugelis jos narių. Ministras pirmininkas plk. K. Škirpa, užsienio reikalų ministras R.Skipitis ir krašto apsaugos ministras gen. S. Raštikis turėjo atvykti iš Berlyno. J. Masiliūnas, turėjęs perimti ministro pirmininko pavaduotojo pareigas, vidaus reikalų ministru numatytas V. Našević̆ius ir V. Statkus, kuriam turėjo būti pasiūlytos prekybos ministro pareigos, dar prieš karo pradžią buvo deportuoti į Rusiją. Darbo ministras J. Pajaujis, finansų – J. Matulionis ir žemės ūkio – prof. B.Vitkus dar buvo neatvykę iš provincijos. Posėdyje dalyvavo tik komunalinio ūkio ministras V. Žemkalnis–Landsbergis, pramonės – dr. A. Damušis, švietimo – J. Ambrazevičius ir kontrolės – P. Vainauskas. Su jais dar buvo Lietuvių aktyvistų fronto įgaliotinis L. Prapuolenis ir keletas kitų asmenų.

Susirinkusieji pasitarę nusprendė net ir tokiomis sąlygomis pradėti darbą. Kadangi min. pirmininko nebuvo, tai jo pareigas laikinai eiti buvo paskirtas J. Ambrazevičius, kuriam tas pareigas teko eiti, kol vokiečiai Laikinąją Lietuvos vyriausybę išvaikė. Kad vyriausybė galėtų susidoroti su jai iškylančiais uždaviniais, teko ją papildyti naujais nariais. Reikėjo skirti naujus narius ne tik išvežtųjų pareigoms perimti, bet ir iš naujo kuriamoms ministerijoms vadovauti. Tai buvo atlikta kooptavimo būdu. Teisingumo ministru buvo pakviestas M. Mackevičius, vidaus reikalų – plk. J. Šlepetys, susisiekimo – inž. A. Novickis, sveikatos – gyd. K. Vencius. Darbo ministro pareigas, kol atvyks dr. J. Pajaujis, sutiko eiti dr. P. Dielininkaitis, finansų min. pareigas, kol atvyks J. Matulionis, perėmė S. Lušys, o prekybos ministro pareigas laikinai turėjo atlikti kontrolės ministras P. Vainauskas. Vėliau visiems pritariant dar buvo paskirti ir viceministrai: J. Paknys – finansų, K. Germanas – susisiekimo, J. Rainys – švietimo, plk. J. Narakas – vidaus, J. Venclova – žemės ūkio, P. Padalis – prekybos, I. Kurklietis – teisingumo, A. Vaitiekūnas – pramonės ir V. Švipas – komunalinio ūkio.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė paskelbia apie savo veiklą

Laikinoji Lietuvos vyriausybė birželio 25 d., trečiadienį, "Į Laisvę" Nr.2 paskelbė atsišaukimą, kuriuo pranešė, kad jau yra atkurta Nepriklausoma Lietuvos valstybė ir kad sovietinės Lietuvos istorija yra baigta: su pakrikai pasitraukiančia Raudonąja armija pabėgo ir Maskvos pastatyti Lietuvos valdovai: vokiečių kariuomenė sparčiai žygiuoja pirmyn ir baigia išvalyti Lietuvos žemę nuo sukilimo sutrikdytų sovietų armijos likučių. Atsišaukime įvertinta vienų metų sovietų įvykdyta Lietuvos okupacija ir jos sunkios pasekmės darbininkams, ūkininkams, tarnautojams, visiems krašto žmonėms, jau nekalbat apie nežmoniško masto žmonių įkalinimus, trėmimus ir žudymus, pradedant įgyvendinti rusų imperializmo tikslus.

Atsišaukime išskirtinai pabrėžiama, kad sovietų karinės ir represinės dalys kartu su Maskvos statytiniais ir jų parankiniais daug iššudė nekaltų civilių gyventojų, kovose gausiai praliejo kraują mūsų partizanai ir atviro sėkmingo sukilimo dalyviai.

Šiandien visa tauta lenkia galvas prieš didvyrius ir kankinius, nukankintus ar herojiškai kritusius kovoje. Su meile paminėtos didvyriškos pastangos ir tų lietuvių, kurie, susitelkę po Lietuvių aktyvistų fronto vėliava, ruošėsi atstatyti nepriklausomą Lietuvą, ir ją atstatė. Vokiečių kariuomenės nesulaikomas žygis į Rytus padėjo mūsų tautai išsivaduoti iš sadistiškos fizinės ir moralinės priespaudos, įgalino mus paskelbti nepriklausomą Lietuvos valstybę, sustiprino pavergtųjų pasitikėjimą, kad ir mažos tautos nežūsta, nors laikinai ir būtų paglemžiamos. Todėl vokiečių armijos vykdomas žygis turi milžinišką reikšmę naikinant barbariškąjį, antižmogiškąjį antplūdį, kuris jau yra paskandinęs skurde apie 200 milijonų žmonių. Lietuviams, kurie visą laiką buvo ant ribos dviejų pasaulių, kurie vienerius metus buvo bolševizmo niokojami, tai gerai suprantama ir teigiamai vertinama. Tatai gali būti pagrindas, kuris jau net vienas šiuo metu duoda bendrą bazę artimiems tarpusavio bendradarbiavimo santykiams tarp didžiosios Vokietijos ir nepriklausomos Lietuvos. To bendradarbiavimo konkrečioms formoms išryškėjus, bus sudaryta nuolatinė Lietuvos vyriausybė ir prasidės naujai kuriamas atgimusios valstybės darbas. Nauja epocha, naujas gyvenimas atveria naujos kūrybos paskatas. Atkurtoje valstybėje bus sutelktos pastangos gerovei siekti visiems Lietuvos žmonėms, kuriems rūpi lietuvių likimas. Praėję sovietinės okupacijos metai ir sukilimo dienos parodė, kas ištikimi Lietuvos likimui. Tai lietuviai ūkininkai, darbininkai, mokslų siekiantis jaunimas. Todėl puoselėti jų savarankiškumą ir įvairiapusę gerovę – reiškia kloti patikimus pagrindus tautos gyvasčiai. Darbininkų ir ūkininkų sluoksniai – tai darbo Lietuva, ir todėl yra visai beprasmė okupanto piršta klasių kova. Mums brangus kiekvienas doras darbo

baruose lietuvis be luomo ir pažiūrų skirtumo. Iškilo kilnus tikslas apsaugoti dirbančiuosius nuo slegiančių privataus kapitalo ir valstybės išnaudojimų. Sovietinė Maskva primetė mums ne tik vergovę, bet ir monopolistinį valstybės išnaudojimą. Darbas pašvęstas tam, kad fizinio ir protinio darbo žmonės, valstybės piliečiai, pajustų, jog gyvenimas gerėja arba jam negerėjant matytųsi, jog užgriuvusi našta visus slegia vienodai, darniai veržiantis į geresnius laikus. Atsišaukime pažymima, kad įsibrovėlis iš Rytų visus visuomenės sluoksnius apiplėšė ir ėmėsi griauti gyvenimo pagrindus. Deja, karo našta slegia visą pasaulį, ir todėl parengtis naujoms negandoms būtina. Tačiau atkūrėme paneigtą nepriklausomybę. Tai mūsų stiprybės versmė sunkumams įveikti. Pasišventę ateities darbams, kaip ir šių dienų kovoms, eikim į Lietuvą mūsų. Atsišaukimo užsklandoje Laikinoji Lietuvos vyriausybė nieko nežadėjo, būdama įsitikinusi, kad tauta jos siekimus supranta ir pritaria renkantis Nepriklausomybę ir ryžtą aukotis ir viską pašvęsti Tėvynei Lietuvai.

Tada, birželio 25-ąją, Laikinoji vyriausybė dar buvo neįsisąmoninusi tikrųjų Vokietijos nacių tikslų Sovietų sąjungos okupuotose Baltijos šalyse, nors Sukilimo vadai – įkvėpėjai, nujausdami nacių kėslus, ryžtingai siekė pastatyti Vokietiją prieš įvykusį Nepriklausomybės atkūrimo faktą. Tai buvo sėkmingai pasiekta.

Pradedama kurti administracija

Sudarius Laikinąją vyriausybę teko tuojau pat kurti karinę, civilinę, ūkinę ir kitokią administraciją, nes raudoniesiems išbėgus kraštas buvo likęs be jokios administracijos. Kita vertus, buvo norima kiek galima daugiau čia susitvarkyti, kol dar vokiečiai neužėmė visos Lietuvos teritorijos ir neįvedė savosios tvarkos.

Pirmieji naujosios lietuviškos administracijos pareigūnai buvo paskirti jau pirmąją Laikinosios Lietuvos vyriausybės darbo dieną – birželio 24. Kad būtų kam administruoti pačios vyriausybės veiklą, dr. V. Viliamas buvo paskirtas ministrų kanceliarijos viršininku. Naujuoju Kauno burmistru buvo paskirtas K. Palčiauskas. Kauno karo komendantu tapo plk. J. Bobelis. Maisto tiekimu rūpintis buvo pavesta plk. V. Grudzinskui. J. Senkus paskirtas informacijos direktorium. Tą pačią birželio 24 d. buvo sudaryta Krašto gynimo taryba visoms ginkluotoms partizanų pajėgoms sujungti ir vadovauti, į ją įėjo gen. S. Pundzevičius, gen. M. Rėklaitis, plk. J. Vėbra, Kauno karo komendantas plk. J.Bobelis ir Kauno burmistras K. Palčiauskas. Visi paskirtieji tuojau pat ėmėsi savo pareigų: perėmė ar kūrė savo įstaigas, skyrė kitus reikalingus pareigūnus bei leido savo potvarkius skubiausiai tvarkytinais reikalais.

Karo komendantas perima Kauno apsaugą

Jau birželio 23 d. tvarkai Kaune palaikyti buvo pradėta organizuoti plk. L.Butkevičiaus vadovaujama vietinė apsauga. Jos štabas per Kauno radiją paskelbė keliolika potvarkių bei įsakymų, iš kurių vienas buvo skirtas net visam kraštui. Šio štabo buvo įsakyta: a) visur suorganizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų bei valstybinio turto apsauga; b) išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, kur tokių nebėra, vietinės apsaugos dalinio vadovybei juos laikinai paskirti; c) Kauno apsaugai mieste buvo paskelbta visų išlikusių karininkų ir puskarininkių mobilizacija. Vietinės apsaugos štabas paskelbtai mobilizacijai vykdyti Kauno miesto komendantu paskyrė mjr. Biknaitį. Laikinoji vyriausybė vietinės apsaugos štabo pradėtą darbą perėmė į savo rankas ir jo veiklą šiek tiek pertvarkė. Vietinei apsaugai vadovauti vietoj plk. L Butkevičiaus ėmė plk. A. Butkūnas. Mjr. Biknaitis buvo paskirtas Kauno karo komendanto plk. J.Bobelio pavaduotoju. Buvęs vietinės apsaugos štabo viršininkas A. Žemribas, tuomet turėjęs A. Kauno slapyvardį, buvo paskirtas tvarkyti Laikinosios vyriausybės ir vokiečių ryšius.

Atsakingas už Kauno apsaugą, plk. J.Bobelis skubiausiai tvarkytinais reikalais tuojau pat išleido kelis įsakymus. Pirmasis įsakymas:

Kauno Karo Komendanto įsakymas Nr. 1.

Visiems Kauno miesto ir apskrities gyventojams įsakau:

1. Asmenys, turintieji ginklus, tuojau privalo juos įregistruoti Kauno komendantūroje.

2. Policijos nuovadų viršininkams ir policijos valdininkams tuojau grįžti į tas pareigas, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d. Vykti į policijos nuovadas.

3. Šaulių būrių vadai ir jų padėjėjai tuojau organizuoja šaulių būrius tose pat vietose ir tose pat būstinėse, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d. Visi šauliai tuojau prisistato savo būrių vadams ar jų padėjėjams būrio štabo būstinėje.

4. Valdžios ir privačių namų savininkai ir kiemsargiai privalo žiūrėti, kad jų namuose nesislapstytų įtariami asmenys. Apie tokius asmenis tuojau pranešti policijai.

5. Visi Kauno miesto ir apskrities priešgaisrinės apsaugos pareigūnai privalo tuojau grįžti į savo pareigas.

6. Valdžios ir visuomenės turtą saugoti ir nenaikinti, nusikaltusius perduoti policijai.

7. Kauno mieste ir apskrityje draudžiu vaikščioti ir važinėtis nuo 23 iki 5 val. Draudžiamu laiku vaikščioti galima tik komendanto leidimu.

8. Nevykdantieji šio įsakymo baudžiami griežčiausiomis bausmėmis.

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 24 d.

Plk. BOBELIS
(MŽL, 68 p.)

Birželio mėn. 25 d. "Į Laisvę" numeryje, kuriame buvo atspausdintas ir Laikinosios Lietuvos vyriausybės atsišaukimas į tautą, pasiro-

dė kiti Kauno karo komendanto įsakymai:

Kauno Karo Komendanto įsakymai

Nr.2

Vokiečių kariuomenė su visais ginkluotais vyrais, neturinčiais mūsų atitinkamų įstaigų nustatytos formos raštišką pažymėjimų su štampu "Wehrdienst", elgiasi kaip su priešais, ir jų gyvybei gresia pavojus.

Kauno Karo Komendantūra nuo 15 val. šios dienos pradėjo išdavinėti atitinkamus pažymėjimus.

Kovos dalinių vadai privalo pasirūpinti visiems jų žinioje esantiems vyrams tokiais pažymėjimais. Pažymėjimai išduodami pagal sąrašus, pasirašytus dalinio vado. Sąrašai turi būti tuojau pristatyti į Kauno Karo Komendantūrą.

Vietovėse, kur dar nėra komendantūrų, pažymėjimų išdavimu rūpinasi atitinkami kiti vietos organai. Pažymėjimas pageidaujamas spausdintas su šiais žodžiais ir raidėmis:

"Sicherheitsdienst"

"L. N. P."

ir kampe su cheminiais dažais štampu "Wehrdienst".

Pažymėjimai visur išduodami vardiniai pagal sąrašą, patvirtintą kovos dalinių vado parašu. Pažymėjimus išduodančios įstaigos atsakingos už tai, kad pažymėjimai nepakliūtų į netinkamas, blogais tikslais rankas. Pažymėjimų ir štampų padirbimas yra valstybės išdavimas, ir už jį bus taikomos griežčiausios bausmės.

KAUNO KARO KOMENDANTAS

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 24 d.

Nr. 4

1. Visoms Kauno miesto kepykloms tuojau pradėti kepti duoną ir iki birželio 24 d. 18 val. įregistruoti Komendantūroje, Tiekimų skyriuje, turimas kepykloje atsargas.

2. Maistprekybai ir Lietkoopsąjungai Kaune, iki birželio mėn. 24 d. 18 val. pateikti Komendantūrai, Tiekimų skyriui žinių: a) bazių adresus, b) atsargas miltų, kruopų, makaronų, druskos, cukraus, o kitų maisto produktų atsargų žinias pateikti iki birželio mėn. 25 d. 12 val.

3. Visiems Kauno malūnams iki 18 val. pristatyti Komendantūrai, Tiekimų skyriui žinias apie grūdų ir miltų atsargas.

Komendantūros Tiekimų skyriaus telef. Nr. 211827.

Kauno Karo Komendantas
J.BOBELIS

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 24 d.

Nr.5

1. Visiems medicinos gydytojams, besiverčiantiems laisva medicinos praktika, įsakau iškabinti prie savo kabinetų raudonojo kryžiaus ženklą ir teikti medicinos pagalbą visiems sužeistiems.

2. Kauno miesto gyventojai, kurie naudojasi šulinių vandeniu, turi naudoti tik virintą vandenį.

3. Kauno vandentiekio vanduo yra visai švarus: tatai patvirtino visi padaryti

Apskričių viršininkams, apskričių savivaldybėms ir pirmaeilių miestų burmistrams

Aplinkraštis Nr. 5

Buvusių bolševikų veikėjų dalis yra išvykę iš Lietuvos teritorijos bei savo nuolatinių gyvenamų vietų, o kai kurie iš jų yra išsislapstę pas gimines ar pažįstamus. Tokiems gaivalams išaiškinti pavedama tuojau pradėti vykdyti miestuose ir kaimuose gyventojų judėjimui registruoti įstatymą ("Vyriausybės Žinios" Nr.653) ir tam įstatymui vykdyti taisykles ("Vyriausybės Žinios" Nr.684) tokia tvarka:

1. Apskrities viršininkas skelbimais ar per policijos bei vietos savivaldybių organus, kaip vietos sąlygos leidžia, paskelbia, kad visi atvykstantieji gyventojai turi būti nustatyta tvarka įregistruoti, o išvykę – išregistruoti, paaiškinant, kad už registracijos prievolės nevykdymą bus griežtai baudžiama.

2. Paraginti gyventojus, ypatingai namų savininkus ir valdytojus bei seniūnus, pranešinėti policijai ir kitiems atitinkamiems valdžios organams apie kiekvieną ne vietos gyventoją, atvykusį po š.m. birželio mėn. 21 d.

3. Kiekvieną naujai besiregistruojantį ištirti, kas jis per vienas, kur gyveno ir ką veikė bolševikų valdymo metu ir kokiu tikslu į naują apsigyvenimo vietovę yra atvykęs. Įtarimams esant, perduoti reikalą atitinkamiems policijos organams.

4. Jei pagal vietos sąlygas būtų reikalinga, įsakyti visiems gyventojams arba paskiroms gyventojų kategorijoms persiregistruoti arba imtis ir kitų reikiamų priemonių.

J. ŠLEPETYS
Vidaus reikalų ministeris
J. UNDRAITIS
L. e. Administracijos departamento direktoriaus p.
(MŽL, 83–84 psl.)

Sovietams traukiantis iš Lietuvos, nespėjo išvykti ir liko Lietuvoje iš įvairių Sovietų Sąjungos vietovių atvykusių asmenų. Daugiausia tai buvo karių ar kitų sovietinių pareigūnų žmonos, vaikai bei kiti šeimos nariai, kolchozininkai, atvežti aerodromams statyti, ir įvairūs buvusieji pareigūnai. Tais Lietuvoje niekam nereikalingais ir nepageidaujamais asmenimis taip pat reikėjo pasirūpinti bei nustatyti tam tikrą tvarką, kaip jie toliau gyvens ir kaip su jais elgtis administracijos organams. Tad rugpjūčio 23 d. Vidaus reikalų ministerija paskelbė šį įsakymą:

Apskričių viršininkams, apskričių savivaldybėms ir pirmaeilių miestų burmistrams

Aplinkraštis Nr. 7

Kai kuriose Lietuvos vietose pasiliko ir lig šiol tebegyvena buvusių bolševikų karių šeimos bei kiti asmenys, atvykusieji iš įvairių SSSR sričių. Šių visų asmenų suregistravimui nustatoma tokia tvarka:

1. Apskričių viršininkai skelbimais arba per policiją ar savivaldybes, kaip vietos sąlygos leidžia, įpareigoja visus bolševikų valdymo metu atvykusius asmenis užsiregistruoti vietos policijos nuovadose.

2. Vietos policijos nuovados turi užvesti tokių asmenų sąrašus (pagal alfabetus arba eilės tvarka), kuriuose įrašyti žinias: vardas, pavardė, tėvo vardas, gimimo vieta ir data, ar tarnavo bolševikų armijoje, jei tarnavo, tai nuo kurio laiko iki kurio, kokiose dalyse ir kokiose pareigose, partinė priklausomybė, kur Lietuvoje

gyveno ir kur dirbo bolševikų valdymo metu, dabartinė gyvenamoji vieta bei vardas ir pavardė asmenų, pas kuriuos gyvena.

Vietoje knygos galima pasigaminti atitinkamų žinių blankus, juos užpildžius, tvarkingai vienoje vietoje laikyti.

3. Kadangi tarp besiregistruojančių gali būti civiliai persirengusių karių arba asmenų, pasireiškusių bolševikų valdymo metu priešlietuviškai veikimu, – tokius asmenis pavedama gerai ištirti. Su persirengusiais kariais elgtis kaip su karo belaisviais, o veikusius prieš lietuvių tautos interesus – perduoti saugumo organams.

4. Čia paminėtus svetimšalius naudoti fiziniam darbui. Kur tokių asmenų yra didesnis skaičius – siųsti juos į darbo stovyklas.

Šiame aplinkraštyje paminėtų asmenų apgyvendinimą grupėmis (ar pavieniui) ir darbui jų panaudojimą sprendžia apskrities viršininkas, pagal vietos sąlygas ir susitaręs su vietos savivaldybėmis bei kitomis reikiamomis įstaigomis.

5. Šiame aplinkraštyje paminėtiems asmenims, nors jiems ir būtų leista gyventi pavieniui, jokie asmens dokumentai neišduodami, jų dabar turimus dokumentus reikia atimti, o tuos asmenis laikyti policijos priežiūroje, neleidžiant jiems išvykti iš gyvenamos vietos ir įpareigojant periodiškai registruotis policijoje.

6. Jei būtų pastebėtas čia išvardintų asmenų bet koks veikimas prieš esamąją tvarką, agitacija arba šiaip įtartinas elgesys – reikia griežtai reaguoti ir nusikaltusius asmenis suimti.

7. Smulkesnius šiuo reikalu patvarkymus, žiūrint vietos sąlygų, daro apskričių viršininkai.

8. Kiek šiame aplinkraštyje minimų asmenų apskrities ribose yra ir kaip jie sutvarkyti – pranešti Administracijos departamentui.

J. ŠLEPETYS,
Vidaus reikalų ministeris
J. UNDRAITIS,
L. e. Administracijos departamento direktoriaus p.
(MŽL, 84–85 psl.).

Ypač daug rūpesčių kėlė miškuose ir kitur besislapstą vokiečių išsklaidytų Raudonosios armijos dalinių kariai, buvusieji sovietiniai pareigūnai, prie kurių prisidėjo kai kurie vietiniai komunistai, o kai kur ir dalis vokiečių žiaurumų išgąsdintų žydų. Jau apie liepos mėnesio vidurį "Į Laisvę" korespondentas iš Pumpėnų rašė: *"Naktimis dar vis pasirodo būreliai gerai ginkluotų bolševikų kareivių, kurie apiplėšia ūkininkus ir visokiais būdais prigąsdina, prikankina ir net nužudo žmonių. Laukiame skubaus parėdymo dėl vietos šaulių apginklavimo, kad galėtume greičiau apsivalyti nuo tų plėšikų." (ĮL, 1941–18).* O tokių besislapstančių ir plėšiančių raudonųjų buvo ne tik Pumpėnų apylinkėj, bet ir daugelyje kitų Lietuvos vietų. Net Kauno pakrašty esančios A. Panemunės – Zuikinės apylinkės šaulių–partizanų būrys jau liepos 17 d. kreipėsi į Kauno komendantą ir nurodė, jog būtina vietos aktyviuosius šaulius – partizanus apginkluoti pistoletais. Gaudyti ir nuginkluoti tuos pakrikusius raudonuosius buvo imta vos tik frontas pasistūmėjo į rytus. Šitą darbą daugiausia savo iniciatyva bei jėgomis atliko vietiniai partizanai arba išvijus sovietus daug kur tuojau susiorganizavusi vadinamoji vietinė apsauga.

Apie tokią akciją "Į Laisvę" liepos 9 d. iš Krokialaukio praneša: *"Sugriuvus komunistų režimui, tuojau susikūrė vietinės apsaugos komitetas. Pradėta valyti apylinkes nuo besislapstančių atvykusių ir vietinių komunistų. Daugelis patys pasiduoda į nelaisvę. Kitus tekdavo įtikinti, kad apie paimtų į nelaisvę kankinimą yra prasimanymai. Tada jie iš miškų atsivesdavo būrius besislapstančių." Panašiai buvo veikiama ir daugelyje kitų krašto vietų. Linkuvoj "Partizanai su ūkininkų pagalba baigia gaudyti besislapstančius miškuose bolševikų karius. " (ĮL,1941–19).* Tačiau ne visur vietinėmis jėgomis buvo įmanoma šią pakrikusių bolševikų grėsmę likviduoti, todėl teko siųsti pagalbos iš centro. Kauno karo komendantūra į Jonavą, Ukmergės apskritį, Kaišiadoris bei kitas vietoves siuntė ekspedicijas miškams, kaimams ir miesteliams nuo pasislėpusių raudonarmiečių bei vietinių komunistų valyti. Kai kur tasai valymas truko gana ilgai. Ekspedicija Jonavoje ir Ukmergės apskrityje pasislėpusius gaudė nuo liepos 14 d. iki 25 d.

Šiuo būdu visų pakrikusių raudonarmiečių ir besislapstančių komunistų nepavyko išgaudyti, tačiau didesnė jų dalis buvo sugaudyti. Kol sovietai nepradėjo savo agentų bei partizanų į Lietuvą siųsti iš Rusijos, tol krašte buvo gana ramu ir saugu.

Prasidėjus karui ir vokiečiams įvedus maisto korteles, reikėjo rūpintis gyventojų maitinimu. Centralizuotam gyventojų maitinimui pasiruošta nebuvo. Net nežinota, kiek gyventojų teks šitaip maistu aprūpinti. Mėginant šį klausimą išaiškinti, buvo paskelbtas šis potvarkis:

Visų miestų ir miestelių burmistrams ir valsčių viršaičiams

Išaiškinti, kiek gyventojų reiks aprūpinti centralizuotai maistu, prašome tuojau atlikti miestų ir miestelių gyventojų suskaitymą. Suskaityti reikia gyventojus, neturinčius žemės, gyvenančius mieste arba miestelyje. Reikia surašyti žydų tautybės žmones nuo kitų piliečių skyrium.

Žinias prašome siųsti per vietos Apskričių Valdybas taip, kad Maisto Pramonės Valdyboje (Kaune, Laisvės a. Nr. 68–70, V aukštas) būtų gautas ne vėliau kaip 1941 m. rugpjūčio mėn. 1 d.

Jeigu valsčiuje yra pramonės įmonių, kurios turi darbininkų ir tarnautojų, gyvenančių ne miesto ar miestelio ribose, reikia atskira eilute duoti žinias apie įmonės pavadinimą ir skaičių žmonių, reikalingų maisto. Šis reikalas labai svarbus, todėl prašome visas įstaigas tai atlikti kuo skubiausiai.

Žinias teikti šia forma

Miesto ar miestelio pavadinimas.....
Apskritis.....

Iš viso žydų tautybės gyventojų	*asmenų skaičius*
iš jų vaikų iki 2 m. amžiaus	*" "*
" " " nuo 2 iki 4 m. amžiaus	*" "*
" " " nuo 4 iki 6 m. "	*" "*
Kitų tautybių gyventojų:	
iš jų vaikų iki 2m. amžiaus	*" "*

" " " *nuo 2 iki 4 m. amžiaus* " "
" " " *nuo 4 iki 6 m.* " " "

MAISTO PRAMONĖS VALDYBA

Kaunas, 1941 m. liepos mėn. 16 d.

Lietuvos gyventojai džiaugiasi sulaukę Laikinosios vyriausybės

Žinią, kad sudaryta Laikinoji Lietuvos vyriausybė, visi Lietuvos piliečiai sutiko su nepaprastu džiaugsmu. Ši naujiena turėjo labai didelės įtakos sukilimo prieš sovietus eigai. Sparčiai buvo imta kurti vietinę lietuvių administraciją.

Su kokiu džiaugsmu visa Lietuva sutiko Laikinosios vyriausybės sudarymą, rodo ne tik tai, kad žmonės, išgirdę šią žinią per radiją, verkė iš džiaugsmo, bučiavosi. Įvairių vietovių gyventojai savo naujajai vyriausybei siuntė sveikinimus bei linkėjimus su šimtais parašų. Sveikinimai buvo vežami dviračiais, arkliais ar net pėsčiomis, nes kitų susisiekimo priemonių nebuvo.

Galima sakyti, kad iš pradžių Laikinajai vyriausybei kokios nors opozicijos lietuvių visuomenėje nebuvo. Tik kiek vėliau opoziciją Vyriausybei sudarė voldemarininkai. Tačiau ta opozicija buvo jaučiama tik pačiame Kaune. Kitur apie tą opoziciją apskritai nedaug tebuvo žinoma, o kur žinios apie ją ir pasklisdavo, ten jai pritarimo nebuvo. Prof. Z.Ivinskis apie lietuvių visuomenės požiūrį į Laikinąją Lietuvos vyriausybę rašo: *"Kliūčių iš lietuvių visuomenės pusės Laikinoji vyriausybė veik neturėjo, nors kai kas asmeniškai ir buvo paliestas. Lietuvių visuomenė su džiaugsmo ašaromis buvo sutikusi pirmąją radijo žinią apie Laikinosios vyriausybės sudarymą. Avansu jai buvo visur visuotinis besąlyginis pritarimas. Visiems buvo svarbu, kad tai s a v a vyriausybė, ir jos veikimą rėmė visomis jėgomis. Maža kas domėjosi, kuris jos narys priklauso kuriai partijai, ar jis nuėjo į vyriausybę savo valia, ar savo politinės grupės sprendimu. Iš tiesų Laikinoji vyriausybė neturėjo tiesioginio ryšio su politinėmis grupėmis; pradžioje neturėjo nė policinių priemonių savo įsakymams paremti. Bet visuomenė juos vykdė nedvejodama, tenkindamasi Laikinosios vyriausybės moraliniu autoritetu". (ĮL, 1961–26/63).*

Ši žinia, kad jau sudaryta sava vyriausybė, buvo didelė paskata imtis ginklo ir tose vietovėse, kur sukilimas dar nebuvo įsiliepsnojęs. Visa tai rodė, jog sukilimas su ginklu prieš okupantus nėra tik vietinis įskaudintų žmonių atsikeršijimas, bet visos tautos kova už savo laisvę, kuri turėjo būti ranka pasiekiama su perspektyva, jei jau galėjo būti sudaryta vyriausybė, prabilusi į kraštą. Tad sukilimas plito visame krašte. Sukilėlių būriai visur buvo gausūs.

Susikūrus Lietuvos vyriausybei, buvo imta sparčiai organizuoti vietinę lietuviškąją administraciją, nes neliko jokios abejonės, jog iš tikro atkuriama sava valstybė ir sava valdžia. Kartu tai buvo didelis padrąsinimas toje administracijoje imtis pareigų. Be to, buvo nurodyta ir tos administracijos atkūrimo kryptis, nes buvo pasakyta, kad buvę nepriklausomos Lietuvos pareigūnai tuojau užimtų savo pareigas, kurias vykdė iki 1940 m. birželio 15 d.

Labai svarbus dalykas buvo ir tai, kad nepriklausomos Lietuvos vyriausybės sudarymas buvo nelauktas ir pritrenkiantis smūgis buvusios raudonųjų valdžios atstovams, pareigūnams bei šiaip šalininkams. Šis faktas jiems buvo įrodymas, kad jų byla yra jau pralaimėta ir kokių nors veiksmų imtis jai ginti nebėra prasmės. Vienur kitur tie žmonės iš bejėgiško įniršio padarė išsišokimų ar griebėsi smurto, tačiau tokių buvo vienas kitas. Kai kurie bandė bėgti ar net ir pabėgo, tačiau didžioji dalis nuleido rankas ir susitaikė pralaimėję, todėl sukilėliams buvo lengviau valdžią imti į savo rankas, greitai sukurti naują administraciją bei išsaugoti krašto turtą, kuris būtų buvęs sunaikintas. Buvo išsaugotos ir žmonių gyvybės, kurias būtų tekę paaukoti, jeigu raudonieji būtų priešinęsi.

Visame krašte atkuriama lietuviška administracija

Sudarius Laikinąją Lietuvos vyriausybę ir atkuriant centrinius lietuviškosios krašto administracijos organus, buvo imta sudarinėti ir vietinius valdžios organus tose apskrityse, iš kur Raudonoji armija buvo jau pasitraukusi. Laikinoji vyriausybė šitam darbe negalėjo ryškiau pasireikšti, nes gana greitai neteko priemonių ryšiams su provincija palaikyti. Tačiau žmonės visoje Lietuvoje patys sparčiai kūrė administraciją ir apskrityse, ir valsčiuose. Atliekant šį darbą, iš dalies buvo atsižvelgiama į dar prieš karo pradžią pogrindžio gautą instrukciją, kaip, raudonuosius išvijus, turės būti atkurta lietuviškoji administracija. Be to, buvo klausoma per radiją skelbiamų paraginimų ir nurodymų. Vėliau vokiečiai radiją paėmė į savo rankas. Visais įmanomais būdais įgalioti asmenys iš daugelio vietų vyko į Kauną ir tarėsi jiems aktualiais klausimais su Laikinosios vyriausybės nariais bei kitais pareigūnais. Spauda taip pat teikė naudingų nurodymų, kaip spręsti vieną ar kitą klausimą. Nors laikraščiuose ir nebuvo kalbama apie Lietuvos vyriausybę ar josios vardu skelbiama potvarkių, tačiau vietiniams pareigūnams pakako, jog ten buvo galima rasti ELTOS komunikatų, kuriuose pranešama, kad "kompetentingos įstaigos" padariusios vienokį ar kitokį sprendimą.

Buvo organizuojama vietinė apsauga, savo pareigas ėmė atlikinėti nepriklausomybės laikų tarnautojai. Jeigu jie neatsiliepdavo, tai buvo skiriami nauji, organizuojamas gyventojų aprūpinimas ir t.t. Kaip lietuviškoji administracija buvo atkuriama provincijoje, galime matyti

iš gana būdingo Zarasų pavyzdžio. Miesto pareigūnai, daugiau nei dvi savaites neturėdami jokio ryšio su Kaunu, sudarė komisiją įvairiems pareigūnams skirti, kurios nariai buvo agronomas, vienas iš partizanų vadų V. Butkys, raudonųjų nužudyto Zarasų karo komendanto plk. I. Pašilio našlė Pašilienė ir nepriklausomybės laikų Zarasų policijos nuovados viršininkas J. Juodvalkis. Išlikę Lietuvos Respublikos pareigūnai buvo paskirti į anksčiau eitas pareigas. Nuovados viršininku tapo J.Juodvalkis. Kadangi buvusio Lietuvos banko direktoriaus nepavyko surasti, tai toms pareigoms buvo paskirtas šio banko buhalteris Škirpa. Vėliau, užmezgus ryšius su centru, kai kuriuos pareigūnus paskyrė ir ministerijos. Pavyzdžiui, Zarasuose policijos vadu tapo J.Juodvalkis, kuris buvo toms pareigoms paskirtas vietoj sovietų deportuoto apskrities policijos vado B.Svilo. Tačiau atsiradus ryšiams su centru, dauguma minėtos komisijos paskirtų pareigūnų ir toliau vykdė savo pareigas. O pinigų apmokėti pareigūnams už darbą buvo gauta tik karo sąlygomis įmanomu būdu. Rusai, sunkvežimiu vežę Panevėžio banko pinigus, riedėjo per Raudinės upelio tiltą ir įlūžo. Daug pinigų ryšulių iš sunkvežimio sukrito į vandenį. Rusai sunkvežimį iš upelio ištraukė, bet neturėjo laiko pinigams surinkti, tad ir paliko juos vandenyje. Rusams nuvažiavus, įvykį matę vietos gyventojai subėgo tų pinigų rinkti. Kadangi Raudinės upelis yra prie pat Latvijos sienos, tai tuos pinigus rinko ir lietuviai, ir latviai. Sužinojusi apie tuos pinigus, Zarasų partizanų vadovybė pasiuntė būrį vyrų, kad bent dalį tų pinigų iš juos surinkusių ūkininkų atgautų. Partizanams iš lietuvių ir latvių pavyko surinkti apie pusantro milijono rublių. Pinigai buvo padėti į banką ir jais mokėtos apskrities tarnautojų algos.

Šitaip buvo atkuriama lietuviškoji provincijos administracija šiaurės Lietuvoje, iš kurios raudonieji išginti vėliau. Kaip vyko tas pats darbas vietovėse, buvusiose prie Vokietijos sienos, ryškiai parodo liepos 10 d. numerio "Į Laisvę" korespondencija iš Kybartų. Ten rašoma: *"Birželio 22 d. Kybartus pažadino pirmieji sprogimai tuoj po 4 val. (Maskvos laiku). Kaip pasienio miestui, nukentėti daug neteko: sudegė keletas namų, žuvo kiek civilių gyventojų. Bolševikų dauguma tuoj po pirmųjų šūvių pabėgo. Tik dalis laikėsi užsibarikadavusi komendantūroje, kiti slapstėsi namų rūsiuose. Birželio 24 d. [korespondencijoj klaidingai atspausdinta liepos 24 d., – A.G.] sudarytas vietos Lietuvių aktyvistų komitetas, vadovaujamas Kilikevičiaus, ėmėsi energingai veikti: suorganizavo policiją, kuriai vadovauja ats.leit. Aušrotas, paskyrė savo atstovus į miesto ir valsčiaus savivaldybes, pasirūpino vietos prekybos ir pramonės įmonių kontrole ir apsauga. Nuo pat pradžios suėjus į kontaktą su vokiečių karine vadovybe, darbas ėjo sėkmingai. Miesto gyventojai aprūpinti maistu ir kitomis pirmo reikalingumo prekėmis. Darbas komitetui palengvėjo, kai iš Kauno sunk. d. kalėjimo sugrįžo birželio mėn. pradžioje suimtieji kai kurie Kybartų veikėjai. Vienas iš jų, žinomasis kooperatininkas St. Orentas, vėl stojo vado-*

vauti Kybartų Ūkininkų Draugijai, Juozas Prapuolenis perėmė miesto burmistro pareigas, kurias jis yra ėjęs ligi pereitų metų vasaros. Žmonės džiaugiasi pasijutę išvaduoti iš bolševikų jungo."

Panašiu būdu palyginus greitai atsikūrė lietuviškoji apskričių, valsčių ir miestų administracija. Apie šį spartų procesą "Į Laisvę" liepos 12 d. numery rašė: *"Besibaigiant trečiajai savaitei nuo išvadavimo karo pradžios, gyvenimas mūsų krašte sparčiai žengia tvarkos link. Iš kompetentingų šaltinių patyrėme, jog visame krašte atkuriama civilinė administracija. Pareigūnai, dirbę ligi 1940 m. birželio 15 d., grįžta į savo senąsias vietas; kur tokių žmonių nėra, tenai kadrai papildomi naujais pareigūnais. Į normalias vėžes įeina ir savivaldybių darbas; beveik visose apskrityse eina pareigas apskričių viršininkai, policijos vadai ir kiti piliečių saugumo pareigūnai."*

Svarbiausius vietinės administracijos postus, apskričių viršininkų pareigas, užėmė į jas grįžę arba iš naujo paskirti: Alytaus – S. Maliauskas, Biržų – J. Zovė, Kauno – kpt. V. Moras, Kretingos – paskirtas O. Žadvydas, Marijampolės – V. Goštautas, Mažeikių – kpt. Jatulis, Panevėžio – T. Vidugiris, Raseinių – A. Sabaliauskas, Rokiškio – J. Mikėnas, Seinų–Lazdijų – J. Rugys, Šakių – V. Karalius, Šiaulių – J. Urbaitis, Tauragės – V. Mylimas, Telšių – Ramanauskas, Trakų – P. Brakauskas, Ukmergės – V. Vitkus, pav. – Kazys Petrulis, Utenos – B. Stosiūnas, S. Žukintis, Vilniaus – B. Draugelis, Zarasų – L. Gumbinas ir kt.

Didesniųjų Lietuvos miestų burmistrų pareigoms buvo paskirti: Vilniaus – K. Dabulevičius, Kauno – K. Palčiauskas, Panevėžio – inž. K. Reisonas ir Šiaulių – P. Linkus–Linkevičius.

Sukūrus lietuvišką administraciją reikėjo nuspręsti: mokėti prieš sovietinę okupaciją buvusias algas ar nustatyti naujas. Laikinoji vyriausybė, norėdama pabrėžti, kad ji kreipianti didesnį dėmesį į socialinį teisingumą, nei kad liaudies draugais skelbęsi raudonieji okupantai ar netgi Lietuvos Respublikos vyriausybė, nusprendė nustatyti naujus valstybės tarnautojų atlyginimus. Laikinoji vyriausybė paskelbė:

Sunormuotas atlyginimas

Kaunas. VII.15. ELTA. Atsižvelgdamos į tai, kad bolševikų laikais atlyginimo srityje tarp aukštesniųjų ir žemesniųjų valstybės tarnautojų buvo sudarytas labai didelis ir socialiniu požiūriu nepateisinamas skirtumas aukštesniųjų tarnautojų naudai, kompetentingos įstaigos nutarė:

Visose valdinėse įstaigose ir įmonėse tarnautojų mėnesinio atlyginimo maksimumą nustatyti 1 000 rublių, o minimumą 250 rublių.

Atlyginimams – čia nustatytųjų maksimumo ir minimumo ribose – sureguliuoti netrukus bus parengta atitinkama lentelė, kuria vadovautis įpareigojamos visos valdinės įstaigos ir įmonės.

Šis nutarimas veikia nuo š.m. liepos 1 d.

(ĮL, 1941–20).

Išvijus sovietus, lietuviškoji administracija atsikūrė Lietuvos Respublikos administracijos pavyzdžiu, tačiau naujoms sąlygoms prieškarinės Lietuvos administracijos sutvarkymas atrodė galįs kai kuriais atvejais ir nebetikti. Laikinoji vyriausybė nutarė visoms valstybinėms įstaigoms paruošti kol kas laikinus etatus. "Į Laisvę" liepos 29 d. paskelbė:

Dėl įstaigų etatų

Kaunas. VII.28. ELTA. Visoms valstybinėms įstaigoms pavedama parengti savo įstaigų laikinuosius etatus, kurie pradės veikti nuo š.m. rugpjūčio 1 d. Sudarant etatus, laikytis šių nurodymų:

Valstybinių įstaigų struktūrų ir tarpusavio priklausomybių pagrindu imti tuos santykius, kurie yra buvę valstybės aparate ligi 1940 m. birželio 15 d. Jei dėl pasikeitusių sąlygų negalima būtų jų atstatyti, tai leidžiama suprojektuoti etatus pagal naujas įstaigų schemas.

Rengiant etatų projektus, kaip būtinos sąlygos, laikytis didžiausios ekonomijos, o taip pat aiškumo ir paprastumo.

Šis potvarkis iš tikro buvo paskelbtas taip pavėluotai, kad įstaigoms jį vykdyti būtų labai sunku, nes rugpjūčio 1 d. buvo jau ne už kalnų. Jau rytojaus dieną potvarkis neteko reikšmės, nes tą dieną vokiečių civilinės valdžios generalinis komisaras von Rentelnas paskelbė, kad jisai perimąs buvusios Lietuvos Respublikos srities valdymą. Šis aktas įžeidė kovotojų už nepriklausomybę atminimą ir Lietuvą paženklino Rytų krašto "Reicho sritimi".

Vokiečių karinės valdžios laikysena ir veikla

Laikinoji Lietuvos vyriausybė pradėdama darbą tikrojo vokiečių nusistatymo dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo dar nežinojo. Ji triūsė su viltimi, jog po lietuvių sukilimo prieš sovietus ir vadinamosios talkos vokiečių armijai, Vokietija tą nepriklausomybę gal kiek ir susiaurins, tačiau visiškai josios neužgniauš. Tačiau ši prielaida buvo klaidinga. Vokiečiai Lietuvos nepriklausomybės nepripažino, nes buvo numatę ją kolonizuoti. Net pats Birželio sukilimas buvo prieš vokiečių norus bei valią. Tad kai Laikinosios Lietuvos vyriausybės delegacija, kurią sudarė J. Šlepetys, V. Žemkalnis–Landsbergis, L. Prapuolenis, Z. Ivinskis ir S. Lušys, birželio 25 d. prisistatė Kauno karo lauko komendantui gen. von Pohliui, iš jo išgirdo, kad jis negalįs kalbėtis su jais kaip vyriausybės atstovais. Vyriausybės ir krašto ateities klausimai priklausą Reicho vadovybei. Karinei valdžiai rūpi tik karo ir su juo susiję dalykai.

Karinės vokiečių valdžios atstovai elgėsi taip, lyg be jų krašte nebūtų jokios kitos valdžios. Taip pat ėmėsi priemonių, kad kokia nors kita valdžia, jei ir norėtų, neturėtų galimybės pradėti reikštis. Tiesa, vokiečiai neįsakė Laikinajai Lietuvos vyriausybei nutraukti savo darbą ir išsiskirstyti, tačiau atėmė bet kokią galimybę jai reikštis ir veikti. Radiją vokiečiai tuojau pat ėmė patys tvarkyti, neleido lietuvių vyriausy-

bei juo naudotis ir net minėti josios vardą. Paštas, telegrafas ir telefonas taip pat buvo valdomi karinės vokiečių valdžios ir paskirti naudoti tik kariniams reikalams. Civiliai jais naudotis negalėjo – įskaitant ir Laikinąją Lietuvos vyriausybę. Spaudai įvesta griežta cenzūra, kuri draudė apie lietuvių valdžią net užsiminti. Pasirodžius Laikinosios Lietuvos vyriausybės atsišaukimui į tautą, josios vardas "Į Laisvę" žurnale nebuvo daugiau minimas. Pašto ženklai, išleisti sukilimui paminėti, buvo konfiskuoti. Pagaliau buvo atimti ir Laikinosios vyriausybės turėti automobiliai. Nacių supratimu, niekur neminima ir neturinti jokios galimybės reikštis, Laikinoji vyriausybė turėjo būti ilgainiui pamiršta ir baigti savo dienas, prieš ją nesiėmus jokių radikalių veiksmų.

Tačiau toks ketinimas nekliudė vokiečiams palaikyti santykius su lietuvių administracijos įstaigomis. Jie buvo tik pasiryžę neleisti lietuviams skelbti savo Nepriklausomybės, sudaryti Suverenios valdžios bei organizuoti Tautinės kariuomenės. Vokiečiai norėjo, kad susikurtų vietinė administracija, kuri sutrukdytų krašte išplisti chaosui ir galėtų būti panaudota įvairiems jų potvarkiams vykdyti. Tais sumetimais jie nekliudė atsikurti prieš sovietų okupaciją buvusioms lietuvių administracinėms įstaigoms ir leido joms skelbti savo potvarkius bei veikti. Vokiečiai nekliudė paskelbti net ir Laikinosios vyriausybės nutarimų bei potvarkių, neprieštaravusių jų politikai bei išleistiems įsakymams. Tačiau paliepimai turėjo būti skelbiami ne vyriausybės vardu. Juos paprastai skelbdavo kaip ELTOS komunikatus, jog taip nutarusios bevardės "kompetentingos įstaigos", "kompetentinga teisminių įstaigų valdyba", Maisto pramonės valdyba, Mokesčių ir rinkliavų valdyba ir t.t. Vokiečiai neleido organizuoti Tautinės kariuomenės, tačiau jau sukurtus ir jiems reikalingus karinius lietuvių dalinius paliko.

Vos tik įžygiavę į kraštą vokiečiai ėmė skelbti savo potvarkius. Tie įsakai pirmiausia tvarkė karinio pobūdžio reikalus ir buvo skirti tvarkai užimtame krašte palaikyti. Tačiau potvarkiuose nebuvo išskirti – ypač vėliau – ir nacių politikos dalykai. Jau tą pat dieną, kai buvo paskelbtas Laikinosios Lietuvos vyriausybės atsišaukimas į tautą, "Į Laisvę" buvo išspausdintas ir šis karinės vokiečių valdžios potvarkis:

VISI TURI TUOJAU PRADĖTI DARBĄ

1 markė lygi 10 rublių

Visi valdininkai, tarnautojai ir darbininkai turi tuojau pradėti darbą savo ligšiolinėje darbovietėje. Niekas neturi teisės darbo vietos palikti. Priešingu atveju bus baudžiamas.

Prekybos įstaigos ir krautuvės, ypatingai maisto krautuvės, turi būti atidarytos. Ligi šiol nustatytos kainos ir toliau pasilieka galioje.

Vokietijos Reicho pinigai galioja santykiu 1 markė lygi 10 rublių.

KARINIS VIRŠININKAS

(ĮL, 1941-2).

Tai buvo ką tik įžengusių į Kauną vokiečių karinio viršininko potvarkis tais reikalais, kurie jam atrodė nedelsiant pertvarkytini. Rytojaus dieną, birželio 26, paskelbtas šis atsišaukimas:

LIETUVIAI!

Nenugalimi Didžiosios Vokietijos kariai ateina kaip Jūsų DRAUGAI IR GELBĖTOJAI NUO BOLŠEVIKŲ JUNGO.

Mes nešam Jums laisvę ir grąžinsime žmoniškas gyvenimo sąlygas. KAS LAIKYSIS RAMIAI IR PILDYS VISUS VOKIEČIŲ KARINIŲ ĮSTAIGŲ ĮSAKYMUS, TAM NĖRA KO BIJOTI.

Ginklus, amuniciją ir visokią karo medžiagą, taip pat sumuštosios Raudonosios armijos ir sovietų įstaigų nuosavybę tučtuojau reikia perduoti artimiausiam vokiečių kariuomenės daliniui arba artimiausiai komendantūrai arba pranešti, kur tai yra. Tučtuojau reikia pranešti artimiausiai vokiečių karinei įstaigai, kur yra paslėpta ginklų, amunicijos, karo medžiagos, maisto sandėlių ir kt. Taip pat reikia tuojau pranešti, jei kur yra pasislėpusių sovietų karininkų, kareivių ir bolševikų komisarų.

Kas nuslepia sovietų karius arba ginklus, amuniciją ir kitokią Raudonosios armijos ir SSSR nuosavybę arba ją pasisavina, bus sušaudytas. Taip pat bus sušaudytas, kas pasipriešins arba bandys susisiekti su priešu.

DRAUDŽIAMA KELTI KAINAS arba iš gyventojų ir vokiečių karių reikalauti didesnių kainų negu iki šiol yra buvusios arba vokiečių karinių įstaigų yra nustatytos. Priešingu atveju visos prekės bus konfiskuotos, krautuvės uždarytos ir kaltininkai suimti.

Mokėjimams naudojami ir toliau iki šiol apyvartoje esantieji banknotai, o taip pat Vokiečių Reicho pinigai (kursas: 1 reichsmarkė – 10 rublių).

Krautuvės, prekybinės įstaigos, viešbučiai ir kt. turi būti atdari, KIEKVIENAS PRIVALO BŪTI SAVO VIETOJE.

Kas sauvališkai paliks savo tarnybą arba darbo vietą, kas uždarys savo krautuvę arba įstaigą, tas be pasigailėjimo bus traukiamas atsakomybėn.

VYRIAUSIAS VOKIEČIŲ ARMIJOS VADAS
(ĮL, 1941-3).

Vokiečiai netrukus nuginklavo lietuvių partizanus, nors tai sakosi pasiūlęs vokiečių karo lauko komendantui gen. von Pohliui Laikinosios Lietuvos vyriausybės ryšininku prie jo paskirtas A. Žemribas. Apie tai jis "Draugo" 1964 m. kovo 18 d. numeryje rašė: *"Birželio 27 d. buvau paskirtas mūsų vyriausybės ryšio karininku prie vokiečių karinės vadovybės. Feldkomendantas buvo austras gen. Pohl, jo pavaduotojas maj. Hentschel. Birželio 28 d. pats patyręs, kad ginklas daugelyje vietų yra patekęs į neatsakingo elemento rankas, patariau gen. Pohl įsakyti komendantūroms Lietuvoje iš civilių ir buvusių kariškių ginklus surinkti. Toks įsakymas tą pačią dieną, mano suredaguotas, buvo pagarsintas per Kauno radiją. Išimtis buvo padaryta Vietinės apsaugos štabo nariams, Jonavos rajonui ir vietovėms, kurios dar vokiečių kariuomenės neapvaldytos. Kaune tačiau ginklus turį, ypač buvę nepriklausomos Lietuvos kariškiai, gen. Pohl įsakymu turėjo būti apjungti į savisaugos batalionus. Jie būsią reikalingi, kaip*

paaiškino komendantas, krašte tvarkai palaikyti. Mūsų to meto Laikinoji vyriausybė galvojo, kad tai yra užuomazga atsikūrusios Lietuvos kariuomenės ir tam reikalui vadovauti paskyrė pulk. A. Butkūną".

Paskelbtąjį partizanų nuginklavimo įsakymą privalėjo įvykdyti lietuvių įstaigos. Tad Laikinosios Lietuvos vyriausybės Kauno karo komendantui teko paskelbti šį įsakymą:

Kauno Karo Komendanto įsakymas Nr. 9

Kaunas, 1941 m. birželio 28 d.

Vadovybės įsakymu ligi šiol veikę partizanų daliniai perorganizuojami į reguliarų junginį. Ryšium su tuo visi partizanų daliniai, įmonių apsauga ir paskiri asmenys savo turimus visus ginklus ir karo medžiagą privalo ligi šiandien, birželio mėn. 28 d. 17 val. grąžinti perregistravimui Kauno Karo Komendantūrai. Nuo to pat laiko išduoti ligšioliniai leidimai ginklui laikyti ir vaikščioti nustoja galios. Asmenys, kurie nustatytu laiku ginklų perregistravimui į komendantūrą negrąžins, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu.

PLK. J. BOBELIS
Kauno Miesto ir Apskrities Komendantas (MŽL, p. 69).

Tą pat dieną buvo paskelbtas ir šis Kauno komendanto pranešimas apie pradedamą organizuoti apsaugos batalioną:

Kaunas, 1941 m. birželio 28 d.

Kauno Karo Komendantūros pranešimas

Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalionas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalione, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I aukštas, kambarys 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai. Registruojantis prašome pristatyti visus turimus karinius ir civilinius asmens dokumentus.

PLK. J. BOBELIS
Kauno Karo Komendantas (MŽL, p. 70).

Ligi šio skelbimo išspausdinimo prie Kauno karo komendantūros jau buvo būrys lietuvių karių, kuriuos buvo pradėjęs telkti dar vietinės apsaugos štabas. Šiam skelbimui pasirodžius, į šį būrį įstojo ir daugiau. Kaune prie karo komendantūros suformuoto Tautinio darbo apsaugos bataliono vadu buvo paskirtas plk. A. Butkūnas, o pavaduotoju mjr. A. Impulevičius.

Lietuvių partizanų nuginklavimą ir jie patys, ir visi krašto žmonės skaudžiai išgyveno. D. Bičiulis savo atsiminimuose apie tai rašė: *"Su vokiečių komendantūros įsikūrimu lietuviška partizaninė veikla visam krašte (išskyrus Vilnių, kuris tvarkėsi "autonomiškai") su kiekviena diena siaurėjo. Tuoj buvo išleistas įsakymas atiduoti ginklus. Tai buvo didžiausias smūgis mūsų kovotojams dar neapvaldytoj pafrontėj, kuri nebuvo apvalyta ir vėlesniais okupacijos metais. Tik neseniai tesužinojau (1964.03.18 "Draugo" pusl. pats pasisakė), kad tai mūsų paskirto vertėjo, buv. štabo*

pareigūno "nuopelnas". Gaila. Jei tuo metu būtų žinota, būtų gavęs "pylos". Aš dvi dienas ir naktis vargau skirdamas ginklus ir pasirašinėdamas atitinkamus leidimus (daugiau 6000), nes be jų sugautus su ginklais vokiečiai nušaudavo vietoj. Taip atsitiko su dviem partizanais, saugojusiais tiltą už Kauno. Sunkiai skyrėsi su ginklu daugelis senesniųjų kovotojų. Ypatingai pergyveno gen. G. B. Jokios pastangos nepadėjo jam pasilaikyti ginklo. Savaime aišku, kad kiekvienas okupantas pirmiausia pasistengia surinkti ginklus. Tai tik dienų klausimas. Tačiau negerai, kad vis savieji "pasitarnauja." (Draugas, 1966, Nr. 153).

Po to, kai karo komendantas buvo paskirtas Kaune, Laikinoji Lietuvos vyriausybė paskyrė komendantus ir kitiems krašto miestams bei apskritims. Vienas iš komendanto uždavinių buvo sujungti savarankiškai veikusius partizanų būrius bei atsipalaidavusius nuo sovietų ir savo krašte likusius lietuvius karius. Buvo tikimasi, jog vokiečiai leis atkurti Lietuvos kariuomenę. Partizanai ir kariai būtų sudarę pirmuosius tos kariuomenės dalinius. Tačiau šiems lietuvių planams vokiečiai griežtai pasipriešino. Gen. S. Raštikis savo atsiminimuose rašo: *"Man, kaip krašto apsaugos ministeriui, beveik nebuvo darbo, nes nebuvo sąlygų tam darbui plėsti. Vadinamoji sukilėlių karinė vadovybė jau anksčiau ne mano buvo paskirta. Ir ji jau buvo atlikusi savo pareigą. Kauno ir kitų miestų lietuvius komendantus vokiečiai paėmė savo valdžion ir naudojo savo reikalams. Aš neturėjau jokios įtakos tiems reikalams ir to meto sąlygomis negalėjau turėti." (Rš, II, 302–3).* Apie pačios Lietuvos kariuomenės atkūrimą atsiminimų autorius toliau sako: *"Iš pradžių aš kėliau klausimą ir apie Lietuvos kariuomenės atgaivinimą. Tuometinės beveik visos tautos nuotaikos šiam reikalui buvo labai palankios. Be to, maniau, kad, turint savo kariuomenę, būtų lengvesnė kova ir dėl politinės Lietuvos nepriklausomybės. Per tą patį gen. von Rocque įteikiau tuo reikalu raštą vyriausiajai kariuomenės vadovybei. Raštas ilgai ten gulėjo ir per tą laiką visiems mums paaiškėjo vokiečių siekiai Lietuvoje, todėl neradau jokio reikalo toliau rūpintis tuo klausimu, ir jis tapo neaktualus." (T.p. 305).*

Lietuvius jautriai palietė ir vokiečių elgesys su lietuviais karo belaisviais. Tie belaisviai buvo į Raudonąją armiją inkorporuotos Lietuvos kariuomenės kariai, kurie prasidėjus karui atsiskyrė nuo rusų ir į Sovietų Sąjungą nesitraukė, bet pasiliko savo Tėvynėje. Jie tikėjosi, kad vokiečiai bus teisingesni už ką tik išvytus sovietus ir pripažins Lietuvos nepriklausomybę bei leis atgaivinti jos kariuomenę. Tačiau vokiečiai nepripažino nei Lietuvos nepriklausomybės, nei leido kurtis jos kariuomenei. Vokiečiai tuos lietuvių karius, kurie patys perėjo į sukilėlių bei vokiečių pusę ir kovėsi su rusais, laikė karo belaisviais, nes kariai buvo suimti ginkluoti ir Raudonosios armijos uniformomis. Kai kuriuos lietuvių karius buvo net išvežę į belaisvių stovyklas prie Karaliaučiaus, o kitus uždarė tokiose pat stovyklose, įrengtose Lietuvoje. Likusiems

lietuvių kariams, kurie iš Pabradės ir Varėnos stovyklų susibūrė Vilniuje, birželio 26 d. vokiečiai oficialiai paskelbė, jog Lietuvos kariuomenė neegzistuojanti. Kariai buvo spiriami pasilikti vokiečių pagalbinėj tarnyboj arba eiti į badu marinamų ir visaip kitaip naikinamų sovietų belaisvių stovyklas. Tik po ilgų pastangų gen. S. Raštikiui pavyko iš vokiečių išsiderėti, jog lietuviai kariai bus paleisti namo. Anksčiau sudaryti Lietuvių savisaugos daliniai 1941 m. liepos 21 d. buvo išformuoti ir vietoj jų imta organizuoti savanorišką Vilniaus atstatymo tarnybą. Ta proga daug buvusių lietuvių karių galėjo grįžti namo. Taip pat bent iš dalies pavyko išlaisvinti ir patekusius į belaisvių stovyklas, tačiau lietuvius karius paleisdavo labai iš lėto. Lietuvius karo belaisvius ėmė leisti namo 1941 m. rudenį, bet tasai grąžinimas tęsėsi dar beveik ištisus 1942 m. Iš vienos stovyklos Vokietijoje grįžus pirmiesiems aštuoniems lietuviams belaisviams, "Į Laisvę" vasario 28 d. numeryje apie tų belaisvių paleidimo tvarką rašė: *"Šių mūsų tautiečių grįžimas turėjo užtrukti dėl tam tikrų techninių kliūčių. Grąžinti juos numatoma grupėmis taip pat po 8 žmones maždaug po dvi grupes kas savaitę, paeiliui su paleidžiamaisiais latvių ir estų karo belaisviais. Išleidžiant pirmiausia atsižvelgiama į amžių, sveikatos būvį, namie likusios šeimos gausumą ir pan. Kai kurie buvo tam tikrų įstaigų pareikalauti".* Toje stovykloje buvo dar likę 57 lietuviai karo belaisviai, 116 latvių ir apie 600 estų. Gyvenimo sąlygos stovyklose buvo labai sunkios. J. Vaičeliūnas apie tai rašo: *"1941 m. spalio 10 d. grįžau iš vokiečių nelaisvės. Kurį laiką gyvenau tuolaikinėje savo tėviškėje – Pasvalyje, kur Pumpėnų gatvėje Nr. 71 turėjau penkių kambarių namuką. Buvau laimingas, kad iš nelaisvės grįžau su pirmaisiais transportais. Kai kurie mano draugai nelaisvėje buvo išlaikyti dar penkis mėnesius ir tai žiemos metu. Jie iš nelaisvės grįžo patinę. Su vienu jų – ltn. Karosu kalbėjau Panevėžyje 1942 m. kovo pabaigoje. Tarp kitko pasakiau, kad 1941 m. prie Kūčių stalo prisiminiau ir savo draugus, likusius nelaisvėje. Jis papasakojo, kaip jie tą Kūčių vakarą lindę pro spygliuotą vielų tvorą, kad galėtų pasivogti kiek bulvių. Jo kūnas dar ir dabar buvo sutinęs, nors iš nelaisvės grįžo prieš tris savaites." (TŽ, 1967–48/931).*

Dėl tokių sunkių gyvenimo sąlygų stovyklose ne vienas lietuvių karo belaisvių savo eilės vykti namo ir nesulaukė. Jie numirė badu ar nuo tose stovyklose siautusių užkrečiamų ligų. Dėl tų "tam tikrų įstaigų reikalavimų" tenka pastebėti, jog vokiečiai sveikesnius ir tvirtesnius lietuvius karo belaisvius vertė stoti į savo kariuomenę arba užsirašyti darbams reiche, grasindami, jog neužsirašiusiųjų iš stovyklos nepaleisią. Nenorėdami tose stovyklose vargti ar net mirti badu, tokie belaisviai užsirašinėjo darbams ar kitokioms tarnyboms. Tai, matyt, palietė mažą karių skaičių.

Kaip ir buvo galima laukti, netrukus buvo paskelbtas maisto ir pramoninių prekių normavimas. Liepos 7 d. karo lauko komendantas paskelbė šį potvarkį:

Įsakymas dėl maisto produktų ir pramoninių prekių pardavinėjimo

Nuo šios dienos maisto produktai ir pagrindinės pramoninės prekės yra normuojamos. Šios prekės parduodamos atsižvelgiant jų reikalingumo. Maisto produktai parduodami tik už prekių pirkimo kortelių kuponus. Kitos pramoninės prekės (avalynė, drabužiai) parduodamos pagal specialius leidimus. Vokiečių Armijos kariams šių prekių išduodama tik esant skubiam reikalui pagal atitinkamo dalinio vadovybės reikalavimus. Civiliniams gyventojams normuojamoms prekėms pirkti leidimus išduoda Miesto Burmistras (Miesto Savivaldybė).

Normuojamas prekes be leidimų ir kortelių pardavinėti ir pirkti draudžiama.

Kaunas, 1941.VII.7.

KARO LAUKO KOMENDANTAS (ĮL, 1941–12).

Dar prieš įvesdami maisto produktų ir pramoninių prekių normavimą vokiečiai perėmė savo žinion maisto ir įvairių prekių sandėlius.

Korteles įvedė be jokio pasiruošimo, todėl sudarė daug sunkumų ir gyventojams, ir jas išduodančioms įstaigoms. Kokia susidarė padėtis tuoj po normavimo potvarkio paskelbimo, vaizdžiai parodė Kauno miesto savivaldybės spaudai pateikta informacija. "Į Laisvę" 1941 m. liepos 24 d. straipsnelyje "Kortelių sistema bus tobulinama" rašė: *"Pasiteiravus Kauno m. Savivaldybėje dabar aktualiais kortelių reikalais, buvo gauta šių informacijų. Dabartinė kortelių davimo sistema yra provizorinė. Neturėta tikslių gyventojų registracijos davinių. Namų savininkų daviniais darytas surašymas yra tik apytikris, nes kai kurie gyveno neįsiregistravę, o kiti įsiregistravę buvo iš Kauno išvykę. Pati kortelių sistema priderinta tik trumpam laikui, nes mažai garantuota nuo padirbinėjimų ir neteisėto panaudojimo. Apsisaugoti nuo klastojimo buvo nusistatyta taip sutvarkyti, kad gyventojai pirktų tik tam tikrose iš pradžių pasirinktose krautuvėse. Dabar laikinai teko nuo to atsisakyti, nes pirkėjai susiregistravo į krautuves neproporcingai jų pajėgumui. Tačiau ateityje numatoma sutvarkyti, kad pirkėjai pirktų tik savo rajono krautuvėse, iš anksto nurodžius, kurioje krautuvėje pirkėjas nori pirkti. Pirkėjo laisvė galės pasireikšti tuo, kad pareiškęs norą, galės įsiregistruoti kitoje krautuvėje. Dabar daroma gyventojų statistika. Skaičiuojama gatvėmis ar net jų atkarpomis. Atrodo, kad gyventojų pritvirtinimą prie krautuvių bus galima įvykdyti nuo š. m. rugpjūčio mėn. pradžios. Buvo kilęs klausimas dėl tų asmenų, kurie valgo valgyklose. Kas valgo tik valgykloje, tam klausimas lengvai išsprendžiamas – jis atiduoda visas korteles. Kebliau su tais, kurie valgo tik pietus. Su "Valgio" trestu susitarta, kad jis iš pietų valgytojų ims mėsos, miltų, kruopų, riebalų, kiaušinių ir trečdalį duonos kuponų. Kitam mėnesiui norima paruošti specialias korteles, laikinai atvykstantiems į Kauną ir valgantiems valgyklose. Tos kortelės bus duodamos tik esant rimtam reikalui (pvz., atvykusiems tarnybos reikalais ir turintiems atitinkamus liudijimus ir kt.). Pieno kortelės jau baigiamos dalinti. Jos išnešiojamos šeimoms į namus. Patyrimas parodė, kad interesantų kvietimas atsiimti korteles sudaro daug nepatogu-*

mų. Ar ir kitos kortelės bus išnešiojamos, dar neaišku. Ligonių maistu aprūpinimo klausimą svarsto atitinkamos įstaigos. Savivaldybė mato ir kortelių nepatogumą, nes jų atkirpinėjimas užima nemaža laiko. Pastebimas didelis noras pirkti pramonines prekes ne tik iš reikalo, bet ir dėl tam tikro psichozo. Teks prieiti prie taškų sistemos, bet jos įvesti dar negalima, kol nėra tiksliai apskaičiuoti prekių ištekliai, jų tiekimo galimumai ir būtinieji vartotojų reikalai. Šiuo metu provizoriškai duodami lapai prekėms pirkti, sprendžiant pagal reikalą. Ta sistema derinama prie taškų sistemos, kadangi perkantieji įtraukiami į kartoteką, ir ateityje tai galės būti įskaityta į taškų sąskaitą. Dabar veikia viena pirkimo lapų išdavimo kontora (Sapiegos g. Nr. 4). Netrukus tokias kontoras numatoma atidaryti Žaliakalnyje, Vilijampolėje, Aleksote ir Šančiuose. Kai bus atidarytos kontoros priemiesčiuose, bus galima kreiptis tik į vietines kontoras. Prekių pirkimo lapai duodami pagal anketas, iš kurių matyti reikalas. Numatytas ir tikrinimas butuose. Drįsusieji paduoti netikras žinias bus visu griežtumu baudžiami, nes jie skriaudžia tą visuomenės dalį, kuri gaminių tikrai reikalinga. Prie kontoros susidaro nemažos eilės, bet šiuo atveju jų išvengti beveik neįmanoma, nes mažne visi gyventojai nori šį tą įsigyti. Patiems reikalingiausiems numatyta išimtinė tvarka. Politiniams kaliniams, nukentėjusiems nuo karo ir kitiems, įrodžiusiems, kad prekės jiems tikrai reikalingos, prekėms pirkti lapai priešpiet išduodami be eilės, o popiet yra specialiai jiems skirtos valandos. Kontoros pajėgumas dar per mažas. Norint patenkinti normalų interesantų judėjimą, reiktų kontoros pajėgumą pakelti 150%, o dabartinėmis sąlygomis net ir padidintu pajėgumu eilių greit pašalinti nebūtų galima".

Liepos 14 d. buvo paskelbtas naujas vokiečių Karo Vado atsišaukimas į gyventojus, kuriame pabrėžta, jog aukščiausia krašto valdžia priklausanti vokiečių kariuomenės viršininkams, pakartojama viena kita jau anksčiau paskelbta nuostata ir pridėta nemaža naujų. Atsišaukimas buvo tokio turinio:

Atsišaukimas į gyventojus

Vokiečių kariuomenės užimtuose kraštuose aukščiausioji valdžia priklauso kariuomenės viršininkams. Jų nurodymai turi būti vykdomi.

Per 24 val. nuo šio atsišaukimo paskelbimo reikia grąžinti:

visus ginklus, amuniciją, rankines granatas ir kitus karo reikmenis;

visą sovietų kariuomenės ir sovietų valdžios turtą;

visas proklamacijas.

Nusižengimai bus baudžiami pagal karo įstatymus.

Išvardinti daiktai grąžinami į vokiečių komendantūras arba, kur tokių nėra, į miesto savivaldybę arba valsčiaus viršaičiui. Šie yra atsakingi už tų daiktų tvarkingą sukrovimą ir saugojimą.

Tuojau reikia pranešti:

apie ginklų, amunicijos, karo reikmenų, maisto ir pašaro sandėlius bei kitokį sovietų kariuomenės turtą;

apie besislapstančius sovietų kariuomenės karininkus, kareivius ir komisa-

rus bei kitus sovietams dirbančius asmenis;
apie pastebėtus parašiutu nusileidžiančius asmenis;
apie visus ginkluotus vyrus.
Už anksčiau minėtų asmenų perdavimą valdžios organams yra numatytos premijos.
Mirties bausme baudžiama:
kiekvienas vokiečių karininko, kareivio ar tarnautojo užpuolimas;
kiekvienas pasikėsinimas prieš vokiečių kariuomenės įrengimus, susisiekimo priemones ir bet kokias įmones;
sovietų kariuomenės karininkų, kareivių, komisarų ir kitų sovietams dirbančių asmenų slėpimas bei šelpimas; šie asmenys tuojau perduotini valdžios organams.
Be to, draudžiama ir pagal karo įstatymus baudžiama:
karišku žinių perdavimas žodžiu, raštu ar kitokiu būdu;
ne Didžiosios Vokietijos ar ne vokiečių užimtų kraštų radijo stočių klausymas;
žydams turėti radijo aparatus;
uždaryti krautuves, valgyklas ir restoranus;
kainų kėlimas, parduodant vokiečių kariškiams ar gyventojams. Nepildžius šio įsakymo bus baudžiama uždarant parduotuvę ar konfiskuojant prekę;
išeiti iš namų nuo 22 val. iki 6 val., žydams nuo 20 val. iki 6 val.;
vaikščiojimas tarp vietovių anksčiau minėtu laiku; žydams aplamai draudžiama apleisti gyvenamas vietas.
Visi gyventojai privalo dirbti savo darbą ir laikytis ramiai.

KARO VADAS (ĮL, 1941–18).

Pasirodžius šiam potvarkiui liepos 19 d. spaudoje buvo paskelbtas šis priminimas: *"Atskirais atsitikimais pastebėta, kad civiliai asmenys įsileidžia į kalbas su pravedamais rusų–bolševikų belaisviais. Dėl karinių sumetimų kiekvienas su rusų–bolševikų belaisviais pasikalbėjimas yra griežtai draudžiamas"*. Tą pat dieną ELTA paskelbė ir šį vokiečių potvarkį dėl žydų: *"Kaunas, VII.18. ELTA. Įvesta tvarka žydai įvairias prekes pagal korteles galės pirkti tik jiems skirtose krautuvėse. Kitur žydams pirkti draudžiama"*.

Karo metu vokiečiams reikėjo daug darbo jėgos. Tad, vos tik okupavę Lietuvą, vokiečiai ėmė jos rūpintis. Liepos 15 d. buvo išspausdintas šis jų atsišaukimas į lietuvius:

LIETUVIAI!
darbas yra duona

Per bolševikiškąjį padegėjų niekšingą viešpatavimą ir nesuvaldomumą daugelis jūsų neteko darboviečių. Jų atstatymas gali vykti tik iš lėto.

Kol Lietuvoje dar visiems darbo nepakanka, vokiečių kariuomenė duoda jums galimybės dirbti kaimyniniuose Rytprūsiuose. Darbo atlyginimo atžvilgiu jūs ten būsite visiškai lygūs vokiečių darbininkams ir galėsite paremti savo artimuosius savo santaupomis. Vokiečių kariuomenė laukia, kad visi sveiki nevedę lietuviai, vyrai ir moterys, pirmoje eilėje bedarbiai, įrodys savo pasiryžimą atsikurti užsiregistruodami darbui. Padėti atsistatyti galite tik darbu! Kas tačiau nenori dirbti, tas negali reikalauti duonos.

Žinių apie darbo sąlygas ir kita gausite artimiausiame verbavimo punkte.

Kadangi karo metu naftos gaminiai vokiečiams buvo labai reikalingi, tai naujieji šeimininkai ilgai nedelsdami juos visus ir susirankiojo. Dėl naftos produktų vokiečiai išspausdino šį potvarkį:

PARĖDYMAS

Apie draudimą vartoti ir prievolę registruoti atsargas visų mineralinių alyvų ir mineralinių (naftos) gaminių

1. Tuojau šį parėdymą paskelbus uždedamas draudimas visiems mineralinių alyvų ir mineralinių (naftos) gaminių ištekliams, nežiūrint, ar tai būtų valstybinė, kooperatinė ar privati nuosavybė. Pardavimas ir kitoks naudojimas prekių, kurioms uždėtas draudimas, draudžiamas.

2. Kas turi daugiau, kaip žemiau išvardintus kiekius mineralinių alyvų bei jų gaminių, privalo įregistruoti Lietūkio skyriuje arba vietos kooperatyve:

a. benzino, gazolio ir žibalo atsargas didesnes nei 200 litrų,

b. auto alyvų bei tepalų, taip pat traktorių alyvų bei tepalų daugiau kaip po 50 litrų kiekvienos rūšies,

c. pramoninių alyvų bei tepalų daugiau kaip po 50 litrų kiekvienos rūšies.

Vietos kooperatyvai, surinkę tas žinias ir pridėję žinias apie savo atsargas, perduoda jas Lietūkio Skyriui ar rajoniniam kooperatyvui, laikančiam naftos gaminių paskirstymo sandėlius. Pastarieji, taip pat pridėję žinias apie savo atsargas, skubos keliu persiunčia Lietūkio Naftos Gaminių Skyriui, Kaune, Laisvės al. Nr. 22.

3. Pramonės įmonės, kurios ir toliau veiks, gali palikti sau alyvų ir tepalų (žiūr. 2 punkto c) 4 savaičių atsargą ir šio kiekio neregistruoti.

4. Už šių nuostatų nepildymą bus baudžiama.

pas. LINCKE,
Majoras, Ūkio Komendantas

Kaunas, 1941.VII.25

Anksčiau pateiktieji potvarkiai ir atsišaukimai yra daugiau susiję su karu bei karo ūkiu. Bet vokiečiai nepamiršo ir palyginti mažiau kasdienių reikalų reikšmingumo. Nemažos politinės svarbos reikalas jiems buvo vėliavų kėlimas. Kad, be vokiečių, niekas kitas nereikštų savo tautinių jausmų, buvo pasakyta:

Gyventojams

Keturios savaitės praėjo nuo Vokiečių Kariuomenės įžygiavimo į Pabaltijį. Per tą laikotarpį gyventojai, iškabindami visuose namuose ir pastatuose vėliavas, išreiškė kartu su Vokiečių Kariuomene dvigubą džiaugsmą dėl išlaisvinimo iš bolševikų smurto ir dėl vokiečių pasisekimų.

Nuo liepos mėn. 22 d. bendras ligšiolinis vėliavų iškabinimas baigiamas. Nuo to laiko pagal vokiečių papročius iškabinti vėliavas reikalinga tik tuose namuose, kuriems tai bus įsakmiai nurodyta Vokiečių įstaigų.

KARO VADAS

Šio draudimo Pabaltijo tautoms kelti savas ar savo nuožiūra vėliavas buvo be jokios atodairos laikomasi. Net Kaune, Karo Muziejaus bokšte, ir Vilniuje, Gedimino pilies bokšte, buvo uždrausta kelti lietuvių tautinę vėliavą. Tik po ilgų pastangų gen. S. Raštikiui pavyko gauti leidimą prie Karo Muziejaus iškelti tariamą istorinę – iš tikro valstybi-

nę – raudoną su baltu vyčiu lietuviškąją vėliavą, o Vilniuje vokiečiai nė šiai iškelti leidimo nedavė. Ten bemaž ligi okupacijos galo buvo iškelta vokiečių vėliava. Tik prieš pasitraukdami iš Vilniaus, okupantai lietuviams pranešė, jog leidžia šalia vokiečių vėliavos Gedimino kalne iškelti ir lietuvių tautinę vėliavą.

Tačiau vokiečių draudimas lietuviams iškelti savo tautinę vėliavą paliko gal skaudžiausią, bet ne blogiausią įspūdį. Didesnį pasipiktinimą sukėlė pirmomis okupacijos dienomis karinės vokiečių vadovybės pareikštas reikalavimas, kad Kauno miesto savivaldybė įsteigtų jų reikalams viešuosius namus. Vėliau gyventojus apėmė ir siaubas, nes vokiečiai ėmė gaudyti mergaites ir jaunas moteris ir prievarta jas gabenti į tuos namus.

Tą patį naujieji okupantai darė ir Vilniuje, kur mergaites ir jaunesnes moteris ėmė gaudyti gatvėse.

Žudikų komandos

Vokiečių armijai žygiuojant per Lietuvą, įkandin traukė ir vadinamos Einsatzgruppen. Tai buvo specialios komandos užimtame krašte naikinti į nacių priešų sąrašus įtrauktoms gyventojų grupėms.

Dar 1940 m. kovo 3 d. Hitlerio gen. A. Jodlis padiktavo artėjančio karo su sovietais Richtlinien – pagrindinius nuostatus. Tuose nuostatuose A. Jodlis jau nurodė, kad *"žydiška bolševikinė inteligentija kaip ligšiolinė liaudies prispaudėja turi būti pašalinta"*. Vėliau išleistame įsakyme buvo konkrečiai nurodyta, jog komunistiniai pareigūnai bei aktyvistai, žydai, čigonai, sabotažininkai ir agentai turi būti laikomi tais žmonėmis, kurių pats egzistavimas kenkia dalinių saugumui, todėl be tolimesnių tyrinėjimų šie žmonės turi būti naikinami – *"ohne weiteres Verfahren hinzurichten sind." (žiūr. Der Orden, p. 329).*

Šiam uždaviniui vykdyti saugumo policijos ir saugumo tarnybos (Sicherheitspolizei und des SD) vadui R. Heydrichui buvo įsakyta organizuoti ir paruošti minėtas Naikintojų grupes (Einsatzgruppen). Kadangi tarp nacinių Vokietijos žinybų vyko gana kietos varžybos dėl įtakos užimtuose kraštuose, tai Heydrichas pavesto uždavinio ėmėsi labai energingai, ir 1941 m. gegužės mėnesį jau turėjo 3000 vyrų, kurie buvo suskirstyti į keturias grupes. Tie 3000 esesininkų buvo specialiai apmokyti Prečo pasienio policijos mokykloje (Pretzsch an der Elbe), netoli Wittenbergo.

Naikintojų grupės (Einsatzgruppen) žygiavo, buvo aprūpinamos bei apgyvendinamos kaip ir Wehrmachto daliniai, bet jų drausmę ir specialią veiklą tvarkė Reicho saugumo vyriausioji valdyba (Reichssicherheitshauptamt). Kiekviena Naikintojų grupė (Einsatzgruppe) buvo bataliono dydžio. Grupė A, kuri veikė ir Lietuvoje, turėjo 990 vyrų: 9% – Gestapo, 3,5% – SD, 4,1% – kriminalinės policijos, 13,4% – Tvarkos policijos (Ordnungspolizei), 8,8% – svetimšalių pagalbinės policijos ir 34% – Waffen SS (Waffen SS – tai visų ginklo rūšių, lygiagreti

Wehrmachtui, ištikimiausia Hitleriui kariuomenė).

Tos grupės žygiavo neatsilikdamos nuo fronto dalinių, kad galėtų išnaudoti staigaus užpuolimo teikiamus pranašumus. Kaip pastebi H. Hoehne, dažnai dėl miesto dar buvo kovojama, o pirmieji Einsatzgruppen daliniai jau žudė. Kaunas, Mintauja, Ryga ir Talinas tų grupių buvo užimti kartu su fronto daliniais. Čia veikė Einsatzgruppe A, kurios viena Sonderkommando buvo Kaune, o kita – Rygoje. Vilnius buvo Einsatzgruppe B veikimo plote, todėl jame veikė ir tos grupės Sonderkommando.

Pastangos sudrausti smurtininkus

Lietuviškajai administracijai dar tik kuriantis arba naujoms jos įstaigoms dar nesugebant rūpintis viešąja tvarka, įvairiose Lietuvos vietovėse pasitaikė ir išsišokimų, sauvaliavimo bei smurto. Taip atsitiko dėl kelių priežasčių. Visų pirma sovietinių pareigūnų bei komunistinių aktyvistų veiksmai labai papiktino visuomenę, todėl kerštas, linčo teismai ar panašūs dalykai pasidarė labai tikėtini. Daugelio žmonių šeimos ar kiti artimieji buvo išvežti arba iššudyti. Treti buvo išėję iš sovietinių kalėjimų, kuriuose buvo žiauriausiai kankinami arba grįžę iš miškų, kur jie buvo priversti slapstytis, gelbėdamiesi nuo kalėjimų, kankinimų ar net mirties. Gana daug šito smurto kaltininkų su besitraukiančiais sovietais nespėjo pabėgti ir liko Lietuvoje. Likusiose sovietinių įstaigų bylose buvo rasti okupantų pakalikų sudaryti sąrašai: kas turi būti išvežtas į Sibirą, nukankintas ar suimtas. Tautos išgamų rašyti įskundimai, dėl kurių ne vienas buvo tardomas, kalinamas ar net nužudytas. Visa tai patyrus, nukentėjusiems reikėjo daug valios susilaikyti nuo keršto ir ne visi pajėgė susivaldyti, o kai kurie net manė, jog būtina su išdavikais atsiteisti. Juolab, kad Lietuvos valstybės konstitucijos vykdymą pirmasis okupantas sugriovė, o antrasis visomis galiomis trukdė atkurti.

Antrą smurtininkų grupę sudarė buvę įvairūs sovietiniai pareigūnai ar šiaip aktyvistai. Matydami, jog jų sovietinio laikotarpio veikla gali dabar jiems skaudžiai atsiliepti, jie mėgino įsiteikti naujiesiems okupantams. Kaip būdingą pavyzdį galima suminėti Šiaulių advokatą P. Požėlą–Kolokšą, kuris pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis su savo sudarytu būriu įvairiuose Šiaulių apskrities miesteliuose iššudė daug žydų. 1943 m. pavasarį buvo pats sušaudytas, kai vokiečiams kiti įteikė aiškių įrodymų, kad P. Požėla–Kolokšas sovietinės okupacijos laiku buvo NKVD agentas. Jis buvo ne vienintelis mėginęs taip gelbėtis. Mosėdžio žydus iššudė buvę komjaunuoliai. Vilniuje daugiausia iš sovietinių pareigūnų bei komjaunuolių buvo sudarytas būrys, kuris vokiečiams padėjo vykdyti įvairias egzekucijas. Tie sovietiniai aktyvistai taip ėmė visur veržtis, kad "Išlaisvintas Panevėžietis" savo 1941 m. liepos 4 d. numeryje net rašė: *"Dėl spartuolių ir šiaip visaip pasižymėjusių, bolševikams valdant, tuojau pranešti redakcijai trumpai, bet aiškiai, nurodant, pvz., kiek, kada, kur, kokias bolševikines tal-*

kas, paskaitas toks turėjo, kiek uoliai raudonuosius kampelius kūrė, sieninius laikraščius rašė ir organizavo, korespondencijas ir straipsnius laikraščiams rašė, įsakymus davinėjo, bolševikines dainas dainavo ir jaunimą mokė dainuoti ir t.t. Matote, šiandie tokie "spartuoliai" jau stengiasi brautis į lietuvišką darbą ten savo mizernas asmenybes tuo pridengti".

Be to, karo pradžioje susidariusios sąlygos leido pasireikšti įvairiems asocialiems, liguistos dvasios, iškrypusiems bei demoralizuotiems asmenims. Apsimetę patriotais ar prisidengdami kitokiais visuomeniniais tikslais, jie ėmė grobti svetimą turtą, persekioti, įskundinėti ir net žudyti.

Šitokio elgesio žmonių juo labiau ėmė daugėti, kad naujieji okupantai dažnai tokių veiksmų ne tik nesmerkė, bet dar skatino, ypač jeigu tie veiksmai buvo nukreipti prieš žydus, komunistus ar tariamus komunistus. Jau minėtasis D. Bičiulis tarp kitko rašo: *"Jau minėjau, kad aną lemtingą naktį gestapininkai pradėjo siautėti prieš žydus. Dalyvavę apiplėšime du mūsiškiai buvo areštuoti ir perduodami mūsų pačių sudaromam teismui. Tačiau gestapas pasakė – halt ir buvo paleisti." (Draugas, 1966, Nr. 153).* Kretingos mieste ir apskrityje siautėjo Tilžės Gestapo globojamas Jakys. Šis pilietis po karo Vokietijoj už karinius nusikaltimus buvo nubaustas penkeriais metais kalėjimo ir ten mirė. Deja, karo metais ir viešoji mūsų policija, ir saugumas buvo bejėgiai jį sulaikyti. Tik su dideliais sunkumais ir beveik klasta Jakį pavyko atgabenti į Marijampolę ir čia areštuoti. Nors buvo kaltinamas net areštuotų moterų išprievartavimu ir šaudymu, vokiečių netrukus buvo iš lietuvių perimtas ir paleistas. A. Valatkaitis, lietuvių saugumo pasiųstas į Kretingą ištirti Jakio nusikaltimų, turėjo bėgti, nes grėsė Gestapo areštas.

Ši padėtis sukėlė lietuvių visuomenės ir valdžios įstaigų susirūpinimą. Laikinoji vyriausybė ir lietuviškoji visuomenė nemanė, jog visus sovietinių pareigūnų bei jų aktyvistų padarytus nusikaltimus reikia pamiršti, o jų vykdytojus palikti ramybėje. Laikinoji vyriausybė pasisakė prieš bet kokį savavališką smurtą ir įskundinėjimus, nepritarė įskųstuosius be teismo žudantiems okupantams ir panašiems nežmoniškumams. Už įvykdytus nusikaltimus turėjo būti baudžiami tik juos padariusieji ir tik teismui išnagrinėjus jų bylas bei juos pripažinus kaltais.

Gerai Laikinosios vyriausybės susirūpinimą dėl aukščiau minėtų dalykų atspindi šis Šiaulių apygardos teismo prokuroro raštas Tauragės apskrities viršininkui:

Daugelis lietuvių (Lietuvių aktyvistų fronto nariai ir kt.), kurie gerai pažįsta bolševikiškąjį terorą, bolševikinę apgaulę ir visas bolševikines okupacijos gyvenimo ir darbo sąlygas, šiuo metu Šiaulių apygardos teismo prokuratūrai pareiškė savo susirūpinimą dėl vykstančių kai kuriose apygardos vietose lietuvių suiminėjimų ir lietuvių naikinimo.

Susipažinęs su įvykusiais ir tebevykstančiais Šiaulių apygardoje lietuvių areštais, randu, kad daugelis lietuvių suėmimų, nors šiuo metu suėmimai kai kuriose vietose yra tolygūs perdavimui sušaudyti, kai kur yra padaryti be rimto pagrindo ir be jokio

tyrimo. Daug kur suėmimai padaryti labai lengvapėdiškai ir dargi suvedant asmeninės sąskaitas. Nėra nė vieno miesto, miestelio ir valsčiaus, kur patys lietuviai nesuiminėtų lietuvių. Suimtųjų lietuvių tarpe yra tarnautojų, ūkininkų, amatininkų, darbininkų, moterų, nepilnamečių jaunuolių ir dargi vaikų (15–16 metų). Daugelyje vietų suimtiesiems, nepadarius jokių kvotų, jau yra įvykdytos mirties bausmės. Teko konstatuoti labai liūdnų faktų, kad į suimtųjų lietuvių skaičių pateko visai dorų lietuvių. Kai kurie lietuviai aktyvistai pasigedo net savo slapto lietuviško veikimo draugų, kurie tik iš prievartos viešai dalyvavo bolševikiniam "maskarade" ir dangstėsi bolševikine frazeologija, o slaptai veikė aktyvistų būreliuose. Ypač valsčiuose, kur vadovavimui trūksta nuosaikių inteligentų, vietos žmonės, keršydami už padarytas jiems bolševikų skriaudas, skundžia ir dažnai be pagrindo suiminėja buvusius pareigūnus (seniūnus, seniūnų padėjėjus, vykdomųjų komitetų tarnautojus, mokytojus ir t.t.). Nepagrįstas naikinimas dirbusių bolševikinėse įstaigose lietuvių yra naikinimas pačios lietuvių tautos, ir tokie kerštо užsimojimai yra atmestini visu griežtumu. Prekyba, pramonė, žemės ūkis, švietimas, administracija ir kitos darbo sritys pareikalaus daug žmonių, ir todėl be rimto pagrindo neturi būti sunaikintas nė vienas lietuvis, kuris ateityje bus reikalingas ir naudingas mūsų kraštui. Nereikia užmiršti, kad bolševikinės okupacijos pradžioje lietuviškoji spauda ("Lietuvos Žinios" ir "XX Amžius") ir lietuviškoji visuomenė ragino lietuvius gelbėti padėtį ir nebėgti iš tarnybų, į kurias pradėjo skverbtis mūsų kraštui svetimi "naujieji žmonės". Štai, pvz., 1940 m. liepos 15 d. "XX Amžius" Nr. 159/1210 rašo, jog pastebimas liūdnas reiškinys, kad "kai kurie inteligentai, tiksliau – proto darbo darbininkai, įvykių eigos nustumiami į tariamų liaudies priešų eiles, nedalyvauja šalies ateities problemas sprendžiant, pasidaro lyg nereikalingi, paniekinti reakcionieriai, buržuazijos šalininkai". Toliau sakoma: "Kur pranyko daugelis tų, kurie dar neseniai siūlė radikalias socialias reformas?" Todėl, tik gerai ištyrus kiekvieno buvusio sovietinio pareigūno veiklą, galima daryti dėl jo išvadas.

Jau turėjau progos pasikalbėti su kai kuriais Šiaulių apygardos apskričių viršininkais ir Lietuvių aktyvistų fronto apskričių štabų vadais ir su pasitenkinimu turiu konstatuoti, kad šis klausimas jų tinkamai suprastas ir jų vadovaujamos įstaigos jau ėmėsi konkrečių žygių visiems nenormaliems reiškiniams pašalinti. Tačiau vis dėlto dar ir dabar kai kuriuose valsčiuose nesiskaitoma su nurodymais, sauvaliaujama ir įtartųjų bolševikiniu veikimu lietuvių laisvės ir gyvybės klausimai be rimto ištyrimo kai kur sprendžiami vietos nuožiūra. Ypač toks nedrausmingumas, nesusiklausymas ir sauvaliavimas vyksta tuose valsčiuose, kur yra pasišovę veikti nerimti ir padaužiškos nuotaikos žmonės. Tokie sauvaliautojai ir padaužos turi būti tučtuojau griežtai sudrausti ir už įsakymų perženginus jiems turi būti keliamos baudžiamosios bylos.

Šiaulių apygardos prokuratūra, norėdama, kad šis reikalas neatidėliojant būtų sutvarkytas visose apskrityse, visuose valsčiuose ir miesteliuose, prašo Tamstą, pone viršininke, šį klausimą dar kartą aptarti su Jūsų apskrities Lietuvių aktyvistų fronto štabo vadu ir kitais vietos pareigūnais ir tuojau tuo reikalu duoti apskrities kriminalinės policijos viršininkui, apskrities policijos vadui, visiems policijos nuovadų viršininkams ir Lietuvių fronto valsčių aktyvistų štabams nurodymų.

M. KRYGERIS,
Prokuroras (MŽL, p. 87–88).

Šį savo 1941 m. liepos 29 d. raštą prokuroras M. Krygeris išsiuntinėjo ne tik Tauragės, bet ir kitiems Šiaulių teismo apygardos apskričių

viršininkams.

Tenka pastebėti, jog tokia lietuvių pareigūnų reakcija į savivalę ir smurtą vokiečiams labai nepatiko. Prokuroras M. Krygeris dėl tokio savo elgesio ir veiklos vokiečių buvo suimtas ir pasodintas į kalėjimą. Tačiau ne tik prokuroras M. Krygeris buvo tuo susirūpinęs. M. Krygerio veiksmai atspindėjo Laikinosios Lietuvos vyriausybės ir Teisingumo ministerijos susirūpinimą. Dar prieš išsiuntinėjant prokuroro M. Krygerio raštą, liepos 24 d., buvo paskelbtas šis pranešimas visuomenei, kuriuo norėta nutraukti savavališkus smurto veiksmus:

Kova prieš sauvališkus smurto veiksmus

Po pereinamojo laikotarpio krašte vėl įsigali tvarka ir teisinė padėtis pasidaro pastovi.

Tačiau yra žinoma, kad tūli piliečiai dar nenori pasiduoti disciplinai, net sauvališkai vartoja smurto veiksmus prieš kitus asmenis ir jų turtą. Su tokiais nedisciplinuotais piliečiais susideda įvairūs piktadariai, kurie patriotizmo vardu daro tokių veiksmų, kurie nesiderina su lietuvio garbe, bet yra tikra piktadarybė.

Todėl visi įspėjami, kad visoki sauvališki veiksmai (sauvališki areštai, plėšimai) pagal veikiančius įstatymus griežtai baudžiami. Kompetentinga teismo įstaiga Prokuratūrai yra davusi atitinkamus parėdymus, kad toki nusikalstami darbai būtų sutrukdyti ir baudžiami.

Kiekvienas žmogus įpareigojamas atitinkamas įstaigas painformuoti apie visus kriminalinius bei politinius nusikalstamus veiksmus. Bet šios žinios turi būti atsargios ir tikros. Kas netikras žinias skleidžia, bus griežtai baudžiamas. (ĮL, 1941-27).

Ypač reikėjo pasirūpinti, kad nebūtų skleidžiami įvairūs gandai. Nuo tokių nepatikrintų žinių jau daug kas buvo skaudžiai nukentėjęs, ypač jei tokios žinios buvo teikiamos vokiečiams. Šiems dažnai pakako, jeigu koks nors provokatorius įskųsdavo, jog tam tikras asmuo esąs komunistas, žydų globėjas ar šiaip vokiečių priešas. Įskųstasis be jokio patikrinimo buvo suimamas ir dažnai sušaudomas. Todėl prokuroras M. Krygeris savo rašte ir pažymėjo, kad kai kuriose vietose suėmimai yra tolygūs perdavimui sušaudyti. Jeigu nekaltus žmones sušaudžius kas nors vokiečiams tai išaiškindavo, jie per daug nesigrauždavo. Tačiau okupantams labai nepatikdavo, kad jie buvo apgauti, ir jie dažnai nedelsdami sušaudydavo nekaltų žmonių įskundiką. Taip, pvz., atsitiko Prienuose.

Lietuvos nepriklausomybės klausimas Berlyne

Karo pradžia Berlyno lietuvių veikėjams sukėlė daug rūpesčių dėl Lietuvos ateities. Maždaug nuo kovo mėnesio ėmė aiškėti, jog vokiečių vyriausybė nėra Lietuvai palankiai nusiteikusi. Plk. K. Škirpai Vokietijos užsienio reikalų ministerijoj bandant išsiaiškinti lietuviams rūpimus Lietuvos ateities klausimus, ministerijos pareigūnai išsisukinėjo ir nieko aiškesnio nesakė. Priešingai, K. Škirpa buvo net įspėtas, kad kilus karui ar jo išvakarėse jokios politinės akcijos nepradėtų. Apie tą įspėji-

mą pats Škirpa taip pasakoja: *"Dar blogiau: vienas buv. Lietuvos saugumo policijos pareigūnas, vėliau perėjęs tarnauti vok. Gestapui, birželio 14 d., atvykęs su Gen. St. Raštikiu pas mane į mano butą, įspėjo mane generolo akivaizdoje, kaip jis sakė – Reicho Vidaus Reikalų Ministerijos pavedimu, kad, kilus rusų–vokiečių karui ar jo išvakarėse, neskelbtume jokios politinės deklaracijos ir nesudarytume jokios Krašto Vyriausybės nei Berlyne, nei Lietuvoje be susitarimo su Reichu." (ĮL, 1961–27/64).* Vokiečiai net buvo ėmę ieškoti būdų, kaip plk. Škirpą nustumti į šalį ir Lietuvos reikalais kalbėtis su kitais, kurie būtų jiems nuolaidesni. Vienas į tokius pasikalbėjimus bandytų įtraukti asmenų buvo gen. S. Raštikis. Apie tą vokiečių bandymą generolas savo atsiminimuose taip pasakoja: *"Tą dieną pas mane buvo užėjęs Čenkus. Aš buvau labai nustebęs tokiu netikėtu vizitu, nes jis niekad neužeidavo pas mane, o, be to, jis tarnavo vokiečių saugume. Jis papasakojo man, kad vokiečiams labai nepatinkanti Škirpos veikla, kad iš tos veiklos nieko gero neišeisią, kad vokiečiai galį visai uždrausti Škirpai veikti, ir kad vokiečiai labai norėtų pasikalbėti su manim apie Lietuvos reikalus. Aš labai aiškiai supratau, kad tokios nuomonės apie Škirpą esąs vokiečių saugumas ir kad aš esu kviečiamas pasimatyti kaip tik su to saugumo atstovais. Todėl visai atvirai atsakiau Čenkui, kad aš negaliu dalyvauti su vokiečiais bet kokiame pasikalbėjime, kuris būtų nukreiptas prieš ministerį Škirpą." (RŠ, II, 151).*

Norėdamas išsiaiškinti vokiečių planus dėl Lietuvos ateities, Škirpa birželio 17 d. kalbėjosi su užsienio reikalų ministru, nacių partijos politiniu veikėju dr. B.P. Kleistu. Iš ministro sužinojo, jog tuo metu vokiečių vyriausybė svarstė Rytų politikos klausimus ir kad Pabaltijo kraštų reikalais rūpintis kaip tik jam pavesta. Kokia būsianti vokiečių vyriausybės politika Pabaltijo atžvilgiu, P. Kleistas nesakė, tik žadėjo po keleto dienų painformuoti, nes manė, jog per tą laiką šitie dalykai paaiškėsią. Tačiau ši žinia Škirpai buvo nemaloni, nes jis suprato, jog Pabaltijo klausimą į savo rankas perima pati nacių partija. Iš to nieko gero nebuvo galima tikėtis. Tad tą pat dieną Škirpa mėgino susitikti su kuriuo nors atsakingu užsienio reikalų ministerijos pareigūnu. Apie šios pageidautinos audiencijos tikslą Škirpa taip rašo: *"Buvau numatęs įteikti per jį [Pabaltijo ir Skandinavijos skyriaus vedėją von Grundherrį – A. G.] Reicho Vyriausybei motyvuotą Lietuvos reikalu memorandumą, kuriame buvo apibūdinta ano meto faktina padėtis krašte ir Lietuvos teisė būti laisva ir nepriklausoma. Formaliai painformavau vok. Užs. Rkl. Min–ją apie tai, jog, kilus rusų–vokiečių ginkluotam konfliktui, yra numatomas Lietuvoje visuotinis tautos sukilimas. Pasiūliau, kad iš anksto susitartume dėl naujos Krašto Vyriausybės paskelbimo, atkreipdamas vok. Užs. Rkl. Min–jos dėmesį į tai, jog priešingu atveju Vyriausybė gali būti tautos sukilėlių paskelbta revoliuciniu būdu." (ĮL, 1961–27/64).*

Birželio 19 d. Škirpa buvo von Grundherrio priimtas ir jam įteikė aukščiau atpasakoto turinio memorandumą. Su tuo memorandumu tuo-

jau susipažino pats von Grundherris ir pateikė jį valstybės sekretoriui von Weizseackeriui. Be to, Škirpai pareiškė, jog memorandumas būsiąs perduotas užsienio reikalų ministrui von Ribbentropui ir tada bus gautas skubus atsakymas.

Škirpa atsakymo į memorandumą negavo ne tik birželio 19 d., po pietų, bet ir iki pat karo pradžios. Tai buvo ženklas, jog Vokietijos politinė vadovybė nepageidauja, kad būtų atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė.

Tokia buvo padėtis, kai prasidėjo karas. Ir tokiomis sąlygomis buvo ryžtasi imtis reikiamų žygių, kad nebūtų praleista proga pasinaudoti viena ar kita galimybe. Pirmasis toks žygis buvo vyriausybės sudarymas.

Kadangi prezidentas A. Smetona tuo metu gyveno Jungt. Amerikos Valstijose, tai Berlyne buvęs Lietuvos tautinio komiteto pirmininkas E. Galvanauskas pasirašė šio turinio raštą, ragindamas K. Škirpą sudaryti Lietuvos vyriausybę:

Lietuvos Tautinis Komitetas po to, kai Sovietų Sąjunga, klastingai laužydama visas sutartis su Lietuva, okupavo mūsų kraštą, yra perėmęs Lietuvos reikalų gynimą ir jungęs lietuvių tautos pastangas išlaisvinti mūsų kraštą iš bolševikinės okupacijos ir atstatyti nepriklausomą valstybę.

Įvertindamas Rytų Europos politinius bei karinius įvykius, gyvybiškai liečiančius Lietuvą, Lietuvos Tautinio Komiteto vardu kreipiuosi į Tamstą, kviesdamas šią lemiamą mūsų tautos ir valstybės gyvenimo valandą paimti sunkią naštą ir sudaryti Lietuvos Respublikos Vyriausybę, jai vadovauti bei atstovauti, remiantis 1938 metų vasario 12 d. Lietuvos Konstitucija (Vyr. Žinios, Nr. 600).

Kadangi Lietuvos Respublikos Prezidentas yra išvykęs į Amerikos Jungtines Valstybes ir dėl karo sąlygų greitai su juo susisiekti negalima, Lietuvos Vyriausybės paskyrimas pagal Lietuvos Konstituciją yra neįvykdomas dalykas. O tuo tarpu Vyriausybės sudarymas yra gyvybinis ir neatidėliotinas Lietuvos reikalas.

Kviesdamas Tamstą imtis taip didelę atsakomybę dėl mūsų tautos likimo, Lietuvos Tautinis Komitetas yra tvirtai įsitikinęs, kad Tamsta skirsi visas savo jėgas šiam dideliam uždaviniui, labiau už viską brangindamas Tėvynės laisvę ir gindamas lietuvių tautos teises.

Lietuvos Tautinis Komitetas linki, kad Tamstai kuo greičiausiai pavyktų atstatyti krašto turėtą santvarką ir broliškai sujungti visus lietuvius, vairuojant lietuvių tautą ir valstybę tokiu keliu, kuris laiduotų visokeriopą Lietuvos gerovės klestėjimą.

Lietuvos Tautinis Komitetas kviečia visus lietuvius padėti Tamstai, vykdant šiuos didžius uždavinius, ir aukoti viską Tėvynės laisvei laiduoti ir lietuvių tautos gerovei sukurti.

E. GALVANAUSKAS,
Lietuvos Tautinio Komiteto Pirmininkas

Berlynas, 1941 m. birželio 22 d. (Cit. Rš, II, 155).

Plk. K. Škirpa sudarė tokią Lietuvos vyriausybę: ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras K. Škirpa, krašto apsaugos ministras gen. S. Raštikis, vidaus reikalų ministras advokat. P. Gužas, finansų

ministras inž. E. Galvanauskas, teisingumo ministras advokat. R. Skipitis, žemės ūkio ministras dr. P. Karvelis, darbo ir socialinės apsaugos ministras inž. K. Brunius, švietimo ministras prof. A. Maceina, susisiekimo ministras inž. Augustaitis, propagandos ministras dr. A. Gerutis ir valstybės kontrolierius prokuroras K. Žalkauskas.

Tačiau ši vyriausybė savo darbo nepradėjo. Nesulaukęs sutartą ženklo, kad Berlyne sudaryta ir turi galimybės veikti Lietuvos vyriausybė, Lietuvių aktyvistų frontas Kaune paskelbė kitą Laikinąją Lietuvos vyriausybę.

K. Škirpa, per radiją išgirdęs, kad Lietuvoje vyksta sukilimas prieš sovietus ir sudaryta Laikinoji Lietuvos vyriausybė, nuvyko į vokiečių užsienio reikalų ministeriją, pas Pabaltijo bei Skandinavijos skyriaus vedėją von Grundherrį ir painformavo apie įvykius Lietuvoje. Aukštas pareigas užimantis vokiečių pareigūnas pareiškė didelį nepasitenkinimą įvykiais Lietuvoje. Jis prikaišiojo Škirpai, kad Lietuvos vyriausybė paskelbta be susitarimo su vokiečių užsienio reikalų ministerija, ir net grasino, jog tai galį Lietuvai brangiai atsieiti. Buvo aiškiai matyti, jog Lietuvos Laikinosios vyriausybės sudarymas vokiečius suerzino, nes prieštaravo jų nustatytai Rytų Europos politikai.

Kitą dieną Škirpa Lietuvos reikalu taip pat parašė du raštus ir įteikė Vokietijos užsienio reikalų ministerijai. Vienas raštas buvo adresuotas pačiam Hitleriui ir jame buvo prašoma nedaryti Škirpai kliūčių vykti į Kauną ir eiti ministro pirmininko pareigas. Antras buvo von Ribbentropo pavaduotojui von Weizsaeckeriui. Rašte buvo prašoma leisti Berlyne veikti Lietuvos diplomatinei atstovybei. Tačiau atsakymo į tuos raštus Škirpa negavo. Birželio 25 d. Škirpa buvo pakviestas į Vyriausią gestapo valdybą. Pulkininką apklausus, kodėl be susitarimo su vokiečiais buvo paskelbta Lietuvos vyriausybė, o patsai Škirpa tapo jos pirmininku, jam buvo įsakyta, kad be Gestapo žinios jis neturįs teisės išeiti iš savo buto, t.y., laikomas namų arešte. Taip Škirpa buvo išlaikytas tris savaites – iki liepos 19 d.

Taip baigėsi plk. K. Škirpos pastangos iš vokiečių išgauti sutikimą, kad būtų atkurta Lietuvos nepriklausomybė ir netrukdoma Lietuvos vyriausybei veikti. Matydami, kad jis tvirtai gina Lietuvos nepriklausomybę ir nelinkęs paisyti vokiečių politikos Lietuvos atžvilgiu, jie nusprendė su Škirpa iš viso dėl Lietuvos reikalų nekalbėti. Vokiečiai ėmė ieškoti lietuvių, su kuriais jiems būtų lengviau susitarti ir juos įtikinti derintis prie užkariautojų politinės linijos. Jie Škirpos ne tik neišleido į Kauną perimti ministro pirmininko pareigų, laikė namų arešte, bet vėliau dar internavo Godesberge, iš kur jis sąjungininkų kariuomenės buvo išvaduotas tik 1945 m.

Vokiečiai perkelia pasikalbėjimus į Kauną

Vokiečiai, nusprendę, kad su plk. K.Škirpa Lietuvos reikalais daugiau nebesikalbės, vis dėlto suprato, kad jiems reikia susirasti kitą asmenį, su kuriuo jie galėtų tais klausimais toliau tartis. Tam reikalui jie pasirinko gen. S.Raštikį. Vokiečiai gen. S.Raštikį pasikvietę pas nacių partijos politinį veikėją dr. B.P. Kleistą, kuriam tuo metu buvo pavesta rūpintis Pabaltijo reikalais, pareiškė, kad jo buvimas Lietuvoje esąs reikalingas. Kol Lietuvos reikalai paaiškėsią, vokiečių karinė vadovybė galėsianti pasitarti su juo. Apie tą pasiūlymą pats gen. S.Raštikis rašo: *"Tuoj po pietų buvau nuvežtas į Kurfuersten Strasse, netoli buvusios Lietuvos atstovybės, į gražią ir anglų bombų nepažeistą vilą. Pasikalbėjime dalyvavo Dr. Kleist, Dr. Greffe ir aš. Vokiečiai buvo supykę, kad Škirpa, nesusitaręs su jų centrinėmis politinėmis institucijomis, įsakęs jo vadovaujamiems Lietuvių Aktyvistų Fronto nariams Lietuvoje paskelbti Lietuvos vyriausybę su juo pačiu priešaky. Esą, nejaugi Škirpa negalįs suprasti, kad tokiu metu, kada Lietuva esanti užimta vokiečių kariuomenės, tokiais metodais negalima pasiekti nieko gero. Esą, ponas Škirpa, užuot draugiškai ir geruoju kalbėjęsis su vokiečiais, pradėjęs svetimos valstybės diplomatui neleistiną, netoleruotiną ir pavojingą žaidimą, net skųsdamas vieną vokiečių įstaigą prieš kitą. Tokioms sąlygoms esant, Škirpa negalįs būti išleistas į Lietuvą, ir su juo iš viso dabar nebūsią kalbama Lietuvos reikalais. Vokiečiai, esą, nenori gadinti santykių su lietuviais, bet Škirpos vadovaujama Lietuvos vyriausybė negalinti būti vokiečių pripažinta, ir vokiečių vadovybė Lietuvoje nekalbėsianti su ja. Tuo metu mano vardas vokiečių kariuomenės vadovybėje esąs gerai žinomas. Todėl mano buvimas Lietuvoje esąs labai reikalingas. Kol politiniai reikalai Lietuvoje paaiškėsią, vokiečių karinės valdžios atstovai galėsią pasitarti su manim." (RŠ, II, 166–7).*

Matydamas, jog K.Škirpos santykiai su vokiečiais jau visai nutrūkę ir kad, jam atsisakius, vokiečiai galį pradėti kalbėtis su tais lietuviais, kurie bus tik užkariautojų sumanymų vykdytojai arba vokiečiai apskritai liausis su lietuviais kalbėję̨si, gen. S.Raštikis nusprendė vokiečių pasiūlymą priimti. Birželio 27 d. kariniu lėktuvu, lydimą buvusio Rytprūsių gestapo viršininko, minėtojo SS Sturmbannfuehrer dr. Greffe, iš Berlyno gen. Raštikį išskraidino į Kauną.

Grįžusį į Kauną gen. S.Raštikį ištiko skaudus smūgis. Jis sužinojo, kad visas tris jo mažametes dukreles sovietai deportavo į Sibirą. Tačiau jis ėmėsi žygių, kuriems buvo parvykęs. Būdamas Laikinosios vyriausybės narys, S.Raštikis pirmiausia nuvyko į jos būstinę ir ministrų kabineto narius painformavo apie viską, kas jam buvo žinoma iš Berlyno. Tos žinios Laikinajai vyriausybei buvo labai svarbios, nes ji patikimos informacijos apie padėtį neturėjo. N.E. Sūduvis rašo: *"Visa eilė tolimesnių vokiečių kariuomenės veiksmų stebino Laikinosios vyriausybės na-*

rius, nes jie nežinojo tikrojo Vokietijos nusistatymo dėl sukilimo ir dėl Laikinosios vyriausybės paskelbimo. Žinios atėjo tik su pirmaisiais K.Škirpos atsiųstais ryšininkais ir su gen. St.Raštikiu, kuris atskrido į Kauną birželio 28". (Vv, 81 p.). Nors gen. S.Raštikio pranešimuose nebuvo nieko džiuginančio, tačiau jie Laikinąją vyriausybę įgalino išvengti klaidingom prielaidom paremtų žygių ir veiksmų. Be to, dabar atsirado asmuo, kuris turėjo galimybę kalbėtis su vokiečiais, kas vyriausybei buvo taip pat labai svarbu, nes vokiečiai ją ignoravo ir su ja jokiais reikalais nesikalbėjo.

Tolimesni gen. S.Raštikio žygiai buvo tiesiog pas vokiečių karinės valdžios atstovus. Tačiau iš to rezultatai buvo maži. Apie tai gen. S.Raštikis rašo: *"Beveik visi vokiečių kariai labai gerai suprato mūsų reikalus ir buvo pasiryžę mums padėti, bet visi jie skundėsi, kad tie reikalai išimti iš vokiečių karinės vadovybės kompetencijos ir juos tvarkė Reicho vidaus reikalų ministerija. Rosenbergo vadovaujamos Rytų ministerijos tada dar nebuvo. Ji buvo vėliau įsteigta. Kadangi svarbiausi mano keliami reikalai buvo politinio pobūdžio, vokiečių kariniai pareigūnai dažniausiai tik pažadėdavo pranešti mano keliamus klausimus aukštesnei savo vadovybei palankia mums prasme." (Rš, II, 296–7).*

Kai kiti vokiečių pareigūnai kalbėti apie politinius Lietuvos reikalus vengė, apie juos ėmė kalbėti gen. S.Raštikį į Kauną parlydėjęs dr. Greffė. Jis iš tikro ir buvo vokiečių vyriausybės įgaliotas tais klausimais kalbėtis.

Pirmiausia Greffė pareikalavo, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė išsiskirstytų. Jis nuolat kartojo, jog ta vyriausybė esanti paskelbta be susitarimo su Reicho įstaigomis ir todėl negalinti būti pripažinta. Be to, vykstant karui, lietuviams esąs ne laikas politikuoti. Dabar lietuviai turį vokiečiams visomis jėgomis padėti, kad būtų laimėtas karas. Jam pasibaigus, Hitleris atsižvelgsiąs į tai, kiek lietuviai prie kovos prisidėjo, ir tinkamai atlyginsiąs. Laikinoji vyriausybė turinti būti pakeista Patikėtinių taryba - Vertrauensrat. Tuo pat metu vokiečių propaganda Lietuvoje ir net užsienyje skelbė, jog Lietuvos nepriklausomybė esanti tik dalies lietuvių inteligentijos fantazija. Tautos daugumą sudarą ūkininkai jokios nepriklausomybės nepageidaują ir nesiekią, o tik norį tvarkos, ramybės ir sotaus gyvenimo. Net ir ne visa inteligentija siekianti nepriklausomybės.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė tokį dr. Greffės reikalavimą atmetė ir pasiryžo savo veiklą tęsti. Jeigu ji išsilaikyti negalės, tegul ją likviduoja vokiečiai. Tam pritarė ir vyriausybės sušauktas politinių grupių atstovų bei kitų žinomų lietuvių visuomenės veikėjų pasitarimas, o taip pat provincijoje ir Kauno fabrikų darbininkų priimamos rezoliucijos.

Laikinajai Lietuvos vyriausybei paklusti atsisakius, Greffė net grasino su juo besiderančiam gen. S.Raštikiui, kad jis ir kiti vyriausybės nariai dėl tokio savo užsispyrimo galį būti vokiečių likviduoti arba išvežti į koncentracijos stovyklą. Tačiau šie grasinimai Laikinosios vyriausybės neišgąsdino.

Susidarius tokiai padėčiai, Laikinoji Lietuvos vyriausybė pasiryžo savo delegatą siųsti į Berlyną. Jau buvo net gautas ir vokiečių sutikimas bei nustatyta delegato išvykimo data. Tačiau S.Raštikio išvykimą, kuris buvo išrinktas tuo delegatu, vokiečiai sulaikė, pranešdami, jog Berlynas pats atsiųsiąs savo įgaliotinį politiniams klausimams išsiaiškinti.

Tasai Berlyno įgaliotinis atvyko liepos 11 d. Juo buvo paskirtas nacių partijos užsienio politikos biuro atstovas dr. P.B. Kleistas, kurio rūpesčiu ir gen. S. Raštikis buvo parvežtas į Kauną. Naujasis vokiečių vyriausybės įgaliotinis iš esmės iškėlė tuos pačius reikalavimus, kaip ir jo pirmtakas dr. Greffė. Laikinoji vyriausybė negalinti būti toleruojama, tačiau užuot reikalavęs, kad ji išsiskirstytų, jis pasiūlė kitą variantą: ji privalėtų persiorganizuoti į kokį nors tautinį komitetą ar Patikėtinių tarybą.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė svarstė šį dr. Kleisto siūlymą ir nusprendė, kad ši propozicija nepriimtina, kaip ir Greffės reikalavimas, kad Laikinoji vyriausybė išsiskirstytų.

Lietuvos vyriausybei dr. Kleisto siūlymą atmetus, vokiečiai ėmė vėl ją spausti, kad ji išsiskirstytų. Vokiečiai net užgrobė patalpas, kuriose buvo įsikūrusi Laikinoji Lietuvos vyriausybė. Vyriausybė buvo priversta persikelti į nepriklausomos Lietuvos ministrų kabineto patalpas Donelaičio gatvėje. Tačiau ir šiomis sąlygomis Laikinoji Lietuvos vyriausybė, kiek buvo įmanoma, tęsė savo veiklą, nors krašte buvo vokiečių civilinė administracija.

Naciai ima visuotinai persekioti žydus

Lietuvos žydai, kaip jau esame minėję, pačiomis pirmomis karo dienomis nuo vokiečių daug kur nukentėjo. Tačiau nors tai buvo gana gausūs, bet atskiri atvejai. Po pirmųjų atžygiuojančių vokiečių dalinių įvykdytų žudynių padėtis bent kai kuriose vietose, nors ir trumpam laikui, pasidarė ramesnė. Vilnietis žydas gydytojas M. Dvorzeckis 1962 m. išleistoje savo knygoje pasakoja, kad ten okupacijos pradžioje gyvenimas buvęs beveik normalus, ir jis dar ėjęs, kaip ir ligi tol, gydytojo pareigas. Tačiau tokia ramybė truko neilgai. Kauno karo lauko komendantas gen. von Pohlas nuo karo pradžios praslinkus vos savaitei iš Berlyno gavo žydams nepalankų potvarkį. Buvęs gen. Pohlo ryšininkas–vertėjas A. Žemribas–Kaunas apie tą potvarkį rašo: *"Birželio 29 d. gen. Pohlas pranešė, kad yra gautas iš Berlyno įsakymas Lietuvos žydus surinkti į atskiras stovyklas. Kauno žydus esą reikalinga apgyvendinti Gaižiūnų poligone. Mūsų komendanto pulk. J.Bobelio ir Kauno burmistro K. Palčiausko buvau paprašytas išaiškinti gen. Pohlui, kad užnugario saugumui pavojingasis elementas yra pasitraukęs iš krašto. Šiaip jau su žydais lietuviai yra dalinęsi tais pačiais vargais, todėl jų nereikėtų išskirti iš kitų krašto gyventojų ir izoliuoti. Aiškinantis ir įtikinėjant, nieko nepasiekta. Atsakymas – taip įsakyta iš Berlyno. Žydams nieko neatsitiksią, tik jie iki karo*

pabaigai turi išlikti izoliuoti. Dėl maisto pristatymo sunkumų į Gaižiūnus ir dėl negalėjimo panaudoti jų ten jokiam darbui buvo nusileista, kad tokia izoliacinė vieta būtų įrengta Vilijampolėje." (Draugas, 1966.III.18). Šitas įsakymas buvo skirtas ne tik Kauno žydams, bet ir viso to ploto, kuris buvo 821 karo lauko komendantūros žinioje, turinčios komendantūras Marijampolėj, Vilkavišky, Jonavoj, Ukmergėj, Utenoj ir Panevėžy. Vilnius ir jo sritis buvo kontroliuojamas 403 apsaugos divizijos. Jos vadas gen. von Ditfuhrtas liepos 16 d. išleido įsakymą, kuriuo jo kontroliuojamos srities žydai buvo paskelbti esą už įstatymo ribų, t.y., jokie įstatymai nesaugojo nei žydų, nei laisvės ar gyvybės. Vilniuje buvo 749–oji karo komendantūra, kurios įstaigos buvo Alytuje, Švenčionyse, Gardine, Lydoje ir kai kuriose Gudijos vietovėse. Taigi visi šiame plote gyvenę žydai atsidūrė už įstatymo ribų. Žinoma, kad čia buvo tas pats iš Berlyno atsiųstas įsakymas, kurį buvo gavęs gen. Pohlas Kaune. Iš tikro žydai už įstatymo ribų Vilniuje atsidūrė dar prieš tą gen. von Ditfuhrto įsakymo paskelbimą, nes jau liepos 13 d. gestapininkai važinėjo po miestą ir gaudė žydus vyrus, aiškindami, kad siųsią į darbus, tačiau vežė į užmiestį ir šaudė.

Šis vokiečių smurtas, nukreiptas prieš Lietuvos piliečius žydus, Laikinajai Lietuvos vyriausybei ir kitiems lietuvių pareigūnams sukėlė pasipiktinimą ir susirūpinimą. J. Ambrazevičius, laikinai ėjęs ministro pirmininko pareigas, žydų reikalais sušaukė platų pasitarimą, kuriame dalyvavo buvęs prezidentas K. Grinius, vysk. V. Brizgys ir kiti žymūs lietuvių visuomenės atstovai. Kun. M. Krupavičius apie tą pasitarimą rašo: *"Pasitarimas neilgai truko, nes visi susirinkę buvo vienos nuomonės žydų klausimu. Jame buvo pasmerktas nacių elgesys su žydais ir nutarta žydams visomis turimomis priemonėmis padėti kaip Lietuvos piliečiams, o kas jų nusikalto Lietuvai ir lietuvių tautai – atsikūrus Lietuvos teismams, atiduoti jiems nusikaltusiųjų bylas spręsti. Tačiau jau tuo metu susirinkimo dalyviams buvo aišku, kad ne daug žydams bus galima padėti, nes jau pačioj nacių okupacijos pradžioj jų buvo paskelbta, kad žydai ir lenkai išimami iš lietuviškų įstaigų kompetencijos. Tą kompetenciją pasiėmė sau vokiečių karo komendantai ir susikūrusios SD įstaigos." (TŽ, 1962–7/631).*

Vokiečių įsakymu Kauno žydai į Vilijampolės getą turėjo būti perkelti iki rugpjūčio 15 d. Tačiau šitą darbą vokiečiai primetė lietuvių įstaigoms. Anksčiau Kauno karo komendantas skelbė ir nuginklavo partizanus, o dabar tam pačiam komendantui ir Kauno burmistrui, vokiečių įsakytiems, teko paskelbti, kad žydams atimamos žmogaus teisės ir jie suvaromi į getą. Jie išleido šį potvarkį:

Kauno Komendanto ir Kauno Miesto Burmistro įsakymas Nr. 15

1. Visi žydų tautybės asmens, kurie iš Kauno miesto yra pabėgę, neturi teisės į Kauno miestą grįžti – grįžusieji bus suimti. Namų savininkai, nacionalizuotų namų valdytojai ir kitų namų faktinieji valdytojai, kurie leis apsigyventi grįžusiems į

Kauną žydų tautybės asmenims savo valdomuose namuose, bus baudžiami.

2. Visi Kauno mieste gyveną žydų tautybės asmens, be lyties ir amžiaus skirtumo, š.m. liepos mėn. 12 d. pradedant, ant kairiosios krūtinės dalies nešioja šį ženklą: geltonos spalvos Dovydo žvaigždę 8–10 cm diametro. Ženklus pasirūpina patys žydų tautybės asmens. Pastebėti be ženklo žydų tautybės asmens bus suimami.

3. Žydų tautybės asmenims leidžiama vaikščioti gatvėmis ir rodytis viešose vietose nuo 6 iki 20 val. Kitu metu pastebėti viešose vietose žydų tautybės asmens bus suimami.

4. Visi Kauno miesto ribose gyveną žydų tautybės asmens, be lyties ir amžiaus skirtumo, nuo š.m. liepos mėn. 15 d. iki rugpjūčio mėn. 15 d. turi persikelti gyventi į Kauno priemiestį – Vilijampolę. Persikeliančios šeimos gauna persikėlimo orderius.

5. Tvarkingam persikėlimui užtikrinti Kauno miesto Butų Ūkio Valdyba kartu su žydų bendruomenės atstovais nustato persikėlimo sąlygas, tvarką ir eigą. Persikėlimo eigą prižiūri Kauno komendantūros ir Kauno miesto policijos pareigūnai. Nurodytu laiku nepersikėlusieji bus suimami.

6. Persikėlimas vykdomas pačių persikeliančiųjų lėšomis.

7. Vilijampolėje gyveną nežydų tautybės asmens turi teisę išsikelti į kitas Kauno miesto dalis. Apsigyvenimo vietai surasti tarpininkauja Kauno miesto Butų Ūkio Valdyba.

8. Žydų tautybės asmens, turį nekilnojamą turtą kitose miesto dalyse, ne Vilijampolėje, tą turtą turi likviduoti, pirmoj eilėj susitardami pasikeisti su Vilijampolėje nekilnojamąjį turtą turinčiais ir iš ten išsikelti norinčiais lietuviais. Nekilnojamo turto likvidavimui bei pasikeitimui tarpininkauja tam tikslui Kauno Miesto Savivaldybės įsteigtas biuras. Nesutvarkytus tuo būdu nekilnojamuosius turtus perima Kauno Miesto Savivaldybė. Žydų tautybės asmens, turį ginklus, privalo tuojau perduoti komendantūrai (Gedimino g. 34), o radijo aparatus – Butų Ūkio Valdybai (Laisvės al. 9, 3 aukštas). Neišpildę šio nuostato, bus griežtai baudžiami.

9. Žydų tautybės asmenims draudžiama naudotis kitų tautybių asmenų samdomuoju darbu.

Kaunas, 1941 m. liepos mėn. 10 d.

KAUNO KOMENDANTAS *KAUNO MIESTO BURMISTRAS*

(MŽL, 233–4 p.)

Reikia pasakyti, jog lietuvių įstaigos bei jų pareigūnai neturėjo tikros nuovokos, kas iš tikrųjų vyksta ir koks likimas laukia į getą varomų žydų. Pareigūnai tikėjo gen. Pohlo žodžiais, kad *"žydams nieko neatsitiksią, tik jie iki karo pabaigai turi išlikti izoliuoti."* Tad Kauno miesto savivaldybė net įsteigė cituotame įsakyme minėtą turtu pasikeitimo reikalams tarpininkavimo biurą ir tuo reikalu spaudoje paskelbė:

Norintiems pasikeisti nekilnojamuoju turtu

Ryšium su žydų apgyvendinimu Vilijampolėj, Kauno Komendanto ir Kauno Miesto Burmistro įsakymu Nr.15 ir Kauno Miesto Burmistro įsakymu Nr.57 sudarytas Tarpininkavimo biuras turtų pasikeitimo reikalams.

Norį pasikeisti trobesiais Vilijampolėj ne žydų tautybės asmenys ir Kauno miesto žydų tautybės asmenys savo trobesius privalo įregistruoti Tarpininkavimo Biure, Kaune, Rotušėj, darbo dienomis.

Tame pat biure galima gauti žinių apie siūlomus pasikeisti trobesius, duodama paaiškinimų apie pasikeitimų formalumus ir teikiama visokia kita pagalba

turtų pasikeitimo klausimais.

Trobesių pasikeitimo reikalais patariama susitvarkyti skubiau, nes atitinkami dokumentai turės būti surašomi pas notarus. Tai gali pareikalauti ilgesnio laiko, o turtų pasikeitimas turi būti įvykdytas iki 1941 m. rugpjūčio mėn. 15 d.

KAUNO MIESTO SAVIVALDYBĖ (ĮL, 1941–21).

Iš tų ketinimų nieko neišėjo. Tai tik parodo, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė negalėjo išvengti svarstyti Vokietijos nacių primesto nelemto žydų iškeldinimo klausimo. Ji ryžosi sušvelninti nacių primetamą žydams gyvenimą. Tačiau žiaurių reicho represijų tikrovė, apeinant Laikinąją vyriausybę, pasiekė ir atsikuriančios lietuvių savivaldos jau konkrečiai veikiančias grandis, kuriomis mūsų siekių skaidos tikslais vokiečiai rėmėsi. Po liepos 23 d. 821–osios vokiečių karo lauko komendantūros žinioje esančioje Suvalkijoje, Panevėžyje, Utenoje, Ukmergėje ir ypač Kaune sustiprino savo įtaką voldemarininkai. Jų provokiškai nusiteikęs sparnas įžvelgė vokiečių okupuotai Lietuvai ir kitokią perspektyvą, negu jos siekė nacių nepripažinta Laikinoji vyriausybė.

Aiškėjant nacių paruoštai žydų naikinimo tikrovei, Kauno komendantūroje liepos 25 d. įvyko tarpžinybinis pasitarimas, kuriame svarstyti žydų perkėlimo į Vilijampolę reikalai. Jame pirmininkavo voldemarininkų Kauno komendantu paskirtas kpt. Kviecinskas. Dalyvavo jo pavaduotojas plk. Kalmantas, Kauno burmistras Palčiauskas, saugumo departamento direktoriumi naujai paskirtas Reivytis, rasizmo skelbėjas policijos departamento direktoriumi paskirtas Taunys, Kauno policijos vadas Renigeris ir Kauno komendantūros organizacinio skyriaus viršininkas mjr. Biknaitis.

Komendantūroje posėdžiavusieji, aplinkybių verčiami, žydų perkėlimo klausimu paruošė sugriežtintą įsakymo projektą, kuris nespėjo įsigalioti. Vokiečiai be jokių išlygų netrukus paskelbė, jog bet koks žydų turtas yra konfiskuotas ir priklauso niekam kitam, o tik jiems, vokiečiams.

Minėtoj vokiečių instrukcijoj buvo pasakyta, ką gali pasiimti iškeliami į getą žydai:

1. Virtuvės daiktai – visi virtuvės rakandai, išskyrus elektrinius. 2. Valgomojo kambario daiktai: vieną valgomojo kambario stalą šeimai, be to, po vieną kėdę kiekvienam asmeniui, po dvi lėkštes, po vieną stiklinę ar puoduką su lėkštele gerti, po vieną stalo šakutę, peilį, šaukštą ir šaukštelį bei prieskonio indus. Pastaboj buvo pridurta, jog galima pasiimti tik nebrangių indų.

3. Miegamojo kambario daiktai – kiekvienam asmeniui po vieną lovą, po vieną komplektą patalynės ir po tris komplektus patalynės skalbinių.

4. Drabužiai ir avalynė: a. vyrams po du kostiumus, žieminį ir vasarinį paltą, po dvi poras batų, po keturis komplektus baltinių, b. moterims po keturias sukneles, žieminį ir vasarinį paltą, po tris poras batukų, po

aštuonis komplektus skalbinių, c. vaikams iki 14 metų amžiaus buvo leista pasiimti visus vaikiškus drabužius ir avalynę; vyresniems kaip 14 metų leidžiama imti tik suaugusio normą.

Be to, buvo leista pasiimti darbo įrankius, išskyrus stacionariškai įrengtas mašinas ir kitus brangius aparatus – rentgeno, diatermijos ir kt.

Žydams buvo leista pasiimti nedaug daiktų. Tačiau sąrašas parodo, jog ir tos instrukcijos ruošėjai aukštosios nacių vadovybės parengtos žydams būsimos tikrovės nenujautė. Vokiečių pareigūnai dar manė, jog žydai, nors ir suvaržyti, netekę savo turto, gyvens panašiai, kaip ir visi kiti: dirbs savo darbą, turės butus, kur kiekvienam bus vietos pasistatyti savo lovą, vietą valgomam stalui, kur kiekvienam bus vietos pasistatyti savo kėdę ir t.t.

Vos generolui von Pohlui paskelbus, jog žydai pagal Berlyno potvarkį privalo būti išskirti iš kitų gyventojų ir apgyvendinti specialiai jiems skirtose stovyklose, Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis dar anksčiau, birželio 30 d., posėdyje Laikinąją vyriausybę supažindino su šiuo dalyku.

Komendantas ne tik referavo Laikinajai Lietuvos vyriausybei apie vokiečių įsakymą suvaryti žydus į getą, bet ir pateikė projektą padėčiai nustatyti. Tasai projektas Laikinosios vyriausybės buvo svarstomas, bet jo priėmimas vis atidėliojamas.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė negalėjo likti visai šalia šios žydų geto tragedijos. Kadangi toks buvo Berlyno įsakymas, Laikinoji Lietuvos vyriausybė neturėjo jokios kitos išeities pasirinkimo, o tik tam įsakymui "pritarti", nes jam atvirai pasipriešinus būtų pasidarę aišku, jog ji yra vokiečių priešas. Rūpintis šiuo reikalu buvo pavesta komunalinio ūkio viceministrui V. Švipui, tačiau jis nieko rimto nenuveikė.

Jau Tarėjų administracijos sudarytame rinkinyje "Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai" tą projektą randame kaip 1941 m. rugpjūčio 1 d. Laikinosios vyriausybės priimtą potvarkį. Jo turinys buvo toks:

Žydų padėties nuostatai

1. Lietuvos teritorijoje gyveną žydai skirstomi į šias dvi kategorijas:

I kategorija. Komunistinių organizacijų nariai ir kiti asmenys, kurie, kad ir nebūdami šių organizacijų nariais, pasireiškė bolševikiniu veikimu. Jie suimami ir traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

II kategorija. Visi kiti žydų tautybės asmenys, nepatekę į I kategoriją. Jie apgyvendinami atskirose tam tikslui parinktose vietovėse ir ant kairiosios krūtinės dalies nešioja geltonos spalvos 8 cm dydžio apskritimą, kurio viduryje turi būti raidė J.

Žydams apgyvendinti vietoves atskiruose priemiesčių kvartaluose arba ūkiuose pagal vietos sąlygas parenka apskričių viršininkai, susitarę su miestų burmistrais ar kitais atitinkamais vietos savivaldybių organais.

2. Išvykti iš paskirtų gyventi vietovių ribų žydams be specialaus policijos leidimo draudžiama.

3. Žydų tautybės asmens gali turėti kilnojamąjį turtą tik jiems gyventi paskirtose vietovėse. Kitose vietovėse turimąjį kilnojamąjį turtą jie turi likviduoti per dvi savaites nuo šių nuostatų priėmimo dienos. Per tą laiką žydų neperleistas turtas konfiskuojamas ir perduodamas viešojo naudojimo reikalams.

4. Žydams draudžiama laikyti: a. radijo aparatus; b. spaustuves, rašomąsias mašinėles ir kitas spaudmenų dauginamąsias priemones (rotatorius, šapirografus ir kt.); c. automobilius, motociklus, dviračius ir kitas mechanizuotas susisiekimo priemones; d. pianinus, fortepionus ir fisharmonijas; e. fotoaparatus.

5. Medicinos kabinetai, rentgeno aparatai, fizioterapijos aparatai, įrankiai ir vaistai patikrinami specialios sveikatos ministerio paskirtos komisijos ir reikalingi viešam naudojimui paimami viešojo naudojimo reikalams.

6. Žydams draudžiama naudotis savo namų ūkyje kitų tautybių asmenų patarnavimais.

7. Nusižengę šių nuostatų 2, 3, 4, 5 ir 6 str. asmenys, o taip pat žydų tautybės asmenys, pavojingi visuomenės tvarkai, rimčiai ar saugumui, apskrities viršininko nutarimu gali būti talpinami į priverčiamojo darbo stovyklas laikui iki vienerių metų, jei už šiuos nusikaltimus nėra skaudžiau baudžiama kitais įstatymais.

8. Šie nuostatai netaikomi asmenims, kurie apdovanoti Vyčio kryžiumi arba yra savanoriai, įstojo į Liet. kariuomenę iki 1919 m. kovo 5 d., jeigu jie vėlesniu laiku neveikė prieš lietuvių tautos interesus.

9. Šiems nuostatams vykdyti instrukcijas leidžia ir kylančius dėl šių nuostatų vykdymo neaiškumus ir skundus galutinai apsprendžia vidaus reikalų ministeris.

10. Šie nuostatai veikia nuo jų priėmimo dienos.

Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 1 d.

J.AMBRAZEVIČIUS,
L.e. ministerio pirmininko p.
J. ŠLEPETYS
Vidaus reikalų ministeris,
(Civ. MŽL, 105–6 p.).

Pastebėtina, jog Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministro pirmininko pareigas laikinai ėjęs J. Ambrazevičius N.E.Sūduvio vardu išleistoje savo knygoje "Vienų vieni"rašo: *"Komendanto pristatytas vyriausybei ghetto projektas buvo svarstomas, atidedamas. Užtruko ligi liepos pabaigos, iki vokiečių civilinės valdžios (Zivilveraltungo) įsteigimo. Stahleckeris buvo iškeltas į Estiją (po kelių mėnesių žuvo); kiti vokiečiai iš naujo pradėjo spausti žydų ghetto klausimą, ypačiai Kauno miesto komisaras Crameris, kuris pirmas įsakė žydams prisisegti žvaigždes ir nevaikščioti šaligatviais. Nesulaukdami iš vyriausybės ghetto potvarkio (kuris taip ir nebuvo priimtas), vokiečiai pagaliau atvirai perėmė žydų klausimą į savo rankas ir – visus žydus suvarė į ghetto." (O.c. 135 p.).* Žvaigždes žydams buvo nurodyta prisisegti pradedant juos varyti į getą dar prieš Cramerio veiklos pradžią. Kai Crameris išleido pirmąjį įsakymą dėl žydų, jau trečdalis Kauno žydų buvo gete. "Į Laisvę" liepos 29 d. numeryje buvo paskelbtas šis komunikatas: *"KAUNAS. VII.28. ELTA. Kauno mieste ir priemiesčiuose gyvenančių žydų perkėlimas į jiems skirtą rajoną – Vilijampolės priemiestyje – vykdomas pilnu tempu. Jau yra per-*

kelta 35 % žydų. Perkėlimas turi būti užbaigtas ligi rugpjūčio 15 d.

Laikinosios Lietuvos vyriausybės potvarkio žydus suvaryti į getą vokiečiai nė nelaukė. Jiems jis buvo nereikalingas, nes Laikinąją vyriausybę ignoravo ir savo užsimojimus vykdė nebendradarbiaudami su ja bei dėl tų savo užsimojimų visai nesikalbėdami. Atrodo, kad tasai potvarkis buvo svarstomas ne vokiečių, o pačios Laikinosios vyriausybės iniciatyva. Apie šį reikalą su vyriausybe vokiečiai nesikalbėjo ir to potvarkio išleisti neragino. Šis potvarkis buvo svarstomas ne rūpinantis įvykdyti vokiečių įsakymą žydus suvaryti į getą, o iš humanistinių paskatų: bandyta bent kai ką žydams pakreipti palankesne linkme. Tasai rugpjūčio 1 d. potvarkis ar tik projektas praktinės reikšmės jau negalėjo turėti, nes pora dienų anksčiau, liepos 28 d., jau pradėjęs savo veiklą civilinės vokiečių valdžios Kauno miesto komisaras žydų klausimu išleido savo potvarkį. Po poros dienų buvo paskelbtas kitas įsakymas, apėmęs dar daugiau žydus liečiančių dalykų. Tais savo potvarkiais vokiečių komisaras iš esmės lietuvius nuo žydų klausimo visiškai nušalino. Laikinosios Lietuvos vyriausybės potvarkis reikšmingas tik todėl, kad atskleidžia, kaip ta vyriausybė mėgino šį ne tik painų, bet ir tragišką klausimą spręsti.

Iš tikro minėtasis Laikinosios Lietuvos vyriausybės potvarkis yra ne kas kita, kaip bandymas bent kiek sušvelninti žydus ištikusį likimą. Atšaukti žydų varymą į getus, bandyti palikti jiems atimamą iš jų turtą ar skelbti kitas panašias nuostatas to meto sąlygomis buvo ne tik beprasmis, bet ir grėsmingas dalykas. Tad Laikinoji vyriausybė to ir nemėgino daryti, tačiau ėmėsi dalykų, kuriuos atrodė vis dėlto verta bent pabandyti: kad už kai kurių jų tautiečių nusikaltimus nebūtų persekiojami ir baudžiami visi žydai, net Lietuvai ir lietuvių tautai nusipelnę žydai – Vyties kryžiaus kavalieriai, buvę Lietuvos kariuomenės savanoriai – nebūtų nuo lietuvių visuomenės atskiriami, kad nusikaltusieji geto nuostatams nebūtų žiauriai baudžiami ir t.t. Tačiau tai buvo tik geri norai, nes, kaip minėta, vokiečiai kaip tik tuo laiku į savo rankas jau perėmė visą Lietuvos civilinę administraciją, paskirdami okupuotam kraštui savo civilinę valdžią.

Vokiečių civilinės valdžios komisaras Kauno miestui ėmė eiti savo pareigas nelaukdamas, kol net formaliai bus įvesta civilinė valdžia, kuri reicho komisaro atsišaukimu buvo paskelbta liepos 30 d. Komisaras jau liepos 28 d. išleido pirmąjį savo potvarkį:

Privalomas nutarimas Nr.1

1. Gyventojams žydams draudžiama naudotis šaligatviais. Žydai privalo eiti dešiniuoju kraštu važiuojamo kelio ir eiti vienas paskui kitą.

2. Gyventojams žydams draudžiama naudotis visomis pasivaikščiojimo ir poilsio vietomis ir viešaisiais parkais bei skverais. Taip pat draudžiama jiems naudotis viešose vietose išstatytais suolais.

3. Gyventojams žydams draudžiama naudotis visomis viešosiomis susisiekimo priemonėmis, kaip auto taksi, vežikais, autobusais, garlaiviais ir pan. Visi viešojo naudojimo susisiekimo priemonių savininkai arba nuomotojai privalo nurodytų priemonių matomoje vietoje iškabinti skelbimą su užrašu: "Žydams draudžiama".

4. Nesilaikantieji šio nutarimo nuostatų bei jiems prieštaraujantieji bus griežtai baudžiami.

5. Šis nutarimas galioja nuo šios dienos.

Kaunas, 1941 m. liepos mėn. 28 d.

Miesto Komisaras
(pas.) CRAMER,
S.A. Oberfuehrer

Po šio Cramerio nutarimo, kuriuo buvo parodyta okupanto neapykanta žydams, jie buvo įskaudinti, išniekinti, pasirodė antrasis komisaro potvarkis, skirtas jau konkretesniems dalykams:

Viešas skelbimas Nr. 2

1. Tiems gyventojams žydams, kurie kilus karui ar jo metu buvo pabėgę ir iki šios dienos negrįžo, uždrausta grįžti į Kauną. Visiems namų savininkams ir valdytojams uždrausta priimti pastogėn grįžtančius žydus.

2. Gyventojai žydai, be amžiaus ir lyties skirtumo, turi nešioti kairiajame krūtinės šone, o taip pat ir nugaroje 8–10 cm skersmens geltoną Dovydo žvaigždę.

3. 1941 m. liepos 10 d. Kauno Burmistro nutarimu Nr. 15 nustatytas žydų perkraustymas iš miesto vidaus į Vilijampolės priemiestį turi būti baigtas vėliausiai iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. Smulkesnių žinių teikia Miesto Butų Skyrius.

4. Gyventojams žydams šiuo draudžiama pardavinėti, keisti ar kokiu kitu būdu realizuoti visą jų turimą judamą ir nejudamą turtą. Taip pat įsakmiai draudžiama naikinti įrengimus ir šiaip vertingus daiktus.

5. 1941 m. liepos 10 d. Kauno Burmistro Nutarimu Nr. 15 žydų gyventojams nustatytos vaikščiojimo valandos išplečiamos Vilijampolės priemiesčiui su žydų gyvenama sritim imtinai.

6. 1941 m. liepos 10 d. Kauno Miesto Burmistro Nutarimas nr. 15 dalimi panaikinamas.

7. Šio pranešimo nuostatų nevykdymas bus griežčiausiai baudžiamas.

8. Šio pranešimo nuostatai įsigalioja nuo šios dienos.

Srities Komisaras Kauno Mieste
(pas.) CRAMER,
S.A. Oberfuehrer

Kaunas, 1941 m. liepos 31 d.

Į getą varomi žydai, atsidūrę nežmoniškose sąlygose, dar bandė ieškoti pagalbos. Gen. S. Raštikis savo atsiminimuose rašo: *"Į ghetto varomi žydai išsirinko delegaciją, kuri norėjo pasimatyti su Lietuvos Laikinąją vyriausybe. Nepavykus jai pasimatyti su kitais vyriausybės nariais, delegacija telefonu per mano adjutantą kreipėsi į mane. Aš sutikau kalbėtis ir priėmiau delegaciją savo bute (turėjau vieną kambarį J. Sližio namuose Sporto gatvėje, prie Kūno Kultūros Rūmų). Abudu delegatai buvo mano seni pažįstami: buvęs Lietuvos kariuomenės vyriausias rabinas Snie-*

gas ir Lietuvos kariuomenės atsargos leitenantas advokatas Goldbergas, buvęs žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės kovose, sąjungos pirmininkas, per pirmąją bolševikų okupaciją sėdėjęs Kauno kalėjime kaip politinis kalinys. Abudu delegatai daugiausia skundėsi labai blogomis gyvenimo sąlygomis ghetto. Aš beveik pranašiškai atkreipiau jų dėmesį į tai, kad šiuo metu labiausiai reikėtų rūpintis ne ghetto gyvenimo sunkumais, bet tomis nežmoniškomis vokiečių nacionalsocialistų tendencijomis, kurios gali nuvesti į beveik visišką žydų sulikvidavimą. Delegatai visiškai sutiko su mano nuomone. Paaiškinau jiems, kad Lietuvos Laikinoji vyriausybė žydų, kaip ir daugeliu kitų klausimų, reikalu yra visiškai bejėgė ir nieko negali padaryti. Apie tai jiems nereikėjo daug įrodinėti, nes jie patys tai gerai žinojo. Pažadėjau delegatams kelti žydų reikalą palankia jiems prasme vokiečių karinėje vadovybėje, nes su vokiečių Gestapu aš jokio reikalo neturėjau." (RŠ, II,305–6).

Rytojaus dieną gen. S.Raštikis tuo reikalu lankėsi pas aukščiausiąjį to meto Kauno vokiečių karinį viršininką gen. von Rocquesą, kuris po karo Nuernberge kaip karo nusikaltėlis buvo nuteistas 20 metų kalėti. Gen. S.Raštikis nieko nelaimėjo. Gen. von Rocquesas ir kartu buvęs gen. von Pohlas nurodinėjo, kad akciją prieš žydus vykdąs Gestapas, todėl karinė vadovybė negalinti kuo nors pagelbėti. Gen. von Rocquesas pažadėjo apie lietuvių nuotaikas ir gen. S.Raštikio pareiškimus painformuoti aukštesnes instancijas. Gen. S.Raštikis po kelių dienų vėl atsilankiusiam rabinui Sniegui neturėjo nieko raminančio pranešti.

Voldemarininkų opozicija ir perversmas

Kai vokiečiai atsisakė pripažinti Laikinąją Lietuvos vyriausybę, tai netrukus ėmė reikštis dar ir voldemarininkų opozicija. Apie šią opoziciją Adolfas Damušis rašo: *"Laikinoji Vyriausybė be to dar turėjo ir vidaus sunkumų. Voldemarininkai, kurių vieni išėjo iš komunistų kalėjimo, kiti atvykę iš Vokietijos, buvo priešingi Laikinajai Vyriausybei ir skelbė, kad jiems, voldemarininkams, yra atėjęs laikas perimti vadovavimą lietuvių tautai. Jie esą jau nuo seniai buvo vokiečių nacionalistų draugai, kai tuo tarpu Laikinojoje Vyriausybėje beveik visi esą aiškūs antinaciai. Tokios nuotaikos vyravo vienaname ekstremistiniame voldemarininkų sparne. Voldemarininkams apraminti buvo padaryta visa eilė pasitarimų, net siūlant įvairių vietų vyriausybėje, bet su viena sąlyga, kad jie atvirai ir viešai remtų Lietuvos nepriklausomybės mintį. Pirmuose pasitarimuose jie su ta sąlyga sutiko, bet vėliau atsimetė. Pajutome, kad jie neturi savarankiškumo ir sprendimo galios, bet yra saistomi kažkokio užkulisio." (ĮL, 1955, Nr.7, p. 21–2).*

Dar viena vyriausybei iškilusi problema buvo nesusipratimai dėl Lietuvių aktyvistų fronto tarp voldemarininkų ir kitų. Laikinajai vyriausybei teko net skirti savo tarpininką šiems ginčams spręsti. Ir pati vyriausybė nebuvo vieninga dėl šios problemos, todėl 1953 m. M.M. "Var-

po" Nr.1 apie tai rašė: *"1941 m., Laikinosios Vyriausybės metu, pasireiškus nesusipratimams tarp aktyvistų fronto ir voldemarininkų, vėliau vadinamų nacionalistų, Laikinosios Vyriausybės nariai liaudininkai stojo ne už vieną kurią ginče dalyvaujančią grupę, bet už visų vienybę ir sutarimą. Ir, dėl to, neatsitiktinai Laikinoji Vyriausybė nesusipratimams išlyginti buvo paskyrusi tarpininku Prof.Dr. J. Pajaujį." (O.c. 31–2 p.).*

Pasiskelbę opozicija Laikinajai vyriausybei, voldemarininkai vokiečiams net įteikė raštą prieš tą vyriausybę ir jos politinę liniją. Apie to rašto turinį gen. S.Raštikis rašo: *"Voldemarininkų tarpe atsirado keliolika asmenų, kurie, Gestapo leitenanto Kurmio vadovaujami, liepos 9 d. surašė ir įteikė vokiečiams raštą, kuriame buvo pabrėžti šie 3 punktai: a) Prašoma, kad sukilėlių paskelbtoji Lietuvos laikinoji vyriausybė vokiečių nebūtų pripažinta, nes ji sudaryta ir paskelbta be lietuvių nacionalistų ir jų vado žinios. b) Siūloma iš viso nepripažinti jokios Lietuvos vyriausybės, kol į Lietuvą negrįš prof. Voldemaras. c) Prašoma, kad iki tam laikui, t.y. iki prof. Voldemaro grįžimo, visa valdžia Lietuvoje būtų sutelkta vokiečių karinės vadovybės rankose." (Rš, II, 301).* Plk. K. Škirpa taip pat tvirtina, jog minėtasis Gestapo leitenantas Kurmis, suradęs keliolika politikos dalykuose nesusivokiančių asmenų, tarp kurių buvo ir paties Gestapo agentų, išgavo iš tų asmenų parašus po vienu raštpalaikiu. Tačiau tuo metu Kaune aktyviai reiškęsi voldemarininkai (mjr. J. Pyragius, mjr. K. Šimkus ir I. Taunys) spaudoje (Neprikl. Lietuvos 1961 m. Nr.1) yra pareiškę, kad jiems nesą žinoma, jog toks raštas būtų vokiečiams įteiktas. Taigi, kol nėra kitų duomenų, kurie vienos pusės teigimus patvirtintų, o antrosios paneigtų, tegalima tik nurodyti, kaip kalbos apie tą raštą atsirado. L. Prapuolenio liudijimu Kaune apie šį raštą sužinota šitaip: *"1941 m. birželio 29 d., atvykęs pas mane, kaip Lietuvių Aktyvistų Fronto vyriausiojo štabo viršininką ir įgaliotinį prie Laikinosios vyriausybės, LAF Marijampolės štabo viršininkas (kapitonas, kurio pavardės šiuo metu dar negaliu minėti)*[1] *man pareiškė, kad visą praėjusią naktį svarstęs, ką jis vakar padaręs ir priėjęs išvados: – tai buvęs valstybės išdavimas, ir todėl jo sąžinė kitos garbingos išeities neberandanti, kaip nusišauti. Mano paprašytas paaiškinti, kas taip atsitikę, kapitonas papasakojo, kad birželio 28 d. popiet atvykęs iš Marijampolės į Kauną, prie Įgulos bažnyčios sutikęs Joną Vokietaitį ir jį pasiteiravęs LAF vyr.štabo adreso. J.Vokietaitis siūlęsis jį į LAF vyr.štabą palydėti ir besišnekučiuodami abu atėję į Karo muziejaus rūmus. Čia radę kpt. Ivanauską, kpt. Vilių, ltn. Stanevičių ir per dešimtį kitų vyrų. Ten jiems visiems besikalbant, I.Taunio lydimas atvykęs uniformuotas nacių pareigūnas. Jį susirinkusieji nacistai su "Heil Hitler" pasveikinę, o jis susirinkusiems pasakęs kalbą.*

[1] Tai matyt buvo kpt. Skaržinskas – **red. K.Ė.**

Po šios kalbos J.Vokietaitis paskaitęs vokiškai raštą ir susirinkusieji buvę paprašyti jį tuojau pasirašyti. Raštas teigęs, kad birželio 23 d. Lietuvos nepriklausomybės atstatymo paskelbimas ir laikinosios vyriausybės sudarymas buvęs įžeidimas Hitleriui ir visai vokiečių tautai ir čia pasirašiusieji, pasitikėdami Reicho Fuehreriu, prašą Lietuvos laikinąją vyriausybę nušalinti, o krašto tvarkymą pavesti Reicho karinei vadovybei. Pradžioje kapitonas nesutikęs šio rašto pasirašyti ir paklausęs, kodėl nedalyvaująs LAF vyriausio štabo viršininkas L. Prapuolenis. Vokietaitis paaiškinęs, kad Prapuolenis dabar svarbiais reikalais išvykęs į provinciją, o Stanevičius su Tauniu ėmę įtikinėti, kad tik tokio turinio pareiškimu dar būsią galima nors šis tas išgelbėti, nes Laikinoji Vyriausybė esanti jau viską praradusi. Tik vėliau iš savo bičiulių, pas kuriuos nuvykęs nakvynės, kapitonas patyręs, kad Vokietaitis jį nuvedė ne į LAF vyr. štabo būstinę, bet į Geležinį Vilką, kurio štabas buvo Karo muziejaus patalpose. Kapitono susijaudinimas buvo visai suprantamas. Kapitoną nuraminęs ir jam padėkojęs už labai reikšmingas informacijas, jį palydėjau pas krašto apsaugos ministrą, gen. S.Raštikį. Man ten esant, kapitonas savo istoriją pakartojo ir gen. Raštikiui." (ĮL, 1964, Nr.35/72, p. 10–11).

Nesunku suprasti susirūpinimą kapitono Skaržinsko (?), patekusio į voldemarininkų ekstremistinio sparno partinių smogikų "Geležinio vilko" sueigą, tarp kurių jau švaistėsi vokiečių atsiųstas gestapo agentas Kurmis, piršęs šiai dar margų pažiūrų grupuotei svetimus SA tikslus ir uždavinius. Kovų ir sudėtingų karo įvykių sūkuryje nuo tos J. Vokietaičio, I. Taunio, V. Stanevičiaus (Staneikos) ir kitų remiamos srovės rugpjūčio mėn. griežtai atsiribojo J. Jurkūnas, M. Blynas, K. Brunius, kpt. J.(?) Virbickas, kpt. I. Vilius, plk. ltn. M. Naujokas, parėmę Lietuvos nacionalistų partiją. Pastaroji neturėjo nieko bendro su Vokiečių nacionalsocialistų partija, kurią steigti Lietuvoje naciai draudė net vietiniams šalininkams.

Ar, rašydamas savo atsiminimus, gen. Raštikis rėmėsi kapitono Skaržinsko (?) liudijimu, ar turėjo duomenų ir iš kokio kito šaltinio, nėra žinoma. Pastebėtina, jog tam tikrų klausimų kelia datos. Gen. S.Raštikis sako, kad tasai raštas buvęs pasirašytas liepos 9 d., o Prapuolenis – kad birželio 28, maždaug dviem savaitėm anksčiau, kai gen. S.Raštikis dar buvo tik pakeliui iš Berlyno į Kauną.

Kad tas raštas buvęs pasiųstas į Berlyną, sprendžiama iš to, jog Vokietijos užsienio reikalų ministerijos spaudos šefas dr. Schmidtas spaudos konferencijoj paklaustas, kada būsią leista K.Škirpai vykti į Lietuvą, atsakė, jog jis turįs žinių, kad ne visi lietuviai pripažįstą vyriausybę, kurios ministru pirmininku buvo paskirtas Škirpa. Manoma, kad tai buvusi aliuzija į voldemarininkų raštą, tačiau pats raštas ten nebuvo rodomas ar cituotas.

Apie tuos voldemarininkus jų oponentai yra pasakę daug ne tik nepalankių, bet ir kaltinančių bei niekinančių žodžių. Dėl jų opozicijos Laikinajai vyriausybei "Į Laisvę" 1961 m. Nr.26/63) rašė: *"Kai Laikinoji vyriausybė atsisakė pati susilikviduoti, SD ėmėsi kitos taktikos: skaldyti vieningą lietuvių nusistatymą pačių lietuvių rankomis. Jie surado lietuvių keletą buvusių prof. A. Voldemaro šalininkų, kurie buvo žinomi kaip Vokietijos ir fašizmo šalininkai. Daugumas jų buvo sėdėję bolševikų kalėjimuose, kurie nebuvo spėję išbėgti į Vokietiją. Su karo pradžia išleisti į laisvę, jie negalėjo susiorientuoti politinėje padėtyje. Prie jų prisidėjo būrys avantiūristų. Jie visi pakliuvo į klaipėdiečio SD pareigūno Kurmies įtaką ir, jo (bei kitų SD pareigūnų) vadovaujami, pradėjo posėdžiauti ir organizuoti lietuviškus nacionalsocialistus. Avantiūristinis ir kriminalistinis elementas turėjo perimti valdžią į savo rankas ir paskelbti Lietuvos prisijungimą prie Vokietijos." (Op. cit. 8p.).* Apie Aktyvistų frontą tame pat straipsnyje toliau rašoma: *"Nepasisekus pačių lietuvių rankomis likviduoti Laikinosios vyriausybės, SD tomis pat rankomis mėgino toliau ardyti visuomenės vienybę ir organizuotą pajėgumą, būtent, likviduoti Lietuvių Aktyvistų Frontą, kuris buvo paruošęs sukilimą, pastatęs Laikiną vyriausybę ir toliau organizavo lietuvių patriotinę visuomenę. Per avantiūristus pučininkus ir net paties LAF kai kuriuos narius SD kurstė likviduoti LAF, jau netinkantį naujoms sąlygoms, ir organizuotis į nacionalsocialistinę partiją, kuri eidama išvien su vokiečiais, Lietuvai daugiausia naudos padarysianti. Atkakli kova dėl Aktyvistų Fronto galėjo atrodyti kaip kova dėl dvejopos taktikos: noro atkakliai laikytis tiesios lietuviškos linijos ar noro pataikavimu vokiečiams ir prisitaikymu prie vokiškos nacionalsocialistų partijos daugiau laimėti kraštui. Tačiau tai iš tikrųjų nebuvo varžybos dėl dviejų skirtingų įsitikinimų, atsimenant, kad pastaroji oportunistinė kryptis stengėsi laimėti ne savo programa ir pozityviu veikimu, bet norėdama sulikviduoti LAF ir perimti jo turtą bei funkcijas; antra, kad jos užnugaryje stovėjo Gestapo žmonės". (Ib. 9–10).*

Šituos žodžius padiktavo ne istorinė tiesa, o neapykanta. Voldemarininkų opozicija Laikinajai Lietuvos vyriausybei ir jų noras išvaikyti LAF kilo ne todėl, kad jie būtų buvę avantiūristai ir kriminalistai ar jog voldemarininkai nuėjo tarnauti vokiečiams, jie tiesiog darė tą, ką jiems vokiečiai buvo nurodę įvykdyti. Atmetus voldemarininkų ideologiją bei taktiką, reikia pripažinti, kad jie nebuvo asmenų samplaika, susiteršusi kriminaliniais veiksmais. Labai didelę jų dalį sudarė Lietuvos kariuomenės karininkai, pradedant leitenantais K. Matulevičium, V. Stanevičium, P. Skurausku, J. Dženkaičiu, kapitonais V. Ivanausku, S. Kviecinsku, I. Vylium–Velavičium, majorais J. Pyragium, S. Puodžium, J. Matulevičium, pulkininkais A. Gaušu, M. Kalmantu, J. Navaku ir baigiant generolais P. Kubiliūnu bei T. Daukantu – miniu tik greitomis prisimintus. Teigti, kad tie žmonės buvę kriminalistai, būtų labai didelė

netiesa. Dėl avantiūristų pasakytina, kad tarp jų į avantiūras linkusių jų tarpe daugiau ar mažiau buvo, taip pat kaip buvo ir yra ir kitose grupuotėse. Jie labiau už kitus panašėjo į avantiūristus todėl, kad buvo ne demokratai, savo veiklą pagrindę susitarimu bei kompromisais, bet diktatūrininkai, savo tikslo siekiantys jėga. Jų eilėse susitelkė daug karininkų, todėl voldemarininkų sąjūdis įgavo tam tikrų ypatingų bruožų. Padėtį jie suprato tiek pat, kiek ir kiti. Tiesa, kai kurie voldemarininkai buvo ką tik išėję iš sovietinio kalėjimo. Bet tokių pat sėdėjo ir Laikinosios vyriausybės ministrų kėdėse. Keletas voldemarininkų veikėjų, pavyzdžiui, mjr. J. Pyragius, inž. K. Brunius, dr. Br. Dirmeikis, dr. P. Mešk auskas–Germantas buvo ką tik grįžę iš Berlyno, todėl jie buvo gana gerai informuoti. Tuomet visi kiti iš tikro – ir voldemarininkai, ir jų oponentai – dažniausiai tikrosios padėties nesuprato ir daug ką darė vadovaudamiesi klaidingom prielaidom. Pats J.Ambrazevičius, laikinai ėjęs ministro pirmininko pareigas, atvirai pripažįsta, jog iki gen. S. Raštikio grįžimo iš Berlyno Laikinoji vyriausybė nežinojo net savo tikrosios padėties ir negalėjo suprasti kai kurių vokiečių veiksmų.

Vienaip ar kitaip voldemarininkai veikė ne todėl, kad būtų buvę tik vokiečių saugumo planų vykdytojai. Voldemarininkai darė tai, kas jų supratimu buvo naudinga Lietuvai, vadinasi, ir kuo artimiausias bendradarbiavimas su vokiečiais. Jie nebuvo kokie nors parsidavėliai, Lietuvą norėję prijungti prie Vokietijos. Neginčytina tiesa, kad po ginčo su Laikinosios vyriausybės nariais mjr. J. Pyragius, išeidamas kaip nacistas pakėlė ranką ir sušuko "Heil Hitler". Žinoma, tai nebuvo šaunus dalykas. Taip pat tiesa, kad L. Prapuolenis, Lietuvių aktyvistų fronto įgaliotinis prie tos pat vyriausybės, paryškindamas tariamąjį lojalumą vokiečiams, į tos vyriausybės posėdį atėjo ant rankovės užsirišęs kaspiną su Hakenkreuß. Ir tą kaspiną jis nusiėmė tik tada, kai ministras P. Vainauskas priėjęs griežtai pareikalavo nusiimti, nes kitaip pats jį nuplėšiąs. Tačiau dėl to niekas L.Prapuolenio patriotizmu neabejojo ir neabejoja, nes tuomet nebuvo visai lengva pasakyti, ar geriau tokį kaspiną ant rankovės rištis, ar jo nesirišti. Vadinasi, dėl tokių vieno ar kito voldemarininkų mostų nebuvo pagrindo abejoti ir jų patriotizmu. Galima tik paklausti, kiek voldemarininkų veikla buvo išmintinga ir tiksli, nes patriotizmas dar nėra joks laidas, kad juo paremta veikla visuomet naudinga tautai ir kraštui. Be to, voldemarininkai buvo atlikę ir neabejotinai teigiamai vertintinų darbų. Lietuvių aktyvistų fronto kūrėjais buvo visas būrys voldemarininkų, ypatingai artimų plk. K. Škirpos bendradarbių, ruošusių 1941 m. sukilimą. Pats gen. S. Raštikis, kurio negalime įtarti simpatijomis voldemarininkams, savo atsiminimuose pažymi, jog *"Aktyvistų Frontui priklausė įvairių politinių pažiūrų ir įsitikinimų žmonės, bet Škirpos štabe dominavo voldemarininkai." (RŠ, II, 148 p.).* Tai liudija, kad voldemarininkai buvo ne tik patriotai, bet ir aiškiai pasisa-

kė už Lietuvos nepriklausomybę ir nesiruošė jos prijungti prie Vokietijos: Lietuvių aktyvistų fronto tikslas buvo atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Ltn. J. Dženkaitis ir ltn. P. Skurauskas, kurie buvo voldemarininkai, už tą tikslą atidavė ir savo gyvybę.

Voldemarininkų opozicija Laikinajai Lietuvos vyriausybei atsirado todėl, kad jie – neabejotinai dėl vokiečių propagandos – manė, jog Laikinosios Lietuvos vyriausybės sudarymas ir nepriklausomybės skelbimas, nesusitarus su vokiečiais, buvo klaida. Dar didesnė klaida jiems atrodė, kad Laikinoji vyriausybė konfliktuoja su vokiečiais. Kaip ir daugelis kitų būdami vokiečių galybės tiesiog pritrenkti, jie buvo įsitikinę, jog bandyti užsispyrimu priversti vokiečius keisti savo nusistatytą liniją yra ne tik negudri, bet ir žalinga Lietuvai politika. Voldemarininkams atrodė, jog tokiomis sąlygomis vienintelis kelias lietuviams – be išlygų dėtis prie vokiečių kovos prieš bolševizmą. Jie pasitikėjo tuo, ką vokiečiai sakė: dabar esąs ne laikas politikuoti, o reikia visomis išgalėmis jungtis į kovą. Po karo Hitleris pagal lietuvių įnašą tinkamai atsilyginsiąs. Kaip voldemarininkai vertino padėtį, sužinome iš L. Prapuolenio atpasakojimo, ką jam areštuotam po perversmo sakė J. Pyragius: *"Esą ne dabar, kai žūtbūtinėje kovoje liejamas geriausių vokiečių tautos vaikų kraujas, lietuviams esąs laikas reikalauti nepriklausomybės ir galvoti vien tik apie save. Hitleris esąs pasakęs, kad po karo naujojoje Europoje Lietuva būsianti nepriklausoma ir didelė valstybė. Tuo jo žodžiu tikįs." (ĮL, 1964, Nr.35/72, 18–19 p.)*. Kalbėdamas apie būsimą didelę Lietuvos valstybę, J.Pyragius, turbūt, turėjo galvoj buvusį ar tariamai buvusį vokiečių planą: pertvarkant Rytų Europą, sumažinti Lenkiją ir sukurti dvi dideles valstybes – Didžiąją Lietuvą ir Didžiąją Suomiją. Pasitikėdami Hitleriu, kai kurie voldemarininkai buvo pasišovę griebtis ir kraštutinumų. Plačiai garsėjo I.Taunio pareiškimas, jog kovodami su bolševizmu lietuviai galį paaukoti kad ir tris ketvirtadalius tautos. Jei karas būsiąs laimėtas, tai ir tokį nuostolį tauta pakelsianti ir ilgainiui išlyginsianti. Jie taip kiek beišgalėdami ir elgėsi. Kai Kaune po voldemarininkų įvykdyto perversmo reikalai pateko į jų rankas, šiai kovai jie vien čia suorganizavo penkis batalionus. Pažymėtina, kad vyras, pasišovęs kovoje paaukoti net ir tris ketvirtadalius tautos, į frontą neišvyko, o verčiau pasirinko darbo ir socialinių reikalų valdybos direktoriaus kėdę.

Šituo voldemarininkų pasiryžimu be jokių išlygų eiti su vokiečiais nėra ko labai stebėtis. Ir ne jų rankose buvusi "Į Laisvę" savo liepos 3 d. vedamajame rašė: *"Šio visą lietuvių visuomenę apėmusio judėjimo mintis nėra visiškai nauja. Jojo pradų, tiesa, nekonkretizuotų, neišryškėjusių net kitokiais vardais ir kitokiomis sąvokomis vienokia ar kitokia forma besireiškiančių, gausiai randame ypačiai antrajame Nepriklausomybės dešimtmetyje ir paskutiniaisiais metais prieš raudonąją okupaciją. Iš vienos pusės, visų nacionalinių jėgų sutelkimas, aiškus atsiribojimas nuo žydiškų*

bei panašių mažumų įtakų. Visų lietuvių įjungimas į aktyvų, dinamišką, dideliais šuoliais kultūros bei ekonomikos gerovės keliu žengiantį gyvenimą. O iš kitos pusės, aiškus užsienio politikos orientavimas didžiojo Vakarų kaimyno link buvo to judėjimo gairės. Tai ypačiai sietina su prof. Aug. Voldemaro, vieno aktyviausių lietuvių, politine veikla. Ir tenka didžiai apgailestauti, kad šis lietuvis patriotas, plataus masto energingas vyras, šiuo metu asmeniškai negali įsijungti į mūsų krašto reikalų tvarkymą, kada jo politinis idealas daugiau ar mažiau yra realizavęsis. Dažnai esti tautoje žmonių, kurie pradžioje lieka nesuprasti ir jų veikla įvairiais būdais trikdoma, nors jie aiškiausiai netolimo tautos gyvenimo tiesas dėstytų. Pati tauta turi išgyventi, pati pereiti tą kartų kelią, kurio ji būtų galėjusi išvengti, jeigu būtų savo pranašų paklausiusi. Todėl ir lietuvių tauta, jeigu nebūtų pasirinkusi fatališko neutralumo kelio, o būtų, prof. Aug. Voldemaro nurodymu, derinusi savo užsienio politiką su Didžiąja Vokietija, dabar galėtų į kovą su bendruoju Europos kultūros priešu, Maskvos bolševizmu, išeiti ir kariškai, ir ekonomiškai stipri."

"Į Laisvę" A.Voldemarą tautos pranašu apskelbė tuomet, kai Voldemaras paskutiniu savo žinomu politiniu veiksmu parodė, jog jis nėra pranašas ir nenuspėjo net savo paties likimo. Voldemaras 1940 m. birželio mėnesį, Sovietams okupavus Lietuvą, savo noru grįžo iš užsienio į Lietuvą ir Kauno stotyje, dar neišlipęs iš vagono, buvo suimtas bei išvežtas į Rusiją. Tą keistą A.Voldemaro grįžimą į Lietuvą "Draugo" 1966 m. vasario 3 d. numery aprašė gerai Voldemarą pažinojęs Alfonsas J.Telyčėnas. Jis rašė: *"Pažįstamas su profesorium buvau jau iš senesnių laikų, vėliau sustiprėjo pažintis, kai jis buvo ištremtas iš Kauno ir gyveno Kybartuose. Tuo laiku ir aš gyvenau tuose pačiuose namuose. 1940 metais birželio mėnesį antroje pusėje (dienos neprisimenu) 8 valandą ryto, turėdamas prekybinių reikalų Kaune, ėjau Virbalio stoties peronu sėstis į traukinį, kai muitinės valdininkas L. Gotceitas pasakė man, kad šiuo traukiniu važiuoja prof. A. Voldemaras su žmona iš užsienio. Tuo laiku jie sėdėjo restorano vagone, laukdami užsakytų pusryčių. Vagone buvo tiktai restorano vedėjas Bergeris ir virtuvėje jo padėjėjas gamino užsakytus valgius. Pasisveikinus jie paprašė sėstis prie jų stalo, ir valgydami kalbėjomės apie šių dienų įvykius.*

Aš užklausiau jo:

– Kodėl jūs grįžtate Lietuvon tokiais neramiais laikais?

– Kada ūkis neturi šeimininko, tai turi jį kas tvarkyti – atsakė šypsodamasis profesorius.

– Pas mus komunizmas, – aš užsiminiau.

– Paleckį aš gerai pažįstu, jis ne komunistas, – atsakė Voldemaras.

– Paleckis yra Maskvos iškamša ir jis daro tai, ką jam įsako Pozdniakovas ar panašūs ponai, – aš pastebėjau.

Prof. Voldemaras atsakė man:

– Nesibijok, kaimyne, viskas bus gerai. Ir pasakojo toliau:

– Aš gyvenau Prancūzijoje, o paskutiniuoju laiku Italijoje, ir visur Lietuvos vardas aukštai vertinamas.

Pasikalbėjimas užtruko apie 40 minučių. Aš susidariau įspūdį, kad Voldemaras yra kieno tai siunčiamas perimti Lietuvos valdžią arba yra Maskvos apgauta auka. Kazlų–Rūdos stotyje sustojus traukiniui, į restorano vagoną įlipo geležinkelio policijos punkto vedėjas ir, atsistojęs prie bufeto, kalbėjosi su Bergeriu. Pravažiavus Mauručių stotį, Voldemaras su žmona atsisveikino su manim, sakydamas, kad Kaunas artėja ir laikas eiti prie lagaminų. Išeidamas dar pakartojo, kad viskas bus tvarkoje. Savo įspūdžiais pasidalinau su Bergeriu bei buvusiu vagone geležinkelio policijos valdininku. Kauno stotyje uniformuotų rusų nemačiau, tik buvo matyti gerokai didesnis skaičius uniformuotų Lietuvos geležinkelio policijos valdininkų negu normaliais laikais. Civilių žmonių judėjimas taip pat buvo didelis. Išėjus iš geležinkelio stoties, iš kairės pusės link Žaliojo tilto pamačiau didelį sunkvežimį su grotomis ir užrašu "Lietuvos kalėjimas". Tada aš supratau, kam tas sunkvežimis yra skirtas. Perėjęs stoties aikštę, pradėjau pamažu žingsniuoti šaligatviu prie Lozanos viešbučio ir stebėti, kas vyks toliau. Po kokių 20 minučių šiauriniu stoties galu išėjo apie dešimtį Liet. geležinkelio policijos uniformuotų asmenų, tarp jų prof. Voldemaras su žmona ir dar vienas civiliai apsirengęs vidutinio ūgio žmogus, kurio iš tolo nepažinau. Uniformuotieji nurodė profesoriui lipti į kalėjimo sunkvežimį, o Voldemaras gestais rodė į netoliese stovinčius taxi. Po trumpų ginčų profesorius su žmona įlipo į sunkvežimį "Lietuvos kalėjimas", uniformuotieji sumetė lagaminus į tą patį sunkvežimį ir, lydimi policijos, pravažiavo pro mane Vytauto prospektu netoli Lozanos viešbučio. Aš nevažiavau, bet ėjau į miestą priblokštas ir susijaudinęs. Sekančią dieną, grįždamas iš Kauno į Kybartus, traukinyje sutikau geležinkelio policijos viršininką K., kuris vyko ta pačia kryptimi. Aš užklausiau K., ką jie vakar padarė su prof. Voldemaru ir kas buvo tas civilis uniformuotų tarpe? Štai ką jis papasakojo: "Civilis tai buvo jis pats ir kad jis bandė Voldemarą gelbėti, bet visas tas įvykis buvo tvarkomas kažkokios nematomos rankos. Gavęs žinią, kad prof. Voldemaras grįžta Lietuvon, jis davė įsakymą telefonograma Virbalio geležinkelio policijai, kad jo neįleistų ir grąžintų atgal į Vokietiją, bet duotoji telefonograma pasiekė policiją tik traukiniui pajudėjus Kauno link. Tuomet jis davęs įsakymą Kazlų–Rūdos geležinkelio policijos punkto vedėjui lydėti Voldemarą toliau."

A.J. Telyčėno papasakotų Voldemaro grįžimo detalių "Į Laisvę" žurnalistas gal ir nežinojo, tačiau apie jo grįžimą tiesiai į sovietinį kalėjimą girdėjo visa Lietuva. Žurnalistas Voldemarą vis dėlto laikė esant tautos pranašu. Nieko nuostabaus, kad voldemarininkai tą grįžimą laikė tiesiog heroizmu: S. Jakubickas viename savo straipsnyje nurodo, jog prezidento A.Smetonos šalininkai ir bendradarbiai jį apleidę ir palikę vieną. Apie Voldemarą toliau jis rašo: *"Tuo tarpu visą smetoninio*

valdymo laikotarpį paties A.Smetonos ir jo agentų nuolat persekiotas, šmeižiamas, tremiamas ir kalinamas prof. A. Voldemaras tautai kritiškiausiu momentu grįžo prie savo mylimos tautos, kad su ja kartu ir liūdesio dienomis galėtų būti. Tai yra tragiška, bet tai yra faktas, tikra tiesa." (TŽ, 1958 – 9/425).

Kai vyravo tokios nuotaikos, sunku buvo tikėtis, kad voldemarininkai kitaip elgsis, nes jie tarėsi šitaip tarnauja Lietuvai. Gen. Kubiliūnas nuėjo pasveikinti atvykusio vokiečių civilinės valdžios komisaro Lietuvai ne todėl, kad jis būtų džiaugęsis, jog Lietuva vokiečių okupuota. Generolas manė, kad toks jo elgesys Lietuvai būsiąs naudingas. Ir gen. S. Raštikis pripažįsta, jog abejoti gen. P.Kubiliūno patriotizmu nėra pagrindo.

Iš tikro tikėdami vokiečių žodžiais ir jais pasitikėdami, voldemarininkai skaudžiai klydo, ir daugelis savo klaidą suprato gana greitai. Vokiečiai laimėję karą visai nesiruošė lietuviams už pagalbą teisingai atsilyginti ir atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

Antrasis motyvas voldemarininkams pasiskelbti opozicija Laikinajai vyriausybei buvo tai, kad jie siekė nacistinės Lietuvos. Vos tik vokiečiai užėmė Lietuvą, voldemarininkai ėmė burtis į Lietuvos nacionalsocialistų partiją, kurios kurti dr. P. Meškauskas–Germantas jau birželio 24 d. išskubėjo iš Berlyno į Kauną, Berlyne savo pavaduotoju palikdamas buvusį "Lietuvos Aido" vyriausiąjį redaktorių Vytautą Alantą. Į šią partiją jie bandė įtraukti net gen. S.Raštikį. Prieš išvykdamas į Lietuvą, dr. P. Meškauskas–Germantas S. Raštikiui skambino, o rytojaus dieną dar išsikvietė pasikalbėti ir V. Alantas. Ta proga gen. S. Raštikis iš V. Alanto išgirdo tokią informaciją apie kuriamąją Lietuvos nacionalsocialistų partiją: *"Per sočius abiem A. užsakytus pietus jis papasakojo man, kad vokiečiai leidę steigti Lietuvoje Lietuvių nacionalsocialistų partiją, kad ji būsianti Lietuvai labai naudinga ir kad pirmieji šio darbo pionieriai jau esą Berlyne. Pirmasis organizatorius ir vokiečių patikėtinis esąs Dr. Germantas–Meškauskas. Jis, A., esąs pavaduotojas. Toliau A. pradėjo man įrodinėti, kad Dr. Germantą–Meškauską jis pažįstąs jau daug metų ir galįs griežtai tvirtinti, kad jis esąs švarus lietuvis patriotas. Kai kurių Berlyne gyvenančių lietuvių skleidžiamos žinios apie Dr. Germantą–Meškauską, kad jis esąs gestapininkas, esančios pramanytos, piktos ir neteisingos. Dr.Meškauską vokiečiai labai pasitiki, tačiau jis niekad neužmiršta, kad yra lietuvis, ir visur, kur tik galįs, dirbąs Lietuvos labui". (Rš., II, 160).*

Dr. P.Meškauskas–Germantas, atvykęs į Kauną, ir ėmėsi šią partiją su kitais voldemarininkais organizuoti. Vėliau vokiečiai nusprendė, jog nacionalsocializmas priklauso tik vokiečiams ir vietoj nacionalsocialistų leido veikti tik lietuviams nacionalistams. Lietuvių nacionalistų partijos vadu buvo garsus voldemarininkų veikėjas J. Karutis. Okupantams ilgainiui uždraudus bet kokias politines partijas, 1941 m. gruodžio 17 d. buvo paleista ir Lietuvių nacionalistų partija. Tačiau, kol dar veikė Laikinoji Lietuvos vyriausybė, turėdami vokiečių leidimą kurti

Lietuvių nacionalsocialistų partiją, voldemarininkai tarėsi sulaukę dienos, kai lietuvių tautai vadovauti privalo jie. Visi tariamai supuvusios demokratijos likučiai pašalintini ir visas krašto gyvenimas pertvarkytinas nacionalsocialistiniais pagrindais. Savo tikslų voldemarininkai buvo pasiryžę siekti kaip tikri nacionalsocialistai: jiems nerūpėjo jokia kitokia nuomonė. Atskiru padaliniu jie atkūrė Geležinį vilką, kuris Lietuvių nacionalsocialistų partijai turėjo atstoti vokiečių nacių SA (Sturmabteilung) ar SS (Schutzstaffel). Geležinio vilko vadu iš pradžių buvo plk. A. Gaušas, o vėliau kpt. I. Vylius.

Šitaip nusiteikusiems voldemarininkams Laikinoji vyriausybė buvo nepriimtina ne vien dėlto, kad jinai, jų supratimu, griovusi gerus santykius su vokiečiais, bet ir dėl jos ministrų kabineto sudėties. Nėra duomenų, jog šitaip atsitiko dėl kieno nors sąmoningos veiklos, tačiau didesnę tos vyriausybės ministrų dalį sudarė asmenys, kuriuos pagal to laiko lietuvių politinę diferenciaciją reikėjo skirti krikščionims demokratams, nors formaliai nė vienas ministras su ta partija ryšio neturėjo, o kitus liaudininkams ar bent liberaliesiems demokratams. Taigi voldemarininkams, kurie jautėsi nemaža prisidėję ruošdami sukilimą, buvo jau nemaža priežastis būti nepatenkintiems. Jie tarėsi turį pagrindo laukti, kad po to sukilimo sudarytoje vyriausybėje būtų pakankamai atstovaujami, tačiau jiems teko vos dvi trys viceministrų vietos. O tai toli gražu buvo ne viskas. Jie būtų galėję Laikinojoje vyriausybėje gauti vietų, jeigu jie iš tikro būtų norėję. Tokia iš įvairias grupes atstovaujančių asmenų sudaryta vyriausybė voldemarininkams galėjo būti pakenčiama tik sukilimo metu ar netrukus trumpai po jo. Vėliau viskas turėjo pereiti tik į voldemarininkų rankas: jie netikėjo, kad Laikinosios vyriausybės demokratai ir žinomi nepalankūs nacionalistams veikėjai Lietuvoje įgyvendintų nacionalsocializmą. Šią jų pažiūrą gerai išreiškė mjr. J. Pyragius, kuris po jų perversmo areštuotam L. Prapuoleniui dėstęs, jog *"jei norime išgelbėti, kas dar galima išgelbėti," šiuo metu turį tik vieną išeitį: LAF turįs susilieti su Lietuvos nacionalsocialistų partija. Didysis Reichas tik šia partija tepasitikįs, o su supuvusių demokratinių partijų likučiais nenorįs jokių reikalų turėti. Esą kas iš to, kad sukilimo metu jūs prisegėte jiems (vyriausybės nariams) ministrų titulus. Jų galvosena pasiliko, kaip buvusi, plutokratinė ir visiškai neatitinkanti šio meto reikalavimų. Reichas su tokiais ministrais nešnekėjo ir nešnekėsiąs." (ĮL, 1964, Nr. 35/72). 19 p.)*. Žodžiu, voldemarininkų nuomone, tokios sudėties vyriausybė visiškai netiko nei vidaus reikalams tvarkyti, nei santykiams su vokiečiais palaikyti ir iš jų ką nors Lietuvai laimėti.

Tenka pastebėti, jog iš pradžių Laikinajai vyriausybei voldemarininkai dar nebuvo tokioj griežtoj opozicijoj. Pereinamuoju momentu jie buvo linkę kol kas ją pakęsti. Tad šalia L.Prapuolenio Aktyvistų fronto įgaliotiniu prie Laikinosios vyriausybės buvo ir iš Berlyno atvykęs inž.

K. Brunius. Tačiau kai tik sukilimas baigėsi ir dėl vokiečių reikalavimo, kad Laikinoji vyriausybė išsiskirstytų ar persiorganizuotų į kokį komitetą, kilo įtampa, voldemarininkai iš karto pasiskelbė esą tai vyriausybei griežtoj opozicijoj.

Panašiai kaip su vyriausybe, voldemarininkų santykiai vystėsi ir su Lietuvių aktyvistų frontu. Kaip Lietuvių aktyvistų frontą buvo bandoma įtraukti į bendrą darbą Laikinojoje vyriausybėje, taip ir voldemarininkų atgaivintą Geležinį vilką mėginta įtraukti į Lietuvių aktyvistų frontą šalia Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos, Mirties bataliono bei kitų panašių sambūrių, susikūrusių sovietinės okupacijos laikais pogrindyje ir vėliau susijungusių į Lietuvių aktyvistų frontą. *"Lietuvos Laisvės Armijos vado pavaduotojas Petras Vilutis ir "Mirties batalijono" vadas (jo pavardės tuo tarpu negalima minėti) lietuvių vienybės vardan ilgą laiką tarėsi su Geležinio Vilko žmonėmis, kad jie prisijungtų prie LAF." (O. c. 12p.).* Tačiau jokių rezultatų nebuvo pasiekta, nes kitaip ir negalėjo būti. Geležinis vilkas buvo visai kitokios prigimties organizacija nei Lietuvių aktyvistų frontas. Geležinis vilkas – tai partinių smogikų sambūris, skirtas vykdyti partijos valiai. Voldemarininkų akimis ir Lietuvių aktyvistų frontas, ir iš įvairių partijų atstovų sudaryta vyriausybė buvo praeities liekana, todėl jie net ir nemanė Geležinio vilko sujungti su Aktyvistų frontu, o reikalavo, kad Aktyvistų frontas būtų paleistas, jo turtas perduotas Geležiniam vilkui ir tautos aktyviausieji jungtųsi į nacionalsocialistų eiles bei Geležinį vilką. Voldemarininkai buvo tvirtai nusiteikę prieš bet kokias politinio pliuralizmo apraiškas Lietuvoje, todėl jie jau nebesiūlė Lietuvių aktyvistų fronto likviduoti, jie tiesiog reikalaute reikalavo. Tai buvo vienas ir mjr. J.Pyragiaus pagrindinių reikalavimų, jam paskutinį kartą susitikus su Laikinosios vyriausybės nariais prieš voldemarininkų perversmą. Kadangi Vyriausybės nariai jo keliamų klausimų nenorėjo aptarinėti, Pyragius pareiškė nuo tol imąs krašto likimą į savo rankas ir, sušukęs "Heil Hitler", išėjo. Tą pat naktį įvyko perversmas.

Apie ruošiamą perversmą, kuris įvyks naktį iš liepos 23 d. į 24 d., iš anksto visi žinojo: ir vyriausybė, ir Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis, ir komendantūros bataliono vadas plk. A. Butkūnas, ir policijos departamento direktorius plk. A. Michelevičius bei Lietuvių aktyvistų fronto įgaliotinis prie Laikinosios vyriausybės L. Prapuolenis. Tačiau sukliudyti maištininkams tą perversmą pradėti arba jau vykstančiam efektingai pasipriešinti niekas nesugebėjo. Tai nulėmė kelios aplinkybės. Visų pirma pačios Laikinosios vyriausybės nariai jautė, kad negalėsią perversmo užgniaužti: *"Vyriausybės nariai (Ambrazevičius, Damušis, Mackevičius, Pajaujis, Šlepetys ir kt.) priėjo išvados: jei Geležinis Vilkas rengia perversmą, neįsivaizduojama, kad jį rengtų be vokiečių žinios, taigi, vokiečių šešėlyje vykdomas perversmas esamomis aplinkybėmis užgniaužti bus labai sunku arba ir visai neįmanoma". (O. c.. 12p.).*

Geležinis vilkas dar nebuvo kokia nors stipri, ginkluota galia, o kad vokiečiai savo jėgomis padėtų perversmą vykdyti, kiek žinoma, net nebuvo spėliojama. Vyriausybė savo žinioj turėjo iš Tautinio darbo apsaugos kuopų sudarytą komendantūros batalioną ir policiją, kurių būtų visiškai pakakę užkirsti perversmininkams kelią, tačiau Laikinoji vyriausybė iki galo pasitikėjimo nei batalionu, nei policija nerodė. Žinome, kad po sukilimo prieš sovietus buvo paraginti grįžti į savo prieš 1940 m. birželio 15 d. eitas pareigas daugelis nepriklausomybės laikų policijos pareigūnų. Nemaža jų grįžo ir Kaune, tačiau čia vadovaujantys policijos pareigūnai buvo kaip tik voldemarininkai. Kauno policijos vadas buvo jų veikėjas K. Žarskus. Buvusiose Lietuvos vidaus reikalų ministerijos patalpose Policijos departamentą organizavo kitas jų veikėjas P. Dirkis, iš kurio plk. A. Michelevičius visko dar nebuvo spėjęs nė perimti. Perversmo išvakarėse vyriausybės nariai sužinojo, jog mjr. J. Pyragius ir kiti perversmo ruošėjai Žarskų paraginę pasirūpinti, kad naktį iš liepos 23 d. policijos nuovadose budėtų jiems patikimi pareigūnai. Komendantūros batalione, ypač jaunesnieji karininkai, buvo voldemarininkai ar jiems simpatizuojantys.

Vyriausybės žmonės buvo nusprendę, jog reikia stengtis, kad perversmas būtų nuslopintas. Tačiau manė, jog reikia išvengti šūvių ir kraujo. Siekiant šito tikslo, policijos departamento direktorius plk. A.Michelevičius paskambino į visas Kauno policijos nuovadas, kad esąs ruošiamas perversmas prieš Laikinąją vyriausybę ir įsakė, jog policijos pareigūnai į tą perversmą jokiu būdu neįsiveltų. Tačiau netrukus patsai Kauno policijos vadas Žarskus su kitais keliais voldemarininkais atvyko į plk. Michelevičiaus butą ir, Laikinosios vyriausybės paskirtą savo viršininką areštavęs, jį išsivežė. Ir dar: prie jo pridėjo ir plk. Michelevičiaus viršininką, vidaus reikalų ministrą plk. J. Šlepetį, kurį taip pat areštavo. Dabar Laikinojoje vyriausybėje neliko kam įsakinėti policijai. Taip pat L. Prapuolenis, nuvykęs pas Komendantūros bataliono vadą plk. A. Butkūną, painformavęs jį apie ruošiamą perversmą ir paprašęs, kad naktį paskirtieji budėti karininkai staiga būtų pakeisti ir bataliono kuopoms įsakyta be jo žinios naktį niekur neišvykti. Plk. Butkūnas žinią sutikęs labai skeptiškai. Nėra žinoma, ar jis Prapuolenio prašymą įvykdęs. Ko gero, kokių nors įsakymų bus davęs, nes komendantas plk. Bobelis, iš Prapuolenio išgirdęs apie plk. Butkūno skeptiškumą, pažadėjo duoti jam reikiamus įsakymus, kaip tą naktį laikytis. Tuojau po 24 val. prie Komendantūros atvyko kelių leitenantų vadovaujama Tautinio darbo apsaugos kuopa, turėjusi pašalinti komendantą plk. Bobelį ir užimti komendantūrą.

Maištininkai bandę versti Komendantūros vartus ir paleidę kelis šūvius. Šiaip jau uolūs vokiečių patruliai tą naktį ten visai nesirodę. Apie tai L.Prapuolenis rašo: *"Visiems aiškiai į galvą smigo mintis, kur dingę vokiečių kariniai patruliai. Paprastai jie kasdien nuo 7 val. vak. iki 6 val. ryto labai*

sąžiningai patruliuodavo Kauno gatvėse ir kiekvienas triukšmelis patraukdavo jų dėmesį, o čia, ir pasikartojant šūvių salvėms, jų nė gyvos dvasios nepasirodo. Labai būdingas faktas. Nors vokiečių karinių patrulių dingimo manevras visiems buvo aiškus, pulk. Bobelis vis dėlto nutarė reikalą patikslinti ir paskambino vokiečių karo komendantui gen. Pohl'ui, kuris nuo pat pirmųjų dienų rodė palankumo lietuviams ir Laikinajai vyriausybei. Deja, gen. Pohl'as pasirodė išvykęs iš Kauno ir, pasak budinčio karininko, grįšiąs tik rytojaus dieną. Ar tas gen. Pohl'o išvykimas buvo tik atsitiktinis, ar SD patvarkytas, to turbūt jau niekada nesužinosime." (O. c. 15 p.).

Vėliau ne vienas rašęs apie tuos įvykius aiškino, jog gen. Pohlas nepritarė voldemarininkams, tačiau jis negalėjęs pasisakyti prieš SD politiką, todėl jis pasistengęs lemiamą naktį išvykti iš Kauno, nes norėjo išvengti atsakomybės. Tačiau gen. S. Raštikio liudijimu buvę šiek tiek kitaip. Gen. Pohlas buvęs mieste ir davęs patarimą, kaip baigti perversmą. Jis savo atsiminimuose apie tą perversmą rašė: *"Tą naktį voldemarininkai, patraukę į savo pusę kai kuriuos Kauno lietuvių komendantūros jaunesniuosius karininkus ir kareivius, pakeitė komendantūros bataliono vadovybę, pašalino bataliono vadą pulkininką B., jo vieton pastatydami mjr. Šimkų, apsupo lietuvių komendantūrą ir reikalavo, kad atsistatydintų pulkininkas J. Bobelis. Jam nesutikus to padaryti, sukilėliai paskyrė naują savo komendantą kapitoną Kviecinską. Tą naktį apie 3 val. 30 min. Pyragius paskambino man telefonu į butą ir sukilėlių vardu pareikalavo, kad aš įsakyčiau pulkininkui Bobeliui nesipriešinti ir perduoti komendanto pareigas kpt. Kviecinskui. Kada aš pradėjau griežčiau kalbėti su Pyragium, jis telefonu mane įspėjo, kad jie tai darą su vokiečių (Gestapo) pritarimu. Aš atmečiau Pyragiaus reikalavimą. Kadangi buvo labai aišku, kad šis sukilimas buvo vokiečių Gestapo inspiruotas ir remiamas, reikėjo būtinai išvengti pačių lietuvių kraujo praliejimo, nes Gestapas tokio incidento tik ir laukė. Todėl reikėjo veikti labai atsargiai. Apie sukilimą aš tuoj pranešiau vokiečių karo komendantui generolui von Pohl'ui. Ir jis buvo labai atsargus su visagaliu Gestapu ir patarė baigti incidentą be šūvių. Taip sukilimas ir buvo baigtas." (RŠ, II, 302).*

Ūkiniai rūpesčiai

Sovietų grobikus išvijus, Lietuvos ūkiui buvo iškilę daug sunkių klausimų. Pirmiausia visos ūkio šakos buvo nacionalizuotos. Žemės ūkyje buvo įvykdyta žemės valdymo reforma. Pramonė sujungta į kelis valstybinius trestus. Prekyba taip pat buvo tik valstybinė. Beveik visi namai miestuose, išimtis gal tik visai maži, buvo nacionalizuoti. Visose srityse buvo suklestėjusi didelė biurokratija. Taigi, iškilo klausimas: ką daryti su šituo sovietinio valdymo palikimu? Vieniems atrodė, jog išvijus raudonuosius nustojo galioję ir visi jų įstatymai bei jų įvykdyta Lietuvos ūkio sovietizacija. Buvo daroma išvada, jog be jokių nereikalingų svars-

tymų tuojau pat turi būti atkurta Lietuvos Respublikos ūkinė santvarka. Kiti manė, kad po sovietinių Lietuvos ūkio pertvarkymų be atodairos atkūrus senąją tvarką susidarytų sunkumų. Vienas kitas net manė, jog tai esąs geras momentas įvykdyti kai kurias jiems patrauklias reformas. Jie smerkė nepriklausomos Lietuvos ūkinę santvarką ir tvirtino, jog nesą jokio reikalo jos atkurti, reikia ieškoti kitų kelių. "Į Laisvę", kuri buvo šios grupės rankose, 1941 m. Nr. 28 išspausdino straipsnį "Socialinio teisingumo keliu", kuriame buvo išdėstytos tų reformistų pažiūros į Lietuvos Respublikos ūkio santvarką. Pasmerkus sovietų veiklą, straipsnyje toliau buvo sakoma: *"Tačiau nereikia užmerkti akių ir prieš kitus dalykus. Šiaip ar taip vertinsi, reikia pripažinti, kad sovietai Lietuvoje rado gan palankią dirvą varyti savajai demagogijai. Juk tikrai ankstesnėj, prieš Maskvos invaziją, Lietuvoj socialiniai reikalai buvo gerokai apleisti ir tuomet buvusioj santvarkoj nebuvo galima jų iš vietos išjudinti. Per daug buvo socialinės nelygybės, išnaudojimo bei lengvo, bet nešvaraus apsukriems žmonėms pasipelnymo. Aukštoji valdininkija, muitų saugomi pramonininkai, stambieji prekybininkai, stambieji miestų sklypų ir namų savininkai, kurių didžioji dalis buvo ne lietuviai, greitu tempu ir per daug egoistiškai lobo, krovėsi turtus, kurių dalį išgabendavo į užsienį, ypač į Palestiną, kai tuo tarpu didelė tautos dalis gyveno gana sunkiai, vos galus su galais suvesdama, o nemaža tiesiog ir skurdo. Ūkininkų reikalais, ypač mažažemių ir visai bežemių, nė kiek nebuvo stengtasi nuoširdžiau rūpintis. Jokiu būdu nebuvo galima išjudinti naujos žemės reformos klausimo net ir Vilniaus sritį atgavus, kai tokia reforma tikrai buvo reikalinga. Darbininkų reikalai taip pat buvo labai užleisti. Iš visos tos praeities reikia pasimokyti ir tokių klaidų nebekartoti. Su džiaugsmu tenka konstatuoti, kad naujoji laisva Lietuva kaip tik ir pasiryžo eiti kitu keliu – socialinio teisingumo keliu. Tuo reikalu mes turime gražų pavyzdį – Didžiąją Vokietiją, kur socialiniai reikalai puikiai sutvarkyti: nėra bedarbių, nėra išnaudojimo, nėra ir skurdo. Visi turi pakankamai geras sąlygas dirbti ir gražiai gyventi. To turime siekti ir Lietuvoje."*

Vyraujant tokioms nuotaikoms Laikinoji Lietuvos vyriausybė ėmėsi tvarkyti ūkio reikalus.

Nacionalizacijos painiava

Pirmutinis visą kraštą ūkį liečiąs klausimas, kurį Laikinoji vyriausybė neišvengiamai turėjo spręsti, buvo nacionalizacija. Minčiai, kad išvijus sovietus iš karto nustoja galioti ir visa Lietuvos ūkio sovietizacija, bent dauguma Laikinosios vyriausybės narių nepritarė. Kairiosiose grupėse, kurios anksčiau pačios buvo pasisakiusios už ūkio nacionalizaciją, buvo žmonių, kurie net norėjo, kad nacionalizacija nebūtų naikinama. Šias nuotaikas dėl nacionalizacijos vaizdžiai aprašė 1966 m. lapkričio mėn. 15 d. "Draugo" numeryje P. Žilys. Straipsnyje "Istorinis Žemės Ūkio Rūmų valdybos posėdis" jis rašė: *"Kuriam laikui praslin-*

kus po vokiečių atėjimo, Kaune susitikau apskrities agronomą Sadūną, kuris man papasakojo, kad, prieš sprendžiant rusų bolševikų pravestos žemės reformos klausimą, Laik. vyriausybė kreipiasi į Žemės ūkio rūmų valdybą ir prašo tuo reikalu pareikšti nuomonę. Tą klausimą svarstyti esąs paskirtas posėdis Žemės ūkio ministerijos rūmuose, kambarys N (neprisimenu), ateinantį (bene) sekmadienį 10 val. Jis pradėjo prašyti mane būtinai atvykti į tą posėdį, nes ten, esą, galį būti gražių dalykų. Nustebintas tokiu agr. Sadūno kvietimu, aš pradėjau aiškintis, kad nesu Žemės ūkio rūmų valdybos narys, todėl atvykti negaliu, nes mane gali išvaryti iš posėdžio kaipo įsibrovėlį. Plačiau išsikalbėjus tuo klausimu, agr. Sadūnas patarė, kilus nesusipratimui, pasakyti, kad aš esu pakviestas tame posėdyje dalyvauti agronomo Sadūno. Po tokio išsiaiškinimo aš sutikau atvykti į tą posėdį. Po pasikalbėjimo su agronomu Sadūnu man pasitaikė proga susitikti ponią Fledžinskienę, kuriai aš papasakojau apie agr. Sadūno pakvietimą atvykti į posėdį ir paprašiau apie tai painformuoti vyrą – Žemės ūkio rūmų valdybos pirmininką Fledžinskį, kad jis manęs iš to posėdžio neišvarytų. Ponia Fledžinskienė sutiko tai padaryti. Dabar aš pasijutau drąsiau. Skirtą dieną ir valandą nuvykau į tą posėdį ir įėjęs į posėdžio kambarį tuojau atsisėdau į prie pat durų esančią kėdę. Visi į mane sužiuro, net nejaukiai pasijutau, o pirm. Fledžinskis pažvelgė į mane, nusišypsojo ir tuojau pradėjo posėdį. Trumpai paaiškinęs posėdžio tikslą pirmininkas pasakė, kad yra sudarytos dvi komisijos – Žemės reformos ir gyvojo bei negyvojo inventoriaus, kurios duos paaiškinimus ir pateiks rezoliucijas. Po to trumpą paaiškinimą padarė Žemės reformos komisijos pirmininkas agronomas Vasinauskas ir perskaitė maždaug tokią rezoliuciją: "Kadangi pravesta žemės reforma yra įvykęs faktas, todėl ji turi būti palikta taip, kaip pravesta". Po to kalbėjo gyvojo ir negyvojo žemės ūkio inventoriaus komisijos pirmininkas, jaunas agronomas (pavardės neprisimenu), kuris po trumpo paaiškinimo perskaitė maždaug tokią rezoliuciją: "Kadangi ryšyje su pravesta žemės reforma gyvojo ir negyvojo žemės ūkio inventoriaus perdavimas yra įvykęs faktas, todėl jis turi būti paliktas taip, kaip įvykdytas." Posėdyje dalyvavo apie 10 žmonių. Perskaičius rezoliucijas, prasidėjo diskusijos, kurių metu posėdžio dalyviai pasiskirstė į dvi grupes: viena grupė, pasiremdama teisiniais, ūkiniais, moraliniais bei tautiniais motyvais, įrodinėjo, kad rusų bolševikų pravestoji žemės reforma turi būti panaikinta, o kita grupė aiškino, kad rusų bolševikų pravestoji žemės reforma ir ryšy su ja įvykdytas gyvojo ir negyvojo žemės ūkio inventoriaus perdavimas turi būti paliktas taip, kaip įvykdyta, ypatingai atsižvelgiant į tai, kad lietuvis labai myli savo žemę ir yra prie jos prisirišęs. Diskusijos tęsėsi gana ilgai. Pagaliau tarė žodį valdybos pirm. Fledžinskis, pareikšdamas, kad teisiniai, ūkiniai, moraliniai ir tautiniai motyvai įrodo, jog rusų bolševikų pravestoji žemės reforma turi būti panaikinta. Esą mes neturime pamiršti, kad visas kraštas yra vokiečių okupuotas, kurie nekenčia bolševikų, todėl, jeigu mes

paliksime bolševikų pravestą žemės reformą taip, kaip yra, vokiečiai gali mus paskaityti bolševikais arba jų simpatikais. Bendrai, palikę tą žemės reformą taip, kaip yra, galime susilaukti gana skaudžių pasekų valstybei ir tautai. Pirmininkas kalbėjo gana ilgai." Po pirmininko kalbos buvo net du kartus balsuojama ir dauguma pasisakė, kad sovietų pravestoji žemės reforma ir ryšy su ja įvykdytas gyvojo ir negyvojo inventoriaus perdavimas turi būti panaikintas.

Kita grupė, pasisakiusi prieš greitą nacionalizacijos panaikinimą, buvo minėtieji reformų šalininkai, kurie buvo daugiausia iš krikščionims demokratams artimų sluoksnių. Jie nacionalizacijai nepritarė, tačiau manė, jog ji sudaro gerą progą įvykdyti tas reformas, kurias, jų įsitikinimu, reikėję įvykdyti. Pavyzdžiui, jie manė, kad keistina ne tik tautininkų valdžios nustatyta 120 ha riba žemės ūkiams, bet ir Steigiamojo Seimo žemės reformos įstatymu numatytas 80 ha maksimumas. Jie siūlė vienam ūkiui skirti daugiausia 50 ha. Gindami tokias reformas, jie manė, kad būtų netikslinga nacionalizaciją prieš tas reformas panaikinti. Buvusiems savininkams vėl grąžinus jų turtą, tą turtą ar jo dalį reikėtų dar kartą nusavinti. Kiltų nepasitenkinimas, kurį buvo sukėlęs sovietinis nusavinimas. Be to, iš viso neaišku, ar panaikinus dabartinę nacionalizaciją, pavyktų įvykdyti tokią žemės reformą.

Pagaliau iškilo ir gana netikėtų priežasčių, kliudančių panaikinti nacionalizaciją. Privačių verslininkų interesų atstovai iš Prekybos, pramonės ir amatų rūmų buvo ypač suinteresuoti, kad verslai taptų privatūs. Jie paruošė tam tikrą projektą dėl verslų, kurį Rūmų pirmininkas S. Lušys išdalino Laikinosios vyriausybės nariams ir siūlė dokumentą posėdyje priimti. Projekto autoriai manė, jog denacionalizacija yra gana sudėtingas reiškinys, todėl jį įgyvendinti buvo pasirinktas netiesioginis būdas. Projekte buvo siūloma panaikinti ne tik nacionalizaciją, bet visus sovietinius įstatymus, kadangi jie buvo okupanto primesti smurtu, todėl yra niekiniai. Paskelbus, kad sovietiniai įstatymai negalioja, ministerijoms ir kitoms valdiškoms įstaigoms nustatyti tvarką, kaip jų valdoma sritis iš sovietų nustatytos tvarkos vėl grįš prie ankstesnės ar kokios nors kitos. Tačiau prieš šį projektą griežtai pasisakė vienas kitas liberalinės krypties atstovas. Prof. T. Petkevičius, Laikinosios vyriausybės patarėjas juridiniais klausimais, aiškino, kad jo orientacijos žmonės negalį projektui pritarti, nes jie ilgai kovojo dėl civilinės metrikacijos. Sovietai tokį metrikacijos įstatymą kaip tik buvo išleidę. Jei visi sovietų išleisti įstatymai būsią paskelbti niekiniais ir atšaukti, tai toks pats likimas ištiksiąs ir civilinės metrikacijos įstatymą.

Be pačių lietuvių grupių, kurios nesutarė dėl nacionalizacijos panaikinimo, buvo dar ir toks dalykas, kuris klausimą labai sunkino. Paskelbus denacionalizaciją, visiems savininkams turėjo būti grąžinamas atimtas turtas, vadinasi, ir nacių persekiojamiems žydams.

Dauguma lietuvių nebūtų ryžęsi paskelbti, jog buvęs nacionalizuotas turtas visiems kitiems grąžinamas, bet žydams – ne. Ko gero, nei vienas vyriausybės narys nebūtų pritaręs tokiam elgesiui. Žydams grąžinti nacionalizuoto turto taip pat buvo neįmanoma, nes dalykas tiesiog grėsmingai įsiutintų Vokietijos nacius, kurie vos tik įžengę į Lietuvą ėmė persekioti ir naikinti žydus.

Dėl šių ir panašių priežasčių ligi pat savo veiklos galo Laikinoji vyriausybė sovietinės nacionalizacijos nepanaikino, nors apie tai ir buvo kalbama. Įvairiomis progomis buvo tik pareikšta, jog Lietuvos ūkis remsis grąžinta privatine nuosavybe ir jame bus skatinama žmonių iniciatyva. Tačiau paskelbus, jog bus grąžinta ar grąžinama privatinė nuosavybė, dar nereiškė, kad sovietinė nacionalizacija panaikinama – taip dabar kai kurie buvusios Laikinosios vyriausybės nariai norėtų aiškinti. Juozas Brazaitis, norėdamas įrodyti, kad nacionalizaciją Laikinoji vyriausybė esą panaikinusi, Lietuvių enciklopedijoj net cituoja Vilniuje 1960 m. išleistos P. Štaro knygos "Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metu" šiuos žodžius: *"1940–1941 socialiniai pertvarkymai respublikoje... buvo likviduoti. Vadinamoji Ambrazevičiaus vyriausybė dar 1941 m. liepos 4 d. deklaracija paskelbė, kad Lietuvos ūkis "remiasi privatine nuosavybe", kad Tarybų valdžios atimtos iš buržuazijos ir buožių žemės ir kitas turtas grąžinamas ankstesniems savininkams". (Cit. L.E. XV t., 372 p.).* 1941 m. liepos 4 d. sovietinė nacionalizacija nebuvo panaikinta ir šitą aiškiausiai parodo tų pat metų liepos 7 d. "Į Laisvę" paskelbtas šis įspėjimas:

Nacionalizuoto turto dabar grąžinti negalima

Kai kurios savivaldybės, nesulaukusios bendro denacionalizacijos įstatymo, savo iniciatyva vėl grąžina medicinines įmones jų buv. savininkams.

Pabrėžiama, kad nei ligoninių, nei vaistų sandėlių, nei sanatorijų bei laboratorijų ar kito turto grąžinti negalima, kol bus paskelbtas tuo reikalu įstatymas.

Grąžintinu buvo laikomas tik toks turtas, kuris pagal sovietinį nacionalizacijos įstatymą iš savininkų buvo paimtas neteisėtai. Pagal tą įstatymą nacionalizuoto turto niekas atgauti negalėjo. "Į Laisvę" liepos 9 d. buvo paskelbta:

Tvarkomas nacionalizuotas turtas

Kaunas. VII.8. ELTA. Visi miestų burmistrai sudaro komisijas peržiūrėti paduotiems ir paduosimiems skundams dėl neteisėtai nacionalizuotų namų ir kito nekilnojamo turto.

Skundai dėl neteisėtai nacionalizuotų namų ir kito nekilnojamo turto paduodami vietos burmistro vardu, kuris juos tuoj perduoda sudarytoms komisijoms, o pastarosios savaitės laikotarpyje turi tuos skundus išspręsti.

Skundą teigiamai išsprendus, nacionalizuotas turtas tuoj grąžinamas jų teisėtiems savininkams.

Aukščiau cituotieji Laikinosios vyriausybės įstaigų potvarkiai liudija, jog tuo metu sovietinė nacionalizacija ne tik dar nebuvo panaikin-

ta, bet ir nebuvo numatoma to padaryti artimiausioje ateityje. Kitaip nebūtų reikėję dėl neteisėtai pagal sovietinį įstatymą nacionalizuotų namų bylinėtis, jei būtų numatyta visus namus po dienos kitos denacionalizuoti ir grąžinti buvusiems savininkams.

Nors Laikinoji vyriausybė denacionalizacijos įstatymo ir nepaskelbė, sovietų įvykdyta nacionalizacija negalėjo išlikti nepakitusi: ją ištiko toks pats likimas, kaip ir visą sovietinę santvarką bei įvairias sovietines nuostatas. Laikinoji vyriausybė nepaskelbė, jog visi sovietų išleisti įstatymai ar kitokie nuostatai nustoja savo galios ir atkuriami Lietuvos Respublikos įstatymai, tačiau labai nedaug įstaigų ar pareigūnų laikė savo pareiga bei rūpinosi jų laikytis. Daugelis tvarkėsi taip, tarsi tų sovietinių nuostatų niekad nėra buvę. Pareigūnams nebuvo jokios abejonės, kad sovietams išbėgus, pasibaigė ir jų įvestoji santvarka. Ką apie tai galvoja Laikinoji vyriausybė, dauguma nė žinoti nežinojo. Laikinosios vyriausybės nariai, daugiau laikydamiesi formalumų, skelbė, kad jie remiasi iki sovietinės okupacijos vyriausybės veiklą tvarkiusiais įstatymais ar kitokiomis nuostatomis. Retsykiais vyriausybė užsimindavo, kad vienas ar kitas sovietinis potvarkis atšaukiamas. Civilinė administracija buvo pertvarkyta pagal Lietuvos Respublikos įstatymus: sovietiniai vykdomieji komitetai pakeisti apskričių viršininkais, valsčių viršaičiais ir pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus dirbančia policija. Mokyklos, bibliotekos, archyvai, muziejai ir kitos šios srities įstaigos tvarkėsi pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus. Atnaujinę savo veiklą Žemės ūkio rūmai, Prekybos, pramonės ir amatų rūmai bei kitos ūkio įstaigos dirbo pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus. Iš tikro buvo sunku ir pasakyti, kuris sovietinis įstatymas dar galioja, nors formaliai nedaug jų buvo atšaukti.

Šitaip keičiant visą sovietinę santvarką bei sovietų išleistus įstatymus, iš viso to nebuvo išskirta ir nacionalizacija. Kad nacionalizacija dar nepanaikinta ir kad kai kas net nenori artimiausiu laiku šito padaryti, į tai praktikoje dažnai nebuvo kreipiama dėmesio. Dažnai nekreipė dėmesio net ir pati vyriausybė, nors ir tvirtino, kad iki bus paskelbtas denacionalizacijos įstatymas, joks nacionalizuotas turtas negalįs būti savininkams grąžintas. Tačiau Laikinoji vyriausybė, atkūrusi akcinę "Maisto" bendrovę bei akcinę "Sodybos" bendrovę, valstybinį "Sodybos" trestą, vėl įregistravusi kooperatyvų sąjungą "Linas", panaikino Maskvai priklausiusią respublikinę kontorą "Zagotlen" ir kai kurias kitas stambias pramonės bei prekybos versloves. Vyriausybė liepos 28 d. paskelbė, kad savivaldybės galinčios atsiimti nacionalizuotas savo įmones. "Į Laisvę" Nr.30 buvo paskelbta:

Dėl nacionalizuotų savivaldybių įmonių

Kaunas. 1941.VII.26. ELTA. Visos savivaldybės gali atsiimti savo buvusias nacionalizuotas įmones kompetentingų centro organų nustatyta tvarka, kurios laikymasis yra būtinas.

Nusižengusieji nustatytai tvarkai asmenys turės atsakyti už tvarkos ardymo pasekmes.

Savivaldybėms šis vyriausybės leidimas ne kažin ką pagelbėjo, jau visur veikė civilinė vokiečių valdžia. Tame pačiame dienraščio numeryje, kuriame buvo paskelbtas minėtas potvarkis, pasirodė ir pirmasis Kauno apygardos vokiečių civilinės valdžios komisaro Cramerio privalomas nutarimas Nr.1.

Savivaldybės mažai kreipė dėmesio į Laikinosios vyriausybės nuomonę, kad nacionalizuoto turto negalima grąžinti tol, kol nebus panaikinta nacionalizacija. Jau anksčiau buvo cituotas Laikinosios vyriausybės įspėjimas, kad savivaldybės elgiasi neteisėtai, kai grąžina nacionalizuotą turtą, nelaukdamos denacionalizacijos įstatymo. Pradėjus Kauno žydus kelti į Vilijampolę, miesto savivaldybė ėmė rūpintis, kad Vilijampolės gyventojai ir į getą varomi žydai pasikeistų namais. Tačiau tokie mainai prieštaravo Laikinosios vyriausybės požiūriui. Tvirtinant, kad sovietinė nacionalizacija nepanaikinta, tokis pasikeitimas buvo neįmanomas, nes ir Vilijampolės gyventojai, ir į Vilijampolę suvaromi žydai buvo ne namų savininkai, o tik gyventojai. Notariniais aktais kam nors perleisti valstybinės ar kitokios svetimos nuosavybės negali net ir buvęs tos nuosavybės savininkas, tačiau Kauno miesto savivaldybė, matyt, sovietinę nacionalizaciją laikė nebegaliojančia, ir tie Kauno žydai bei Vilijampolės gyventojai šiai įstaigai buvo nacionalizuotų jų namų savininkai.

Laikinosios vyriausybės požiūrio į nacionalizaciją ūkininkai, iš kurių sovietai buvo paėmę žemės savajai reformai, kone visur nepaisė. Ūkininkai sovietinius naujakurius, pastariesiems dažniausiai net ir neprieštaraujant, patys nuo buvusios jų žemės nušalino. Tokioje padėtyje atsidūrusieji stengėsi būti tylūs ir taikūs. Ypač kad nepalankiai į tuos naujakurius ne vienu atveju žiūrėjo ir lietuviškosios administracijos atstovai. Kaip būdingą pavyzdį galima pacituoti J. Vaičeliūno pasakojimą apie tokio likimo ištiktus jo giminaičius. "Tėviškės Žiburių" 1961 m. Nr. 50(933) jis rašė: *"Mano neturtinga teta K. Juškienė su vyru tokį žemės sklypelį buvo gavusi Virbinių dvare, Pumpėnų valsčiuje, Panevėžio apskr. To dvaro savininkas buvo lenkas ar sulenkėjęs lietuvis Mackevičius. Jis tiems mano giminaičiams nenorėjo atiduoti pusės to sklypelio derliaus. Jie atvyko pas mane į Panevėžį prašyti užtarimo. Užėjau pas Panevėžio apskrities viršininką plk. ltn. T. Vidugirį ir išdėsčiau reikalą. Su pulkininku buvau pažįstamas iš savo tarnybos laikotarpio 4 p. pulke ir vėliau tekdavo su juo susitikti, kai tarnavau karo aviacijoje Panevėžio–Pajuosčio aerodrome. Kai baigiau aiškinti reikalą, plk. Vidugiris tarė: "Ar nežinai, kad jie yra komunistai?" To man buvo perdaug. Jam pasakiau: "Pone pulkininke, aš tuos žmones pažįstu nuo savo vaikystės dienų. Nors mūsų giminė neturtinga, bet joje nebuvo nė vieno komunisto. Ar tie žmonės yra kalti, kad jie yra neturtingi? Ar jie yra kalti, kad jiems reikėjo imti tą žemės skly-*

pelį, kad galėtų šiaip taip pragyventi? Ar tas lenkas dvarininkas turi teisę keisti mūsų vyriausybės paskelbtus nuostatus ir apiplėšti vargingus lietuvius? Tas lenkas dvarininkas tokiu elgesiu ne tik skriaudžia mūsų tautiečius, bet ir ugdo komunizmą. Taigi jam tiktų komunisto vardas, o ne tiems vargingiems lietuviams."

Komunistais laikyti ar net tyčia tokiais apskelbti buvo ne vien cituoto straipsnio autoriaus giminaičiai. Buvusius sovietinius naujakurius laikyti komunistais ar sovietų šalininkais skatino tai, kad, kaip pamatysime toliau, Laikinoji vyriausybė vienu savo potvarkiu paskelbė, jog naujakuriai, kurie *"prie bolševikų valdžios yra pasižymėję mūsų kraštui kenksmingais veiksmais, ką nustato vietos savivaldybės, į jų sklypuose įsėtus buvusių savininkų pasėlius jokių teisių neturi."*(*Tai lietė žieminius javų plotus, – red. K.Ė.*) Naujakuriai, kurie Lietuvos Respublikai nenusikalto, galėjo tokių pasėlių pasiimti proporcingai jų gautų sklypų plotui tenkančią dalį.

Netrukus pasidarė gana neaišku, kur ir kiek ta nacionalizacija dar galioja, kur ji jau nebegalioja ir kaip susijusius su ja klausimus spręsti.

Laikinoji vyriausybė būtų ką nors dariusi, kad pašalintų tokią painiavą. Sovietinė nacionalizacija, kėlusi painiavą, anksčiau ar vėliau būtų neabejotinai panaikinta, nes niekam nekilo abejonės, kad Lietuvos ūkis turi remtis privačia nuosavybe ir žmogaus iniciatyva. Tačiau pirmiau, negu buvo spėta tai padaryti, vokiečiai nutraukė Laikinosios Lietuvos vyriausybės veiklą ir viską perėmė į savo rankas.

Tvarkomas žemės ūkis

Išvijus Rytų atėjūną, Lietuvoje, žemės ūkio krašte, reikėjo imtis skubių priemonių, kad žemės ūkis nesuirtų ir nenustotų normaliai veikęs. Juo labiau šis uždavinys buvo svarbus, kad raudonieji Lietuvos žemės ūkį paliko gerokai apgriautą ir supainiotą. Visų pirma, kaip minėta, žemė buvo nacionalizuota. Ūkininkas jau buvo ne savininkas, o valdžios nuomininkas. Savo nuomojamo sklypo ūkininkas negalėjo nei parduoti, nei dovanoti ar užstatyti. Be to, buvo įvykdyta vadinamoji žemės reforma. Sovietai žemės savininkams paliko ne didesnius kaip 30 ha ūkius, o kita žemė iš ūkininkų buvo atimta ir išdalinta naujakuriams bei panaudota pačios sovietinės valstybės reikalams, daugiausia kariniams. Maždaug iš 20 000 Lietuvos ūkininkų buvo atimta 607 000 ha žemės. 226 000 ha buvo panaudoti pačios valstybės reikalams, o likusieji 381 000 ha išdalinti 72 000 naujakurių.

Ši reforma buvo sumanyta norint bent trumpam į savo pusę patraukti bežemius ir mažažemius, o ūkininkus priversti eiti į kolchozus. Nuo ūkių atskiriant sklypus naujakuriams, nebuvo žiūrima, ar likusiame plote ūkininkavimas nepasunkėjo. Pavasarį buvo paskelbta, jog turinčios būti atitaisytos klaidos, padarytos praėjusią vasarą skirstant sklypus. Ūkininkui stengtasi palikti blogesnius gabalus. Nepaisyta, kur tie

sklypai yra ir kokios jie bus formos. Ūkiai kartais buvo taip sužalojami, kad ten ūkininkauti buvo neįmanoma. Tačiau ir naujakurių padėtis buvo ne ką geresnė. Jiems valsčiuje surašytu aktu "padovanotas" tam tikras sklypas. Jie neturėjo nei trobesių, nei ūkio padargų ar gyvulių. Naujieji šeimininkai norėjo greičiau pradėti ūkininkauti, todėl ėmė reikšti nepasitenkinimą. Vietiniai vykdomieji komitetai ėmė versti ūkininkus į savo namus priimti naujakurius gyventi, o paskui duoti ir įrankius bei gyvulius žemei dirbti. Naujakuriai, kaip ir buvę ūkininkai, netrukus ėmė kratytis neseniai jiems "liaudies valdžios padovanotų" sklypų, nes buvo paskelbta, kad už nacionalizuotos žemės naudojimą reikės mokėti nuomą (duoti pyliavas). Be ir anksčiau privalomo žemės mokesčio, kuris stambesniems ūkiams buvo dar padidintas, ūkininkai turėjo pristatyti žemės ūkio produktų, kurių vertė 30 kartų viršijo žemės mokesčio dydį. Už tuos produktus valdžia tariamai mokėjo, bet tik, ko gero, aštuntadalį rinkos kainos. Be to, 1941 m. pavasarį buvo pareikalauta tas pyliavas išpilti už 1940 ir 1941 metus. Įvykdyti šitą reikalavimą buvo neįmanoma. Bet kas tų pyliavų neatidavė ar net pavėlavo, buvo apkaltintas sabotažu ir areštuojamas, teisiamas ir baudžiamas didele pinigine bauda ir kalėjimu. Daug šitaip nubaustų ūkininkų laikyta Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje, kur juos karo pradžioje enkavėdistai ir iššaudė.

Taigi naujakuriai ėmė eiti į valsčius, norėdami suteiktos žemės atsisakyti ir, kad komunistų nesupykdytų, prigalvodavo įvairių priežasčių. Vienas kitas ūkininkas taip pat ateidavo į valsčius ir prašydavo, kad dalį jų dirbamos žemės valdžia iš jų paimtų, nes mažesniuose sklypeliuose jie manė galėsią kaip nors išsilaikyti. Mat mažesniems nei 15 ha ūkiams pyliavos buvo žymiai lengviau įvykdomos. Tačiau komunistai suprato, kodėl žmonės atsisako žemės, ir nei ūkininkų, nei naujakurių prašymų neskubėjo pildyti. Priešingai, komunistai paskelbė, kad palikęs žemę ir jos neapdirbąs bus pasmerktas mirti iš bado, nes jis niekur jokio kito darbo negausiąs.

Pavasarį ir ūkininkai, ir naujakuriai savo žemę apsėjo pagal išgales ir susirūpinę laukė, kas bus toliau. Šitaip ūkininkaujant žemės ūkio gamyba ėmė sparčiai mažėti. Per pirmuosius šešis 1940 m. mėnesius kooperatyvai supirko 77 744 537 kiaušinių, o per tą patį 1941 m. – laiką tik 42 156 249. 1940 m. per tą laiką surinko 119 204 000 kilogramų pieno, o 1941 m. – tik 92 362 000, 1940 m. per kovo, balandžio ir gegužės mėnesius Kauno "Maisto" fabrikas supirko 48 600 kiaulių, o 1941 m. per tą pat laiką – tik 24 000.

Tokį suvargusį Lietuvos žemės ūkį ir rado Laikinoji vyriausybė.

Laikinosios vyriausybės žemės ūkio ministras prof. B. Vitkus liepos 2 d. per radiją pasakė kalbą, nes suprato, kad Lietuvos ūkininkai, naujakuriai ir visi žemės ūkio darbininkai nori sužinoti, kaip naujomis sąlygomis bus tvarkomi jų reikalai ir sprendžiami jiems rūpimi klausi-

mai. Priminęs sovietinės okupacijos atneštus vargus, ministras stengėsi ūkininkus, naujakurius, žemės ūkio darbininkus nuraminti, kad nė vienas jų nebus nuskriaustas, tačiau pasakė ne kažin kiek konkrečių dalykų. Svarbiausias B.Vitkaus teiginys buvo, kad *"vėl esame ... nebe laikini mūsų ir mūsų bočių prakaitu aplaistytos žemės valdytojai, bet jos savininkai"*. Esą atkuriama žemės nuosavybės teisė, nors nieko daugiau nebuvo pasakyta, kada, kaip ir kam ta žemės nuosavybė bus pripažinta. Apie ateitį ministras kalbėjo: *"Visi mes turime suprasti, kad šiuo, karo, metu bolševikų išgrobtame mūsų krašte negalėsime tuojau nugalėti visų sunkenybių. Tačiau mus stiprins ir ragins nenuilstamai dirbti mintis, kad nuo šiol mes vėl esame laisvi lietuviai, nebe laikini mūsų ir mūsų bočių prakaitu aplaistytos žemės valdytojai, bet jos savininkai, kad už savo darbą ir jo vaisius vėl būsime teisingai, pagal šių laikų išgalėjimą, atlyginami. Yra visiško pagrindo tikėti, kad Lietuvos ūkininkams padarytos bolševikų skriaudos bus atitaisytos ir kad ūkininkų, mažažemių ir bežemių reikalų tvarkymas bus išspręstas visus juos patenkinančia prasme. Tad visi, ir ūkininkai, ir naujakuriai, ir darbininkai, pasilikite ligi atskiro parėdymo savo vietose ir dirbkite negailėdami jėgų, kad kiekvienas žemės sklypas, kiekvienas mūsų ūkyje laikomas gyvulys duotų šiemet ko daugiausia naudos. Šias visas mūsų pastangas tegu gaivina mintis, kad mūsų bolševikų priespaudoje išgyventi laikai niekados, niekados nebegrįš." (ĮL, 1941–9).*

Ši kalba ūkininkams, naujakuriams bei kitiems žemės ūkio darbininkams didelio entuziazmo sukelti negalėjo, nes į daugelį jiems rūpimų klausimų nebuvo atsakyta. Tačiau pasakyti ką nors daugiau ministras tuo laiku ir negalėjo, nes pati vyriausybė nebuvo nutarusi, ką daryti su svarbiausiu šios srities klausimu – sovietine žemės reforma. Antra vertus, naujosios žemės reformos šalininkai norėjo pasinaudoti proga ir įvykdyti naują reformą. Todėl vyriausybės atstovas negalėjo ūkininkams žadėti ko nors daugiau.

Taigi vyriausybė tuos žemės ūkio klausimus privalėjo nedelsiant spręsti, nes jie siejosi su pjūtimi, žemės ruošimu žiemkenčiams ir kitais darbais. Reikėjo aiškiai pasakyti, kam priklauso derlius, kas privalo ruošti žemę žiemkenčiams ir atsakyti į kitus panašius klausimus, nes galėjo nutikti, kad nepašalinus dvejonių, darbai liks neatlikti. Aplinkybių verčiama vyriausybė nusprendė, kad kol kas išlieka sovietinės nacionalizacijos sukurta padėtis. Kartu vyriausybė pareiškė, kad tokia padėtis laikina ir netrukus bus paskelbta kita žemės valdymo tvarka. Kodėl buvo priimtas toks sprendimas, galime suprasti iš J. Brazaičio–Ambrazevičiaus, Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministro pirmininko, Lietuvių enciklopedijoje aprašytų tos vyriausybės darbų. Ten jis sako:" *Sunkiausia buvo denacionalizuoti žemės ūkį. Žemės ūkio grąžinimas į buvusią nepriklausomybės laikais padėtį būtų reiškęs socialinį chaosą – metimą žmonių iš žemės, kuri buvo duota jiems valdyti. Paskelbusi nacionalizacijos panaikinimo principą, LV atskirais*

potvarkiais mėgino reguliuoti padėtį, laikydama būsimos žemės reformos pagrindu 50 ha nuosavybę." (LE, XV t., 372 p.). Vyriausybei, kuri užsimojo įvykdyti tokią reformą, reikėjo šiek tiek laiko, kad neatkurdama Nepriklausomybės laikų žemės valdymo galėtų iš karto pradėti naująją žemės reformą. Tad "Į Laisvę" liepos 7 d. buvo paskelbtas šis potvarkis:

Ūkininkai turi rūpintis derliaus nuėmimu ir pasiruošti žiemkenčių sėjai

Kaunas. VII.5. ELTA. Visi ūkininkai ir naujakuriai ligi atskiro parėdymo turi rūpintis derliaus nuėmimu ir tolimesniu žemės žiemkenčių sėjai paruošimu tuose plotuose, kuriuos jie valdė ligi šių metų birželio mėn. 22 d.

Peržiūrint ir pertvarkant žemės paskirstymą, bus atsižvelgta į įdėtą darbą bei padarytas išlaidas ir už tai teisingai atlyginta.

Visu griežtumu bus baudžiami tie, dėl kurių apsileidimo bei blogos valios jų valdomuose ūkiuose liks nenuimtas derlius arba neparuošta žiemkenčių sėjai žemė. Visus šiuo reikalu kilusius klausimus sprendžia apskričių agronomai.

Tačiau šis įsakas buvo paskelbtas jau per vėlai, nes iki to laiko, kaip jau minėta, kone visi sovietiniai naujakuriai nuo jiems duotų sklypų buvusių tos žemės savininkų buvo nušalinti ir nėra duomenų, kad paskelbus šį potvarkį, jie būtų bandę vėl reikšti kokias pretenzijas dėl tų žemės plotų.Tuo labiau, kad potvarkyje nebuvo užsiminta, jog tie sklypai bus palikti naujakuriams. Viso labo reikalauta, kad už atliktą darbą būtų teisingai atlyginta. Iš to kiekvienas suinteresuotas padarė išvadą, jog naujakuriai dar reikalingi tik tai žemei apdirbti, tačiau ji nebus jiems palikta. Iš tikro buvo likęs bemaž tik klausimas, kurio šis potvarkis buvo nenumatęs, bet kuris tuojau iškilo – kaip žemės savininkas ir buvęs naujakurys turėtų pasidalinti derlių. Ūkininkai šiaip jau nebuvo nusiteikę nušalintiems ar net savo valia pasitraukusiems iš gautų sklypų naujakuriams atiduoti visą tų sklypų derlių, nes iš dalies tuos sklypus apsėjo ne naujakuriai, bet dar patys ūkininkai. Be to, ūkininkai nenorėjo sutikti, kad sovietinės žemės reformos vykdytojai dažnai tyčia naujakuriams atiduodavo nusišienauti kone visas ūkio pievas, nors gyvulių tie naujakuriai teturėjo nedaug. Vis dėlto naujakuriai norėjo nors šiek tiek to derliaus gauti, nes jie tuos sklypus apdirbo ir bent iš dalies juos apsėjo. Taigi ūkininkų ir naujakurių ginčus apskričių agronomams išspręsti buvo nelengva, o kartais ir visai neįmanoma. Buvo visiškai neįmanomas dalykas, kad kiekvienas nusiima derlių ir ruošia žemę žiemkenčių sėjai tame plote, kurį jis valdė birželio 22 d., todėl "Į Laisvę" liepos 12 d. buvo paskelbtas naujas potvarkis, kuriame vyriausybė išdėstė jau kitokią savo poziciją dėl derliaus pasidalinimo ir žemės ruošimo žiemkenčiams. Tame potvarkyje buvo sakoma:

Kaip tvarkomi pasėliai nacionalizuotose žemėse

Tarp buvusių žemės savininkų ir naujakurių kyla ginčų dėl pastarųjų sklypuose esamų žiemkenčių ir dobilų nuėmimo, o taip pat ir dėl šių metų žiemkenčių sėjos. Tuo reikalu kompetentingi organai yra nutarę:

1. Ūkių, kuriuose prieš bolševikų žemės nacionalizavimą buvo ne daugiau kaip 50 ha žemės, savininkai nusiima visus jų įsėtus į naujakurių sklypus patekusius žiemkenčius ir dobilus.

2. Naujakuriai, gavusieji žemės iš ūkių, kuriuose prieš žemės nacionalizaciją buvo daugiau kaip 50 ha, iš patekusių į jų sklypus buvusių savininkų įsėtų žiemkenčių ir dobilų, jeigu jie gautus sklypus yra pradėję dirbti ir juose kurtis, turi teisę nusiimti tiek, kiek tenka proporcingai jiems skirtos žemės plotui.

3. Naujakuriai, kurie gautos žemės nėra pradėję dirbti arba prie bolševikų valdžios yra pasižymėję mūsų kraštui kenksmingais veiksmais, ką nustato vietos savivaldybės, į jų sklypuose įsėtus buvusių savininkų pasėlius jokių teisių neturi.

4. Jeigu bolševikų valdžios nacionalizuotame ūkyje yra buvę daug pievų ir jos yra patekusios į naujakurių sklypus, tai 8 str. numatytos komisijos sprendimu, buv. savininkai, atsižvelgiant į jo ir naujakurių turimą gyvulių skaičių, gali būti leista nusišienauti jų dalį.

5. Gavę žemės priedus mažažemiai, nors jie ir būtų pradėję dirbti gautąją žemę, turi teisę nusiimti tik jų pačių įsėtus pasėlius.

6. Už naujakurių sklypuose žiemkenčių ir dobilų užimamus plotus visas su žemės valdymu surištas prievoles atlieka ir mokesčius moka tie, kurie nusiima pasėlius. Tas dėsnis taikomas ir pievoms.

7. Ūkiuose, kuriuose prieš nacionalizavimą buvo ne daugiau kaip 50 ha žemės, visą šių metų žiemkenčių sėją atlieka tų ūkių savininkai. Ūkiuose, kuriuose prieš nacionalizavimą buvo daugiau kaip 50 ha, savininkai privalo įsėti tiek žiemkenčių, kiek tenka jiems paliktai žemei, priskiriant čia ir išdalintąją, jei ji naujakurių nedirbama. Sklypuose, kuriuos naudoja naujakuriai, žiemkenčius turi įsėti jie patys.

8. Galinčius dėl šio nutarimo kilti tarp savininko ir naujakurių ginčus galutinai sprendžia komisija, kuriai pirmininkauja rajono agronomas, o jam nesant - valsčiaus viršaičio skirtas asmuo. Komisijos nariais kviečiami vietos seniūnas ir komisijos pirmininko su seniūnu parinktas vienas naujakurys.

Tačiau šis potvarkis nepatenkino nei ūkininkų, nei naujakurių ir net sukėlė, anot J. Brazaičio, socialinį chaosą. Naujakuriams visų pirma nepatiko įsako teiginys, kad ne visi iš jiems duotų sklypų galėjo gauti vienodą derliaus dalį. Be to, vienam kitam naujakuriui buvo atimta teisė į kitiems pripažįstamą derliaus dalį už sovietmečiu padarytus nusikaltimus Lietuvai. Tokius asmenis turėjo atrinkti ne teismai, bet savivaldybės, todėl netrukus atsirado J. Vaičeliūno aprašytų bylų. Be to, nutiko dar ir akibrokštas. Laikinoji vyriausybė nenorėjo atkurti Lietuvos Respublikos ūkio santvarkos, nes tada reikėtų žmones pavaryti nuo žemės, kuri buvo duota jiems valdyti. Todėl ji užsimojo vykdyti naują žemės reformą. Kai reforma buvo pradėta vykdyti (ja siekta mažažemius ir bežemius aprūpinti žeme), paaiškėjo, kad Laikinoji vyriausybė ne tik niekam žemės neduoda, bet ir iš daugelio, kuriems ji buvo suteikta – atima. Potvarkyje tiesiogiai apie tai neužsiminta, tačiau viskas paaiškėjo, kai buvusių nedidesnių kaip 50 ha ūkių savininkai vėl ėmė naudotis nuo jų ūkių atskirtais bei naujakuriams atiduotais sklypais. Po sovietinės žemės reformos ūkininkams buvo palikta valdyti ne daugiau kaip 30 ha žemės. Todėl norint, kad ūkiai nebūtų smulkesni

nei 50 ha, vėl teko iš naujakurių žemę atimti ir grąžinti ją ūkininkams. Šitokia žemės reforma palietė daugelio naujakurių interesus, nes Lietuvoje (be Vilniaus srities) tuo metu buvo 19 822 ūkiai nuo 30 iki 50 ha, kurių bendras plotas 733 489 ha. Naujakurių sklypams sovietai paėmė beveik 140 000 ha. Naujakuriams, kurie sklypus buvo gavę iš didesnių nei 50 ha ūkių, tos žemės grąžinti nereikėjo. Naujakuriams, iš kurių sklypus atėmė, atrodė, kad, jeigu jau vis dėlto užsimota įvykdyti žemės reformą ir iš ūkininkų imama žemė bežemiams ir mažažemiams, tai jų sklypus galėjo jiems ir palikti. Juk nėra jokio reikalo, kad ūkiai būtų iki 50 ha – ir su 30 ha žemės maksimumu žemės ūkis gali pakankamai gerai veikti. Nušalintieji nuo sklypų naujakuriai, apie tai išgirdę, sujudo, kad jie neteisėtai nušalinti ir kad turi būti jiems leista tuos sklypus vėl dirbti, kaip numatyta Laikinosios vyriausybės potvarkyje.

Ūkininkai visų pirma buvo nepatenkinti, kad jiems ne visiems pripažįstamos vienodos teisės į jų nuosavybę. Anot potvarkio, jeigu ūkis nedidesnis kaip 50 ha, tada visas ūkininko pasėlių derlius (ir naujakuriams duotų sklypų derlius) priklausė jam. Jeigu ūkis buvo nors vienu ha didesnis, tai dalis ūkininko pasėlių jau priklausė ne ūkininkui, o naujakuriams. Taip pat jeigu iš ūkio sklypus buvo gavę naujakuriai, kurie bendradarbiavo su sovietiniais okupantais ir kenkė kraštui, visas ūkininko pasėlių derlius priklausė jam. Tačiau jeigu naujakurys negalėjo būti apkaltintas tokiais veiksmais, tai dalis ūkininko derliaus priklausė jau ne ūkininkui, bet tam naujakuriui. Pradėjus vykdyti užsimotą naują žemės reformą ūkininkai buvo traktuojami taip pat nevienodai. Nedidesnių kaip 50 ha ūkių savininkams potvarkis grąžino naujakuriams išdalintus sklypus. Tačiau nuo didesnių kaip 50 ha ūkių atskirti sklypai buvo paliekami juos gavusiems naujakuriams. Nebuvo nė užuominos, jog ir šiems ūkininkams bus grąžinta dalis atskirto ploto, kad jiems susidarytų didžiausias leistinas valdyti žemės plotas – 50 ha. Šiems ūkininkams galiojo sovietinė 30 ha norma – bent taip galėjai suprasti iš vyriausybės įsako.

Be to, ne vienas didesnio nei 50 ha ūkio savininkas stebėjosi, kad vyriausybė palieka sovietiniams naujakuriams jų gautus sklypus ir visai nekreipia dėmesio, jog dažnai savininkui likusi žemės dalis yra išdėstyta taip, kad joje bemaž visai neįmanoma normaliai ūkininkauti.

Gana akivaizdžios potvarkio spragos atsirado todėl, kad sovietinis valdymas taip supainiojo žemės ūkį, jog dažnai buvo sunku rasti įmanomą sprendimą. Be to, vyriausybė sprendimus turėjo priiminėti skubėdama ir neturėjo laiko iš savo potvarkių pašalinti kartais net ir nesunkiai įžvelgiamus nenuoseklumus. Žinoma, dalis Laikinosios vyriausybės narių šitai vyriausybei skyrė labai daug teisių ir norėjo, kad ji būtinai tvarkytų ir tokius svarbius naujos žemės reformos reikalus, kurių provizorinė valdžia paprastai nesprendžia. Jeigu Laikinoji vyriausybė būtų turėjusi laiko, jai neišvengiamai būtų tekę leisti naują potvar-

kį ir vieną kitą žemės reformos nuostatą pakeisti.

Žymiai geriau sekėsi nukentėjusius nuo karo ūkius aprūpinti statybine medžiaga. Norint patenkinti šiuos poreikius buvo iškirsta daug, dažnai net ir nebrandaus, miško. M. Jameikis leidinyje "Lietuvos girių milžinai" nurodo, kad Lietuvos kaimiečiams padegėliams ar kitaip nuo karo nukentėjusiems ūkininkams miškų administracijos nustatyta tvarka buvo perleista apie 600 000–700 000 ktm. medienos (čia priskaičiuota ir kitiems reikalams anksčiau paruošta mediena, kuri buvo panaudota ne pagal paskirtį). Vadinasi, jau okupacijų ir karo pradžioje Lietuvos miškai buvo gana žymiai nuniokoti (102–103 psl.).

Laikinoji vyriausybė ėmėsi ne tik žemės valdymo reikalus tvarkyti, teikti pagalbą nukentėjusiems nuo karo ūkininkams, bet ir susirūpino trūkstamos darbo jėgos žemės ūkiui parūpinti. Darbo tvarkymo departamentas, norėdamas sužinoti, kur ir kiek trūksta darbininkų, "Į Laisvę" 1941 m. Nr. 18 paskelbė šį įsakymą:

Dėl darbo jėgos žemės ūkyje

Mūsų krašte yra dideli darbo jėgos rezervai, bet jos pagrindinėje šakoje – žemės ūky – darbininkų stinga. Surinktais duomenimis 1938 m. trūko 36 682 metinių žemės ūkio darbininkų. Į šį skaičių dar neįėjo padieniai darbininkai, samdomi šienapjūtei, rugiapjūtei, cukrinių runkelių, bulvių ir daržovių valymui bei kitiems sezoniniams darbams. Taip pat ir žemės ūkiui artimose šakose, miškų ir durpynų ūkiuose, jaučiama žymi darbininkų stoka.

Pastaraisiais metais žemės darbininkų skaičius dar labiau sumažėjo. Prie to prisidėjo bolševikiški įstatymai, kuriais buvo siekiama žemės ūkis sukolektyvinti. Paskelbus š. m. sausio mėn. 25 dieną darbininkų samdos privačiuose ūkiuose taisykles, ūkininkams buvo neįmanoma pasisamdyti darbininkų ir pastarieji buvo priversti ieškoti darbo kitur. Nuo 1940 m. birželio mėn.15 d. per vienerius metus vien Kauno apskrityje iš kaimo atvykusių darbininkų bedarbių užregistruota apie 10 000. Kiek yra darbininkų, palikusių žemės ūkį, kitur – dar žinių nesurinkta, bet galima tvirtinti, kad jų bus per 20 000 žmonių.

Šiandien mūsų krašto ūkinis gyvenimas pradeda tvarkytis naujais tvirtais pagrindais. Žemės ūkį intensyvinant, pirmiausia turės būti tinkamai išspręstas darbininkų paskirstymo klausimas. Prie šio pirmos svarbos klausimo sprendimo turėtų prisidėti ir pats kaimas.

Todėl visi valsčių viršaičiai įpareigojami skubiai surinkti šias žinias:

1. kiek žemės darbininkų valsčiuje trūksta,

2. kuriems ūkio darbams daugiausia trūksta darbininkų,

3. koks yra valsčiuje žemės ūkio darbininkų perteklius, jei toks yra.

Žinias rinkti per kaimų seniūnus. Darbui pagreitinti į darbą kviečiami rajonų agronomai, mokytojai ir mokiniai.

Surinktos ir sugrupuotos paskirų valsčių žinios turi būti siunčiamos Darbo Tvarkymo Departamentui, Kaunas, Gedimino g–vė Nr. 40. Dėl persiuntimo būdų susitarti su apskričių viršininkais.

Pradėjus paštui veikti, žinias siųsti paštu arba pranešti telefonu: tarnybos metu Nr. 20644, po tarnybos laiko – Nr. 20645.

DARBO TVARKYMO DEPARTAMENTAS

Lietuva, gyvulių ir paukščių augintojų kraštas, negalėjo išsiversti be efektyvios veterinarinės pagalbos sistemos. "Į Laisvę" 1941 m. Nr. 20 paskelbė šį pranešimą:

Veterinarijos Departamento pranešimas

1. Veterinarijos Valdyba perorganizuojama į Veterinarijos Departamentą ir perkeliama iš Vilniaus atgal į Kauną, Kęstučio g. 15.

2. Buvusios Veterinarijos Valdybos įvestos Lietuvoje Tarybų Sąjungos centro valdžios instrukcijos bei taisyklės toliau nebegalioja ir tvarkant veterinarijos reikalus turi būti vadovaujamasi Veterinarijos įstatymu bei kitais iki 1940 m. birželio mėn. 15 d. išleistais veterinarijos srities įstatymais ir tiems įstatymams vykdyti taisyklėmis.

3. Su pasirodžiusia kai kuriose Lietuvos vietose pasiutimo liga turi būti kovojama griežtomis priemonėmis, pasiremiant su apkrečiamomis gyvulių ligomis kovoti taisyklėmis.

4. Apskričių ir miestų veterinarijos gydytojai turi skubiai pranešti Veterinarijos Departamentui žinias apie savo apskrities arba miesto veterinarijos personalą, nurodant, ar visi be pertraukos ėjo savo pareigas.

5. Veterinarijos personalas turi skubiai siųsti Veterinarijos Departamentui žinias apie pasiutimą ir kitas apkrečiamąsias gyvulių ligas.

Atsakingi apskričių ir miestų veterinarijos pareigūnai taip pat ėmėsi priemonių, kad visą laiką būtų teikiama reikalinga veterinarinė pagalba, ypač rūpintasi užkirsti kelią pasiutligei. Veterinarijos departamentas ne šiaip sau ragino saugotis šios ligos, nes po masinių gyventojų deportacijų ir praūžus karui, atsirado daug valkataujančių šunų ir kačių, todėl dažnokai pasitaikydavo pasiutusių gyvūnų. Pasiutę gyvuliai apriejo gana daug žmonių, todėl nedelsiant teko imtis kovos su šia liga. Kauno miestui ir apskričiai buvo paskelbtas šis įsakymas:

Skelbimas dėl palaidų šunų ir kačių

Kovoje su pasiutimo liga Kauno mieste ir apskrityje įsakau: 1. Šunis dieną ir naktį laikyti pririštus. 2. Kates laikyti namie uždarytas. 3. Nereikalingus šunis ir kates gyventojai prašomi naikinti. 4. Iš kiemo šunis leidžiama išvesti tik su antsnukiais ir vesti juos ant prieraišto. 5. Visos laisvai bėgiojančios katės ir palaidi šunys bus skaitomi klajokliais ir naikinami. 6. Šunų bei kačių savininkai, nusikaltę šiems nuostatams, bus baudžiami iki 1000 rublių arba iki 3 mėn. arešto. 7. Šių nuostatų vykdymą prižiūri policija, viršaičiai ir seniūnai.

BRAZYS
Vyr. Veterinarijos Inspektorius (ĮL, 1941-12).

Panašūs įsakymai buvo paskelbti ir kitose Lietuvos vietovėse. Žinoma, šios priemonės negalėjo staigiai pažaboti plintančios ligos, kuri gana ilgai kėlė rimtą pavojų. Vokietmečiu Lietuvoje įregistruota beveik 900 asmenų, kurie aprieti pasiutusių ar įtartų sergant šia liga gyvulių. Nedelsiant į susijusias su žemės ūkiu įstaigas bei organizacijas buvo atkreiptas dėmesys.Pirmiausia buvo atgaivinta Žemės ūkio rūmų veikla, apie kurią agr. Strazdas "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 153/314 rašo: *"Iš visų ūkininkų organizacijų bolševikai labiausiai nekentė Žemės Ūkio Rūmų, dėl to juos ir nutarė*

sunaikinti, nors tai ir nebuvo politinė organizacija. Kadangi Žemės Ūkio Rūmai varė didelį kultūros darbą ir ne vien tik žemės ūkio srityje, tai ir suprantama, kad tokią organizaciją greit sugriauti buvo negalima. Vardą panaikino, bet Žemės Ūkio Rūmų likvidacijos ir ligi karo dar nebuvo užbaigę. Tik ūkinę spaudą bolševikai užtempė ant savo kurpalio. Vietoj numarinto "Ūkininko Patarėjo" pradėjo leisti "Valstiečių Laikraštį", kurio turinys ūkininko sielai buvo toks priešingas, kad jo neskaitė. Ne vienas iš apmaudo laikraštį ir ant kaladės kapojo. Turint galvoje ūkininkijos sveiką sielą, ūkininkų prisirišimą prie savo žemelės ir norą vėl atstatyti apgriautą ūkį, reikėjo skubiai atstatyti ir tiems darbams vadovaujanti organizacija – Žemės Ūkio Rūmus. Birželio mėnesio pabaigoje prie Žemės Ūkio Rūmų pirmininko ir valdybos tuojau pradėjo spiestis buvusieji bendradarbiai, ir trumpu laiku ši organizacija vėl pradėjo veikti tuose pačiuose rėmuose, kaip ir prieš bolševikams užeisiant. Pirmiausiai su ūkininkais buvo atstatyti ryšiai per atgaivintąjį "Ūkininko Patarėją", kurio pirmasis numeris pasirodė birželio mėnesio 28 d. Savo laikraščio išsiilgę ūkininkai atvažiuodavo Kaunan jo atsiimti kas dviračiais, kas arkliais, o laimingesnieji sunkvežimiais." Lietuvos visuomenei apie atkurtus Žemės ūkio rūmus pranešta liepos 8 d. komunikatu, kuriame rašoma, kad Žemės ūkio rūmai veikia ir tvarkosi pagal įstatymus, galiojusius 1940 m. birželio 15 d.

Žemės ūkio rūmų rūpesčiu nuo liepos 10 d. Kauno radiofonas ėmė transliuoti valandėlę ūkininkams. Žemės ūkio rūmams pirmininkavo J. Fledžinskis, vicepirmininko pareigas ėjo P. Kregždė.

Teko susirūpinti, kad būtų ugdomi nauji žemės ūkio specialistai, nes okupacija ir karas praretino agronomų gretas. Centras greit gavo žinių, jog į Rusiją deportuoti 42 agronomai, 5 žuvo karo metu. Be to, prieš karą 6 agronomai išvažiavo į Maskvoje vykusią žemės ūkio parodą ir iki karo pradžios nespėjo iš ten sugrįžti. Reikėjo ruošti kitus agronomus, todėl rūpintasi, jog nesutriktų darbas Dotnuvos žemės ūkio akademijoj. Okupantų paskirtoji akademijos vadovybė buvo atleista iš pareigų. Naujuoju akademijos rektoriumi tapo prof. B. Vitkus ir prorektorium prof. dr. V. Manelis.

Panaši padėtis buvo ir Veterinarijos akademijoje. Rektorius dr. J. Nainys prieš karą išvyko į Maskvą ir nespėjo iš ten iki karo pradžios sugrįžti. Vet. gydytojus Hiksą ir Babianską rusai išsiuntė į Leningradą susipažinti su sovietiniu veterinarijos mokslu ir jie fronto taip pat buvo atkirsti nuo Lietuvos. Be to, neturėta žinių ir apie keleto kitų mokomojo personalo narių likimą. Todėl skubiai buvo paskirta nauja Veterinarijos akademijos vadovybė – rektorium prof. dr. J. Motiejūnas ir prorektorium – prof. K. Kanauka. Jie privalėjo pasirūpinti, kad Akademija tinkamai pasiruoštų naujiems mokslo metams.

Teko atsisakyti kai kurių sovietų suorganizuotų dalykų, pavyzdžiui, buvo panaikinta Žemės ūkio liaudies komisariato suformuota projek-

tavimo ir sąmatų sudarinėjimo kontora "Žemės ūkio statyba". Lietuvos Respublikos Valstybinio sėklų fondo kontora bei visos jos sukauptos sėklų atsargos, sandėliai, mašinos sėkloms valyti bei kitas inventorius perduoti "Lietūkiui".

Miškų administracija tvarkoma iš naujo

Iš Lietuvos išvijus sovietus miškų administracija buvo pakrikusi, o pačiuose miškuose visur akis badė okupanto pridaryta žala. Didelių nuostolių atnešė ir karo veiksmai.

Okupacijos metu mišką kirto labai intensyviai. Gyventojų poreikiams patenkinti skirta gana nedaug miško. Sovietai individualius ūkius planavo likviduoti ir kurti kolchozus bei sovchozus, todėl okupantai ne tik neskyrė medžio ūkininkų statybos bei kitiems reikalams, bet net po jų įvykdytos žemės reformos atsiradusių naujakurių neaprūpino mediena. Naujakurių, kaip minėta, atsirado bene 72 000, tačiau iki 1941 m. karo pradžios tik keletas šimtų iš jų buvo gavę statybinės medžiagos, kuri dažniausiai jiems dar nebuvo perduota. Vietinius gyventojus ir kuru prastai aprūpindavo. Iš Maskvos atsiųsti pareigūnai aiškino, kad sąlygos esančios nenormalios, todėl reikią susiveržti – juk ir sovietinės Rusijos piliečiai daug ko atsisaką. Be to, reikią kantrybės – kuro pakaksią, kai iš Donbaso atsiųsią anglių. Labai daug miško medžiagos reikėjo pristatyti kariniams reikalams. Pabaltijo karinė apygarda (sovietai sutrumpintai vadino Pribovas) reikalavo milžiniško kiekio ir apdorotos, ir neapdirbtos medienos. Be to, labai daug medienos reikalavo Pramonės liaudies komisariatas, kuris tvarkė visas nacionalizuotas medžio apdirbimo bei perdirbimo įmones ir kūrė fantastiškus tų įmonių veiklos planus, todėl mišką kirto be jokios atvangos. Per vieną kirtimo sezoną buvo paruošta daugiau nei 6 000 000 ktm – maždaug dvigubai daugiau nei Lietuvos Respublikos laikais. Miškų departamento direktoriumi sovietai paskyrė A. Kvedarą. Apie Maskvos nustatytas kirtimo normas J. Kuprionis taip rašo: *"Nors A. Kvedaras buvo Miškų D-to direktorium, tačiau faktinieji miškų reikalų tvarkytojai buvo iš Maskvos atsiųsti rusų komisarai. Žemės ūkio komisaro pavaduotoju miškų reikalams buvo labai nevalyvo charakterio rusas Panomariov. Vienu metu, Miškų D-te, svarstant ateinančio sezono miškų kirtimo pravedimą, tasai Panomariov posėdyje padiktavo Maskvos nustatytą normą, kuri turi būti iškirsta Lietuvos miškuose. O Maskvos įsakymai, kaip žinome, nediskutuojami. Padiktuota norma, pagal Lietuvos miškų išteklius, buvo pernelyg aukšta. Posėdžio dalyviai lietuviai miškininkai, sujaudinti tokiais drastiškais rusų reikalavimais, akivaizdoje čia esančių rusų, nusiminę tylėjo". Prieštarauti okupanto diktatui jau buvo pavojinga. Tada A. Kvedaras, pasirąžęs kėdėje nuleidęs galvą, tarė: "Jeigu jau taip, tai namo parėjęs, savo kieme pasodinsiu berželį". Visi į jį sužiuro, nesuprasdami, ką gi tas berželis reiškia. Tada jis paaiškino, kad "šitokias aukštas normas nustatant iš Lietuvos miškų iškirsti, greit Lietuvoje*

visai nebeliks medžių, tai aš nors savo kieme turėdamas medį galėsiu į jį pasižiūrėti." (Girios Aidas, Nr. 25–26, psl. 52–53).

Kadangi miškų administracija negalėjo sutelkti pakankamai kirtėjų, tai raudonųjų kariuomenė pati daug kur kirtosi sau reikalingą medieną, nepaisydama jokios deramos tvarkos. Miškų administracija turėjo apskaičiuoti iškirstų medžių tūrį, tačiau rusų kariuomenė medieną vežėsi nelaukdama jokio apskaičiavimo.

Lietuvos miškai nukentėjo ir nuo karo veiksmų sukeltų gaisrų: išdegė apie 6500 ha miško.

Miškų administraciją sovietai buvo pertvarkę savaip. Nepriklausomybės laikais Lietuvos miškus tvarkė Žemės ūkio ministerijos Miškų departamentas. Sovietai iš šio departamento išskyrė vandenis ir įkūrė Maisto pramonės liaudies komisariatui priklausiusį "Žuvies pramonės trestą". Durpynams valdyti įkūrė "Durpių pramonės trestą". Iš likusios Miškų departamento dalies įkūrė Miškų pramonės liaudies komisariatą, kurio komisaru buvo paskirtas apie miškus nedaug nutuokęs J. Glušauskas. Jo pavaduotojais tapo okupanto anksčiau Miškų departamento direktoriumi paskirtas miškininkas A. Kvedaras ir iš Maskvos atsiųstas aukščiau minėtas rusas Panomariovas. 1941 m. balandžio pabaigoje šį komisariatą, kuris sovietiniu įpročiu tapo labai išsipūtusia įstaiga, susidėjusia iš valdybų, trestų, kontorų bei kitokių padalinių, iš Kauno perkėlė į Vilnių. Komisariate dar buvo ir kadrų bei specskyriai. Pastarasis iš tikro buvo NKVD akis šiame komisariate. Daug buvusių Miškų departamento tarnautojų buvo atleisti arba iškilnoti, o į jų vietą priimti kiti, kurie sudarė apie 50% visų komisariato tarnautojų. Daugelis šių naujų darbuotojų su miškais apskritai jokių reikalų neturėjo. Šitų pertvarkymų sovietams dar neužteko: turėjo būti reorganizuota visa miškų administracija. Urėdijos buvo keičiamos sovietų kuriamais leschozais – miškų ūkiais, kurių ribos turėjo sutapti su civilinės administracijos ribomis, t.y. apskričių ribomis. Tačiau iki karo pradžios nedaug kas suspėta nuveikti.

Prasidėjus karui daugelis aukštesniųjų sovietinių pareigūnų išbėgiojo. Taigi ir Miškų pramonės liaudies komisariato. Be to, vokiečiai subombardavo šio komisariato pastatą.

Pirmieji miškais susirūpino ir ėmėsi iniciatyvos juos tvarkyti patys miškininkai. Kaip sovietinį komisariatą pertvarkė į lietuvišką Miškų valdybą, prof. J. Kuprionis rašo leidinyje "Lietuvos girių milžinai".

Komisariatas virsta griuvėsiais

Kada naciškoji Vokietija 1941 metais birželio mėn. 22 d. rytą užpuolė bolševikinę Rusiją, dauguma atsakingesniųjų pareigūnų iš Vilniaus išbėgo jau tą pačią ir rytojaus dieną. Neužilgo virš Vilniaus pasirodė vokiečių bombonešiai. Pirmuoju jų taikiniu buvo Vilniaus tiltai, jų tarpe ir Žvėryno tiltas. Į patį tiltą visai tiksliai nebuvo pataikyta, bet jau tiesiai pataikė šalia, būtent į Miškų Liaudies Komisariato rūmus, kuriuos gerokai apardė. Puolimams iš

oro šiek tiek aprimus, nuėjau prie komisariato, kur radau keletą miškininkų, kurie tuo metu tarnavo komisariate. Rūmų durys ir langai buvo išnešti. Norėdami apsaugoti valstybės turtą, susitarėm prie rūmų eiti sargybą. Kol vokiečiai nesikišo, maždaug po savaitės, Vilniaus lietuviai suorganizavo komitetą valstybiniam turtui perimti. Man buvo atsiųstas įgaliojimas perimti Miškų Liaudies Komisariatą. Perimti nebuvo iš ko, teko tik eiti ir tvarkyti paliktą apgriautą miškų centrinę įstaigą.

Miškų Valdybos sudarymas

Prie rūmų kasdien ėmė rinktis vis daugiau buv. komisariato tarnautojų. Pirmas darbas buvo apsišluoti ir apvalyti griuvėsius. Daugelis spintų su bylomis buvo beskubančių bolševikų pareigūnų apverstos, kitos buvo išgriautos ir žemėmis nuo sprogimo apneštos.

Apvalius griuvėsius, kitas klausimas buvo tarnautojų sąstato sutvarkymas. Visi suėję į darbą, tarnautojai norėjo žinoti, kokia bus jų tolimesnė ateitis. Miškų Liaudies Komisariatas buvo suorganizuotas pagal rusų naudojamą sistemą ir buvo labai išplėstas, turėjo daugelį skyrių, skyrelių, kaip kadrų, planavimo ir pan. Naujoji Miškų Valdyba liko sudaryta žymiai paprastesnė – iš miškų ūkio ir medžio sunaudojamo departamentų su jiems reikalingais skyriais.

Buvusius komisariato tarnautojus į Miškų Valdybą perkeliant, buvo laikomasi principo, kad mūsų, kaip lietuvių, iš viso tėra tik saujelė svetimųjų jūroje (bolševikinių rusų ir nacinių vokiečių). Dėl to kiekvienas lietuvis yra brangus, neatsižvelgiant, kokių jis būtų įsitikinimų, jei tik jis laisvai ir sąmoningai nekenkė savam kraštui ir žmonėms. Tuo būdu beveik visi be išimties buv. komisariato tarnautojai buvo sutalpinti į naują sąstatą. Vėliau, perkėlus į Kauną, Miškų Valdybos struktūra buvo kiek pakeista.

Ryšiai su vietos įstaigomis

Frontui perėjus, viskas buvo chaotiška. Nebuvo jokių ryšių su urėdijomis ir kitomis vietos įstaigomis. Nei paštas, nei telefonas, nei traukiniai civiliams gyventojams nebuvo prieinami. Buvo bandyta per radiją paskelbti bendruosius potvarkius, bet ir šis būdas nebuvo sėkmingas. Bet kadangi miškų urėdijose tebebuvo daug dar nepriklausomos Lietuvos laikais dirbusių mūsų miškininkų ir kitų tarnautojų, įpratusių branginti visuomeninį turtą ir sąžiningai eiti savo pareigas, tai jie ir šiame chaose nepasimetė. Visi, pagal vietos sąlygas, tinkamai atliko savo darbą, kol pamažu buvo užmegzti ryšiai ir pradėta veikti organizuotai. (Kuprionis, 66–67 psl.)

Tuo pat laiku, kai prof. J. Kuprionis, kitų miškininkų padedamas, Miškų pramonės liaudies komisariatą pertvarkė į Miškų valdybą, darbo buvo imtasi ir Kaune. Laikinoji Lietuvos vyriausybė miškininkui M. Jameikiui suteikė įgaliojimus Kaune atkurti Miškų departamentą bei imti tvarkyti Kauno ir kitų artimesnių vietovių Pramonės liaudies komisariato valdytas medžio pramonės įmones. Atkurto Miškų departa-

mento direktoriumi paskirtas miškininkas A. Vasiliauskas.

Matome, kad miškininkai Vilniuje ir Kaune ėmėsi tos pačios veiklos, nes vieni nežinojo, ką dirba kiti. Be to, Vilnių ir Kauną tvarkė du atskiri vokiečių karo lauko komendantai, kurie užmezgė ryšius tik su jų valdomo krašto dalies lietuvių įstaigomis. Kad kauniškiai ir vilniškiai iš dalies kibo į tuos pačius darbus, tai buvo ir naudinga, ir reikalinga: kur negalėjo veikti vieni, ten iškilusiais reikalais rūpinosi kiti. Vėliau, vokiečiams perėmus civilinę Lietuvos valdžią, Vilniuje suorganizuotoji Miškų valdyba, kaip anksčiau minėta, buvo perkelta į Kauną ir sudaryta viena centrinė miškų įstaiga, kurią lietuviai vadino Miškų departamentu, nors vokiečiai ją buvo pavadinę Generaline miškų ūkio direkcija.

Per trumpą šešių savaičių laikotarpį – nuo karo pradžios iki vokiečiams įkūrus savo civilinę valdžią – centrinė miškų administracija nespėjo kažin ko nuveikti. Vilniuje jos organizatoriams reikėjo gerokai paplušėti, kol iš po griuvėsių išrankiojo miškų žinybos dokumentus bei aptvarkė bombų apgriautą įstaigą, kad bent būtų įmanoma joje pradėti darbą. Kaune teko viską kurti iš naujo, nes čia nieko nebuvo likę, stengtasi daryti viską, kas tik buvo įmanoma. Kai tik atsirado mažiausia galimybė susisiekti su periferija, tuojau imta rūpintis, kad būtų atstatyta sovietinių okupantų pradėta ardyti miškų administracinė tvarka. Iškilo būtinybė rūpintis miško medžiaga, kurios buvo daug prikirsta. Neatidėliotinai reikėjo nuo karo nukentėjusius ūkininkus aprūpinti jiems reikalinga statybine bei kitokia miško medžiaga. Vėliau, vokiečiams viską perėmus į savo rankas, toks dalykas buvo neįmanomas. Vokiečiai Lietuvos miškais ėmė domėtis vos tik įžengę į kraštą. Jau liepos mėnesį atsikuriančiame Miškų departamente ėmė lankytis vokiečių karinės valdžios įgaliotinis miškų reikalams miškininkas Finkas. Jis iš pradžių domėjosi administraciniu Lietuvos miškų suskirstymu, o vėliau ėmė kelti įvairius reikalavimus. Vilniuje vokiečių komendantūra ilgainiui vis dažniau ėmė prof. J. Kuprionį kviesti pasiaiškinti, kodėl vienas ar kitas dalykas daromas taip, o ne kitaip. Vokiečiai reikalavo, kad būtų laikomasi jų nurodymų, kad būtų pildomi jų užsakymai. Apie susidariusią šiuo atžvilgiu padėtį J. Kuprionis rašo: *"Iš pradžių anuo metu, gyvenome tokiu ūpu, kad į tuos naujų okupantų svaičiojimus maža tekreipėme dėmesio. Tačiau juo toliau, tuo labiau turėjome įsitikinti, kad mes toli gražu nesame laisvi, o tik vietoje raudonųjų "globėjų" sulaukėme rudųjų." (Lietuvos girių milžinai, 67–68 psl.).*

Pramonės, amatų ir prekybos reikalai

Iki 1941 m. karo pradžios sovietai spėjo pertvarkyti ir Lietuvos pramonę, amatus bei prekybą. Jie paskelbė, jog nacionalizuojamos visos pramonės įmonės, kuriose dirba daugiau nei 20 darbininkų bei turinčios mašinas, jeigu jose samdoma ne mažiau nei 10 darbininkų. Tačiau okupantai nacionalizavo ir smulkesnes įmones, jei tik jų įrengimai

buvo reikalingi kokiam nors sovietiniam trestui ar kombinatui. Iš pradžių sovietai skelbė, jog Lietuvoje esančios 589 nacionalizuotinos pramonės įmonės, bet netrukus jie jau buvo nacionalizavę 902. Taigi iki karo kone visa Lietuvos pramonė buvo nacionalizuota.

Visos nacionalizuotos Lietuvos pramonės įmonės buvo sutelktos į keliolika trestų: statybos, statybinių medžiagų, medžio, metalų, durpių, chemijos pramonės, odų, tekstilės, popieriaus ir poligrafijos, tabako, alaus , malūnų ir kepyklų, žuvies ir mėsos.

Amatininkus sovietai privertė susivienyti į vadinamąsias kooperatines gamybos arteles. Iš tikro tai buvo ta pati nacionalizacija, tik šiek tiek kitaip sumanyta. Atsirado įvairiausių artelių: batsiuvių, siuvėjų, kepėjų, sunkiųjų vežikų, račių, kepurninkų, kirpėjų, veltinių gamintojų, senienų rinkėjų, laikrodininkų, dėžių ir kubilų gamintojų, audėjų, skalbimo miltelių, smalos, terpentino, vaisvandenių ruošėjų, plytininkų ir dar daug kitokių. Visame krašte suorganizuota apie 300 tokių artelių, kuriose dirbo 4000 amatininkų.

Buvo nacionalizuotos 1593 prekybos įmonės. Sovietai paskelbė, kad nacionalizuojamos visos prekybos įmonės, kurių metinė apyvarta siekia 150 000 litų, tačiau iš tikrųjų – kaip ir pramonėje – niekas nekreipė dėmesio. Nacionalizacijos vykdytojai nesidomėjo įmonės sąskaitomis ir buhalterija, o patys sprendė, ar įmonės apyvarta tokia, kad įmonė nacionalizuotina. Pavyzdžiui, jeigu parduotuvėj rasdavo prekių 50 000 litų sumai, tai laikė, jog per metus tos prekės keičiamos tris kartus. Taigi apyvarta siekianti 150 000 litų. Prisilaikant šio pavyzdžio buvo nacionalizuotos ne tik parduotuvės, bet ir spaudos leidyklos, knygynai, laivininkystės įmonės, jūros bei upių laivynai, kino teatrai, viešbučiai, ligoninės, poliklinikos, vaistinės, vaistų sandėliai, autobusai ir sunkvežimiai bei kiti panašūs dalykai.

Šitaip pertvarkius Lietuvos ūkį, toms nacionalizuotoms įmonėms valdyti turėjo būti įkurti net keturi liaudies komisariatai (ministerijos). Anksčiau Finansų ministerija pramonės ir prekybos reikalams tvarkyti turėjo ne daugiau šimto tarnautojų, o dabar tik pramonės reikalams tvarkyti buvo paskirta 2400 asmenų, įmonių administracija nuo 5600 tarnautojų padidėjo iki 10 300, o tam pačiam darbui atlikti darbininkų skaičius pašoko nuo 43 000 ligi 66 500.

Tačiau tai dar buvo ne viskas. Labai daug pramonės bei prekybos įmonių iki nacionalizacijos buvo žydų nuosavybė. Pats pramonės ministras Ch. Alperavičius buvo dviejų stambių įmonių – akc. b–vės "Broliai Alperavičiai" Kaune ir pirmojo Lietuvos baltinių fabriko GeA (Gebruder Alperowitz) Kybartuose – dalininkas. Iš 1593 nacionalizuotų prekybos įmonių 1320 priklausė žydams. Nacionalizavę pramonės ir prekybos įmones, sovietai paskelbė, kad buvusieji savininkai jų valdytose įmonėse darbo neieškotų ir darbininkams nereikėtų rinkti parašų, kad ankstesnieji šeimininkai būtų palikti įmonių vedėjais. Tačiau

šalia tų vedėjų vietų naujojoje santvarkoje atsirado dar daug naujų, kuriose buvusieji įmonių savininkai, žydai, ir ėmė įsitvirtinti. Kadangi pats ministras žydas bei jo padėjėjai buvo žydai, tai jie ten lengviau patekdavo nei kas nors kitas. Alperavičiaus iš naujo kuriamoj ministerijoj netrukus iš 94 naujai paskirtų tarnautojų 48 buvo žydai, kurie gavo ir geresnes pareigas – direktorių, viršininkų, referentų. Lietuviai tapo kurjeriais, raštininkais bei sąskaitininkais. Prekybos komisariate kadrų skyriaus viršininku paskyrus žydą Rafą, buvusieji apskričių prekybos komisarai bei jų padėjėjai lietuviai ėmė nykti. Netrukus visur sėdėjo jau tik žydai. Gausiai žydų susitelkė ir kitose su pramone bei prekyba susijusiose darbovietėse. Maisto prekyboje žydai, prasidedant 1941 m. karui , sudarė net 75% viso jos personalo.

Kad žydai veržėsi į pramonės bei prekybos tarnybas, nėra ko stebėtis. Žydai, netekę turėto turto, kaip ir visi kiti Lietuvos gyventojai, buvo priversti ieškoti darbo, iš kurio galėtų misti. Kadangi žydų kartų kartos vertėsi prekyba, pramone bei amatais, tai ten darbo ir ieškojo. Tačiau vokiečiams okupavus Lietuvą, toks žydų įsigalėjimas krašto ūkiui sukėlė ypatingas pasekmes. Visų pirma daug aukštesniųjų tų sričių pareigūnų pabėgo su besitraukiančiais sovietais, o kitus jau pirmomis karo dienomis vokiečiai suėmė. Vadinasi, Lietuvos prekyba, pramonė ir ko gero amatai liko ne tik be vadovybės, bet ir be kito personalo - trūko bent šiek tiek darbą išmanančių pardavėjų.

Sovietus ir jų pakalikus iš Lietuvos išvijus, besikuriančiai lietuviškajai administracijai rūpėjo išsaugoti nesugriautas prekybos ir pramonės įmones, neišgrobstytą jų turtą ir išlaikyti bent likusius tarnautojus ir darbininkus. Taigi skubiai buvo paskelbti šiuos reikalus tvarkantys įsakai. Jau birželio mėn. 26 d. "Į Laisvę" buvo paskelbti šie potvarkiai:

Prekybos Ministerijos įsakymas

Buvusiems "Vojentorgo", "Spectorgo" ir "Transtorgpito" įmonių (parduotuvių, restoranų, kepyklų, dirbtuvių ir kt.) tarnautojams, turintiems tų įmonių raktus, įsakoma ligi 1941 m. birželio mėn. 27 d. 15 val. tuos raktus pristatyti į Prekybos Ministeriją Kaune, Laisvės al. 38.

Gamybinės Kooperacijos įstaigų tarnautojams

Visi Gamybinės Kooperacijos įstaigų tarnautojai tuojau privalo atvykti į Gamybinės Kooperacijos būstinę Kaune, Vytauto pr. 37.

Gamybinių ir verslinių artelių nariai ir administracija tuojau privalo susirinkti į savo artelių būstines išrinkti iš patikimų asmenų administracinius vienetus (bent iš dviejų asmenų), kurie privalo surašyti visą artelės esamą turtą. Sąrašų sudaryti du egzempliorius ir vieną iš jų pristatyti Sąjungai, o kitą pasilikti sau. Visą artelės turtą komisija laiko savo žinioje ir atsakomybėje.

LIETUVOS GAMYBINĖS KOOPERACIJOS IR SISTEMOS TURTUI PERIMTI IR APSAUGOTI KOMISIJA

Visiems Kauno Pramprekybos vedėjams ir tarnautojams

Visi parduotuvių vedėjai ir tarnautojai, kurie turi savo žinioje parduotuvių raktus, privalo tuojau pristatyti Kauno Pramprekybos Direkcijai, Laisvės al. Nr. 24, II aukštas (tel. 25935, 23700).

Be to, visi Kauno Pramprekybos tarnautojai, išskyrus žydus [užėjus vokiečiams, jų represiniai padaliniai tuoj griebėsi smurto prieš žydus – **red. K. Ė.**], *tuojau registruojasi Centro Kontoroje, Laisvės al. 24.*

KAUNO PRAMPREKYBOS DIREKTORIUS

Tokius potvarkius bei pranešimus tuo laiku paskelbė ir įvairios įstaigos, prekybos bei pramonės trestai, kooperatyvai.

Tuo pat laiku iniciatyvos ėmėsi – be Laikinosios vyriausybės pareigūnų – ir buvusieji įvairių Lietuvos ūkinių bendrovių veikėjai, kurių jau ne vieną okupantas net nebuvo spėjęs savo patikėtiniais pakeisti. Šiose bendrovėse, kurias okupantas vienaip ar kitaip pertvarkė, darbas vėl buvo pradėtas, vos tik frontas nuslinko į Rytus.

Pirmasis ėmė dirbti, atrodo, "Pienocentras", nes sovietai nesuspėjo jo tvarkos visiškai sugriauti. Jie buvo suspendavę Tarybos veikimą, o Valdybos darbui prižiūrėti iš Maskvos atsiuntė komisarą. Sovietai apie 400 "Pienocentro" narių bei pareigūnų nužudė arba ištrėmė iš Lietuvos. Sovietų įvykdyta žemės reforma gerokai nusmukdė gyventojų pristatomo pieno kiekį. Sovietai išbėgo iš Lietuvos ir "Pienocentrui" nesumokėjo didelių skolų už į Rusiją išvežtus pieno produktus. Lietuvą sovietams okupavus, pieno produktų eksportas į užsienį liovėsi, o produktai buvo vežami į Rusiją. Tačiau "Pienocentro" ir pieno perdirbimo bendrovių įstatai dar buvo likę nepakeisti ir centre bei provincijoje dar tebedirbo gana daug įgudusių "Pienocentro" bei pieninių darbuotojų. Jų pastangomis "Pienocentras" ir karui prasidėjus nesiliovė dirbęs. Jau birželio 25 d. "Į Laisvę" pasirodė šis pranešimas:

Pakaunės ūkininkams

"Pienocentras" rūpinasi sutraukti į Kauną ne tiktai iš artimiausios apylinkės, bet ir iš tolimesniųjų išlaisvintų vietų kuo daugiau pieno. Pienu pirmoj eilėj norima aprūpinti ligonines, mažus vaikus ir kt. miesto gyventojus.

Kariuomenės vadovybei leidžiant, pienas į Kauną gali būti laisvai gabenamas arkliais, todėl kviečiame Pakaunės ir t. ūkininkus, susibūrus talkon, tuojau pradėti didesniais kiekiais pieną vežti Kaunan.

Kol per Panemunės ir Aleksoto tiltus bus atstatytas judėjimas, "Pienocentras" ūkininkams palengvinti organizuoja pieno priėmimą prie Žaliojo (geležinkelio) tilto – prieš Kauno pieninę. Priėmimo punkte bus indų (bidonų) atsarga atvežtam pienui suimti.

Kitų rajonų ūkininkus kviečiame betarpiškai vežti pieną į "Pienocentro", Paramos ir kt. maisto produktų krautuves ir ligonines. Už pieną bus apmokama grynais pinigais.

"Pienocentro" pradėti įvairiose vietose kursai buhalteriams ir Belvedery organizuojami pieninėkams kursai – neatšaukiami. Buhalteriai ir kursų lektoriai tuojau turi grįžti į savo tarnybos vietas.

Tuo pat metu buvo pertvarkyta "Pienocentro" direkcija, kurią sudarė pirmininkas agr. K. Jacevičius, vicepirmininkas direktorius Kubilius ir direktorius agr. V. Bublys. Ėmėsi darbo ir sovietų suspenduotoji taryba, kuriai pirmininkavo prof. J. Krikščiūnas. Ėmus dirbti naujajai vadovybei, "Pienocentro" veikla labai greitai grįžo į normalias vėžes. Apie pieno ūkio būklę liepos mėnesio pabaigoje "Į Laisvę" Nr. 29 paskelbė tokį pranešimą:

Pieno ūkio padėtis gerėja

Kaunas. VII.25. ELTA. Paskutiniuoju bolševikinio viešpatavimo Lietuvoje metu pieno pristatymas į pienines buvo beveik nutrūkęs. Ūkininkai tik tiek pristatydavo, kiek jiems prievarta buvo įsakyta, atliekant pyliavą "socialistinei valstybei". Atliekamas pienas ir pieno produktai buvo parduodami keleriopai aukštesnėmis kainomis vietos rinkoje. Daug sviesto iš mūsų krašto nelegaliu būdu buvo gabenama į "brolišką respublikas", kuriose "nieko netrūko", tik sviesto kilogramas tenai kainavo 40–50 rublių.

Lietuvos išsilaisvinimas iš bolševikų jungo ypač didelio džiaugsmo sukėlė ūkininkų tarpe. "Pienocentro" paragintos, pieninės pradėjo intensyviau veikti. Pieno pristatymas į pienines ir grietinės nugriebimo punktus žymiai padidėjo.

Kelios pieninės nukentėjo ir dabar remontuojamos, kitose pieninėse darbas varomas pilnu tempu. Apytikriais duomenimis, surinktais veikiančiose pieninėse, šiemetinė pieninių gamyba nebus mažesnė, kaip praeitais metais. Šiokių tokių sunkumų iki šiol būta su sviesto pristatymu iš pieninių į "Pienocentro" sandėlius Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose. Mat, anksčiau sviestas nereguliariai buvo siunčiamas į šaldytuvus, tad pieninėse didelių sviesto atsargų nesusidarydavo. Didesnėms atsargoms laikyti jos neturi ir tinkamų būstų. Prasidėjus karui, reguliarus pieno pristatymas sušlubavo. "Pienocentras" daug būtų galėjęs pieninėms padėti savomis transporto jėgomis – autosunkvežimiais, tačiau bolševikai beveik visus "Pienocentro" sunkvežimius išsigabeno. Pienines teko paraginti ir iš tolimesniųjų vietų sviestą gabenti į sandėlius savo priemonėmis. Dabar "Pienocentras", vokiečių karinės vadovybės parama ir nereguliariai, į sandėlius sviestą gabena geležinkeliais ir autosunkvežimiais. Į kai kuriuos ruožus jau paduodami ir vagonai-ledainės, tačiau sviesto pristatymas į sandėlius dar nėra sklandus.

Nuo šio mėnesio 1 d. bolševikai mūsų kooperatinėse pieninėse projektavo įvesti bolševikų sąskaitybos "reformą". Be to, pieninės buvo įpareigotos "planingai" tvarkyti privalomo pieno pristatymo atskaitomybę. Vien tik šiam pastarajam reikalui sugalvojo tokią aibę įvairių blankų, kuriems pagaminti suvartojo daugiau kaip 30 tonų popieriaus... Šioms reformoms įgyvendinti buvo numatyta pieninių buhalterių ir sąskaitininkų skaičių keleriopai padidinti. Iš kitos pusės, čekistai išvežė į Rusijos gilumą didelį skaičių pieninių darbuotojų.

Dėl to darbai kai kur, tiek gamyboje, tiek ir sąskaityboje, truputį sušlubavo. "Pienocentras" naujos atėjūno sąskaitybos projektuotus pertvarkymus panaikino, o savo nuožtu pavedė jo žinioje esantiems sąskaitybos ir gamybos inspektoriams pieninėse padėti atstatyti senąją tvarką. Taip pat stengiamasi sutvarkyti ir pieninių personalą kad darbas įeitų į normalias vėžes. Kad kooperatinės pieninės galėtų sėkmingai veikti, "Pienocentras" išrūpino joms šiuo trumpu metu daugiau kaip 2 mil. rublių kreditų. Būtiniausiems reikalams kreditu pieninės aprūpinamos per "Pienocentro" skyrius ir apskričių pienines. Dabar gauti vėl nauji kreditai, ka[illegible]ie artimiausiu laiku bus

pervesti toms pieninėms, kurios anksčiau jų negavo.

Per pastaruosius metus "Pienocentras" buvo žymiai išplėtęs ne tik sviesto, bet ir kiaušinių eksportą. Dabartinis karas kiaušinių supirkimą kuriam laikui buvo sustabdęs. "Pienocentrui" paraginus, kiaušinių supirkimas vėl atgaivinamas. "Pienocentras" veda su atitinkamomis įstaigomis derybas dėl kiaušinių kainų sureguliavimo. To pasekmėje, tikimasi, kiaušinių pristatymas į supirkimo vietas padidės.

Bolševikai buvo įsigeidę pieno perdirbimo bendroves pertvarkyti naujais pagrindais, įrodinėdami, kad bendrovių vadovybes beveik be išimties sudarę "buožės" – stambūs ūkininkai, kad juos reikią pašalinti. Tą darbą jie visu uolumu ir vykdė. Vienur valdybų nariai išgabenti į Rusijos gilumą, kitur nušalinti ir jų vieton "išrinkti" bolševikams patikimi asmenys. Tačiau daugumoje bendrovių šios "reformos" pravesti nespėta. Tuo būdu daugumą pieninių valdo legaliai praeitais metais rinktos valdybos. Ten, kur bendrovių vadovybė pasikeitė, "Pienocentras" įsakė atstatyti legalią padėtį – kviesti į darbą valdybos narius, dirbusius bendrovėse ligi bolševikų įsibrovimo. Tačiau ten, kur ir bolševikų laikais į naujai sudarytas valdybas pateko dori žmonės, ir tinkamai tvarko bendrovių reikalus, valdybos ir toliau veikia.

"Pienocentras" kviečia visus Lietuvos ūkininkus ir darbuotojus mūsų krašto pieno ūkį gerinti, tobulinti ir didinti gamybą.

Netrukus ėmė dirbti ir "Maistas", kurį sovietai iš akcinės bendrovės pavertė valstybiniu trestu. "Maistui" savo įstaigose bei įmonėse pirmiausia rūpėjo išlaikyti, o kur reikėjo, ir atstatyti tvarką bei pradėti, nors ir ne kažin kiek, dirbti. Tad "Į Laisvę" liepos 3 d. "Maisto" bendrovė paskelbė šį pranešimą:

"Maisto" Tresto pranešimas

"Maisto" Trestas praneša visų savo fabrikų, skerdyklų ir kitų įmonių direktoriams, vedėjams ir tarnautojams, kad jie privalo eiti savo pareigas. Kur nėra direktorių ar vedėjų, jų pareigas eina jų padėjėjai, nesant pastarųjų – vyresn. buhalteriai ir taip toliau pagal vyresniškumą.

"Maisto" skerdyklos ir įmonės privalo stengtis susisiekti su savo fabrikais, o pastarieji – su trestu ir suteikti žinių apie įmonių stovį ir esamas produktų atsargas.

Mėsos produktai ligi atskiro parėdymo turi būti pardavinėjami tomis kainomis, kurios buvo iki birželio mėn. 22 d. Fabrikai privalo tuojaus pagal galimumą organizuoti gyvulių supirkimą ir dėti pastangas aprūpinti gyventojus mėsos produktais, dėl normų ir tvarkos susitarus su vietos valdžia.

"Maistui" vėl ėmus dirbti, kai kuriuos dalykus teko sutvarkyti ar pertvarkyti. Visų pirma Laikinoji Lietuvos vyriausybė okupantų įsteigtą Valstybinį Mėsos Trestą "Maistas" nutarė panaikinti ir atkurti Akc. "Maisto" Bendrovę, kuriai buvo leista veikti pagal jos ankstesnius įstatus. Be to, josios valdybos pirmininkas ir vyr. direktorius agr. J. Tallat-Kelpša deportacijų metu buvo išvežtas į Sibirą, todėl reikėjo paskirti naują vadovybę. Į atkurtosios Akc. "Maisto" Bendrovės laikinąją valdybą pirmininku buvo paskirtas V. Grudzinskas, o nariais J. Matukas, P. Dagys, P. Grajauskas, D. Adomaitis ir A. Tamulionis.

Apie padėtį "Maisto" bendrovėje ir jos veiklą 1941 m. liepos pabaigoje ELTA paskelbė tokį pranešimą:

Kaip dirba "Maistas"

Kaunas. VII.29. ELTA. Visi akc. "Maisto" bendrovės fabrikai nuo karo beveik nenukentėjo. Fabrikus nuo sunaikinimo apsaugojo partizanai iš darbininkų ir tarnautojų tarpo, ryžtingai gynę fabrikus nuo bolševikų įsibrovėlių, nesigailėdami ir savo gyvybės.

Jau pačiomis pirmomis pokario dienomis "Maisto" fabrikai vėl pradėjo tvarkytis, šalinti bolševikų paliktą netvarką ir grįžti į normalų gyvenimą. Kartu su bolševikais išnyko ir jų "Raudonieji kampeliai", "kadrų skyriai" ir kiti savo amžių atgyvenę bolševikiniai prasimanymai. Iš "Maisto" fabrikų kompetencijos buvo išskirta gyvulių supirkimas. Ta funkcija buvo pavesta anuo laiku veikusiai "Gyvulių paruošos" bazei. Dabar vėl atstatyta sena tvarka. "Maistas" kaip ir seniau gyvulius perka tiesiog iš ūkininkų.

Kiek leidžia "Maisto" turimieji ištekliai, fabrikai dirba visai normaliai. Darbininkai ir tarnautojai savo pareigas atlieka daug geriau, darbas žymiai našesnis, negu anuo vadinamuoju stachanoviečių sąjūdžio metu, nepaisant to, kad dabar tenka prisitaikyti prie naujų reikalavimų, kuriuos iškelia gyvenimas.

Pašalinus minėtas kliūtis, "Maisto" fabrikai galės savo gamybą dar žymiau išplėsti. "Maistas" kviečia visus Lietuvos ūkininkus auginti kuo daugiau gyvulių pardavimui. Iš bolševikinės vergijos išlaisvintas ūkininkas su tikru nuoširdumu ir entuziazmu ėmėsi atstatyti apgriautą savo ūkį ir jis vėl bus tas neišsemiamas "Maisto" žaliavos tiekėjas.

Tuo metu "Maistas" turėjo keturis fabrikus: Kaune – direkt. P. Gavėnas, Tauragėj – direkt. (naujai paskirtas) P. Šalčius, Šiauliuose - direkt. A. Miškinis ir N. Vilnioje – direkt. J. Kalnius.

Sovietiniai okupantai "Lietūkį", kaip ir "Maistą" bei kitas Lietuvos ūkines organizacijas, buvo pertvarkę pagal savo modelį, paversdami Lietuvos Respublikos vartotojų sąjunga "Lietkoopsąjunga", kuri buvo pertvarkyta į "Lietūkį". Apie jo atkūrimą ir pradedamą darbą liepos 12 d. buvo paskelbtas toks komunikatas:

Atstatomas "Lietūkis"

Lietuvos respublikinė vartotojų sąjunga "Lietkoopsąjunga" panaikinta. Jos vietoje atstatoma Žemės Ūkio Kooperatyvų Sąjunga "Lietūkis", kuriai leidžiama tęsti savo veiklą pagal jos kredito įstaigų ir kooperatyvų inspekcijos 1930 m. lapkričio 25 d. perregistruotus įstatus.

"Lietkoopsąjungos" organizacinis biuras panaikintas. Birželio 26 d. naujai paskirta laikinoji "Lietūkio" vadovybė paleista ir jos vietoje paskirta nauja vadovybė – Dr. Manelis, agr. Pijus Pečkaitis, Vincas Meilus, Antanas Steikūnas, Jonas Stulpinas, agr. Baublys ir Grinsevičius.

Visos apskričių vartotojų kooperacijos sąjungos (apkoopsąjungos) įpareigojamos tuojau likviduotis ir savo aktyvus balanso kainomis perduoti vietoje susidariusiems "Lietūkio" skyriams arba, "Lietūkiui" nurodžius, vietos vartotojų kooperatyvams, kurie turi perimtų aktyvų sumoje apmokėti apkoopsąjungų skolas proporcingai kreditorių pareikštoms pretenzijoms.

Apkoopsąjungų likvidaciją pavedama atlikti jų dabartinėms vadovybėms, o kur jų nebūtų – atlikti įpareigojamas "Lietūkis", kuris, susitaręs su stambesniais apkoopsąjungos kreditoriais, paskirs atitinkamus likvidatorius arba paves likvidaciją atlikti vietos vartotojų kooperatyvams.

ELTA (ĮL, 1941–17).

Atkurtam "Lietūkiui" buvo perduota ir sovietinės okupacijos metu suorganizuota Valstybinio sėklų fondo Lietuvos Respublikos kontora. Jam ši Kontora perduota su visomis turimomis sėklų atsargomis, sandėliais, mašinomis sėklai valyti, sveriamuoju inventoriumi, maišais ir kitais įrengimais.

Perdavus šią Kontorą, "Lietūkio" sėklų skyrius privalėjo auginti, supirkti bei paruošti visą žemės ūkio augalų ūkinę sėklą, o taip pat importuoti bei paskirstyti sėklas, sėklas supirkti ir jas eksportuoti.

Atkurtas "Lietūkis" savo darbą plėtė gana sparčiai. Apie šios bendrovės veiklą ELTA painformavo visuomenę šiuo "Į Laisvę" liepos 23 d. paskelbtu komunikatu :

Atkurtas "Lietūkis" sparčiai dirba

Kaunas. VII.22. ELTA. "Lietūkis" atgijo pirmomis pokario dienomis. Laikinoji "Lietūkio" vadovybė ėmėsi prekybos atstatymo darbo. Pirmoje eilėje, kiek sąlygos leido, pristatinėtos prekės Kauno kooperatyvams, o vėliau, įsigijus kad ir nedideles transporto priemones, prekės buvo vežiojamos ir į tolimesnes vietas.

Šiuo metu jau veikia atstatyti šie "Lietūkio" skyriai: Šiaulių, Panevėžio, Mažeikių, Telšių, Rokiškio, Vilniaus. Bolševikų valdymo metu sudarytos apskričių vartotojų kooperacijos sąjungos ir jų turtas perduotas "Lietūkio" skyriams arba rajoniniams kooperatyvams.

Centro grūdų skyrius, kuris jau buvo beveik sulikviduotas, vėl pradėjo savo darbą. Jis vadovauja buv. "Zagotzerno" grūdų sandėlių ir kito turto perėmimo darbams. "Lietūkio" skyriai ir kooperatyvai, kiek leidžia sąlygos, gyventojus aprūpina miltais ir duona.

Ligi naujojo derliaus grūdų, atrodo, užteks. Tačiau visi "Lietūkio" skyriai ir kooperatyvai turėtų rimtai pasirūpinti, kad esančios sandėliuose grūdų atsargos nesugestų. Grūdų tuo tarpu neperkama, nes dar nepaaiškėjo kainos. Kai kainų klausimas išsispręs, ūkininkai per radiją ir spaudą bus apie tai painformuoti.

"Lietūkio" sėklų skyrius, buv. valstybinis sėklų fondas, vėl prisijungė prie "Lietūkio" ir dirba tuose pačiuose būstuose. Skyrius rūpinasi, kad veislinės sėklos pasėliai, auginami pagal "Lietūkio" ir sėklų fondo sudarytas su augintojais sutartis, būtų tinkamai prižiūrimi ir kad sėklų derlius būtų laiku ir tinkamai nuimtas. Kadangi šiemet pasėlių kontrolės pilnai įvykdyti dėl susisiekimo sunkumų nebus galima, tai augintojams pranešta, kad, pasėliams pribrendus, juos pjautų, nelaukdami pasėlių kontrolės komisijos atvykimo.

Žemės ūkio mašinų prekyba Kaune buvo labai gyva. Atvažiavę ūkininkai jas smarkiai pirko ir dabar jų tuo tarpu jau neturima. Vėtyklių, fuktelių, kuliamųjų mašinų, maniežų, svarstyklių netrukus tikimasi vėl gauti. Atsarginių dalių mašinoms dar yra. Įvairių geležies dirbinių, kaip dalgių, galąstuvų, kirvių, vinių ir kitų sezoninių ūkiškų reikmenų kasdien sunkvežimiais siunčiami nemaži kiekiai į provinciją. Apskritai, turimos įvairios prekės, kiek tik leidžia sąlygos, parduodamos vartotojams.

Neseniai į provinciją yra išsiųsta 15 "Lietūkio" instruktorių, kurie vietoje su apskrityse esančiais instruktoriais kooperatyvams padeda tvarkyti visus reikalus. Provincijoje kooperatyvams vadovauti kviečiamos senos, buvusios ligi bolševikų įsiveržimo valdybos, o kur jų nėra, valdybos sudaromos susitarus su vietos aktyvistais.

Iš nuolat gaunamų provincijos pranešimų matyti, jog kai kur provincijos ko-

operatyvai labai skaudžiai nukentėjo. Tačiau tikimasi, kad, visuomenės remiami, kooperatyvai atsigaus ir bus stiprūs mūsų ekonominio gyvenimo ramsčiai.

Prie šio komunikato pridurtina, jog tuo pat metu normaliai dirbo ir "Lietūkio" žemės ūkio mašinų bazė Vilniuje, kurioje pardavinėti visi žemės ūkio įrankiai ir mašinos. Bazė jų turėjo dar labai daug ir pardavinėjo iki karo galiojusiomis kainomis. Lietuvos ūkiui svarbios linų apdirbimo pramonės atstovai jau pirmomis karo dienomis ėmėsi iniciatyvos tvarkyti savo srities reikalus. Sovietams okupavus Lietuvą, krašte veikė keliolika įmonių nebruktiems linams perdirbti: 1) Kooperatyvų Sąjungos "Lino" Gubernijoj, N. Vilnioje ir Panemunėly, 2) Semlin – Šiauliuose, 3) Litlin – Gubernijoje, 4) "Lietuvos Linas" – Kaune, 5) "Linas" ir Žempklin – Mažeikiuose. Sovietai visą linų prekybą sutelkė respublikinėje kontoroje "Zagotlen", kurią prijungė prie to paties vardo linų prekybos centro Maskvoje.

Jau birželio 26 d. kooperatyvų sąjungos "Linas" pirmininkas "Į Laisvę" paskelbė šį potvarkį:

Visoms K/S "Linas" įmonėms ir skyriams

Kooperatyvų Sąjungos "Linas" pirmininkas (buv. Respublikinė Kontora "Linas") įsako visų K/S "Linas" fabrikų, skyrių, pirkyklų, sandėlių ir kitų įmonių tarnautojams tuojau vykti į darbovietes.

Atsakingi pareigūnai visų pirma turi organizuoti sustiprinti įmonių ir turto apsaugą, imtis reikalingų priešgaisrinių priemonių ir, kai tik leis aplinkybės, pradėti normalų darbą.

Jei kuriame fabrike, skyriuje, pirkykloje ar sandėly būtų pasišalinę atsakingi pareigūnai, jų pareigas tuojau turi perimti žemesnieji pagal rangą, t.y. pasišalinusio direktoriaus pareigas perima jo pavaduotojas, nesant ir pavaduotojo – vyriausias buhalteris, nesant ir šio – vyr. sąskaitininkas ir t.t. Pasišalinusio pirkyklos vedėjo pareigas turi perimti vyr. brokeris, jei brokeris pasišalinęs, pareigas perima vyr. sąskaitininkas ir t.t.

"Lino" fabriką Panevėžyje įsakau perimti Panevėžio tarpapskritiniam skyriui, "Lino" 2-rą ir 3-čią (buv. Samlin) fabrikus Šiauliuose – Šiaulių tarpapskritiniam skyriui sutartinai su "Lino" I fabriko administracija.

Kai tik pradės veikti telefonai, telegrafas ir paštai, visų fabrikų ir tarpapskritinių skyrių vadovybė privalo tuojau pranešti Centrui (Kaunas, Duonelaičio g-vė 9) apie įmonių, prekių, inventoriaus ir pinigų padėtį. Telefoniniai ar telegrafiniai pranešimai privalo būti trumpi; po jų tuojau turi eiti platūs raštiški paaiškinimai apie įmonės, skyriaus ar pirkyklos turto padėtį.

J. KRIKŠČIŪNAS,
K/S "Linas" Pirmininkas

Pirmininko paminėti "Lino" skyriai tuo metu veikė Vilniuje, Panevėžyje, Utenoj, Biržuose, Šiauliuose, Telšiuose, Raseiniuose ir Marijampolėje. Visi tie skyriai, centro paraginti, taip pat tuojau ėmėsi savo veiklos.

Šiek tiek vėliau sudaryta ir nauja – kol kas dar tik laikinoji – "Lino" valdyba, kurios nariais buvo: J. Krikščiūnas (pirmininkas), inž. P. Eiduke-

vičius ir agronomai J. Simukaitis, P. Šabanevičius bei J. Šumskis.

Maždaug tuo pat metu apsitvarkiusios ėmė veikti ir kitos bendrovės bei įstaigos. Valstybinis "Sodybos" trestas buvo panaikintas ir atkurta akc. "Sodybos" bendrovė, kurios laikinosios valdybos pirmininku tapo J. Strazdas, o nariais: Just. Strazdas, P. Kaladė, I. Budrys bei J. Bakanas. Toks pats likimas ištiko "Kauno valgio" bei "Vilniaus valgio" trestus, kurie pertvarkyti į ankstesniąją akc. "Valgio " bendrovę. Jos laikinosios valdybos nariais buvo: A. Zubrys, K. Kleiva, P. Gavėnas, B. Užemeckas ir A. Reventas. "Pramonės statybos trestas" paverstas akc. "Statybos" bendrove su šiais laikinosios valdybos nariais: pirm. inž. J. Dačinskas, nariai: inž. V. Ražaitis, J. Lieponis, K. Balta ir P. Polteraitis. Sovietinių okupantų suorganizuota Respublikinė Autotransporto Valdyba buvo likviduota, atkurta jų panaikintoji akc. "Auto" bendrovė. Jos laikinosios valdybos pirmininku paskirtas pirm. inž. B. Laucevičius ir nariais: – inž. V. Petkūnas, J. Žiginskas bei J. Augustas. Amerikos lietuvių akcinės bendrovės turtas, kurį okupanto valdžia perdavė Autotransporto valdybai, iš "Auto" bendrovės buvo išskirtas ir perleistas atgaivintai Amerikos lietuvių akc. bendrovei. Liepos mėnesio pabaigoje jau veikė visos 42 Kauno vartotojų bendrovės "Parama" maisto parduotuvės bei 18 iš 39 valdytų pramoninių prekių parduotuvių. Likusios buvo inventorizuojamos. Bendrovės direktoriaus pareigas laikinai ėjo R. Tubelis bei stengtasi surinkti iki sovietinės okupacijos dirbusią buvusią valdybą. Be minėtųjų ėmė veikti ir cukraus, tabako, malūnų, kepyklų, žuvies, alaus ir kiti trestai.

Ruošiantis Lietuvos ūkį denacionalizuoti, užsimota atkurti ir verslininkų interesų atstovybę – Prekybos, pramonės ir amatų rūmus, nes sovietiniai okupantai tuos Rūmus buvo uždarę. Šių Rūmų išlaikomas amatų mokyklas, kursus, žurnalą "Amatininkas" ir apie 2 milijonų litų vertės turtą sovietai paskirstė įvairioms įstaigoms. Rūmų suvienyta 21 verslininkų sąjunga buvo likviduotos, 86 tarnautojai atleisti iš darbo, todėl viską teko pradėti iš naujo. Nauju Prekybos, pramonės ir amatų rūmų pirmininku paskirtas, iki atvykstant numatytam skirti finansų ministru J. Matulioniui, S. Lušys, kuris tuose Rūmuose dirbo jau prieš sovietinę okupaciją. Jo pavaduotoju paskirtas J. Bagdonavičius, prekybos kooperacijos vadovu – dr. A. Jasevičius, pramonės – inž. J. Mikaila, kooperacijos – dr. J. Leimonas ir amatų – Valentukonis.

Atkuriamieji Prekybos, pramonės ir amatų rūmai tuojau pat negalėjo normaliai dirbti, nes dar nebuvo verslininkų ir jų sudaromų organų – valdybos ir tarybos. Tad teko padaryti kai kuriuos aplinkybių sukeltus pakeitimus, apie kuriuos Laikinoji vyriausybė paskelbė šį komunikatą:

Kaip veikia Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai

Kaunas. VII.14. ELTA. Kompetentingos įstaigos skelbia, jog Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų statutas galioja ir veikia su šiais pakeitimais:

Rūmų pirmininkas į valdybos posėdžius gali kviestis kitų Lietuvoje veikiančių rūmų, centrinių bankų ir atitinkamų žinybų bei centrinių ekonominių organizacijų atstovus. Šie asmenys dalyvauja valdybos posėdžiuose patariamuoju balsu.

Rūmų biudžetą, tarnautojų etatus ir jų atlyginimą 1941 metams nustato pirmininkas. Jis pateikia tą biudžetą, etatus ir atlyginimą rūmams peržiūrėti.

Kol bus pravesti rūmų narių rinkimai, laikinoji rūmų valdyba ir taryba skiriama iš prekybininkų, pramonininkų ir amatininkų tarpo. (ĮL, 1941–19).

Laikinoji vyriausybė gyvavo gana trumpai, todėl ir čia numatytų pakeitimų nespėta įgyvendinti. Valdybą bei tarybą nebuvo spėta ne tik išrinkti, bet ir paskirti. Sušaukti keli neformalūs buvusių prekybininkų bei kitų verslininkų pasitarimai, kuriuose svarstyta, kas darytina verslams privatizuoti bei pačių Rūmų veiklai atgaivinti.

Jau anksčiau minėta, kad užėjus vokiečiams ir jiems pareikalavus žydus atleisti iš jų užimamų pareigų, tam tikrose srityse, kur šie Lietuvos piliečiai buvo įsitvirtinę, ėmė labai trūkti specialistų. Pavyzdžiui, sovietinių okupantų pertvarkytos Kauno "Paramos" maisto parduotuvėse dirbo 30%, o pramoninių prekių – net 90% žydų. Be to, "Parama" neteko ir vadovybės, nes josios direktorius buvo Štromas, specskyriaus vedėjas – Grilius, o kadrų skyriaus vedėjas – Ruchas.

Pasišalinusiems ir pašalintiems žydams pakeisti buvo ieškoma lietuvių, norinčių dirbti toje srityje. Pasisiūlė gana daug, tačiau tik apie 60% buvo jau anksčiau toje srityje dirbę ir turį patyrimo. Sovietiniais laikais šių asmenų nepriėmė į darbą, nes jie buvo verslininkai ar šiaip režimui nepatikimi asmenys. Kiti jokio pasiruošimo bei patyrimo neturėjo, todėl Prekybos, pramonės ir amatų rūmai ėmėsi iniciatyvos suorganizuoti kursus naujiems lietuviams prekybininkams ruošti. "Į Laisvę" liepos 10 d. pasirodė šis skelbimas:

Būsimųjų pardavėjų dėmesiui

Prekybos darbininkų trūkumui pašalinti ir jų kvalifikacijoms pagerinti Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai, susitarę su atitinkamomis švietimo žinybomis, ruošia pardavėjų kursus. Kursuose bus dėstomi šie mokslo dalykai: prekybos įmonių organizacija, pardavimo technika, prekybinis skaičiavimas, atskaitomybė ir prekių pažinimas. Kursai prasidės š. m. liepos mėn. 14 dieną 8 valandą ir truks dvi savaites, t.y. iki liepos mėn. 26 d. Darbas vyks Kauno Prekybos Mokyklos patalpose darbo dienomis nuo 8 iki 14 val. Į kursus priimami visi lietuviai ir lietuvės ne jaunesni kaip 16 metų amžiaus ir baigę nemažiau kaip pradžios mokyklą. Prašymus su mokslo pažymėjimais kursų vedėjo vardu reikia paduoti Kauno Prekybos Mokyklos raštinėje – Miško g-vė 1, III aukštas, kasdien nuo 8 val. iki 15 val. Už mokslą mokestis neimamas. Baigusieji gaus pažymėjimus.

KURSŲ VEDĖJAS

Paskelbtieji kursai numatytu laiku pradėjo darbą. Apie darbo eigą tuose kursuose spauda rašė: *"Šį šeštadienį baigs darbą pirmoji naujai parengtų prekybininkų laida. Kursų laikas – tik dvi savaitės, todėl jų lankytojams tenka gerokai pasispausti. Miškų g. Nr. 1, kur vyksta kursai, suki-*

nasi daug malonaus lietuviško jaunimo. Kaip pareiškė kursų vedėjas, kursais susidomėjimas buvo nepaprastas. Iš tolimiausių Lietuvos kampų jaunieji, įsidėję dviem savaitėm maisto, pluošė pėsti į Kauną. Nors iš pradžių buvo nusistatyta į kursus priimti tik 40–50 asmenų, bet prašymų buvo paduota apie 600. Teko padidinti priimamųjų skaičių. Nepatekusieji net ašarodavo. Atranka buvo daroma, atsižvelgiant į mokslo cenzą ir kitus asmeninius savumus, reikalingus būsimiems prekybininkams. Esant lygioms kvalifikacijoms, pirmenybė buvo daroma partizanams. Dabar kursuose veikia trys grupės, kuriose yra apie 190 mokinių. Tarp jų yra abiturientų, buvusių policininkų ir kt. Pagal kursų planą, kursantams reikia išklausyti 70 valandų iš penkių objektų: pardavimo technikos, prekybos organizacijos, prekybinio skaičiavimo, atskaitomybės, prekių pažinimo. Pamokų kasdien būna 6 val. Visą likusį laiką kursantai dirba namuose. Kursuose dirbama rimtai. Daroma silpnesniųjų atranka. Viena grupė jau paleista namo. Vadovybė nusistačiusi neduoti kursų baigimo pažymėjimų silpnai sugebantiems skaičiuoti ar nepasižymintiems mandagumu, kaip netinkamiems prekybininko profesijai. Kursuose dirba penki mokytojai, diplomuoti prekybininkai ar ekonomistai, prekybos mokyklos mokytojai." (ĮL, 1941–25).

Šie nauji lietuviai prekybininkai savo kursų baigimo pažymėjimus gavo liepos 28 dieną. 149 asmenų laida tą dieną Prekybos, pramonės ir amatų rūmų pirmininko S. Lušio ir kursų vedėjo A. Barakausko buvo su gerais linkėjimais išleista į darbą.

Svarbiausias Prekybos, pramonės ir amatų rūmų darbas, kol vokiečiai dar nesukūrė savo civilinės valdžios, buvo paruoštas būrys naujų lietuvių prekybininkų. Nors teko pasitenkinti trumpalaikiais kursais, tačiau buvo likviduota labai žymi to meto Lietuvos ūkinio gyvenimo spraga.

Buvo planuojama ir kita tų kursų laida bei įsteigti panašius kursus Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžy bei kitur. Iš tikro panašių kursų vėliau įvairiose vietose ir buvo suruošta, tačiau tai jau buvo vokiečių civilinei administracijai perėmus Lietuvos valdymą.

Tenka pastebėti, jog ne tik Prekybos, pramonės ir amatų rūmai, bet ir paskiros prekybos ar pramonės šakos ėmėsi žygių pasiruošti jiems reikalingų specialistų. Kooperatyvų sąjunga "Linas" ruošė kursus linų pirkyklų ir linų rūšiuotojams.

Kaip byloja pateikti faktai, dar vokiečių armijoms neužėjus bei frontui persiritus per Lietuvą, Laikinosios Lietuvos vyriausybės gyvavimo tarpsnyje, ministerijos, žinybos ir vietinės gamybos pajėgos sutartinai ėmėsi darnaus darbo atkurti sovietų okupacijos ir karo veiksmų sutrikdytas įvairias krašto ūkio šakas ir tęsti jų veiklą bei gamybą.

VOKIEČIŲ CIVILINĖS ADMINISTRACIJOS LAIKOTARPIS

PAGRINDINIAI NAUJŲJŲ OKUPANTŲ TIKSLAI

Europa be nacionalinių valstybių

Vokiečiai dažnai kalbėdavo, kad į Lietuvą ir kitus Rytų kraštus jie atėję kaip tautų gelbėtojai. Tačiau iš tikro jų tikslas buvo ne tautas gelbėti. Karas Rytuose buvo tik viena vokiečių plano dalis. Vokiečių tikslas, kurį 1942 m. Nr. 110–111 išdėstė "Frankfurter Zeitung", buvo "Ketvirtoji Europa". Tame straipsnyje sakoma, jog "Trečiosios Europos" laikai, kurie Europoje buvę nacionalistinių valstybių laikotarpis, eina į galą. Prasidedąs laikotarpis, kai nacionalinės valstybės būsiančios panaikintos. Anot to laikraščio, praėjusiame amžiuje Bismarkas sujungęs atskiras vokiečių valstybeles. Tačiau – nors tai buvęs svarbus Europos istorijoje įvykis – į pagrindinius dalykus tuomet nebuvę atsižvelgta. Bismarko Reichas iš tikrųjų nebuvęs joks Reichas, o viso labo tik valstybė, kurią priėmė į valstybėmis besiremiančią politinę Europos sistemą ir ją visiškai pripažino. Šiandieninis Reichas siejąsis su tikromis Reicho supratimo tradicijomis. Jis yra atskirų valstybių likimą apsprendžianti jėga (Ordnungsmacht) ir perima atsakomybę už naują tvarką. Vadinamoji modernioji valstybė turinti užleisti vietą tai naujai tikrovei. Europa, kurioje valstybinis partikuliarizmas sukėlė krizę bei anarchiją, turinti susitvarkyti kaip nedaloma visuma. Tasai susitvarkymas turįs remtis visų Europos tautų tikrųjų interesų solidarumu, tačiau turi būti derinamas su XX a. patvirtintais vadovavimo pirmenybinės eilės (Rangordnung) ir organizacijos (Gliederung) elementais. Vadinasi, "Ketvirtoji Europa" atsiras tada, kai europinis partikuliarizmas bus pakeistas susivienijimu, europinės valstybių daugybės tvarka (Vielstaeterei) pavirs viena Europos supervalstybe.

Trumpai tariant, naciai buvo numatę, kad visos tautinės Europos valstybės turėjo būti panaikintos ir sujungtos į vieną supervalstybę, kurios centras būsiąs vokiečių Reichas.

Kaip Reichas turėjo Europai vadovauti, buvo išdėstyta vienuose užsieniečiams suruoštuose kursuose, kuriuos išklausė ir grupė lietuvių karininkų. Tų kursų lektoriai dėstė, jog vokiečiai iš jokio užimto krašto nesitrauksią. O kad tuose kraštuose galėtų įvesti naują tvarką, "Euro-

pą be valstybių", po karo nė vienas vokietis fizinio darbo nedirbsiąs. Kas metai slaviškuose kraštuose būsią mobilizuojama keletas milijonų darbingo amžiaus vyrų ir moterų, kurie, nustatytą laiką gyvendami tam tikrose stovyklose, atliksią visus fizinius darbus. Kai jie savo tarnybą baigsią, juos pakeisią kiti tų pačių kraštų gyventojai. Vengdami labai blogo įspūdžio, tie lektoriai lietuviams sakė, jog lietuviai už prisidėjimą prie kovos su komunizmu būsią kitaip traktuojami – už savo įnašą į vykstančią kovą būsią aprūpinti žeme kur nors Gudijoj ar Ukrainoj. Apie lietuvių tvarkymąsi Lietuvoje lektoriai, nekreipdami dėmesio, kokį tai padarys įspūdį lietuviams, nekalbėjo, nes Lietuva buvo skirta kam kitam. Ką naciai galvojo apie Lietuvą ir apskritai Pabaltijį, Reicho komisaro Rygoje leistam "Ostland" žurnale 1942 m. išdėstė patsai okupuotų Rytų sričių ministras A. Rosenbergas straipsnyje "Rytų kraštų likimas" ("Schicksal der Ostlandes"). A.Rosenbergui Pabaltijo valstybės buvusios tik istorinis nesusipratimas. 1918 m. sugriuvus Rusijos imperijai ir įvykus revoliucijai Vokietijoje, pasibaigė ištisa epocha. Prasidėjo laikai, kai mažos Pabaltijo tautos tarp savo problemomis užsiėmusių didžiųjų tautų išgyvenę tariamo savarankiškumo laikotarpį. Vokiečiai suprantą šį siekimą, tačiau savo išraiška jis neatitinkąs nei istorijos reikalavimų, nei griežtų dabarties sąlygų. Dabar visa tai esą nebeaktualu, nes likimo burtas jau mestas. O koks tasai likimas būsiąs, gana atvirai išdėstė vokiečių maitinimo ūkio ir agrarinės politikos viršininkas Backe. Kalbėdamas Dunojaus aukštupio srities demonstracijose, jis pareiškė: *"Mūsų kariuomenės vienkartinių pastangų dėka erdvės tėvynėje siaurumo klausimas yra išspręstas. Tuo pačiu ir vokiečių ūkininkija atsidūrė prieš didelius uždavinius naująsias sritis apgyvendinti ir laimėti vokiškumui. Srities platumas ir naujos Vakarų bendruomenės dvasios sukūrimas reikalauja įžiūrėti ne tik kasdieninius rūpesčius, bet ir numatyti pagrindinius agrarinius klausimus, kurie yra prieš mus. Šiandien Rytuose turimoji sritis nedelsiant reikalauja, kad ji būtų paversta vokiška ir kad vokiečių ūkininkija į naują sritį įlietų naujo kraujo". (Cit. ĮL, 1942 – 166/327).* Kiti naciai buvo dar grėsmingiau nusiteikę. Esesininkų oficiozas "Das Schwarze Korps" tų pat 1942 m. rugpjūčio 20 d. atspausdino pagarsėjusį straipsnį "Germanisieren?", kur griežtai pasisakė prieš Pabaltijo tautų vokietinimą. Tos tautos esą nevertos įsilieti į taurią vokiečių rasę ir turi būti paliktos tik vokiečių dvarų kumečiais ar baudžiauninkais arba tiesiog išnaikintos, kaip jau buvo naikinamos kitos "rasiškai menkavertės" tautos.

Taigi, naciai atvirai ir tiesiai "Das Schwarze Korps" puslapiuose skelbė, kad lietuvių, latvių, estų ir lenkų tautos turį būti išnaikintos, nes vokiečiams reikią erdvės. Tačiau, norėdami tuos savo planus įgyvendinti, vokiečiai pirma privalėjo laimėti karą, kuriam jie ir sutelkė visą savo dėmesį.

Nacių planai Rytuose

Ruošdamiesi valdyti visą Europą, naciai iš anksto kūrė planus, kaip ta Europa bei paskiros josios dalys būsią tvarkomos ir panaudotos vokiškojo Reicho reikalams. Jau nuo seno Vokietijos imperialistams bei jos ekspansijos šalininkams Rytų Europa buvo sritis, kuri turėjusi būti įgyta ir panaudota vokiečių kolonizacijai. Tuo pat keliu ėjo ir Hitleris, Savo "Mein Kampf" jis rašė: *"Ne vakarinė ir rytinė orientacija gali būti būsimasis mūsų užsienių politikos tikslas, bet Rytų politika – reikalingos žemės įgijimas mūsų vokiečių (SS grupės) tautai." (757 psl.)* Tad, pradėjęs ruoštis karui su sovietais, Hitleris įsakė SS Gruppenfuehreriui E. von dem Bach–Zelewskiui paruošti planą, kaip vokiečiams užėmus Rytų erdvę ji turėtų būti tvarkoma. Jau 1941 m. sausio mėnesį Bach–Zelewskis paruošė generalinį Rytų planą ("Generalplan Ost"), kuriam Hitleris pritarė. Pagal šį planą buvo numatyta, kad vokiečiai kolonizuos visą plotą ligi linijos Leningradas – Ladogos ežeras – Valdajaus aukštumos – Brianskas ir Dniepro lankas. 31 000 000 šios srities gyventojų turėjo būti iškelti kitur, o likusieji 14 000 000 palikti ir maždaug per 30 metų suvokietinti. Lenkijos "Generalinė gubernija" ir Baltijos valstybės turėjo būti visiškai nutautintos ("umgevolkt"), t.y. paverstos kitos tautos kraštu. 85% iš dvidešimties milijonų lenkų ir 65% Vakarų Ukrainos gyventojų turėjo būti perkelti į Sibirą. Į šitas ištuštėjusias žemes turėjo būti atgabenta 840 000 "Sofortsiedlern" – skubiai įsikuriančių kolonistų. Netrukus turėjo atsikelti dar 1 100 000. Per artimiausius dešimt metų buvo numatyta kasmet į Rytus atkelti po 200 000 ir antram dešimtmety – po 2 400 000 vokiečių.

Rytų kolonizacijos planą 1942 m. pavasarį smulkiau detalizavo Žemės ūkio ir žemės ūkio politikos instituto prie Berlyno universiteto direktorius SS oberfuehreris K. Mayer–Hetlingas. Pagal tą planą Rytų srityse turėjo būti išskirti kolonizavimo židiniai ("Siedlungsmarken"), į kuriuos turėjo būti vežami vokiečiai kolonistai. Tie kolonizavimo židiniai turėjo rastis iš bendro Rytų ploto išskiriant tam tikras dalis, iš kurių iš lėto reikėjo iškelti vietinius gyventojus, o į jų vietą atvežti vokiečius. Išskirti plotai per 25 metus turėjo virsti pusiau vokiškais. Vokiečiams žemė ten turėjo būti duodama ligi gyvos galvos, paveldėtinai ir kaip ypatingos teisės nuosavybė.

Be visiškai suvokietintinų Lenkijos ir Pabaltijo plotų, pirmiausia buvo numatyta įkurti tris kitas "Siedlungsmarken" – sritis į vakarus nuo Leningrado, Krymo–Chersono ("Gotengau") ir sritį tarp Nemuno ir Narevo upių.

Be to, vokiečių kolonijinis Reichas turėjo susilaukti dar 26 Stuetzpunkt – atramos punktų, kuriuose privalėjo būti ginami svarbiausi vokiečių interesai. Srityse turėjo būti įkurti vokiečių miesteliai, kuriuose

gyventų 20 000 žmonių, o aplink juos 5–10 kilometrų spinduliu turi stovėti kolonistų kaimai.

Reicho Rytų komisariatas "Ostland"

Užimtus Rytų plotus vokiečiai suskirstė į Reicho komisariatus, kuriems vadovavo Rytų sričių ministras A.Rosenbergas. Iš pradžių planuota iš buvusių Pabaltijo valstybių sudaryti Reicho komisariatą Baltenland. Vėliau prie Pabaltijo valstybių priskyrė dar Gudiją. Šis komisariatas buvo pavadintas Ostland. Šį komisariatą buvo numatyta ilgainiui padaryti Vokietijos protektoratu, o vėliau aneksuoti.

Planuojant Ostlando kolonizaciją, estai buvo pripažinti vokiečiams gimininga tauta, nes turį daug germaniškų tautų – vokiečių, danų bei švedų – kraujo. Latvijoj tinkamų asimiliacijai gyventojų buvo rasta jau mažiau, o Lietuvoj maždaug tiek, kiek ir Latvijoj. Ta tinkama gyventojų dalis turėjo būti palikta ir asimiliuota, o "mažavertė" – išgyvendinta. Tuos "mažaverčius", "asocialius" ir apskritai vokiečiams nereikalingus žmones iš Pabaltijo ir Lenkijos naciai numatė pirmiausia suvežti į Gudiją. Į iškeltųjų vietą ruoštasi atgabenti Pavolgio vokiečių, danų, norvegų, olandų ir per dviejų kartų gyvenimą sritį "eingedeutsch" – suvokietinti ir prijungti prie Reicho. Kone visi inteligentai, kad nekliudytų vokiečiams vykdyti jų politikos, turėjo būti iškelti į Rusiją. Kolonizuojamoms tautoms išsiauginti naujos inteligentijos vokiečiai nebūtų leidę. Himlerio 1940 m. gegužės 28 d. Hitleriui pateiktas planas, kuriam fiureris pritarė, skelbė: *"Ne vokiečių tautybės Rytų gyventojams neturi būti jokios aukštesnės mokyklos be keturių skyrių pradžios mokyklos. Šios pradžios mokyklos tikslas turi būti tik paprastas skaičiavimas daugiausia ligi 500. Pasirašyti vardą, mokslas, kad yra Dievo įsakymas klausyti vokiečių, ir būti garbingam, darbščiam bei guviam. Mokėjimą skaityti aš laikau nereikalingu." (Cit. Orden, 271 p.)*. Rytų kraštas (Ostland) apėmė 404 000 kv. kilometrų, kur gyveno 10,6 milijono gyventojų, ir tiesiogiai susisiekė su Vokietija. Naciai ne be pagrindo manė, jog iškėlus vietinius gyventojus, krašte galės patogiai įsikurti gana daug vokiečių. Šiai teritorijai tvarkyti A.Rosenbergas jau 1941 m. liepos 14 dieną išleido laikinuosius politinius civilinio valdymo nuostatus į pietus nuo Dauguvos (Vorlaeufige politische Reichlinien fuer die Zivilverwaltung suedlich der Duena). 1941 m. liepos 17 d. pats Hitleris išleido potvarkį, kaip tvarkytinos naujai užimtos sritys. Hitleris šiai sričiai numatė tokią civilinę valdžią ir šiuos josios vykdytojus: Reicho ministrą užimamoms Rytų sritims A.Rosenbergą, ketverių metų plano įgaliotinį Reicho maršalą H.Goeringą, Reicho policijos ir SS šefą H.Himlerį ir karinę vadovybę. Kiekvienas pareigūnas sprendžiant tų plotų klausimus turėjo balsą ir tam tikrus uždavinius. Be to, Hitlerio potvarkis vokiečių užimtus Rytų plotus numatė padalinti į Reicho komisariatus, šiuos – į generalines

sritis, o jas – į apygardas. Iš viso buvo įkurti keturi Reicho komisariatai: be Ostlando, dar Rusijos, Ukrainos ir Kaukazo. Visais atvejais šiuose komisariatuose jų interesai turėjo būti subordinuoti Reicho interesams. 1942 m. gegužės 8 d. A.Rosenbergas Hitleriui pasiūlė Rytų kraštą (Ostland) iš Reicho komisariato pertvarkyti į Reicho protektoratą, nes tikėjosi vietos gyventojus paskatinti aktyviau remti karą. Hitleris tą pasiūlymą atmetė ir komisariatas egzistavo ligi 1944.XI.10, o po to buvo panaikintas.

KARINĘ VALDŽIĄ PAKEIČIA CIVILINĖ

Civilinės valdžios įstaigos ir pareigūnai

Hitleriui savo 1941 m. liepos 17 d. įsakymu nustačius tvarką užimtoms Rytų sritims valdyti ir įkūrus specialią ministeriją, kurios vadovu paskirtas nacių ideologas A.Rosenbergas (po karo Niurnbergo teisme nuteistas ir 1946.X.16 pakartas). Tą pat dieną Rytų krašto (Ostaland) Reicho komisaru buvo paskirtas eilinis prekybininkas (už ištikimybę Hitleriui tapęs Schleswig-Holstein gauleiteriu) H. Lohse. Tada komisaru vadinamoje Lietuvos generalinėje srityje tapo buvęs Vokietijos prekybos ir pramonės rūmų pirmininkas dr. A.von Rentelnas. Jis buvo paskirtas visų pirma turbūt todėl, kad buvo gimęs Rusijoj. A.Rentelnas kažkada buvo caro armijos karininkas, rusiškai kalbėjo ne blogiau nei vokiškai ir save laikė Rytų problemų ekspertu. Tokiu ekspertu save laikė ir jo šefu paskirtas Latvijos vokietis A.Rosenbergas, kuris buvo kilęs iš Estijos.

1941 m. liepos 30 d. Reicho komisaras Lohse jam valdyti pavestam kraštui prisistatė šiuo spaudoje vokiškai ir lietuviškai paskelbtu raštu:

ATSIŠAUKIMAS

Lietuviai

1941 m. liepos 17 dienos įsakymu Didžiojo Vokiečių Reicho Fuehreris ADOLF HITLER paskyrė mane "Reichskomisaru Rytų kraštui". Į tą sritį įeina ir buvusioji Lietuvos Respublikos teritorija.

Tos pat dienos įsakymu Fuehreris paskyrė PONĄ DR. ADRIANĄ VON RENTELN Generalkomisaru buvusios Lietuvos Respublikos teritorijai. Generalkomisaras Dr. von Renteln yra atsakingas man, kaip Reicho vyriausybės Reichskomisariato Rytų kraštui atstovui, už visų Reicho vyriausybės, o taip pat mano įsakymų bei parėdymų vykdymą. Jo paties įsakymai bei parėdymai toje srityje yra taip pat kiekvienu atveju privalomi.

Aš kviečiu visus piliečius, gyvenančius buvusios Lietuvos Respublikos teritorijoje ir žemėse ligi Dauguvos upės, vieningai ir sutelkus visas jėgas prisidėti prie man skirto uždavinio įvykdymo – atstatyti toje srityje tvarką ir normalias darbo sąlygas.

Bolševizmas grėsė visai Europai. Jis buvo pasiruošęs užpulti Vokietiją. Jis padarė jums skaudžių žaizdų. Jei šis pasaulio priešas būtų dar keletą metų pas jus viešpatavęs, tai maža kas bebūtų likę iš jūsų tautos ir jos sukurtų vertybių. Bolševizmo vadai būtų jus nugabenę į Sibirą, būtų jus apiplėšę ir nužudę.

Aukodamos savo kraują, vokiečių tautos karinės pajėgos parbloškė bolševikinį pasaulio priešą. Todėl kiekvienas supras, kad tuo pačiu vokiečių tauta perėmė teisę ir pareigą sudaryti tokias sąlygas, kad panašus pavojus niekados nebegalėtų grasinti Europos kultūrai ir Europos tautoms.

Tie, kurie jums per pastaruosius dvidešimt metų taip daug laisvės žadėjo, manė, kad jų politikos tikslu turi būti pusiausvyros išlaikymas tarp Sovietų Sąjungos ir Vokiečių Reicho. Tą akimirksnį betgi, kada Vokiečių Reichas, Anglijos užpultas, turėjo atsisakyti nuo savo interesų gynimo Rytuose, pragaištingoji jums visiems buvusios politikos laikysena parodė savo tikrąjį veidą. Sovietų Sąjunga turėjo progą jus be pasipriešinimo užgrobti.

Nežiūrint visų nuostolių, kuriuos vokiškumui teko pakelti, nežiūrint visų prieš nacionalistinį Vokiečių Reichą nukreiptų puolimų, Reicho valdžia rūpinsis jūsų gyvenimo gerove, rūpinsis, kad visi turėtų darbo, duonos ir tolimesnės pažangos sąlygas. Tačiau vokiečių valdžios organai reikalauja, kad jos visi įsakymai būtų griežtai vykdomi, nes jie siekia tik vieno tikslo: užtikrinti krašto saugumą ir jūsų kasdienį gyvenimą. Vokiečių valdžios organai valsčiuose ir miestuose bendradarbiaus su jūsų atstovais. Reikalui esant, jie pasikvies patikėtinius iš jūsų tautos tarpo, kurie galės Apygardų komisarams, Generalkomisarui ir Reichskomisarui pateikti jūsų pageidavimus. Jie suorganizuos apsaugos organus jūsų darbo ir gyvenimo saugumui užtikrinti.

Aš tikiuosi, kad visi gyventojai paklausys šių mano nurodymų, kad tuo būdu greičiau pavyktų užgydyti tas žaizdas, kurias bolševikinis pasaulio priešas yra jums padaręs. Tik tuomet vėl suklestės kultūra ir ekonominė gerovė, tik tuomet jūs visi vėl galėsite taikoje gyventi. Vokiečių Reichas suteikia jums palankias sąlygas. Dabar viskas priklauso nuo jūsų šiomis sąlygomis pasinaudoti.

LOHSE,
Reichskomisaras Rytų Kraštui
Kaunas, 1941 m. liepos 28 d.
(ĮL, 1941 - 32).

Kiek vėliau Lohse išleido potvarkį apie civilinės valdžios Ostlande perėmimą.

Potvarkis apie Reicho komisaro Ostlando valdymo perėmimą

§1. Su civilinio valdymo perėmimu vykdomoji galia yra perėjusi Ostlando Reicho komisarui. Aukščiausią karinę valdžią bei įgaliojimus Fuehreris perdavė Wehrmachto Ostlande vadui, kurio įgaliojimų šis potvarkis neliečia.

§2. Ostlando Reicho komisaro valdomoje srityje civiliniams gyventojams potvarkius leidžia vokiečių civilinės valdžios įstaigos. Wehrmachto Ostlande vado teisė įpareigoti su Reicho gynimu susijusiems darbams šiuo neliečiama.

§3. Vokiečių civilinės valdžios tarnybos yra šios:

Reicho komisaras,
Generaliniai komisarai,
Vyriausieji komisarai,
Apygardų komisarai.

§4. Vokiečių civilinė valdžia Ostland Reicho komisaro valdomoje srityje perima visą joje esantį judamą ir nejudamą Socialistinių Sovietinių Respublikų Sąjungos, josios sąjunginių valstybių, viešųjų korporacijų, sąjungų bei organizacijų turtą. Įskaitant visus ir visų rūšių priklausinius, dalininkystę, teises bei interesus pagal 1941 m. birželio 20 d. stovį smulkesnių nuostatų nurodytu mastu. Po 1941 m. birželio 20 d. įvykdyti perdavimai, pakeitimai ar naudojimo suvaržymai, jei jie įvykdyti ne vokiečių įstaigų, yra neteisėti. Vokiečių įstaigų įvykdyti patvarkymai, kol neatšaukti, lieka galioje.

Pasiliekama teisė pertvarkyti nuosavybės bei turto santykius. Teisė į sovietinės rusų kariuomenės nuosavybę priklauso Wehrmachtui.

§5. Ostland Reicho komisariate tarnybinė kalba yra vokiečių. Kiekvienoje generalinėje srityje yra leistina vartoti vietos kalbą.

§6. Potvarkis įsigalioja paskelbimo dieną.

Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 18 d.

LOHSE,
Reicho Komisaras Rytų Kraštui
(VkB, 1941, p. 3).

Tą pat dieną savo atsišaukimą paskelbė ir generalinis Lietuvos komisaras A. von Rentelnas. Jo atsišaukimas buvo toks:

ATSIŠAUKIMAS

Lietuviai!

Didžiojo Vokiečių Reicho Fuehrerio paskirtas, aš perėmiau civilinį buvusios Lietuvos Respublikos srities valdymą.

Apygardų komisarais skiriami:
Kauno miestui – Apygardos Komisaras Kramer,
Kauno apygardai – Apygardos Komisaras Lentzen,
Vilniaus miestui – Apygardos Komisaras Hingst,
Vilniaus apygardai – Apygardos Komisaras Wulff,
Šiauliams – Apygardos Komisaras Gewecke.

Apygardų komisarų įsakymai visais atvejais turi būti pildomi.

Civiliniams gyventojams ateityje parėdymai bus duodami tik civilinio valdymo valdžios ir jos organų.

Anksčiau išleisti vokiečių karinės valdžios parėdymai, liečią civilinį gyvenimą, galioja ir toliau.

Lietuviai!

Man patikėtos srities atstatymo darbas turi būti tučtuojau pradėtas. Jūsų darbas mieste ir kaime patarnaus šiam atstatymui. Visomis jėgomis padėkite išnaikinti kruvinojo bolševistinio viešpatavimo pėdsakus.

VON RENTELN,
Generalkomisaras
(ĮL, 1941 – 32).

Šiek tiek vėliau buvo sudaryta dar Panevėžio apygarda, kurios komisaru paskirtas Neumas.

Reicho komisaras įsikūrė Rygoje, kur sukūrė platų aparatą savo uždaviniams vykdyti. Jo įstaigoje buvo daug skyrių bei poskyrių, kuriuose dirbo begalė žmonių. Reicho komisaras savo potvarkiams ir kitiems valdžios pranešimams skelbti leido "Verkuendungsblatt", vėliau pavadintą "Verordnungsblatt" ir "Amtlicher Anzeiger". Nuo 1942 m. dar pasirodė ir reprezentacinis žurnalas "Ostland", kurio leidėju skelbėsi pats Lohse, o redaktoriumi dr. W.Zimmermannas. Dar leido ir dienraštį "Deutshe Zeitung in Ostland". Komisaras Lietuvos generalinei sričiai įsikūrė Kaune ir Reicho komisaro pavyzdžiu taip pat sukūrė platų aparatą savo uždaviniams vykdyti. Komisaro įstaigoje taip pat buvo daug skyrių bei poskyrių, kurie paprastai atitiko tam tikras lietuviškas įstaigas. Tų skyrių bei poskyrių viršininkai lietuviškoms įstaigoms

nurodinėjo, ką ir kaip jos privalo daryti. Svarbesnieji ir labiau pasireiškę generalinio komisariato pareigūnai: nuolatinis komisaro atstovas Nabersbergas, politinio skyriaus vedėjas von Luethas, administracinio – von Fritschas, sveikatos – plk. dr. Obstas. Plačiai reiškėsi ir dirigavo pramonės, prekybos, amatų bei kitų šakų Lietuvos ūkiui dr. Pense. Žemės ūkio skyriaus vedėjas buvo Hensenas, miškų – Muessė, darbo ir socialinės administracijos – Dammoras, tiekimo ir paskirstymo – von Brackelas, spaudos – dr. Baderas, Lietuvos radiofonų direktorius dr. A. Mai ir kt. Jei ne ištisi skyriai, tai bent referentūros buvo ir siauresnėms sritims. Savivaldos reikalų referentas buvo Petzas, amatų reikalams – Klingspornas, durpių – Kruckas, namų ūkio – Gaule, viešbučių ir nakvynės namų – H. Goerkė. Savo potvarkiams skelbti generalinis komisaras leido "Amtsblatt das Generalkommisars in Kauen", o informacijai ir propagandai – "Kauen Zeitung", kurio leidėju rašėsi Hildebrandas, o vyriausiuoju redaktoriumi M. Kakies. Toks pat laikraštis buvo leidžiamas ir Vilniuje: "Wilnaer Zeitung".

Apygardų ir miestų komisarai įsikūrė atitinkamose vietovėse, kur susiorganizavo savo įstaigas, kuriose dirbo daug žmonių.

Kur buvo įkurti žydų getai, ten komisaras dar turėjo patarėją žydų reikalams. Kaune miesto komisaro Kramerio padėjėju žydų reikalams buvo SD tarnautojas Jordanas, Vilniuje – SS karininkas Muereris, Šiauliuose – SD ltn. Bucalskis.

Komisarams patarėjais buvo skiriami lietuviai arba Lietuvos vokiečiai. Generalinio komisaro von Rentelno patarėjas buvo Lietuvos dvarininkas (nuo Pakruojo) baronas von Roppas, kuris savo antilietuviškomis pažiūromis daug prisidėjo, kad vokiečių santykiai su lietuviais būtų dar labiau sugadinti. Vilniaus miesto komisaro patarėjas buvo lietuvis K. Kalendra, Kauno miesto – Jašinskas, Panevėžio apygardos – Panevėžio apskrities viršininkas plk. T. Vidugiris (vėliau jį pakeitė plk. A. Gaušas), Šiaulių apygardos – advok. P. Požėla. Šioje apygardoje dar dirbo J. Gobis ir B. Melngailis.

Civilinė valdžia įsteigė ir vokiečių teismus. Prie Reicho komisaro buvo suorganizuotas "Deutsches Obergericht" ir prokuratūra. Prie generalinių komisarų – "Deutsche gerichte" ir prokuratūros. Prie kiekvieno vokiečių teismo dar egzistavo ir vadinamieji ypatingieji teismai – "Sondergerichte". Vokiečių teismai sprendė: a) visas baudžiamąsias bylas, jei jos nebuvo perduotos vietiniam teismui, b) civilines bylas, jeigu jose dalyvavo Vokietijos pilietis ar vokietis, c) visas kitas bylas, kurias jiems paskirdavo Reicho komisaras. Ypatingieji teismai sprendė bylas, kurias jiems perduodavo vokiečių prokuratūra ir Reicho komisaras. Okupuotose srityse prie šių teismų Reicho ministras užimtoms Rytų sritims 1942 m. sausio 12 d. potvarkiu įvedė dar ir karo lauko teismą – "Standgericht". Kurioj nors generalinėj srity ar jos dalyje paskelbus

potvarkį šis teismas dar nebuvo įvestas. Tai padaryti savo nuožiūra galėjo Reicho komisarai. Šitie teismai turėjo būti sudaromi prie reguliariųjų arba ypatingųjų teismų dideliems nusikaltėliams bausti. Reicho vokiečių ir kitų vokiečių tautybės asmenų šis teismas negalėjo nubausti. Vienintelė šio teismo skiriama bausmė – mirties nuosprendis, todėl kovoti prieš jo sprendimą buvo nepalikta jokios teisinės galimybės. Karo lauko teismas turėjo būti sudaromas iš policijos arba SS karininko, kuris tam teismui pirmininkavo, ir dviejų jam pavaldžių policijos pareigūnų arba esesininkų.

Pagal Hitlerio potvarkį užimtuose kraštuose be civilinės valdžios tam tikrus uždavinius sprendė ir karinė vadovybė – "Militaerregierung". Jos įstaigoms ir pareigūnams priklausė civilinės valdžios kompetencijai nepriklausantys kariniai reikalai. Kaune vyriausia šios valdžios įstaiga iš pradžių buvo 821 karo lauko komendantūra, kuriai vadovavo Oberfeldkomendantas gen. mjr. von Pohlas. Ši įstaiga taip pat buvo suorganizavusi vietines komendantūras Marijampolėje, Vilkaviškyje, Jonavoj, Ukmergėj ir Panevėžy. Vilniuje buvo 749 karo lauko komendantūra, kuriai vadovavo von Ostmanas, o vėliau – plk. Zehnpfennigas. Jos vietinės komendantūros buvo Alytuje, Vilniuje ir Švenčionyse. Vėliau vietoje gen. von Pohlo buvo paskirtas plk. E. Justas, kuriam netrukus taip pat buvo suteiktas generolo majoro laipsnis. E.Justui buvo perduota jau visa Lietuvos teritorija, sujungta į vadinamą Lietuvos saugumo sritį - "Sicherungsgebiet Litauen". Visose svarbesnėse Lietuvos vietovėse ir toliau egzistavo arba buvo papildomai įsteigtos vokiečių karo komendantūros, o kai kur ir stambesnės karinės valdžios įstaigos. Apygardų komisarų rezidavimo miestuose komendantais buvo: Vilniuje jau minėtasis plk. Zehnpfennigas, Kaune von Roppas, Šiauliuose mjr. von Brendelis ir Panevėžyje – kpt. Hermas. Karo komendantai valdė ir slaptąją karo policiją – "Geheime Feldpolizei".

Pastebėtina, kad gen. E. Justas buvo kilęs iš Rytprūsių, atvirai prisipažino esąs lietuviškos kilmės ir šios ekspansijos metu buvo vienas iš palankiausiai lietuviams nusiteikusių vokiečių pareigūnų. Dėl savo pažiūrų 1944 m. nacių jis buvo paleistas į atsargą.

Okupuotuose Rytų kraštuose veikusi vokiečių policija tik iš dalies buvo pavaldi civilinės valdžios komisarams. Ostlande dirbusią vokiečių policiją tvarkė Rygoje įsikūręs "Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD Ostland", kuris pakluso ne Reicho komisarui, bet tiesiogiai "Reichssicherheitshauptamt" (RSHA) Berlyne. Tuo policijos viršininku buvo SS Obergruppenfuehreris Jeckelnas. Lietuvoje veikusiai vokiečių policijai vadovavo "Der Kommander der Sicherheitspolizei und des SD Litauen". Vokiečių saugumo policiją sudarė "Gestapo" (Geheime Staatspolizei), "SD" (Sicherheitsdienst) ir "Kripo" (Kriminalpolizei). Viešąją – "Ordungspolizei" – sudarė Kaune ir Vilniuje buvusi vadinama "Schutzpolizei" ir žandarmerija.

SS ir policijos vadas Lietuvoje buvo SS Brigadenfuehreris ir policijos gen. mjr. Wysockis. Ryšio karininkas prie SS ir policijos vado Lietuvoje, mjr. Songinas, Lietuvos kariuomenės atsargos karininkas, Pirmojo pasaulinio karo metu buvo vokiečių armijos leitenantas. Visiems siaubą kėlusio "Gestapo" viršininku Lietuvoje buvo SS Standartfuehreris K. Jaegeris, kurį vėliau pakeitė SS Oberfuehreris dr. W. Fuchsas, o šį paskyrus vadovauti "Gestapui" visame Pabaltijyje, jo pareigas perėmė SS Sturmbannfuehreris Boemė.

Centrinė vokiečių policijos įstaiga ir jos pajėgos Lietuvoje buvo suorganizuotos pagal Vokietijos policijos centro Berlyne ir josios policijoje jėgų organizavimo pavyzdį. Nebuvo tik organizacinio skyriaus, kurio uždavinius atliko kiti padaliniai. Administracijos ("Verwaltung") skyrius tvarkė žydų getus, Pagelažių, Pabradės, Pravieniškių ir Dimitravos koncentracijos stovyklas. Jam vadovavo SS Obersturmfuehreris H. Grohtas. Saugumo (Sicherheitsdienst SD) skyriui priklausė politinis šnipinėjimas ir sekimas bei kova su pogrindžiu. Jam vadovavo SS Untersturmfuehreris P. Muelleris. Valstybės (Statspolizei Gestapo stabs) policijos skyrius kovojo su režimo priešais: organizuodavo mažesnio masto baudžiamąsias ekspedicijas, tardydavo, kovojo su sabotažais, gaudė pabėgėlius iš darbo, kovojo su sovietiniais bei lenkų partizanais. Vadovavo SS Hauptsturmfuereris H. Smitzas. Kriminaliniam ("Kripo") skyriui priklausė tie kriminaliniai nusikaltimai, kuriuos įvykdė vokiečiai arba buvo įvykdyti prieš vokiečius bei žymesni nusikaltimai karo ūkiui. Vadovavo SS Sturmbannfuehreris Domkė, o vėliau SS Sturmbannfuehreris dr. Bartmannas.

Vokiečių saugumo policijos vadovybei buvo subordinuotas ir buvęs Lietuvos saugumo departamentas, kuris vadinosi "Litauen Abteilung". Šis departamentas turėjo kovoti su komunistiniu bei lenkų pogrindžiu ir kriminaliniais nusikaltimais. Jam vadovavo buvęs Marijampolės, o vėliau Vilniaus apygardos saugumo viršininkas S. Čenkus. G. Pamataitis buvo kriminalinės policijos viršininkas.

Vokiečių saugumo policija be savo centro Kaune dar turėjo skyrius (Aussenstellen) Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Kretingoje ir Marijampolėje.

Tvarkos policijos (Schutzpolizei) vadas Lietuvoje buvo policijos plk. Denickė, o žandarmerijos – kpt. Brogmusas. Lietuvių viešoji policija taip pat priklausė vokiečių tvarkos policijai.

Lietuvoje veikė dar ir kitos įvairios vokiečių įstaigos bei jų iš Reicho atsiųsti atstovai. Ketverių metų plano įgaliotinis Reicho maršalas H. Goeringas savo komisijas siuntinėjo darbininkams verbuoti į Reichą. Lietuvos jaunimui telkti į Reicho darbo tarnybą veikė šios įstaigos priėmimo štabas. Vokiečių kolonistų įkurdinimu Lietuvoje rūpinosi Kaune įsikūręs apgyvendinimo štabas – (Ansiedlungsstab). Jau apgyven-

dintiems kolonistams įvairius reikmenis teikė Pirkimo ir pardavimo bendrovė – Ein–und Verkaufsgemeinschaft. Šios ir kitos panašios įstaigos buvo ne civilinės vokiečių administracijos dalis, o dažniausiai Reicho okupuotų kraštų įstaigų atstovybės.

Civilinės valdžios laikotarpio administracinė tvarka

Vokiečių civilinei valdžiai ėmus tvarkyti Lietuvą, josios įvestos administracijos pobūdį nulėmė du dalykai: policinės valstybės administracija ir karo metas. Okupacinė valdžia leido įvairius potvarkius ir mėgino viską paimti į savo rankas.

Siekdami savo tikslų, vokiečiai pirmiausia pasirūpino, kad būtų galima greitai ir lengvai nustatyti kiekvieno krašto piliečio asmenybę. Vokiečiai įsakė, jog visi, sulaukę 15 metų ir nuolatos arba laikinai gyveną užimtame Rytų krašte, asmenys, privalo visuomet su savim turėti galiojantį jų vardu išduotą pažymėjimą su fotografija. Lietuvoje tam reikalui galiojo nepriklausomos Lietuvos vidaus pasai, prie kurių turėjo būti pridėtas valdžios įstaigų patvirtintas jų vertimas į vokiečių kalbą. Kas tokio paso neturėjo, privalėjo gauti jį atstojantį pažymėjimą. Vėliau vokiečiai užsimojo pasus ir juos atstojančius pažymėjimus panaikinti ir išduoti visiems vienodus asmens liudijimus, tačiau nebesuspėjo savo tikslų įgyvendinti.

Ūkiniais, politiniais ar kitais sumetimais vokiečiams taip pat rūpėjo turėti žinių apie bendrą demografinę krašto padėtį. Nors karo laikas tokiam uždaviniui nėra pats tinkamiausias, 1942 m. vokiečiai suorganizavo visuotinį Lietuvos gyventojų surašymą. Šiam darbui jie sutelkė 18 000 surašinėtojų. 1942 m. gegužės 26 d. 24 val. buvo surašyti vadinamosios generalinės Lietuvos srities gyventojai. Nebuvo paisoma, ar gyventojai surašymo metu buvo savo bute arba ūkyje, ar buvo kur išvykę. Surašyti ir laikinai bute ar ūkyje apsistoję asmenys, išskiriant Vokietijos bei jos sąjungininkų karius, vokiečių civilinės valdžios atstovus ir karo belaisvius. Buvo pažymima kiekvieno gyventojo lytis, amžius, gimimo vieta, šeimos padėtis, tikyba, tautybė, kalba, išsimokslinimas, verslas, darbovietės pavadinimas (įstaigos, įmonės, ūkio), padėtis versle, jei neturi verslo, iš ko gyvena ar kas išlaiko ir išlaikytojo verslas bei darbovietės pavadinimas.

Nuo pat okupacijos pradžios gyventojų judėjimas buvo griežtai reguliuojamas. Vos tik vokiečiams įžengus į kraštą, karinė jų valdžia įvedė komendanto valandą nuo 22 val. iki 5 val. ryto. Vėliau valandos buvo šiek tiek kaitaliojamos, tačiau išliko visą okupacijos laiką. Nustatytomis valandomis buvo draudžiami įvairūs žmonių susitelkimai. 1943 m. lapkričio 6 d. išleistu potvarkiu po 21 val. masiniai žmonių susibūrimai buvo uždrausti. Rengti susirinkimus, viešas paskaitas ir kitus panašius dakykus iš pradžių buvo apskritai uždrausta, o vėliau tokiems ren-

giniams reikėjo specialaus leidimo. Kelionės taip pat buvo suvaržytos. Pradžioje reikėjo leidimo net išvykti iš Kauno arba Vilniaus. 1941 m. rugsėjo 4 d. Reicho komisaras išleido potvarkį, kuriuo be specialaus leidimo buvo uždrausta į Ostland komisariato žinioj esančią teritoriją įvažiuoti arba išvažiuoti. Leidimo tokiai kelionei reikėjo prašyti savo apygardos komisaro. Nuo 1942 m. liepos 1 d. tasai judėjimas buvo dar labiau suvaržytas. Tos dienos potvarkiu Reicho komisaras be leidimo uždraudė išvykti iš savo generalinės srities. Tokį leidimą taip pat galėjo duoti tik apygardos komisaras. Kai kada generaliniai bei apygardų komisarai savo potvarkiais gyventojų judėjimą dar labiau varžė. 1944 m. vasario 17 d. įsakymu buvo uždrausta atsikelti gyventi į Kauno apygardą. Sustoti toje apygardoje buvo leista tik 7 dienas.

Išvykusieji iš savo gyvenamosios vietos privalėjo savo apsistojimo vietoj įsiregistruoti – apsistojusieji ilgesniam laikui per tris dienas, o trumpesniam – per 24 val. Šitaip turėjo elgtis visi vyresni nei 15 metų amžiaus asmenys. Be to, norintieji keliauti vadinamais švariaisiais traukiniais privalėjo turėti gydytojo liudijimą, kad neturi utėlių, o ypač vykstantys į Reichą ar vadinamą Generalinę guberniją (Lenkiją).

Pradėjus pabėgėliams ir repatriantams iš Vokietijos grįžti į Lietuvą (dažnai slaptai nuo valdžios ir be jos leidimo), 1942 m. kovo 23 d. generalinis komisaras paskelbė įsakymą, kad visi grįžusieji repatriantai, vietinės kilmės pabėgėliai ir net nerepatriavę vokiečiai iki balandžio 15 d. privalo užsiregistruoti. Ne vienas užsiregistravęs gavo įsakymą grįžti atgal į Reichą. Emęsis tvarkyti visuomeninį gyvenimą, Reicho komisaras 1941 m. rugsėjo mėnesį išleido potvarkį dėl organizacijų veiklos:

POTVARKIS

dėl organizacijų ir susirinkimų

I. Organizacijos

§ 1. Veikti ir kurtis komunistų partijai bei josios pagalbinėms organizacijoms yra draudžiama.

§ 2. 1. Naujai kurti kitas politines partijas ir organizacijas yra draudžiama. 2. Esamosios politinės partijos ir organizacijos privalo savo veiklą tuojau pat nutraukti. 3. Generalinis komisaras išimties keliu paskiroms organizacijoms gali leisti savo veiklą tęsti arba kurtis. 4. Skyriuje 2 paminėtos organizacijos, praėjus vienam mėnesiui nuo šio potvarkio įsigaliojimo, laikomos uždarytomis, jei tame laikotarpy joms leidimas toliau veikti nebuvo duotas.

§ 3. 1. Visos esamosios nepolitinės organizacijos (susivienijimai, sąjungos ir į susivienijimus panašūs sambūriai) privalo dviejų savaičių laikotarpy nuo šio potvarkio įsigalėjimo įsiregistruoti. 2. Registracijoj privalo būti nurodyta: 1. organizacijos vardas, vieta ir tikslus adresas, 2. teisinė forma, 3. įstatai, 4. valdybos narių sąrašas su tiksliais adresais, 5. narių skaičius skyriais ir pagal valdinės administracijos vienetus paskirai, 6. sąrašas vietinių antrinių grupių ir jų valdybų narių su tiksliais adresais. 3. Registracija privalo būti turinčių teisę atstovauti valdybos narių pasirašyta ir trijuose egzemplioriuose įteikta apygardos komisarui, kurio apygardoje yra organizacijos būstinė.

§ 4. 1. Kurti politinių tikslų neturinčias organizacijas (susivienijimus, sąjungas ir į susivienijimus panašius sambūrius) reikia leidimo. 2. Leidimą duoda tos apygardos komisaras, kurio apygardoje bus organizacijos būstinė. 3. Steigėjai privalo leidimo paprašyti po organizacijos įkūrimo vienos savaitės būvy, pridėdami įstatų projektą, steigimo protokolą ir narių sąrašą.

II. Susirinkimai

§ 5. 1. Viešos eitynės yra draudžiamos. 2. Mirusiųjų pagal vietos papročius lydėjimas nelaikoma viešomis eitynėmis.

§ 6. 1. Viešiems susirinkimams reikia leidimo. 2. Leidimus duoda apygardos komisaras. Prašymą leidimui gauti reikia raštu įteikti savaitė prieš numatytą susirinkimo laiką. 3. Nuo prievolės gauti leidimus yra atleistos viešosios religinės apeigos bažnytinėse patalpose ir kapinėse.

III. Uždarytų organizacijų turtas

§ 7. Komunistų partijos ir jos pagalbinių organizacijų turtas yra rekvizuotas. Per dvi savaites nuo šio potvarkio įsigaliojimo apie jį turi būti pranešta ir jis yra paimtinas.

§ 8. 1. Suminėtų § 2 skyr. 2 politinių organizacijų turtu negali būti disponuojama. Teisiškai juo disponuoti neleidžia lygus privalomam vykdymui nuostatas. 2. Apie šių organizacijų turtą turi būti pranešta per dvi savaites nuo šio potvarkio įsigaliojimo. 3. Šie nuostatai taikomi ir § 2 skyr. 2 suminėtų organizacijų pagalbinėms ūkinėms organizacijoms; tačiau jos tvarkingose ūkinėse ribose savo turtu gali disponuoti. 4. Politinių organizacijų uždarymo atveju jų turtas pereina Ostland Reicho komisariatui.

§ 9. Turtas paimamas ir pereina be atlyginimo. Pretenzijos dėl esamų prievolių neleidžiamos. Ypatingai pagrįstais atvejais Ostland Reicho Komisaras arba jo įgaliotos įstaigos gali išimties keliu paskirti iš paimto ar perimto turto ribotą atlyginimą dideliems sunkumams išlyginti.

§ 10. 1. Pranešti yra įpareigoti: 1. šio potvarkio liečiamų organizacijų valdybų nariai arba šiaip tvarkyti turtą įgalioti organai, 2. kas šiuo potvarkiu įsakyto pranešti turto turi, jį saugo ar valdo, 3. kas gauna patikimų žinių, kur yra komunistų partijai ar jos pagalbinėms organizacijoms priklausančio ar priklausiusio turto. 2. Privalantieji pagal § 10 skyr. 1 poskyr. 1 padaryti pranešimus juos įteikia tos apygardos komisarui, kurio apygardoj buvo uždarytos organizacijos būstinė. Kiti įpareigotieji pranešti (pagal § 10 skyr. 1 poskyr. 2 ir 3) pranešimus privalo įteikti apygardos komisarui, kurio apygardoje yra įsakyto pranešti turto dalykų.

IV. Bausmės

§ 11. Nusikaltusieji šio potvarkio §§ 1–10 nuostatams bus baudžiami kalėjimu arba pinigine bauda, o ypatingai sunkiai nusikaltusieji sunkių darbų kalėjimu arba mirties bausme. Šalia to, organizacija gali būti nubausta pinigine bauda arba uždaryta, konfiskuojant jos turtą.

§ 12. Šis potvarkis įsigalioja nuo jo paskelbimo.

Ryga, 1941 m. rugsėjo 20 d.

Pavaduodamas FREUNDT,
OSTLAND REICHO KOMISARAS
VkB, 1941, p.20).

Ilgainiui vokiečiai leido organizacijas kurti jau šiek tiek laisviau. 1942 m. spalio 26 d. potvarkiu buvo leista ir vietinės organizacijos leidimu kurti nepolitines organizacijas. Tą leidimą reikėjo gauti iš vyriau-

siojo vietinės administracijos vadovo, t. y. Lietuvoje iš pirmojo generalinio tarėjo. Tačiau visai iš savo rankų vokiečiai šių dalykų neišleido. Apie tokios organizacijos įkūrimą turėjo būti pranešta ir vokiečių civilinei valdžiai.

Vos įžengę į Lietuvą, vokiečiai iš karto įvedė karinę spaudos cenzūrą. Krašto valdymą perėmus civilinei valdžiai, karinė cenzūra ir toliau egzistavo. Įvairius kitus spaudos srities dalykus civilinė valdžia perėmė į savo rankas. Kaip tie dalykai turi būti tvarkomi, Reicho komisaras nusakė savo 1941 m. gruodžio 22 d. išleistu potvarkiu. Visų pirma buvo numatyta, jog reikia iš anksto gauti sutikimą raštu iš atitinkamos vokiečių įstaigos, jeigu norima: a) steigti arba iš naujo atidaryti buvusią knygų, laikraščių, žurnalų bei kitų spaudinių leidyklą; b) kai norima tokios leidyklos veiklą tęsti; c) steigti ar iš naujo atidaryti spaustuvę; d) spausdinti ar leisti grožinę, didaktinę ir panašią literatūrą, vadovėlius, religinius raštus, brošiūras arba kalendorius; šiuo atveju nedaryta jokio skirtumo: ar spausdinamas visai naujas dalykas, ar kartojama seno dalyko nauja laida, leidiniai vokiečių kalba bei vertimai iš vokiečių ar kurios kitos kalbos; e) spausdinti arba leisti laikraščius, žurnalus ir kitus periodinius leidinius; f) steigti ar iš naujo atidaryti veikusią vietinių knygų, laikraščių bei žurnalų prekybos įmonę; g) spausdinti arba leisti kitus spaudinius: katalogus, plakatus, prospektus, atvirukus arba programas; h) spausdinti arba leisti žinias arba straipsnius, pasirodančius ne vokiečių kalba einančiuose arba ne vokiečių įstaigų leidžiamuose laikraščiuose, žurnaluose ir kituose periodiniuose leidiniuose.

Tik Reicho komisaras galėjo duoti leidimą steigti leidyklas arba atgaivinti veikusias. Dirbti egzistuojančioms leidykloms, spaustuvėms spausdinti įvairių rūšių literatūrą, išleisti laikraščius, steigti naujas spaustuves galėjo leisti tik generalinis prokuroras. Apygardų komisarai tvarkė smulkiųjų spaudinių ruošimo ir spausdinimo reikalus.

Pagal nustatytą tvarką du kiekvieno išleisto spaudinio egzemplioriusreikėjo pristatyti juos spausdinti leidusiai vokiečių įstaigai.

Šie apribojimai negaliojo pačių vokiečių įstaigų išleidžiamiems spaudiniams. Taip pat šio potvarkio nepaisė karinė cenzūra.

Tačiau tasai įsakymas galiojo tik Ostlande. Netrukus pats Reicho ministras okupuotoms Rytų sritims išleido visame jo žinioje buvusiame plote galiojusį įsaką:

POTVARKIS

dėl spaudos leidyklų okupuotose Rytų srityse

1942 m. kovo 5 d.

Pasiremdamas 1941 m. liepos 17 d. Fuehrerio potvarkio apie naujai užimtų Rytų sričių valdymą § 8 nustatau:

§ 1. 1. Reicho Ministerio Okupuotoms Sritims arba jo įgaliotų įstaigų leidimo reikia: 1. steigti arba iš naujo atidaryti laikraščių, žurnalų bei knygų leidykloms,

korespondencijų ir žinių biurams, o taip pat verslovėms, kurios tokių leidyklų ir biurų gaminiais verčiasi, 2. tęsti veiklai Nr. 1 pažymėtos rūšies verslovių, kurios šio potvarkio įsigalėjimo metu jau yra, 3. žymiam praplėtimui Nr.1 ir 2 pažymėtų verslovių, ypač steigimui filialų ir skyrių, o taip pat perkelti jų būstinei ar biurui, 4. leisti periodinius leidinius, įskaitant ir šiam potvarkiui įsigaliojant jau einančius, ypač laikraščius, žurnalus, korespondencijas, 5. leisti šiaip spaudiniams, ypač knygoms, raštams, gaidoms, brošiūroms, kalendoriams, katalogams, plakatams, prospektams, atvirukams, programoms. 2. Leidimų prašymus reikia įteikti atitinkamų apygardų komisarams.

§2. Pagal §1 pastr. 1 duotas leidimas gali būti kiekvienu metu šiuose nuostatuose pažymėtos įstaigos atšauktas arba paskirtos papildomos laidos.

§3. 1. §1 pastr. 1 Nr. 2 pažymėtos rūšies verslovės leidimo privalo paprašyti ligi 1942 m. balandžio 10 d. 2. Jei nėra kitaip patvarkyta, kol bus padarytas sprendimas dėl tų prašymų, šioms verslovėms leidžiama toliau veikti, o taip pat toliau leisti jau einančius periodinius leidinius.

§4. 1. Kalėjimu ir pinigine bauda ligi 100 000 reichsmarkių arba viena šių bausmių bus baudžiami 1. kas §1 pastr. 1 pažymėto darbo imsis neturėdamas reikalingo leidimo, 2. kas leidime pagal §2 nustatytos laidos neišleis, 3. kas elgsis priešingai pagal §3 pastr. 2 padarytam sprendimui. 2. Kėsinimasis baudžiamas.

ROSENBERG,
Reicho Ministeris Okupuotoms Rytų Sritims
(VrB, 1942, p. 14).

Tvarkydami naujų raštų ruošimą, vokiečiai ėmėsi priemonių ir dėl anksčiau išleistų leidinių. Vokiečiai išspausdino šį paliepimą:

1943 m. sausio 30 d.

PARĖDYMAS

dėl žalingų raštų

Pasirėmęs 1942 m. vasario 21 d. Reicho Ministerio Užimtoms Rytų Sritims parėdymo dėl teisinių nuostatų leidimo užimtose Rytų srityse 2–ju § (VB1 RMOst 11 psl.), nustatau:

§1. Žydiški, masoniški, slaptųjų mokslų, bolševikiški arba antivokiški raštai negali būti už užmokestį arba be užmokesčio perduodami toliau arba priimami.

§2.1 Kas žydiškus, masoniškus, slaptų mokslų, bolševikiškus arba antivokiškus raštus už užmokestį arba be užmokesčio perduos toliau arba priims, bus, jei nenustatytos kitais nuostatais sunkesnės bausmės, baudžiami kalėjimu ir pinigine bauda arba viena tų bausmių. 2. Nusikaltimui įvykdyti panaudotieji ar skirtieji raštai gali būti atimti, neatsižvelgiant į trečiųjų asmenų nuosavybę. Jei reikalą teismiškai spręsti arba nuteisti tam tikrą asmenį negalima, tai konfiskavimas gali būti savaime pripažintas. 3. Policinių priemonių vykdymas lieka nepaliestas.

§3. Šiam parėdymui vykdyti ar papildyti reikiamus teisinius ir administracinius nuostatus leidžia generaliniai komisarai.

Ostland Reicho Komisaras LOHSE
(VkB,1943, psl. 7).

Jau pačioj okupacijos pradžioj lietuviškos įstaigos buvo susirūpinusios bibliotekose atrinkti ir išimti iš apyvartos visas bolševikiškas, antivokiškas bei kitas okupanto akimis pavojingas knygas. Vokiečiai tuo dar nepasitenkino: 1942 m. jie įsakė, kad viešosios bibliotekos išduotų

siojo vietinės administracijos vadovo, t. y. Lietuvoje iš pirmojo generalinio tarėjo. Tačiau visai iš savo rankų vokiečiai šių dalykų neišleido. Apie tokios organizacijos įkūrimą turėjo būti pranešta ir vokiečių civilinei valdžiai.

Vos įžengę į Lietuvą, vokiečiai iš karto įvedė karinę spaudos cenzūrą. Krašto valdymą perėmus civilinei valdžiai, karinė cenzūra ir toliau egzistavo. Įvairius kitus spaudos srities dalykus civilinė valdžia perėmė į savo rankas. Kaip tie dalykai turi būti tvarkomi, Reicho komisaras nusakė savo 1941 m. gruodžio 22 d. išleistu potvarkiu. Visų pirma buvo numatyta, jog reikia iš anksto gauti sutikimą raštu iš atitinkamos vokiečių įstaigos, jeigu norima: a) steigti arba iš naujo atidaryti buvusią knygų, laikraščių, žurnalų bei kitų spaudinių leidyklą; b) kai norima tokios leidyklos veiklą tęsti; c) steigti ar iš naujo atidaryti spaustuvę; d) spausdinti ar leisti grožinę, didaktinę ir panašią literatūrą, vadovėlius, religinius raštus, brošiūras arba kalendorius; šiuo atveju nedaryta jokio skirtumo: ar spausdinamas visai naujas dalykas, ar kartojama seno dalyko nauja laida, leidiniai vokiečių kalba bei vertimai iš vokiečių ar kurios kitos kalbos; e) spausdinti arba leisti laikraščius, žurnalus ir kitus periodinius leidinius; f) steigti ar iš naujo atidaryti veikusią vietinių knygų, laikraščių bei žurnalų prekybos įmonę; g) spausdinti arba leisti kitus spaudinius: katalogus, plakatus, prospektus, atvirukus arba programas; h) spausdinti arba leisti žinias arba straipsnius, pasirodančius ne vokiečių kalba einančiuose arba ne vokiečių įstaigų leidžiamuose laikraščiuose, žurnaluose ir kituose periodiniuose leidiniuose.

Tik Reicho komisaras galėjo duoti leidimą steigti leidyklas arba atgaivinti veikusias. Dirbti egzistuojančioms leidykloms, spaustuvėms spausdinti įvairių rūšių literatūrą, išleisti laikraščius, steigti naujas spaustuves galėjo leisti tik generalinis prokuroras. Apygardų komisarai tvarkė smulkiųjų spaudinių ruošimo ir spausdinimo reikalus.

Pagal nustatytą tvarką du kiekvieno išleisto spaudinio egzempliorius reikėjo pristatyti juos spausdinti leidusiai vokiečių įstaigai.

Šie apribojimai negaliojo pačių vokiečių įstaigų išleidžiamiems spaudiniams. Taip pat šio potvarkio nepaisė karinė cenzūra.

Tačiau tasai įsakymas galiojo tik Ostlande. Netrukus pats Reicho ministras okupuotoms Rytų sritims išleido visame jo žinioje buvusiame plote galiojusį įsaką:

POTVARKIS

dėl spaudos leidyklų okupuotose Rytų srityse

1942 m. kovo 5 d.

Pasiremdamas 1941 m. liepos 17 d. Fuehrerio potvarkio apie naujai užimtų Rytų sričių valdymą § 8 nustatau:

§ 1. 1. Reicho Ministerio Okupuotoms Sritims arba jo įgaliotų įstaigų leidimo reikia: 1. steigti arba iš naujo atidaryti laikraščių, žurnalų bei knygų leidykloms,

korespondencijų ir žinių biurams, o taip pat verslovėms, kurios tokių leidyklų ir biurų gaminiais verčiasi, 2. tęsti veiklai Nr. 1 pažymėtos rūšies verslovių, kurios šio potvarkio įsigalėjimo metu jau yra, 3. žymiam praplėtimui Nr.1 ir 2 pažymėtų verslovių, ypač steigimui filialų ir skyrių, o taip pat perkelti jų būstinei ar biurui, 4. leisti periodinius leidinius, įskaitant ir šiam potvarkiui įsigaliojant jau einančius, ypač laikraščius, žurnalus, korespondencijas, 5. leisti šiaip spaudiniams, ypač knygoms, raštams, gaidoms, brošiūroms, kalendoriams, katalogams, plakatams, prospektams, atvirukams, programoms. 2. Leidimų prašymus reikia įteikti atitinkamų apygardų komisarams.

§2. Pagal §1 pastr. 1 duotas leidimas gali būti kiekvienu metu šiuose nuostatuose pažymėtos įstaigos atšauktas arba paskirtos papildomos laidos.

§3. 1. §1 pastr. 1 Nr. 2 pažymėtos rūšies verslovės leidimo privalo paprašyti ligi 1942 m. balandžio 10 d. 2. Jei nėra kitaip patvarkyta, kol bus padarytas sprendimas dėl tų prašymų, šioms verslovėms leidžiama toliau veikti, o taip pat toliau leisti jau einančius periodinius leidinius.

§4. 1. Kalėjimu ir pinigine bauda ligi 100 000 reichsmarkių arba viena šių bausmių bus baudžiami 1. kas §1 pastr. 1 pažymėto darbo imsis neturėdamas reikalingo leidimo, 2. kas leidime pagal §2 nustatytos laidos neišleis, 3. kas elgsis priešingai pagal §3 pastr. 2 padarytam sprendimui. 2. Kėsinimasis baudžiamas.

ROSENBERG,
Reicho Ministeris Okupuotoms Rytų Sritims
(VrB, 1942, p. 14).

Tvarkydami naujų raštų ruošimą, vokiečiai ėmėsi priemonių ir dėl anksčiau išleistų leidinių. Vokiečiai išspausdino šį paliepimą:

1943 m. sausio 30 d.

PARĖDYMAS

dėl žalingų raštų

Pasirėmęs 1942 m. vasario 21 d. Reicho Ministerio Užimtoms Rytų Sritims parėdymo dėl teisinių nuostatų leidimo užimtose Rytų srityse 2–ju § (VB1 RMOst 11 psl.), nustatau:

§1. Žydiški, masoniški, slaptųjų mokslų, bolševikiški arba antivokiški raštai negali būti už užmokestį arba be užmokesčio perduodami toliau arba priimami.

§2.1 Kas žydiškus, masoniškus, slaptų mokslų, bolševikiškus arba antivokiškus raštus už užmokestį arba be užmokesčio perduos toliau arba priims, bus, jei nenustatytos kitais nuostatais sunkesnės bausmės, baudžiami kalėjimu ir pinigine bauda arba viena tų bausmių. 2. Nusikaltimui įvykdyti panaudotieji ar skirtieji raštai gali būti atimti, neatsižvelgiant į trečiųjų asmenų nuosavybę. Jei reikalą teismiškai spręsti arba nuteisti tam tikrą asmenį negalima, tai konfiskavimas gali būti savaime pripažintas. 3. Policinių priemonių vykdymas lieka nepaliestas.

§3. Šiam parėdymui vykdyti ar papildyti reikiamus teisinius ir administracinius nuostatus leidžia generaliniai komisarai.

Ostland Reicho Komisaras LOHSE
(VkB,1943, psl. 7).

Jau pačioj okupacijos pradžioj lietuviškos įstaigos buvo susirūpinusios bibliotekose atrinkti ir išimti iš apyvartos visas bolševikiškas, antivokiškas bei kitas okupanto akimis pavojingas knygas. Vokiečiai tuo dar nepasitenkino: 1942 m. jie įsakė, kad viešosios bibliotekos išduotų

skaityti knygas tik vokiečių ir lietuvių kalbomis. Vokiečiai dar pareikalavo, kad atrinktos knygos bei kiti tokie spaudiniai būtų jiems ir atiduoti. Tai palietė ne tik viešąsias, bet net ir universitetų bibliotekas. Tų bibliotekų vadovai visus vertingesnius leidinius išslapstė, o vokiečiams atidavė gausiai sovietinės okupacijos metais leistus Lenino ir Stalino raštus bei kitus panašius komunistinės propagandos leidinius.

Lietuvos telegramų agentūra ELTA kartu su jos Vilniaus skyriumi netrukus buvo perduota vokiečių valdžios žinių agentūrai "DNB" ir kaip "Pressedienst des Generalkommissars"("Generalinio komisaro spaudos tarnyba") buvo tvarkoma to komisaro spaudos skyriaus vedėjo dr. Baderio.

Kauno ir Vilniaus radiofonai iš pradžių dar veikė kaip lietuvių įstaigos, nors jas vokiečiai užėmė jau pirmosiomis karo dienomis. Netrukus radiofonai tapo vokiečių "Reichsrundfunk G. m. b. H" kaip "Sendergruppe Ostland Landessender Kauen und Wilna" dalimi. Lietuvos radiofonų direktorium tapo dr. A. Maijus. Vokiečiai tapo ir vyr. skyrių redaktoriais. Programos buvo cenzūruojamos, vokiečiai tvarkė ne tik administraciją, bet ir ūkio reikalus. Klausytis užsienio radijo uždraudė dar karinė valdžia. Civilinė vokiečių valdžia, ėmusi valdyti kraštą, tą draudimą pakartojo. 1942 m. sausio 13 d. išleido įsaką, kuriuo už užsienio radijo klausymą ir girdėtų žinių platinimą grasinta ne tik kalėjimu, bet kai kada net ir mirties bausme.

Taip pat buvo draudžiama kokias nors žinias, ypač karines, perdavinėti į užsienį. Apskritai susisiekimas su užsieniu buvo labai apribotas ir okupacinės valdžios griežtai kontroliuojamas. 1942 m. birželio 12 d. buvo paskelbta:

Žinių perdavimas į užsienį

ON. Ryga. VI.11. Visi Rytų krašto gyventojai gali perduoti žinias per Vokietijos Raudonąjį Kryžių į visas pasaulio šalis, išskyrus Sovietų Sąjungą, kuri nėra pasirašiusi Ženevos sutarties. Žinios gali būti tik grynai asmeninio pobūdžio – prekybiniais ir panašiais reikalais susirašinėti neleidžiama. Žinias reikia rašyti vokiškai ir nedaugiau kaip 25 žodžius. Tokius laiškus reikia siųsti Vokietijos Raudonojo Kryžiaus įgaliotiniui Rytų krašte, Rygoje: An den Beauftragten des Deutshen Roten Kreuzes im Ostland, Riga, Wekter von Plettenberg – Ring 51.

(IL, 1942–136/297).

1942 m. gruodžio 19 d. buvo išleistas įsakas, reglamentavęs kultūros įstaigų veiklą. Vokiečiai pasakė, kad teatrai, varjetės, mažosios scenos įstaigos bei cirkai gali veikti tik gavę Reicho komisaro leidimą. Jo leidimo taip pat reikėjo visiems pastatymams.

Leisdami veikti vaidybinio meno įstaigoms, vokiečiai uždraudė šokius. Jie paskelbė šį įsaką:

Įsakymas dėl šokių pramogų karo metu

§1. Viešosios šokių pramogos iki atskiro potvarkio uždraustos.

§2. Toliau yra uždraustos šokių pamokų ratelių, draugijų ir į draugijas panašių susirinkimų pramogos su šokiais, jei net jos yra ir neviešos.

§3. Taip pat draudžiamos visos šokių mokyklų rengiamos šokių pramogos, išskyrus tikras šokių pamokas kursuose asmenims iki 18 metų amžiaus arba privačias pamokas.

§4. Sąmoningai arba per apsileidimą nusižengusieji šiam įsakymui bus baudžiami areštu iki 6 savaičių arba pinigine bauda iki 1 000 RM. Taip pat baudžiami ir tie, kurie sąmoningai arba dėl lengvapėdiškumo dalyvauja uždraustoje šokių pramogoje.

§5. Šis įsakymas galioja nuo 1942 m. balandžio 16 dienos.

Kaunas, 1942 m. balandžio 16 d.

In Vertretung gez. NABERSBERG,
Der Generalkommissar in Kauen
(ĮL,1942–88/249).

Dėl religinių organizacijų buvo išleistas šis potvarkis:

POTVARKIS

apie religinių organizacijų teisinę padėtį

Pasiremdamas Reicho Ministerio užimtoms Rytų sritims 1942 m. vasario 21 d. potvarkio dėl teisinių nuostatų leidimo užimtose Rytų srityse §2 (VB1. RMOst p.11) religinių draugijų išorinės teisinės padėties reikalu nustatau:

§1. 1. Religinės draugijos, kurios užimtose Rytų srityse, įsigaliojant šiam potvarkiui, jau yra, privalo pas generalinį komisarą, kurio srityje yra jų būstinė, trijų mėnesių būvy nuo šio potvarkio įsigaliojimo įsiregistruoti. 2. Registraciją atlikti įpareigojama valdyba arba kiti turį teisę atstovauti asmens arba organai. Registracijoj privalo būti šie duomenys: a. religinės draugijos vardas, veikimo plotas ir būstinė, b. tikyba arba tikėjimo kryptis, c. valdyba, šiaip turį teisę atstovauti asmenys bei organai, o taip pat pareigų ir uždavinių apimtis, d. priklausantieji vietiniai susivienijimai. 3. Generalinis komisaras gali reikalauti dar kitų duomenų arba paaiškinimų.

§2. 1. Naujoms religinėms draugijoms kurti reikia Reicho komisaro leidimo. 2. Leidimo naujai religinei draugijai kurti prašymą reikia įteikti generaliniam komisarui, kurio srityje yra numatoma jos būstinė.

§3. 1. Įėjimas į religinės draugijos valdybą yra sąlygojamas, jog atsiklausiant generalinis komisaras prieš toms pareigoms numatytąjį asmenį neiškelia bendro ir politinio pobūdžio abejonių. 2. Religinės draugijos valdybos narys tos valdybos nario vietos netenka, jei generalinis komisaras iškelia prieš jį bendro ir politinio pobūdžio abejonę.

§4. Religinės draugijos ir jų aukštesnieji bei vietiniai organai ir pareigūnai savo veiklą privalo apriboti religinių uždavinių vykdymu.

§ 5. 1. Nusižengusieji šio potvarkio nuostatams, ypačiai peržengę savo veikime ploto ribas religinės draugijos, jų organai ir pareigūnai, generalinio komisaro gali būti nubausti pinigine bauda. 2. Religinę draugiją Reicho komisaras gali uždaryti, jei ji savo veiklos neriboja religinių uždavinių atlikimu arba kenkia viešajai tvarkai ar saugumui.

§6. Šio potvarkio vykdymo nuostatus leidžia generaliniai komisarai.

§7. Šis potvarkis įsigalioja jo paskelbimo dieną. Tuo pat metu jam priešingi nuostatai nustoja veikę.

Ryga, 1942 m. birželio 19 d.

LOHSE,
Ostland Reicho Komisaras
Vkb, 1942, p.117

Papildydamas šį potvarkį, generalinis komisaras 1943 m. balandžio 6 d. išleido dar įsaką "Parėdymas dėl švenčių ir poilsio dienų nustatymo Lietuvos Generalinėje Srityje". Generalinis komisaras nustatė šias, be sekmadienių, švenčių ir poilsio dienas: 1. Naujieji Metai (sausio 1 d.), 2. Velykos (Velykų sekmadienis ir Velykų pirmadienis), 3. Tautinio darbo diena (gegužės 1 d.), 4. Šeštinės, 5. Sekminės (Sekminių sekmadienis ir Sekminių pirmadienis), 6. Dievo Kūno, 7. Išlaisvinimo diena (birželio 22 d.), 8. Petrinės (birželio 29 d.), 9. Derliaus šventė (pirmas sekmadienis po Mykolo), 10. Visų Šventų ir 11. Kalėdos (gruodžio 25 ir 26 d.).

Per Kūčias ir Naujųjų Metų išvakarėse po pietų jau nereikėjo dirbti. Minėtas įsakas netaikytinas svetainėms ir krautuvėms, kurioms buvo išleisti specialūs nuostatai. Paskirti vietines bažnytines šventes buvo palikta apygardų komisarams. Be to, vietovėse, kur gyveno daugiausia evangelikai, švenčių dienos dar buvo Didysis penktadienis ir Reformacijos diena (spalio 31 d.). Kol vyksta karas, Šeštinės, Dievo Kūno ir Reformacijos diena turėjo būti laikomos darbo dienomis, bažnytines apeigas nukeliant į sekmadienį. Tam tikri darbai, kurie buvo reikšmingi visuomenei, arba dėl techninių bei karo ūkio reikalavimų negalėjo būti nutraukti. Tokias įmones turėjo išvardinti generalinis darbo ir socialinių reikalų tarėjas ir išleisti atitinkamus įsakus. Karo ūkio įmonių darbo tvarką turėjo nustatyti atitinkamos vokiečių įstaigos.

Kadangi vyko karas, tai vokiečiai išleido įsaką, kad visi Lietuvos žmonės privalo atiduoti turimus ginklus. Potvarkis buvo paskelbtas jau pačioje okupacijos pradžioje, tačiau gyventojai neskubėjo įsakymo vykdyti. Vienas kitas žmogus manė, kad jo turimi ginklai yra tokie, jog įsakymas atiduoti ginklus jam neprivalus ir dėl to skaudžiai nukentėjo. Tą savo įsakymą vokiečiai ne vieną sykį dar pakartojo. Jau 1942 m. pavasarį generalinis komisaras dar kartą paragino atiduoti ginklus ir paaiškino, kokius ginklus privalu atiduoti:

Paskutinis įspėjimas laikantiems be leidimo ginklus

Paskutinėmis savaitėmis specialus teismas daug kartų sunkiomis bausmėmis turėjo bausti už neleistiną ginklų laikymą. Kaltinamieji sakėsi, kad jie laikė baustinu dalyku tik karinio ginklo laikymą. Bet pagal aiškius nuostatus dėl ginklų ir šaudmenų laikymo draudžiama laikyti visus šaunamuosius, kertamuosius ir duriamuosius ginklus, vadinasi, taip pat medžioklinius, mažojo kalibro šautuvus ir pasenusius šaunamuosius ginklus. Rankinės granatos potvarkyje įsakmiai laiko-

mos ginklais. Šaudmenimis laikomi gatavi šaudmenys šaunamiesiems ginklams, parakas, sprogstamoji medžiaga ir minos. Gatavos ir negatavos esminės šaunamųjų ginklų dalys, pavyzdžiui, šautuvų vamzdžiai, užraktai, rankinių granatų kapsulės yra lygu šaunamiesiems ginklams ir gatavai municijai.

Norėdamas gyventojams suteikti paskutinį galimumą, atiduodant ginklus ir šaudmenis, išvengti griežčiausios bausmės, skelbiu:

Kas nuo šio skelbimo paskelbimo dienos iki balandžio 18 d. savo noru atiduos ginklus ar šaudmenis, tam valstybės prokuratūra prie vokiečių teismo nekels bylos. Ginklus atiduoti galima pas sričių komisarus, apskričių viršininkus, valsčių viršaičius, taip pat vokiečių ir lietuvių policijos įstaigose. Pasibaigus šiam terminui, kiekvienas, kuris be leidimo laiko ginklus ar šaudmenis, turi laukti griežčiausios bausmės, iš principo mirties bausmės.

(pas.) Dr. von RENTELN,
Generalinis Komisaras Kaune
(ĮL, 1942 – 81/242).

Vokiečiams didelį rūpestį kėlė priešo teroristai ir diversantai, todėl Reicho komisaras išleido šį atsišaukimą, kuris vietiniams gyventojams buvo ne ką mažiau grėsmingas nei sugautiems priešo agentams:

ATSIŠAUKIMAS

Krašto saugumo ir gyventojų turto bei gerovės apsaugos tikslu vokiečių įstaigos visu griežtumu kovoja su banditais ir teroristų grupėmis.

Gyventojai raginami šiam uždaviniui teikti veiksmingą pagalbą.

1. Kas pastebi įtartinus elementus (ypač paražiutininkus, pakrikusius sovietų karininkus ar kareivius, šnipus ar sabotažininkus, sovietų pareigūnus ir kt.) bei jų šeimų narius arba turi ar gauna žinių apie jų pasirodymą bei laikymosi vietą, privalo tuojau pranešti artimiausiai vokiečių ar ne vokiečių įstaigai.

2. Kas nepraneša arba šiems priešo elementams bet kurią pagalbą (pastogę, maistą ar kurią kitą paramą) teikia, bus sušaudytas.

3. Kas būdamas nevokiečių įstaigos pareigūnas, jam įteikto pranešimo artimiausiai vokiečių įstaigai tuojau pat neperduoda, bus sušaudytas.

4. Už pranešimus, kurie baigiasi saugumo ir viešosios tvarkos griovimo sutrukdymu arba to vykdytojų suėmimu, apygardos komisaras gali paskirti ligi 5 000 rublių atlyginimą. Pageidaujantiems jų vardo paslapty laikymas yra užtikrintas.

5. Vietos gyventojai yra atsakingi už jų aplinkoje esančių susisiekimo linijų – kelių, geležinkelių, laidų, o taip pat visų kitų vokiečių įrengimų – saugumą. Už šios pareigos apleidimą bus prieš gyventojus – ypačiai prieš atsakingus bendruomenės pareigūnus ir apylinkės vyresniuosius – be atodairos imamasi priemonių.

Ryga, 1941 m. spalio 15 d.

Ostland Reicho Komisaras LOHSE
(VkB, 1941, p. 61).

1942 m. balandžio 14 d. Lohse dar išleido šį savo įsaką, kuriame pakartojo kone tuos pačius grasinimus bei reikalavimus vietiniams gyventojams.

Norint apsiginti nuo teroristų bei diversantų, 1942 m. pavasarį taip pat buvo įsteigta įmonių apsauga. Generalinis komisaras savo įsake nurodė, kad įmonių apsauga suorganizuota įmonėms ginti nuo įvai-

rių mėginimų gadinti jų įrengimus ir kitokį turtą. Šią apsaugą formavo, prižiūrėjo ir jai vadovavo vidaus reikalų valdybos ugniagesybos ir įmonių apsaugos direkcijos skyriaus vedėjas. Įmones saugoję pareigūnai buvo ginkluoti. Daugiau dėmesio buvo skiriama priešgaisrinei įmonių apsaugai. Buvo išleistas toks įsakas:

Priešgaisrinė apsauga įmonėse

Kovai su gaisrais ir kitomis gaivalinėmis nelaimėmis visose pramonės, prekybos ir šiaip jau ūkinio pobūdžio įmonėse ar įstaigose yra suorganizuota priešgaisrinė apsauga.

Įmonėse, kur yra nedaugiau, kaip 15 nuolatinių darbininkų, arba kur darbas nėra susijęs su nuolatiniu gaisro pavojumi, priešgaisrinės apsaugos personalas skiriamas iš darbininkų ir tarnautojų, pareiškusių norą dirbti priešgaisrinės apsaugos darbą (ugniagesiai–savanoriai). Apsaugos viršininkas skiriamas iš vyresniųjų tarnautojų tarpo.

Didesnėse įmonėse priešgaisrinei apsaugai tvarkyti samdomi etatiniai techni-kiniai pareigūnai – priešgaisrinės apsaugos viršininkas, jo pavaduotojas, šoferiai ar motorininkai, ugniagesiai (ugniagesiai–profesionalai).

Už tinkamą priešgaisrinių įrankių ir įrengimų priežiūrą ir ugniagesių paruošimą yra atsakingas priešgaisrinės apsaugos (ugniagesių komandos) viršininkas.

(IL, 1942 – 136/297).

Kovodami su teroru ir sabotažo aktais vokiečiai ypač stengėsi užkirsti kelią šnipų veiklai. Okupantams rūpėjo ne tik karinis, bet ne mažiau ir ūkinis šnipinėjimas. Jau 1941 m. lapkričio 24 d. išleistame įsake nurodoma, jog statistines žinias renka tik generaliniam komisarui pavaldžios vietinės statistikos įstaigos. Skelbti kokius nors statistinius duomenis buvo galima tik gavus Reicho komisaro leidimą. Šie apribojimai skelbti statistinius faktus buvo palikti ir 1942 m. liepos 31 d. potvarkyje. Dėl anksčiau minėtų priežasčių 1943 m. rugsėjo 4 d. vokiečiai uždraudė laikyti ir pašto karvelius. Buvo leista auginti karvelius mėsai arba dekoratyvinius balandžius, tačiau įsake buvo numatyta, kad bet kada gali būti uždrausta laikyti ir šiuos paukščius.

Nors vokiečiai skelbė savo potvarkius, tačiau jie laikė, jog dar galioja (jeigu nėra pakeisti) ir sovietų išleisti įstatymai bei įsakai. Generalinis komisaras von Rentelnas dar Laikinosios Lietuvos vyriausybės atstovams pareiškė, kad sovietinė teisė būsianti iš lėto pakeista. Komisaras ta pačia proga pastebėjo, kad naikinant sovietinius įstatymus buvusioji Lietuvos teisinė sistema nebus atkuriama, o iš dalies būsianti pakeista naująja.

Vokiečių civilinė valdžia už jos įsakymų ignoravimą paskyrė dideles bausmes, kurios kone visos buvo administracinės. Ir Reicho, ir apygardų komisarai turėjo teisę skirti dideles administracines baudas. Reicho komisaras galėjo skirti ne didesnę kaip 25 000 markių baudą, generalinis komisaras – iki 10 000 markių, o apygardų komisarai – ne daugiau 1 000. Pastariesiems vėliau buvo suteikta teisė skirti didesnes

baudas. 1943 m. sausio 26 d. įsakas nustatė, kad apygardų komisarai gali skirti nė didesnę kaip 10 000 markių baudą. Tiesa, prasikaltėlis, jei jam paskirta didesnė nei 1 000 markių bauda ir 6 mėnesiai kalėjimo, galėjo kreiptis į teismą. Tačiau pasinaudoti šita galimybe buvo labai sunku, nes apeliacijai reikėjo gauti vokiečių teismo leidimą, kurio paprastai jis niekam neduodavo. Reicho ministro užimtoms Rytų sritims nurodymu nusikaltėliams galėjo būti skiriamos net 100 000 markių baudos. Be piniginės baudos visada paskirdavo paprasto arba sunkiųjų darbų kalėjimo. Ši papildoma bausmė negalėjo būti ilgesnė kaip 6 mėnesiai, tačiau neretai jos nepaisydavo, skirdami ir ilgiau kalėti. Be paprastojo ir sunkiųjų darbų kalėjimų, krašte dar veikė priverčiamojo darbo stovyklos, į kurias taip pat buvo siunčiami nusikaltusieji vienam ar kitam okupanto potvarkiui.

Vokiečių policijos veikla

Vokiečių policija, kuri mažai paisė civilinės jų valdžios, okupuotoje Lietuvoje buvo kone tokia pati įtakinga jėga kaip ir civilinė valdžia.

Reikia pastebėti, jog vokiečių saugumo policija, kuri aktyviausiai veikė ir buvo stipriausia, nacių laikais buvo SS padalinys. SS yra žodžio Schutzstaffel – apsaugos būrys – santrumpa. Tie apsaugos būriai iš pradžių buvo ne kas kita, o elitinės SA (Sturm–Abteilung – smogikų) grupės, kurios saugojo Hitlerį ir kitus nacių vadus. Vėliau SS virto į didelę ir sudėtingą organizaciją. Prasidėjus 1939 m. karui, SS dalyse buvo jau apie 1 milijonas vyrų. Per visą karą SS daliniuose tarnavo apie 5 milijonai pareigūnų. Vokiečiams 1945 m. kapituliavus, SS daliniuose dar buvo apie 940 000 vyrų. Didžiąją SS dalį sudarė Waffen SS – koviniai junginiai: atskira nuo Wermachto vokiečių elitinė visų ginklo rūšių kariuomenė. SS turėjo daug skyrių, šakų bei agentūrų, todėl šios organizacijos įtaka buvo pasiekusi visas valstybinės valdžios bei nacių partijos veiklos sritis.

SD (Sicherheitsdient – saugumo tarnyba) buvo viena SS šakų, nacių partijos šnipinėjimo ir policijos organizacija. Be SD dar egzistavo valstybinė slaptoji saugumo ir kriminalinė policija. Įsigalėję naciai minėtas valstybinės policijos įstaigas prijungė prie savo partinės policijos ir SS sistemoje sukūrė labai rafinuotą sekimo bei šnipinėjimo organizaciją, kurios viršūnė buvo Reichssicherheitshauptamt. SS ir Vokietijos policijai vadovavo savo žiaurumu pagarsėjęs H. Himleris, o SD ir saugumo policiją tvarkė R. Heydrichas. Jį Čekoslovakijos pogrindžiui nukovus, buvo paskirtas E. Kaltenbrunneris. Negailestingu tikrų ar tariamų nacių priešų naikinimu pagarsėjo Gestapo (Geheimstaatspolizei) vadas H. Muelleris.

Šių vokiečių saugumo ir kitos policijos šakų viršininkai nacių okupacijos metu Lietuvoje jau anksčiau buvo minėti. Pravartu paminėti,

ką reiškia tų pareigūnų turėti SS laipsniai, kuriems SS vartojo savo pavadinimus, tačiau jie buvo sukurti pagal kariuomenės pavyzdį ir turėjo savo atitikmenis. SS laipsnių kariniai atitikmenys buvo šie: SS Mann - eilinis, Sturmmann - grandinis, Rottenfuehrer - jaun. puskarininkis, Unterscharfuehrer - puskarininkis, Scharfuehrer - vyr. puskarininkis, Oberscharfuehrer - viršila, Hauptscharfuehrer - vyr. viršila, Untersturmfuehrer - leitenantas, Obersturmfuehrer - vyr. leitenantas, Hauptsturmfuehrer - kapitonas, Sturmbannfuehrer - majoras, Obersturmbannfuehrer - pulk. leitenantas, Standartenfuehrer - pulkininkas, Brigadenfuehrer - generolas majoras, Gruppenfuehrer - generolas leitenantas ir Obergruppenfuehrer - generolas.

Pirmieji policiniai SS daliniai į Lietuvą įžygiavo, kaip jau minėta, kartu su fronto armijos ir esesininkų kariuomenės (Weffen SS) daliniais. Kaune jau pirmomis karo dienomis įsikūrė Einsatzgruppe, kuriai vadovavo SS Brigadenfuehreris F. Stahleris. Tai grupei buvo priskirta Sonderkommando II A, kuriai vadovavo Oberstumfuehreris Kammanas. Vilniuje įsikūrė Einsatzgruppe B, kurios vyresnysis buvo SS Brigadenfuehreris A. Nebe, ir tokia pat kaip Kaune - Sonderkommando (vadas Schaeferis).

Būtent šios komandos atsakingos už daugelį pirmųjų karo dienų žudynių ir kitų žiaurumų.

Šių ir vėliau į Lietuvą atvykusių policinių SS įstaigų bei pareigūnų elgesys daugumą lietuvių trenkte pritrenkė. Jie buvo daug girdėję apie nacių beatodairiškumą, tačiau negalėjo patikėti, kad savo kultūringumu garsėjančio krašto žmonės, ypač oficialūs pareigūnai, šitaip elgtųsi. Tačiau SS pareigūnai vykdė duotus jiems nurodymus. Svarbiausius esesininkų moralės principus aiškiai išdėstė vyriausiasis SS vadas H.Himleris 1943 m. spalio 4 d. Poznanėje įvykusiame SS Gruppenfuehrerių suvažiavime. H.Himleris kalbėjo:

... SS vyrui absoliučiai privalo galioti šis pagrindinis dėsnis: garbingi, padorūs, ištikimi ir draugiški būti privalome priklausantiems mūsų pačių kraujui ir niekam kitam. Kaip sekasi rusui, kaip sekasi čekui, man visai nerūpi. Tai, kas tautose yra mūsų rūšies gero kraujo, mes pasiimsime, jeigu reikės išplėšdami jiems vaikus ir juos pas save išaugindami. Ar kitos tautos gyvena ištekliuje, ar žūsta nuo bado, mane domina tik tiek, kad jų mums reikia kaip vergų mūsų kultūrai, kitaip manęs visai nedomina. Ar prie šarvuočių griovių kasimo 10 000 rusų moterų žus nuo nusilpimo, ar ne, mane domina tik tiek, kad šarvuočių grioviai Vokietijai būtų. Mes niekad nebūsime šiurkštūs ir beširdžiai kur nėra reikalo; tai aišku. Kaip vokiečiai, kurie vieninteliai pasaulyje padoriai nusistatę gyvulių atžvilgiu, būsime padorios laikysenos ir su šiais žmogiškaisiais gyvuliais, bet yra nusižengimas mūsų pačių kraujui jais rūpintis ir jiems idealus perteikti, kad mūsų vaikams ir vaikaičiams būtų su jais dar daugiau sunkumų.

(Cit. Nationalsozialismus, p.113)

Šios Himlerio išdėstytos mintys tuomet nebuvo koks nors naujas dalykas. Šita dvasia SS buvo auklėjama jau keletą metų prieš 1939 m. karo pradžią ir jo metu.

Antrasis dalykas, skatinęs žiaurų vokiečių policijos, ypač gestapininkų, elgesį buvo tai, kad jiems nereikėjo bijoti dėl atsakomybės už savo veiksmus. Žudydami jie, tiesą sakant, tik vykdė paties Hitlerio duotą įsakymą. Saugumo policijos ir SD šefas R. Heydrichas savo Einsatzgruppen uždavinį taip aptarė: "... *kadangi Rytų žydija yra bolševizmo rezervuaras, tai pagal Fuehrerio požiūrį privalo būti sunaikinta.*" *(Der Orden, 329).* Pagal Hitlerio įsakymą taip pat turėjo būti sunaikintos ir kitos į Reicho priešų sąrašą įtrauktos gyventojų grupės. Be to, Gestapo veiksmų ir formaliai negalėjo įtakoti net aukščiausios pačios Vokietijos instancijos. Hitleris 1936 m. vasario 10 d. buvo pasirašęs įsaką, kad dėl areštuoto žmogaus apeliacija nepriimama. Net Aukščiausiasis Vokietijos teismas negalėjo pakeisti Gestapo sprendimo. Teismo paskelbtą nekaltu asmenį Gestapas galėjo čia pat iš naujo areštuoti, be teismo pasiųsti į koncentracijos stovyklą, ir niekas neturėjo teisės tokių veiksmų kam nors apskųsti. Gestapas iš tikro buvo gana negausi SS policinė organizacija: net kai vokiečiai užkariavo didžiausius Europos plotus, joje tarnavo ne daugiau kaip 40 000 žmonių.

Nors saugumo ir kitos vokiečių policijos vadai Lietuvoje mažai ko paisė, tačiau jie vis dėlto manė, jog vokiečiams būtų geriau, jei numatytas žudynes įvykdytų kiti arba bent jau būtų galima jas kam nors kitam primesti. Taigi vokiečių policijos vadai pirmiausia ir bandė vietinius gyventojus sukurstyti, kad jie griebtųsi žudyti nacių pasmerktus piliečius. Einsatzgruppe A vadas Brigadenfuehreris F. Stahleckeris 1941 m. spalio 15 d. Himleriui rašė: "*Vykdydama mūsų nurodymus, slaptoji policija pradėjo akciją prieš žydus. Tačiau mes nurodėme slaptajai policijai nesiimti iš karto per griežtų priemonių, kad nesukeltų per didelio nepasitenkinimo ne tik vietinių gyventojų, bet ir vokiečių sluoksniuose. Mūsų tikslas parodyti pasauliui, kad vietiniai gyventojai ėmėsi iniciatyvos persekioti žydus*". *(Cit. Vienų vieni, p. 134).* Vokiečiai ypač domėjosi asmenimis, kurie nukentėjo nuo raudonųjų pareigūnų ir veikėjų, nes dažnas sovietinis valdininkas (juo labiau enkavėdistas) buvo žydas. Vienur kitur vokiečiams pavyko savo kėslus įgyvendinti: užtenka priminti J. Klimaitį Kaune, ltn. J. Šidlausko vadovautą "Ypatingą būrį" Vilniuje, adv. P. Požėlą Šiauliuose ir Žemaičių krašte siautusį Jakį. Naciai net tarp žydų surado tokių, kurie padėjo naikinti žydus. Kaune pagarsėjo buvęs žydų laikraščio "Idiše štime" skelbimų rinkėjas Serebrovičius, kuris kartais taip pat naudojęs ir sulietuvintą Sidabro pavardę. Vokiečiams okupavus Lietuvą, paaiškėjo, kad Serebrovičius buvo senas nacių šnipas. Sulaukęs vokiečių jis gaudė ir vokiečiams įdavinėjo savo tautiečius. Įsteigus getą, Serebrovičių paskyrė jo viršininku. Jisai Kauno žydams tiek

įkyrėjo, jog šie kreipėsi į lietuvių pogrindį, kad išgelbėtų nuo šio jų tautiečio. Serebrovičių sušaudė patys vokiečiai, nes jisai naciams buvo jau nebereikalingas.

Be tų, kurie patys pasišovė vokiečiams talkinti, dalyvauti tose žudynėse buvo verste verčiami lietuvių policijos tarnautojai ir savisaugos batalionų kariai. Kadangi daugelis ir įsakyti nesutiko žudyti žmonių, tai už nepaklusnumą buvo ir sušaudytų. Šakiuose esesininkai, šaudžiusieji žydus, net buvo apsivilkę lietuvių karinėmis uniformomis.

Kur žudė vokiečių sukurstyti lietuviai arba lietuvių uniformomis apvilkti vokiečiai ar net sovietiniai belaisviai, tos skerdynės buvo fotografuojamos ir filmuojamos, nes rūpintasi įrodymų, kad Lietuvos žydus naikinę ir patys lietuviai. Šitam reikalui buvo ruošiama net knyga, kurią parašyti privalėjo aukščiau minėtas žydų išgama Serebrovičius. Tuo uždaviniu jis labai didžiavosi ir pažįstamiems lietuviams rodė portfelyje nešiojamą iš vokiečių gautą medžiagą. Nėra žinoma, kiek Serebrovičius to darbo spėjo atlikti, tačiau tos knygos jis, matyt, neparuošė ir ji nebuvo išspausdinta.

Norėdama griežtai kontroliuoti visas Lietuvoje veikusias policijos pajėgas, vokiečių policijos vadovybė ėmėsi tvarkyti ir po sovietų išvijimo beatsikuriantį Lietuvos policijos departamentą. Jis veikė prie vidaus reikalų valdybos, bet priklausė vokiečių policijos vadovybei. Policijos departamentui įsakinėjo SS ir policijos vadas Lietuvoje. Jis įsakymus perduodavo vokiečių tvarkos policijos vadui Lietuvoje (Der Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen) ir ryšio karininkui lietuvių policijos reikalams, kuriuo buvo V. Reivytis.

Karo metu policijai padaugėja darbo, todėl vokiečiai ir lietuvių policininkų skaičių padidino ligi 7 000 vyrų. Be to, netrukus ėmė vadovauti ir įtraukė į savo policijos pajėgas ir pradėjusias jau Birželio sukilimo dienomis organizuotis Lietuvos apsaugos dalis (kariuomenės atkūrimo branduolį), kurias vokiečių esesininkų vadovybė pavadino įvairios paskirties savisaugos batalionais. Kpt. Kviecinskas, po voldemarininkų perversmo tapęs Kauno karo komendantu, netrukus gavo šį raštą:

1941 m. rugpjūčio 6 d.
Lietuvių Miesto Komendantui ponui kapitonui Kviecinskui,
Kaunas

Apie vadovavimo partizanų būriams perėmimą

Ostlando vyriausiojo karo vado nurodymu 1941 m. liepos 30 d. perėmiau vadovavimą lietuvių tvarkos tarnybai ir visiems partizanų būriams.

Nuolankiai prašau Jus paskelbti pavaldiems karininkams, puskarininkiams ir eiliniams apie vadovavimo perėmimą ir pasirūpinti, kad besąlygiškai būtų vykdomi mano duodami nurodymai ir įsakymai.

Dėl būtinumo perorganizuoti ir perginkluoti remiuosi, pone Komendante, ankstesniais pasitarimais su Jumis. Tarp kitko prašau duoti nurodymą, kad unifor-

muoti asmenys sveikintų vokiečių kariuomenės ir policijos karininkus nustatyta kariška tvarka.

LECHTHALER,
Policijos majoras ir bataliono vadas
(MŽL, p.)

Taigi Kaune nuo rugpjūčio 6 dienos atsikuriančias Lietuvos karines dalis ėmė tvarkyti vokiečių policijos vadovybė. Rugpjūčio 7 d. kpt. Kviecinskui buvo įsakyta iš esamų 7 kuopų sudaryti 2 batalionus ir duotas sutikimas, kad I bataliono vado pareigas užimtų mjr. Šimkus, o II bataliono – mjr. Impulevičius. Vokiečiams sutikus rugpjūčio 13 d. kpt. A. Švilpa paskirtas jau suformuoto III bataliono vadu, o kpt. P. Šopaga jo padėjėju. II bataliono vado padėjėju tapo ltn. J. Barzda.

Imdamiesi tvarkyti tuos batalionus, vokiečiai tvirtino, kad jie būsią naudojami tik apsaugai Lietuvos teritorijoje. Iš pradžių taip ir buvo: Kaune batalionai saugojo vandentiekio stotį, VII fortą, šaudmenų ir karinio turto sandėlius VIII forte ir Vilijampolėje, komendantūrą, radijo stotį, belaisvių ligoninę, karo sandėlius Pramonės gatvėje, batalionų daboklę, getą, generalinį komisariatą, muitinę ir kt. Tačiau vėliau vokiečiai tuos batalionus pasišovė siuntinėti visur. Vokiečiai nepaisė, ar ta vieta buvo Lietuvos teritorijoje, ar ne, ir vėliau davė karinį įsakymą batalionus naudoti ne tik užfrontėje, bet ir fronte.

Kaune suorganizuotų penkių lietuvių batalionų likimas ištiko ir Vilniuje, Panevėžyje bei Vilkaviškyje sukurtus lietuvių karinius dalinius. Tuose lietuviškuose batalionuose, įskaitant vėlesnius papildymus, buvo beveik 14 000 karių, iš kurių apie 400 žuvo, o kitų dauguma iki 1944 m. vasaros pasitraukė iš vokiečių kontrolės. *(LE–15, 120 psl.)*

Vokiečių teismai ir teisė

Reicho komisaro Lohsės potvarkiu vokiečių teismai Reicho komisariate Ostland buvo įvesti 1941 m. spalio 6 d. Kitu tos pačios dienos Lohsės įsaku, kurį tų pat metų gruodžio 19 d. pakartojo ir ministras užimtoms Rytų sritims, išplėsdamas šio dokumento galiojimą visose tose srityse, buvo nustatyta, kaip ir kur Ostlande taikoma vokiečių baudžiamoji teisė. Šiuo paliepimu sakoma, jog Ostland Deutsche Gerichte, jei nėra kaip nors kitaip patvarkyta, taikomas Reicho baudžiamasis statutas ir Reicho baudžiamasis procesas. Šitas įsakas galiojo ir nusikaltimams, kurie buvo įvykdyti prieš jį paskelbiant. Tačiau bylas tuose teismuose iškelti galėjo tik prokuroras, jei jis manė, kad tą bylą iškėlęs patenkins visuomenės interesus. Privačių skundų tie teismai nepriimėjo. Be Deutsche Gerichte nuosprendį galėjo paskelbti ir ypatingojo teismo (Sondergericht) pirmininkas.

Deutsche Gerichte posėdžiui pirmininkavo vienas teisėjas, Deutsche Obergericht, posėdžiavo trys teisėjai, o "Sondergericht" posėdyje

dalyvavo vienas teisėjas ir du tarėjai. Teisėjai, kurie anot potvarkio, turėjo būti tinkami teisėjo postui, skirti vieneriems metams iš to teismo srityje gyvenančių Reicho vokiečių arba vokiečių tautybės asmenų. Teismo pirmininkas juos iš eilės šaukė į posėdžius.

Deutsche Gerichte nuosprendžius galėjai apskųsti: a) jeigu paskirta bausmė ne didesnė kaip 1 mėn. kalėjimo arba 500 markių; b) civilinėse bylose tada, jei nedraudė teismo sprendimas. Dėl Deutsche Gerichte sprendimų, kuriais buvo patvirtinama apygardos komisaro paskirta bausmė, ir Deutsche Obergericht nuosprendžių niekas neturėjo teisės skųstis. Žydai jokiu būdu negalėjo apskųsti Deutsche Gerichte sprendimų, prašyti svarstyti bylą iš naujo arba nušalinti vokietį teisėją. Reicho komisaras turėjo įgaliojimus ir kitoms tautinėms grupėms uždrausti naudotis teisine pagalba, išskyrus tuos atvejus, kai prokurorui rekomendavus leisdavo generalinis komisaras.

Karo lauko teismai (Standgerichte) galėjo būti sudaromi prie ypatingas užduotis atliekančių policinių grupių arba kai saugumo ir viešosios tvarkos sumetimais reikėjo nusikaltėlį nedelsiant nuteisti, o ypatingąjį teismą skubiai sušaukti nebuvo galimybės. Esame minėję, kad teismas galėjo tik išteisinti arba nubausti mirtimi. Tačiau jeigu teismas prieidavo prie išvados, jog bausti mirties bausme nėra pagrindo, tačiau ir išteisinti negalima, tada galėjo nuosprendžio neskelbti, o bylą perduoti saugumo policijai arba ypatingajam teismui.

Iš esmės svarbus buvo kone vien tik ypatingasis teismas. Vadinamieji vokiečių teismai (Deutsche Gerichte) nagrinėjo daugiausia pačių vokiečių bylas. Lietuvių civilines ir didesnę dalį kriminalinių bylų nagrinėjo pačių lietuvių teismai. Tačiau politines ir tam tikras bylas, kurios ypač rūpėjo vokiečiams, dažniausiai nagrinėdavo ypatingasis, o kartais ir karo lauko teismas.

Politines bylas keldavo retai, nes vokiečiai mėgino sudaryti įspūdį, kad kone visi krašte jiems pritaria. Be to, kiekvienas susektas ar tariamas politinis Reicho priešas patekdavo į Gestapo rankas, kuris juos naikino be jokio teismo. Byla teisme atsidurdavo tik tuomet, kai vokiečiai norėjo ne tik kaltinamuosius nubausti, bet ir įbauginti tuos, kurie ketino griebtis tos pat veiklos, už kurią įkliuvo teisiamieji. Tada teismas skirdavo labai griežtas bausmes – dažniausiai mirties bausmę, apie kurią paskelbdavo spaudoje ir per radiją. Pavyzdžiui, 1942 m. balandžio mėnesį Vilniuje nuteisus grupę komunistinių teroristų buvo paskelbtas šis komunikatas:

Sušaudyti teroristai

ON. Vilnius. IV.25. Oficialiai pranešama:

Penktadienį, š.m. balandžio 24 d., Vilniuje karo lauko teismo sprendimu sušaudyta 16 asmenų, kurie, bolševikų teroristų padedami, mėgino sudaryti teroristų organizacijas. Mėginant juos neseniai suimti, jie ginklu rankose pasipriešino ir

užmušė vieną lietuvį policininką. Tuo sušaudymu buvo teisingai nubausti 16 nusikaltėlių. Kartu, vokiečių pareigūnų ryžtingumo dėka, nuo visuomenės buvo laiku nukreiptas jai grėsęs pavojus. Be to, ši priemonė yra įspėjimas visiems, kurie nori turėti ką bendro su žydiškais bolševikiniais gaivalais. Gyventojų saugumo ir rimties krašte išlaikymo sumetimais ir ateityje bet kuris mėginimas trikdyti iš šalies taikingą plėtotę bus slopinamas stipriausiomis priemonėmis.

(ĮL, 1942 - 97/258).

Apie panašią Kaune iškeltą bylą buvo paskelbta:

Teroristų gauja paversta nekenksminga

Kaunas. III.10. Kovo 10 d. Kaune pagal karo lauko teisę buvo sušaudyti 37 teroristų grupės nariai. Jie buvo kaltinami priglaudę karo belaisvius ir juos aprūpinę ginklais. Be to, jie savanoriškomis aukomis rėmė komunistinį kurstomąjį darbą. Toliau teroristai kaltinami įvykdę dvi žmogžudystes, daugelį padegimų Kaune, pasikėsinimų susprogdinti geležinkelio įrengimus ir vieną kariuomenės sandėlį. Propagandos tikslams jie naudojo savo pačių atspausdintus atsišaukimus ir rengėsi pradėti naudotis radijo siųstuvu. Neskaitant sprogstamosios medžiagos, šaunamųjų ginklų ir rankinių granatų, teroristai turėjo padirbtų pasų ir vokiečių bei lietuvių įstaigų suklastotų antspaudų.

Suimtųjų kaltė buvo įrodyta ir jie prisipažino. Suimant tos teroristų gaujos vadą Povilą Malinauską, prie jo buvo rasta dešimt suklastotų pasų.

Ryšium su tuo nurodoma, kad organams, kuriems yra patikėtas civilių ir kariuomenės saugumas, viskas yra žinoma apie veiklą tų neatsakingų elementų, kurių tikslas yra pakenkti galutinei kovai su bolševikiniu maru. Taip pat ir ateityje visi mėginimai sudrumsti ramybę ir saugumą bus be atodairos užgniaužti. Tad civiliai gyventojai įspėjami nepalaikyti jokių santykių su karo belaisviais bolševikais, nes už tokių santykių palaikymą ir ateityje bus taikomos ko griežčiausios bausmės.

(ĮL, 1942 - 59/220)

Kriminalinės bylos buvo labai įvairios ir jų kelta žymiai daugiau. Visų pirma tai buvo nusikaltimai, kurie pažeisdavo vokiečių interesus, pavyzdžiui, vagystės paštuose. Dažnai iš kareiviams į frontą siunčiamų siuntinių ištraukdavo cigaretes, tabaką ar kitus panašius dalykus. Šių prekių labai trūko, todėl jas buvo galima juodojoj rinkoj brangiai parduoti. Už tokias vagystes Vilniuje J. Semėnui teismas paskyrė 8 metus sunkiųjų darbų kalėjimo, o iš Tambovo kilęs studentas R. Grotas už panašų nusikaltimą gavo 10 metų tokio pat kalėjimo. Taip pat ne vienas įkliūdavo pasisavinęs žydų turtą, kurį vokiečiai paskelbė savo nuosavybe. Antai Turgelių gyventojas N. Kanovanovas, saugojęs į sandėlius suneštus žydų baldus, dalį daiktų išnešė pro langą ir išmainė į kitus jam reikalingus dalykus. Už šią vagystę ypatingasis teismas jį nubaudė 6 metais sunkiųjų darbų kalėjimo. Panašios bausmės skirtos ir už kitus rimtus nusikaltimus – bandymus pabėgti iš kalėjimo, pasipriešinimą policijai, ginklų slėpimą ir kt. Ypatingai griežtai buvo baudžiami nusikaltę karo ūkiui ir kovojančiam frontui. Bausmės kartais būdavusios be

galo žiaurios. 1942 m. "Į Laisvę" Nr. 155/316) buvo paskelbtas toks komunikatas:

Mirties bausmė už iš žiemai surinktų daiktų pavogtą apsiaustą

ON. Kaunas. VII.4. Ypatingasis vokiečių teismas nuteisė mirti elektromonterį Stasį Želvį, gyvenantį Kaune, Basanavičiaus al. Nr. 6. Apkaltintasis 1942 metų sausio mėnesį buvo Kauno darbo įstaigos paskirtas dirbti Ortskomendantūroje. Jis čia dirbo sandėlyje, padėdamas rūšiuoti žieminių daiktų rinkliavos metu surinktus drabužius. Bedirbdamas nuteistasis pakeitė savo sunešiotą žieminį apsiaustą į vata pamuštą, geriau jam tinkantį, bebro apykakle apsiaustą iš surinktų daiktų. Tą apsiaustą buvo paaukojęs restorano savininkas Rapolas Gaidanis iš Kauno. Gaidanis sutiko nusmerktąjį su pakeistu apsiaustu gatvėje, pažino savo apsiaustą ir tuoj paprašė kaltinamąjį suimti. Šis iš pradžių mėgino atsikalbėti ir pareiškė apsiaustą nupirkęs rinkoje, tačiau vėliau prisipažino, kad pasinaudojo žieminių dalykų rinkliava ir apsiaustą iškeitė į savo senąjį. Nusmerktasis gerai žinojo, kad už kailių frontui vogimą gresia sunkiausia bausmė, kad kas tokius daiktus vogs, turės už tai atsakyti gyvybe. Todėl jį ištiko teisinga bausmė. Kas nusikals frontui ir kovojančiai kariuomenei, tas neturės teisės gyventi bendruomenėje.

Tokiais pranešimais vokiečiai nuolat baugino gyventojus. Kai tokių bylų Lietuvoje nepasitaikydavo, okupantai skelbė Latvijos ar net Estijos teismų nuosprendžius.

Vokiečių elgesys okupuotoje Lietuvoje

Nacių propagandos apakinti kone visi į Lietuvą patekę vokiečiai jautėsi atvykę ne į svetimą, bet iš esmės jau nuo seno vokišką kraštą. Nacių propagandistai įkyriai aiškino, jog Baltijos šalys, ir net Gudija, už kultūrinę bei techninę pažangą turi būti dėkingos vokiečiams, nes čia šie daugiausiai prisidėjo. Kryžiuočių bei kalavijuočių ordinai, vokiečių pirkliai, amatininkai – visi buvę šių kraštų kultūrintojai ir kartu vokietintojai. Tokių vokiškumo žymių okupantai rado visur. Kiekvienas gotikinio stiliaus pastatas vokiečiams liudijo, jog tasai miestas buvęs vokiečių statytas ir jame gyvenę šios kultūros žmonės. Taigi Kaunas, Vilnius, o juo labiau latvių Ryga bei estų Talinas buvo vokiški miestai. Lietuvių juostose vokiečiai įžvelgė Hackenkreuzus (svastikas) ir net senovės germanų runas. Net senovės iškasenose vokiečių mokslininkai ir pseudomokslininkai rado tariamų įrodymų, kad Lietuvoje jau žiloje senovėje gyvenę gotai ar kitos germanų gentys. Vadinasi, Lietuva nuo senų senovės buvęs vokiškas kraštas, į kurį vėliau atsikraustę ir negermaniškos kilmės gyventojų.

Be to vokiečiai manė esą pranašesni už kitus rasiniu atžvilgiu - Herrenvolk. Vietiniai gyventojai esą "Europos piktžolės" – Unkraut Europas. Dar gerokai prieš 1939 m. karo pradžią kurdami savo planus naciai tyrinėjo, kuriai rasei skirtini Rytų Europos gyventojai. Matuodami kaukoles, skaičiuodami, kiek procentų žmonių priklauso vienai ar kitai kraujo grupei bei panašiais būdais naciai nusprendė, kad Balti-

jos kraštų ir Gudijos gyventojai esą ne slavai. Gana daug šių kraštų gyventojų rasiniu požiūriu galį būti suvokietinti, nors geroka dalis laikytina ir menkaverčiais, kuriuos reikėsią iškelti. Naciai, remdamiesi savo tyrinėjimų duomenimis, lietuvius pripažino turint ir aukštos rasės individų, tačiau ir gausiai "piktžolių". Apskritai naciai nebuvo linkę lietuvių ypatingai palankiai vertinti. H.Himleris 1943 m. SD ir saugumo policijos viršininkui E. Kaltenbrunneriui rašė: *"Aš esu už tai, kad būtų panaikintas intymių santykių draudimas estams ir latviams, o taip pat su estais bei latviais. Kiek tai liečia lietuvius ir lietuves, mano nuomone, draudimas turėtų būti paliktas. Lietuvių tauta šiuo atžvilgiu blogai elgiasi ir turi tokią prastą rasinę vertę, kad draudimo panaikinimas būtų netikslus ir nepateisinamas." (Cit. TŽ, 1968, Nr. 9/944).*

Be to, nacių ideologija skelbė, kad tik tas turi teisių, kas yra stiprus. Kas buvo bejėgis, tasai, jų nuomone, neturi ir jokių teisių. Lohse savo atsišaukime į Lietuvos gyventojus pareiškė: vokiečių karinės pajėgos parbloškė sovietus, todėl kiekvienas turįs suprasti, kad užimtame krašte teises bei pareigas perėmusi vokiečių tauta. Kad išvijus bolševikus lietuviams būtų atsiradusi galimybė vėl naudotis kokiomis nors asmens ar tautos teisėmis, nebuvo nė užsiminta. Vokiečiai žadėjo lietuviams užtikrinti tik saugumą ir kasdienį gyvenimą. Nebuvo pripažinta net teisė pasisakyti jiems aktualiais klausimais. Komisarai savo nuožiūra galėjo pasikviesti vietinių gyventojų grupelę, kad šie išdėstytų čiabuvių pageidavimus. Hitlerio įsakas skelbė, kad vienintelis ir aukščiausias viso ko matas – Reicho interesai, ir niekada kieno nors teisės ar interesai negalėjo būti svarbesni už vokiečių valstybės interesus.

Šie nacių ideologijos postulatai turėjo didelės svarbos ir praktinės reikšmės okupuotoje Lietuvoje. Ši ideologija teigė, kad visuomet ir visur vokietis turi pirmauti, o lietuvis tenkintis antrarūšio žmogaus vieta. Vokietis šeimininkas ir viršininkas, o lietuvis tik jo tarnas ar – geriausiu atveju – pagalbininkas. Vokiečių civilinei valdžiai ėmus valdyti Lietuvą, buvo paskelbta, kad oficialioji krašto kalba yra vokiečių, o lietuvių kalba tik leistina vartoti. Lietuvių įstaigos turėjo teisę susisiekti tik su vokiečių joms nurodytomis įstaigomis, o su kitomis – tik apygardos komisarui leidus arba tarpininkaujant generaliniam komisarui. Įvairūs vietiniams gyventojams išleisti potvarkiai negaliojo ne tik Lietuvoje gyvenantiems Reicho piliečiams, bet ir buvusios Lietuvos Respublikos piliečiams vokiečiams. Net vokiečių teismas, jeigu jis buvo įsteigtas vietiniams gyventojams teisti, kaip Standgericht, vokiečių tautybės asmenų bylų nenagrinėjo. Lietuvoje galiojusieji mokymo bei auklėjimo principai vokiečių jaunimui taip pat nebuvo taikomi. Tuo reikalu rūpinosi komisarai ir Hitlerjungend. Vokiečiai buvo žymiai geriau aprūpinti nei kiti Lietuvos gyventojai. Okupantai gaudavo kitokias maisto korteles nei vietiniai gyventojai, jiems buvo skirtos žymiai didesnės maisto nor-

mos. Juos maistu bei kitais reikmenimis aprūpindavo atskiros parduotuvės. Koks buvo skirtumas tarp vokiečio ir nevokiečio, galime suprasti iš Raseinių komendanto vokiečio elgesio. Tuo metu trūko pieno, todėl lietuvių vaikams buvo duodamas nugriebtas pienas. Komendantas savo kalei ir jos jaunikliams liepė išrašyti nenugriebto pieno korteles. Jo pasiuntinys iš kooperatyvo tą pieną paimdavo. Visi geriausi viešbučiai, kavinės ir panašios vietos buvo skirtos tik vokiečiams. Garsų Kauno "Metropolio" viešbutį vokiečiai pavertė "Gaestehaus des Generalkommissars" – generalinio komisaro svečių namu. Prie Lietuvos karininkų lėšomis pasistatydintos Ramovės ir jos "Trijų Milžinų" restorano bei kai kurių panašių vietų kabėjo užrašai "Nur fur Reichsdeutsche" – tik Reicho vokiečiams. Vieną geriausių Kauno kavinių, "Moniką", vokiečių komendantūra pertvarkė į "Soldatenheim".

Daugelis nacių propagandos apkvailintų vokiečių tikėjo, jog vokiečiai turi teisę ne tik kitas tautas valdyti, bet tos tautos yra patenkintos vokiečių valdomos.

Šiuos dalykus prieš karo pradžią dr. Girgenzonas, iš Latvijos kilęs gestapininkas, plk. K.Škirpai labai atvirai išdėstė. *"Jis pradėjo nuo išdidaus pasigyrimo, kad gerai pažįstąs Pabaltijo krašto gyventojus ir jų tikruosius interesus, kaip gimęs ir užaugęs Rygoje. Tiek lietuviai, tiek latviai esančios grynai ūkininkų tautos, o ūkininkams esą niekas kitas nerūpi, kaip materialinis gerbūvis. Politika ūkininkui esanti visai svetimas dalykas. Nepriklausomybės reikalavimas esąs šovinistinės inteligentijos išmislas. Kad tai tikrai taip yra, esą paliudija ir lietuviai, kurie išgelbėjo savo kailį nuo bolševizmo, pasinaudodami vokiečių repatriacija iš Lietuvos. Jie apie Lietuvos nepriklausomybę nebesvajoją. Reikalavimas Lietuvai nepriklausomybės esanti tik iliuzija. Vokietijai karą laimėjus ir Pabaltijo kraštus ūkiškai prišliejus prie Didžiojo Reicho, tų kraštų ūkininkų gerbūvis nepaprastai ir taip greitai pagerėtų, jog trumpiausiu laiku visos svajonės apie nepriklausomybę iš jų galvų išgaruotų. Anot Girgenzono, savo nauja padėtimi jie tik galėtų džiaugtis, kadangi joks bolševizmas ar koks kitoks pavojus jiems nebegrėstų. Persimesdamas į Reicho politikos platesnius horizontus, Girgenzonas toliau mėgino mane įtikinti, jog mažosios tautos Naujoje Europoje suverenumu negalėsiančios naudotis. Tatai joms, jo nuomone, nei nereikalinga. Savo valstybės, kad ir mažos, išlaikymas joms buvęs per sunkus dalykas. Jis priminė dideles išlaidas, kokių Pabaltijo valstybės turėjo kariuomenei išlaikyti, ginklams įsigyti, algoms skaitlingam valdininkų aparatui, diplomatinėms atstovybėms užsieniuose išlaikyti ir t.t Prisišliejusios prie galingos Vokietijos, jos jaustųsi saugiau". (Lituanistikos darbai, II, 84-85 p.).*

Gestapininko Girgenzono mintis okupacijos metu vokiečių pareigūnai dažnai kartojo su jais reikalų turėjusiems lietuviams.

Taigi okupantai lietuvius laikė žemesnės rūšies žmonėmis, nieko jiems nedavė ir nežadėjo, o kraštą ir visus jo turtus manė esant savo

karo grobiu, kurį naudojo savo nuožiūra. Tiesa, ne visus vokiečius ir Hitleris įstengė paversti nacistais. Tačiau tokie neapkvaišę nuo nacių propagandos vokiečiai saugumo sumetimais vengė dėstyti savo pažiūras, o juo labiau išsiskirti iš kitų elgesiu. Šiaip ar taip, ir šitie blaiviau mąstantys vokiečiai visiškai pritarė ekspansijai, kolonizacijos planams bei kitiems panašiems dalykams. Okupantai visada prisiminė Hitlerio įsakymą, kad Reicho interesai visur ir visada yra svarbesni nei užkariautų kraštų bei jų gyventojų, tačiau labai dažnai elgėsi kitaip, jeigu reikėjo nuspręsti Reicho ar jų asmeniniai interesai yra svarbesni. Šiuo atžvilgiu jie daug ką stebino. Net aukšti okupantų pareigūnai ne vieną sykį savo elgesiu patvirtino, kad savas kailis jiems rūpi daugiau nei skelbiama ištikimybė Fiureriui ir Vaterlandui. Ostlando Reicho komisaras H. Lohse 1944 m. rugpjūčio mėnesį be Berlyno žinios bei sutikimo nusišalino nuo savo pareigų ir pabėgo. Į H.Lohses vietą buvo paskirtas Reicho komisaras Ukrainai Kochas. Nežinoma, kur Lohse nusidangino, tačiau jam pavyko išsisukti nuo kartuvių, kurių karui baigiantis neišvengė daugelis iš savo postų pasitraukusių kariškių ir civilių vokiečių. Po kapituliacijos H.Lohse išniro Vakarų Vokietijoje, kur toliau ir gyveno, gaudamas buvusio valstybės tarnautojo pensiją. Kol nereikėjo sprukti nuo teisėto atpildo, nacių pareigūnai buvo ypatingai gobšūs ir savanaudiški. Generalinis Lietuvos komisaras von Rentelnas labai greitai prisigrobė daug nekilnojamo turto Lietuvoje. Kaune komisaras pasisavino Vailokaičių namą – vieną geriausių miesto pastatų, Vilkaviškio apskrityje nusižiūrėjo Paežerių dvarą su visu gyvu ir negyvu inventoriumi. Be to, von Rentelnas ėmėsi valdyti aštuonis Kauno apskrities vadinamuosius valstybinius ūkius, kurie buvo nusavinti Lietuvos piliečių dvarai ar šiaip stambūs ūkiai. Iš šių dvarų produktai buvo vežami į Kauną, o čia jau komisaras juos naudojo savo nuožiūra. Iš Lietuvos, kaip ir iš kitų kraštų, vokiečių pareigūnai daug turto siuntė į savo sandėlius Vokietijoje. Žinoma, kad von Rentelnas vieną sykį savo vardu į Vokietiją pasiuntė net 50 000 litrų degtinės – tai buvo tik viena iš daugelio didesnių ir mažesnių siuntų. Nuo generalinio komisaro nenorėjo atsilikti ir apygardų komisarai. Pavyzdžiui, Panevėžio apygardos komisaras Neumas pasisavino sovietų nacionalizuotą Panevėžio burmistrui Chodakauskui priklausiusį Staniūnų dvarą. Neumas nusprendė, kad tie dvaro rūmai jam nepakankamai gerai įrengti, ir įsakė juos iš esmės pertvarkyti. Vienam dvaro kambaryje palubėje liepė pakabinti vikingų laivą. Visas tų remontų išlaidas turėjo apmokėti Panevėžio miesto valdyba, nes ji tą dvarą administravo. Be to, norėdamas išplėsti savo dvaro žemes, Neumas įsakė iš tų ūkių, kurių žemės ribojasi su Staniūnų dvaro žeme, iškelti šeimininkus. Naciai ypač lobo grobdami nužudytų žydų turtą. Pagal potvarkį žydų turtas priklausė Reichui, tačiau egzistavo tik žydus

naikinusių esesininkų sudarytas minėto grobio aprašas, todėl jį grobti buvo nesunku. Kartais net ir patys grobikai tarpusavy dėl grobio susikivirčydavo. Galima paminėti nuotykį su žydų brangenybėmis Kauno miesto komisariate. Kauno miesto komisarui Crameriui buvo perduota saugoti dvi dėžės iš žydų atimtų brangenybių. Vėliau iš Kramerio pareikalavus tas brangenybes atiduoti, jis atsakė, kad jų nebesą – dingusios. Klausėjai tokiu atsakymu nepasitenkino ir reikalavo išaiškinti, kur ir kaip jos dingusios. Tuomet brangenybes pasisavinus Crameris apkaltino savo patarėją bei vertėją lietuvį Jašinską. Jašinskas kaltinimą griežtai atmetė, tačiau ginčą su vokiečių komisaru, suprantama, pralaimėjo (argi galėjo būt kitaip!).

Jašinskui teko atsisakyti savo pareigų ir slėptis.

Vilniaus miesto komisaras Hingstas buvo toks įžūlus, kad iš Vilniaus dailės muziejaus pasisavino ir išvežė istorinės vertės baldus, senovinius kilimus, keletą paveikslų bei graviūrų ir kitus meno dalykus. Nacių pareigūnai kaip apsėsti apiplėšinėjo Lietuvą ir darė kraštui kartais nebepataisomą žalą, pavyzdžiui, grobdami net muziejuose saugotas brangenybes. Retsykiais toks pareigūnų elgesys lietuviams duodavo ir naudos, nes godžius vokiečius buvo galima įvairiomis priemonėmis papirkti. Žemesnieji pareigūnai, su kuriais lietuviams daugiausia tekdavo turėti reikalų, negalėjo pasisavinti dvarų, rūmų ar įmonių (juos grobė viršūnės), todėl šitie tarnautojai mielai priimdavo ir mažesnius dalykus. Vaišes, stambesnį gniužulą sviesto, lašinių paltį, kiaušinių ir butelį degtinės, kuriuos galėjai panaudoti ne tik Lietuvoje, bet ir pasiųsti saviškiams į Reichą. Kone kiekvienas toks pareigūnas mielai priimdavo ir padarydavo gana žymių nuolaidų bei paslaugų. Kaip šios paslaugos buvo pelnomos, vaizdingai aprašė kun.V. Martinkus, kuris savo straipsnyje "Žudikas ar gelbėtojas" pasakoja: *"1942 m. vasarą uniformuotas nacis atvyko į Židikus pieno pristatymo kontrolei. Kai jis peržiūrėjo valsčiuje knygas ir rado permažai užrašytų karvių pagal turimą žemės plotą, tai jis atėjo klebonijon įširdęs, keikdamas ir grasindamas, kad kitą savaitę važinės po kaimus tikrinti karvių skaičiaus ir, radęs jų daugiau, negu užrašyta, ištrems ūkininkus į koncentracijos stovyklas. Aš išsigandau dėl savo žmonių, kad nenukentėtų. Ėmiau kalbinti, vaišinti, nuvežiau pas porą ūkininkų, kurie irgi pavaišino. Jis atsileido, nedarė kaimuos tikrinimo, ir niekas iš ūkininkų nenukentėjo. Vėliau jis atvyko tikrinti mėsos prievolių atidavimo, buvo sukalbamas ir niekas nuo jo nenukentėjo. Kai buvo vyrų šaukimas į kariuomenę, tai seną pulkininką vaišinome kaip įmanydami, bet už tai 72 šaukiamieji, išskyrus vieną, gavo pažymėjimus su "UK" (unabkoemmlich) [nepakeičiamas,– A.G.], kas reiškė, kad jie negali būti paimti kariuomenėn, jiems negrėsė pavojus būti pagautiems kur ant kelio ir išvežtiems. Vieną paimtąjį paskui irgi paleido". (Draugas, 1962. III. 30-31).*

NAIKINAMI REICHO PRIEŠAI

Pirmomis karo dienomis vokiečiai dažniausiai žudė žmones, keršydami už tikrus ar tariamus karių užpuolimus, už esą slepiamus priešo karius ar kitokią pagalbą priešui. Be to, okupantai žudė su ginklu rankoje sutiktus civilius, dažniausiai prieš raudonuosius kovojusius lietuvius sukilėlius bei priešakiniams daliniams patekusius karo belaisvius, kurių saugoti ar pasiųsti į fronto užnugarį tarėsi neturį laiko. Kai frontas pasistūmėjo į Rytus, naciai ėmė vykdyti Hitlerio įsakymą: planingai naikinti Reicho priešus.

Ką naciai laikė savo priešu

Naciai gana keistai vaizdavosi, kas yra jų priešas. Savo priešais jie laikė ne tik tuos, kurie ėmėsi kokios nors Reichui pavojingos veiklos arba buvo bent priešiškai nusiteikę, tačiau ir tuos, kurių vien tik egzistavimas kuo nors neatitiko nacių tikslų bei interesų. Pavyzdžiui, čigonai naciams ir apskritai vokiečiams nejautė jokios neapykantos, nes kultūros beveik nepaliestiems nomadams politika iš viso nerūpėjo. Tačiau čigonai laikyti nacių Vokietijos priešais, nes jie esą asocialus elementas ir "rasinė piktžolė". Taigi naciai žudė visiškai nekaltus žmones, tačiau jiems žudyti naciai turėjo savų motyvų.

Naciai naikina Lietuvos žydus

Didžiausia Lietuvoje vadinamiesiems Reicho priešams priskirta gyventojų grupė buvo žydai, kuriuos naciai žudė dėl dviejų motyvų: p i r m a s i s , kad žydai sukūrę komunizmą, jį platinę ir rėmę sovietus. Negali būti jokios abejonės, jog prasidėjus 1941 m. karui žydai troško, kad sovietai vokiečius nugalėtų. Šis jų troškimas radosi ne todėl, kad kiekvienas žydas būtų komunistas ar remtų komunizmą. Jeigu vokiečiai 1941 m. žydų atžvilgiu būtų vykdę bent tokią politiką, kurios jie griebėsi 1914 m., tai ko gero dauguma žydų būtų palaikę vokiečius. Apie tai mes galime spęsti iš pavyzdžių. Prieš pat karo pradžią sovietai nudavė, kad jų ir vokiečių santykiai yra labai geri, todėl komunistų spauda, radijas ir kitos propagandos priemonės apie nacių antisemitizmą beveik neužsiminė. Todėl labiau nuo Vokietijos nutolusių sričių žydai apie tą antisemitizmą nedaug ką žinojo. Žydai vaizdavosi, kad atėję vokiečiai vykdys maždaug tą pačią politiką, kaip ir 1914 m. Dažnai žydai vokiečius sutiko be jokios baimės ir baisiai persigando, kai tuojau pat juos ėmė žudyti Einsatzgruppen komandos. Šitaip iš pradžių žuvo gana daug Rusijos žydų. Tik vėliau pasklido žinios, kaip naciai iš tikro elgiasi su žydais. Vokiečiams artėjant kone visi žydai

bėgdavo tolyn, tačiau Lietuvos žydai buvo pakankamai gerai informuoti, kas jų laukia, jeigu vokiečiai ateitų į Lietuvą. Jiems nieko kito nebeliko, o tik trokšti, kad sovietai sumuštų vokiečius. Taigi šiuo atveju žydų požiūris į komunistus neturėjo jokios reikšmės. Iš tikro komunizmas tarp Lietuvos žydų nebuvo kiek ryškiau įsišaknijęs, nei kad kas nors apkvailintas antisemitinės propagandos gali manyti. Tikra tiesa, kad Lietuvos nepriklausomybės laikais komunistinėse organizacijose žydų proporcingai buvo daugiau nei lietuvių. Tačiau komunistinių organizacijų nariai žydai sudarė labai menką visų Lietuvos žydų dalį. Galima tik konstatuoti, jog nepriklausomybės laikais tarp Lietuvos žydų komunizmas iš tikro nebuvo stipriai išplitęs. Lietuvą 1940 m. okupavus sovietams, Lietuvos komunistų partijoj, komunistinio jaunimo organizacijoj ir Mopre (komunistų tarptautinės pagalbos organizacijoj) iš viso buvo 1362 asmenys, iš kurių žydai buvo 593: iš 933 komunistų partijos narių – 317 žydų, iš 211 komjaunimo narių – 137 žydai ir iš 218 Mopre narių – 139 žydai. Be Vilniaus krašto Lietuvoje gyveno daugiau nei 150 000 žydų. Vadinasi, tie komunistinių organizacijų nariai žydai nesudarė nė pusės visų Lietuvos žydų procento. Per sovietinę okupaciją jau daugiau žydų ir kitų tautybių Lietuvos gyventojų ėmė stoti į komunistines organizacijas ir aktyviai bendradarbiauti su okupantu. Įvairūs motyvai nulėmė šių piliečių apsisprendimą: vienus paveikė komunistų agitacija, kiti norėjo naujomis sąlygomis įsitvirtinti kiek galima geresnėse pozicijose, treti tarėsi, kad remdami sovietus galėsią bent gyvybę išgelbėti. Sovietai šiuos žydų nuopelnus dar išryškino. Sovietiniai okupantai nepasitikėjo net ir lietuviais komunistais bei komjaunuoliais. Todėl įvairioms pareigoms dažniausiai skirdavo rusus ir žydus. Lietuvius areštuodami ir deportuodami į talką pirmiausia kvietėsi žydus ar kitus ne lietuvių tautybės komjaunuolius. Prasidėjus karui sovietai šiuos komjaunuolius vienur apginklavo, kad šie priešintųsi puolantiems vokiečiams, kitur aprūpino benzinu ir paleido padeginėti miestelių bei sodybų. Šitie sovietiniai aktyvistai sudarė labai nedidelį visų Lietuvos žydų procentą. 1941 m. Lietuvos komunistų partijoj žydai sudarė 75 %, tačiau joje tuo metu buvo dar tik 3000 narių. Šiaip jau Lietuvos žydai buvo atsargūs, tačiau dėl sovietinių aktyvistų veiklos išplito priekaištai visiems žydams ir vietinė neapykanta prieš žydus sustiprėjo. Už enkavėdistų Rozovskio ir Todeso, Zimano, Komodaitės ir kitų į juos panašių nusikaltimus buvo išpuolių net prieš kūdikius, kurie negalėjo būti kieno nors priešai.

Antrasis motyvas atėjūnams naciams žydus naikinti Rytų srityse buvo tai, kad čia esančios "žydų peryklos" – "Judische Bruttstaette". Nuožmiais savo priešais naciai laikė Vakarų Europos ir ypač Amerikos žydus. Naciai sudarė ilgą žydų nusikaltimų sąrašą: teršią arijų rasę, maitoją mokslą, platiną arijus demoralizuojančias idėjas ir, panaudodami savo finansinę bei kitokią įtaką, net sukėlę karą prieš vokiečių

Reichą. Tikrosios žydų galybės šaknys esančios Rytų Europoje, nes šiuose kraštuose gyvenantys žydai yra gan skurdūs, tačiau pasižymi biologiniu gajumu, jų prieauglis labai gausus. Tasai prieaugis tolydžio keliąsis į Vakarus ir stiprinąs jų diasporą. Jeigu žydai liautųsi iš Rytų Europos kėlęsi į Vakarus, tai dėl mažo gimstamumo ir gana sparčios asimiliacijos žydai Vakaruose išnyktų per 50 metų, o gal ir greičiau. Priėję tokių išvadų naciai ir nusprendė Rytų Europos žydus išnaikinti.

Po pirmomis karo dienomis įvykdytų žudynių žydų naikinimas trumpą laiką tarsi apsilpo, tačiau visiškai nesiliovė. Daugelyje vietovių žydus iš miestų ir miestelių iškraustė į užmiestį ir pristatė prie įvairių darbų. Kai kur žydų niekas nekliudė, tačiau paskirstė į vietinės administracijos parinktus darbus. Pranešimuose iš įvairių krašto vietovių randame, kad pavyzdžiui, Marijampolės žydai nusiųsti prie viešųjų darbų. Liubavo (Marijampolės apskr.) – paskirstyti ūkiuose ir "duoną užsidirba savo rankomis". Ukmergės žydams buvo įsakyta išsikraustyti į Smėlių priemiestį. Rokiškio – taip pat persikelti į užmiestį. Smalvų (Zarasų apskr.) žydus vokiečių įsakymu suvežė į Juodkos dvarą, iš kurio, lietuvių partizanų patarti, daugelis išbėgiojo ir pasislėpė netolimam miške. Deja, netrukus vokiečiai ėmėsi masiškai naikinti žydus.

Daugiausia žydų gyveno Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose. Šių miestų žydus naikino ne visus iš karto, o įsteigė getus, kuriuose apgyvendintus žydus varė į darbus ir šiuos pasmerktuosius iš lėto naikino. Mažesnių miestelių žydus dažniausiai iššudydavo iš karto.

Vilniaus žydus masiškai naikinti ėmė 1941 m. liepos mėnesio viduryje. Esesininkai mieste gaudė vyrus žydus esą darbams, tačiau iš tikro veždavo į užmiestį ir sušaudydavo. Tuo pačiu laiku vokiečiai ėmėsi grobstyti naikinamų žydų turtą. Rugpjūčio 16 d. miesto komisaro patarėjas žydų reikalams SA karininkas Muereris, sušaukęs žydų tarybos "Judenrat" narius, įsakė per 24 valandas surinkti 5 milijonus rublių. 2 milijonus rublių vokiečiams reikėjo įteikti jau rytojaus dieną 9 val. ryto. Žydai skubėjo įsakymą vykdyti, tačiau iki nustatyto laiko reikalaujamos sumos nesurinko. Tada Muereris sušaudė žydų tarybos narius Pietuchovskį ir Kruką. Rinkliava truko tol, kol įsakyta suma buvo surinkta. Tuo laiku žydai dar gyveno pasklidę po visą miestą, nes abu Vilniaus getai buvo įkurti tik rugsėjo pradžioje. Pretekstas žydus suvaryti į getus buvo tas, kad esą žydai šaudo į vokiečių karius. Šį kaltinimą rugsėjo 1 d., grasindamas kolektyvinėmis bausmėmis, paskelbė Vilniaus komisaras Hignstas.

1939 m. Vilniuje gyveno 60–70 000 žydų, tačiau, varant juos į getus, tebuvo likę apie 40 000: vieni pabėgo su besitraukiančiais raudonaisiais, kiti įvairiais keliais išvyko į Vakarus arba šiaip pakriko iš Vilniaus į provinciją ar išsislapstė, o treti buvo jau nacių sunaikinti. Vilniaus getų administratorium tapo SA karininkas Wolfas, o žydų policijos viršininku ir geto komendantu J. Gennsas, kuris buvo vedęs lietu-

vaitę ir lietuviams žinomas Žąsyčio pavarde. Jis buvo dar ir visų Lietuvos bei Gudijos getų viršininkas – Vorsteher. Gennsas uoliai tarnavo vokiečiams, tačiau žydams aiškino, kad šitaip jis sumažinąs žydų aukas ir daug ką išgelbstįs. Nors ir uoliai Gennsas vokiečiams tarnavo, tačiau nepajėgė jiems įtikti. 1943 m. rugsėjo 15 d. Gennsą sušaudė gestapininkas Neugebaueris, nors lietuviai jį įspėjo, kad į Gestapą neitų, o pasislėptų, nes buvo ten kviečiamas.

Naciai getuose gyvenančius Vilniaus žydus tolydžio naikino. Pirmiausia žudė darbo kortelių neturinčius, nes jos teikė teisę į darbą ir šeimos išlaikymą. Tokius asmenis vokiečiai surinkdavo, gabendavo į Panerius ir sušaudydavo. Daugelis žydų gyveno nelegaliai ir kratų metu smukdavo į užmaskuotas slėptuves. Be to, naciai griebdavosi ir kitokių naikinimo būdų. Vieną sykį vokiečiai paskelbė, jog gabens norinčius persikelti į Kauno getą, kuriame gyvenimo sąlygos buvo laikomos kiek gerėlesnėmis nei Vilniaus getuose. Vykti užsirašė maždaug 5000 savanorių, kuriuos nugabeno ne į Kauną, o į naikinimo vietą, ir ten visus iššudė.

Vilniaus getai senojo žydų geto teritorijoje egzistavo iki 1943 m. rugsėjo mėnesio, kai vokiečiai ėmė juos likviduoti. Naciai kone visus jų gyventojus išgabeno į koncentracijos stovyklas Latvijoje ir Estijoje. Dalį į Estiją ar Latviją gabenamų žydų vokiečiai klastingai nuvežė į Varėnos smėlynus ir ten sušaudė. Likviduojant getus daugelis žydų atsisakė iš geto išeiti, todėl vokiečiai ėmė sprogdinti namus bei jų rūsius. Griuvėsiuose žuvo daug namuose besislapstančių geto gyventojų. Dalis žydų bandė gelbėtis kanalizacijos bei kitais požemio vamzdžiais. Vokiečiai tuos vamzdžius užtvindė vandeniu ir bėglius prigirdė. Ši vokiečių akcija prieš Vilniaus žydus truko ištisą savaitę. Tuo metu Vilniaus getuose dar gyveno apie 14 000 žydų: apie 10 000 vokiečiai išvežė, o 2000 paliko, nes šie dirbo karinėse ar kitokiose vokiečiams svarbiose darbovietėse. Likusieji buvo išbėgioję ar žuvę.

Kaune getą vokiečiai įsteigė Vilijampolės priemiestyje ir į jį žydus ėmė kelti jau 1941 m. liepos mėnesį. "Į Laisvę" 1941 m. Nr. 31 paskelbtame ELTOS liepos 28 d. komunikate sakoma, kad žydai į getą Vilijampolėje varomi labai sparčiai ir kad ten jau atsidūrė 35% Kauno žydų. Vokiečiai reikalavo, kad visi žydai apsigyventų gete iki rugpjūčio 15 d. Iš viso į Kauno getą vokiečiai suvarė apie 45 000 žmonių. Daug žydų iš savo namų buvo anksčiau išvaryti ir laikomi VII ir IX fortuose. Į getą pateko iš tų fortų.

Kauno geto žydus vokiečiai versdavo dirbti. Daug žydų buvo nuvaryti į aerodromą, kuriame dirbti reikėjo naktį, spaudžiant 30 °C ir stipresniems šalčiams, todėl daugelis nušalo ausis, rankas, kojas. Kitus vokiečiai veždavo dirbti ir į užmiestį – į Raudondvarį, remontuoti Prienų kareivinių bei kitas vietas. 1943 m. šimtai geto žydų buvo išvežti net į Rytus apkasų kasti. Naciai tolydžio geto gyventojus vis naikindavo.

Suvarę žydus į getą vokiečiai liovėsi masiškai naikinti jo gyventojus, tačiau nuolat surinkdavo 100–200 nedarbingų asmenų grupes, jas vežDavo į IX fortą ir ten naikindavo. Nuvežtiems liepdavo patiems išsikasti duobes, nusirengti ir lipti į jas, kuriose nelaiminguosius ir nušaudavo. Kartkartėmis surengdavo ir didesnio masto žudynes. 1941 m. spalio 9 d. visi Kauno geto žydai – ir vaikai, ir seneliai – buvo suvaryti į aikštę: esą reikia patikrinti, kiek yra darbingų asmenų. Visus žydus pravarė tarp dviejų kareivių eilių. Aukštesnis vokiečių pareigūnas geto gyventojus, nežiūrėdamas nei lyties, nei amžiaus, nei darbingumo, lazda skyrė į vieną pusę, kitus – į antrą. Atskyrę apie 10 000 žmonių, vokiečiai kitą dieną juo nugabeno į IX fortą ir anksčiau minėta tvarka kulkosvaidžiais bei automatiniais ginklais sušaudė. 1944 m. kovo 27 d. vokiečiai iš Kauno geto išgaudė visus senius ir jaunesnius nei 16 m. vaikus, kuriuos paskui sunaikino. Žydus žudė ne tik IX Kauno forte. 1943 m. seniai, moterys ir vaikai iš Kauno geto buvo išvežami į Lenkijoje esančias mirties stovyklas.

Kad naikinami geto gyventojai vis tirpo, galime spręsti iš pranešimų apie geto teritorijos mažinimą. Jau 1942 m. gegužės 5 d. spaudoje pasirodė toks pranešimas: *"Nuo gegužės 1 d. Kauno ghetto sumažinamas. Jo gyventojai turėjo labiau susiglausti. Iš ligšiolinės ghetto srities išskiriama keletas gatvių ir prie jų esą namai vėl bus naudojami butams. Tuo būdu bus sumažintas butų trūkumas Kaune. Iš ghetto išskirtas šiaurės vakarų blokas. Jo vakarų ir šiaurės vakarų riba eis Žemaičių plentu, šiaurės rytuose – Demokratų gatve ir pietryčiuose – Panerių gatve, kurios dešinioji pusė, einant iš miesto, lieka ghetto ribose. Buvusieji teisėti iš ghetto išskirtųjų namų savininkai iš pradžių galės būti paskirti jų naudotojais. Prašymus tuo reikalu priima miesto komisaras". (ĮL, 1942–104/265).*

Namai, kuriuose gete gyveno žydai, buvo tokie apšiurę, kad prašyte prašėsi rimto remonto. Be to, niekas nenorėjo keltis gyventi šalia geto, nes čia buvo naikinami žmonės. Niekas negalėjo garantuoti, kad kurią nors dieną vokiečiai nepalaikys tokio gyventojo žydu ar neapkaltins, kad bendrauji su žydais ir nesušaudys kartu su naikinamais geto gyventojais. Taigi niekas neskubėjo grįžti į tuščius geto namus. Vokiečiams teko išleisti šį įsakymą, kad buvę namų savininkai vėl grįžtų į savo butus:

Kauno miesto burmistro 1942 m. gegužės mėn. 8 d. skelbimas Nr. 8

Siaurinant ghetto ribas, yra jau laisvi Vilijampolėje namai šių gatvių: a. Aukuro g. 1–15 ir 2–16 Nr.Nr., b. Demokratų g. nepor. nuo 45 ir didėją Nr. Nr. c. Jūratės g. visų nuo Panerių iki Linkuvos g. Namų Nr. Nr., d. Montvilos visos gatvės Nr.Nr., e. Miškinio visos gatvės Nr.Nr., f. Mindaugo g. Porin. nuo 14 ir nepor. muo 15 ir didėją Nr.Nr., g. Panerių g. nepor nuo 65 Nr. iki Demokratų g. h. Patrimpo visos gatvės Nr.Nr., i. Pikuolio visos gatvės Nr. Nr., J. Ragučio visos gatvės Nr.Nr., k. Skaistutės visos gatvės Nr. Nr., l. Stulginskio g. porin. nuo 36 iki 46 Nr.Nr., m.

Varnių g. porin. nuo 64 iki 78 Nr. Nr. ir nepor. 65–79 Nr. Nr. Namų numeriai visur skaitomi imamai.

Pono Kauno Miesto Komisaro nurodymu, visi išvardintų namų savininkai, kurie dėl ghetto įsteigimo turėjo iššikelti gyventi į kitas miesto dalis, privalo iki 1942 m. gegužės mėn. 20 d. grįžti atgal gyventi Vilijampolėn į savo namus. Grįžtantieji apsigyventi Vilijampolėn bendra tvarka privalo gauti orderius butams užimti iš 11 butų Biuro, Vilijampolėje, Raudondvario g. Nr. 20. Grįžusieji Villijampolėn namų savininkai laisvus jų namuose butus neturi teisės išnuomoti nuomininkams. Tokie butai yra Butų Skyriaus žinioj ir gali būti užimami tik su Butų Skyriaus leidimu. Namų savininkai, nustatytu laiku nepersikėlę atgal į Vilijampolę, nustoja teisės turėti butą kitose miesto dalyse ir iš turimų butų gali būti administracine tvarka iškeldinami. Visais grįžimo į Vilijampolę reikalais kreipiamasi į Butų Skyrių – Laisvės al. Nr.70 IV aukšt. 45 kamb. arba į 11 Butų Biurą, Vilijampolėje, Raudondvario g. Nr. 20.

/pas.) ST. KENSTAVIČIUS
Burmistras (ĮL, 1942–107/268)

Tokių skelbimų, kad geto teritorija mažinama, buvo ir daugiau.

Ligi 1944 m. vasaros Kauno gete dar buvo likę apie 4000 žydų. Artėjant frontui, geto viršininkas Sturmfuehreris Gekė nusprendė žydus išvežti į Vokietiją. Žydai, pajutę, kad vokiečių galybė jau braška, nenorėjo iš geto niekur trauktis, ėmė slėptis, kiti net į žemę įsikasė. Tačiau vokiečiai su policijos šunimis surado ir į žemę įsikasusius. Naciai iš sugautųjų sudarė tris grupes, getą susprogdino, o žydus liepos mėn. pradžioje išvežė į Vokietiją, į Stutthofo koncentracijos stovyklą.

Šiauliuose prieš Antrąjį pasaulinį karą gyveno 6–7 tūkst. žydų. Atžygiavę vokiečiai ir šiame mieste ėmė masiškai naikinti žydus. Apie 1600 žmonių vokiečiai nuvežė į tarp Kužių–Kuršėnų–Gruzdžių buvusius krūmokšniais apaugusius plotus ir sušaudė. Likusius vokiečiai suvarė į getą, kuriame žydai išgyveno iki 1944 m. pavasario, kai, priartėjus frontui, buvo išvežti į Vokietiją. Šiauliuose getą naciai įsteigė tarp Frenkelio fabrikų ir stoties, vadinamoje Kaukazo atšlaitėje, prie Prūdelio. Šiauliuose žydus suvarius į getą masinių žudynių buvo mažiau, tačiau ir jo gyventojai tolydžio – kad ir mažesniu mastu – buvo naikinami. Žydus sušaudydavo ar pakardavo net už tai, kad grįždamas iš darbo arba šiaip kur nors nešdavosi gabaliuką duonos, mėsos arba kelias cigaretes. Vokiečiai, kaip ir kitų miestų getuose, Šiauliuose naikino nedarbingus gyventojus. 1941 m. rugpjūčio mėnesį naciai getą apsupo ir iš jo išvarė daug senių, moterų ir vaikų, kuriuos pavėžėjo apie 20 kilometrų už Šiaulių ir sušaudė. 1943 m. lapkričio 5 d. SD dalinys apsupo getą ir pareikalavo atiduoti vaikus. Esą gete prastos gyvenimo sąlygos. Jie būsią išvežti į Šveicariją, kur juos globos tarptautinis Raudonasis kryžius ir žydų organizacijos užsienyje. Žydai jau buvo patyrę nacių klastą, todėl niekas jų aiškinimu nepatikėjo ir nė vieno vaiko neatidavė. Naciai surado ir jėga atėmė apie 600 vaikų. Išvežė juos ir sunaikino. Dalis motinų sugebėjo savo vaikus išgelbėti uždariusios iš anksto paruoštose slėptuvėse: užmaskuotose duobėse, rūsiuose, po na-

mais, nepasiekiamose palėpėse ir kitose panašiose vietose.

Gete laikomus žydus vokiečiai varė į darbus. Gana daug žydų dirbo Šiauliuose: vieni apygardos komisaro kieme buvusiose dirbtuvėse, kiti įvairiose kitose darbovietėse. Be to, jie dirbo Rekyvos durpyne, cukraus fabrike, prie Kuršėnų veikusioje plytinėje "Molis" bei kitur. Frontui riedant į Vakarus, vokiečiai dar išlikusius apie 4000 Šiaulių geto žydų surinko, suskirstė grupėmis ir išsiuntė į Vokietiją.

Didžioji dalis Šiaulių apskrities žydų buvo sušaudyti netoli jų gyventų vietų. Šioje apskrityje jau pirmomis karo dienomis siautė advokato P. Požėlos ir ltn.Kolokšos sudaryti būriai, kurie pagal nacių planą naikino žydus. Panašiai Kaune elgėsi J. Klimaičio būrys. Likę gyvi žydai, ypač iš šiaurinės apskrities dalies, buvo suvežti ir apgyvendinti Žagarėje, kur stovėjo tušti barakai. Tačiau liepos mėnesio viduryje apie 2000 Žagarės geto žydų Naryškino parke buvo sušaudyti.

Kitų Lietuvos vietovių žydus naciai daugiausiai išnaikino 1941 m. vasarą ir rudenį. Žydus nužudydavo jų gyvenamoje vietoje, iš aplinkinių miestelių suveždavo į tam tikras vietas, dažniausiai netoli kokio nors didesnio miesto, kuriame gyveno stambesnė žydų bendruomenė, ir ten sušaudydavo.

Vokiečiai žydus Žemaičių krašte iššudė kai kur labai greitai. Apie 1800 Plungės žydų jie sušaudė jau 1941 m. birželio mėnesio pabaigoje, Alsėdžių – tų pat metų liepos viduryje, šalia esančiuose Telšiuose žydus išnaikino tik žiemos pradžioje, nes šiame mieste juos suvarė į getą ir žudė grupėmis. Mat vokiečiai žydus varydavo prie darbų. Žydai buvo pigi darbo jėga, kurią galėjai bet kur panaudoti, todėl vietiniai vokiečių pareigūnai neskubėjo Telšių geto likviduoti. Telšių getą vokiečiai sunaikino tik Šiaulių apygardos komisaro Geweckės spiriami. Naikinti Telšių žydus vokiečiai ėmėsi vos tik užėmę miestą. Iš pradžių mieste buvo sušaudyta gana daug žydų vyrų. Vokiečiai tuos vyrus ir iš kitų vietovių atgabentus žydus – iš viso apie 6000 žmonių – sušaudė tame pat Rainių miškelyje, kuriame raudonieji išžudė lietuvių politinius kalinius. Telšių bei kitų miestelių žydes ir jų vaikus (apie 5000 žmonių) vokiečiai nuvežė į Giruliuose įrengtą stovyklą. Rugpjūčio pabaigoje atrinkta apie 500 mergaičių ir jaunų moterų ir grąžinta į Telšių getą. Visos kitos stovyklos gyventojos ir jų vaikai buvo sušaudyti. Gana daug tų žydžių buvo atiduota vietinei vokiečių įgulai. Kai nelaimingųjų moterų nėštumas jau ryškiai krito į akis, jas žiemą per Masčio ežerą nuvarė į mišką ir sušaudė. Telšių getas, į kurį dar atvežė žydų iš Varnių bei kitų vietovių, galutinai buvo likviduotas 1941 m. gruodžio 31 d.

Raseiniuose vokiečiai žydus pirmiausia apgyvendino atskirai nuo kitų miesto gyventojų ir tik tada ėmė naikinti. Pirmiausia žudė žydų vyrus: liepos 23 d. juos nuvežė į Žievilškes ir ten sušaudė. Žydės Raseiniuose gyveno dar ligi rugpjūčio pabaigos. Tik rugpjūčio 28 d. vokiečiai joms įsa-

kė persikelti į Biliūnų dvarą, esantį šalia Raseinių, kur būsianti nauja jų gyvenvietė. Po dviejų dienų vokiečiai dvarą apsupo ir jo gyventojas bei vaikus iššudė Prabaudos šaudykloj, kurioje Lietuvos kariuomenės Raseinių įgulos kariai mokydavosi šaudyti. Su Raseinių žydais kartu sunaikino ir iš aplinkinių miestelių atvežtus žydus. Gana daug žydų vokiečiai sušaudė ir Girkalnyje.

Panašiai buvo iššudyti Tauragės bei jos apylinkių žydai. Kretingos ir jos valsčių žydus, kaip jau minėjome anksčiau, vokiečiai iššudė daugiausia pačioje okupacijos pradžioje. Mažeikiuose jau pirmomis karo dienomis žydai vyrai buvo nuvaryti į Ventos pakrantes ir sušaudyti. Vėliau sušaudė ir moteris.

Jau pirmosios vokiečių naikinimo komandos daugelyje Užnemunės pasienio vietovių iššudė visus ar bent didžiąją žydų dalį. Toks likimas ištiko K.Naumiesčio, Vilkaviškio ir kai kurių kitų vietovių žydus. Kai kuriuose pasienio valsčiuose vokiečiai žydus žudė netrukus po pirmųjų skerdynių. Pavyzdžiui, Virbalio žydai (tik vyrai) buvo sušaudyti jau liepos 10 d., tačiau netrukus vokiečiai jau ėmė masiškai naikinti šioje Lietuvos dalyje gyvenusius žydus. Daug žydų vokiečiai nužudė Šakiuose. Šiame mieste naciai išgalabijo ne tik 1327 vietinius žydus, bet ir daug suvežtų iš aplinkinių miestelių. Iš viso čia buvo sušaudyta apie 4000 žmonių.

Marijampolėje vokiečiai naikino ne tik vietinius žydus, bet ir atvežtus iš Kalvarijos ir kitų vietovių. Juos sušaudydavo Šešupės slėny. Kita skerdynių vieta Marijampolės apskrityje buvo Prienai, kuriuose žudė ne tik vietinius žydus, bet ir suvežtus iš kitur. Sunku pasakyti, kiek iš tikro vokiečiai nužudė žmonių, tačiau spėjama, kad ten palaidota apie 30 000 aukų.

Jau gana vėlyvą rudenį 2700–2800 Lazdijų ir apylinkių žydų buvo sušaudyti ir užkasti Kaktiškės laukuose. 1941 m. rugsėjo mėnesį specialus vokiečių dalinys iš sykio iššudė Alytaus apskričiai priklausiusius Seirijų žydus. Tačiau didžioji šio rajono žydų dalis buvo sunaikinta Alytuje.

Šiame mieste buvo nužudyta ne tik maždaug 1000 Alytaus, bet ir Daugų, Butrimonių, Simno, Veisiejų ir kelių kitų miestelių žydų. Juos visus sušaudė Vidzgirio miške, esančiame apie 1 kilometrą nuo miesto, Sūduvos pusėje. Vidzgiryje sušaudė iš Austrijos bei kitų Europos kraštų atvežtus žydus bei Alytaus stovyklos kalinius – iš viso sunaikinta apie 60 000 žmonių.

Panevėžio žydus iš pradžių taip pat suvarė į getą, tačiau 1941 m. rudenį juos ėmė masiškai naikinti. Apie 2 000 žydų vokiečiai nuvežė į apie 20 kilometrų nuo Panevėžio esančią Žaliąją girią ir sušaudė. Daugiausia žydų sunaikino Pajuosčio miške: ten iškasė du 100 metrų ilgio ir 5 metrų pločio griovius, kuriuos priguldė nužudytų lavonų. Manoma, kad Pajuosčio miške nužudyta 12 000 Panevėžio ir į Panevėžį atvežtų Ramygalos bei

kitų apylinkių miestelių žydų. Kupiškyje (Panevėžio apskritis) taip pat buvo sušaudyta keletas tūkstančių iš įvairių vietų suvežtų žydų. Šeduvos, Troškūnų ir kitų miestelių žydai iššudyti savo gyvenamose vietose.

Rokiškio ir jo apylinkių žydus vokiečiai išnaikino 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Apie 3000 žydų sušaudė už 3 kilometrų nuo Rokiškio esančiame Bajorų kaimo pušynėlyje. Gana daug žydų sušaudyta netoli Rokiškio dunksančiame Steponių miške bei kitose Rokiškio apskrities vietovėse, pavyzdžiui Obeliuose.

Kėdainiuose gyveno apie 2500 žydų. Šiuos ir iš aplinkinių vietovių atvežtus žydus sušaudė prie netoli Kėdainių tekančios Smilgos upės. Manoma, kad ten sušaudyta apie 3000 žmonių. Keliolikos Kėdainių apskrities miestelių, pavyzdžiui, Ariogalos, Josvainių žydus sušaudė jų gyvenamose apylinkėse.

Ukmergės ir aplinkinių miestelių žydus sušaudė už Smėlių priemiesčio besitęsiančiame Pivonijos miške. Toje Ukmergės vasarvietėje kartu su ten sušaudytais kitais nacių pasmerktais mirti žmonėmis sunaikinta ir užkasta apie 12 000 asmenų.

Utenos žydai masiškai iššudyti Rašės miškelyje. Utenos moterys, matydamos nacių žiaurumą, kreipėsi į vokiečių komendantą, kad leistų joms paimti auginti 2000 žydų vaikų. Buvo įteiktas ir kelių šimtų asmenų pasirašytas prašymas. Žudynėms vadovavęs vokietis Gissas prašytojoms atsakė, kad už tokį pageidavimą jos galinčios pačios susilaukti žydų likimo. Kai kuriuos pasirašiusius prašymą ilgai tardė Gestapas. Rašės miškelyje buvo sušaudyti Leliūnų, Vyžuonų bei kai kurių kitų vietovių žydai.

Zarasuose vokiečiai žudynes pradėjo jau tuoj užėmę miestą. Pirmiausia vokiečiai miesto bažnyčios šventoriuje sušaudė ir užkasė gana daug žydais arba politrukais palaikytų sovietinių belaisvių. Tada lietuviams partizanams įsakė į bažnyčią suvaryti ir Zarasų žydus. Lietuviai pasipriešino, kad prie bažnyčios būtų žudomi žmonės. Gyventojams pavyko vokiečių komendantą įtikinti, jog geriau žydus iš Zarasų kur nors kitur išvežti. Vokiečiai pasirinko netoli Žagarynės ir Gaidės miškų buvusį Smalvų dvarą. Vėliau žydus perkėlė į tuščią Pažemio miško eigulio sodybą. Tose vietose Zarasų žydai gyveno gana laisvai ir nemažai jų išbėgiojo į miškus. Neišsislapstę, kaip ir kitų Lietuvos vietovių, žydai 1941 m. rudenį prie Pažemio miško buvo sušaudyti ir pakasti Viencavų dvaro lauke. Vienus Zarasų apskrities valsčių žydus sušaudė kartu su zarasiškiais, o kitus – jų gimtose vietose. Prieš karo pradžią Zarasų apskrityje gyveno apie 6000 žydų (1936 m. – 5958). Gyvų iš jų išliko nedaug.

Tikslus Lietuvoje nužudytų žydų skaičius nėra žinomas. L. Hilbergas teigia, kad Lietuvoje buvę sunaikinta apie 200 000 žydų. Kiti priskaičiuoja šiek tiek daugiau nei 125 000. Tikrasis nužudytųjų skaičius gali būti mažesnis už pirmąjį, tačiau didesnis už antrąjį.

Po karo iš visur išlikusių gyvų į Lietuvos miestus susirinko apie

30 000 žydų. Prie šių aukų dar reikia pridėti keletą tūkstančių iš įvairių Europos kraštų atvežtų ir Lietuvoje nužudytų žydų. Ypač daug žydų sunaikinta IX forte, Kaune ir Alytuje. Pastebėtina, jog savo aukas į Lietuvą naciai vežė apgaule. Vokiečiai aiškindavo žydams, kad jie būsią perkelti gyventi į naują vietą ir todėl privalo apsirūpinti geresniu apdaru bei pasiimti savo vertingiausius daiktus. Taigi iš Austrijos, Čekoslovakijos ir iš kitur atgabenami žydai atvažiuodavo dažnai gana gerai apsirengę, savo lagaminuose turėdami ne vieną vertingą daiktą. Atvedę į naikinimo vietą, naciai žydams įsakydavo atiduoti ne tik lagaminus, bet ir nuogai nusirengti. Ir lagaminai, ir drabužiai tapdavo žudikų grobiu. Žydų ir lenkų likimą sprendė Himlerio SS ir vokiečių policija. Lietuvių įstaigos šių piliečių lemties negalėjo pakeisti, nes prie jų iš viso nebuvo prileidžiamos. Vokiečiai lietuvius arba kai kuriuos lietuvių įstaigų pareigūnus panaudojo viso labo tik tam tikriems su žydų naikinimu susijusiems uždaviniams atlikti. Lietuvių policijai arba vietinės apsaugos būriams būdavo įsakoma miestų ir miestelių žydus suvaryti į getus bei tuos getus saugoti. Ūkininkai privalėjo duoti pastotes pasmerktiems žydams nuvežti į nurodytas vietas. Kai kada vokiečiai įsakydavo lietuviams policininkams, buvusiems šauliams bei lietuviškų dalinių kariams tuos žydus šaudyti.

Priešintis okupantui ir nevykdyti jo reikalavimų nebuvo prasmės, jeigu buvo liepiama eiti sargybas ar duoti pastotes. Taigi tokie uždaviniai buvo atliekami be atsisakinėjimų ar ginčų kaip prievolė trypiamai savivaldai. Iš pradžių lietuvių policija ir kareiviai vokiečių prižiūrimi yra saugoję getus Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose. Kitose vietovėse egzistavusius trumpalaikius getus taip pat saugojo lietuvių policija ir tam reikalui sutelkti apginkluoti apylinkės vyrai. Vėliau, kai Lietuvoje beliko tik trys getai, lietuviai nuo tos pareigos buvo atleisti. Naciai žinojo, kad lietuvių visuomenė nepritaria žydų naikinimui. Be to, vietiniai lietuviai sargybiniai su getuose laikomais Lietuvos žydais greit užmegzdavo įvairius nacių nepageidaujamus ryšius, todėl čiabuvių apsaugą pakeitė latviais, estais bei ukrainiečiais. Tačiau Vokietijos naciai visaip kurstė, kad ir lietuviai žudytų. Buvo ir lietuvių, kurie patys į tas žudynes buvo įvelti.

Naciai nepamiršo ir iššudytų žydų paliekamo turto: viską konfiskavo savo naudai. Reicho komisaras Lohse išleido šį potvarkį:

Potvarkis

apie elgesį su žydų turtu Ostland Reicho Komisariate

1941 m. spalio 13 d.

1. Ostland Reicho Komisaro valdomoj srityje visą gyventojų žydų judamą ir nejudamą turtą liečia konfiskavimas, komisarinis valdymas ir perėmimas pagal sekančius nuostatus.

2. Turtu laikomi visi judami ir nejudami daiktai su visais ir visų rūšių priklausiniais, reikalavimais, dalininkyste, teisėmis bei interesais.

3.1. Konfiskuoja Reicho Komisaras arba jo įgaliotos įstaigos. Konfiskavimas gali liesti paskirus asmenis arba būti paskelbtas bendrai, o taip pat ribotis atskirais turto dalykais. 2. Konfiskavimas neliečia: a. dalies namų apyvokos dalykų, kurie tarnauja būtiniems asmens gyvenimo reikalams, b. grynų pinigų, banko ir taupymo kasų indėlių bei vertybinių popierių ligi šimto reichsmarkių.

4.1. Po konfiskavimo ligi šiol jį turėjusieji nustoja teisės į konfiskuotą turtą. 2. Konfiskuoto turto savininkas ar valdytojas ligi tolimesnio potvarkio jį valdo. Turto ar jo vaisių keitimas ar perdavimas leidžiamas tik tvarkingo ūkinio veikimo ribose. Visoms iš tų ribų išeinančioms priemonėms reikia Ostland Reicho Komisaro arba jo įgaliotų įstaigų leidimo.

5.1. Konfiskavimo liečiamas turtas gali būti perduotas valdyti komisariškai, jei to reikalauja ūkininkavimo tvarkingumas. 2. Komisarinio valdymo paskelbimas yra lygus konfiskavimui. 3. Komisariniam valdymui įvesti ir vykdyti potvarkius leidžia Ostland Reicho Komisaras.

6.1 Konfiskuotas turtas gali būti perimtas Ostland Reicho Komisaro arba jo įgaliotų įstaigų. 2. Perimtą turtą tvarko jam perimti skirtos įstaigos. 3. Perimtą turtą liečiančias skolas tos įstaigos sutvarko administraciniu keliu. Atsakomybė negali būti didesnė kaip perimto turto perdavimo vertė.

7. Konfiskavimo liečiamą turtą registruoti gali būti įsakyta viešais skelbimais.

8. Atitinkamos įstaigos gali iš kiekvieno reikalauti jų uždaviniams vykdyti reikalingų žinių.

9.1 Kalėjimu ir pinigine bausme arba viena šių bausmių baudžiamas a. kas bando nuo vokiečių civilinės valdžios įstaigų arba jų paskirtų valdytojų kokį turto dalyką nuslėpti arba šiaip kuriuo nors būdu konfiskavimą sukliudyti, jį apeinant arba trukdant. b. kas sąmoningai, arba iš apsileidimo pagal šį potvarkį, jam vykdyti nuostatus ar šiaip vykdymo reikalu paskelbtus dėsnius jam kylančią pranešimo bei žinių suteikimo prievolę laiku ir pilnai neatlieka.

2. Didelių nusikaltimų atvejais baudžiama sunkiųjų darbų kalėjimu. Jei nusikaltimas įvykdomas dėl nusikaltėlio priešiško nusistatymo arba įvykdomas šiaip ypatingai didelis nusikaltimas, baudžiama mirties bausme.

10. Reikalingus šiam potvarkiui vykdyti nuostatus leidžia Ostland Reicho Komisaras.

11. Šis potvarkis įsigalioja jo paskelbimo dieną.

Ryga, 1941 m. spalio 13 d.

LOHSE
Ostland Reicho Komisaras
(VkB, 1941, p. 27–28).

Žymiai vėliau, tačiau rytdienos data, t. y. 1941 m. spalio 14 d., Lohse paskelbė ir cituotam potvarkyje minimus įsakui vykdyti nuostatus – "Erste Verordnung zur Durchfuehrung der Verordnung ueber Behandlung des juedischen Vermoegens im Reichskommissariat Ostland". Tuose nuostatuose sakoma, kad apygardų komisarai daug kur įsakę žydų turtą konfiskuoti ir paskelbę jo registraciją. Tačiau dar daug gyventojų valdomo turto buvo neaprašyta ir šitą darbą reikėjo atlikti. Be to, įstatuose buvo sakoma, jog konfiskavimas įsigalioja ne nuo šio potvarkio paskelbimo, bet nuo vokiečių įžengimo į sritį dienos. Teisę

paskelbti, kuri data laikytina vokiečių karinių pajėgų įžengimo į sritį diena, turėjo generalinis komisaras. Apie žydų turtą reikėjo pranešti tuojau pat ir ne vėliau kaip iki 1942 m. lapkričio 30 d. Informuoti privalėjo kiekvienas pilietis, juridiniai asmenys, vokiečių ir vietinės įstaigos, kurios valdė kokį nors žydų turtą bei kurie turėjo žydams skolų arba kokių kitų turto prievolių. Reikėjo pranešti net apie tokį po konfiskavimo įgytą buvusį žydų turtą, kurio įsigijusis jau ir nebeturėjo. Kaip elgtis su viešųjų tarnybų perimtu žydų turtu turėjo būti nustatyta tolimesniu Reicho komisaro potvarkiu. Nereikėjo registruoti tik Wermachto ir jo pareigūnų paimto žydų turto – jo reikalą tvarkyti buvo palikta pačiam Wermachtui. Šiais nuostatais buvo panaikinta 1941 m. spalio 13 d. Reicho komisaro įsako nurodymas, kad žydams iš konfiskuojamo turto paliekama būtini namų apyvokos reikmenys ir šimtas reichsmarkių. Vėliau naciai žydams visiškai nieko nebepaliko. (Žiūr. VkB, 1942, 158 p.).

Vokiečiai naikina sovietinius belaisvius ir civilius

Be žydų naciai Lietuvoje sunaikino daug sovietinių belaisvių ir kuo nors įtartus ar nusikaltusius dar prieš 1939 metus sovietų valdytų sričių gyventojus.

Sovietinius belaisvius vokiečiai iš tikro laikė baisiomis sąlygomis, todėl tų stovyklų kaliniai masiškai mirė. Alytaus sovietinių belaisvių stovyklos komendantas, leitenantas, papasakojo, kad jose buvo išplitęs kanibalizmas, nors sugautus slaptai žudančius ir suryjančius savo draugus jisai įsakydavęs sušaudyti. Taip pat buvęs komendantas pripažino, kad toje stovykloje kas naktį mirdavę 100–200 bado, ligų ir šalčio iškankintų belaisvių.

1941 m. pabaigoje ir 1942 m. pradžioje vokiečiai užsimojo žemės ūkyje sumažinti darbo jėgos trūkumą, todėl ūkininkams duodavo belaisvių. Šie vokiečių ketinimai galėjo išgelbėti ne vieno belaisvių gyvybę, tačiau tuos belaisvius netrukus teko vėl surinkti į stovyklas. Visų pirma išdalinus belaisvius ėmė plisti šiltinė ir kitos infekcinės ligos, kurios siautėjo kalinių stovyklose. Mėginant užkirsti kelią epidemijoms, daugelyje Lietuvos vietų buvo apribotas gyventojų judėjimas bei uždrausta lankyti viešąsias vietas – mokyklas, bažnyčias, kinus, teatrus. Be to, pasirodė, kad kai kurie belaisviai besantys tikri nusikaltėliai. 1942 m. vasario 18 d., naktį, Petrošių kaime (Šaukėnų vlsč., Šiaulių apskr.) J. Andriejausko darbams parsivežtas belaisvis nužudė patį ūkininką, jo žmoną, dukterį ir du sūnus. Iššudęs Andriejauskų šeimą, belaisvis apsirengė civiliais drabužiais, pasikinkė arklį ir išvažiavo. Jį pagavo jau Latvijoje, pargabeno atgal į Šaukėnus, nuteisė mirti ir viešai pakorė. Kiti belaisviai iš juos darbams paėmusių ūkininkų pabėgo ir ėmė plėšikauti ar prisijungė prie sovietų diversantų. 1942 m. liepos 19 d., naktį, į Šiaulių apskrities Masiuliškių kaimo ūkininko S. Baltrušaičio namus įsiver-

žė būrys ginkluotų belaisvių, kurie atėmė apie 50 kg mėsos, du kostiumus, kelias poras batų, įvairių baltinių ir 4000 markių. Šaukėnuose 1942 m. vasario 26 d. buvo pakartas vietinis rusas P. Kupraščenko ir du jo pagalbininkai, nes jo slėpti belaisviai nušovė atėjusius jų ieškoti policininką A. Juodkazį ir partizaną Čepulį.

Dėl šių priežasčių vokiečiai sovietinius belaisvius iš ūkininkų surinko ir nuvežė atgal į stovyklas, kuriose didžioji jų dalis ir žuvo: mirė nuo bado, šalčio bei ligų. Nusilpusius ir jokiam darbui netinkančius belaisvius vokiečiai šaudė. Vietinių geležinkelininkų apskaičiavimu į Alytuje buvusią didelę belaisvių stovyklą vokiečiai suvežė apie 45 000 sovietinių belaisvių, iš kurių gyvų liko tik apie 5000. Nemenčinės apylinkėje buvo išžudyta apie 25 000 iš Bezdonių stovyklos atvežtų belaisvių. Įsteigę belaisvių stovyklą Naujojoj Vilnioj, vokiečiai iš karto atrėžė ir žemės plotą jų kapams, kuriais tasai plotas netrukus su kaupu buvo užpildytas. Kaune ir jo apylinkėse buvo keletas sovietinių belaisvių stovyklų. Ypač didelę stovyklą vokiečiai įrengė IV forte, esančiame tarp Mickevičiaus slėnio ir Petrašiūnų. Po karo IV forte surasti 67 masiniai kapai, kuriuose buvo palaidota apie 35 000 toje stovykloje sunaikintų belaisvių. Tokių stovyklų įvairiose Lietuvos vietovėse buvo ir daugiau, todėl iš viso Lietuvoje sunaikinta labai daug belaisvių.

Be karo belaisvių naciai į Lietuvą dar vežė slaviškųjų sričių civilius gyventojus. 1943 m. Alytaus kareivinėse vokiečiai įsteigė koncentracijos stovyklą. Į ją pirmiausia gabeno komunistus arba simpatizuojančius komunizmui: sovietinius pareigūnus ar šiaip kuo nors okupantui nusikaltusius arba įtartinus asmenis iš Oriolo, Pskovo, Smolensko bei kitų tos srities vietovių.

Okupantas naikina lietuvius

Naciai iš esmės buvo numatę lietuvių tautą sunaikinti, tačiau geresniąją tautos dalį, kuri laikyta esanti švarios rasės, planuota suvokietinti. Lietuvių inteligentija turėjo būti iškelta tolyn į Rytus. Likusieji turėjo būti panaudoti kaip darbo jėga vietoje, daugiausia kolonistų ūkiuose ir dvaruose.

Jau pirmosiomis karo dienomis naciai ėmė naikinti tikrus ar tariamus komunistus bei sovietų kolaborantus, kurių Lietuvoje okupantai išžudė gana daug.

Prieš karo pradžią antisovietiniam pogrindžiui paskelbta instrukcija, jog prasidėjus karui komunistinių organizacijų nariai, sovietinių įstaigų pareigūnai bei raudonųjų aktyvistai turi būti izoliuoti. Tad įsiliepsnojus Birželio sukilimui, beveik visur, kur tik veikė didesni lietuvių sukilėlių būriai, tokių asmenų ir buvo sulaikyta. Pirmosiomis karo dienomis, ypač tose vietovėse, kurias vokiečiai labai greit užėmė, lietuviai sukilėliai ėmėsi preventyvinių priemonių: siekta komunistams bei jų pakalikams užkirsti

kelią teikti krinkantiems sovietams pagalbą, vykdyti sabotažo aktus, naikinti viešuosius įrengimus bei privatų turtą, terorizuoti gyventojus ir imtis kitų panašių veiksmų. Šios priemonės pasirodė besančios reikalingos: daugelyje vietų fanatiški komjaunuoliai ir kiti raudonieji aktyvistai raudonarmiečiams nurodinėjo, kur yra lietuviai sukilėliai, kurie vietos gyventojai nusiteikę prieš sovietus. Bėgdami kolaborantai padeginėjo miestelius ir sodybas, kartu su enkavėdistais žudė kalinius ir net – pasitraukiančių sovietų apginkluoti – kai kur bandė su ginklu sutikti artėjančius vokiečius. Sovietų didvyre laikomą panevėžiškę M. Margytę ir komjaunuolį Jonušą vokiečiai nušovė, nes su sovietų jiems duotais ginklais aktyvistai švaistėsi po Panevėžį ir tų ginklų nenumetė, o sulindo į rugius. Vokiečiai pamatę, kad komjaunuoliai ginkluoti, iš karto juos nušovė. Sukilėliai, siekdami visų šių dalykų išvengti, nemažai tokių asmenų sulaikė, tačiau nemanyta, kad visi sulaikytieji yra nusikaltėliai ir turi būti nubausti. Kas kaltas, kas ne, turėjo būti išaiškinta vėliau ir nusikaltusieji patraukti atsakomybėn, o jokių nusikaltimų neįvykdę – paleisti. Ir ne vienoj vietoj taip ir buvo padaryta. Pavyzdžiui, Raseiniuose iš pradžių sulaikyta tiek daug žmonių, kad areštinėje nepakako vietos jiems uždaryti. Tačiau netrukus juos beveik visus paleido ir paliko tik keliolika pagarsėjusių savo nusikalstama veikla raudonųjų aktyvistų. Ir patys sulaikytieji, kurių didelė dalis manė esą niekuo nenusikaltę, savo areštą laikė nemaloniu, bet tokiomis aplinkybėmis suprantamu incidentu. Valdant sovietams daugelis vykdė kokias nors pareigas ar kokios nors organizacijos nariu tapo dažnai net prieš savo norą. Atsisakęs pasiūlytų pareigų, stoti į komjaunimą, Moprą ar kitą komunistinę organizaciją galėjai sulaukti rimto pavojaus, nes sovietai tokius per daug nesvarstydami grūdo į kalėjimą, laikydami liaudies priešais. Tad dauguma suimtųjų manė lengvai paaiškinsią, kaip jie į vienokią ar kitokią raudonųjų veiklą buvo įtraukti. Kitiems kartais šis suėmimas, sėdėjimas kalėjime teatrodė kaip kone juokingas nuotykis. Panevėžyje "Maisto" fabrike suimtos komjaunuolės buvo varomos į kalėjimą. Šaligatvyje stovinčių pažįstamų paklaustos, kur jos einančios, juokaudamos atsakiusios: "Nešame į kalėjimą Stalino saulę!" Tačiau lietuvių ketinimų nubausti tik iš tikro nusikaltusius, o kitus, viską išsiaiškinus paleisti, vokiečiai nepaisė.

Lietuvos nepriklausomybės ir sudarytosios Laikinosios Lietuvos vyriausybės nepripažindami, vokiečiai iš karto į savo rankas perėmė taip pat ir nemažą skaičių sulaikytųjų asmenų. Naciai tokius asmenis traktavo jau kitaip nei lietuviai. Hitlerio įsakymu tokie asmenys naikintini be tyrinėjimo, ar jie iš tikro buvo nusikaltę, ar ne. Naciai laikė, jog neleistina užfrontėje palikti nesunaikintų kokių nors įtartinų elementų. Taigi ne tik sovietams valdant ar karui prasidėjus įvykdžiusieji nusikaltimus, bet ir visiškai nekalti asmenys, dažnai net komunizmo priešai, kurie į kokią nors raudonųjų akciją buvo įtraukti prieš savo norą, atsidūrė sunaikinti pasmerktųjų sąraše.

Kiek iš tikro tokių lietuvių vokiečiai sunaikino, nėra žinoma. Kol vokiečiai viską ėmė tvarkyti patys, iš vietinių daboklių bei areštinių dalis sulaikytųjų, kaip jau minėta, buvo paleisti. Tačiau nemaža dar tebebuvo ir areštuotų. Šitie žmonės beveik visur iš valsčių ir bažnytkaimių areštinių buvo perkelti į apskričių ar šiaip didesnių miestų kalėjimus, iš kurių daugelis jau nebegrįžo. Dažniausiai juos naikino kartu su žydais. Vežant šaudyti žydus, iš vietos kalėjimo išvesdavo ir didesnį ar mažesnį skaičių kalinamųjų už tikrą ar tariamą kolaboravimą su sovietais. Gana daug tokių įtariamųjų sunaikinta Vilniuje, IX Kauno forte, Šiauliuose, Panevėžy ir kitur. Manoma, kad Šiaulių kalėjime kalinta apie 800 tokių kalinių, iš kurių apie 400 buvo sušaudyti. Panevėžyje daug areštuotųjų sušaudyta kartu su žydais Žaliojoje girioje. Tuos kalinius, kurių nužudymo vieta buvo žinoma, artimieji vėliau išsikasė. Tačiau dažniausiai sušaudytuosius pakasdavo kartu su žydais, todėl buvo neįmanoma jų perlaidoti kur nors į kapines. 3-4 kilometrai nuo Panevėžio, Savitiškio dvaro miškelyje, taip pat gerokai buvo sušaudyta tokių asmenų, daugiausia komjaunuolių. Kai kuriuos artimieji išsikasė, bet dar apie 200 liko neiškastų. Ypač daug įtartųjų asmenų sunaikinta Alytaus, Žarasų bei kai kuriose kitose apskrityse. Kas iš nužudytųjų buvo prasikaltęs, o kas žuvo be jokios kaltės, nežinoma, nes šie žmonės naikinti be teismo. Aišku, kad nužudyta daug visiškai nekaltų lietuvių. Didžiausieji nusikaltėliai, kurie kartu su enkavėdistais medžiojo pasmerktuosius ištremti, kvietėsi raudonarmiečius ir jiems nurodinėjo, kur telkiasi lietuviai sukilėliai, dalyvavo kalinius kankinant bei žudant, ginklu priešinosi vokiečiams, terorizavo gyventojus bei padeginėjo namus ir vykdė kitas panašias piktadarybes, – pabėgo arba buvo lietuvių sukilėlių nukauti. Kiti įtarus sulaikyti išaiškinimui. Kitą kas nors įskundė vien norėdamas atkeršyti, bet naciams užteko, kad žmogų įdavė. Ar tas skundas pagrįstas, naciams nerūpėjo – skundžiamas asmuo yra jau įtartinas, o tokį reikia naikinti. Vos frontas nuslinko, Južintų valsčiaus, Dauliūnų kaimo gyventoją A. Bernotą kažkas įskundė vokiečiams, kad esąs komunistas. Vietinis klebonas vokiečius patikino, kad Bernotas nėra komunistas ir nieko pikto nepadarė, tačiau okupantai kunigo neklausė ir suimtąjį sušaudė. Panevėžyje alaus daryklos vežiką A. Šlekį sušaudė kartu su žydais, nes jis mat buvo paskirtas rinkti Moprui pinigus. Panevėžio darbininkai Radzevičius ir Kriptavičius sušaudyti vien todėl, kad buvo paskirti profesinių sąjungų pareigūnais. Liaudininkų veikėjas P. Gluodas ne tik kad jokių pareigų sovietmečiu nėjo, bet net nuo okupanto siūlyto aukšto posto atsisakė. Tačiau kažkas jį įskundė Gestapui, kad esąs komunistas, ir netoli Šakių naciai jį sušaudė. Čia suminėti tik keli pavyzdžiai.

Antroji lietuvių grupė, kurią naciai nedelsdami ėmė naikinti, buvo iš Mažosios Lietuvos kilę bei gyvenę ir veikę Klaipėdos krašte. Minėtus asmenis, kaip ir kitus lietuvius, kurių negalėjo apkaltinti, kad jie esą komunistai ar sovietų kolaborantai, reikėjo naikinti dažniausiai kitaip, nei buvo

žudomi tikri ar tariami raudonųjų kolaborantai. Vienas kitas okupanto pareigūnas lietuviams pasakojo, kad atvykstantieji į Lietuvą gestapininkai atsivežę ilgą asmenų sąrašą, kuriuos naciai buvo numatę dar pačiame karo sūkuryje sunaikinti. Tačiau iš Lietuvos kilusieji ir gerai pažinojusieji Lietuvą bei lietuvius vokiečiai juos perkalbėjo, kad to nedarytų, nes tokių populiarių asmenų, kaip M. Jankaus, Vydūno, prof. V. Krėvės-Mickevičiaus, vyskupų bei kitų aukštų dvasininkijos atstovų išžudymas nepadėsiąs vokiečių reikalams, o tik pakenksiąs. Taigi šie lietuviai turėjo būti naikinami kalėjimuose, koncentracijos stovyklose, o sušaudymo naciai griebdavosi rečiau, nors visiškai šio būdo neatsisakė.

Iš tikro šis lietuvių, kilusių iš Mažosios Lietuvos, naikinimas buvo ne koks naujas dalykas, o jų persekiojimo, prasidėjusio dar nacių įsigalėjimo laikais, tęsinys. Neliečiant jau nuo seno Mažojoj Lietuvoj persekiotų lietuvių bei lietuvybės, primintini 1941 m. prieškario įvykiai. Sovietams okupavus Lietuvą ir Pabaltijo vokiečiams repatrijuojant, gana daug lietuvių, norėdami išsigelbėti iš sovietinio teroro, pareiškė norą išvykti. Lietuvoj, be Klaipėdos krašto, gyveno per trisdešimt tūkstančių vokiečių, iš kurių apie dvidešimt tūkstančių repatrijavo. Su jais išvyko per trisdešimt tūkstančių lietuvių, kurie sudarė kone 65% visų repatrijantų. Su šiais repatrijantais išsikėlė ir Mažosios Lietuvos lietuvių. Repatriacinė komisija šiuos lietuvius patikino, kad už ankstyvesnę savo lietuviškąją veiklą Klaipėdos krašte ar kur kitur Mažojoj Lietuvoj jie nebūsią persekiojami. Tačiau vos šie lietuviai atsidūrė Vokietijoje, juos imta persekioti. Buvęs Klaipėdos direktorijos pirmininkas M. Reižgys buvo suimtas, kalintas Klaipėdos ir Karaliaučiaus kalėjimuose, išvežtas į Orienburgo, o vėliau į Mauthauseno koncentracijos stovyklą ir ten 1942 m. nukankintas. E. Simaitis, taip pat buvęs direktorijos pirmininkas, nukankintas 1942 m. Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje. Mokytojas J. Purvinas 1942 m. nukankintas Soldau. Buvęs policijos direktorius J. Toleikis 1942 m. nukankintas Sachsenhausene. Buvęs direktorijos pirmininkas E. Simonaitis 1941–1945 m. kalintas Mauthauseno ir Dachau koncentracijos stovyklose. Žinomą spaustuvininką bei knygų leidėją A. Puskepalaitį po repatriacijos dar sykį suėmė, tardė bei įkalino. Vienintelė jų visų kaltė, kad buvo lietuviai patriotai ir dalyvavo lietuviškoje veikloje. 1941–1945 m. koncentracijos stovyklose, kalėjimuose žuvo bei buvo sušaudyti šie Mažosios Lietuvos lietuviai: amatininkas Buntinas, menininkas V. Bertaitis, buvęs Klaipėdos gubernatūros referentas, Lietuvos kariuomenės savanoris, kpt. A. Gailius, tarnautojas J. Gvildys, buvęs direktorijos narys A. Jonušaitis, Biblijos tyrinėtojas V. Kairys, sakytojas Kopūstas, Biblijos tyrinėtojas M. Lenartas, Klaipėdos seimelio stenografas M. Molinis, ūkininkas Puodžius, teismo tarnautojas M. Pričmanas, 1918 m. deklaracijos, kad Mažoji Lietuva turi būti sujungta su visa Lietuva, signataras ir darbininkų atstovas K. Paura, buvęs Lietuvos konsulo Karaliaučiuje sekretorius O. Paleikaitis, prekybi-

ninkas A. Simonaitis, darbininkas A. Šlapaitis, tarnautojas V. Šapalas, mokytojas F. Trumpa, jūrininkas E. Vaičiulaitis bei tarnautojas J.P. Zubaitis. Prie šių aukų tenka pridėti ypač žiauriai Vilniuje iššudytą tilžiškio, lietuvių veikėjo ir spaustuvininko E. Jagomasto šeimą. 1941 m. vokiečiams okupavus Lietuvą, naciai privertė Jagomastą su šeima išsikelti į Lietuvą. Norėdami galų gale Mažojoj Lietuvoj lietuvybę užgniaužti, naciai smurtu iš jos varė kiekvieną sąmoningą lietuvį. Tačiau 1941 m. okupavę Lietuvą, naciai E.Jagomastą bei visus jo šeimos narius apkaltino tariamu dezertyravimu ir tų pat metų rugpjūčio 23 d. suėmė ir sušaudė: E.Jagomastą, jo žmoną, sūnus Dovą ir Jurgį, dukterį Oną ir jos vyrą E. Vilmantą-Meklenburgerį. Po karo Lietuvoje buvo rastas šis raštas apie Jagomasto šeimos iššudymą:

Vyriausiasis saugumo policijos ir SD vadas
Vilniaus štabas
Operatyvinis būrys 3/A. Registr. Nr. 16/41
Vilnius, 1941 m, rugpjūčio 30 d.
Per kurjerį

Slaptas valstybinės svarbos dokumentas

Slaptajai valstybės policijai
Valstybės policijos skyriui,
asmeniškai ponui vadui arba jo pavaduotojui Tilžėje
Per operatyvinį būrį 3/A asmeniškai SS Standartenfuehrer Jegeriui Kaune

Sutuoktinių Emilio ir Onos Meklenburgerių reikalu

Pagrindas: 1941 m. liepos 24 d. raštas, II skyrius, D poskyris, 3a. Sl.

Su sutuoktiniais Meklenburgeriais pasielgta taip, kaip buvo pasiūlyta priešpaskutinėje aukščiau minėto rašto pastraipoje.

Taip pat pasielgta ir su seniu Jagomastu, jo žmona bei abiem čia gyvenusiais jų sūnumis.

Reicho interesai reikalauja šiuo atveju imtis griežčiausių priemonių. Todėl siūlau padaryti nekenksmingais, pasiunčiant į koncentracijos stovyklą, ir Tilžėje gyvenančius abiejų šeimų artimiausius gimines bei Drezdene-Lošvice šiuo metu esantį sūnų Emilį Jagomastą, gimusį 1910 m. rugpjūčio 4 d.

Pranešime Vyriausiajai reicho saugumo valdybai, kaip čionykščio operatyvinio būrio tyrimų rezultatą, prašau paaiškinti, kad čia suimtieji asmenys, matyt, priklausė lietuvių aktyvistų grupei, kuri visuomet veikė ir veiks "laisvos ir nepriklausomos Lietuvos naudai", o be to, mano pasieksianti savo tikslus, tik kovodama prieš reichą.

Įgaliojus (Parašas neįskaitomas).
(Cit. MŽL, 147 p.).

Taigi naciai naikino ne tik tuos, kuriuos laikė Reicho priešais, bet ir jų gimines, kurie kitur gyveno ir galėjo būti kitokių pažiūrų.

Be nacių koncentracijos stovyklose bei kalėjimuose laikomų asmenų dar buvo suimta ir nemaža kitų, kuriems pavyko ten sulaukti nacių Reicho žlugimo ir išeiti iš jų gyviems. Žinoma, kad karo pabaigoje išsilaisvino arba kiek anksčiau iš koncentracijos stovyklų bei kalėjimų buvo paleisti šie Mažosios Lietuvos lietuviai: amatininkas M. Bruzdei-

linas, prekybininkė O. Blyžytė-Albrechtienė, žurnalistas ir visuomenės veikėjas J. Grigolaitis, mokytojas V. Gailius, O. Hofmanas, tarnautojas Jokubaitis, tarnautojas H. Kupčius, Biblijos tyrinėtojas Kalniškis, amatininkas Maurušaitis, ūkininkas ir visuomenės veikėjas V. Mačiulaitis, ūkininkas Meirūnas, pirklys B. Parulis, pašto tarnautojas Peldžius, Repšys, Skėrys, tarnautojas H.J. Spingys, mokytojas ir visuomenės veikėjas M. Šlaža, Biblijos tyrinėtojas V. Tumoza, ūkininkas M. Valdžius, pirklys Vindžius, amatininkas A. Voska, ūkininkas ir buv. seimelio atstovas H. Vitėšus bei ūkininkas H. Žemaitaitis. Šis sąrašas, žinoma, nėra išsamus, nes nebuvo sąlygų surinkti visų žinių apie nacių sunaikintuosius bei kalintus. Pagaliau su kitais buvo kaip nors kitaip pasielgta. Pavyzdžiui, buvęs Šilutės lietuvių gimnazijos steigėjas ir direktorius bei Klaipėdos gubernatūros švietimo reikalų patarėjas A. Klemas 1941–1945 m. buvo ištremtas į Brandenburgą.

Naciai ėmėsi ir iš kitų Lietuvos vietovių kilusių lietuvių, gyvenusių ir veikusių Klaipėdos krašte ar aktyviau bepriešinusių vokiečių kėslams. Pirmasis dar prieš 1941 m. karo pradžią už minėtą savo veiklą nukentėjo V. Sidzikauskas, bylos su Vokietija dėl Klaipėdos Tarptautiniame teisingumo tribunole Haagoje Lietuvos advokatas, Prekybos instituto Klaipėdoje dėstytojas ir vienas iš Lietuvos Vakarų Sąjungos kūrėjų. 1941 m. vasario 27 d. iš sovietų okupuotos Lietuvos per sieną pabėgęs į Vokietiją V.Sidzikauskas neatsidūrė Berlyne, kur buvo susitelkęs jau nemažas būrys nuo sovietinio teroro pabėgusių lietuvių, bet Eitkūnų Gestapo buvo nugabentas tiesiai į Soldau koncentracijos stovyklą. O iš čia 1941 m. gruodžio 14 d. jį perkėlė į Auschwitzo koncentracijos stovyklą, pagarsėjusią masiniu suimtųjų naikinimu. Tik dėl savo diplomatinio apsukrumo ir senų pažinčių Vokietijoje 1942 m. lapkričio mėnesį jam pavyko nušalus rankas ir persirgus šiltine iš koncentracijos stovyklos ištrūkti.

Užėmę Kauną, naciai iš karto ėmė persekioti buvusį Klaipėdos "Maisto" fabriko direktorių, o vėliau Lietuvos Baltijos Lloydo įgaliotinį ir Baltijos transporto bendrovės tarybos pirmininką plk. V. Grudzinską. Laikinoji Lietuvos vyriausybė plk. V.Grudzinską paskyrė maisto tiekimo valdytoju. Nors naciai Laikinosios Lietuvos vyriausybės nepripažino, santykių su ja nepalaikė, tačiau netrukus iš jų buvo gautas raštas, kad Grudzinskas esąs vokiečių priešas ir todėl jam negali būti suteiktos jokios pareigos. V.Grudzinskas gavo savo pareigų atsisakyti ir slapstytis, tačiau vis tiek arešto ir tardymų neišvengė. Deja, vien tik plk. V.Grudzinsko persekiojimu naciai nepasitenkino. Ankstesnysis Klaipėdos karo komendantas plk. R.Liormanas buvo suimtas, uždarytas į kalėjimą ir ten laikomas tol, kol fronte žuvo į vokiečių kariuomenę paimtas jo sūnus. Neumano–Sasso bylos prokuroras D. Monstavičius netrukus taip pat buvo suimtas ir atsidūrė Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje.

GYVENTOJŲ APRŪPINIMAS

Vokiečių karinė valdžia Lietuvoje pirmiausia turėjo siekti bent minimaliai aprūpinti krašto gyventojus. Naciams rūpėjo ne Lietuvos gyventojų gerovė – šitaip juos elgtis vertė jų pačių reikalai. Visų pirma reikėjo užtikrinti, kad į rytus nuo Lietuvos kovojančios vokiečių armijos užnugaryje dėl sunkių gyvenimo sąlygų nekiltų epidemijos, nesugriūtų ūkis, neprasidėtų riaušės ir t.t. Be to, naciai iš okupuoto krašto troško gauti kuo daugiau įvairių gaminių, darbo jėgos ginkluotų pajėgų reikalams bei Reichui ir, žinoma, karių pačiam frontui, nors toks noras vokiečiams kilo tik vėliau, jų divizijoms ėmus tirpti Rytuose. Kol tie sunkumai dar nebuvo iki galo išryškėję, vokiečiai tarėsi su bolševikais vieni susidorosią, todėl nekreipė dėmesio, kai karo pradžioje buvusios sovietų okupacijoje tautos norėjo su ginklu kovoti prieš raudonuosius.

Mityba

Okupavę Lietuvą, vokiečiai pirmiausia atkreipė dėmesį į mitybos problemą. Kadangi Vokietijoje maistas jau prieš karą buvo imtas normuoti, tai šio metodo mitybos reikalams tvarkyti vokiečiai griebėsi ir jų užimtuose kraštuose, okupacijos pradžioje įvesdami maisto korteles. Lietuvoje pirmą potvarkį dėl mitybos, cituotą jau kalbant apie karinės vokiečių valdžios laikotarpį, karo lauko komendantas paskelbė 1941 m. liepos 7 d. Šiuo įsaku naciai uždraudė maistą bei kitas normuojamas prekes be kortelių pirkti bei pardavinėti. Pasirodžius šiam potvarkiui ir buvo imtasi žygių gyventojams maistą skirstyti numatyta tvarka. Kadangi iš anksto nesiruošta tokiai tvarkai, tai iš pradžių šis darbas ne kažin kaip sekėsi.

Vėliau, civilinei vokiečių valdžiai ėmus valdyti kraštą, generalinis komisaras 1941 m. lapkričio 10 d. išleido potvarkį dėl šių reikalų, kuriuo nurodė, jog "tikslingo aprūpinimo ir lygaus maisto gaminių paskirstymo sumetimais įvedamos maisto kortelės" ir nustatė smulkesnę jų naudojimo tvarką. Iš tikro kortelės buvo svarbesnės miesto gyventojams nei kaimo žmonėms. Visi gyventojai buvo suskirstyti į dvi grupes: vienus aprūpino viešosios įstaigos, kiti privalėjo apsirūpinti patys. Antrosios grupės žmonės gavo korteles tik tokioms prekėms, kurių patys negamino: cukrui, druskai, kavai, actui ir kai kurioms kitoms. Šiai grupei buvo priskirti: 1) žemės ūkio įmonių šeimininkai, 2) visi jų ūkio nariai (ir pagalbinis personalas), 3) turintieji teisę gauti išlaikymą ar atlyginimą natūra, ypač gaunantieji išimtinę ir darbininkai.

Kad kortelių sistema galėtų funkcionuoti, reikėjo tam tikros tvar-

kos. Pirmasis tos tvarkos dėsnis skelbė, kad ūkininkai savo produktus valdžios nustatytomis kainomis parduotų tiktai josios nurodytiems supirkinėtojams, kuriais Lietuvoje buvo paskirti "Pienocentras", "Lietūkis", "Maistas", "Sodyba", "Valgis" ir dar viena kita didžioji bendrovė ar šiaip stambus vartotojas. Produktus ir parduoti, ir pirkti kitiems uždrausta. Tačiau minėtos bendrovės supirktais produktais savo nuožiūra disponuoti neturėjo teisės. Normuojamų prekių gamybą, perdirbimą, sukrovimą į sandėlius, paskirstymą bei vartojimą tvarkė Reicho komisaras. Šiam uždaviniui atlikti Lietuvos generalinei sričiai buvo įsteigta Tiekimo ir paskirstymo įstaiga. Vienas šios įstaigos padalinys buvo Maitinimo valdyba, kuri rūpinosi maisto tiekimu bei paskirstymu. Šios valdybos viešojo maitinimo skyriaus viršininkas R. Janulis, spaudoje aiškindamas, kodėl reikalingas maisto produktų normavimas, jos darbą taip aptarė: *"Maitinimo Valdyba leistų maisto normų ribose pateikia p. Generaliniam Komisarui maisto produktų paskirstymo planus ir iškelia įvairius sumanymus, kad, nežiūrint visų transporto sunkumų, p. Generalinio Komisaro leistieji maisto produktų kontingentai pasiektų tolimiausius Lietuvos kampus, kad nustatytos gyventojams maisto normos būtų teisingai paskirstytos, tikrina Maitinimo ir Ūkio įstaigų bei skyrių atskaitomybę, tiria įvairius nusiskundimus dėl maisto produktų tiekimo bei paskirstymo ir kt." (ĮL, 1942 – 64/225).* Prie apygardų komisarų buvo maitinimo ir ūkio įstaigos, kurios turėjo savo skyrius miestuose bei apskrityse, o šių padaliniai buvo paskirstymo punktai miestuose ir valsčiuose, kurie išdavinėjo maisto korteles ir leidimus pramoninėms prekėms pirkti.

Koks maisto kiekis ir kokia tvarka pagal maisto korteles gyventojams buvo duodamas, galima matyti iš šio skelbimo "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 50(211):

Tiekimo ir Paskirstymo Įstaigos Lietuvos Generalinei Sričiai Maitinimo Valdybos skelbimas Nr. 34

I. Pagal Lietuvos Generalinės Srities gyventojams padalytas vienodas maisto korteles miestui nuo 1942 m. kovo 2 d. iki 29 d. imtinai bus duodamos šios savaitinės maisto normos: 1. duonos – 1750 gr., 2. mėsos – 300 gr., 3. sviesto – 150 gr., 4. miltų kvietinių pagal atkarpą miltams – 200 gr. (arba pirkėjui pageidaujant duonos 300 gr.), 5. miltų kvietinių, pagal dvi atkarpas raidės "A" – 50 gr. (arba pirkėjui pageidaujant du pyragaičiai), 6. kruopų – 100 gr., 7. cukraus – 100 gr., 8. druskos – 50 gr.

II. Tose vietose, kur nėra kepyklų, galima vietoje nustatytos pagal maisto pirkimo korteles vienam asmeniui savaitinės (duonos) normos 1750 gr. duoti 1300 gr. ruginių miltų, už kuriuos iškerpamos atitinkamos atkarpos duonai.

III. Atkarpos mėsai, sviestui, miltams, cukrui ir druskai Nr. Nr. 5M, "A" raidės Nr.Nr. 1M ir 2M ir duonai Nr.Nr. 29M–35M galioja nuo 1942 m. kovo 2 d. iki 15 d. imtinai. Atkarpos mėsai, sviestui, miltams, kruopoms, cukrui ir druskai Nr.Nr. 6M, raidės "A" Nr.Nr. 3M ir 4M ir duonai Nr.Nr. 36M–42M galioja nuo 1942 m. kovo mėn. 9 d. iki 22 d. imtinai. Atkarpos mėsai, sviestui, miltams, kruopoms, cukrui ir druskai Nr.Nr. 7M, raidės "A" Nr.Nr. 5M ir 6M ir duonai Nr.Nr. 43M–

49M galioja nuo 1942 m. kovo mėn. 16 d. iki 29 d. imtinai. Atkarpos mėsai, sviestui, miltams, kruopoms, cukrui ir druskai Nr.Nr. 8M, raidės "A" Nr.Nr. 7M ir 8M ir duonai Nr.Nr. 50M–56M galioja nuo 1942 m. kovo mėn. 23 d. iki balandžio 5 d. imtinai. Atkarpos sviestui Nr.Nr. 1M–4M negalioja.

IV. Iš surinktų kortelių atkarpų ir maisto produktams pirkti leidimų prekybininkai turi atsiskaityti maitinimo ir ūkio skyriuose ne vėliau, kaip per 6 dienas, atkarpų galiojimo terminui pasibaigus.

Kaunas, 1942 m. vasario m. 25 d.

Tiekimo ir Paskirstymo Įstaigos Lietuvos Generalinei Sričiai Maitinimo Valdyba

Iš cituoto skelbimo matyti, jog okupantas ne tik nustatė, kiek Lietuvos miesto gyventojas maisto gali gauti, bet ir kokią jo dalį kada įsigyti. Pastarasis nurodymas sugalvotas todėl, kad perkant didesniais kiekiais, ne visiems norintiems nusipirkti esamo produktų kiekio būtų pakakę. Iš tikro net ir tokiais mažais kiekiais teleidžiant pirkti, labai dažnai pirkėjas gaudavo eiti namo negavęs norimos prekės, nes turėti ištekliai būdavo parduoti anksčiau negu ateidavo eilė.

Pastebėtina, jog ne kiekvieną maitinimo periodą visų cituotam skelbime minėtų maisto produktų buvo parduodama. Jei sandėliuose kurių produktų pristigdavo – ateinančio periodo maitinimo kortelėj jų nebūdavo skirta. Taip 1942 m. savaitei nuo kovo 30 d. iki balandžio 5 d. sviesto nebuvo numatyta. Kartais vieno produkto trūkstant, jis buvo pakeičiamas kitu. Dėl sviesto paskirstymo 1942 m. kovo mėnesį buvo paskelbta: "*...laikotarpiui nuo 1942 m. kovo 9 d. iki 29 įskaitytinai dėl nepakankamo sviesto kiekio pagal atitinkamas atkarpas sviestui bus duodama riebalų – taukų, lašinių, sviesto arba aliejaus 150 g. Kas iš paminėtų prekių bus duodama kiekvieną savaitę, nustato atitinkamos maitinimo ir ūkio įstaigos pagal Maitinimo Valdybos nurodymus*". Tačiau ne kartą ir numatyto produkto nebuvo pateikiama. Tik ką cituotas potvarkis apie sviesto pakeitimą kitos rūšies riebalais atšauktas tokiu skelbimu: "*Dalinai pakeičiant Tiekimo ir Paskirstymo Įstaigos Lietuvos Generalinei Sričiai Maitinimo Valdybos Skelbimus Nr. 34 ir 35 laikotarpiui nuo 1942 m. kovo mėn. 16 iki 28 d. imtinai, dėl nepakankamo tiekimo, riebalų (taukų, lašinių, sviesto ar aliejaus) nebus duodama. Atkarpos "sviestui" Nr. 7 ir 8 negalioja*". Labai dažnai ir be jokių panašių pranešimų, kad tam tikro produkto nebus duodama, vieno ar kito kortelėje numatyto dalyko vartotojas negaudavo todėl, kad parduotuvėje prekės nebūdavo tol, kol kortelė nustodavo galiojusi. Kiekvienos savaitės talonai galiojo dvi savaites. Pasibaigus šiam terminui už šiuos talonus nieko negalima buvo nusipirkti. Niekam nerūpėjo, jog vartotojas produktų nenusipirko todėl, kad jų tuo laiku parduotuvėse nebuvo. Todėl vos tik tokio su pertrūkiais tiekiamo produkto parduotuvėse pasirodydavo, jas apguldavo pirkėjai. Mėginant išvengti tokios pirkėjų spūsties, spaudoje buvo dedami net tokie skelbimai:

Dėl sviesto pardavinėjimo Pienocentro parduotuvėse Kaune

Pienocentras praneša, kad nuo š.m. birželio mėn. 1 d. savo parduotuvėse Kaune vėl pradėjo pardavinėti sviestą gyventojams pagal korteles. Tikslu išvengti eilių bei spūsties Pienocentras pageidauja, kad jo parduotuvėse sviestą pirmoj eilėj pirktų tie, kurie savo šeimos nariams Pienocentro parduotuvėse gauna pieną ar varškę. Sviestas bus pardavinėjamas visą savaitę ir todėl nėra reikalo veržtis sviestą atsiimti pirmomis savaitės dienomis.

(ĮL, 1942 – 128/289).

Ūkininkai raginti miestus aprūpinti maistu. 1942 m. kovo mėnesį spaudoje pasirodė šis paakinimas:

Ūkininkai, aprūpinkite miestą!

Kaip Pienocentras ir Maistas pranešė, nuo š.m. kovo 16 d. iki kovo 30 d. sviesto ir riebalų išdavimas gyventojams sustabdomas. Šios nepaprastai skaudžios priemonės imtasi todėl, kad yra visiškai išsekę ligšioliniai ištekliai. Yra žinoma, kad ūkininkams tenka kovoti su dideliais sunkumais ir kad, visų pirma, maisto produktų transportas į miestą dabartinėmis sąlygomis ne visada yra lengvas. Bet sunkumai yra tam, kad jie būtų nugalėti. Bet kuriuo atveju jie neturi vesti į pasyvumą. Bet kuriomis aplinkybėmis miesto aprūpinimo padėtis turi būti užtikrinta. Negalima nepažymėti, kad tokia kieta priemonė, kaip laikinis sustabdymas sviesto ir riebalų išdavimo, yra kilusi dėl nepakankamo ūkininkų aktyvumo. Ūkininkas šioje kovoje, kuri radikaliu kietumu vedama su bolševizmu, ir pats turi daryti viską, kas tik galima, kad padėtų savo broliams ir seserims mieste. Bet kuriuo atveju jis neturi pasiduoti neatsakingumui, nes nepakanka galvoti tik apie savo gerą, o ne apie savo artimą. Turi būti įsakmiai nurodyta, kad nepaisoma jokios moralės, jei ūkininkas spekuliantams, lupikautojams ir kitiems tamsiems elementams beprotiškomis kainomis iššvaisto tokius maisto dalykus, kurie taip būtinai reikalingi miesto maitinimui. Daugelis ūkininkų atlieka savo pareigą. Bet jų tarpe dar yra daug tokių, kurie nepaiso laiko reikalavimų ir išeina už bendruomenės, kuri visomis savo jėgomis kovoja su bolševizmu, ribų. Todėl tapusi būtinai reikalinga skaudi priemonė yra rimtas įspėjimas, kuris negali būti praleistas pro ausis. Nebus pakenčiama, kad vieni turėtų viską, kai kiti turi atsižadėti. Yra priemonių ir kelių neprotingus ir tuos, kurie brutaliai nepaiso savo artimo, atvesti į protą. Bet kuriuo atveju ilgiau nebus pakenčiama, kad nenuilstamos vokiečių įstaigų ir lietuvių administracijos pastangos būtų sabotuojamos nesąžiningo ūkininkų elemento. Kas gali sabotuoti savo brolių ir seserų maitinimo padėtį, atsiduria bolševizmo pusėje. Vadinasi, jis gali laukti, kad su juo lygiai taip pat ir bus elgiamasi. Ir jis gali būti tikras, kad ateityje jam nepermaldaujamai ir be atodairos bus taikomas visas įstatymo kietumas. Tapusi būtinai reikalinga priemonė, galų gale, yra ne kas kita, kaip miesto gyventojų kaltinimas nejaučiantiems atsakingumo ūkininkams. Ji yra paskutinis kreipimasis į ūkininko protą ir nuovoką. Reikia vienas antram padėti. Kraujas, kuris išliejamas fronte kovoje su bolševizmu, reikalauja, kad kiekvienas dėtų visas pastangas. Tai visiškai turi suprasti ir ūkininkas. Turint galvoje tuos didelius sprendimus, kurie yra laukiami ir kurie baigsis galutiniu bolševizmo sunaikinimu, ir ūkininkas turi įsisąmoninti savo dideles pareigas šiose milžiniškose grumtynėse. Geriausiai jis šias pareigas atliks, jei jis atliks savo statymus, galvos apie savo seseris ir brolius mieste ir gabens jiems tai, kas jiems būtinai reikalinga kasdieniniam maistui.

(ĮL, 1942–62/223).

Be minėtų savaitinių maisto produktų normų atskirais skelbimais gyventojams skirstyti ir tam tikri kiekiai kitų maisto prekių. 1942 m. kovo mėnesiui miesto gyventojams skirta po 50 gr. kavos surogatų. Pienas skirstytas šitaip: *"I. Pagal Lietuvos Generalinės Srities gyventojams padalytas vienodas pieno korteles nuo 1942 m. kovo 30 d. iki balandžio 26 d. imtinai bus duodamos dienai šios pieno normos už kiekvieną kortelės atkarpą: baltos spalvos – iki 3/4 ltr. nenugriebto pieno, raudonos spalvos – iki 1/2 ltr. nenugriebto pieno, mėlynos spalvos – iki 1/4 ltr. nenugriebto pieno. II. Gali atsitikti, kad nustatytos normos dėl mažo pieno kiekio bus išduodamos nepilnos. Pieno normos galutinai nustatomos apygardų komisarų maitinimo ir ūkio įstaigos." (ĮL, 1942–69/230).* Kortelių spalvos rodė, kokiai vartotojų grupei pienas skirtas, nes jo ne visiems būdavo skiriama ir ne vienodą kiekį. Pieno – ypač nenugriebto – pirmiausia duodavo ligoniams, vaikams, seneliams, o suaugusiems sveikiems asmenims jo paprastai maža likdavo. Jiems kartais būdavo paskiriama nugriebto arba iš jo pagamintos varškės. Varškės pritrūkus, vietoj paskelbto jos 200 gr. davinio ne kartą buvo duodama po 2 ltr. pasukų.

Atskirais skelbimais vaikams pridėdavo dar ir kai kurių kitų produktų. 1942 m. gegužės mėnesį, pavyzdžiui, buvo paskelbta, jog vaikams tą mėnesį bus papildomai duota: iki 4 metų – 400 gr. manų kruopų, 4–6 metų – 400 gr. makaronų. Tą pat mėnesį vaikai gavo sviesto, saldainių ir marmelado: iki 6 metų – po 300 gr. sviesto, po 150 gr. saldainių, 2–6 metų vaikai – po 250 gr. marmelado. Tačiau kovo mėnesį po 400 gr. manų kruopų gavo tik vaikai jaunesni nei 2 metų amžiaus. Retsykiais kai kurių produktų pritrūkdavo ne tik sveikiems vaikams, bet ir ligoniams. 1942 m. liepos 4 d. spaudoje buvo paskelbta: *"Kauno Valstybinė Maisto Gaminių Prekyba praneša visoms Kauno miesto vaikų gydymo įstaigoms bei suinteresuotiems asmenims, kad vaikams ir kūdikiams maitinti reikiamų maisto produktų atsargos yra pasibaigusios, todėl prašoma iki atskiro pranešimo kakao, mondaminui, tapiokai, avižų dribsniams receptų neberašyti ir piliečių šiuo reikalu į K.V.M.G.P. Prekybos Skyrių nebesiųsti." (ĮL, 1942–153/314).*

Karo sąlygomis ėmė rastis net nauja kulinarija. Pasikeitus maisto sudėčiai ir kiekiui, anksčiau naudoti maisto ruošimo receptai nebetiko, todėl spaudoje pradėjo rodytis naujų. "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 50/211) V.Žukauskienė pateikė tokį savaitinį valgiaraštį:

Pirmadienis: Pietūs – morkų tyrsriubė su miežių kruopomis; keptos virtų bulvių bandelės, įdarytos su troškintais rūgščiais kopūstais; vakarienė – pakepintos, paliktos negrūstos nuo pietų bulvės su marinuotais burokėliais.

Antradienis: pietūs – raugintų kopūstų sriuba, užspirginta spirgučiais; miltiniai briedukai su grybų padažu; vakarienė – kava su marmeladu.

Trečiadienis: pietūs – bulvių sriuba; troškinti burokėliai su keptomis bulvėmis; vakarienė – miltiniai žnaibyti kleckučiai.

Ketvirtadienis: pietūs – daržovinė sriuba; kruopų košė, troškinta su mėsos gabaliukais; vakarienė – pašildyta nuo pietų likusi kruopų košė su svogūnų salotais; kava.

Penktadienis: pietūs – saldi duonos sriuba su skryliukais; virtų bulvių bandelės su svogūnų padažu; vakarienė – pašildyta nuo pietų bulvių košė su rūgščiais kopūstais, paskanintais su aliejum; kava,

Šeštadienis: pietūs – bulvių ir šviežių kopūstų sriuba; virti mėsos kukulaičiai su troškintomis morkomis ir marinuotais burokėliais; vakarienė – pašildytos troškintos morkos; arbata.

Sekmadienis: pietūs – barščiai; bulvinė boba, kepta skardoj su spirgučiais; vakarienė – pašildytos bobos likučiai; kava su juoda duona ir margeladu.

Kokios kokybės buvo to valgiaraščio patiekalai, gali parodyti šis receptas, pateiktas prie to pat valgiaraščio:

Keptos virtų bulvių bandelės, įdarytos su rūgščiais troaškintais kopūstais

Išvirti neluptų bulvių. Karštas nulupti ir labai gerai sugrūsti. Grūdant įdėti kiek druskos. Ant lentelės pabarstyti miltų, dėti sugrūstų bulvių tešlą ir kočioti vieno centimetro storio. Su stikline išspausti skritulėlius. Ant vienų skritulėlių uždėti paruoštų kopūstų, o kitais uždengti, kraštus apspaudyti, dėti ant pamiltuotos skardos ir kepti. Duodami valgyti, užpylus kokių nors riebalų. Labai tinka prie jų pomidorų, grybų padažai. Kopūstus paruošti taip: užpilti vandeniu, įdėti riebalų ir troškinti, kol pasidarys minkšti. Naudoti kiek paaušinus.

Kas neturėjo galimybės maisto ruošti namie ir maitinosi valgyklose, privalėjo, eidamas valgyti, neštis kartu ir savo maisto korteles. Valgyklos iš jų išsikirpdavo atitinkamas atkarpas ir tik tuomet klientas gaudavo valgyti. Viešuoju maitinimu daugiausia rūpinosi "Valgio" trestas, kurio valdytoju buvo K. Kleiva. Kadangi sovietai valgyklas, restoranus ir kitas viešojo maitinimo įmones nacionalizavo, todėl tuojau po karo "Valgio" trestui priklausė kone visos šios rūšies įmonės. Vėliau kai kurios "Valgio" įmonės buvo išnuomotos privatiems asmenims, kitos grąžintos seniesiems savininkams. Tačiau ne tik nemaža jų dar liko "Valgio" rankose, bet tose vietose, kur valgyklų trūko, jis steigė ir naujas. 1942 m. pavasarį "Valgio" trestas įsteigė 6 tos rūšies įmones: po vieną buvo atidaryta Prienuose, Birštone bei Kulautuvoje ir trys likusios Kaune – A.Panemunėje, Zoologijos sode ir miesto sode. Anksčiau buvo įsteigtos "Valgio" įmonės ir Šančiuose bei Vilijampolėje. Be to, "Valgis" privalėjo padėti apsirūpinti maisto produktais ir privačioms valgykloms, nes pačioms kartais buvo bemaž neįmanoma produktų gauti, kadangi trūko transporto. Antra, kad esamus išteklius reikėjo paskirstyti taip, jog visos valgyklos gautų atitinkamą dalį. Pavyzdžiui, "Valgis" skirstė alų, nes apsukresnieji valgyklų vedėjai sugebėdavo gauti

alaus iš kelių alaus daryklų, o kitoms – visai jo nelikdavo. Be to, reikėjo tam tikra tvarka paskirstyti ir patiems vartotojams, nes alaus gaminant tik ribotą kiekį prasidėjo spekuliacija: mokančiam brangiau parduodavo/kartais visą turimą kiekį, o kiti visai negalėjo alaus gauti. Todėl buvo uždrausta parduoti alų išsinešti, o aludėje vienas lankytojas galėjo gauti ne daugiau dviejų bokalų – pusę litro. Tenka pastebėti, jog alaus trūko ne todėl, kad alaus daryklos būtų nepajėgusios jo pagaminti: vokiečiai 1942 m. vasario mėnesį, taupydami grūdus, įsakė alaus gamybą Lietuvoje sumažinti 50%.

Tam tikroms dirbančiųjų kategorijoms skirta papildomo maisto. Kas turėjo teisę gauti daugiau maisto, nurodė šis potvarkis:

POTVARKIS

dėl dirbančiųjų aprūpinimo maisto kortelėmis

§ 1. Teisę gauti papildomus maisto produktus turi darbininkai dirbantieji ilgai, dirbantieji naktį, dirbantieji sunkų ir sunkiausią darbą.

§ 2. Ilgai dirbantis yra toks darbininkas, a. kuris nuolat turi kasdieninę darbo pakaitą nemažiau kaip 10 valandų, kurioje gryno darbo laiko yra nemažiau kaip 9 1/2 valandų (moterims ir jaunuoliams iki pilnų 18 metų amžiaus mažiausias grynas darbo laikas sumažinamas iki 9 valandų), arba b. kurio kelias iš namų į darbovietę siekia daugiau kaip 10 km ir kad dėlto turi mažiausiai 11 valandų nebūti namie.

§ 3. Dirbąs naktį yra toks darbininkas, kuris dirba naktinėse pakaitose, net jei dirba pakaitomis ir dieninėse pakaitose. Naktinėmis pakaitomis laikomos tokios darbo pakaitos, iš kurių mažiausiai keturios valandos dirbamos tarp 20 val. ir 6 val.

§ 4. Dirbąs sunkų darbą yra toks darbininkas, a. kuris nuolat turi dirbti sunkų fizinį darbą; kas, priešingai, tik valandomis ar paskiromis dienomis turi dirbti sunkų fizinį darbą arba kas savo darbe turi panaudoti tik tokią fizinę darbo jėgą, kuri neprašoka verslinių darbininkų vidutiniškai panaudojamos jėgos laipsnio, nelaikomas sunkų darbą dirbančiu darbininku, b. kas vidutinišką fizinį darbą turi dirbti sunkesnėmis darbo sąlygomis, pavyzdžiui, dirbti esant dideliam karščiui, esant daug dulkių su kvėpavimo apsaugos prietaisu, arba prie sveikatai kenksmingų medžiagų; kas tik laikinai dirba šį darbą, nėra sunkų darbą dirbantis darbininkas.

§ 5. Sunkiausią darbą dirbantis darbininkas yra toks, kuris tuo pat metu dirba 4 § a ir b punktuose nurodytose darbo sąlygose.

§ 6. Potvarkis įsigalioja nuo 1942 m. liepos 27 d.

Kaunas, 1942 m. liepos 23 d.

DAMMER,
Įgaliotinis Profesinėms Sąjungoms
(ĮL, 1942 – 172/333).

Iš tikro profesinėms sąjungoms tarpininkaujant dirbantiems papildomo maisto imta duoti žymiai anksčiau. Šiuo potvarkiu tik oficialiai nurodyta, kurioms dirbančiųjų grupėms turi būti duodama papildomo maisto. Šia proga aiškiau apibrėžti ir kiti papildomo dirbančiųjų maitinimo dalykai. Tą pačią dieną, kaip ir įgaliotinis profesinėms sąjungoms, Lietuvos generalinės srities tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdyba

išleido potvarkį, kuriuo nustatė smulkmenišką tvarką, kaip dirbantieji aprūpintini papildomu maistu. Pagal to įsako nuostatus papildomą maistą dirbantieji galėjo gauti įmonių valgyklose arba jiems turėjo būti išduodama daugiau maisto kortelių, tačiau korteles darbininkai gaudavo tik tuo atveju, jei įmonė neturėjo savo valgyklos. Siekta, kad darbininkas jam skirtą papildomą maistą suvartotų pats, o ne savo šeimai maitinti ar kam nors kitam. Besimaitinantys įmonių valgyklose per savaitę gaudavo tokį papildomą maisto kiekį: 250 gr. mėsos, 80 gr. riebalų, 750 gr. duonos, 100 gr. kruopų, 50 gr. druskos, iki 2000 gr. bulvių. Maždaug tiek pat maisto skirta ir gaunantiems korteles.

Dirbantiems korteles išrūpinti ir už jas atsiskaityti privalėjo įmonės, o leidimą darbininkui skirti papildomo maisto jos turėjo gauti iš generalinio komisaro įgaliotinio profesinėms sąjungoms.

Papildomą maistą gaudavo gana daug dirbančiųjų. 1942 m. kovo mėnesio pradžioje įmonių valgyklose papildomą maistą gavo: Kaune 43 įmonėse 9245 darbininkai, Vilniuje 86 įmonėse 12 390 darbininkų, Šiauliuose 1 įmonėje 500 darbininkų. Vėliau tokių valgyklų buvo įrengta ir kitur, tačiau ne visos įmonės tokias valgyklas galėjo įsirengti.

Tas pridėtinis maitinimas įmonėse – tai šilti – dažniausiai vieno patiekalo – pietūs. Trūkstant mėsos ir riebalų, pietus ruošdavo iš bulvių, kruopų ir daržovių.

Įmonės buvo raginamos pačios pasirūpinti papildomo maisto - pasisodinti daržovių, auginti kiaules ir t.t. Tačiau šitos veiklos galėjo imtis tik susisiekus su maitinimo įstaiga. Kiaules gi penėti tik tuo atveju, jei savo ar kaimyninėje įmonėje buvo ganėtinai pašaro: virtuvės liekanų ir panašių dalykų. Kito pašaro kiaulėms auginti nebuvo galima gauti, nes pašarus skirstė ir tvarkė valdžios įstaigos.

Idėja darbininkus maitinti pasiskolinta iš Vokietijos, kur Vokiečių darbo frontas šūkiu "Šiltas maistas įmonėje" tą praktiką buvo plačiai paskleidęs.

Tačiau karo meto sąlygomis atsirado gana daug asmenų, kurie ir to nedidelio pagal korteles duodamo kiekio neįstengė įsigyti arba jo papildyti bent kiek neracionuojamais produktais. Šiuos piliečius nuo bado ginti ėmėsi daugiausia "Savitarpinė pagalba". Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Ukmergėj ir kitur ji įsteigė valgyklas, kuriose maistu kasdien aprūpindavo nuo 300 iki 600 asmenų. Kaune vien per 1942 m. pirmąjį pusmetį trijose savo valgyklose "Savitarpinė pagalba" davė 69 068 nemokamus pietus. Tie pietūs būdavo gana skurdūs – šilta sriuba ir duona. Kitokių paruošti ne tik nebuvo iš ko, bet vokiečiai nebūtų ir leidę, tačiau kone badaujantiems žmonėms tai buvo didelė parama. Nemokamas maistas tose valgyklose buvo duodamas tokiems pagalbos reikalingiems asmenims ir jų šeimoms: a) laikinai negalintiems užsidirbti, b) susirgus, c) turintiems gausias šeimas, d) patekusiems į sunkią materialinę būklę. Šelpiamieji galėjo

valgyti vietoje arba neštis į namus.

Primintina, kas ligi šiol pasakyta apie mitybą vokiečių okupacijos metu, liečia tik vietinius miesto gyventojus ir tuos, kurie, ir ne mieste gyvendami, patys maistu apsirūpinti negalėjo ir turėjo būti aprūpinami viešojo maitinimo įstaigų. Vokiečiams ir atvykusiems kolonistams skirdavo kitokias korteles, pagal kurias jie maisto gaudavo maždaug triskart daugiau nei vietiniai gyventojai. Žydams taip pat buvo skirtinga mitybos tvarka – jau daug blogesnė nei minėtų miesto gyventojų. Jie per dieną gaudavo 100 gr. duonos ir truputį kruopų, išvirtų su bent kiek arklienos. Dirbantieji gaudavo papildomai 100 gr. duonos. Kaimo gyventojams, kaip minėta, buvo duodama tik tų dalykų, kurių jie patys negamina. Koks buvo jų davinys, galima matyti iš šio 1942 m. kovo mėnesio skelbimo: *"Pagal Lietuvos Generalinės Srities gyventojams padalytas vienodas maisto korteles kaimui laikotarpiui nuo 1942 m. kovo 30 d. iki balandžio 26 d. imtinai pagal druskai ir cukrui skirtas atkarpas Nr. 5 bus duodama: cukraus – 400 gr., druskos – 400 gr."* Be to, kaimo gyventojai galėjo gauti įvairių maisto produktų pristatę žemės ūkio gaminius. Už pristatytus "Sodybai" 15 kg uogų buvo duodamas leidimas pirkti 1 kg cukraus. Runkelių augintojai, pristatę fabrikui 100 dvigubų centnerių cukrinių runkelių, nemokamai gavo – šalia kitų dalykų – 2,5 kg cukraus. Už pristatytus grūdus, daržoves, vilnas, tabaką bei kitų ūkio produktų duokles buvo duodami taškai, pagal kuriuos duoklių davėjai galėjo nusipirkti cukraus, sacharino, druskos, degtinės bei likerio, gauti sviesto ir t.t. Tačiau už tuos taškus ar kitokių premijų pavidalu gaunamieji produktai jau nebuvo visiems lygiai teikiamo aprūpinimo dalis. Tai buvo tik paskatinimo priemonė, kad būtų greičiau ir daugiau surenkama duoklių, ir juos gavo tik tie, kurie tas duokles įstengė ir norėjo atiduoti.

Miestiečių daržų kolonija

Miestiečių maisto ištekliams padidinti buvo iškelta daržų kolonijų mintis. Ji iš tikro nebuvo nauja, bet pasiskolinta iš vokiečių. Vokietijoje jau nuo seniau miestų pakraščiais buvo tokios kolonijos. Jas sudarė didesnis ar mažesnis nedidelių sklypų skaičius, kuriuose daugeliu atvejų buvo pastatyti ir maži vasariniai nameliai. Ten daugelis vokiečių darbininkų bei smulkesnių pirklių, amatininkų ir tarnautojų praleisdavo savaitgalius ir augindavosi sau daržovių. Šie daržai karo metu Vokietijoje pasirodė gana naudingi, žymia dalimi papildydami su kortelėmis gaunamo maisto kiekį, ypač bulvių ir daržovių. Tad buvo užsimota ir Lietuvoje panašius daržus įvesti. "Į Laisvę" 1942 m. kovo 9d. numery tuo reikalu rašė: *"Miestiečių aprūpinimas bulvėmis ir daržovėmis yra svarbi maitinimo ūkio problema. Atrodo, kad geriausias kelias dabartinei padėčiai pagerinti yra sukūrimas pačiuose miestuose intensyvios daržininkystės. Mūsų miestuose dėl labai reto jų užstatymo yra daug tuščių nenaudo-*

jamų plotų, dažnai turinčių geros dirvos ypatybių. Pavertus tas tuščias miesto žemes daržais, galima išvystyti miestuose intensyvią daržininkystę, kuri duotų didelius kiekius daržovių ir bulvių. Atrodo tiksliausia, kad visi miesto tušti plotai, juos suregistravus, būtų išdalinti miesto gyventojams, norintiems juos savo rankomis apdirbti. Kitaip sakant, visa tuščia miesto žemė turėtų būti paversta daržų kolonijomis, kur kolonistai – daržininkai būtų to miesto gyventojai. Daržas turėtų būti toks, kad jame būtų galima savo jėgomis prisiauginti pakankamą kiekį daržovių ir bulvių. Vadinasi daržo didumas pareina nuo šeimos gausumo – darbo rankų skaičiaus – ir nuo dirvos gerumo. Tokiu būdu daržo didumas turi svyruoti tam tikrose ribose. Kraštutinės ribos būtų nuo 100 m² ir 1000 m², vidutiniškai 200–400 m², kaip geriausią vidurkį orientaciniai galima imti 300 m² – tokius skaičius duoda vokiečių daržų kolonijų ilgametė praktika".

Ši mintis tais pačiais metais ir imta įgyvendinti. Netrukus buvo sudaryta Vyriausioji miestiečių daržų komisija, kurios uždavinys buvo suorganizuoti visą tų daržų kolonijų kūrimo akciją. Ši komisija dėl miestiečių daržų paskelbė tokį pranešimą:

Vyriausios Miestiečių Daržų komisijos pranešimas

Pirmojo Generalinio Tarėjo pavedimu, generaliniam Komisarui Kaune pritariant, sudaryta Vyriausioji Miestiečių Daržų Komisija iš šių įstaigų atstovų:

1. Darbo ir Socialinių reikalų Valdybos, 2. Profesinių Sąjungų Centro Biuro, 3. Savivaldybių Departamento, 4. Vyriausios Statybos Valdybos, 5. Vyriausios Butų Valdybos, 6. Maitinimo ir Žemės Ūkio Valdybos, 7. Žemės Ūkio Rūmų ir 8. "Lietūkio".

Komisija kviečia kompetentingas miestų įstaigas, taip pat ir pačius miestų gyventojus neatidėliojant imtis visų priemonių, kad miestuose esą tušti žemės sklypai, nenaudojamos aikštelės ir t.t. būtų laiku įdirbti, apsėti, apsodinti daržovėmis ar bulvėmis ir tuo būdu butų apsirūpinta bent dalimi maisto produktų.

Tuo tikslu Komisija prašo apskričių savivaldybes, pirmaeilių miestų burmistrus, butų biurus, jei tas dar nėra kur padaryta, pavesti suregistruoti visus tinkamus daržams tuščius žemės sklypus ir juos išnuomoti tiems miestų gyventojams, kurie juos ima ne verslo, bet savo šeimos reikalams.

Siekiant patenkinti didesnį miesto gyventojų kiekį, nuomojamo sklypo dydis nustatytas priklausomai nuo jo dirvožemio gerumo ir nuomininko šeimos gausumo, bet nemažesnis kaip 100 m² ir nedidesnis kaip 600 m². Didesnius sklypus galima nuomoti tik tose vietose, kur yra žemės perteklius.

Nuomos pirmenybę prašoma teikti tiems gyventojams, kurie gyvena tame pačiame žemės sklype arba arčiausiai jo ir kurie mažiau uždirba, bet turi gausesnes šeimas.

Atsižvelgiant į sklypo dirvožemio gerumą ir paties sklypo turimus patogumus nuomos mokestis nustatytas nuo 1 iki 5 Rpf už 1 m².

Daržų nuomos sutartis sudaryti prašomos miestų savivaldybės ar Vyriausios Butų valdybos pavedimu atitinkami butų biurai. Pati sutartis sudarytina mažiausia vieneriems metams ir daugiausia trejiems metams.

Sutartyje įrašytinos bent šios nuomininko prievolės: 1. kad jis pats savo priemonėmis įdirbs, apsės ar apsodins išnuomotą daržą, 2. kad jis vykdys visus teisėtus savivaldybės ar su juo sudariusios sutartį įstaigos reikalavimus dėl palaikymo tvar-

kos išnuomotam žemės sklype ir nedarys žalos kitiems kaimynams daržininkams, 3. kad laiku sumokės nuomą ir atliks kitas sutartyje numatytas prievoles, 4. kad laiku neapdirbus ir neapsėjus bei neapsodinus išnuomoto žemės sklypo, sutartis automatiškai nutraukiama ir žemės sklypas išnuomojamas kitam asmeniui.

Savivaldybė ar butų biuras apsiima pratęsti sklypo nuomos terminą be jokių kliūčių, jei daržo nuomininkas sąžiningai vykdys visas prievoles, uždedamas jam sutartimi, ir jei neatsiras viešojo reikalo sutartį nutraukti.

Komisija prašo vietų agronomus, kiek sąlygos leidžia, aprūpinti miestiečius daržininkus sėklomis, o jei būtų galima, ir trąšomis.

Komisija prašo visas įstaigas, kurios turi savas daržininkystės įmones, įpareigoti jas, kiek leidžia sąlygos, aprūpinti miestiečius daržininkus daržams reikalingomis daigų kultūromis.

Vietos savivaldybės prašomos tuojau imtis iniciatyvos sudaryti Vietos Miestiečių daržų Komisijas šios sudėties: 1. Savivaldybės atstovas – komisijos pirmininkas, 2. vietos agronomas, 3. Profesinių Sąjungų įgaliotinis, 4. Vietos butų biuro atstovas – nariai.

Sudarytų vietos komisijų pirmininkai prašomi neatidėliojant pranešti Vyriausiajai miestiečių Daržų komisijai asmeninę komisijos sudėtį, adresą ir telefono Nr.

Vietos miestiečių daržų komisijos prašomos tuojau imtis iniciatyvos šio pranešimo nuostatų prasme tvarkyti daržų reikalą vietoje.

Vyriausios Miestiečių Daržų komisijos būstinė – Darbo ir Socialinių Reikalų Valdybos Darbo Apsaugos Departamentas, Kaunas, Gedimino g.Nr. 40, telefonas 26234.

Vyriausioji Miestiečių Daržų Komisija
(ĮL, 1942–94/255).

Jau iš pranešimo galima nesunkiai suprasti, kiek daug reikšmės buvo teikiama šiai miestiečių daržų akcijai. Į ją buvo įtrauktos net pačios vokiškosios ir lietuviškosios administracijos viršūnės – generalinis komisaras ir pirmasis generalinis tarėjas, o pati komisija sudaryta iš visų svarbiausių ūkinių ir administracinių įstaigų bei organizacijų atstovų. Tik ta akcija buvo šiek tiek pavėluota. Cituotas skelbimas buvo išspausdintas tik balandžio 23 d. O kol ėmė veikti vietinės komisijos, praėjo dar kiek laiko. Tačiau ir šiomis sąlygomis ta akcija gana gerai pasisekė. Alkstančių gyventojų ilgai įtikinėti nereikėjo, kad jie savo turimuose arba išsinuomotuose sklypuose pasisodintų bulvių bei daržovių. Korespondentai iš įvairių vietų spaudai pranešinėjo, kad gyventojai labai susidomėjo šia akcija. *"Marijampolės Butų Biuras paskelbė varžytines buv. žydų sklypams išnuomoti. Kadangi mieste daržovių klausimas pasidarė labai aktualus, tai gyventojai pavasarį stengiasi įsigyti sklypus daržams, ir šiomis varžytinėmis susidomėjimas yra gana didelis. Mažiau pasiturintiems gyventojams miesto savivaldybė taip pat išnuomos savo žinioje esančius sklypus. Vienai šeimai numatoma skirti iki 20 m² daržo". "Seniau Alytuje, ypač naujame mieste, daug būdavo tuščių sklypų. Šiemet visi sklypai išarti ir apsodinti bulvėmis bei kitomis daržovėmis".* Šiauliuose *"Savivaldybės daržininkystėje visuomenei šiuo metu pardavinėjami įvairių daržovių ir tabako daigai. Paraginti išnaudoti kiek-*

vieną galimą daržo gabalėlį. Šiauliečiai gausiai perkasi daigų, kurių kainos labai prieinamos". Jau pirmaisiais tų daržų sodinimo metais viena Šiaulių miesto savivaldybė buvo išnuomojusi apie 20 ha plotą daržams sodinti. Kiti didesnieji miestai taip pat buvo išnuomoję gana žymius plotus.

Kitais metais miestiečių susidomėjimas daržais neatlėgo.

Maisto surogatai

Maisto produktų stoką mėginta sumažinti ir maisto surogatais – trūkstamuosius produktus bandant pagaminti iš kitų medžiagų, negu paprastai jie yra gaminami. Maltų pupelių kavos viešojoj rinkoj iš viso tuo metu nebuvo. Jos buvo galima nusipirkti tik spekuliacine kaina juodojoj rinkoj. Už korteles dalintas tik iš miežių grūdų pagamintas kavos surogatas. Vėliau agr. P. Petrėnas savo įsteigtoje prieskonių ruošimo įmonėj "Prieskonis" ėmėsi gaminti ir anksčiau jau kartais naudotą gilių kavą. Iš tų pat gilių jis gamino ir kakavą, kurią spauda gyrė kaip maistingą ir sveiką produktą. "Sodybos" bendrovė iš obuolių ir kriaušių žievių bei vyšnių kotelių buvo pradėjusi gaminti "vietines arbatžoles", nes tikrosios arbatos taip pat trūko. Kauno botanikos sodas skelbė, jog norintieji galį ateiti ir pasirinkti ramunėlių, kurios turėjo atstoti trūkstamas arbatžoles. Buvo net bandymų "Vietines arbatžoles" gaminti iš dobilų. Taip pat buvo ieškoma surogatų ir kai kuriems kitiems maisto produktams. Tačiau surogatų gamyba plačiau išvystyta nebuvo ir žymiau gyventojų maitinimo nepagerino. Nors iš tikro šioje srityje yra plačios galimybės, tačiau bandžiusiems surogatus gaminti trūko reikiamų maisto technologijos žinių ir techninių priemonių. Be to tokiai gamybai sukurti bei išvystyti reikėjo daugiau laiko. Plačiai šią mintį pritaikė tik degtindariai, degtinę ėmę varyti iš cukraus fabrikų gautos melasos, o kartais ir dar prastesnės medžiagos.

Aprūpinimas kitais kasdienio vartojimo reikmenimis

Pagal korteles skirstyti ir kiti kasdienio vartojimo pramoniniai gaminiai – muilas, rūkalai, degtinė, žibalas ir kt.

Muilu aprūpinimą galime matyti iš šio skelbimo: *"1942 m. rugpjūčio mėnesį Lietuvos Generalinės Srities gyventojai gauna 1 gab. pūsto muilo (Schwimmseife) arba 1 gab. standartinio tualetinio muilo arba 1 gab. branduolinio muilo arba 1 pokelį skalbimo miltelių arba 100 gr. žalio muilo".* Net gydytojai, veterinoriai, dantų gydytojai, akušerės ir operacinių seserys, besiverčią privačia praktika, papildomai mėnesiui tegaudavo 1 gab. tualetinio arba branduolinio muilo ir 1 pakelį – 1250 gramų – skalbimo miltelių. Savarankiškai dirbantieji amatininkai sau ir savo samdiniams muilo bei skalbimo miltelių papildomai galėjo gauti tik per profesinių sąjungų amatų skyrių, kuris išduodavo jiems atitinkamą leidimą. Skutimosi reikalams pusei metų vyrai gaudavo 1 gab. skutimosi muilo.

Būdingas yra šis rūkalų paskirstymo skelbimas: *"Per 1942 m. balandžio mėnesį Lietuvos Generalinės Srities vyrai gauna tokius rūkalų kie-*

kius: A. miestų gyventojai nuo 1942 m. balandžio 1 d. pagal atkarpą "V Rūk 9" – 30 št. papirosų, nuo 1942 m. balandžio 6 d. pagal atkarpą "V Rūk. 10" – 30 št. papirosų, nuo 1942 m. balandžio 13 d. pagal atkarpą "V Rūk. 11" – 20 št. papirosų, nuo 1942 m. balandžio 6 d. pagal atkarpą "V Rūk. 10" – 30 št. papirosų, nuo 1942 m. balandžio 13 d. pagal atkarpą "V Rūk. 11" – 20 št. papirosų, nuo 1942 m. balandžio 20 d. pagal atkarpą "V Rūk. 12" – 20 št. papirosų; b. kaimo gyventojai per 1942 m. balandžio mėnesį pagal išteklius už atkarpą "KV Rūk. 3" – 30 št. papirosų arba 1 pokelį (50 gr.) machorkos". (ĮL, 1942–74/235). Paprastai prie tabako pokelio buvo pridedama ir pora lapų rūkomojo popieriaus. Rūkalų vyrams skirdavo nuo 18 metų amžiaus.

Praktiškai gyventojai daugiausia naudojo namie gamintą muilą ir jų pačių augintą tabaką, nors muilą patiems gaminti buvo draudžiama, o tabako savo reikalams buvo leista augintis tik 30 diegų.

Degtinės reguliariai vietos gyventojams vokiečiai neduodavo ir jai gauti maisto kortelėje atkarpos pastoviai nebuvo, tačiau gana dažnokai josios padalindavo. Tada paskelbdavo, jog degtinės būsią duodama už kurią nors iš maisto kortelėse buvusių lyg ir atsarginių atkarpų. O jei degtinė būdavo dalinama įmonėse ar įstaigose, tai ji būdavo ten paskirstoma pagal sąrašus ar panašiu būdu. Kaip degtinė gyventojams būdavo dalinama, galime patirti iš šio skelbimo:

Tiekimo ir Paskirstymo Įstaigos Lietuvos Generalinei Sričiai Maitinimo Valdybos skelbimas Nr. 163

1. Pagal baltos spalvos maisto kortelių (suaugusiems), galiojančių nuo 1943 m. kovo mėn. 8 d. iki 1943 m. balandžio mėn. 4 d., 11–14 savaičių atkarpas su raidėmis "A" duodama po 1/4 litro degtinės už kiekvieną atkarpą.

2. Visiems asmenims, gaunantiems papildomą maistą Maitinimo valdybos 1942 m. liepos mėn. 23 d. skelbimo Nr. 79 nurodyta tvarka, duodama per įmones po 1/4 litro degtinės kiekvienam asmeniui papildomai. Degtinę gauna ir ją paskirsto įmonių administracija. Orderius maitinimo ir Ūkio Skyriai išrašo pagal įmonių reikalavimus. Įmonių reikalavimuose nurodytas žmonių skaičius turi būti suderintas su Profesinėms Sąjungoms Įgaliotinio patvirtintais sąrašais, apie kuriuos kalbama Maitinimo valdybos skelbime Nr. 79.

3. Atkarpos galioja iki 1943 m. balandžio mėn. 4 d. Iš surinktų atkarpų turi būti atsiskaityta ne vėliau kaip per 6 dienas atkarpų galiojimo laikui pasibaigus.

Kaunas, 1943 m. kovo mėn. 6 d.

Tiekimo ir Paskirstymo Įstaigos
Lietuvos Generalinei Sričiai
Maitinimo Valdyba (at., 1943–57).

Šį sykį buvo degtinė dalinta prieš artėjančias Velykas. Panašiai degtinė dalinta ir prieš kitas šventes. Pavyzdžiui, prieš gegužės 1 d. šventę (ją švęsdavo ir nacinėj Vokietijoj) spaudoje pasirodydavo tokie skelbimai: *"Profesinių Sąjungų Centro Biuras gegužės pirmosios proga profesinių sąjungų nariams išrūpino per įstaigų ir įmonių vadovybes pirkti kiekvienam*

asmeniui po 1/2 ltr. degtinės." (ĮL, 1942–100/261). Degtinės tokiomis progomis pirmiausia duodavo todėl, kad norėta užkirsti kelią labai išplitusiai naminės degtinės gamybai. Be to, degtinės dažnai dalinta norint paskatinti. Vokiečiai manė, kad Rytų krašto gyventojai be galo mėgsta degtinę. Taigi vokiečiai ją dalindavo skatindami į jų siūlomus darbus, tokius darbus dirbantiems, ūkininkams už pristatytas duokles bei panašiais atvejais. Tačiau iš tikro sumažinti naminės degtinės gamybą bei daugiau gyventojų sutelkti į darbus menkai sekėsi, nes skiriami tam reikalui degtinės kiekiai buvo per maži. Be to, kai kuriems siūlomoji degtinė buvo nepakankamai stipri, ir jie labiau mėgo vartoti naminę. Tuo degtinės dalinimu daugiau pasinaudojo ūkininkai, už duoklių atidavimą gavusieji premijų taškus. Stambesnieji ūkininkai tų taškų surinkdavo gana daug, už juos pavykdavo nusipirkti degtinės. Ūkininkai juodojoj rinkoj už degtinę gaudavo daugiau nei vokiečiai jiems buvo sumokėję už pačias duokles. Tik ne visuomet būdavo įmanoma už didesnį kiekį taškų gauti nusipirkti tiek pat degtinės, nes parduotuvės jos gaudavo nedaug ir privalėjo ją paskirstyti didesniam gyventojų skaičiui. Tačiau dalį gaunamos degtinės atidavus pardavėjui, galėjai nusipirkti ir didesnį jos kiekį. Be to, degtinė naudota ir kitiems tikslams. Pirma, turėdamas reikiamą kiekį degtinės, už ją galėjai įsigyti bet kurį reikalingą dalyką. Kadangi karo metu girtauta labiau, tai degtinė mainais labai mielai buvo imama. Antra, turint reikalų įstaigose bei su pareigūnais – ir vokiečiais, ir lietuviais – ji pasidarė beveik būtina. Vokiečiai naudojosi proga ir norėjo patys geriau gyventi bei pasiųsti kiek galėdami daugiau saviesiems į Reichą. Lietuviai pareigūnai jautėsi priversti dirbti kone be atlyginimo ir todėl laikė teisingu dalyku, jog bent kiek atsilygintų jiems tasai, kuriam patarnauja. Už patarnavimą priėmęs pusę litro degtinės ar gabalą lašinių niekas nesijautė nusikaltęs arba negarbingai pasielgęs.

Smulkesniais pramoniniais gaminiais apsirūpint buvo palikta patiems gyventojams. Kas šito padaryti nesugebėjo – turėjo išsiversti be tų prekių.

Apranga ir avalynė

Apranga ir avalynė buvo parduodama tik turintiems leidimus ją įsigyti, tačiau nebuvo numatyta šių prekių gyventojams skirti reguliariai, kaip maisto ar kai kurių kitų reikmenų. Vienokios ar kitokios aprangos leisdavo nusipirkti tik neabejotinai josios stingant.

Įvairiems valdininkams bei kitokiems tarnautojams pažymėjimus, paliudijančius, kad jiems reikalinga apranga ar avalynė, paprastai išduodavo įstaigos bei įmonės, kuriose jie dirbo. Su tokiais pažymėjimais tarnautojai iš paskirstymo įstaigos gaudavo leidimą tuos dalykus nusipirkti. Ar nusipirkti leistus dalykus gaudavo, buvo laimės dalykas. Bet kokias šios rūšies prekes išpirkdavo labai greitai, nes jų atveždavo nedaug. Be to, pardavėjai dažnai stengdavosi pirmiausia aprūpinti savo

gimines, pažįstamus bei tuos, kurie už tą paslaugą kuo nors atsilygindavo. Taigi neturinčiam pažinčių ar ryšių nusipirkti ir leistus apdaro dalykus buvo gana sunku, o dažnai apskritai neįmanoma.

Pramonės bei kitų ūkio šakų darbininkai ir amatininkai šiek tiek apdaro gaudavo per savo įmones, tarpininkaujant profesinių sąjungų socialinio aprūpinimo skyriui. Tačiau ir įmonėms savo darbininkams nepavyko gauti aprangos. 1943 m. "Ateities" Nr. 57 minėtas profesinių sąjungų skyrius paskelbė tokį pranešimą: *"Socialinio Aprūpinimo Skyrius praneša, kad įmonių prašymai gauti verpalinės medžiagos yra dažnai nepatenkinami dėl reikalingų kontingentų stokos. Tuo reikalu paduoti prašymai yra nerenkami ir, norint, kad nepatenkinti prašymai būtų pakartotinai svarstomi, turi jie būti iš naujo paduoti"*. Be to, su prašymais paskirti apdaro reikėjo kartu pateikti ir įrodymus, jog to apdaro tikrai reikia. To pat "Ateities" dienraščio 1943 m. Nr.68 buvo paskelbta: *"Įmonių pareiškimai gauti išeiginius batus dirbantiems bus svarstomi tiktai tuomet, jei prie jų bus prijungti atitinkamo vietinio prekių paskirstymo punkto pažymėjimas, iš kurio būtų matyti, kada paskutinį kartą buvo duotas leidimas išeiginiams batams pirkti"*.

Dėl riboto gautų prekių kiekio dažnai jų galėdavo įsigyti tik iki tam tikros datos pateikę pareiškimus. Prašymus įteikti pavėlavę turėjo laukti, kol vėl kada nors tų gaminių bus atvežta. "Ateities" 1943 m. Nr.66 Kauno miesto prekybos direkcija skelbė: *"Kauno Mieste Prekyboje (Laisvės al. 24 nr.) yra gautas labai ribotas vaikiškos avalynės kiekis. Tad pirmoje eilėje gali kreiptis Kauno miesto gyventojai, padavusieji p. m. tik gegužės, birželio, liepos ir rugpjūčio mėnesiais prašymus vaikiškai avalynei gauti. Avalynė bus atleidžiama vaikams iki 3,5 metų pagal prašymus, paduotus paminėtame laikotarpyje, sekančia tvarka: nuo A–D pavardės kreipiasi 1943. III. 22 d., nuo E–J pavardės kreipiasi 1943. III 23 d., nuo K–L pavardės kreipiasi 1943. III. 24 d., nuo M–P pavardės kreipiasi 1943. III. 25 d., nuo R–Š pavardės kreipiasi 1943. III 26 d., nuo T–Ž pavardės kreipiasi 1943 III 27 d."*

Pastebėtina, jog skelbime minimi prašymų įteikimo mėnesiai buvo jau praėjusių – 1942 metų. Taigi žmonės buvo laukę jau beveik ištisus metus, o jeigu šitaip belaukiant vaikui sukako bent 4 metai, tai jam batų prašytojas ir dabar negalėjo gauti.

Kaimo gyventojams apdaro buvo duodama ta pat tvarka kaip ir miesto – pagal prašymus, įrodžius, kad to apdaro iš tiesų reikia. Gavus leidimą nusipirkti leistą apdarą taip pat buvo galima gauti tik tada, jei parduotuvėje jo buvo – kas retokai pasitaikydavo. Tačiau ūkininkams įsigyti aprangos ar avalynės buvo šiek tiek lengviau, nes už duokles priskaičiuodavo taškus, kurie suteikdavo teisę nusipirkti ir apdaro. Buvo išleistas potvarkis, kuriame smulkiai išdėstyta, kiek taškų reikia turėti, kad galėtum įsigyti tam tikrų prekių. Svarbesnių manufaktūros ir ga-

lanterijos prekių vertinimas taškais buvo toks:

Vyriški darbužiai: kostiumas (su priedais) – 80 taškų, kelnės viršutinės – 28, megztos liemenės – 21–28, žieminis paltas – 90, kiti paltai – 65, šalikas – 6, viršutiniai marškiniai – 24, kaklaraištis – 1, apatiniai marškiniai – 14, kojinės – 4–8, nosinės ir apykaklės – po 1.

Moteriški drabužiai: suknelė – 42, kostiumas – 56, vasariniai paltai – 50, žieminiai paltai – 75, šalikai, skarelės – 6, pirštinės – 3, įvairūs marškiniai – 10–20, naktiniai marškiniai – 22, kombine – 14, stanikėliai – 3, kojinės – 4, treningas – 38, įvairūs chalatai – 42.

3–15 metų vaikams: kostiumėliai – 44–50, skalbiami kostiumėliai – 18, žieminiai paltai – 50, meškučiai – 40, marškiniai – 18, kojinės –2–4, suknelės – 24, sijonėliai – 16, megztos pirštinės – 2.

2–3 metų vaikų: kostiumėliai – 12–18, megztukai su rankovėmis – 11, kelnaitės su petnešėlėmis – 9, paltukai – 20, marškinėliai su kelnaitėmis – 6, naktiniai marškinėliai – 11.

Įvairiems skalbiniams nusipirkti reikėjo tiek taškų: paklodei – 35, užvalkalui antklodėms – 55, užvalkalui pagalvėms – 14, antklodei – 75, staltiesei – 22, rankšluosčiui – 5.

Perkant medžiagas, reikėjo tiek taškų: nevilnonių audinių vyrų kostiumams ir vasariniams paltams metrui – 16 taškų, flanelės – 8, vilnos ar su vilnos priemaiša – 16, vilnos ar pusvilnonės žieminiams paltams – 22, šilkiniams ir pusšilkiniams audiniams suknelėms – 4, įvairios medžiagos baltiniams – 4–8.

Kiek taškų pelnydavo ūkininkai, pristatę vieno ar kito produkto, nurodyta kalbant apie duokles. Pastebėtina, jog ir taškų turėdamas ūkininkas ne visuomet galėjo norimo dalyko nusipirkti. Taškus dalinusios įstaigos – "Lietūkis", "Maistas", "Pienocentras", "Sodyba" ir kt. – iškabindavo sąrašus, kurių prekių už taškus tam tikru laiku buvo galima gauti. Tame sąraše buvo tik tos prekės, kurių tuo laiku turėta sandėliuose, o ne kurių ūkininkui reikėjo.

Ūkininkai, pristatydami odų fabrikams žalias odas, dar galėjo šiek tiek odos gauti. Taip pat dirbantiems kai kuriuos darbus aprangą ir avalynę skirdavo pirmiausia. Darbininkams, kurie miškuose rinko fabrikams reikalingą žievę odoms išdirbti, duodavo leidimus nusipirkti odos puspadžiams. Miško kirtėjams ir durpių kasėjams leidimus tekstilės ir odos gaminiams taip pat duodavo pirmiausia.

Tačiau visa tai nieku gyvu avalynės trūkumo nepašalino. Tad jau 1941 m. pabaigoje Odų pramonės trestas ėmė fabrikus raginti, kad imtųsi avalynės su mediniais padais gamybos. O 1942 m. tokios avalynės gamyba buvo pradėta jau gana plačiu mastu. Ją gamino avalynės fabrikai "Krokodilas", "Patvara", "Paramos" fabrikas ir Kauno pramoninių gaminių prekybos fabrikas Kaune, "Batas" Šiauliuose, A.Brevinskio fabrikas Vilniuje ir "Aulas" Skuode. Pačius medinius šios avalynės padus gamino jų dirbtuvės "Klevas" ir šiek tiek "Aulas". Šiai avalynei gaminti užteko odos atraižų bei kitokių liekanų. Taip Gamybinės kooperacijos tarybos odos sąjunga nupirko iš Žaliavų centro 5000 senų au-

linių kareiviškų batų ir juos sunaudojo šiai avalynei gaminti. Jų užteko pagaminti 13 000 porų šių klumpių.

Tokia avalynė buvo taip perkama, kad fabrikai nespėjo josios pakankamai pagaminti. Daugiausiai ją nešiojo moterys, todėl jos ir gaminama buvo apie 70–80 % skirtos moterims. Kad tos avalynės kaina labai nepakiltų, Kainų centralė nustatė ir jai oficialią kainą: moterų – pagal kokybę – 4,30–8,90 markių, vyrų – 4,50–11,85, vaikų – 5,60–7.

Dėl tokių sąlygų įvairūs apdaro dalykai gyventojams įgavo tiesiog neįtikėtinos vertės. Laikraščiuose galima buvo rasti ir tokių skelbimų, kaip šis, išspausdintas 1943 m."Ateities" Nr. 60: *"Tarp Geležinkelio stoties ir Markevičiaus g–vės pamesta dešinės rankos zamšinė pirštinė. Malonų radėją prašau grąžinti už atlyginimą. Tel. 27349, nuo 17–18 val."* Ne mažiau pasirodydavo ir anksčiau negirdėtų pageidavimų pirkti ar ką mainyti. Tas pats "Ateities" numeris išspausdino dar ir tokius skelbimus: *"Pirksiu geras vyr. kelnes arba medžiagą kelnėms". "Keisiu naujus mot. batelius mėl. spalvos 38 Nr. į 39 Nr." "Keisiu didelį stalą ir didelį veidrodį į medžiagą"* ir t.t.

Butas, kuras ir šviesa

Reicho komisaro 1942 m. gegužės 1 d. potvarkiu buvo panaikinti visi ligi tol galioję butų nuomos nuostatai ir įvesti nauji. Šis potvarkis buto nuomos pagrindu nustatė grindų kvadratūrą, t.y. visų buto kambarių grindų plotą ir virtuvės plotą, kuris anksčiau nebuvo įskaitomas, tačiau į bendrą buto plotą neįrašydavo mažesnių nei 6 kvadratinių metrų ploto kambarių, rūsių, pastogių, prieškambarių, vonių ir kitų pagalbinių patalpų. Brangiausiai už butą reikėjo mokėti Kaune – tiek pat, kiek ir Rygoje bei Taline. Pagal nuomą Kauną suskirstė į 3 rajonus: I sudarė miesto centro gatvės, per mėnesį už 1 kvadratinį grindų ploto metrą reikėjo mokėti 35 pfenigius, II apėmė Žaliąjį Kalną, senamiestį ir Šančius, 30 pfenigių ir III sudarė Aleksotas, Freda, A.Panemunė, Vilijampolė ir Žaliojo Kalno bei Šančių pakraščiai, 20 pfenigių. Vilnių taip pat padalino į 3 rajonus: I-ajame už 1 kv. metrą per mėnesį reikėjo mokėti 33 pfenigius, II – 28 ir III rajone – 20 pfenigių. Kituose miestuose I rajone už 1 kv. metrą per mėnesį teko pakloti 25 pfenigius, II rajone – 20, o valsčiuose – po 20 pfenigių. Tačiau prie šios sumos dar priskaičiuodavo mokestį už įvairius bute buvusius įrengimus. Prie pagal rajoną nustatyto mokesčio už 1 kv. metrą per mėnesį reikėjo dar pridėti: jei buvo tiekiama elektros srovė – 1 pfenigį, už dujų tinklą – 2, už vandentiekį tame pat aukšte – 1, už kanalizaciją bute – 1, už kanalizaciją tame pat aukšte – 1, už išvietę bute – 2, už išvietę tame pat aukšte – 1, už vonią su dujų šildymu – 2, už vonią su krosnies šildymu – 2, už vonią, prijungtą prie šilto vandens įrenginio – 2, už centrinį šildymą visame bute – 2, už centrinį šildymą kambariuose – 1, už keltuvą 3 aukšte ir aukščiau esantiems butams – 3, už keltuvą 2 aukšte – 2, butai tarp 1 ir

paskutinio aukšto – 1. Už butą vieno buto namuose prie 1 ir 2 §§ nustatytos kainos galima buvo pridėti 10% nuomos, tačiau už butus pastogėse ir rūsiuose reikėjo mokėti 20% pigiau. Jeigu butas buvo žemiau nei 1 metras nuo žemės paviršiaus – nuoma turėjo būti imama tik už pusę jo grindų ploto. Nuoma už patalpas be tiesioginio apšvietimo ir vėdinimo taip pat mažėjo 50%.

Taigi vokiečių smulkmeniškai apskaičiuota nuoma Kaune svyravo nuo 20 iki 49 pfenigių už 1 kv. metrą per mėnesį, o kitur – atitinkamai mažiau. Bet ir prie šios nuomos dar galima buvo pridėti 10%, jei atskiri buto kambariai naudoti profesiniam darbui.

Pagal potvarkį dalis už nuomą gautų pinigų turėjo būti skirti remonto išlaidoms. Kadangi vykstant karui atlikti remontą buvo sunku, potvarkis nuomotojus įpareigojo 10% nuomos pajamų panaudoti patalpoms tvarkyti, o jeigu kažkodėl reikalingų remonto darbų atlikti nesugebėjo, tą sumą privalėjo kiekvieną kartą pervesti į specialią sąskaitą viešojo kredito įstaigoje. Šios sąskaitos pinigus galėjo naudoti tik namui remontuoti.

Reicho komisaras šį potvarkį įgyvendinti įsakė generaliniam komisarui, kuris tą pat dieną išleistu savo įsaku šį darbą atlikti įgaliojo Vyriausią butų valdybą, įkurtą prie Vidaus reikalų valdybos. Minėtoji valdyba iš esmės ir buvo didžiausias butų nuomotojas Lietuvoje, nes ji valdė visus nacionalizuotus ir šiaip be savininkų likusius namus. Iššudžius žydus, tokių namų buvo likę daug. Butus gyventojams skirstė Vyriausios butų valdybos skyriai, kurie miestuose ir valsčiuose butus ir nuomavo. Be to, jiems priklausė ir buvusių savininkų namuose atsiradę laisvi butai. Norintieji gauti butus turėjo kreiptis į tuos skyrius.

Nors vokiečiai išnaikino gana daug Lietuvos miestų gyventojų, tačiau gauti kad ir šiek tiek padoresnį butą buvo nelengva. Daug tuščių butų geresniuose namuose tuojau užėmė vokiečių kariniai ir civiliniai pareigūnai. Taip pat daug patalpų reikėjo ir dvigubos administracijos įstaigoms. Taigi jau 1942 m. Kaune net ėmė stigti butų, todėl Kauno komisaras Crameris pats ėmėsi tikrinti visas miesto gyvenamas bei įstaigoms priklausančias patalpas. Crameris išspausdino šį skelbimą:

Kauno Miesto Komisaro

skelbimas Nr. 81

Kauno miesto srityje jaučiamas butų ir įstaigų patalpų trūkumas verčia griežčiau suregistruoti visas esamas patalpas. Šiam reikalui nustatoma:

1. Visi Kauno miesto srityje esantieji butai ir įstaigų patalpos (neliečiant tik kariuomenės nuosavų patalpų) bus nuo 1942 m. liepos 1 d. nuodugniai patikrinti Miesto Komisaro įgaliotinių.

2. Įgaliotiniai (normaliai 2) yra įpareigoti prieš pradedant patikrinimą parodyti buto šeimininkui Miesto Komisaro pasirašytą liudijimą.

3. Visi gyventojai prašomi palengvinti įgaliotinių darbą tiksliai ir sąžiningai atsakant į klausimus užpildyti anketai, kuri bus sudaroma kiekvienam atskiram butui ar įstaigos patalpai.

4. Suteikusieji sąmoningai neteisingas ar nepilnas žinias bus nubausti. Kaunas, 1942. VII. 1 d.

Kauno Miesto Komisaras
(pas.) CRAMER
SA-Brigadenfuehrer

Butų trūko ir kituose Lietuvos miestuose. Jų poreikis dar padidėjo, kai Vakarų sąjungininkams ėmus stipriai bombarduoti Vokietiją, į Lietuvą kėlėsi įvairių vokiečių pareigūnų ir net šiaip vokiečių šeimos. Į Kauną, Vilnių, Šiaulius, Panevėžį ir kitus miestus atvyko vokiečių tiek, kad jiems apgyvendinti kartais jau tekdavo iš butų iškeldinti vietinius gyventojus. 1943 m. Kaune buvo suimta apie 400 lietuvių, įtartų esant lenkais, kuriuos paleido tik šiems raštu pasižadėjus savo turtą perleisti vokiečiams. Iš tikro šiuos lietuvius suėmė todėl, kad jie valdė gerus namus ir gyveno geruose butuose. Pasirašę tokį raštą, jie turėjo iš tų namų ir butų išsikelti, į kuriuos įsikraustė atvykusios vokiečių šeimos.

Taigi lietuviams gauti geresnį ar patogesnį butą buvo kone neįmanoma.

Lietuvos gyventojams apsirūpinti kuru buvo labai sunku. Prieš karą Lietuvoje buvo paruošiama apie 3 milijonus erdmetrių malkų – 40% krašte naudojamo kuro, 60% sudarė durpės ir importuota anglis, kurios importas karo metu bemaž nutrūko. Taigi reikėjo tenkintis tik malkomis ir durpėmis. 1942 m. buvo apskaičiuota, jog Lietuvai kurui reikia apie 5 milijonų ktm. medienos. Apie 400 000 tikėtasi gauti iš privačių miškų, kertant krūmus ir sodybų medžius, iš durpynų apie 500 000 tonų durpių, kurios turėjo atstoti 1 250 000 ktm. medienos. Vadinasi, iš valdiškų miškų reikėjo gauti 3 250 000 ktm. Kiek pastangų reikėjo tam kurui paruošti, jau minėta kalbant apie miškus ir padarinės medžiagos bei kuro gamybą. Kadangi ta gamyba krutėjo sunkiai, tai ir kuro paruošta buvo mažiau, todėl gyventojams teko jį taupyti ir gyventi kai kada labai menkai apšildomuose butuose ir dirbti prastai apšildytose darbovietėse.

Ūkininkai ir kiti kaimo gyventojai malkas sau ruošti turėjo patys. Jie buvo įpareigoti prikirsti dvigubai, kiek jiems pagal nustatytas normas turėjo būti duodama: mat, kita jų iškirstų malkų dalis ėjo miškų administracijos žinion. Kadangi daug kaimo gyventojų kuro išteklius dar galėjo papildyti savo pačių laukuose prisikastomis durpėmis, tai kuro trūkumo daugelis beveik nejautė. Kaime kuro stigo daugiausia tiems, kurie neturėjo pakankamai darbo jėgos jam paruošti.

Miesto gyventojams apsirūpinti kuru buvo žymiai sunkiau. Ypač sunki miestiečiams buvo 1941 m. žiema, nes dėl vasaros metu prasidėjusio karo jokia rimtesnė kuro ruošimo bei paskirstymo programa tais metais negalėjo būti nei suplanuota, nei įvykdyta. Vėliau, nors šiokių tokių sunkumų egzistavo, padėtis palengvėjo.

Kuras taip pat buvo normuojamas ir jam gauti įvestos kortelės. Kad galima būtų nustatyti, kiek ateinančiais metais miestui reiks kuro, jau apie

kovo mėnesį gyventojai privalėjo užpildyti blankus, kiek jie turi teisę ir nori gauti malkų. Po to iš maisto ir prekių paskirstymo kontoros reikėjo gauti malkų kortelę, kurioje buvo pažymėta, kiek kuro jos gavėjas turi teisę pirkti. Tas korteles ėmė išdavinėti jau gegužės mėnesį, nes jas reikėjo laiku įregistruoti kuriame nors malkų pardavimo sandėlyje. Sandėlis turėjo žinoti, kiek vartotojų jam teks aprūpinti ir kokio kuro kiekio tam reikės. Be to, pagal registracijos eilę nustatydavo ir pirkimo eilę.

Įregistravęs savo kortelę kuro pardavimo sandėlyje, ne taip lengvai galėjai malkų nusipirkti. Visų pirma sandėlis kurą pardavinėjo tik tol, kol to kuro turėjo. Kai sandėlyje esami kiekiai išsibaigdavo, prekyba sustodavo, kol jo vėl atveždavo. O atgabendavo retokai, nes trūko transporto. Be to, kad visiems ar bent kiek įmanoma didesniam vartotojų kiekiui šiek tiek sandėliai galėtų paskirstyti, leisto visam sezonui kiekio niekam iš karto neparduodavo, o tik didesnę ar mažesnę jo dalį – pagal esamus išteklius ir norinčių gauti kuro skaičių. Ne vienas jam skirto kiekio ir negaudavo. Jei ligi naujo sezono kuro dalinimo pradžios praėjusiam sezonui skirto kiekio neatsiimdavai, tai jis ir prapuldavo, nes kortelės jam gauti nustodavo galioti. Viso skirto kuro kiekio gauti nepavykdavo ne tik todėl, kad dažnai jo nebuvo sandėlyje: ne kiekvienas turėjo laiko stovėti eilėje, kol galės nusipirkti. Todėl malkos pardavinėtos net vakarais. Kooperatyvas "Kuras" paskelbė:

Nauja tvarka apsirūpinti kuru

Kuro vartotojų kooperatyvas "Kuras", norėdamas sudaryti malkų pirkėjams patogesnes sąlygas apsirūpinti kuru, nuo šio mėnesio 10 d. malkas pardavinėti pradeda nuo 7 val. iki 19 val. kasdien. Popietinės malkų pardavimo valandos įvedamos tam, kad malkomis galėtų apsirūpinti ir tie, kurie prieš pietus yra užimti ir ne visada gali tuo laiku apsirūpinti kuru. Ant kuro kortelių dabar taip pat nebus štampuojama pirkimo data, o nuo rugsėjo vidurio spaudoje bus skelbiama, kurie kortelių numeriai ir kada galios. Visa tai daroma pirkėjų patogumui, nes anksčiau buvusia registravimo tvarka tie, kurie turėdavo daugiau laiko, spėdavo malkas nusipirkti bent po kelis kartus, kai tuo tarpu kiti dar nė karto nebuvo jų pirkę. Naujai įvedamoji kuru aprūpinimo tvarka sudarys visiems vienodas sąlygas įsigyti malkų. (ĮL, 1942 – 181/342).

Pagaliau gavus nusipirkti tam tikrą kiekį malkų, iškildavo dar rūpestis, kaip jas parsigabenti, nes transporto priemonių gauti buvo sunku. O nupirktas malkas reikėjo atsiimti greit. Sandėliams krauti į štabelius nebuvo prasmės, o nesukrautos užėmė daug vietos, kuri, be to, buvo reikalinga naujiems transportams. Todėl tas pats "Kuro" kooperatyvas malkų pirkėjams skelbė tokį griežtą potvarkį:

Malkų pirkėjų dėmesiui!

Pranešame, kad nupirktas malkas iš sandėlių reikia atsiimti per 5 dienas, nes uosto krantinės bei kitų sandėlių sklypai yra reikalingi malkoms iškrauti ir kitiems reikalams. Nustatytu laiku neatsiimtas malkas parduosime kitiems ir jokių pretenzijų nepriimsime.

Kuro Vartotojų Kooperatyvas "Kuras"
(ĮL, 1942 – 135/296).

Skiriamos normos buvo gerokai mažesnės nei vidutiniškai krašte buvo naudojama Lietuvos nepriklausomybės laikais. 1 mokyklos klasei apšildyti buvo sunaudojama apie 20 erdmetrių, o vokiečiai skyrė tik 12. Vienam gyvenamam kambariui apšildyti skirdavo apie 7 erdmetrius. Vidutiniškai erdmetris kainuodavo 5 markes.

Gyventojus nuolat ragino taupyti kurą. Tokie skatinimai net specialiai skelbti spaudoje. "Į Laisvę" 1942 m. balandžio 14 d. numeryje buvo išspausdintas pamokymas kurą naudoti tik valgiui gaminti: *"Dėl laikino transporto sutrukdymo ir ilgos žiemos Kauno miesto gyventojai privalo kurą naudoti labai taupiai. Dabartiniu metu, orui atšilus, kurenti tik virtuvės valgiui pasigaminti. Prasidėjus navigacijai Nemunu, kuras Kauno miesto gyventojams baidokais ir traukiniais, kiek karo sąlygos leis, bus pristatomas normaliai."*

Kuro taupymo sumetimais vasaros metu Kaune ir kitur uždarydavo pirtis, o miesto skalbyklos privačių asmenų neaptarnaudavo ir veikė tik tiek, kiek reikėjo aptarnauti vokiečių kariuomenei.

Vilniuje buvo kūrenama dujomis. Bet ir ten kuras buvo normuotas, dujų galima buvo naudoti tik leistiną kiekį. Gyventojus įspėjo, jog trūkstant transporto, dujinė negauna pakankamai kuro ir tegali tiekti tik ribotą kiekį, todėl gyventojai turį jas rūpestingai taupyti. Kas šio įspėjimo neklausys – tam iš viso išjungs dujas.

Labai rimtų sunkumų gyventojams sudarė žibalo stoka. Apie 80% visų krašto gyventojų gyveno Lietuvos kaime, kur pasišviesti beveik išskirtinai vartota žibalinė lempa. Taigi žibalo kraštui reikėjo gana daug, tačiau prasidėjus karui jo importas liovėsi, o ir buvusius išteklius jau pačioje okupacijos pradžioje vokiečiai konfiskavo. Dar Rarinės vokiečių valdžios laikotarpy josios ūkio komendantas išleido įsakymą, kuriuo visi naftos produktai buvo valdžios perimti, paliekant vietos gyventojų reikalams tik labai ribotą kiekį. Valdžią perėmus civilinei vokiečių administracijai, 1941 m. lapkričio 13 d. buvo išleistas ir josios potvarkis, kuriuo mineralinių alyvų tvarkymą ir paskirstymą ši administracija perėmė į savo rankas. Šiek tiek vėliau, 1942 m. kovo 15 d., generalinis komisaras paskelbė smulkų sąrašą naftos gaminių, kurie buvo laikomi konfiskuotinais ir perduoti neseniai įkurtai "Ostland-Oel-Vertriebsgeselschaft m. b. H." Tik ši viena bendrovė turėjo įgaliojimus tvarkyti ir pardavinėti Lietuvoje naftos gaminius t.y. ir žibalą. Apie konfiskuotų naftos gaminių gavimo tvarką ir naudojimą 1942 m. birželio 26 d. potvarkį paskelbė patsai Reicho komisaras. Tuo potvarkiu skystam kurui gauti įvesti tam tikri kuponai ir jo § 6 nustatyta jog žibalas šviesai skiriamas duodant kuponų. Šių kuponų reikėjo prašyt Generalinio komisaro arba jo sudarytos paskirstymo įstaigos. Praktiška ūkininkams ir kitiems kaimo gyventojams žibalą skirstė vietinės gaminių paskirstymo įstaigos.

Kadangi naftos produktus vokiečiai be galo taupė, jie paskirstymo įstaigoms įsakė žibalą taip pat griežtai taupyti ir gyventojams jo skirti tik minimalų kiekį. Tuo būdu kaime visą laiką labai stigo žibalo. Juo labiau, kad ir kuponus gavusieji dažnai negalėjo žibalo gauti, kadangi jo ištekliai buvo išsibaigę ir reikėjo laukti, kol vėl bus jo kiek gauta. Kai kada žibalo taip trūkdavo, jog dažnai gyventojai vertėsi tik pasitiekę skalų (balanų). Ne tik ūkininkai, bet ir nemažai kaimo mokytojų retsykiais turėjo tenkintis skalų šviesa. Vėliau ūkininkai galėjo žibalo dar kiek nusipirkti, pristatę už duoklių atidavimą gautų taip vadinamų taškų. Tačiau tai nedaug padėtį pagerino, nes taip gauti papildomai žibalo galėjo tik kai kurie gyventojai.

Elektros energijos tiekimas taip pat buvo ribojamas. Kaune dėl elektros energijos paskelbta:

Kauno Komisaro skelbimas Nr. 70
elektros srovei taupyti Kauno mieste

Elektros srovės aprūpinimą užtikrinti leidžiami Kauno miesto elektros jėgainės naudotojams šie varžantieji nuostatai:

1. Privatūs butai. Ligi naujo potvarkio šviesos ir virtuvės srovės turi būti suvartota nedaugiau 50% skaitiklio parodyto 1942 m. vasario mėn. kiekio. Šiuo draudžiama vartoti elektros šildytuvus-krosneles. Kiti prietaisai (glaistytuvai, dulkių siurbliai, virduliai, keptuvės ir t.t.) jungti nuo 7–11 ir nuo 18–22 val. uždrausta. Leistą kiekį prašokančios KW valandos bus skaitomos triguba kaina.

2. Įstaigos ir svetainės. Srovės turi būti suvartota nedaugiau 70% skaitiklio parodyto 1942 m. vasario mėn. kiekio. Šiuo draudžiama vartoti elektros šildytuvus. Leistą jėgos kiekį prašokančios KW valandos bus skaitomos triguba kaina.

3. Pramonės įmonės. Visos įmonės, aprūpinamos Miesto jėgainės srove, šiomis dienomis gaus raštu pranešimą, ar ir kokiu mastu varžantieji nuostatai jas liečia.

4. Šis potvarkis įsigalioja šiandien.

Kaunas, 1942 m. kovo 6 d.

Miesto Komisaras
(pas.) CRAMER,
SA-Brigadenfuehrer (ĮL, 1942)

Vilniuje už didesnio, negu buvo leistas, elektros kiekio sunaudojimą reikėjo ne tik brangiau mokėti, bet suvaržymų nesilaikantiems ją ir išjungdavo. Pavyzdžiui, 1943 m. už tokius prasižengimus elektrą išjungė 350 abonentų. Vėliau elektrą imta išjunginėti ne tik už pernelyg didelį jos naudojimą, bet ir stengiantis taupyti, todėl tam tikromis valandomis elektrą išjungdavo ištisiems rajonams.

Net ir Šiauliams, kurių elektros stotis buvo labai galinga, vokiečiai įvedė elektros naudojimo normas.

Visas ne tik Lietuvos, bet ir kitos Ostlando dalies aprūpinimas elektra buvo sutelktas "Energieversorgung Ostland G.m.b.H." rankose. Kadangi anglies atgabenti iš kitur karo metu buvo sunku, ši bendrovė, gamindama elektros energiją, stengėsi tenkintis vietiniais ištekliais. Kadangi jie buvo

riboti, mažino elektros energijos naudojimą.

Kaina už elektros energiją buvo nustatyta 1942 m. gegužės 1 d. potvarkiu. Tai buvo platus ir smulkmeniškas potvarkis, kuris apėmė elektros energijos naudojimą namų ūkyje, versluose, žemės ūkyje, nakties tarifus ir kai kuriuos kitus su elektros naudojimu susijusius dalykus. Šiuo potvarkiu buvo žymiai pakelta elektros energijos kaina. Smulkiems vartotojams kWh šviesai buvo nustatyta 40 pfenigių, jėgai – 25, o šviesai ir jėgai – 30. Žymus kainos pakėlimas spaudoje buvo paaiškintas noru geriau techniškai sutvarkyti elektros gaminimo bei paskirstymo įrengimus ir brangiu būtino kuro transportu, kai tenka gabenti iš tolimų sričių.

Kainos ir atlyginimai

Nacių Vokietija nepaisė laisvojo ūkio principų, todėl ir okupuotuose kraštuose nesistengė, kad kainos ir atlyginimai susidarytų pagal pasiūlos ir paklausos dėsnius. Ir kainas, ir atlyginimus nuo pat 1941 m. okupacijos pradžios vokiečiai ėmė tvarkyti savo nuožiūra.

Pirmuosius potvarkius išleido dar karinė valdžia. Jų įsakyta laikytis ligi karo pradžios buvusių kainų ir atlyginimų bei nurodyta, kad 1 markė lygi 10 rublių. Sovietai 1940 m. lapkričio 25 d. Lietuvoje įvedė rublius, litą prilygino 90 kapeikų. Taigi Lietuvoje viskas pasidarė pigu, tačiau ir atlyginimai taip pat buvo labai maži. Net ir tų prekių kainos, kurios sovietinės okupacijos laiku buvo pabrangintos, markėmis jos buvo labai menkos: juodos duonos kg turėjo būti parduodamas po 5,5 pfenigio, baltos – 12, kiaulienos – 45, jautienos – 28, cukraus – 25, bulvių – 3 ir t.t. Tas pats buvo ir su atlyginimais. Tuo būdu susidarė padėtis, kad Lietuvos gyventojui joks užsienio gaminys, nors ir kaip jis būtų reikalingas, buvo neprieinamas, nes net kokiai smulkmenai nupirkti jam būtų reikėję bent pusmetį dirbti. Tokios kainos labai tiko tik su markėmis kišenėje čia atvykusiems vokiečiams. Viską, kas po sovietų viešpatavimo Lietuvoje buvo dar likę, jie galėjo pirkti tiesiog juokingomis kainomis, ką iš tikro ir darė, kiek tik spėjo.

Civilinei vokiečių administracijai perėmus Lietuvos valdymą, greit pasirodė jau šios administracijos potvarkis kainų ir atlyginimų klausimu. Jį 1941 m. rugsėjo 11 d. išleido Reicho komisaras. Tuo potvarkiu buvo patvirtinta tai, ką buvo nustačiusi karinė valdžia – kad kainos ir atlyginimai paliekami tokie, kokie buvo 1941 m. birželio 20 d. Skirtumas tik toks, kad Reicho komisaras numatė galimybę kainas bei atlyginimus keisti, jei to reikalautų ūkio padėtis. Tasai potvarkis, kuriuo remiantis vėliau buvo leidžiami kiti šios srities įsakai, buvo toks:

BENDRASIS POTVARKIS

apie kainų ir atlyginimų Rytų Krašte tvarkymą

Sovietų ūkio politika, per trumpą laiką vienas kitą sekusieji valiutos pasikeitimai ir dėl karo neišvengiamai kylantieji viso ūkinio gyvenimo sukrėtimai Rytų Kraštui padarė skaudžių žaizdų.

Nauja Europos statyba ir naujas ūkinis pertvarkymas privalo būti vykdomas atsižvelgiant į kiekvienos srities ūkinę struktūrą. Rytų Kraštas yra ūkininkų kraštas. Tad žemės ūkis, kaip svarbiausioji ūkio šaka, privalo būti išlaikytas sveikas. Naujai tvarkai Rytų Krašte pravesti aš nustatau:

I. Kainos

1. Yra draudžiama nepateisinamai aukštų kainų ar šiaip užmokesčių reikalauti arba juos mokėti.

2. 1. Kainos bei kiti užmokesčiai už bet kurios rūšies gaminius ar patarnavimus privalo neprašokti 1941 m. birželio 20 d. lygio. Kainos ir užmokesčiai, kurie nuo 1941 m. birželio 20 d. yra pakilę, privalo būti tuojau pat sumažinti ligi prieš 1941 m. birželio 21 d. buvusio lygio. 2. Pastraipos 1 draudimas liečia ir kiekvieną netiesioginį kainos pakėlimą bei kiekvieną kitą veikimą, kuris prieštarauja šio potvarkio tikslui.

3. Rytų Krašte Reicho Komisaras arba jo įgaliotos įstaigos gali pagal padarytus pasiūlymus leisti iš §2 išimtis, jei ūkiniu pagrindu tai reikalinga.

4. Rytų Krašte Reicho Komisaras arba jo įgaliotos įstaigos gali ir be pasiūlymo tiksliai nurodytų gaminių arba gaminių rūšių bei tiksliai nurodytų patarnavimų kainas nustatyti ir nukrypdamas nuo 1941 m. birželio 20 d. galiojusių kainų.

Atlyginimai

5. Algos, samda, pensijos ir kiti darbo atlyginimai negali prašokti 1941 m. birželio 20 d. lygio. Darbo atlyginimai, kurie nuo 1941 m. birželio 21 d. buvo pakelti, privalo būti tuojau pat sumažinti ligi prieš 1941 m. birželio 20 d. buvusio lygio.

6. 1. Jei 1941 m. birželio 20 d. darbo santykio dar nebuvo, tai privalo būti mokama alga ar užmokestis, kuris tuo metu už atliekamąjį darbą buvo nustatytas ar paprastai mokamas. 2. Jei dirbantysis, įsigaliojant šiam potvarkiui, dirba kitą darbą, kaip jis dirbo 1941 m. birželio 20 d., tai dirbančiajam už jo dabartinį darbą mokamas atlyginimas, kuris už tą darbą paprastai buvo mokamas 1941 m. birželio 20 d.

7. Vokiečių tarnyboje esančioms vietinėms darbo jėgoms mokamas atlyginimas tik pagal įprastinius vietinių algų ar užmokesčių dydžius.

Bausmės

8. Rytų Krašto Reicho Komisaras arba jo įgaliotos įstaigos gali leisti iš 5, 6 ir 7 §§ nuostatų išimtis, jei tam yra ypatingo pagrindo.

9. Priešingas aukščiau einantiems nuosprendžiams arba turinčių teisę sudarinėti kainas įstaigų nuostatams bei potvarkiams elgesys baudžiamas neriboto dydžio laisvės atėmimu arba drausmės bausme arba abiem šiom bausmėm. Be to, nusikaltusiems asmenims gali būti uždrausta verstis savo verslu ir įsakyta uždaryti įmonę.

Baigiamieji nuostatai

10. Rytų Krašto Reicho Komisaras išleidžia šiam potvarkiui vykdyti reikalingus nuostatus.

11. 1. Šis potvarkis Rytų Krašto Reicho Komisariate, kiek jis yra civilinės valdžios žinioje, įsigalioja 1941 m. rugsėjo 16 d. 2. Tuo pat laiku visi ligšioliniai šios srities patvarkymai, patvarkymai bei nuostatai, kiek jie liečia kainas, mokėjimus, algas bei užmokesčius, nustoja galios.

Ryga, 1941 m. rugsėjo 11 d.

LOHSE,
Rytų Krašto Reicho Komisaras

Su šiuo ir ankstyvesniais okupantų potvarkiais nustatytomis kainomis bei atlyginimais Lietuvos ūkis negalėjo ilgesnį laiką verstis. Šitą

suprato ir patys okupantai, todėl tuoj pat imta leisti kitus potvarkius, kuriais padaryti bent labiausiai reikalingi kainų ir atlyginimų pakeitimai. Tačiau ir leisdami kitus potvarkius, okupantai pirmiausia žiūrėjo savo naudos bei įvairių kitų savo tikslų, o ne Lietuvos ūkio reikalų. Apskritai tais potvarkiais nustatytos kainos bei atlyginimai buvo apie 30% žemesni nei Vokietijoje. Tačiau tai buvo taikoma tik vietos gaminiams ir vietiniams darbininkams bei tarnautojams. Atvykstantieji iš Reicho vokiečiai buvo atlyginami Reicho normomis, dažnai dar su priedais. O atvežamiems iš Vokietijos gaminiams kainos būdavo kartais 100–150% pakeltos, lyginant jas su tų pat gaminių kainomis Vokietijoje. Iš to visiems vokiečiams buvo didelė nauda, o Lietuvai – tokia pat skriauda. Karinės ir civilinės vokiečių įstaigos gaminiais bei patarnavimais apsirūpindavo žymiai pigiau nei pačiame Reiche. Atvykusieji iš Reicho vokiečiai su savais atlyginimais tokiame pigių prekių krašte jautėsi labai patogiai. Vokiečių pramonininkai galėjo gerai pasipelnyti. Be to, okupuotame krašte mažiau suvartodavo įvairių gaminių.

Įvairių dalykų kainos per okupaciją šiek tiek kaitaliotos, tačiau apskritai vokiečiai stengėsi jas išlaikyti pastovias. Čia pateikiama svarbesnių maisto dalykų mažmeninės prekybos kainos markėmis už kilogramą. Pasirėmus 4 ir 10 aukščiau cituoto potvarkio paragrafais, buvo paruoštas pranešimas, pagal kurį nuo 1941 m. rugsėjo 16 d. įsigaliojo tokios kainos maistinių grūdų gaminiams: ruginių miltų – 0,22, kvietinių miltų – 0,26–0,28, manų – 0,30, ruginės duonos – 0,14, kvietinės duonos – 0,28–0,30, miežių kruopų – 0,22, grikių kruopų – 0,44, avižų dribsnių – 0,32. Pyragaičiams turėjo būti pridėta mažiausiai 100% buvusios 1941 m. birželio 22 d. kainos.

Generalinis komisaras, pasiremdamas tuo pačiu 1941 m. rugsėjo 11 d. potvarkiu, 1942 m. vasario 14 d. paskelbė gyvulių skerdienos ir jos gaminių kainas. Tuo įsaku nustatytos aukščiausios kainos dešroms, skerdimo liekanoms, riebalams ir arklienai. Nustatytoji dešros kaina markėmis už kilogramą svyravo nuo 0,50 markės už baltąjį slėgtainį iki 1,92 už lietuvišką rūkytą dešrą. Už II rūšies lydytų valgomų riebalų kilogramą reikėjo pakloti 1 markę, kaulų riebalų – 0,80. Įvairios skerdimo liekanos kainavo: nuo 1,30 markės už kilogramą I rūšies kiaulių kepenų ligi 2 pfenigių už metrą plonosios avies žarnos arba vieną veršio pūslę. Arkliena kainavo 0,60 markės už kilogramą. Kitais potvarkiais nustatytos tokios mėsos pardavimo kainos: už 100 kilogramų kiaulienos – 82 markės, jautienos – 70-82, veršienos – 70-75, avienos – 92-108. Tai buvo didmeninės prekybos kainos. Mažmeninėje prekyboje prie tos kainos leista pridėti apie 10% prekybos priedą.

Mažmeninės pieno produktų kainos buvo tokios: 1 kilogramas sviesto 1,80-2,20 markės, sūrio– 0,8-1,60, litras pieno – 0,14, nugriebto pieno – 0,07, pasukų – 0,08, riebaus pieno varškės kilogramas – 0,95,

nugriebto pieno varškės – 0,35. Kiaušinių kilogramas – 0,95. Vienetais perkant, vienas kiaušinis – 0,08 markės.

Žuvis už kilogramą markėmis: šviežias karpis – 1,20, šviežia lydeka – 0,90, ungurys – 1,10-2,20, plekšnė – 0,45.

Daržovių supirkimo ir paskirstymo monopolį turėjusi "Sodyba" vartotojams jas pardavinėjo taip pat Generalinio komisaro nustatytomis kainomis. Daržovių kainas per sezoną kelis kartus keisdavo: kai daržovės turguose tik atsirasdavo ir kai nuo jų lūždavo prekystaliai. Markėmis už kilogramą kainavo: agurkų 5,30–2,20, salotų – 1,50–0,90, morkų – 3,00–1,50, svogūnų laiškų – 2,40–1,20, braškių – 6,00–1,50, burokų su lapais – 1,50–0,28, pomidorų – 4,70–3,00.

Kitais įvairiu laiku išleistais potvarkiais mažmeninėje prekyboje už 1 kilogramą smulkaus cukraus buvo nustatyta 0,53 markės, cukraus plytelėmis – 0,58, druskos – 0,16. Už dėžutę 500 tablečių 110 kartų už cukrų saldesnio sacharino – 1,55. Už 0,5 litro degtinės – 2,20, alaus butelį – 0,60–0,72, deginamojo spirito 0,5 litro – 0,25, degtukų dėžutę – 0,02 ir t.t.

Avalynės kainas Generalinis komisaras nustatė 1942 m. liepos 1 d. potvarkiu. Kaip ir visi vokiečių įsakai, tasai potvarkis labai smulkiai nurodė avalynės kokybę bei kitus jos ypatumus. Juchto, avalynės gamintojo, kainos buvo tokios: vyriški auliniai batai, kurių aulų ilgis 45 cm odiniais padais su odiniu pamušalu galuose ir auluose iki pusės blauzdų, 40–47 Nr. – 22 markės, vyriški suvarstomi batai su auliukais, guminiais padais, 39–46 Nr. – 10,80, batai su auliukais berniukams, suvarstomi, odiniais padais, 35–38 Nr. – 8,75. Taip pat smulkiai aprašyti chromo odos auliniai batai vyrams, 39–46 Nr. – 25 markės, gatvės pusbačiai – 10, batai su auliukais – 11, moterims 34–41 Nr. gatvės batai – 8,50, gatvės batai su dirželiu – 8, berniukams batai su auliukais – 31–34 Nr. – 8.75, suvarstomi pusbačiai – 7,15 ir 8,25, mergaitėms batai su auliukais – 8 ir 8,50, su dirželiu – 6,25 ir 6,75, batai vaikams – 3,75–6,25, bateliai kūdikiams – 1,90. Prie šių kainų prekybininkai galėjo pridėti ne daugiau kaip 25%. Už pasiūtus pagal užsakymą batus gamintojas galėjo pridėti ligi 60% aukščiau nurodytų kainų.

Odų kainos nustatytos 1942 m. gruodžio 12 d. potvarkiu. Odų apdirbimo įmonėms už jų gaminius, atiduodant juos į sandėlius, buvo nustatytos tokios kainos: oda padams – pagal rūšį – 1 kilogramas 0,95–4,75 markių, juchto – 2,60–4,50, oda pakinktams – 2,90–3,80, blankiai natūralios spalvos bei dažyti – 2,00–5,50 ir t.t. Mažmeninėje prekyboje prie tų kainų galėjo būti pridėta ligi 15% prekybos priedas.

Panašiai kaip už minėtus gaminius buvo nustatytos kainos ir įvairioms kitoms prekėms, įskaitant medinius padus klumpėms, gėles ir karstus. Paskelbė ąžuolinių karstų kainas, nors, ko gero, nė viena dirbtuvė tuomet Lietuvoje jų negamino. Toks karstas kainavo 104 markes. Pušinis karstas be pagražinimų kainavo 30 markių, su pagražinimais –

50, vaikams – 17.

Gėlių kainas, kaip ir daržovių, kaitaliodavo, atsižvelgdami į sezoną. Iš tikro tokia veikla tebuvo tik biurokratizmas, nes Lietuvos gyventojams tuo laiku gėlės mažai terūpėjo, nors šiaip jie gėles ir mėgo. Už 1 rožę reikėjo mokėti – 1,10 markės, leliją – 1,10, gvazdiką – 0,50–1. Alyvos vazonuose 6–12,50 markių, kaktusai – 1,45–14,30, pakalnutės – 1,45–3,50, rakteliai – 0,60–2,00 ir t.t.

Nustatinėjant kitų gaminių kainas, neišvengiamai reikėjo koreguoti ir anksčiau importuotų gaminių kainas, nes jos dėl valiutų keitimosi buvo sumažėjusios ligi mikroskopinio dydžio. Todėl buvo išleistas šis potvarkis:

SKELBIMAS

dėl importuotų prekių aukščiausių kainų

Remiantis Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 m. rugsėjo 11 d. bendro potvarkio dėl kainų ir atlyginimų nustatymo Rytų Krašte §4 (Verkuendungsblatt psl. 7), ir Generaliniam Komisarui Kaune įgaliojus, išleidžiamas Lietuvos Generalinei sričiai sekantis skelbimas dėl importuotų prekių aukščiausių kainų:

I. Prekėms, įvežtoms į Lietuvos Generalinę Sritį iki 1941 m. birželio 22 d., taikomos 1939 m. rugpjūčio 1 d. mažmenų prekybos kainos. Litų ir zlotų perskaičiavimui į reichsmarkes imamas sekantis santykis: 1 litas = 40 Rpf., 1 zlotas = 40 Rpf.

II. Įvežtoms prekėms, kurioms 1939 m. rugpjūčio 1 d. kainų nebuvo (ypatingai rusų prekėms), taikomos kainos, kurios būtų imamos Lietuvoje už panašius gaminius 1939 m. rugpjūčio mėn. 1 d. Šių prekių sąrašai turi būti pristatyti per 14 d. Kainų Centralei patikrinti.

III. Šis skelbimas taikomas: a. geležies, plieno, špižiaus ir skardos prekėms, b. lengvųjų ir spalvotųjų metalų prekėms, c. precizinės mechanikos ir optikos prekėms, d. elektrotechnikos gaminiams, e. pagalbinėms statybos medžiagoms ir g. stiklo, porceliano, fajanso ir molio prekėms.

IV. Jeigu aukščiau išvardintoms prekėms jau yra išleisti kiti patvarkymai, tai šis skelbimas jų neliečia.

Šis potvarkis tų prekių, kurioms kaina yra nustatyta atskirais potvarkiais, neliečia.

V. Mažmenų prekybininkai, pirkdami prekes iš didmenų prekybininkų, gauna nuo mažmenų prekybos kainų 15% nuolaidą.

VI. Šis skelbimas įgyja galios nuo 1942 metų balandžio 1 d.

Kainų Centralė
(ĮL, 1942 – 154/315)

Kadangi naujų gaminių trūko, todėl labai išplito prekyba jau vartotais daiktais. Vokiečiai ir šiems dalykams užsimojo nustatyti tvirtas kainas. Generalinis komisaras išleido šį potvarkį:

1942 m. balandžio 23 d.

SKELBIMAS

dėl aukščiausių kainų už vartotas prekes

Pasirėmęs 1941 m. rugsėjo 11 d. bendro potvarkio dėl kainų ir atlyginimų nustatymo Rytų Krašte 4 (Verkuendungsblatt, psl. 7) ir Reicho Komisarui Rytų

Kraštui pritarus, įsakau, kas seka:

1.1. Už visų rūšių vartotas prekes gali būti reikalaujamos arba duodamos ne didesnės kaip šiuo skelbimu leidžiamos kainos. 2. Šio skelbimo nuostatai galioja visų rūšių varžytinėse parduodamoms vartotoms prekėms, kaip ir privačių asmenų parduodamoms vartotoms prekėms. 3. Jeigu vartotų prekių kai kurioms rūšims, ypatingai senoms medžiagoms, Reicho Komisaro Rytų Kraštui arba jo įgaliotų įstaigų yra leidžiami ypatingi patvarkymai, tai šio skelbimo nuostatai jų neliečia.

2.1. Vartotoms prekėms turi būti nuo kainos, kuri yra leista kainų nuostatais už tos pačios arba panašios rūšies naujas prekes, atskaityta suma už sumažėjusią vertę. 2. Atskaitymas turi atitikti faktinį vertės sumažėjimą. 3. Jokiu atveju vartotų prekių pardavimo kaina negali prašokti 75% leidžiamos kainos už tokias pat arba panašias naujas prekes.

3. Jeigu vartoti daiktai bus siūlomi pardavimui skelbimais laikraščiuose arba kitais skelbimo būdais, tai pardavimo pranešimuose turi būti nurodyta prašomoji kaina už kiekvieną vartotą daiktą.

4. Generalinis Komisaras gali iš šio skelbimo nuostatų leisti arba įsakyti padaryti išimtį.

5. Skelbimas įsigalioja nuo 1942 m. balandžio 25 d.

Kaunas, 1942 m. balandžio 23 d.

Der Generalkommissar in Kauen
Pavaduodamas pas. NABERSBERG
(ĮL, 1942 – 96/257).

Vokiečiai nustatė kainas ir už įvairius patarnavimus – malkų pjovimą, kėlimą per upes, pirtis, drabužių lyginimą, įvairių amatininkų darbą ir t.t. Amatininkams išleido kainoraštį, kuriame surašė kainas už darbus skalbykloms, valykloms, siuvykloms, kirpykloms, už vežimo darbus, batsiuviams, už miško medžiagos pervežimą, keleivių vežikams, už vertimų darbus ir kt. Tie kainoraščiai turėjo būti iškabinti atitinkamu amatu besiverčiančių dirbtuvėse. Atlyginimai už kitus patarnavimus buvo nustatyti specialiais potvarkiais. Kokios kainos buvo už patarnavimus, galima matyti iš šių pavyzdžių. Už 1 keleivio, turinčio ne daugiau 50 kg bagažo perkėlimą keltu per Nemuną ar Nerį – 0,10 markės, keleivio su kokiu nors gyvuliu – 0,15, už tuščio ar ligi 10 centnerių prikrauto vienkinkio vežimo – 0,20, porinio vežimo – 0,40, lengvo automobilio – 0,40, autobuso su keleiviais – 1,00. Už 1 erdmetrio malkų vienu pjūviu supjovimą ir tinkamą krosnims suskaldymą – 2,60 markių, už dviem pjūviais supiovimą ir suskaldymą – 3,30. Už ąžuolines, uosines, klevo ir vaismedžių malkas turėjo būti mokama 25% brangiau. Už nurodytą kainą malkas reikėjo sukrauti į stirtas arba sunešti į sandėlius. Drabužių lyginimo ir garinimo įmonės Vilniuje ir Kaune buvo suskirstytos į tris klases, o kitur – į dvi. Vilniuje ir Kaune pagal įmonės klasę vyriškos eilutės lyginimas kainavo 2,00, 1,80 ir 1,50 markių. Moteriškos eilutės lyginimas tik III klasės įmonėse skyrėsi – kainavo ne 1,50, o 1,40 markės. Kitur vyriškos eilutės 1,50 ir 1,20, o moteriškos – 1,40 ir 1,10. Pirtys ir vonios buvo suskirstytos į klases ir pagal vietoves. Vilniuje ir Kaune I klasės vonia kainavo – 0,70 markės, II – 0,60, III – 0,40. I klasės pirtis

suaugusiems – 0,50 markės, II – 0,35, moksleiviams ir kariškiams – 0,20. Drabužių saugojimas – 0,05, drabužių dezinfekcija 0,05 už kilogramą. Kitose Lietuvos vietose šios paslaugos kainavo 0,10 markės pigiau. Už pirtį moksleiviams ir kariškiams teko mokėti 0,15 markės mažiau. Už drabužių saugojimą bei dezinfekavimą visur reikėjo mokėti tiek pat.

Generalinio komisaro patvarkymu kainoms nustatyti ir joms sekti buvo įsteigta Kainų centralė, į kurią netrukus ėmė kreiptis įstaigos, įmonės ir atskiri asmenys. Nors kainų potvarkiai lietė labai daug gaminių bei patarnavimo rūšių ir dauguma atvejų buvo labai smulkmeniški, ne visada buvo aišku, kokius tarifus už tam tikrus gaminius ar patarnavimus taikyti, o kartais nė vienas kainų potvarkis tam reikalui netiko. Pasirodė, jog paragrafais, straipsniais bei pastraipomis visus atvejus apimti iš tikro yra neįmanomas dalykas.

Kainų centralė pradžioje bandė besikreipiantiems teikti nurodymų, kaip jų klausimas spręstinas, tačiau ilgainiui ir jai pačiai pasirodė ne taip lengva besikreipiantiems tiesiai ir aiškiai atsakyti, kokių kainų jie privalo laikytis. Skelbti bendro pobūdžio nuostatus nesunku, tačiau daug sunkiau išaiškinti konkrečius atvejus, todėl Kainų centralė atsisakė šio uždavinio imtis ir suinteresuotiems liepė kreiptis į teismą, paskelbdama tokį komunikatą:

Dėl kainų už prekes ir patarnavimus

Kainų Centralės pranešimas

Pastaruoju metu įmonės ir privatūs asmenys kreipiasi į Kainų Centralę su prašymais išspręsti kilusius ginčus dėl darbo įkainavimo, sąmatų paruošime, atliktų atnaujinimo ir pataisymo darbų įkainavimo ir panašiai.

Kainų Centralė yra pasirengusi mielai suteikti žinių visais šiais klausimais kiek tai liečia kainas už gaminius ir patarnavimus. Tačiau Kainų Centralė negali spręsti pavienių ginčų dėl darbo pravedimų, kainų paskaičiavimo ir kitų sutarties sąlygų išpildymo, kadangi tokių ginčų aiškinimas neįeina į Kainų Centralės veikimo sritį. Šiems klausimams aiškinti yra kompetentingas teismas.

Norint išvengti nesutarimų ir skundų, patariama prieš darant užsakymą atidžiai įsigilinti į veikiančias kainas ir esamas taisykles, kad jau sudarant prekybinę sutartį būtų galima pasipriešinti pasitaikantiems kainų kėlimams.

(ĮL, 1942 – 86/247).

Šis Kainų Centralės patarimas nebuvo suinteresuotiesiems jokia naujiena ar pagalba. Todėl, nors kainoraščių daug paskelbė, kainų painiavos visą okupacijos laiką taip pat užteko.

Nacinės okupacijos metu ir atlyginimai normuoti, kuriems tvarkyti išleista keliolika potvarkių ir nemažai įvairių jų pakeitimų. Visus darbininkus, tarnautojus bei valdininkus vokiečiai suskirstė į kelias grupes, kurioms nustatė skirtingus atlyginimus. Svarbiausios tokios grupės buvo: dirbantieji žemės ūkyje, pramonės ir kitų ne žemės ūkio šakų darbininkai, valstybinio ir šiaip ūkio tarnautojai bei viešųjų tarnybų pareigūnai.

Žemės ūkio darbininkų atlyginimai jau buvo pateikti tuos atlyginimus nustačiusiame Reicho komisaro 1941 m. spalio 23 d. potvarkyje,

kalbant apie darbą žemės ūkyje. 1943 m. kovo 30 d. išleistas kitas įsakas, tačiau jis iš esmės nieko nepakeitė. Galima tik priminti, jog padieniam žemės ūkio darbininkui pagal Reicho komisaro potvarkį markėmis už darbo dieną turėjo būti mokama: pagal atlyginimų sritį ir metų laiką vedusiam 1,30–1,70, darbininkui, vyresniam nei 18 metų, – 1,10–1,50, 16–18 metų – 0,70–1,10, jaunesniam nei 16 metų darbininkui – 0,30–0,70. Vyresnėms nei 18 metų moterims – 0,90–1,30, 16–18 metų – 0,50–0,90, jaunesnėms nei 16 metų – 0,30–0,70. Duodant maistą 1/5 to uždarbio turėjo būti už jį atskaitoma. Kumečių bei metinių samdinių atlyginimai buvo apytikriai tokie, kaip ir padienių darbininkų.

Pramonės ir kitų ne žemės ūkio šakų darbininkų atlyginimai pateikti 1941 m. lapkričio 21 d. Reicho komisaro įsake, kalbant apie darbą tose ūkio šakose. Trumpai čia galima priminti, kad visi tose ūkio šakose dirbantieji – pagal apmokymą bei patyrimą savo darbe – buvo suskirstyti į penkias grupes su tokiu valandiniu atlyginimu markėmis: vyresni nei 21 m. vyrai I grup. – 0,27, II grup. – 0,32, III grup. – 0,38, IV grup. – 0,44 ir V grup. – 0,50. 18–21 metų vyrai gavo 80% aukščiau nurodyto atlyginimo, 16–18 metų – 60% ir jaunesni nei 16 metų – 50%. Moterys gaudavo 80% atitinkamos grupės vyrų atlyginimo.

Vėliau, 1942 m. balandžio 25 d., Reicho komisaras išleido kitą tų ūkio šakų darbininkų atlyginimus tvarkantį įsaką. Dabar visiems šių ūkio šakų darbininkams bendras atlyginimų tarifas turėjo būti pakeistas atskiru kiekvienai šakai. Tad kartu su tais nurodymais išleisti paaiškinimai ir apie vietinių darbininkų darbo sąlygas bei atlyginimus geležies, metalo, elektrotechnikos, optikos, chemijos ir medžio apdirbimo pramonėje. Vėliau dar buvo išleisti įsakai apie darbo sąlygas bei atlyginimus vietinių grafikos verslo, tekstilės darbininkų bei praplėstas geležies, metalo, elektrotechnikos, optikos ir smulkiosios mechanikos pramonės bei amatų darbininkų atlyginimų potvarkis.

Nors įvairioms dirbančiųjų grupėms buvo leidžiama atskiri atlyginimų tarifai, tačiau atlyginimai iš esmės bent kiek žymiau nesiskyrė nuo pirmuoju 1941 m. lapkričio 21 d. potvarkiu paskelbtųjų. Tai galima matyti iš šių 1942 m. balandžio 25 d. įsaku vietiniams darbininkams nustatytų atlyginimų medžio pramonėje – lentpjūvėse, statyboj, baldų bei degtukų fabrikuose. Nekvalifikuotiems (pagalbiniams) darbininkams markėmis už valandą turėjo būti mokama: nuo 21 metų – 0,27–0,30, 20 metų – 0,25–0,28, 18 metų – 0,22–0,24, 16 metų – 0,17–0,18, jaunesniems nei 16 metų – 0,15. Apmokytiems darbininkams nuo 21 metų – 0,32–0,34, 20 metų – 0,30–0,32, 18 metų – 0,26–0,27, 16 metų – 0,20–0,21, jaunesniems nei 16 metų – 0,17–0,18. Specialistams nuo 21 metų – 0,38–0,40, 20 metų – 0,36–0,38, 18 metų – 0,30–0,32. Kvalifikuotiems specialistams vyresniems nei 21 metų – 0,44–0,46. Moterų atitinkamai mažesni. Medžio apdirbimo mokiniams I mokslo metais atlyginimas –

12 markių į mėnesį, II – 17, III – 25 ir IV – 30.

Valstybinių bei šiaip ūkio įmonių tarnautojų atlyginimus nustatė 1941 m. lapkričio 5 d. potvarkis. Šiuo įsaku visi tos rūšies tarnautojai suskirstyti į šešias grupes su tokiu mėnesiniu atlyginimu markėmis: I grupė – be specialaus išsimokslinimo fiziniam darbui žmonės – 60–80, II grupė – su prekybiniu ar techniniu išsimokslinimu – 70–120, III grupė – su prekybiniu ar techniniu išsimokslinimu aukštesnėse pareigose – 90–200, IV grupė – gali veikti savarankiškai – 140–280, V grupė – vidutinių įmonių vedėjai arba skyrių vedėjai didesnėse įmonėse – 240–480, VI grupė – didelių įmonių vedėjai – 360–600. Šį potvarkį 1943 m. lapkričio 5d. pakeitė direktyva apie vietinių komercinių ir techninių valstybinių įmonių, taip pat privataus ūkio ir laisvųjų profesijų tarnautojų atlyginimus. Kadangi nacių okupaciją maždaug po devynių mėnesių pakeitė raudonoji okupacija, tai minėtas potvarkis praktinės reikšmės jau maža beturėjo.

Viešųjų įstaigų pareigūnų atlyginimus nustatė 1941 m. spalio 5 d. potvarkis. Juo buvo numatyta skirti dvylika grupių su tokiu mėnesiniu atlyginimu markėmis: I ypatingoji grupė – Generaliniai tarėjai ir Generaliniai direktoriai – 600; kiti aukšti pareigūnai, aukščiausio teismo pirmininkas bei prokuroras, Generalinių tarėjų pavaduotojai – 540, II – vyriausio teismo teisėjai, universiteto profesoriai, Vilniaus ir Kauno burmistrai – 410–470, III – departamentų direktoriai, ekstraordinariniai profesoriai, ligoninių 100–1000 lovų direktoriai, apeliacinio teismo teisėjai, Šiaulių burmistras – 320–360, IV – skyr. vedėjai, gimnazijų direktoriai, apskričių viršininkai, ligoninių 30–100 lovų direktoriai – 250–280, V – kanceliarijų viršininkai, inžinieriai, vyresnieji gydytojai, apskričių gydytojai, gimnazijų inspektoriai – 210–230, VI – gimnazijų mokytojai, vyresnieji technikai, saugumo vyresnieji valdininkai, dantistai, jaunesnieji gydytojai – 140–180, VII – registratoriai, raštinės tarnautojai, buhalteriai, pradžios mokyklų vedėjai, lokomotyvų vadovai – 120–150, VIII – sekretoriai, pradžios mokyklų mokytojai su aukšt. mokslu, matininkai, vyr. gailestingosios seserys daugiau kaip 200 lovų ligoninėj, viršaičiai – 110–125, IX – raštininkai, pradžios mokyklos mokytojai, felčeriai, vyresniosios gailestingosios seserys, akušerės, vokiškai mokančios stenotipistės – 90–105, X – raštinės tarnautojai, muitininkai, sandėlininkai, vyresnieji eiguliai, gailestingosios seserys, mokančios vokiečių kalbą mašininkės – 80–90, XI – jaunesnieji raštininkai, gaisrininkai, paštininkai, pasiuntiniai, vyresniosios slaugės – 70–75, XII – sargai, vartininkai, kūrikai, virėjai, slaugės, kelio sargai – 60–65. Valdininkai ir tarnautojai 18–20 metų amžiaus gavo tik 80% etatinio atlyginimo.

Šį potvarkį 1943 m. kovo 22 d. pakeitė įsakas apie vietinius viešųjų vadybų tarnautojų atlyginimus. Juo vietoj buvusių 12 atlyginimo grupių sudaryta 20, kurių aukščiausios grupės atlyginimas buvo 640 markių, o

žemiausios – 85. Taigi atlyginimas šiek tiek aukštesnis nei iki šiol buvęs, tačiau ne tiek, kad algų gavėjai būtų žymiau jų padidėjimą pajutę.

Nesunku pastebėti, jog vokiečių nustatyti atlyginimai, ypač žemesniųjų tarnautojų, buvo gana maži net palyginus ir su jų pačių nustatytomis oficialiomis įvairių reikmenų kainomis. Net ir geriausiai apmokamo pramonės darbininko mėnesinis atlyginimas tesiekė apie 120 markių, o prasčiausiai apmokamų grupių vos apie 60 markių. Darbininkas, gaudamas tokį atlyginimą, net ir geriau apmokamos grupės – tik rūpestingai taupydamas galėjo apmokėti savo maisto, buto, kuro, šviesos, apdaro bei kitas būtiniausias išlaidas. Tačiau vokiečiai rūpestingai saugojo, kad vietinės ūkio arba civilinės administracijos vadovybė laikytųsi jų nustatytų atlyginimų ir lengvai jų niekam nekeltų. Okupantai net išleido šį potvarkį:

VYKDOMIEJI NUOSTATAI

prie pono Reicho Komisaro 1941 metų lapkričio 5 dienos potvarkio dėl atlyginimo vietiniams tarnautojams valstybinėse įmonėse ir kitose ūkio šakose

1. Naujai priimant tarnautoją, jo priskyrimą prie atlyginimo kategorijos pagal 1941 metų lapkričio 5 dienos potvarkį dėl atlyginimo vietiniams tarnautojams valstybinėse įmonėse ir kitose ūkio šakose taip pat turi patikrinti srities komisaras – socialinė įstaiga. Lygiai tas pats galioja įmonėse nustatant atlyginimų kategorijas, ko prireikia pradedant dirbti kitą darbą.

2. Prašymus patikrinti turi paduoti įmonės vedėjas atitinkamam srities komisarui – socialinei įstaigai. Prašymuose turi būti nurodyta: a. tarnautojo pavardė, b. šeimos padėtis, c. amžius, d. kiek laiko įmonėje dirba, e. pareigos (senosios ir naujosios), f. profesinis pasirengimas, g. ligšiolinis atlyginimas ir numatomas atlyginimas.

3. Atlyginimo nustatymai, padaryti be reikalaujamo srities komisaro pritarimo, negalioja.

4. Kas šiam potvarkiui nusižengs, sričių komisarų baudžiamosios kompetencijos ribose bus baudžiamas iki 1000 RM baudos. Neišsigalint tos baudos sumokėti, bus baudžiama laisvės atėmimu iki šešių savaičių.

5. Šis potvarkis įsigalioja 1942 metų balandžio 6 d.

Generalinio Komisaro Kaune pavedamas
(pas.) Dr. PENSE (ĮL, 1942 – 80/241).

Įvairių reikmenų vis labiau trūkstant, markės perkamoji galia mažėjo. Daugeliu atvejų įvairių gaminių savininkai už pinigus jų visai nenorėjo parduoti. Ėmė įsigalėti atlyginimas natūra ir mainų prekyba. Vokiečiams tai nepatiko, nes piniginis atlyginimas beveik nustojo reikšmės, kadangi reikmenų galėjo įsigyti tik tasai, kuris turėjo kuo mokėti natūra arba keisti – kas griovė visą jų ūkinę sistemą. Ilgai negaišę vokiečiai atlyginimą natūra uždraudė, išleisdami šį potvarkį:

Potvarkis, draudžiantis už prekes ir patarnavimus atlyginti natūra

Remdamasis Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 IX 16 d. potvarkiu dėl pieno ir riebalų ūkio, liečiančiu pieno pristatymo prievolę ir laikinį sviesto tvarkymą ("Amtsblatt", 1941 m. 54 psl.), 1941 IX 16 d. potvarkiu gyvulių ir mėsos ūkio

srityje ("Amtsblatt", 1941 m. 50 psl.), 1941 X 14 d. javų srityje potvarkiu ("Amtsblatt", 1941 m. 95 psl.) ir 1941 XI 21 potvarkiu dėl kiaušinių ir paukščių ūkio ("Amtsblatt", 1941 m. 154 psl.), nustatau:

§ 1. Draudžiama už įvairius laisvųjų profesijų, amatininkų ir kitus panašius patarnavimus, o taip pat įvairių prekių ir vaistų prekyboje vietoje numatyto atlyginimo ar kainos grynais pinigais reikalauti ar siūlyti maisto produktus ir kitus gaminius, kurių gaminimas, tiekimas ir vartojimas yra tvarkomas atitinkamais Reicho komisaro Rytų Kraštui potvarkiais ir Lietuvos Generalinio Komisaro vykdomaisiais nuostatais.

§ 2. Kas vietoj nustatytos kainos ar numatytojo atlyginimo grynais pinigais reikalauja atlyginimo arba priima atlyginimą natūra, sričių komisarų baudimo kompetencijos ribose bus baudžiama laisvės atėmimu iki šešių savaičių arba pinigine bauda iki 1000, – RM. Piniginės baudos negalint sumokėti, vietoj jos bus skiriama laisvės atėmimo bausmė iki šešių savaičių.

§ 3. Šis potvarkis įsigalioja nuo 1942 m. birželio 20 d.

Kaunas, 1942 m. birželio 20 d.

Der Generalkommissar in Kauen
Im Auftrage: DR.PENSE (ĮL, 1942-145/306)

Nors atlyginimą natūra normuotais gaminiais uždraudė, tačiau neišvengiamai buvo tokių asmenų, kurie gavo pilnai ar iš dalies daiktinį atlyginimą. Kadangi atlyginimai privalėjo būti mokami pagal potvarkiais nustatytas normas, tai ir juos reikėjo suderinti su tomis normomis. Vadinasi, gavinius teko įvertinti pinigais. Generalinis finansų tarėjas paskelbė šį įsaką:

Skelbimas dėl daiktinių gavinių įvertinimo apskaičiuojant algų mokestį

Pasirėmęs Generalinio Komisaro Kaune 1941 m. lapkričio 28 d. algų mokesčio potvarkiui vykdyti potvarkio 3§ 2 p. ir susitaręs su Generaliniu Komisaru Kaune, nustatau šias daiktinių gavinių įvertinimo normas:

Daiktiniai gaviniai	*Mėnesiui*	*Savaitei*	*Dienai*
	RM Rpf.	*RM Rpf.*	*RM Rpf.*
Maistas	*24,–*	*6,–*	*–,80*
Aprėdas	*8.50*	*2,12*	*–,28*
Butas	*3,–*	*–,75*	*–,10*
Kuras	*2,–*	*–,50*	*–,07*
Šviesa	*–,60*	*–,15*	*–,02*

Šios normos yra minimalinės. Jos taikomos visiems tiems darbėmiams, kuriems nei atlyginimo tarifai, nei darbo sutartys nenustato aukštesnių normų.

Šis patvarkymas įsigalioja nuo pradžios to atlyginimo laikotarpio, kada šis skelbimas paskelbiamas.

Kaunas, 1942 m. birželio 25 d.

Finansų Generalinis Tarėjas
(ĮL, 1942 – 154/316)

Kalbant apie atlyginimus dar tenka priminti, jog vadinamiems Rytų darbininkams buvo numatyti atskiri atlyginimai. Šiai darbininkų grupei priskirtos *"tos ne vokiečių tautybės darbo jėgos, kurios surinktos Ukrainos Reicho komisariate, Gudijos Generalinėje Srityje arba srityse, kurios yra į*

rytus nuo Latvijos ir Estijos generalinių sričių. Taip pat sovietų atvežti rusai".

Šiuos darbininkus vokiečiai savo nuožiūra skirstė į darbus bei davinėjo darbdaviams leidimus juos naudoti darbui. Tokių darbininkų samdytojai atlyginimą mokėjo ne jiems, bet vokiečių komisariatui, kuris savo ruožtu mokėjo iš gauto už jų darbą atlyginimo nedidelę jo dalį ir tiems darbininkams. Tik kai frontas ėmė braškėti, vokiečiai pradėjo savo elgesį su Rytų darbininkais keisti ir 1943 m. gruodžio 15 d. juos sulygino su Lietuvos, Latvijos ir Estijos darbininkais.

Reikmenų stokos pasekmės

Okupacijos metu atsiradusio įvairių reikmenų trūkumo pasekmės buvo daugiariopos ir, žinoma, labai sunkios.

Pirmiausia trūkstamiems dalykams ieškota kokio nors pakaitalo. Tokia veikla ne visuomet laimingai baigdavosi. Pavyzdžiui, negalėdami gauti žibalo, gyventojai bandė jį pakeisti benzinu, karbitu ir net visai nežinomos rūšies kitais degamaisiais skysčiais. Retsykiais įvykdavo ir skaudžių nelaimių. Apie vieną tokią nelaimę Alvite "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 51/212 rašė: *"Alvito kooperatyve įvyko didelė nelaimė. Kooperatyvo vedėjui Žiauniui, kuris čia neseniai atsikėlė iš Marijampolės, bepilant į lempą degamąją medžiagą, įvyko sprogimas. Vedėjas ir čia pat buvusi jo žmona bematant buvo apimti liepsnos ir smarkiai apdegė. Ypač sunkiai nukentėjo Žiaunys. Jo gyvybė pavojuje. Abu guli Vilkaviškio ligoninėje. Nuo gaisro nukentėjo ir kooperatyvo vedėjo butas, o iš dalies ir kooperatyvo turtas."* Dėl tokių įvykių spaudoje buvo paskelbtas šis įspėjimas: *"Bolševikų armija, bėgdama nuo vokiečių kariuomenės, yra palikusi degamosios medžiagos, kurią dabar spekuliantai pardavinėja kaip gazolį ar kitokią degamąją medžiagą. Ši degamoji medžiaga, kuri buvo naudojama rusų aviacijos, yra nepaprastai nuodingas skystis, kuris nieko bendro neturi su gazoliu, benzinu ar kitais naftos produktais ir negali būti vartojamas šių produktų vietoje. Šis skystis yra rausvos arba melsvos spalvos ir turi stiprų aromatinį (gėlių arba obuolių) kvapą. Skysčiui degant, kyla dūmų, be to, jis pats lengvai garuoja, o jo garai ir dūmai yra nepaprastai nuodingi. Šio skysčio turintieji raginami tuoj pat atiduoti jį artimiausiai policijos nuovadai. Apie šios degamosios medžiagos platintojus reikia neatidėliojant pranešti. Vandžiogalos ir Šimkaičių vls. nuo šio skysčio dūmų ir garų yra jau susirgusių ir mirusių žmonių. Reikia elgtis kuo atsargiausiai. Susirgus reikia tuojau pat šauktis gydytojo pagalbos."* *(ĮL, 1942–53/214).*

Slapta ir dažnai iš nežinomų asmenų pirkdamas, pirkėjas įsigydavo blogos kokybės prekes arba kartais net visai ne tai, ką tariamai norėjęs gauti. Kas kartais atsitikdavo, gerai pavaizduoja šis aprašymas iš teismo salės: *"Prireikė piliečiui Izidoriui Zelenkovui dažų. Štai, proga pigiai jų įsigyti. Na ir nusipirko iš nepažįstamo asmens 100 pokelių dažų, sumokėdamas už pokelį po 60 pf. Iš viso 80 R. Bet kai reikėjo dažyti, pasirodė, kad tai ne*

dažai, o medžio anglys, sumaišytos su pelenais. Reikalas pasiekia policiją. Paaiškėjo, kad tokių dažų buvo įsigiję ir daugiau asmenų. O juos platino Antanas Vaičiukynas. Tardomas jis paaiškina, kad dažus gavęs iš savo bendradarbio Teofilio Kulviečio, kuris jų turėjęs ir daugiau. Kad jie būtų falsifikuoti, visai nežinojęs. Kulvietis prisipažįsta juos pardavęs, bet apie falsifikatą taip pat nežinojęs, nes pats pirkęs iš Vaclovos Cigasienės, gyv. Raginės 65. Padarius pas Cigasienę kratą, rasta 501 pokelis tokių pat dažų, 265 dėžutės dažams supilti ir įvairaus dydžio popieriukų maišeliams gaminti, specialiai sukarpytų 4649 št. Ekspertai nustato, kad dažai identiški ir padirbti iš durpių, nudažant jas įvairiomis spalvomis. Pilki dažai padirbti iš pelenų ir kreidos mišinio. Cigasienė gi neprisipažįsta tuos dažus gaminus, o tik pirkus juos turgavietėj iš nepažįstamo asmens. Tačiau jos vyras parodo, kad ji pati tuos dažus pilsčiusi į maišelis. Be to, kratos metu ji siūlo valdininkams po 1 mylią papirosų, kad tik nerašytų protokolo" Ir t.t. (ĮL, 1942 – 156/317). Kitiems viskas dar blogiau baigdavosi, todėl Vyr. Sveikatos Valdyba paskelbė šį įspėjimą: *"Pastaruoju metu gana dažnai pasitaiko įvairių nelaimingų atsitikimų, kurie neretai baigiasi mirtimi. Į ligonines atgabenama daug apsinuodijusių namine degtine ("šamarlaku", "krūmine"). Daug pasitaiko apsinuodijimų jau pūvančiais maisto produktais.*

Įregistruoti mirties atsitikimai, kurie įvyko žibinant lempą kažkokiu neaiškios kilmės spalvotu gazoliu. Pastaruoju laiku pastebėti gyventojų apsinuodijimai milteliais, kurie perkami turguje kaip soda. Yra apsinuodijimų dumaropių (Datura stramon) vaisiais ir t.t. Visos čia paminėtos nelaimės kilo iš medžiagų, pirktų ne krautuvėse, bet iš nežinomų pašaliečių. Vyr. Sveikatos Valdyba laiko savo pareiga apie tai painformuoti gyventojus. Įspėjame, kad būtumėt labai atsargūs, pirkdami pas nežinomus asmenis maisto produktus, tariamus vaistus, degamas medžiagas; nevartokite naminės degtinės ir t.p. žmogaus sveikatai žalingų produktų. Įsidėmėkite, kad kiekvienas įsigytas iš tamsių gaivalų pirkinys gali atnešti jums mirtį arba sunkią ligą" (ĮL, 1942 – 92/253).

Reikmenų trūkstant tuoj imtasi ir jų – dažniausiai nelegalios – gamybos. Prisimename, kad įvairiais okupanto potvarkiais daug dalykų bet kam gaminti buvo uždrausta. Kas norėjo, negalėjo nei sviesto mušti, nei aliejaus spausti, nei odos ar kailių išdirbti ar gaminti kitų dalykų, kurių gamybą bei paskirstymą okupantas buvo pasiėmęs savo žinion. Pagaliau išsiplėtė ir anksčiau buvusi nelegali naminės degtinės gamyba.

Gyventojai tokios rūšies gamybos jokiu nusikaltimu nelaikė, tačiau okupantas tokių reikmenų gamintojus laikė nusikaltėliais, kuriems grėsė didelės bausmės. Tokių nusikaltėlių buvo daug. Kaime sunkiau būtum atradęs nenusikaltusį ūkininką. Vienas slapta skerdė kiaules ir pardavinėjo lašinius, kitas malė ir pardavinėjo miltus, užrašė ne visas savo karves ar vištas ir slapta pardavinėjo pieną, sviestą bei kiaušinius.

Dažnas bent retsykiais išsivarydavo ir naminės degtinės, kuri padėdavo nemaža dalykų pasiekti.

Didžioji šių nusikaltėlių dalis už savo prasižengimus okupanto potvarkiams nenukentėjo, nes vokiečiai nepajėgė kontroliuoti visų tų dalykų, o lietuviškoji administracija į tokią gamybą žvelgė pro pirštus. Rimčiau ji kovojo tik su naminės degtinės varymu, nes toks dalykas ir nepriklausomoj Lietuvoj buvo draudžiamas. Tačiau ne visiems pasisekė išvengti bausmių už tą nelegalią gamybą. Vieni įkliuvo dėl savo neatsargumo, kitus kas nors įskundė. Pasitaikydavo perdėtu uolumu pasižymėjusių ir lietuviškosios administracijos pareigūnų, kurie stengėsi okupanto potvarkius būtinai įgyvendinti taip, kaip jie buvo paskelbti. Taigi ne vienas lietuvis už nelegalią gamybą pateko į vokiečių kalėjimus ir koncentracijos stovyklas, iš kurių ne visi gyvi išėjo.

Trūkstant prekių susiformavo dvi skirtingos rinkos – viešoji, kurioje beveik laikytasi okupanto nustatytų kainų, ir slapta juodoji rinka, kur sviesto kilogramas kainavo net 40 markių, bulvių centneris – 50, kiaušinis – 0,80, litras pieno – 2, litras grietinės – 13, kelių savaičių paršiukas – 100, litras naminės degtinės – 18, oficialia kaina apie 60 markių vyriškai eilutei medžiaga – 900, radijo aparatas oficialia kaina apie 200 markių – 500–700 ir t.t.

Dėl tokių juodosios rinkos kainų kiekvienas stengėsi joje šį tą parduoti, todėl spekuliacija netrukus be galo įsigalėjo. Pavyzdžiui, 1942 m. birželio pabaigoje dviejuose Nemuno garlaiviuose atlikus kratą, kurie iš Jurbarko plaukė į Kauną ir gabeno apie 1000 keleivių, buvo suimta 70 žmonių, turėjusių tiek įvairių prekių: 4500 kiaušinių, 27 kg sviesto, 32 kg riebalų, 197 kg miltų, 73 kg duonos, 5 ltr. grietinės, kurią gaminti iš viso buvo uždrausta, 30 kg balto sūrio, 2,5 ltr. aliejaus, 7 kg lydytų taukų, 8 kg veršienos, 5 ltr. pieno, 480 kg bulvių, 7 papjautos vištos ir 22 gyvi mėsiniai paukščiai – iš viso du pilni sunkvežimiai. Be to, kontrolierių nuomone, spekuliantai, pajutę kratą, spėjo apie trečdalį vežtų gaminių sumesti į Nemuną. Plito ne tik spekuliacija. Viešojoj rinkoj atsirado anksčiau negirdėtų apraiškų, pavyzdžiui eilės, kurias gyventojai dažnai vadindavo "uodegomis". Kadangi prekių parduotuvėse retai kada būdavo tiek, jog užtektų bent turintiems korteles ar leidimus, tai iš tikrųjų gaudavo nusipirkti tik tie, kurie spėdavo į parduotuvę patekti pirmiau, negu tam tikros prekės išsibaigdavo. Taigi gyventojai dar kažin kada prieš parduotuvių atidarymą rinkdavosi prie jų, kad suspėtų atsistoti arčiau prie durų, todėl susidarydavo ilgos eilės, ypač jei kurioje pasirodydavo retai atgabenamų prekių. Šios eilės gyventojus labai vargino, nes jose teko stovėti ir lyjant bei sningant ar šalčiui spiginant. Eilėse stumdydavosi menkos sveikatos žmonės: seneliai, namuose mažus vaikus palikusios motinos ir t.t. Savitarpinė pagalba, gavusi pirmojo generalinio tarėjo sutikimą, išleido net motinos kortelę, kuri turėjo

padėti joms be eilės parduotuvėse ir įstaigose atlikti reikalus. Motinos kortelę duodavo ne kiekvienai motinai, kadangi jų tose eilėse stovėdavo labai daug. Duodant tokią kortelę kiekvienai motinai, ji būtų netekusi bet kokios praktinės reikšmės. Taigi tos kortelės duotos tik toms motinoms, kurioms atrodė labiausiai reikalingos – turinčioms mažiausiai keturis vaikus, kurių jauniausias dar buvo nesukakęs penkerių metų, nėščioms ir žindančioms ne vyresnį kaip vienerių metų kūdikį.

Keblumų rasdavosi ne tik dėlto, kad kone visiems reikmenims pirkti reikėjo kortelių ar leidimų. Dažnai parduotuvių savininkai ar vedėjai atsisakinėjo parduoti net ir turintiems leidimus. Ne vienas jų pasinaudodamas padėtimi norėjo pasipelnyti arba pirmiausia bent aprūpinti savo gimines, draugus ir pažįstamus. Spauda apie tai – dažniausiai vokiečių administracijai paliepus – rašė: *"Paskutiniu laiku ne vienas turėjo karčiai patirti, kad kai kurie krautuvių savininkai atsisakė parduoti prekes, nors buvo pateiktas leidimas pirkti ir krautuvėje dar buvo pakankama prekių atsarga. Dažniausiai atsisakymas parduoti buvo aiškinamas tuo, kad prekės dar nebuvusios įkainotos arba kuriuo kitu išsikalbinėjimu. Primygtinai nurodoma, kad krautuvės savininkas neturi teisės atsargoje turimų prekių pirkėjui neparduoti, ypatingai, jei turima reikalo su tokiomis prekėmis, kurioms pirkti reikia leidimo, jei pateikiamas leidimas pirkti. Savaime suprantama, tai nereiškia, kad pirklys turėtų parduoti pirkėjui bet kurį jo pareikalautą prekių kiekį, jei atsargų pakanka. Priešingai, padorus ir savo atsakomybę suprantantis pirklys laikys save esant priverstą mandagiai atkreipti savo pirkėjo dėmesį į tai, kad jis turi savo turimas atsargas teisingai paskirstyti daugeliui pirkėjų ir todėl turi laukti, kad pirkėjas pasitenkins tik jo pageidaujamo prekių kiekio dalimi, laukiant, kol bus gauta naujų prekių. Tačiau jokiu būdu nėra leistina, kad krautuvės savininkas slėptų prekes po stalu ar kur kitur ir pardavinėtų jas tik savo pažįstamiems "per užpakalines duris". Antra vertus pirkėjas neturi leisti save nubaidyti pareiškimu, jog prekės nesą galima parduoti, nes dar nesančios nustatytos kainos. Toks išsikalbėjimas neturi prasmės. Kiekvienai prekei, savaime suprantama, yra kaina. Jei kompetentingos įstaigos kai kurioms prekėms kainų dar nenustatė, tai joms galioja bent senos rusų kainos, buvusios iki 1941 m. birželio 20 d." (ĮL, 1942-93/254).*

Parduotuvių savininkai ar vedėjai, slėpdami prekes po stalu, įvairiais išsisukinėjimais atsisakydami parduoti net ir leidimus pirkti turintiems bei pardavinėdami pro "užpakalines duris", pelnėsi tuo būdu, kad tas prekes palaikydavo tiems, kurie jų privačiai iš anksto užprašydavo ir už tą paslaugą parduotuvės savininkui ar vedėjui duodavo kyšį.

Tokie dalykai vyko ne tik parduotuvėse. Pramonės įmonėse atsirado tokių pat nukrypimų nuo normalios tvarkos. Profesinių sąjungų centro biuro vedėjas dr.J. Steponaitis, pasižymėjęs uolia tarnyba okupantui, savo straipsnelyje "Vampyras" pasipiktinęs rašė: *"Štai šis bu-*

halteris taip gražiai nukalkuliuoja, kad po to atsiranda galimybė tris poras batų dėti į viešąją spintą, o vagonėlį į kišenių. Gi ten Juozas Muilius padaro tokį chemišką hocus-pocus, kad pasigamina muilas dviejų puikiausių rūšių: pirmos rūšies iš molio – į krautuvę, antros rūšies, iš riebalų – į slaptą sandėlį, reiškia į kišenę. Štai vėl Milčius-Gudruolis susitvarkė savo girnas taip, kad per vieną skylutę miltai byra į maišą, o per kitą kuklią skylutę visai be maišo. Tai pastebėjus, pas jį atsakymas paruoštas: "Matai, tamsta, dabar karas, tai nėra galimybės atremontuoti girnas... labai atsiprašau" (ĮL, 1942–51/212).

Šitų ironiškai aprašytų dalykų autorius iš piršto neišlaužė – tai nors ir nebuvo visuotinis reiškinys, tačiau vis dėlto gana dažnas.

Pažymėtina, kad pramonėj bei prekyboj dirbantieji šių dalykų nusikaltimu nelaikė, kaip kad nemanė esą prasižengėliai nelegaliai gaminusieji įvairius okupanto uždraustus dalykus. Žinoma, buvo ir tokių, kaip gen. M. Pečiulionis. Apie jo elgesį šiuo atžvilgiu Kalpas Uoginius rašė: *"Vokiečių okupacijos metais Pečiulionis Vilniuje buvo vieno aliejaus fabriko direktorius. Žinome, kaip "striuka" anuo metu (ypač miestų gyventojams) buvo su maistu. Normos buvo mažos, o norminių produktų, pagal okupanto duotas maisto korteles, parduotuvėse ne visada galima buvo gauti. Įstaigų tarnautojai pusbadžiavo, arba sąlygų verčiami (kam buvo prieinama) spekuliavo. Pečiulionis gi, dėl savo sąžiningumo, buvo ta pelė, kuri galėjo badu nugaišti ant pilno aruodo, jei tas aruodas nebuvo jo nuosavybė. Pavyzdžiui, savo šeimos virtuvėje jis niekada neturėjo valgomo aliejaus, nors fabriko tarnautojai ir darbininkai iš to fabriko aliejaus prisinešdavo ne tik sau, bet ir savo draugams, iš kurių mainais gaudavo kitų produktų. Pečiulionis, gi, labai džiaugdavosi, kai, atsilankius Kaune, draugai iš spekuliantų nupirkę kelis litrus tokio aliejaus duodavo jam parvežti lauktuvių savo, beveik badaujančiai šeimai. Toks buvo generolas Motiejus Pečiulionis – visada skrupulingai teisingas." (Karys, 1968–9).* Tokį elgesį visi laikė labai garbingu, tačiau neprivalomu. Dauguma, ko gero, buvo teisūs manydami, jog okupanto verčiami dirbti ir pusbadžiu gyventi, turi teisę dalį savo darbo vaisių pasiimti pragyvenimo reikalams. Blogybė buvo tik ta, kad ne vienas nesiribojo pasiėmęs tiek, kiek jam reikia žmoniškai pragyventi, o ėmė tiek, kiek tik galima buvo paimti. Vienas kitas galėjo nudžiauti ir daug gaminių, kuriuos paleidęs juodojon rinkon per trumpą laiką praturtėdavo. Nors dauguma krašto gyventojų kentė nepriteklių, kai kurie sėdintys tam tikruose postuose gyveno taip, kaip niekad ligi tol nebuvo gyvenę. Jiems trūko, kaip sakoma, tik gulbės pieno.

Trūkstant įvairių prekių ėmė daugėti ir kriminalinių nusikaltimų, – ypač vagysčių ir plėšimų. Apvogdavo ir privačius butus, bet daugiausia plėšdavo kooperatyvus bei kitas trūkstamas prekes pardavinėjusias prekybos įmones. Spauda nuolat mirgėjo žiniomis apie tokius parduotuvių bei sandėlių apiplėšimus. Kadangi vagystės kartais įvykdavo dau-

giau ar mažiau neįtikimomis aplinkybėmis, todėl jos sukeldavo ne tik susirūpinimo dėl gausėjančių nusikaltimų, bet įvairių įtarimų bei kalbų. Pavyzdžiui, apie Prienų kooperatyvo apiplėšimą korespondentas "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 93/254 rašė: *"Naktį iš balandžio mėn. 3 į 4 dieną į centrinę vietos kooperatyvo "Artojo" krautuvę įsibrovę piktadariai pagrobė iš kasos 1 500 RM grynais pinigais, apie 50 porų kojinių ir kit. smulkių prekių ir nepastebimi pasišalino. Toks drąsus piktadarių žygis miesto gyventojų tarpe sukėlė įvairių kalbų bei spėliojimų, nes krautuvė yra pačiame miesto centre"*. Tokiais atvejais nusikaltimą padarius ne kartą įtardavo pačius savininkus, vedėjus ar tarnautojus, policijos pareigūnus, kad esą jiems žinant tai padaryta, ir t.t. Dažnai tokie įtarinėjimai neturėjo pagrindo, tačiau retsykiais paaiškėdavo, kad tariamas apiplėšimas tėra tik apgaulė, norint paslėpti dėl spekuliacinėm kainom ir be leidimų pardavinėjant atsiradusį normuojamų prekių trūkumą. Nuo vagių nukentėjo net miestiečių daržai, ypač Kaune ir Vilniuje. Dėl to kažkoks D. spaudoje skundėsi: *"Karo metu pasunkėjus maisto produktų tiekimui, pasirūpinta tiek kaime, tiek mieste apsodinti daržovėmis visus sklypus. Tačiau atsiranda piktadarių, kurie tą darbščių žmonių triūsą naikina. Daug gyventojų nusiskundžia, kad dar nespėjo daigai suaugti, o jau piktadariai laužo tvoras, grobia daržoves. Ne tik grobia, bet dar daugiau nuostolių padaro daržoves išmindžioję, išlaužę, tvoras sužaloję. Dabar, kada negalima gauti nei lentų, nei vinių, tai sudaro daug sunkumų. Varomas iš daržo, toks piktadaris geruoju neina, plūstasi ir įvairiai grasina. Daržų savininkai lieka bejėgiai prieš tą piktą chuliganizmą. Todėl daržų savininkai laukte laukia atitinkamų valdžios organų potvarkio, kuris radikaliomis priemonėmis tinkamai sudraustų neklaužadas, kad nenaikintų svetimo turto, nes nuo to labai nukenčia miestiečių aprūpinimas būtiniausiais maisto produktais". (ĮL, 1942–170/331).*

Įvairius reikmenis pardavinėjant su kortelėmis bei leidimais, atsirado ir jų falsifikatų. Garsiausia buvo brolių Leono ir Kazio Gabrėnų bei jų bendradarbių byla. Falsifikuodami maisto korteles, vokiečiams jie padarė apie 36 milijonus markių nuostolių. Už tai abu Gabrėnai ir devyni jų bendradarbiai buvo nuteisti mirti. Po trijų nepavykusių bandymų pabėgti abu Gabrėnus Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo rūsyje gestapininkai nušovė. To paties likimo ko gero susilaukė ir visi su jais nuteistieji jų bendradarbiai.

Pagaliau atsirado ir visai anksčiau negirdėtų nusikaltimų. 1942 m. balandžio 8 d. vokiečių ypatingasis teismas nuteisė mirti iš Žygaičių valsčiaus, Balskių kaimo kilusį A. Trijonį. Tokios bausmės jis susilaukė todėl, kad labai pabrangus avalynei, 1941 m. spalio mėnesį jis atkasęs tris kapus, nuavęs numirėliams batus ir parsinešęs namo, norėdamas pats avėti ar parduoti.

Valdžia mėgina pažaboti nusikaltimus

Vokiškoji ir lietuviškoji administracija už įvairius prasižengimus griežtai baudė. Kadangi okupanto draudimo prekes pardavinėti brangiau ir spekuliuoti dažnai niekas nepaisė, tai su tuo ypač buvo kovojama.

Prekės buvo pardavinėjamos brangiau ne tik juodojoj rinkoj. Prekybos bei pramonės įmonės, amatininkai ir įvairius viešuosius patarnavimus atliekantieji taip pat dažnai nepaisė okupanto nustatytų kainų. Kaune 1942 m. vokiečiai uždarė keletą baldų parduotuvių, nes kainos, palyginus su 1941 m. birželio 20 d. kainomis, kurių tos parduotuvės privalėjo laikytis, buvo pašokusios net iki 1000 %. Už tokį pat nusikaltimą tais pat metais vokiečiai uždarė vieną radijo reikmenų parduotuvę ir 35 iš 41 tuomet Kaune buvusių privačių knygų bei popieriaus parduotuvių. 1943 m. vasario mėnesį Vilniaus miesto komisaras už aukščiau minėtus prasižengimus uždarė keliolika privačių parduotuvių. Tačiau prekybos ar kitokias reikmenų paskirstymo įmones ne visuomet buvo galima uždaryti, nes dažnai piliečiai būtų likę be jokios galimybės apsirūpinti maistu ar kitais reikmenimis. Tokiais atvejais bausdavo piniginėmis baudomis ar laisvės atėmimu. Kainų priežiūros įstaiga Kulautuvoje nustatė, kad vienos valgyklos vedėja maisto produktus superka brangiai, o vėliau juos dar brangiau duodanti valgytojams be kortelių. Tą vedėją nubaudė 500 markių bauda – maždaug tiek ji per pusę metų už savo darbą gaudavo atlyginimo.

Vienos parduotuvės vedėjas A. Mažeika, pardavėjas J. Jagolavičius ir kasininkė A. Andriuškienė buvo nubausti po 500 markių piniginė bauda ir po keturias savaites kalėjimo, nes Kaune juos sučiupo tekstilės gaminius pardavinėjant 2–3 kartus brangiau.

Kauno vežikai Markevičius, Kulvietis, Paleckis ir Beckas už tai, kad iš keleivių reikalavo pernelyg didelio užmokesčio, šešiems mėnesiams uždaryti į priverčiamo darbo stovyklą, o jų vežimai ir arkliai atiduoti pačių vokiečių susisiekimo ir transporto įstaigai – Fahrbereitschaftui.

Buvo griežtai reikalaujama, kad parduotuvėse būtų sužymėtos visų jose parduodamų gaminių kainos ir net įvestos skundų knygos, kur pirkėjai galėjo įrašyti savo skundus, jei pardavėjai iš jų reikalavo aukštesnių negu nustatytosios kainų.

Dar daugiau dėmesio reikalavo kova su spekuliantais, kurie darbavosi tik juodojoj rinkoj. Viešosios prekybos pardavėjus pakako tik sekti, ar jie ko nors nusikalstamo nedaro, o nusikalstamą juodosios rinkos spekuliantų veiklą teko dar įrodyti, todėl pas įtariamuosius buvo atliekamos kratos ir turgavietėse bei kitose vietose, kur buvo tikimasi jų sučiupti, surengdavo gaudynes. Jau anksčiau minėta apie kratą Nemunu plaukusiuose laivuose ir kiek juose sučiupta spekuliantų bei iš jų konfiskuota įvairių maisto produktų. Kaip turgavietėse bei kitose pa-

našiose vietose gaudyti spekuliantai, galime gerai suprasti iš šio aprašymo: *"Kovodama prieš nelegalią ir spekuliantišką prekybą, Kauno policija dar kartą padarė ekspediciją į senamiesčio žuvų rinką. Tai buvo padaryta išimtinai lietuvių gyventojų interesams. Šiame žygyje glaudžiai bendradarbiavo vokiečių ir lietuvių policija. Jo tikslas buvo apsaugoti gyventojus nuo įvairių tamsių gaivalų, suimti spekuliantus ir nelegalius prekiautojus, o pirmiausiai tuos, kurie nesilaiko kainų, ir padėti įstaigoms, kurios siekia teisingai padalyti prekes. Šioje akcijoje sukonfiskuotos prekės visos buvo atiduotos lietuvių įstaigoms, o maisto dalykai lietuvių ligoninėms. Ir šis naujas žygis į žuvų rinką įvyko taip greitai, kad nedaugeliui asmenų pasisekė iš aikštės išeiti. Ši akcija buvo rūpestingai paruošta vokiečių ir lietuvių policijai susitarus, taigi ir pasisekimas buvo geras. Patikrinimui buvo paimta 500–600 asmenų, o apie 100 asmenų tiksliau patikrinti. Be spekuliantų ir slaptų prekiautojų suimtųjų didesnę dalį sudaro įvairūs gaivalai, vengiantieji darbo, kurie jau ilgesnį laiką nieko neveikia. Šie dabar pateko į darbo įstaigą ir buvo neatidėliojant įrikiuoti į darbą. Iki šiol jie bandė sau patogiu būdu pelnytis pragyvenimui, pardavinėdami gyventojams įvairiausios rūšies prekes negirdėtai aukštomis kainomis. Kriminalinė policija taip pat dalyvavo šioje akcijoje ir visus be liudijimų sučiuptus asmenis griežtai patikrino. Ji sulaikė 11 asmenų, kurių ji ieškojo dėl įvairių kriminalinių prasikaltimų". (ĮL, 1942–160/321).*

Vienaip ar kitaip susektus juodosios rinkos spekuliantus baudė įvairios institucijos, skirdamos nevienodas bausmes. Smulkesnius spekuliantus baudė pati kainų priežiūros žinyba, šiaip jau skirdama piniginės baudas. Rimtesnius nusikaltėlius, kurie svariau kenkė okupanto sugalvotai reikmenų paskirstymo tvarkai ir apskritai karo ūkiui, teisė jau ypatingasis vokiečių teismas, skyręs kalėjimo arba kalėjimo ir piniginę baudą. Tačiau spekuliacija vis labiau plito, todėl okupantai nusprendė, jog teismai ne kažin kiek sugeba pažaboti šį reiškinį. 1942 m. vasarą vokiečiai spekuliantus administracine tvarka ėmė siųsti į priverčiamojo darbo stovyklas. Mažiausia bausmė už spekuliaciją buvo trys mėnesiai, bet dažniausiai skirdavo bent šešis mėnesius. Teismai nagrinėjo tik ypač didelius nusikaltimus, ir pačios bausmės buvo sugriežtintos, nors jos ir anksčiau nebuvo švelnios. Vokiečiai paskelbė, jog už stambaus masto spekuliaciją būsianti skiriama ir mirties bausmė.

Pastebėtina, jog vokiečiai vis dėlto nevienodai baudė asmenis, kurie tik reikalo spiriami pardavė kokį nors savo daiktą, ir nuolat iš spekuliacijos pajamas gaunančius žmones. Spaudoje buvo paskelbtas toks paaiškinimas: *"Atitinkami valdžios organai, savaime suprantama, daro skirtumą tarp kainų kėlėjų profesionalų, kurie, trokšdami pelno, superka įvairius daiktus ir juos parduoda žymiai aukštesnėmis kainomis, ir tarp tokių žmonių, kurie iš vargo yra priversti savo daiktus parduoti ir, savaime suprantama, yra suinteresuoti gauti kuo aukščiausią kainą, kad tuo būdu*

galėtų pagerinti savo blogą padėtį. Su kainų kėlėjais profesionalais bus kovojama visu griežtumu. Neskaitant jų prekių konfiskavimo, jie bus dar baudžiami didelėmis piniginėmis baudomis ir laisvės atėmimo bausmėmis. Priešingai, bus švelniau elgiamasi su asmenimis, kurie kvotos metu galės įrodyti, kad aukštų kainų jie prašė iš vargo. Tų žmonių atžvilgiu bus parodyta tiek supratimo, kad konfiskuotieji daiktai bus parduodami normaliomis kainomis ir varge esančiam jų savininkui bus atiduoti visi gautieji pinigai, jei asmuo bus sučiuptas pirmą kartą." (IL, 1942–93/254).

Kadangi vagysčių ir plėšimų vis daugėjo, tai prieš šiuos nusikaltėlius taip pat buvo imtasi griežtesnių priemonių. Šiuo atveju daugiau pasireiškė ir lietuviškoji administracija, nes kone visas turtinių nusikaltimų bylas vokiečiai perduodavo spręsti lietuvių teismams. Jau 1942 m. vasarą Generalinis teisingumo tarėjas išleido aplinkraštį prokurorams, kuriuo juos įpareigojo šiuos nusikaltimus skubiai ištirti ir nusikaltėlius tuojau atiduoti teismui. Be to, šiems nusikaltėliams teismai privalėjo skirti griežtas kardomąsias priemones ir bausmes. Plėšikams galėjo būti skiriama mirties bausmės, o vagims – kalėti. Tačiau vokiečiai gana daug smulkesnių vagišių baudė administraciniu būdu, dažniausiai pasiųsdami į priverčiamojo darbo stovyklas.

Be to, vokiečių ir lietuvių administracija energingai kovojo su naminės degtinės gamyba, kuri vokietmečiu be galo krašto suklestėjo. Pavyzdžiui, tik per 1942 m. birželio mėnesį Kauno apskrityje buvo iškeltos 67 bylos naminės degtinės gamintojams, pas kuriuos rasta 168,5 litro degtinės. Tačiau tuo metu policija sugaudavo ne daugiau 10-15 % visų degtindarių, o jų 1942 m. vasarą Kauno apskrityje buvo šimtai. Vienas kitas degtindaris darbavosi tikrai su užmoju: vienas Tauragės Naumiestyje sugautas degtindaris prisipažino, kad naminei varyti jau sunaudojęs 151 centnerį grūdų. Jis, ko gero, nebuvo stambiausias šio verslo atstovas.

Visoje Lietuvoje naminei varyti buvo sunaudojama labai daug grūdų, todėl vokiečiai buvo labai susirūpinę. Lietuviškai administracijai ši veikla taip pat kėlė didelį rūpestį. Jai rūpėjo ne tik maisto produktų naikinimas, bet ir tos degtinės žala sveikatai ar net gyvybei. Su naminės degtinės gamintojais teko apsidirbti beveik tik lietuviškajai administracijai ir lietuvių visuomenei. Vokiečiai visame krašte savosios policijos tinklo neturėjo, todėl ir tiesioginių žygių prieš degtindarius mažai kur tegalėjo imtis. Be to, ir bylas už slaptą degtinės varymą nagrinėjo lietuviški teismai. Vokiečiai beveik vien tik reikalavo iš lietuviškosios administracijos, kad ji griežčiau kovotų su degtindariais, ir baudė tiesiog jiems į rankas pakliuvusius prasikaltėlius.

Lietuviškoji administracija ir visuomenė su naminės degtinės gaminimu bei vartojimu kovojo įvairiomis priemonėmis. Pirmiausia stengtasi, kad teismai ryžtingiau baustų degtindarius. Prisimename, kad policijos departamentas buvo prie vidaus reikalų valdybos, tačiau priklausė

tiesiai vokiečių policijos vadovybei, todėl policijos kovą su degtindariais dirigavo beveik vien vokiečiai. Lietuviški teismai šiuo atžvilgiu nuo okupanto menkiau priklausė ir galėjo rodyti vien savo iniciatyvos. Generalinis teisingumo tarėjas išleido aplinkraštį, kuriuo teismo organams įsakė sugriežtinti kovą su degtindariais. Vėliau, susitaręs su Generaliniu finansų tarėju, išleido ir nuostatus, kad bylos už slaptą degtinės varymą bei pardavinėjimą būtų nagrinėjamos skubesne tvarka. Tos rūšies bylų nagrinėjimui pagreitinti buvo nustatyta, jog apylinkių teismai kvotas priima tiesiai iš jas vedusių policijos organų be mokesčių departamento tarpininkavimo, kaip numato akcizų ir monopolių įstatymas, kuriuo šias bylas spręsti lietuviški teismai vadovavosi ir nacinės okupacijos metu. Be to, gautas bylas teismai turėjo nagrinėti be eilės ir, esant pakankamai pagrįstai kaltei, skirti kardomąsias priemones.

Kovojant su naminės degtinės varymu, be policinių bei teismo priemonių imtasi ir gana plačios visuomeninės veiklos. Kadangi naminę degtinę varė daugiausia kaimiečiai, tai Žemės ūkio rūmai ir ėmėsi propagandos prieš naminę degtinę. Agronomai ir kiti Žemės ūkio rūmų pareigūnai per ūkines organizacijas – Lietuvos ūkininkų draugiją, jaunųjų ūkininkų ratelius, kooperatines sąjungas bei kitas – o taip pat panaudojant kursų ir kitas progas, buvo įpareigoti pradėti akciją prieš naminės degtinės gamybą ir naudojimą. Šiai akcijai ne tik kaime, bet ir mieste buvo įsteigta Lietuvos blaivinimo sąjunga, kuriai vadovavo prof. J. Bagdonas. Ši sąjunga ėmėsi gana plačios veikos. Ji ne tik šiaip spaudoje aiškino alkoholio, o ypač naminės degtinės vartojimo žalą, bet ir pati išleido prof. J.Bagdono su ats.mjr.R. Gintautu redaguotą žurnalą "Darbas ir Sveikata", kuriame kėlė Lietuvos blaivinimo reikalus. Ši sąjunga taip pat suorganizavo kilnojamą antialkoholinę parodą, kuri parodyta keliolikoje Lietuvos miestų. Ta paroda turėjo didelį pasisekimą ir vertinta kaip reikšmingas žingsnis aiškinant girtavimo žalą. 1943 m. kovo mėnesio pradžioje ši paroda suruošta Vilniuje. Ji tęsėsi dvi savaites ir vilniečių buvo gausiai lankoma. Į jos uždarymo iškilmes atvyko Generalinis švietimo tarėjas P. Germantas, medicinos fakulteto dekanas prof.P. Kazlauskas, daug visuomenės, ypač studentų. Parodoje dalyvavo poetas K.Inčiūra, solistė P. Kaupelytė ir Vilniaus priešgaisrinės apsaugos orkestras, vadovaujamas J. Siniaus. Tos iškilmės ir jų dalyviai rodė, kad šios parodos vedėjas, Lietuvos blaivinimo sąjungos valdybos sekretorius mok. V. Saladžius, darbą sumaniai atliko ir kad visuomenė Blaivinimo sąjungos darbą nuoširdžiai rėmė. Tačiau per trumpą laiką sunku buvo pasiekti svaresnių rezultatų, ypač tokiam darbui nepalankiomis karo aplinkybėmis. Dar nespėjus veiklos išvystyti, ją nutraukė nauja sovietinė Lietuvos okupacija.

LIETUVIŠKOJI TARĖJŲ ADMINISTRACIJA

Dar prieš karo pradžią vokiečiams buvo aišku, jog užimtų Rytų plotų – kad taip nutiks jie nė kiek neabejojo – jie nepajėgs vieni administruoti. Todėl vokiečiai, kaip jau esame minėję, pageidavo, kad sovietų valdžiai Lietuvoje išnykus, susikurtų vietinė administracija. Vokiečiai buvo nusprendę lietuviams neleisti atkurti nepriklausomos valstybės, sudaryti suverenios krašto vyriausybės ir sukurti tautinės kariuomenės. Dabar mums paaiškėja, kodėl kariniai bei civiliniai vokiečių pareigūnai nepripažino Laikinosios Lietuvos vyriausybės ir su ja nepalaikė jokių ryšių, tačiau su atskirais jos nariais leidosi į kalbas ir centre bei provincijoj netrukdė atsikurti lietuvių administracijos įstaigoms, leido joms veikti ir užmezgė su jomis kontaktus. Kurti tautinės lietuvių kariuomenės neleido, tačiau paliko – kur jiems atrodė reikalingi – karinius lietuvių dalinius.

Laikydamiesi šitos politikos, vokiečiai ir Laikinajai Lietuvos vyriausybei siūlė persiorientuoti į Patikėtinių tarybą, o kai ši tokį dalyką atmetė, jie patys ėmėsi sudarinėti tokią lietuviškosios administracijos viršūnę. Į Kauną atvykus Lietuvos generaliniam komisarui dr. A.von Rentelnui, 1941m. rugpjūčio 5d. jis priėmė Laikinąją Lietuvos vyriausybę ir jai pareiškė, kad įvedus vokiečių civilinę valdžią, jos darbas turi būti laikomas baigtas. Prieš audienciją tą pat dieną atskirai priimtam gen. S. Raštikiui atsisakius nuo jam pasiūlytų pirmojo ir vidaus reikalų generalinio tarėjo pareigų, jau tos pat audiencijos metu generalinis komisaras susirinkusiems pristatė savo pasirinktąjį lietuvių pirmąjį generalinį tarėją gen. P. Kubiliūną, kuris pasiėmė ir vidaus reikalų generalinio tarėjo pareigas.

Tuojau buvo paskirti ir kiti generaliniai tarėjai. Paties Kubiliūno vidaus reikalų valdyboje pavaduotoju buvo paskirtas plk. J. Narakas, generaliniu žemės ūkio tarėju prof. B. Vitkus ir jo pavaduotoju J. Paknys, gen. darbo ir socialinių reikalų tarėju dr.J. Paukštys ir jo pavaduotoju dr. S. Daukša, generaliniu teisingumo tarėju M. Mackevičius ir jo pavaduotoju I. Kurklietis, gen. susisiekimo tarėju inž. K. Germanas, gen. ūkio tarėju prof. V. Jurgutis, gen. kontrolės tarėju mjr. S. Puodžius. Generaliniu švietimo tarėju paskirtas dr.P. Germantas–Meškauskas. Jo pavaduotoju 1941–42 m. buvo dr. A. Rukša. Ryšiams su generaliniais tarėjais, – pavyzdžiui, švietimo – Pradžios mokslo departamento direktorium buvo paskirtas St. Jakštas, Viduriniojo ir pedagoginio mokslo – J. Reinys, Specialiojo mokslo – B. Kliorė, Aukštojo – dr. A. Juška, Meno – St. Vykintas–Povilavičius. Kadangi Švietimo valdyba įsi-

kūrė Vilniuje, o daug švietimo srities reikalų dar buvo susiję su Kaunu, buvo įsteigtas Švietimo valdybos Kauno skyrius, kuriam 1941–42 m. vadovavo dr. A. Juška, o 1942–43 m. V. Kasakaitis. Švietimo valdybos inspektoriai buvo M. Krikščiūnas, A. Kalnius ir V. Tumėnas.

Gen. P. Kubiliūnas pirmuoju generaliniu tarėju paskirtas todėl, kad tikėjo, jog lietuviams reikia eiti išvien su vokiečiais. Jis buvo vienintelis žymesnis lietuvių visuomenės atstovas, nuvykęs pasveikinti atvykusio generalinio vokiečių komisaro. Reikia sutikti su gen. S.Raštikio apie Kubiliūną pasakytais žodžiais: *"Kubiliūnas gindavo lietuvių reikalus. Tačiau daugelio lietuvių jis buvo nesuprastas ir kaltinamas. Aš jo nekaltinu, nes žinau, kad jo, kaip lietuvio, norai buvo nuoširdūs. Bet jis neturėjo laisvės dirbti, vokiečiai buvo suvaržę visą jo iniciatyvą. Be to, jis ir pats save buvo apsunkinęs dar tuo, kad tikėjo vokiečių pergale, tikėjo vokiečių okupantų pažadais ir žodžiais, kurių vokiečiai niekad nesilaikė, ir buvo pasidavęs kai kurių jaunų ir nepritysusių lietuvių nacionalistų ir voldemarininkų, jį apsupusių, įtakai." (Rš, ĮL.317).*

Ne iš karto vokiečių okupacijos metais lietuvių buvo suprastas ir dr. P. Germantas–Meškauskas, kuris taip pat generaliniu švietimo tarėju buvo ne lietuvių pasiūlytas, o vokiečių primestas. Vėliau tik išryškėjo jo pasišventimas ir Lietuvai paaukotas gyvenimas.

Lietuviai generaliniai tarėjai, nors vienas iš jų buvo paskirtas pirmuoju generaliniu tarėju, kokio nors į vyriausybę panašaus kolektyvo nesudarė. Sudaryti tarėjų kolegiją vokiečiai neleido. Vokiečių generaliniame komisariate veikė lietuvių administraciją bei kitas centrines įstaigas, pavyzdžiui, Generalinę miškų direkciją, Vyriausiąją sveikatos valdybą ir kt. atitinkantys skyriai ar referentūros. Tų skyrių vadovai bei referentai patys palaikė ryšį su atitinkamais tarėjais ar kitų lietuvių įstaigų vadovais, o ne per pirmąjį generalinį tarėją. Lietuviai tarėjai stengėsi bendradarbiauti vieni su kitais, rinkdavosi į bendrus posėdžius, kartais vokiečiams teikė memorandumus, tačiau tai buvo ne formalus, o tik faktinis susivienijimas.

Administracinė savivalda

Paskyrus generalinius tarėjus, nebuvo jokių nuostatų, kurios nusakytų tų pareigūnų uždavinius, kompetenciją ir kitus panašius dalykus. Tarėjai tebuvo lietuvių "patikėtiniai", apie kuriuos savo atsišaukime užsiminė Reicho komisaras. Taigi vokiečiams, kurie patys negalėjo savo jėgomis administruoti Lietuvos, tačiau, antra vertus, nenorėjo šios veiklos ir kitiems perleisti, teliko viena išeitis: viską sprendžia jie, kiti jų sprendimus įgyvendina, vokiečiai prižiūri. Galų gale 1942 m. kovo mėnesį Reicho ministras užimtoms Rytų sritims Rosenbergas paskelbė dekretą, kuriuo vadinamose Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėse srityse įvesta administracinė savivalda. Dėl tos savivaldos paskelbtas toks komunikatas:

Berlin, III.18. "Užimtų Rytų sričių gyventojai per kovas ir per krašto užėmimą parodė tiek daug geros valios bendradarbiauti, kad yra galima suteikti jiems plačią savivaldą," – sakoma Rosenbergo Reicho Komisariato Rytų Kraštui išleistame dekrete, kuriuo Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėse srityse iš naujo sutvarkoma administracija, savo atsakomybe bendradarbiaujant esantiems krašto organams. Vokiečių vadovybė Generalinėje Lietuvos srityje tuo būdu yra priežiūros administracija, o pačią administracijos veiklą turi vykdyti krašto valdžios organai. Vokiečių valdomąją valdžią ir politinį vadovavimą, kuriems bendrai vadovauja Reicho ministeris okupuotoms Rytų sritims, vykdo Reicho komisaras Rytų kraštui, jo žinioje esąs organas generalinis komisaras Lietuvai ir, kaip paskutinė instancija, atskiri sričių komisarai. Visą krašto valdymą prižiūri generalinis komisaras, kuris yra įgaliotas jam tvarkyti imtis reikalingų priemonių. Tai ypatingai liečia ūkinės administracijos reikalus, kiek tiesioginis vadovavimas joms atitinka ketverių metų plano karo ūkio reikalavimus. Krašto administravimą vykdys savi, tai yra lietuvių organai ir įstaigos, kurie skiriami betarpiškai vokiečių civilinės valdžios organų arba su tų organų sutikimu. Vyriausi valdžios organai Lietuvoje yra generaliniai tarėjai, kurių pirmasis yra vidaus reikalų vadovas, o kiti pasiskirsto įvairias vadybas. Žemesni savo krašto administracijos organai yra savivaldybių organai – miestų ir apskričių savivaldybės, valsčių savivaldybės ir kaimų seniūnijos. Oficiali kalba, susisiekiant su vokiečių civilinės administracijos organais, yra vokiečių, o savoje krašto administracijoje – vokiečių ir lietuvių. Šia nauja santvarka lietuviams duodama proga veikliai bendradarbiauti jų egzistencijos tvarkyme ir suteikiama plati atsakomybė. Užsieniui priklausančiai Gudijos generalinei sričiai šis sutvarkymas negalėjo būti pritaikytas, nes čia dėl ilgai trukusio bolševikų viešpatavimo dar nesama reikalingų organizacinio ir asmeninio pobūdžio sąlygų. Po naujos žemės ūkio santvarkos įvedimo šis dekretas reiškia tolesnį žingsnį galutinai pašalinti bolševikų palikimui ir plėsti kūrybinėms jėgoms Rytuose." (ĮL,1942–66/227).

Šį komunikatą papildančiame kitame tos pat dienos pranešime dar pridėta, jog *"Berlyne susilaikoma jau dabar smulkiai svarstyti tos srities vietinės administracijos organų uždavinius. Iš principo turi būti pasakyta, kad generaliniams tarėjams arba atitinkamiems organams tenka tie uždaviniai, kuriuos kitur vykdo ministerijos."(T.p.)*

Taigi Rosenbergo dekretas smulkiai lietuviškosios tarėjų administracijos uždavinių nenurodė, tačiau išaiškino pagrindinį dalyką – valdo ir vadovauja vokiečiai, o lietuviai vykdo. Praktiškai tai reiškė, kad vokiečių Reicho ar generalinis komisaras – kurio kompetencijai dalykas priklausė – leido popierius ir pradėdavo tam tikrą akciją, o atitinkamas generalinis tarėjas skelbė atsišaukimus Lietuvos visuomenei, kad tą įsaką uoliai vykdytų, davinėjo techniškų nurodymų, kaip jis turi būti vykdomas, vietinius lietuviškosios administracijos organus įpareigojo tuos nurodymus vykdyti. Šitokios politikos griebtasi, kai vokiečiai ėmėsi akcijos sudoroti derlių ir jį iškulti, iš ūkininkų išreikalauti nustatytų duoklių, sutelkti darbo jėgos vokiečių karo pramonei ir kitais panašiais atvejais.

Komunalinė savivalda

Rosenbergo paskelbtame savivaldos dekrete apie komunalinę savivaldą smulkiau nieko nepasakyta. Iš tikro tuo laiku Lietuvoje tam tikra prasme savivaldybių ir nebuvo, nes nepriklausomos Lietuvos savivaldybes sovietai panaikino. Sovietus išvijus įvairiais būdais susiformavę vietinės administracijos organai visiškai priklausė nuo lietuviškosios centro administracijos bei vokiečių įstaigų ir pareigūnų. Tik iš tradicijos tie vietinės administracijos organai vadinti savivaldybėmis. Jie mėgino imtis tokios pačios veiklos, kaip ir buvusios nepriklausomos Lietuvos savivaldybės. Tačiau tokia vietinės administracijos priklausomybė nuo centro ir vokiečių įstaigų labai apsunkino pastarųjų abiejų veiklą, ypač kai joms reikėjo imtis atsakomybės ir už visus vietinius reikalus. Netrukus ir dėl komunalinės savivaldos buvo išleistas šis potvarkis:

POTVARKIS

dėl komunalinės savivaldos įvedimo

Pagrindinai nusigręždamas nuo bolševikinės sistemos ir pripažindamas svarbą bei reikšmę organinės, su tikra atsakomybe vykdomos savivaldos, remdamasis Reicho Ministerio Užimtoms Rytų Sritims 1942 m. vasario 21 d. potvarkio apie teisių nustatymą Rytų srityje § 2 (VB1.RM.Ost p.11), nustatau:

§ 1. Apskritys, miestai ir valsčiai, kurie pagal prieš bolševikinę teisę buvo savivaldybės bendruomenės, tampa vėl viešosios teritorines bendruomenės, kurios valdosi savo pačių atsakomybe.

§ 2. Apskričių, miestų ir valsčių veikla privalo būti suderinta su veikiančia teise ir aukštesnės už jų vokiečių valdžios tikslais.

§3. 1. Savivaldybinės bendruomenės vadovas valdo su pilna ir išskirtine atsakomybe. 2. Jam priklauso teisinis atstovavimas. 3. Savo pareigoms jisai paskiriamas.

§ 4. Prie savivaldybinės bendruomenės vadovo yra patarėjai, kurie apskrityse vadinami apskričių tarėjai, miestuose – miestų tarėjai ir valsčiuose – valsčių tarėjai. Prieš svarbius sprendimus jie privalo būti išklausyti.

§ 5. Vietinių savivaldybių įstaigos, aukštesnės už jų vokiečių valdžios potvarkių rėmuose, vykdo apskričių, miestų ir valsčių priežiūrą.

§ 6. Šiems potvarkiams perduoti ir pravesti reikalingi teisiniai ir vykdomieji nuostatai, leidžiami generaliniams komisarams davus smulkesnių nurodymų.

§7. Šis potvarkis Gudijos generalinėje srityje neveikia. Rygos miestui rezervuojamas specialus patvarkymas.

§ 8. Šis potvarkis įsigalioja nuo 1942 m. liepos 1 d.

Ryga, 1942 m. gegužės 15 d.

LOHSE,
Ostland Reicho Komisaras
(VkB, 1942, p.99)

Netrukus pasirodė ir komunalinės savivaldos dalykus paaiškinantis komunikatas:

"NO.Kaunas, V.18. Reicho komisaro potvarkiu Generalinės Srities apskritims, miestams ir valsčiams sugrąžinta komunalinė savivalda duoda progos apžvelgti tuos santykius, kurie buvo bolševizmo viešpatavimo metu.

Bolševikiška valstybė visiškai sugriovė komunalinę savivaldą, pasiremdama tuo samprotavimu, kad tik betarpiška valstybės administracija su valstybiniais organais užtikrina sklandų administracijos veikimą bolševikine prasme. Gal būt, ji turėjo taip samprotauti! Ji atėmė iš buvusių savivaldos vienetų jų teisėms ir pareigoms atstovavimo savybes, pašalino buvusius savivaldybės organus ir į jų vietas paskyrė bolševikinius pareigūnus, kurie vietos organuose veikė kaip valstybinės valdžios atstovai. Valsčių ir apskričių savivaldybėms buvo numatytos darbininkų renkamos atstovų tarybos, kurios vis dėlto niekad nebuvo renkamos. Valsčius administravo vykdomieji valsčių komitetai, kurie tačiau nevykdė jokių administracijos darbų savo kompetencijos ribose, o veikė tik kaip apskrities vykdomojo komiteto atstovai. Apskrities vykdomieji komitetai turėjo milžinišką aparatą ir mėgino su savo gausiais skyriais tvarkyti visus apskrities valsčių reikalus. Tuo būdu tuose komitetuose buvo skyrių žemės ūkiui, finansams, prekybai, sveikatos apsaugai, liaudies švietimui, vietinei pramonei, komunaliniam ūkiui, darbui, keliams, planavimui, asmeniniams reikalams ir pan. Savaime suprantama, kad šis aparatas dėl savo gausumo ir neaiškumo buvo labai nelankstus.

Panašiai buvo organizuota miestų administracija. Vietoje buvusių savivaldybės organų buvo sudaryti vietiniai savivaldybės organai – miestų vykdomieji komitetai – kurie priklausė apskričių vykdomųjų komitetų kompetencijai. Išimtį sudarė tik didieji miestai. Valsčiai ir mažesnieji miestai, kurie daugiau nebebuvo savivaldos vienetai, savo atskirų sąmatų neturėjo. Valsčių mokesčiai iš principo buvo panaikinti, o jų vietoje įvesti valstybiniai mokesčiai. Valsčių ir apskričių vykdomųjų komitetų darbai buvo iš principo finansuojami iš viršaus. Visos sąmatos, kurios dar buvo sudaromos apskritims ir didiesiems miestams, kaip atskiros sąmatos buvo įjungtos į valstybės biudžetą. Savaime suprantama, kad ir šis centralizavimas reikalavo milžiniško administracinio darbo, o tuo pačiu ir milžiniško aparato.

Iš šito sutvarkymo matyti, kad bolševikiškos sistemos pagrindą sudarė nepasitikėjimas. Tuo tarpu vokiečių administracija Reicho komisaro potvarkiu vėl sugrąžino valsčiams, miestams ir apskritims jų savybes būti teisių ir pareigų atstovais, pasitikėdama visos vietinės administracijos gera valia pagrįstu darbu. Valsčiai, miestai ir apskritys vėl valdo save patys, savo atsakomybe ir iš principo savo srityje tvarkys visus viešus reikalus, kurie ypatingais nuostatais nėra pavesti kitiems organams. Jiems bus sugrąžinta ir jų mokestinė autonomija ir jie per sąmatų sudarymą turės sprendžiamą įtaką savo lėšų panaudojimui. Panašiai, kaip savivaldos vienetai, dabar bus administruojami vietinių organų ir apskričių, miestų ir valsčių kontrolė pavedama saviems krašto savivaldos organams.

Potvarkis įsigalioja nuo 1942 metų liepos 1 dienos. Ta data buvo parinkta tuo tikslu, kad pasiliktų dar tam tikras laikas naujai paskirstyti uždavinius tarp centrinės valdžios ir savivaldybių organų ir naujai sutvarkytam finansiniam atsiskaitymui."

(ĮL, 1942–116/277).

Tenka pastebėti, jog cituotam komunikate minimi sovietiniai vykdomieji komitetai faktiškai jau kone metai neegzistavo. Jie buvo likviduoti jau pirmomis karo dienomis ir gyvavo tik popieriuje, nes nebuvo išleista jokio potvarkio, kuriuo tie komitetai būtų buvę panaikinti ir formaliai. Taigi vokiečiai ir dėjosi panaikiną tuos komitetus. Be to, jiems buvo progos politinei propagandai, kad esą jie šalina nevykusios sovietinės santvarkos liekanas.

Naujuoju potvarkiu iš tikro Lietuvoje nebuvo atkurtos nei savivaldybės, nei suteikta joms savivalda. Savo atsakomybe veikti tiems vietinės administracijos organams buvo nedaug galimybių. Be to, kiekvienoje apskrityje buvo apygardos komisaro įgaliotinis, kuris viską ir sprendė. Tie vietinės administracijos organai vokiečiams buvo patogūs, nes okupantai turėjo kam suversti tai, ko patys nenorėjo tvarkyti ir už ką kratėsi atsakomybės. Jiems sudaryti buvo paskelbta tokia tvarka, kuri aiškiai rodė, jog tie tariamos savivaldos organai nei vietinių gyventojų valios, nei interesų neatstovauja ir yra sukurti bei kontroliuojami vokiečių, iš dalies aukštesniųjų vietos administracijos organų. Cituotame Reicho komisaro potvarkyje dėl komunalinės savivaldos apie tos savivaldos organų sudarymą nebuvo beveik nieko pasakyta. Tačiau tai nebuvo palikta patiems vietiniams gyventojams ar jų administracijos organams išspręsti. Tą reikalą ėmėsi tvarkyti generalinis komisaras, kuris dėl komunalinės savivaldos organų sudarymo bei veiklos išleido šį potvarkį:

1943 m. birželio 1 d.

PIRMASIS PARĖDYMAS

vykdyti parėdymui dėl komunalinės savivaldos įvedimo

Remdamasis Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1942 m. gegužės 15 d. parėdymo dėl komunalinės savivaldybės įvedimo ("VB1.RKO."psl. 99 – "AB1." Kauen, psl. 324/ § 6-ju, nustatau:

I. Įstatymų įsigaliojimas.

§1. 1. Vietos savivaldybių įstatymas (Vyr. Žin.Nr. 356/2419/398/2723, 431/2986, 458/3193, 518/3599, 582/405,672/4969,692/5233 ir 692/5236) įsigalioja 1940 m. birželio 14 d. galiojančioj redakcijoj, ant kiek šis parėdymas nieko kito nenustato ir ant kiek įstatymo nuostatai neprieštarauja Vokietijos Reicho politiniams, kariniams ir ekonominiams interesams. 2. Abejotinais atvejais sprendžia Generalinis Komisaras.

II. Savivaldybių korporacijų organai.

§2. 1. Vietos savivaldybių įstatymo 7,8 ir 9 išvardytieji organai paleidžiami. Kaimo susirinkimai daugiau nebesusirenka. 2. Į paleistųjų organų vietą stoja savivaldybių korporacijų vedėjas, apskrities viršininkas, burmistras ir valsčiaus viršaitis. Jis veda administraciją pilna ir išimtina atsakomybe. 3. Patariamuoju organu jam apskrityse yra apskrities patarėjai, miestuose ir valsčiuose – patarėjai. 4. Seniūno institucija pasilieka.

§ 3. 1. Skiriami: 1. Apskričių viršininkai – Generalinio Komisaro, išklausius apygardos komisaro ir Vidaus Reikalų Generalinio Tarėjo, 2. nepriklausančių apskritims miestų burmistrai – Generalinio Komisaro, išklausius apygardos komisaro ir Vidaus Reikalų Generalinio Tarėjo, 3. priklausančių apskritims miestų burmistrai ir apskrities seniūnai (Kreisaelteste/ – Vidaus Reikalų Generalinio Tarėjo, apskrities viršininkai pasiūlius, apygardos komisarui pritarus, 4. valsčių viršaičiai – apskrities viršininko, 5. seniūnai – valsčiaus viršaičio. 2. Atšaukimas daromas per paskyrimui kompetentingą įstaigą. Atšaukiant vadovaujamasi atitinkamai 3 (1).

§ 4. 1. Skiriami: 1. Nepriklausančių prie apskrities miestų burmistrai – septyneriems metams, 2. priklausančių prie apskrities miestų burmistrai – septyneriems

metams, 3. valsčių viršaičiai – septyneriems metams. 2. Paskyrimui kompetentinga įstaiga gali iki pirmųjų tarnybos metų pabaigos juos atšaukti. Atšaukiant vadovaujamasi atitinkamai 3 (1).

§ 5. 1. Savivaldybės korporacijos vedėjas, reikalui esant, turi padėjėjų, kurie miestuose tarnybiniu laipsniu vadinami "Miesto patarėju" (Statsrat). 2. Padėjėjų skaičių, savivaldybės korporacijos vedėjui pasiūlius, nustato komunalinės priežiūros įstaiga. 3. Padėjėjų paskyrimas ir atšaukimas valsčiuose vyksta pagal 3, pastr. 1, punktą 4, tačiau be apygardos komisaro pritarimo, šiaip jau pagal 3, pastr. punkt. 2 ir 3. 4. Padėjėjai paskiriami septyneriems metams. 3 pastr. 2 taikoma atitinkamai.

§6. 1. Bendrinis savivaldybės korporacijos vedėjo pavaduotojas yra pirmasis padėjėjas. Susitrukdymo atveju, savivaldybės korporacijos vedėjo nustatyta eilės tvarka, bendriniais pavaduotojais būna kiti padėjėjai. 2. Apskrities viršininko nuolatinis pavaduotojas, jo kaip apskrities savivaldybės vedėjo ypatybėje, yra apskrities seniūnas (Kreisaelteste).

§7. 1. Apskričių patarėjų, miestų patarėjų ir valsčių patarėjų uždavinys yra patarti savivaldybės korporacijos vedėjui ir jo veiksmams surasti gyventojų supratimą. Savo veikloj jie turi žiūrėti bei kelti išimtinai bendrą gerovę. 2. Apskričių patarėjų, miestų patarėjų ir valsčių patarėjų veikla yra garbės tarnyba. 3. Savivaldybės korporacijos vedėjo turimų patarėjų skaičius siekia: 1. apskrityse ir miestuose pagal gyventojų skaičių – iki 16, 2. valsčiuose pagal gyventojų skaičių – iki 10. Patarėjų skaičių nustato komunalinė priežiūros įstaiga. 4. Patarėjų tarnybos laikas tęsiasi tris metus. 5. Jei patarėjas išeina iš pareigų prieš pasibaigiant tarnybos laikui, savivaldybės korporacijos vedėjui pasiūlius, skiria ir atšaukia komunalinė priežiūros įstaiga.

§9. 1. Skiriant apskričių patarėjus, miestų patarėjus ir valsčių patarėjus, kiek galima turi būti atstovaujami visi savivaldybės korporacijos gyventojų sluoksniai ir sričių dalys. Patarėjais gali būti skiriami tik patikimi ir savo patyrimais bei žiniomis tinkantieji asmenys. 2. Patarėjais negali būti skiriami tų pačių savivaldybės korporacijų bei priežiūros įstaigų tarnautojai ir darbininkai. Vidaus Reikalų Generalinis Tarėjas gali leisti daryti išimčių.

§10. 1. Apskričių viršininkai, burmistrai ir valsčių viršaičiai turi atsiklausti patarėjų nuomonės reikaluose, kurie pagal vietos savivaldybių įstatymą priklauso buvusių tarybų susirinkimų kompetencijai. 2. Atsiklausti nuomonės nereikia, jei reikalo sprendimo negalima atidėti. Šiuo atveju sprendimas turi būti sekančiam pasitarime pranešta patarėjams.

§11. 1. Savivaldybės korporacijos vedėjas nustatytam atitinkamam terminui kviečia patarėjus pasitarimams ir praneša apie pasitarimų reikalus. 2. Savivaldybės korporacijos vedėjas nustato, ar pasitarimai yra vieši ar ne. Viešųjų pasitarimų dienotvarkė turi būti viešai paskelbta, nurodant vietą ir laiką. 3. Patarėjai, jei jie savivaldybės korporacijos vedėjo nėra paleisti atostogų, turi posėdžiuose dalyvauti.

§ 12. 1. Savivaldybės korporacijos vedėjas atidaro, veda ir uždaro pasitarimą. 2. Apie pasitarimą vedamas protokolas. Protokole surašomi visi nuomonių pareiškimai. 3. Balsavimai nedaromi.

III. Piliečių prievolės.

§ 13. Savivaldybės korporacijos vedėjas skiria piliečius garbės tarnybai. Paskyrimą jis gali kiekvienu metu atšaukti.

14. 1. Atsisakyti nuo garbės tarybos arba reikalauti jį atleisti pilietis gali tik turėdamas svarbių priežasčių. 2. Ar esama svarbios priežasties, sprendžia savival-

dybės korporacijos vedėjas. Pastarasis gali piliečiui, kuris be svarbios priežasties atsisako nuo garbės tarnybos arba pasitraukia iš jos, uždėti pabaudą iki vieno mėnesio pajamų dydžio; pabauda gali būti uždedama pakartotinai. 3. Pabauda ieškoma administraciniu keliu.

IV. Komunalinė priežiūra.

§15. 1. Apskritims ir nepriklausantiems apskritims miestams priežiūros įstaiga yra Vidaus Reikalų Generalinis Tarėjas, priklausantiems apskritims, miestams ir valsčiams – apskrities viršininkas. 2. Priežiūra vykdytina taip, kad savivaldybės korporacijos vedėjo sprendimo galia ir atsakomybės noras būtų keliami, bet ne trukdomi.

§16. 1. Nepriklausantieji apskritims miestai yra Kaunas, Vilnius, Panevėžys ir Šiauliai. 2. Visi likusieji yra priklausantieji prie apskrities.

V. Revizijos įstaiga.

§ 17. 1. Pas Vidaus Reikalų Generalinį Tarėją esanti revizijos įstaiga, atsižiūrėdama esančių nuostatų, vykdo dalykiškai, savistoviai ir nepriklausomai komunalinių savivaldybės korporacijų bėgamąjį patikrinimą ir priežiūrą. 2. Apskrityse ir miestuose, reikalui esant, gali būti įsteigtos revizijos įstaigos.

VI. Vykdomieji nuostatai.

§18. Vykdymui reikalingus teisinius ir administracinius nuostatus leidžia Vidaus Reikalų Generalinis Tarėjas.

VII. Pereinamieji nuostatai.

§19. Vietos savivaldybių įstatyme Ministerių Kabinetui ir Vidaus Reikalų Ministeriui numatytąsias funkcijas vykdo Vidaus Reikalų Generalinis Tarėjas.

20. Vietos savivaldybių įstatyme numatytieji terminai biudžeto sąmatoms paruošti ir atsiskaityti, atsižvelgiant į tai, kad operaciniai metai prasideda balandžio 1 dieną ir baigiasi sekančiais metais kovo 31 dieną, atitinkamai pakeičiami.

VIII. Baigiamieji nuostatai.

§ 21. Šis parėdymas įsigalioja 1943 m. liepos 1 d.

Kaunas, 1943 m. birželio 1d.

NABERSBERG,
der Generalkommissar in Kauen
In Vertretung
(AB1, 1943,p.115)

Vokiečiai grąžina kai kurias atskirtas sritis

Generalinis komisaras von Rentelnas Laikinajai Lietuvos vyriausybei paskelbdamas, kad jos darbas nutraukiamas, tarp kitų dalykų paminėjo, jog jis tikisi, kad prie jo jau perimtos valdyti teritorijos *"prisijungs dar tokios srities dalys, kurios dešimtmečiais ankstesnių Lietuvos valdžių veltui buvo svajotos ir siekiamos. "(Cit. VV, p.99).* Vadinasi, vokiečiai jau tuomet buvo numatę kai kurias nuo Lietuvos atskirtas lietuviškas sritis vėl prie jos prijungti – tą jie ir įvykdė 1942 m. pavasarį, sovietų prie Gudijos priskirtų lietuviškų plotų dalį, siaurą ruožą, prasidedantį šiaurėje kiek aukščiau Svyrių ir nusitęsiantį į pietus kiek žemiau Eišiškių vėl prijungdami prie Lietuvos teritorijos.

Šis vokiečių žygis toli gražu nepatenkino lietuvių siekių, nes etnografinės didelės lietuvių sritys vis dar paliko už Lietuvos ribų. Tačiau kartu džiaugtasi, kad bent kai kurios sritys grįžo Lietuvai. Buvo imtasi

tas sritis tvarkyti bei aprūpinti. Iš atgautų sričių sudarytos Ašmenos ir Svyrių apskritys, o likęs plotas teko iš dalies Trakų bei Vilniaus apskričių iš naujo kuriamai Eišiškių apskričiai. Svyrių apskritį sudarė Svyrių, Kamojo, Lentupio, Žukainių, Varnionių, Gervėčių, Šemeto ir Kiemeliškės valsčiai. Ašmenos apskritį – Ašmenos, Graužiškių, Palionių, Kučionių, Alšionių, Smurgainių, Salų ir Kriavo valsčiai. Eišiškių apskritis buvo sudaryta iš Eišiškių, Valkininkų, Varėnos II, Kaniavos, Rudnios, Šalčininkų, Benekainių ir Dieveniškės valsčių.

Minėtas sritis prijungus prie Lietuvos teritorijos, pirmiausia teko joms sudaryti administracinius organus ir paskirti pareigūnus. Šį darbą nuveikti buvo sunku, nes prijungtos sritys – nualintas ir suvargęs kraštas. Apskrities centru parinkti Svyriai – nedidelis, vos 1 500 gyventojų miestelis, kuriame sunku surasti vietos ir apskrities įstaigoms, ir jų pareigūnams apsigyventi.

Už 52 kilometrų į rytus nuo Vilniaus esanti Ašmena ne ką geriau išrodė. Apie ją ir gyvenimo sąlygas miestelyje tuo metu spauda rašė: *"Ašmena – apskrities miestas, tačiau ji ne miestas, o miestelis, kaip Anykščiai, Kražiai arba Ramygala. Namai daugiausia seni, mediniai, dar su uždarinėtomis langinėmis ir užkaltomis durimis. (Buvo likę tušti, suvarius vietos žydus į ghetto. A. G.). Prekių parduotuvių nėra, tik kelios komisinės senų daiktų krautuvės, kuriose galima rasti seną virtuvą, dėvėtas kambarines šliures ir apdaužytas lėkštes. Pirkėjų šiose krautuvėse maža. Užkalbintas ašmenietis, kaip jie iki šiol prekėmis apsirūpindavo, gūžtelėja pečiais ir sako: "Jau treti metai verčiamės be prekių. Tarp savęs perkam, tarp savęs parduodam." Iki šiol Ašmenos gyventojai turėjo korteles tik duonai, tik duona ir tebūdavo pardavinėjama dviejuose duonos pardavimo punktuose. Kitais maisto produktais Ašmena aprūpina turguje. Kas ketvirtadienis čia įvyksta turgus. Suvažiuoja apylinkės ūkininkai ir suveža tai, ką atliekamą turi parduoti. Kainos – pagal susitarimą." (ĮL, 1942–96/257).* Eišiškės anksčiau buvo valsčiaus miestelis, todėl jose, kaip ir Svyriuose bei Ašmenoje, trūko patalpų ir įstaigoms, ir jų pareigūnams apsigyventi.

Pasakytina, kad ši sritis ilgais okupacijos metais buvo gana stipriai nutautinta. Vietiniai lietuviai prijungimą prie Lietuvos sutiko gana entuziastingai. Lietuviai siuntė vokiečių ir lietuvių įstaigoms bei pareigūnams padėkas, kad jiems pagaliau leista prisijungti prie savo tautos kamieno. Dručminų kaimo jaunimas savo padėkoje rašė: *"Sužinoję ir pamatę atvykstančius lietuvius policininkus, verkėme iš džiaugsmo. Tai nepaprasta Velykų dovana, kurią branginsime visados. Leiskite tarti nors šiais žodeliais už mums suteiktą laisvę dėkui, tūkstantį kartų dėkui ir lietuviškas ačiū." (Cit. ĮL, 1942–85/246).* Rudnios valsčiaus lietuviai pirmajam generaliniam tarėjui gen. P.Kubiliūnui rašė: *"Iš širdies dėkojame už mums padarytą gera, prašome ir toliau mus globoti, nes šis kampelis visados buvo skriaudžiamas ir lietuviškas žodis jame persekiojamas. Taip pat prašome padėkoti Vokietijos*

Garbingiems Vyrams už parodytą mūsų reikalų supratimą. Nenorime, kad mūsų vaikai būtų mokomi svetima kalba, o juk buvo taip įsakyta." (Cit. [L,1942-91/252). Tačiau kiti gyventojai prijungimą prie Lietuvos sutiko jei ne priešiškai nusiteikę, tai bent apimti netikrumo jausmo, nes lenkų ir iš dalies gudų agitatoriai paskleidė daug gandų apie tariamai žiaurų lietuvių elgesį su kitų tautybių gyventojais. Be to, šiose srityse radosi ir ilgainiui daugėjo lenkų bei sovietinių partizanų, kurie kėlė rimtą pavojų, todėl kai kurie pareigūnai vengė ten vykti, numatydami sunkesnes darbo ir pragyvenimo sąlygas. Tą nemalonų reiškinį, kalbėdamas per radiją, turėjo iškelti net pirmasis generalinis tarėjas gen. P.Kubiliūnas ir spauda. Tačiau atsirado pakankamai patriotiškai nusiteikusių lietuvių, kurie atgautose Lietuvos srityse ryžosi imtis darbo, nežiūrėdami su kokiais sunkumais gali tekti susidurti. 1942 m. balandžio 1 d. iš Vilniaus į Ašmenos ir Svyrių apskritis išvyko apie 300 lietuvių pareigūnų perimti esamas ir kurti naujas tų apskričių administracines įstaigas. Ašmenos apskrities viršininku buvo paskirtas J. Valys, o jo pavaduotoju St. Žukaitis, policijos vadu Tiknys, burmistru anksčiau ėjęs Trakų burmistro pareigas A. Kučys ir jo pavaduotoju A. Ladyga, apskrities inžinierium L. Makštutis, apskrities gydytoju J. Morkus, apskrities agronomu E. Deveikis, apskrities veterinarijos gydytoju B .Leparskas, mokesčių inspektorium S. Griežė-Jurgelevičius, pradžios mokyklų inspektorium A. Ališauskas ir darbo inspektorium S. Janušauskas.

Svyrių apskrities viršininku paskirtas ankstesnis Trakų apskrities viršininkas J. Chmieliauskas, o jo pavaduotoju J. Ludavičius, policijos vadu buvęs Pabradės priverčiamojo darbo stovyklos viršininkas K. Petrauskas, apskrities inžinierium A. Matulis, apskrities gydytoju S. Sviderskas, apskrities agronomu K. Žilėnas, apskrities veterinarijos gydytoju J. Daugvila, mokesčių inspektorium A. Šuliūnas, pradžios mokyklų inspektorium J. Kvaraciejus ir darbo inspektorium J. Požėra. Burmistro Svyriuose nebuvo. Tuo pat metu buvo komplektuojama ir Eišiškių apskrities administracija. Eišiškių apskrities viršininku paskirtasis kpt. O. Žadvydas ir policijos vadu I. Ruzgas taip pat išvyko perimti pareigų, nelaukdami, kol bus paskirti ir kiti apskrities pareigūnai.

Kiek vėliau generalinio komisaro potvarkiu atgautose srityse atkurti ir šeši apylinkių teismai bei sudarytos penkios tardytojų apylinkės.

Ašmenos apylinkės teismo rajonas apėmė Ašmenos miestą ir Ašmenos, Graužiškių, Palionių, Kučionių ir Alšionių valsčius; Smurgainių apylinkės – Smurgainių miestą ir Smurgainių, Salų bei Kriavo valsčius; Svyrių apylinkės – Svyrių miestą ir Svyrių, Kamajo, Šemeto bei Žukainių valsčius; Varnionių apylinkės – Varnionių miestą ir Varnionių, Gervėčių ir Kiemeliškių valsčius; Eišiškių apylinkės – Eišiškių miestą ir Eišiškių, Valkininkų, Varėnos bei Rudnios valsčius; Šalčininkų apylinkės – Šalčininkų miestą ir Šalčininkų, Benekainių, Dieveniškių, Tur-

gelių bei Jašiūnų valsčius.

Tardytojų apylinkes sudarė: Šalčininkų apylinkę – Šalčininkų, Dieveniškių, Benekainių, Jašiūnų ir Turgelių valsčiai; Ašmenos apylinkę – Ašmenos miestas ir Ašmenos, Graužiškių, Palionių, Kučionių ir Alšionių valsčiai; Svyrių apylinkę – Svyrių miestas ir Svyrių, Kamojo, Šemeto, Žukainių, Varnionių, Gervėčių ir Kiemeliškių valsčiai; Smurgainių apylinkę – Smurgainių miestas ir Smurgainių, Salų ir Kriavo valsčiai; Eišiškių apylinkę – Eišiškių miestas ir Eišiškių, Valkininkų, Varėnos II ir Rudnios valsčiai.

Atgautų sričių miškai suskirstyti į 5 urėdijas. Ašmenos urėdijos viršininku paskirtas miškininkas J. Kiaušas, Astrauco urėdijos – K. Rožėnas, Kiemeliškės urėdijos – N. Mikulskis, Lentupio urėdijos – J. Vitartas ir Svyrių urėdijos – P. Užubalis. Vydžių girininkija buvo priskirta prie Švenčionių urėdijos.

Iškilo būtinas reikalas atgautų sričių gyventojus bent minimaliai aprūpinti būtiniausiais kasdienio vartojimo reikmenimis, nes – kaip jau minėta – padėtis šiuo atžvilgiu buvo gana liūdna. Juo labiau, kad žemės ten prastos, o, be to, ūkio kultūros požiūriu sritis buvo labai atsilikusi. Ne visi ūkininkai laikė karvių ir net kiaulių. O jeigu ir turėjo, tai tik po vieną karvę. Dirbamoji žemė čia dar niekad nebuvo rūšiuota. Tad jau apie balandžio mėnesio vidurį čia įsikūrė ir pradėjo darbą "Lietūkis". Pagrindiniai jo skyriai įsikūrė Ašmenoje ir Svyriuose. Eišiškėse "Lietūkio" skyrius veikė jau seniau. Šie skyriai aplinkinių miestelių ir valsčių parduotuves ėmė aprūpinti prekėmis. Kadangi šios srities valsčiuose buvę bolševikinių laikų kooperatyvai daugiausia nebeveikė, tai, kol susiorganizuos vietiniai kooperatyvai, "Lietūkis" steigė savo skyrius ir valsčiuose, kurie laikinai vertėsi ir mažmenine prekyba, nors šiaip "Lietūkis" tokia prekyba nesivertė. Minėtuose valsčiuose savo skyrius ėmė steigti ne tik "Lietūkis", bet ir "Pienocentras", "Sodyba" bei kitos ūkinės bendrovės. Tokios permainos vietiniams gyventojams padarė gana gerą įspūdį, nes jų miestelių krautuvių lentynose atsirado – nors dėl karo ir ne tiek gausiai – tokių prekių, kurių jie jau kelis metus nebuvo matę.

Ilgai svetimųjų persekiotiems ir daugelyje vietų smarkiai jau nutautintiems šio krašto lietuviams reikėjo ir dvasinės bei kultūrinės paramos, todėl Vidaus reikalų valdybos Visuomenės reikalų departamentas paskelbė knygų rinkliavą lietuviams kariams ir Rytų lietuviams. Šiam dalykui lietuvių visuomenė nuoširdžiai pritarė; buvo surinkta apie 38 000 knygų ir beveik 3000 žurnalų. Valstybinė leidykla paaukojo net 18 000 knygų, kurių kone pusę (9410)sudarė Rytų Lietuvos lietuviams labai reikalingi pradžios ir vidurinės mokyklos vadovėliai.

Pastebėtina, jog knygos rinktos ne tik jau prijungtų prie Lietuvos sričių lietuviams, bet ir dar likusiems už Lietuvos ribų, kurie tuo laiku taip pat buvo gyvai sujudę ir pradėję tautinę veiklą. Gardine (nors jį

vokiečiai prijungė prie Rytprūsių, kaip ir Druskininkus ir visą ruožą nuo jų iki pat tikrųjų Rytprūsių) veikė Lietuvių komitetas ir jo apskrityje buvo jau 26 lietuviškos mokyklos. Apie Lydos lietuvių tautinį sąjūdį tuomet spauda rašė: *"Lydoj veikia jau praėjusiais metais susikūręs Lietuvių tautinis komitetas, kuris spiečia į krūvą visus to krašto lietuvius. O jų yra keleriopai daugiau, negu sąmoningai klaidingos svetimųjų statistikos skelbė. Komitetas rūpinasi lietuviškų mokyklų, parapijų ir kt. reikalais. Ypač pasigendama išsiilgtosios lietuviškos spaudos ir knygų, kurioms anais laikais į Lydos kraštą patekti buvo labai sunku."* (*ĮL,1942–95/256*). Prie Lydos apygardos vokiečių komisaro lietuviai turėjo savo atstovą, kuriuo buvo V.Vilčinskas. Taip pat ir suplanuotos Lydos apskrities ribose susikūrė 37 lietuviškos mokyklos, tačiau ne visos jos galėjo pradėti savo veiklą, nes trūko lietuvių mokytojų. Lietuvių komitetas veikė taip pat Seinuose ir net Balstogėje, Druskininkuose ir kitose vietose. Taigi stengtasi tiems atskirtiems nuo savo tautos kamieno lietuviams kiek tik įmanoma padėti. V. Kemėžys apie to knygų vajaus tikslą rašė: *"Ne visa Rytų Lietuva 1939 m. buvo įjungta į Lietuvos ribas. Daug lietuvių gyvenamų vietų iš karto pateko į žiaurias bolševikų rankas, kurios lietuvių kultūrinį gyvenimą lygiai slopino, kaip ir anksčiau lenkai. Šiuo metu sąlygos ten pasikeitė. Kai kur išvaduotose Rytų Lietuvos srityse lietuviai jau turi savo atstovybę, kuriai vietos valdžia rodo visokeriopą palankumą. Tų sričių lietuviai šiandien norėtų turėti glaudesnius ryšius su mumis. Jie ypatingai yra pasiilgę lietuviškojo spausdinto žodžio – lietuviškų laikraščių, knygų. "* (*ĮL.1942–62/223*).

Ta proga didžioji dalis surinktų knygų – daugiau nei 25 000 – Rytų Lietuvos lietuviams ir atiteko.

Atgautose srityse iš karto ėmė steigtis ir lietuviškos mokyklos. Svyrių apskrityje 1944 m. veikė 39 lietuviškos mokyklos su 89 komplektais. Kamojo valsčiuje 1942–44 m. veikė 12 lietuviškų mokyklų komplektų, o Gervėčių – net 23; Kiemeliškės valsčiuje 8 komplektai, Žukainių – 4, Šemetos – 2. 1942 m. Gervėčiuose buvo įsteigta ir lietuvių progimnazija.

DARBAS

Įvedama darbo prievolė

Į Lietuvos darbo jėgos išteklius vokiečiai savo dėmesį atkreipė dar karo ir okupacijos pradžioje. Karinė jų vadovybė paskelbė atsišaukimą, kad lietuviai į Rytprūsius vyktų dirbti žemės ūkyje. Civilinei administracijai perimant krašto valdymą, Reicho komisaras potvarkį dėl darbo išleido net trim dienom anksčiau nei įsaką, skelbiantį, jog Ostlando valdymą perimąs komisaras. Tasai Kaune išleistas potvarkis skelbė:

Potvarkis įjungimo į darbą reikalu

Atstatant tvarkingus ūkio srities santykius, negali būti pakenčiama, kad darbo jėgos liktų neįjungtos į darbą. Kad tos jėgos būtų vėl į darbo procesą įrikiuotos ir tuo būdu užtikrintas paskiram asmeniui ir šeimai pragyvenimas, kiekvienas privalo pagal savo pajėgumą bendradarbiauti. Kas nuo šios būtinybės nusigrįžta ir vengia darbo, kenkia sau ir visuomenei. Tvarkingam įsijungimui į darbą pasiekti įsakau kas seka :

§ 1. Visi Reicho Komisaro valdomos Ostland srities gyventojai yra įpareigoti atitinkamam Arbeitsamtui paliepus, šiuo tikslu registruotis. Kuriems asmenims, kuria eile ir kada – nustato Arbeitsamtai. Registruotis reikia asmeniškai, pateikiant apie asmens padėtį ir ligtolinį verslą dokumentus (pasą, darbo pažymėjimą ir kt.).

§ 2. Arbeitsamtai svarbiems ir būtiniems darbams tinkamai darbo jėgai gali - atitinkamai atlyginant – darbą paskirti ir už jos gyvenamos vietos ribų. Masiniam įtraukimui į darbą, ypačiai žemės ūkio gamybai užtikrinti, atitinkamo amžiaus jaunuoliai gali būti visi vienu potvarkiu įjungti į darbą.

§3. Jei verslo sumetimais savaitės būvy atleidžiama iš darbo daugiau kaip 10 darbininkų, įmonės vedėjas privalo apie tai iš anksto raštu pranešti atitinkamam Arbeitsamtui. Atleistini darbininkai turi būti parinkti su Arbeitsamto pritarimu. Esant reikalui, Arbeitsamtas pranešimo apie atleidimą iš darbo laiką gali sutrumpinti.

§ 4. Samdyti jaunesnius kaip 25 metų amžiaus abiejų lyčių darbininkus reikia Arbeitsamto leidimo. Tai neliečia žemės ūkio samdinių.

§ 5. Visi pranešimai Arbeitsamtui turi būti įteikiami dviem kalbom – vokiečių ir vietine.

§ 6. Kas nevykdo Arbeitsamtų potvarkių, trukdo tvarkingą ūkio atstatymą, turi laukti bausmės.

§ 7. Šis potvarkis įsigalioja nuo šios dienos.

Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 15 d.

FREUNDT,
Ostland Reicho Komisaras
Pavaduodamas (VkB,1941,p.4)

Remiantis šiuo nors ir neilgu, tačiau svarbiu įsaku, vėliau buvo paruošti kiti dokumentai. Kad jame nepakankamai buvo išryškinta dar-

bo prievolė ir jis telietė Ostlandą, o ne visas naujai vokiečių užimtas Rytų sritis, tai netrukus pats okupuotų Rytų sričių Reicho ministras išleido šį potvarkį:

PARĖDYMAS

dėl darbo prievolės įvedimo užimtose Rytų srityse

Pasiremdamas Fiurerio 1941 m. liepos 17 d. įsakymo dėl administracijos užimtose Rytų srityse §8 nustatau kas seka;

§1. 1. Visiems užimtųjų sričių gyventojams nuo 18 ligi 45 metų amžiaus taikoma pagal jų darbingumą viešoji darbo prievolė. 2. Reicho Komisarai tam tikroms gyventojų grupėms darbo prievolę gali išplėsti arba susiaurinti. 3. Žydams leidžiami atskiri nuostatai.

§2. Asmens, kurie gali įrodyti, jog dirba nuolatinį visuomenei naudingą darbą, neįtraukiami į viešosios darbo prievolės atlikimą.

§3. 1. Už darbą atlyginama pagal teisingai atrodančius tarifus. 2. Darbo prievolę atliekančiais ir jų šeimomis pasirūpinama pagal išgales.

§4. 1. Reicho Komisarai leidžia šiam parėdymui vykdyti reikiamus nuostatus. 2. Kas elgsis priešingai šiam parėdymui ir jam vykdyti išleistiems nuostatams, bus baudžiamas sunkiųjų darbų kalėjimu arba paprastu kalėjimu. Teisti pavedama ypatingiems teismams.

Berlin, 1941 m. gruodžio 19 d.

/pas./ ROSENBERG
Der Reichsminister für die besetzte Ostgebiete
(At., 1943–60).

Vėliau, 1942 m. rugpjūčio 27 d., Rosenbergas kitu savo potvarkiu tą darbo prievolę praplėtė, nustatydamas, jog *"Visi užimtųjų sričių gyventojai pagal savo darbingumą turi atlikti viešą darbo prievolę. "*

Rosenbergo potvarkį vėliau konkretizavo Reicho komisaras šiuo savo įsaku:

PIRMASIS PARĖDYMAS

vykdyti parėdymui dėl darbo prievolės įvedimo užimtose Rytų srityse

Remdamasis 1941 m. gruodžio 19 d. Reicho Ministerio Užimtoms Rytų Sritims parėdymu dėl darbo prievolės įvedimo užimtose Rytų srityse ("VB1. RMOst" 1942, PSL. – "AB1" Kauen, 1942 psl. 412/ §4 įsakau:

§1. 1. Į viešosios darbo prievolės rėmus įeina visi viešojo intereso darbai, ypač darbai ginklavimosi ūkyje; žemės ūkyje, viešojoje viršžeminėje statyboje, požeminėje statyboje ir vandens statyboje, įrengime ir išlaikyme viešųjų pastatų, tiesime ir išlaikyme kelių, vandens kelių ir geležinkelių, reguliavime vandens srovių ir darbai krašto kultūroje. 2. Apygardos komisarui (Arbeitsamtui) reikalaujant, dirbti įpareigotieji turi praeiti permokymą, dasimokymą ar mokslo kursą. 3. Darbo prievolė gali būti išplečiama ir darbui už Rytų Krašto Reicho Komisariato ribų.

§ 2. 1. Dirbti įpareigotasis, atitinkamai savo žinioms ir sugebėjimams, turi būti kiek galint tikslingiau panaudotas. 2. Darbo prievolė taikoma kiekvienam galinčiam dirbti. 3. Kas yra nepilnai pajėgus dirbti, tam darbo prievolė taikoma jo pajėgumo ribose.

§3. 1. Dirbti įpareigotuosius į darbą įpareigoja gyvenamai vietai ar prisilaikymo vietai atitinkamas apygardos komisaras (Arbeitsamtas). 2. Apygardos komisaras (Arbeitsamtas) gali apskričių viršininkams ir valsčių viršaičiams pavesti su-

telkti dirbti įpareigotuosius asmenis tikslu atlikti įpareigojimą dirbti. 3. Jei dirbti įpareigotasis yra įpareigotas stoti į darbą, tai atitinkamas apygardos komisaras (Arbeitsamtas) jam išduoda įpareigojimo nutarimą.

§4. Dirbti įpareigotasis atlyginamas pagal to darbo santykiui galiojančius vietinius atlyginimo nuostatus.

§5. 1. Darbo prievolės ilgį nustato apygardos komisaras (Arbeitsamtas). Jis gali būti iš anksto nustatytas tam tikram laikui. Kai dirbti įpareigota nenustatytam laikui, tai darbą baigti galima tik su darbo vietai atitinkamo apygardos komisaro (Arbeitsamto) pritarimu. 2. Jei dirbama už Rytų Krašto Reicho Komisariato ribų, tai taikomi darbo vietoje galiojantieji nuostatai.

§ 6. 1. Dirbti įpareigotasis turi imtis visų stojimų į darbą reikiamų priemonių. 2. Reikalaujant apygardos komisarui (Arbeitsamtui), jis ypač turi 1. asmeniškai atvykti su visais asmens dokumentais ir apie savo asmenį padaryti visus reikiamus pareiškimus. 2. panaudoti darbe visus savo turimus darbui reikalingus daiktus (pavyzdžiui, įrankius ir darbo drabužius).

§7. Atliekant darbo prievolę, kitas asmuo pakeisti negali.

§ 8. 1. Kas nusižengs šio vykdomojo parėdymo nuostatams, bus baudžiamas pagal 1941 m. gruodžio 19 d. Reicho Ministerio Užimtoms Rytų Sritims parėdymo dėl darbo prievolės įvedimo užimtose Rytų srityse 4–jį paragrafą ("VB1.RMOst" psl. 5, 1942 – "AB1." Kauen, 1942 psl. 412). 2. Tuoj pat bus baudžiamas tas, kas mėgins kitus sulaikyti nuo kylančių iš šio vykdomojo parėdymo įsipareigojimų atlikimo. 3. Baudžiamoji byla bus keliama tik apygardos komisarui (Arbeitsamtui) prašant.

§9. Vietoj baudžiamosios bylos, 8-ojo paragrafo prasme, lengvesniais atvejais apygardos komisaras gali nubausti iki šešių savaičių laiko priverčiamųjų darbų stovyklos.

§10. Šis parėdymas įsigalioja 1943 m. vasario 1 d.

MATTHIESSEN,
Der Reichskommissar für das Ostland
In Vertretung (At., 1943–60).

Šiais potvarkiais kiekvienas ką pajėgiąs dirbti Ostlando – taigi ir Lietuvos – gyventojas buvo atiduotas neribotai okupacinių įstaigų ir pareigūnų valiai panaudoti jį darbui bet kur ir kaip jie panorės. Gyventojas neturėjo ne tik jokių teisių, bet negalėjo net ir prašyti, o tuo labiau skųsti.

Dirbančiųjų registracija

Norėdamas gyventojus priversti vykdyti darbo prievolę, okupantas turėjo žinoti, kiek krašte yra darbo jėgos, kiek jos jau dirba ir kiek nedirba. Mėgindami šiuos dalykus tiksliai sužinoti ir sekti visus pasikeitimus, vokiečiai paskelbė šį potvarkį, kuriuo buvo įvedami darbo pažymėjimai:

PIRMAS VYKDOMASIS NUOSTATAS

prie potvarkio darbo jėgoms tvarkyti

Įgyvendinti 1941 m. rugpjūčio 15 d. Potvarkiui darbo jėgoms tvarkyti (Vald. Sk. 4 psl.), nustatau:

Darbo liudijimai

§1. Užtikrinti tvarkingam darbo jėgų panaudojimui Rytų Krašte įvedami darbo liudijimai.

Asmenys, kuriuos potvarkis liečia

§2. 1. Visi Rytų Krašte gyvenantieji a. darbininkai ir tarnautojai, vis viena, ar jie turi darbą, ar yra bedarbiai, b. savarankiškomis profesijomis besiverčiantieji, c. dirbantieji namie ir d. visi savarankiškomis profesijomis besiverčiančiųjų ir namie dirbančiųjų kartu dirbantieji šeimos nariai, išskyrus žmonas, turi turėti darbo liudijimus. 2. Reicho vokiečiams darbo liudijimai neišduodami.

Liudijimų įvedimo tvarka

§ 3. Generaliniai komisarai, prieš tai gavę Reicho komisaro pritarimą darbo liudijimams įvesti, nustato atitinkamoms asmenų grupėms eilę liudijimams gauti ir laiką, nuo kurio draudžiama dirbti, neturint darbo liudijimo.

Pareiškimai ir liudijimų išdavimas

§4. 1. Nurodžius atitinkamai asmenų grupei jos laiką, reikia srities komisaro paskirtai įstaigai įteikti pareiškimą darbo liudijimui gauti. 2. Darbo liudijimus išduoda sričių komisarai.

Įrašai darbo liudijimuose

§5. 1. Įmonininkas privalo į darbo liudijimą įrašyti samdos pradžią ir pabaigą. 2. Darbo liudijimai ir samdos laikotarpyje pasilieka pas jo savininkus.

Baudžiamieji nuostatai

§6. Kas, priklausydamas kuriai nors §2 pirmoje pastraipoje nurodytai asmenų grupei, elgsis priešingai prievolėms, kurios jam tenka pagal šį vykdomąjį nuostatą arba prie šio nuostato išleistas teisines ar administracines taisykles, bus baudžiamas pinigine bauda ir kalėjimu iki 6 mėnesių arba viena iš šių bausmių.

Ryga, 1942 m. sausio 31 d.

BURMEISTER,
Už Reicho Komisarą Rytų Kraštui
(ĮL, 1942–62/223).

Šiam Reicho komisaro potvarkiui įgyvendinti apygardų komisarai savo ruožtu ėmė leisti įsakus. Kiek to potvarkio Lietuvoje paisyta, galima matyti iš šio Kauno apygardos (srities) komisaro atsišaukimo:

Atsišaukimas

Remiantis Rytų sričių (Ostland) Reicho Komisaro 1941 m. rugpjūčio mėn. 15 d. išleistu darbo jėgai tvarkyti paliepimu – šiuo raginami Darbo Įstaigoje registruotis sekančių darbo šakų asmenys:

I. Privalo registruotis visi asmenys nuo 15 ligi 60 metų amžiaus, dirbą arba dirbę kaip darbininkai ir tarnautojai, dar neturintieji Socialinio Punkto darbo pažymėjimo.

II. Registruotis neprivalo (laikinai): a. ūkio darbininkai, b. viešosios teisės bendrovių ir įstaigų tarnautojai ir darbininkai, c. savarankiški amatininkai, verslininkai, d. laisvųjų profesijų asmenys (gydytojai, advokatai, menininkai ir t.t.), e. gaunantieji pašalpas ir pensininkai, f. moterys, kurios, atsižvelgiant į šeimą ir namų ūkį, negali priimti darbo.

III. Registruotis reikia asmeniškai pas Kauno srities Komisarą, Darbo Įstaigoje (Socialiniame Punkte) Kaune, Uosto krantas 6, kamb. 34, tel. 25308, arba Socialinio Punkto Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės, Lazdijų ir Kėdainių skyriuose, kasdien 10–12 val. Registracija vykdoma šia tvarka: pavardėms prasidedančioms A–G nuo 1–11.4.1942, pavardėms prasidedančioms H–O nuo 12–18.4.1942, pavardėms prasidedančioms P–Z nuo 19–25.4.1942.

IV. Darbo ir mokėjimo trukdymui išvengti įmonės su daugiau kaip 10 registruotų asmenų privalo registravimą pravesti įmonėse. Įmonių vedėjai gauna registracijai

reikalingas anketas pas Kauno srities Komisarą, Darbo Įstaigoje arba §3 skyr. išvardintuose skyriuose.

V. Duodančius žinių apie asmenį ir jo ligšiolinį užsiėmimą dokumentus (pasą, darbo pažymėjimą, diplomą, darbo knygelę ir kt.) reikia atsinešti, arba §4 atveju patiekti įmonės vedėjui.

VI. Registruotis privalą asmenys ir įmonių vedėjai, kurie nepildys šio atsišaukimo nuostatų, bus baudžiami pagal darbo jėgoms tvarkyti potvarkio, išleisto 1941 m. rugpjūčio mėn. 15 d. §6.

Kaunas, 1942 m. kovo mėn. 30 d.

/pas./ PESCHEL,
Kauno Srities Komisaras, Socialinio Punkto Vedėjas
Kriegsverwaltungsrat (ĮL. 1942, 80/241).

Ši registracija nebuvo vienintelė, nes po jos sekė dar ir kitos, kurios apėmė tik tam tikras dirbančiųjų grupes. Taip buvo registruojami į Vokietijos karo pramonę verbuojamojo amžiaus asmenys, šaukiamojo transporto tarnybos talkininkų amžiaus, miestuose arklių savininkai bei jų arkliai, mokyklas bebaigiąs jaunimas ir t.t. Pagaliau, kai karo našta vokiečius ėmė vis labiau slėgti, pats okupuotų sričių Reicho ministras dėl registracijos išleido šį potvarkį:

POTVARKIS

okupuotų Rytų sričių vietiniams vyrams ir moterims registruotis totalinio karo uždaviniams

Totaliniame kare, kurį vokiečių Reichas ir sąjungininkai veda Europai nuo bolševizmo išgelbėti, ir okupuotas Rytų kraštas privalo įnešti savo dalį galutiniam laimėjimui pasiekti. Šiam bendram tikslui pasiekti, pasiremdamas Fuehrerio 1941 m. liepos 17 d. nuostatu naujai užimtam Rytų kraštui valdyti §8, nustatau:

§1. Visi vietiniai vyrai nuo pilnų 15 ligi pilnų 65 metų amžiaus ir visos vietinės moterys nuo pilnų 15 ligi pilnų 45 metų amžiaus, gyveną okupuotame Rytų krašte ir nepriklausą prie 2 nurodytų asmenų grupių, privalo pagal atitinkamą potvarkį užsiregistruoti pas jų gyvenamos vietos apygardos komisarą (Arbeitsamte).

§2. Nuo registracijos yra atleisti: 1. užsieniečiai, 2. vyrai ir moterys, kurie tarnauja vokiečių karinėse ar civilinėse įstaigose, 3. vyrai ir moterys, kurių pagrindinis tikslas yra profesinis sveikatos srities darbas, 4. dvasininkai. Reicho komisarai įgaliojami daryti platesnes atleidimo nuo registracijos išimtis, ypatingai būsimoms motinoms, moterims su jaunesniais kaip 14 metų amžiaus vaikais bei mokiniams ir mokinėms, kurie lanko bendrojo lavinimo mokyklas (vidurines arba kitas tolimesnio lavinimo).

§3. Įpareigotieji registruotis privalo, apygardos komisarui (Arbeitsamtui) reikalaujant, pristatyti visus reikalingus duomenis ir suteikti visus reikalingus paaiškinimus. Apygardos komisaras (Arbeitsamtas) gali įsakyti ir asmeniškai atvykti.

§4. Įpareigotieji registruotis, nusižengę nuostatams ir potvarkiams, bus apygardos komisarų jiems suteiktos baudimo galios ribose baudžiami, o sunkesniais atvejais, apygardos komisarui (Arbeitsamtui) pasiūlius, kalėjimu ir piniginė bauda arba viena šių bausmių.

Berlynas, 1943 m. kovo mėn. 29 d.

ROSENBERG,
Okupuoto Rytų Krašto Reicho Ministeris

(VB1, 1943, p. 71).

Rosenbergas šiuo atveju jau nebedarė anksčiau darytų kartais ir gana plačių išimčių. Išskyrus tik jau dirbančiuosius vokiečių įstaigose, užsieniečius, sveikatos srities darbuotojus ir dvasininkus. Neišskirtos net nėščios ir vaikus auginančios moterys, moksleiviai, paliekant tai Reicho komisarų nuožiūrai, kurie ypač okupuotų kraštų moksleiviams nelinko daryti nuolaidų.

Darbai, į kuriuos suregistruoti darbininkai turėjo būti telkiami, buvo gana įvairūs, bet jie sudarė dvi pagrindines grupes – darbus savame krašte ir darbus už jo ribų.

Darbai savame krašte

Darbas žemės ūkyje

Vokiečiai, kadangi Lietuvos žemės ūkis buvo vyraujanti ūkio šaka, numatė iš jos daugiausia ir naudos turėti, todėl ypač jie kreipė dėmesį į šios srities darbo jėgą ir josios tvarkymą. Jie pamatuotai laikėsi pažiūros, jog Lietuvoje žemės ūkyje tuo metu buvo darbininkų per maža, o kitose šakose, pavyzdžiui, pramonėje – per daug, bei kad žemės ūkyje naudojama darbo jėga nėra tinkamai paskirstyta. Taigi okupantai išleido šį potvarkį:

POTVARKIS

dėl darbo jėgų paklausos žemės ūkyje patenkinimo

Bolševikų įvairiose srityse pasiimtos priemonės ir žemės ūkyje sudarė tokias sąlygas, kurios darbo požiūriu veikė ardančiai. Būtinai reikalinga, kad visi prisidėtų prie maisto kovojančiam frontui ir miestams užtikrinimo. Dirbti turi visi: darbininkai ir tarnautojai, vyrai ir moterys.

Todėl, remdamasis Reicho Komisaro Rytų Kraštui potvarkiu darbo jėgoms tvarkyti, įsakau kas seka:

§1. Abiejų lyčių darbininkus ir tarnautojus, kurie nuo 1937 m. sausio 1 dienos iki 1940 metų birželio 15 dienos dirbo žemės ūkyje, o po to dirbo ne žemės ūkio darbą, apygardos komisarui nurodžius, įmonių vadovai turi atleisti, kad jie būtų panaudoti žemės ūkyje.

§2. Pradedą dirbti abiejų lyčių virš 14 metų amžiaus ūkininkų šeimos nariai, kurie, apskrities viršininkui (arba apskrities agronomui) tatai nustačius, pasirodo esą nepakankamai apkrauti darbu, apygardos komisaro gali būti paskirti dirbti kitose žemės ūkio darbovietėse. Tas pat taikoma ir tiems kaime gyvenantiems asmenims, kurie, nors ir nėra pradedą dirbti ūkininkų šeimos nariai, neturi jokio arba neturi reguliaraus darbo.

§3. Einant §1 atleistosios žemės ūkio darbo jėgos arba §2 pažymėtieji asmenys privalo tuoj vykti į apygardos komisarų nurodytas darbovietes žemės ūkyje.

§4. Kas elgsis priešingai apygardos komisarų ir jų įgaliotinių įsakymams, tas apygardos komisarų kompetencijos ribose bus baudžiamas laisvės atėmimu iki 6

savaičių arba pinigine bauda iki 1 000 RM, o pastarosios neišreikalavus, gali būti vietoj to baudžiamas iki 6 savaičių laisvės atėmimu arba abiejomis bausmėmis kartu.

§5. Šis potvarkis įsigalioja 1942 m. kovo 13 d.

/pas./ NABERSBERG,
Už Generalinį Komisarą Kaune
(ĮL,1942–63/224).

Priėmus šį potvarkį, žemės ūkio darbininkų daugiau neatsirado, nes buvo nelengva iš žemės ūkio pasitraukusius į kitus darbus surasti ir atgal sugrąžinti, kurie grįžti nenorėjo. Tokių pasitraukusių nebuvo tiek daug, kad juos perkėlęs atgal būtum galėjęs problemą išspręsti. O kaimo gyventojų skirstymas darbams į kitus ūkius didesnio rezultato taip pat nedavė, nes niekas nenorėjo, kad jį administracija skirtų į darbą, ir kiekvienas apsirūpino tikru ar tariamu darbu, kuris tik jautėsi galįs būti palaikytas bedarbiu ar nevisiškai dirbančiu.

Šios aplinkybės paskatino ieškoti ir kitų būdų žemės ūkiui darbo jėga aprūpinti. Vienas toks būdas turėjo būti ūkininkų savitarpio pagalba. Kiek šiam dalykui skirta reikšmės, rodo tai, jog pats generalinis komisaras išleido šį atsišaukimą:

PADĖKITE VIENI KITIEMS

Generalkomisaro atsišaukimas

Pasibaigus smarkiai ir nepaprastai ilgai žiemai, tenka kuo geriausiai išnaudoti tą trumpą laiką, kuris yra pasilikęs pavasario darbams. Neturi būti veltui praleista nė viena diena, nė viena valanda, nes nuo laiku atlikto žemės apdirbimo priklauso rudens derlius. Jūs visi žinote, kad šis karas yra žūtbūtinis ir jis nulems Europos ateitį. Todėl drauge vadovaukime likimui ir visus sunkumus nugalėkime, dėdami tvirtas pastangas. Man visiškai aišku, kad dėl įvairiausių priežasčių laukų darbai gali nusidelsti ir sutikti tam tikrų sunkumų. Todėl lietuviai kaimiečiai turi palaikyti glaudžius tarpusavio ryšius ir ligšiol nebuvusiu mastu vieni kitiems pagelbėti arkliais bei pakinktais, sėkla ir net žmonėmis. Žodį "kaimyniška pagalba" paverskime veiksmu: nepalikite tai tuščiu posakiu, o įvykdykite tai. Kai kaimynas neturi pakankamai arklių, jūs turite jį sušelpti savais arkliais; kai kaimynui trūksta sėklų ir todėl laukų darbai negali būti gerai atlikti – atiduokite jam sėklai paskutinį grūdą; kai kaimynas turi per maža žmonių gausiems darbams, – jūs turite užkimšti šią spragą, leisdami kaimynui pasinaudoti jūsų šeimos nariais. Taigi kaimyno žemė kartu su jūsiškė turi būti visiškai apdirbta.

Žiūrėkite į pagalbą artimui kaip į savaime suprantamą dalyką. Jūs tatai darote ne tik kaimynams! Tarpusavio bendradarbiavimu jūs sudarote sąlygą geram derliui ir prisidedate prie karo su bolševizmu, griaunančiu bet kokį gyvenimą.

Griebkitės tad darbo, lenktyniuokite, siekdami visiškai tobulai ir laiku atlikti laukų darbus. Kaip bendruomeninis uždavinys tatai visuomet pavyks!

Dr. von RENTELN

Po šio generalinio komisaro atsišaukimo 1942 m. balandžio 30 d. maitinimo ir žemės ūkio generalinis tarėjas J. Petronis išleido šį po-

tvarkį:

POTVARKIS

dėl kaimyniškos pagalbos žemės ūkyje

Vykstant žūtbūtiniam karui su bolševizmu, yra svarbu, kad pavasario sėja būtų įvykdyta laiku ir pilnai, kad kiekvienas sėjai skirtas žemės sklypelis būtų apsėtas. Tik tuo keliu bus sudarytos geros derliaus sąlygos, o tuo pačiu užtikrintas krašto gyventojų ir kariuomenės aprūpinimas maistu. Tai yra tos sąlygos, kurių reikia viską griaunančiam bolševizmui sunaikinti.

Dėl karo sąlygų visoje eilėje ūkių truks pavasario sėjai atlikti arklių, sėklos ir net darbo rankų, tad būtina, kad pajėgesnis ūkininkas visomis tomis priemonėmis talkininkautų savo kaimynui. Kaimyniškai pagalbai įgyvendinti nustatau:

1. Kiekvienas ūkio valdytojas įpareigotas rūpintis, kad visa jo ūkio pavasario sėjai skirta žemė būtų pilnai apsėta. Tuo tikslu kiekvienas ūkio valdytojas pirmiausia stengiasi panaudoti visas turimas savo ūkio priemones bei darbo jėgą ir tik matydamas, kad savomis priemonėmis sėjos jokiu būdu negalės pilnai įvykdyti, laiku kreipiasi į seniūną, prašydamas organizuoti jam talką.

2. Kiekvienas seniūnas rūpinasi, kad visuose jo seniūnijos ūkiuose pavasario sėjos darbai būtų atliekami laiku ir pilnai. Tiems ūkiams, kuriuose tie darbai atsilieka dėl arklių, įrankių, sėklos ar darbo rankų stokos, jis organizuoja kaimynų pagalbą.

3. Kiekvienas ūkininkas įpareigojamas, nuo sėjos darbų savame ūkyje atliekamu laiku, seniūnui paraginus, talkininkauti su arkliais, pakinktais, įrankiais ir žmonių darbo jėga viso to neturinčiam kaimynui, o taip pat, jei turi, paskolinti atliekamos sėklos. Pagalba teikiama artimiesiems kaimynams.

4. Kaimyno pagalba pasinaudojęs ūkininkas pagelbėjusiam šiais metais atsilygina atitinkamu darbu. Už žmogaus darbo valandą atidirba taip pat valandą, už arklio su įrankiais darbo valandą atidirba dvi valandas. Nesusitarus, atsilyginimo būdą sprendžia seniūnas. Paskolintą sėklą grąžina rudenį grūdais už 100 kg skolos 110 kg.

5. Be rimtų priežasčių nepaklausęs seniūno paraginimo talkininkauti ūkininkas, seniūnui pasiūlius, valsčiaus viršaičio baudžiamas iki 20 RM ir nuo talkos prievolės neatleidžiamas. Nubaustasis per vieną savaitę nuo nubaudimo pranešimo dienos gali skųstis per valsčiaus viršaitį apskrities viršininkui, kurio sprendimas yra galutinis.

6. Kaimyniškos talkos suorganizavimą valsčiuose prižiūri valsčių viršaičiai, o apskrityse – apskričių viršininkai. Apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai ir seniūnai atsakingi už pilną ir laiku pavasario sėjos įvykdymą – kiekvienas savo apskrityje, valsčiuje ir seniūnijoje. 7. Šis potvarkis veikia nuo paskelbimo dienos.

Kaunas, 1942 m. balandžio 30 d.

/pas./ J. PETRONIS,
Maitinimo ir Žemės Ūkio Generalinis Tarėjas
(ĮL, 1942–101/262).

Arklių kiekiui išlyginti jau 1942 m. balandžio 20 d. buvo išleistas toks potvarkis:

POTVARKIS

dėl darbo arklių kiekio išlyginimo

Išlyginti darbo arklių kiekiams žemės ūkio įmonėse ir tuo būdu užtikrinti laukų apdirbimui įsakoma kas seka:

§1. 1. Apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai šiuo įgaliojami pasirūpinti darbo arklių, vežimų ir pakinktų kiekius žemės ūkio įmonėse. 2. Apskrityse sudaromos apskričių komisijos, kurių pirmininkai yra apskričių viršininkai, o nariai – apskričių agronomai ir apskričių gyvulininkystės inspektoriai; valsčiuose sudaromos valsčių komisijos, kurioms pirmininkauja valsčių viršaičiai ir kurių nariai rajonų agronomai ir viršaičių paskiriami seniūnai.

§2. 1. Valsčių komisijos sudaro žemės ūkio įmonių turimų arklių ir vežimų sąrašus ir, kiek galima, valsčiaus ribose esančiuose ūkiuose jų kiekius išlygina. 2. Apskrities komisijos prižiūri valsčių komisijų darbą ir duoda joms nurodymus, kurių privalu laikytis. Apskrities komisijos vykdo išlyginimą apskrities ribose ir galutinai sprendžia skundus. 3. Jei apskrities ribose paties išlyginimo padaryti neįmanoma, Maitinimo ir Žemės Ūkio Generalinis Tarėjas pasirūpinama išlyginimu Lietuvos Generalinės Srities ribose.

§3. 1. Kainos darbo arkliams neturi išeiti už Reichskomisaro Rytų Kraštui 1942 m. kovo 17 d. skelbime nustatytųjų orientaciniių aukščiausių kainų ribų. Pripažintai veislinei medžiagai šie apribojimai netaikomi. 2. Jei susitarimo nepasiekiama, kainą nustato valsčiaus komisija.

§4. Kiekvienam arklių pardavimui ar keitimui reikia gauti leidimą. Leidimo reikia raštu prašyti iš valsčiaus viršaičio.

§5. Šį potvarkį vykdyti pavesta p. Maitinimo ir Žemės Ūkio Generaliniam Tarėjui, kuris išleis reikiamus vykdomuosius nuostatus ir nurodymus. Šis potvarkis įsigalioja 1942 m. balandžio 20 d.

Kaunas, 1942 m. balandžio 20d.

NABERSBERG,
in Vertretung:
Der Generalkommissar in Kauen
(IL< 1942-92/253).

Rudenį kūlimo darbams buvo vėl panaši talka įsakyta, ir pats generalinis komisaras išleido dėl to šį potvarkį:

POTVARKIS

dėl 1942/43 m. derliaus javų kūlimo

Pasiremdamas Reicho ministerio okupuotoms Rytų sritims 1942 m. balandžio 24 d. potvarkio apie teisių nustatymą Rytų Krašto Reicho Komisariate §1 (V. B1. RM Ost, psl. 17) nustatau kas seka:

§1. Kadangi dėl tinkamų kūlimo mašinų stokos 1942/43 metų derliaus javus tenka kulti bendruomeniškai, visi kuliamųjų mašinų savininkai įpareigojami savo kūlimo komplektus su varomomis mašinomis ir prie jų priklausančius įrenginius, įrankius, transmisijos diržus ir kt., apskrities viršininkui pareikalavus, už nustatytą atlyginimą leisti naudoti kolektyvinio kūlimo reikalams.

§2. Kūlimo komplektų savininkai turi duoti ir aptarnaujantį personalą, mašinistus. Jei mašinistas yra kartu ir ūkininkas, tai valsčiaus viršaitis, kurio srityje yra žemės ūkio įmonė, pasirūpina, kad tos įmonės darbai būtų toliau tęsiami su kaimynų pagalba.

§3. Reikiamus nurodymus ir direktyvas duoda Maitinimo ir Žemės Ūkio Tarėjas.

§4. Šis potvarkis įsigalioja 1942 m. rugpjūčio 3 d.

Dr. PENSE,

Der Generalkommissar in Kauen
Im Auftrage (ĮL, 1942–180/341).

Norint žemės ūkį geriau aprūpinti darbo jėga, net ir bausmių vykdymas nuteistiesiems bei kalinių atostogos turėjo būti derinamos su darbais žemės ūkyje. 1942 m. birželio mėnesį generalinis teisingumo tarėjas M. Mackevičius išleido potvarkį, kad teismo įstaigos, nuteistuosius išleisdamos atostogų arba spręsdamos neatidėtino bausmės vykdymo klausimus, privalą panaudoti visas įstatymo teikiamas galimybes, jog kuo daugiau žemės darbininkų, ypač ūkininkų, galėtų naudingai prisidėti prie vasaros žemės ūkio darbų.

Taip pat buvo atkreiptas dėmesys į mokinius. Jau 1942 m. balandžio mėnesį spaudoje pasirodė šis Generalinio švietimo tarėjo pranešimas:

Gimnazijų, progimnazijų ir specialinių mokyklų direktoriams pranešimas dėl moksleivių vasaros atostogų

Numatant, kad šią vasarą žemės ūkiui gali būti didesnis darbininkų pareikalavimas, reikia paskatinti moksleivius vasaros atostogų metu vykti į kaimus ir talkininkauti žemės ūkio darbuose. Šio tikslo siekiant, mokyklų direktoriai prašomi ligi mokslo metų pabaigos suruošti moksleiviams keletą atitinkamo turinio paskaitų. Žemės Ūkio Rūmams pritariant, paskaitų lektoriais, jei yra reikalo, gali būti kviečiami vietos agronomai. Atskiro aplinkraščio šiuo reikalu nebus.

Švietimo Generalinis Tarėjas
(ĮL, 1942–99/260).

Vėliau manant, kad vien tik paraginimo moksleiviams uoliai talkininkauti žemės ūkyje nepakaks, jie įpareigoti imtis šitų darbų. Generalinis švietimo tarėjas, susitaręs su Generaliniu vidaus reikalų tarėju, paskelbė, jog visų aukštųjų, vidurinių ir specialiųjų mokyklų klausytojai bei mokiniai, ne jaunesni kaip 15 metų, ir tų mokyklų mokytojai įpareigoti vasarą atlikti 7 savaičių žemės ūkio darbo prievolę. Nuo šios pareigos buvo atleisti: 1) aukštųjų mokyklų vyresnysis mokslinis personalas ir tie jaunesnieji personalo nariai, kurie skaito privalomus kursus ar yra reikalingi klinikų, laboratorijų ir panašių įstaigų darbui, 2) mokyklų direktoriai, 3) miestų ir valsčių centrinių pradžios mokyklų vedėjai, o taip pat ir kitų didesnių pradžios mokyklų vedėjai, jeigu tose mokyklose neliktų atleistų nuo darbo prievolės žemės ūkyje mokytojų, kurie galėtų pavaduoti vedėjus, 4) ištekėjusios moterys, turinčios jaunesnių nei 15 metų vaikų, 5) silpnos sveikatos negalį dirbti fizinio darbo, jeigu pristato atitinkamą liudijimą iš miesto, apskrities gydytojo ar viešos įstaigos, 6) vyresni nei 50 metų vyrai ir vyresnės nei 45 metų amžiaus moterys, 7) asmenys, kurie vasarą lankys Švietimo valdybos organizuotus kursus ar tuose kursuose dėstys, 8) aukštųjų ir specialiųjų mokyklų klausytojai ir mokiniai, kurie vasarą atlieka privalomą praktiką ar jai vadovauja, 9) tie klausytojai ir moksleiviai, kurie įstaigoje ar įmo-

nėje dirbs ne mažiau, kaip 48 valandas per savaitę, 10) viduriniųjų ir specialiųjų mokyklų mokiniams, kurie atostogoms baigiantis laikys stojamuosius ar pataisomuosius egzaminus, darbo prievolės laikas sutrumpinamas iki 5 savaičių. (1942 m. nuo prievolės talkininkauti žemės ūkyje atleisti 6544 moksleiviai ir mokytojai).

Kad moksleiviai rimčiau ūkyje padėtų, tiems skyriams, kursams ir klasėms, kurie neturėjo laikyti egzaminų, mokslas turėjo baigtis ne birželio 15 d., kaip buvo įprasta Lietuvos mokyklose, bet gegužės 30 d. Tačiau ir visi kiti moksleiviai turėjo būti paleisti atostogų ne vėliau kaip birželio 16 d., kai privalėjo išvykti darbo prievolės atlikti. Ši priedermė turėjo būti atliekama savame valsčiuje ir tik esant talkininkų pertekliui – kaimyniniuose ar tos pačios apskrities valsčiuose. Į darbus moksleivius paskirstydavo mokyklų direktoriai, o pradžios mokyklų mokytojus – vyr. inspektoriai. Buvo numatyta, jog kurioj nors apylinkėj susitelkus daugiau vienos mokyklos mokinių, bus paskirstytas bent vienas tos mokyklos mokytojas rūpintis mokinių elgesiu. Jokio atlyginimo už šį darbą nemokėta, tačiau, kaip ir visiems ūkio darbininkams, buvo duodamas maistas. Ir mokytojai, ir mokiniai į darbą vykti ir iš jo grįžti turėjo savo lėšomis. Neatlikęs šios prievolės, susilaukdavai bausmės: mokinį pašalindavo iš mokyklos, o mokytojai paskiriami į žemesnes pareigas ar net atleidžiami. Atlikusiems minėtą prievolę viršaitis duodavo pažymėjimą.

Tenka pastebėti, kad tos akcijos rezultatai buvo prastoki. Pirma, didžioji to jaunimo dalis ir be jokių potvarkių vasarai grįždavo į tėvų ūkius ir ten su visais kitais namiškiais per vasarą dirbdavo. Antra, ūkininkai iš atvykusių pas juos dirbti miestiečių – dažniausiai giminių ir pažįstamų, vaikų – kokio nors iš tiesų našaus darbo nelaukė ir nereikalavo. Kadangi tiems jaunuoliams reikėjo pažymėjimų, jog darbo prievolę atliko, juos kiek dirbusius ar net ir visai pirštо nepakrutinusius tokiais popieriais ir aprūpindavo. Užsiregistravusių buvo ne tiek jau daug: 1942 m. iš 6 544 prievolininkų 5 391 vyko dirbti į savo tėvų ar giminių ūkius. Be to, atliekant kai kuriuos kitus darbus, taip pat buvo galima atlikti tą vasaros darbų prievolę. Marijampolės, Pavenčių ir Panevėžio cukraus fabrikams buvo reikalingi cukrinių runkelių pasėlių tikrintojai. Šitą darbą galėjo atlikti ir mokytojai, studentai bei aukštesnių klasių moksleiviai, o čia plušant išbūtas laikas įskaitomas į privalomą talkininkavimą žemės ūkyje. Be to, už šių pasėlių priežiūrą mokėtas atlyginimas, kurio talkininkai negavo. Panašių darbuotojų samdė ir tabako bendrovė tabako pasėliams prižiūrėti. Žemės ūkio departamentas kviesdavo žemės rūšiuotojus, kuriais galėjo dirbti ne tik agronomai, bet ir dirvožemio mokslo egzaminus išlaikę būsimieji agronomai ir miškininkystės studentai. Moksleiviai darbo prievolę galėjo atlikti ir Statistikos valdyboje, kuriai reikėjo talkininkų, tvarkant neseniai įvykusio gyventojų surašymo duomenis. Taigi visi šie darbai mažino skai-

čių tų, kurie vasaros darbo prievolę atliko plūkdamiesi laukuose.

Domėdamiesi darbo jėga žemės ūkyje, vokiečiai nusprendė nedelsiant sureguliuoti ir darbo užmokestį bei darbo sąlygas. Tad jau 1941 m. spalio 23 d. išleido šį potvarkį:

POTVARKIS

Rytų Krašto žemės ūkio atlyginimų ir darbo sąlygų reikalu

1941 m. spalio 23 d.

§ 1. ***I. Veikimo plotas:*** *Reicho Komisaras Rytų Kraštui buvusias Lietuvos ir Latvijos valstybes padalino į dvi atlyginimų sritis. I atlyginimų sritis – Latvija, išskyrus Latgalę. II atlyginimų sritis – Latgalė ir Lietuva.* ***II. Apimtis verslo srity:*** *visi žemės ūkiai, įskaitant ir valstybinius dvarus – buvusius sovchozus.* ***III. Liečiamieji asmens:*** *1. kumečiai, kumečių žmonos, 2. padieniai darbininkai, 3. samdiniai viengungiai žemės darbininkai ir darbininkės, vyriškos ir moteriškos lyties piemenys.*

§ 2. ***I. Bendrasis darbo sutarties turinys.*** *1. Sutarties pradžia: darbdavys privalo kiekvienam žemės ūkio darbininkui, jam ateinant į ūkį, išduoti atlyginimų knygelę, kurioje turi būti įrašinėjami atlyginimo mokėjimai, duoti daiktai ir visi atskaitymai. 2. Atlyginimų knygelėje privalo būti pažymėta ir abiejų pusių patvirtinta, kada darbo sutartis baigiasi.* ***II. Sutarčių laiko ilgis.*** *Su kumečiais darbo sutartys sudaromos metams; su viengungiais samdiniais darbo sutartys yra pusmetinės, tačiau, esant galimybės, turi būti sudaromos metinės. Metinių sutarčių veikimo pradžia laikoma: a. spalio 1 d., kai darbininkas atkyla tarp liepos 1 d. ir gruodžio 31 d., b. balandžio 1 d., kai darbininkas atkyla tarp sausio 1 d. ir birželio 30 d. 1. Apie metinės sutarties toliau nepratęsimą turi būti pranešta 6 mėnesiais prieš darbo metų pabaigą. 2. Apie pusmetinės darbo sutarties toliau nepratęsimą turi būti pranešta 3 mėnesiais prieš darbo pusmečio pabaigą. 3. Padieniams darbininkams turi būti pranešta 24 valandom prieš paskutinę jų darbo dieną, kad jie toliau nebereikalingi.*

§ 3. ***Žmonos darbas.*** *Kumečių žmonos yra įpareigotos į metus dirbti mažiausia 60 dienų. Jos rytą pradeda darbą 1/2 valandos vėliau ir pietų metu bei vakare eina namo 1/2 valandos anksčiau. Dieną prieš Velykas, Sekmines ir Kalėdas bei 6 savaites prieš gimdymą ir 10 savaičių po gimdymo kumečių žmonos be jų sutikimo negali būti šaukiamos į darbą.*

§ 4. ***Metinis atlyginimo priedas.*** *1. Dirbantieji, kurie turi pagal § 2 darbo sutartį, o taip pat kumečių žmonos, kurios į metus dirba mažiausia 60 dienų, kas metai gauna atlyginimo priedą. Teisė į priedą įgyjama pasibaigus darbo sutarties metams. 2. Jei darbininkas dėl darbdavio kaltės su rimtu pagrindu nutraukia prieš laiką darbo sutartį arba darbdavys neteisėtai prieš laiką darbininką atleidžia, metinio atlyginimo priedo atitinkama dalis privalo būti išmokėta. Kiekvienam mėnesiui tenka 1/12 dalis metinio priedo. Metinio atlyginimo priedo dydis nurodytas nuostatuose apie atlyginimą.*

§ 5. ***Butas.*** *1. Darbdavys yra įpareigotas darbininko butą laikyti geroj padėty ir šalinti gedimus, ypač krosnys ir židiniai kas metai privalo būti patikrinti. Butas kas metai turi būti baltinamas. Darbininkas privalo saugoti butą, tvartus, sodus ir t.t. bei mažesnius trūkumus pats pašalinti; medžiagą be atlyginimo privalo duoti darbdavys. Didesni trūkumai turi būti neatidėliotinai pranešti darbdaviui. 2. Be mažamečių vaikų ir asmenų, kurie pagal įstatymus turi teisę gauti išlaikymą, kiti asmenys – neskaitant trumpų apsilankymų – tik su darbdavio leidimu gali pastoviai apsigyventi.*

*§ 6. **Gyvulių laikymas.** Kumečiui turi būti suteikta galimybė laikyti vieną avį. Kumetis gauna vienai karvei vietoje įprastą vasaros ir žiemos pašarą. Žiemos pašaras susidaro iš 1,5 dvigubų centnerių šieno ar dobilų ir 30 dvigubų centnerių runkelių bei darbdavio paskirto tvarto. Jei darbininko karvė ūkyje neišlaikoma, darbdavys turi jos išlaikymą apmokėti. Nelaikantieji karvės kumečiai vasarą gauna kasdien 2 litrus pieno, jei jie turi vieną vaiką, ir 4 litrus turintieji 2 ar daugiau vaikų; žiemą – 2 litrus turintieji vieną vaiką ir 3 litrus – turintieji 2 ar daugiau vaikų. Kiaules laikyti taip pat leidžiama. Vištų laikymas, atsižvelgiant į vietos sąlygas, gali būti leistas, tačiau turi būti tikra, jog nesusidarys jokios žalos.*

*§ 7. **Kumečio atlyginimas.** 1. Kumetis gauna nemokamai butą ir tvartą. 2. Kumečiui kas metai vietoje įprastu būdu duodama pakankamai kuro. 3. Kumetis gauna 0,31 ha bulvėms sodinti. Dirva bulvėms turi būti sodinimui paruošta. Sėkla atvežama ir derlius nuvežamas bei kiti darbai su arkliais atliekami ūkio darbo valandomis. Kumetis yra įpareigotas bulvių lauką švariai laikyti. Bulvių laukas yra tik vasaros mokestis. 4. Kumečiui duodama javų: I atlyginimų srity į metus 16 dvigubų cnt, II atlyginimų srity – 15,5 dvigubų cnt. Javai turi būti duodami kas mėnesį iš anksto ir privalo būti mažiausiai vidutinio derliaus gerumo. Juos sudaro 3 dvigubų cnt miežių, 1 dv. cnt kviečių. 1/2 dv. cnt žirnių, 2 dv. cnt avižų arba mišinio ir likusią dalį – rugiai. Kurios nors grūdų rūšies trūkstant, jie gali būti pakeisti atitinkamu kiekiu kito javo, skaičiuojant nustatyta kaina. Prieš laiką nutraukiant darbo sutartį, kumečio grūdų gavinys privalo būti taip apskaičiuojamas, kad žiemos pusmečiui tektų 2/5 ir vasaros pusmečiui – 3,5. 5. Pinigais kumetis gauna tokį atlyginimą: I atlyginimų srity vasaros pusmety 11 RM, žiemos pusmety – 9RM, II atlyginimų srity vasaros pusmety 10RM, žiemos pusmety 8 RM. 6. Kumetis gauna kasmet metinio atlyginimo priedo natūralijom 1 1/2 dvigub. cnt rugių vertės.*

*§ 8. **Žmonos atlyginimas.** 1. Kumečių žmonos už savo darbą gauna į valandą 0,11 RM. Už melžimą joms vietoj valandinio atlyginimo už primelžtus kiekvienus 20 litrų duodama 1/2 litro nenugriebto pieno. Susitarus, galima už tai mokėti ir pinigais. 2. Metinis atlyginimo priedas yra 7,50 RM.*

*§ 9. **Darbo įrankiai.** Kumetis privalo atsigabenti toje vietoje įprastinius tinkamus vartoti įrankius. Dalgė plakama nedarbo metu.*

*§ 10. **Padienių darbininkų atlyginimas.** Padieniams darbininkams į dieną mokama RM:*

	I atl. s.		II atl. s.	
	vasar.	žiem.	vasar.	žiem.
vedusiam darbininkui	1,70	1,40	1,50	1,30
virš 18 metų darbininkui	1,50	1,30	1,30	1,10
tarp 16–18 metų darbininkui	1,10	0,90	0,90	0,70
ligi 16 metų	0,70	0,50	0,45	0,30

	I atl. s.		II atl. s.	
	vasar.	žiem.	vasar.	žiem.
moterims virš 18 metų moterims	1,30	1,10	1,10	0,90

16–18 metų moterims ligi	*0,90*	*0,70*	*0,70*	*0,50*
16 metų	*0,70*	*0,50*	*0,40*	*0,30*

Duodant maistą, atskaitoma 1/5 dienos uždarbio.

*§ 11. **Samdinių atlyginimai.** I. 1. Viengungiams žemės ūkio darbininkams butą ir maistą duoda darbdavys. 2. Piniginis atlyginimas į mėnesį RM:*

	I atl. s.		*II atl. s.*	
	vasar.	*žiem.*	*vasar.*	*žiem.*
darbininkui 21 metų ir vyresniems	*23, 40*	*16,50*	*22,20*	*15,30*
darbininkui 18–20 metų	*19,80*	*13,50*	*18,60*	*12,30*

3. Metinis atlyginimo priedas viengungiui žemės ūkio darbininkui yra 44 RM.

II. 1. Tarnaitėms maistą ir butą duoda darbdavys. Piniginis atlyginimas į mėnesį RM;

	I atl. s.		*II atl. s.*	
	vasar.	*žiem.*	*vasar.*	*žiem.*
darbininkėms 18 metų ir vyresnėms	*13,20*	*9,60*	*12,00*	*8,40*
darbininkėms nuo 16 ligi 17 metų	*12,00*	*8,40*	*10,80*	*7,20*
darbininkėms ligi 16 metų	*9,00*	*5,40*	*7,80*	*4,80*

3. Metinis tarnaitės atlyginimo priedas – 22 RM.

§ 12. Iškabinimas. Darbdavys yra įpareigotas šio potvarkio vieną egzempliorių pakabinti ūkyje matomoj vietoj darbininkų žiniai.

§ 13. Įsigaliojimas. Šis potvarkis įsigalioja 1941 m. spalio 15 d.; kiti nuostatai, kiek jie prieštarauja šiam potvarkiui, tuo pat laiku nustoja galios.

LOHSE,
Reicho Komisaras Rytų Kraštui
(VkB, 1941, p. 46–48).

Vėliau buvo išleista įvairių kitų potvarkių, kuriais atskiri cituoto įsako nuostatai pakeisti ar papildyti ir paskelbti kiti. Jau 1942 m. balandžio 6 d. paskelbta, jog draudžiama mokėti 1941 m. spalio 23 d. potvarkiu numatytą atlyginimą grynais pinigais žemės ūkio darbininkams natūra. Už mokėjimą ar net pažadėjimą mokėti natūra ir už tokio mokesčio priėmimą – grėsė ne daugiau kaip 6 savaitės kalėjimo ir iki 1000 markių piniginė bauda, kurios neišreikalavus, prasikaltėlis galėjo būti nubaustas dar 6 savaičių laisvės atėmimu. 1943 m. kovo 30 d. išleistas naujas potvarkis apie Rytų Krašto žemės ūkio darbininkų atlyginimus bei darbo sąlygas, kuriuo pakeisti kai kurie 1941.X.23 įsako straipsniai. Pavyzdžiui, juo nustatytas darbo dienos ilgis žemės ūkyje – apie ką ankstesnis potvarkis neužsiminė. Anot to potvarkio, darbo diena žemės ūkyje truko: sausio mėnesį – 7 val., vasario –8, kovo nuo 1 ligi 15 d. – 9 1/2,

nuo 15 ligi 31 d. – 10, balandžio – 10, gegužės–rugpjūčio mėnesiais – 11, rugsėjo nuo 1 ligi 15 d. – 10 1/2, rugsėjo 16 – spalio 15 d. –10, spalio 16–31 d. – 9, lapkričio – 8, gruodžio – 6 1/2.

Miško medžiagos ir kuro paruošos

Naciai užsimojo kiek tik įmanoma daugiau pasipelnyti ir iš Lietuvos miškų – ir karo reikalams, ir išvežant medieną į Reichą. Ne tik vokiečiams, bet ir patiems lietuviams be padarinės miško medžiagos rūpėjo dar ir kuras, kurio, anglies importui nutrūkus, reikėjo pasitiekti bemaž tik iš miškų ir durpynų. Taigi darbo jėgos miško medžiagai ir kurui paruošti klausimas okupacijos laiku pasidarė labai aktualus.

Miško medžiagos paruošos pirmiausia buvo vokiečių reikalas, nes jie kone visą padarinę medžiagą pasiimdavo sau. Tačiau šį darbą atlikti buvo įpareigoti patys lietuviai – Miškų departamentas. Atlikti tą uždavinį pasirodė ne taip lengva. Iš pradžių miškų administracija bandė verstis šiems darbams laisvai samdydama kirtėjus ir vežikus, tačiau savo noru šių darbų maža kas ėmėsi. Už vokiečių nustatytus atlyginimus niekas nenorėjo tų darbų imtis. Be to, trūko įrankių ir kitų priemonių – kirvių, pjūklų, dildžių, geležies vežimų ratams ir rogėms kaustyti, pasagų ir pasagvintų bei kitų panašių dalykų. Dėl šių priežasčių 1942 m. balandžio mėnesį buvo iškirsta dar tik 40 % to sezono kirtimui numatyto kiekio.

Ši padėtis paskatino okupantus imtis prievartos. Apygardų komisarai išleido potvarkius, kuriais įvedė miško kirtimo ir vežimo prievolę. Be to, vokiečiai pasišovė parūpinti ir trūkstamų įrankių, tačiau jiems prastai sekėsi. Vokietijoj tų dalykų irgi trūko, todėl vokiečiai visa tai rankiojo jų okupuotuose kraštuose ir siuntė į Lietuvą. Šitaip gauta skirtingų tipų ir įvairių kraštų gamybos kirviai ir pjūklai. Kone visos pasagos iš viso netiko Lietuvos arkliams kaustyti. Okupantai buvo net beužsiimą suregistruoti visus krašto kirvius bei pjūklus ir tuos įrankius sekvestruoti, bet, turbūt nesitikėdami iš to didesnės naudos, šio sumanymo atsisakė. Gautuosius įrankius taip pat dar reikėjo paruošti naudojimui. Spaudoje dar kartą buvo paskelbta: *"Miškų Departamentas priima iki š. m. birželio 13 d. pasiūlymus išgaląsti ir apsodinti ant kirvakočių 3000 kirvių ir paruošti darbui 1500 pjūklų. Siūlyti: Kęstučio g. 15, kamb. 3, telef. 24875. Miškų Departamentas". (ĮL, 1942– 135/296).* Tačiau iš to pakartotinio skelbimo matyti, jog tam darbui kandidatų nedaug tebūta. Taigi tie kirviai ir pjūklai vokiečiams ne kažin kiek pasitarnavo. Tiesa, vokiečiai į Lietuvą atgabeno ir motorinių pjūklų miškams kirsti, tačiau lietuviškoji miškų administracija šių instrumentų panaudojimą įvairiomis dingstimis vis atidėliojo, kol jie liko ir visai užmiršti.

Darbininkų trūko ir kitiems miško kirtimo bei sukirstos medienos apdorojimo darbams. Iš pradžių dėl pabėgių tašymo buvo skelbiama: *"Miškų Departamentui reikalingi pabėgių tašytojai. Už tašymą bus atlyginama*

nustatytos kainos ir tašytojai bus aprūpinami maistu darbovietėse. Turį patyrimo šiame darbe prašomi registruotis artimiausiose urėdijose ir girininkijose iki š. m. kovo mėn. 10 d. Miškų Departamentas". (ĮL, 1942–51/212). Tačiau jau gerokai vėliau, gegužės mėnesį, tasai pats Miškų departamentas vėl paskelbė tokį atsišaukimą:

Atsišaukimas

Gyvenamasis laikotarpis reikalauja sutelkti visas krašto priemones karo ūkiui, kuris yra svarbiausias ramstis kovoje su bolševizmu. Karo ūkio sąlygose lemiamos reikšmės turi visų rūšių transporto priemonės ir ypatingą reikšmę tenka skirti geležinkelių transportui, kurio greitas atstatymas bei sutvarkymas ir jo palaikymas tinkamame stovyje reikalauja nepaprasto įtempimo. Geležinkelio palaikymui reikalingos pabėgės, kurioms paruošti reikalingi tašytojai. Miškų Departamentas kviečia visus mokančius bei sugebančius tašyti pabėges registruotis artimiausiose girininkijose bei urėdijose. Minėtose įstaigose bus registruojami tašytojai, kurie turi nuosavus įrankius, o taip pat ir tie, kurie įrankių neturi, bet gali tašyti; pastariesiems įrankiai bus parūpinti. Už pabėgių tašymą bus gerai atlyginta, o taip pat bus skiriamos daiktinės premijos. Be to, paminėtose įstaigose turi registruotis visi miško plukdytojai, sielių pynėjai, ritėjai ir kiti miško medžiagos plukdymo specialistai.

Miškų Departamentas
(ĮL, 1942–109/270).

Iš šio atsišaukimo matyti, jog ir po galutinio pabėgių tašytojų registravimosi termino – kovo 10 d. – jų trūko dar gana daug. Miško darbininkų tiek trūko, jog tų pat 1942 m. liepos mėnesį generalinis komisaras savo Darbo įstaigoms (Arbeitsamtams) paskelbė, kad kertantiems mišką ir kasantiems durpes darbininkams potvarkis vykti į Vokietiją darbams karo pramonėje netaikomas. Tą pat mėnesį generalinis komisaras dar išleido įsakymą, kad tiekimo ir paskirstymo kontoros, kurios skirstė leidimus prekėms pirkti, avalyne ir tekstilės prekėmis pirmiausia aprūpintų miškų kirtėjus ir durpių kasėjus.

Vokiečiai suprato, jog tie lietuviai – ir miškų administracija, ir miško darbininkai – neturi jokio noro okupanto reikalams išskirti savo miškų, todėl jie lietuviams yra pasakę nemaža piktų žodžių, ir net patys ėmėsi sau mišką kirsti. Visų pirma, negalėdami pakankamai sutelkti vietinių darbininkų, jie surinko savuosius miškų apsaugos būrius (Forstschutzkommando) ir patys abiejose per miškus einančių kelių pusėse saugumo sumetimais ėmė kirsti plačias juostas. Iš pradžių kirto 50 metrų juostas jose, vėliau – 100 ir pagaliau –200. Okupacijos pabaigoje, 1943–44 metais, lietuviškajai miškų administracijai vokiečiams pranešus, jog stingant darbo jėgos ir rytinėje Lietuvos dalyje ėmus siausti sovietiniams diversantams numatytas miško kiekis bus baigtas kirsti tik metų gale, vokiečiai užsimojo patys mišką kirsti. Šiam darbui jie pasirinkinėjo vietas, kurios, jų manymu, buvo saugesnės ir patogesnės, todėl nukentėjo Jurbarko, Pajūrio, Tauragės, Švėkšnos, Rietavo ir kitų šios Lietuvos dalies urėdijų miškai. Negalėdami į daugelį Vilniaus krašto miškų įeiti ir juose darbuotis, įniršę naciai

iškirto net Vilniaus papuošalą – Žvėryno parką.

Tačiau ir susiklosčius tokioms aplinkybėms miškų kirtimas ir medienos išgabenimas lietuviams – ypač gyvenantiems arčiau miškų – buvo sunki našta, nes, paskelbus miško kirtimo ir vežimo prievolę, to darbo atsisakyti ar kitaip jo išvengti negalėjai. Įpareigotieji turėjo eiti į miškus ir iškirsti bent privalomą minimumą, o turintieji arklius ir vežimus turėjo rąstus ir malkas suvežti į nurodytas vietas – prie kelių, į geležinkelių stotis, garlaivių prieplaukas ir panašias vietas.

Be padarinės miško medžiagos ruošimo, kaip minėta, labai aktualus buvo kuro klausimas. Esamomis aplinkybėmis sunku buvo tikėtis, kad pavyks sutelkti pakankamą kiekį darbo jėgos, todėl šiuo reikalu susirūpinta gana anksti. Be to, norint sutaupyti miško medžiagos, ir lietuviai, ir vokiečiai atkreipė dėmesį į durpynus. Vadinasi, be Miškų departamento, kuro tiekimu ėmė rūpintis ir durpių trestas. Šį trestą buvo įkūrę dar sovietai. Vokiečiai šį trestą perėmė į savo rankas, sudarydami "Valstybinį Durpių Pramonės trestą". 1943 m. vis labiau įsigalint vokietinimui, generalinis komisaras šį trestą perkrikštijo į "Torf-Industrie-Zentrale". Lietuviškai vadintas "Durpių Pramonės Centru". Vokiečių perimto "Durpių Pramonės Tresto" valdytoju buvo paskirtas J. Žebrauskas, komisaru– Rendenlaubas. Gamybos skyriaus viršininku buvo inž. J. Vidmantas. Pačiame generaliniame komisariate buvo durpių reikalų referantūra, kurios viršininkas buvo Kruckas. Tresto viršininkas įsikūrė Kaune, o durpynams administruoti buvo įkurtos 7 direkcijos: Kaišiadorių, tvarkiusi Vilkų Raisto, Šlapiaraisčio, Gyvatyno, Naujasodžio, Gaižiūnų, Epušoto, Žaliojo Raisto, Vaidžionių, Gervaraisčio ir Cineikių durpynus; Kazlų Rūdos, administravusios Raudonplynės, Gorijos, Kajackaraisčio durpynus ir Susio, Pagelažių, valdžiusių Samaninės ir Kryžiaukos, Aklojo Ežero, Degimų ir Tabalų durpynus; Panevėžio, besirūpinusi Užubalių, Sacharos ir Gailių durpynais; Telšių, atsakinga už Duseikių, Lieplaukės, Tarvainių, Skurvidiškės ir Pasvaigių durpynus; Vilniaus, prižiūrėjusi Baltosios Vokės, Riešės, Margių ir Buzaraisčio durpynus; Ežerėlio, kuri administravo Ežerėlio I ir Ežerėlio II durpynus.

Ruošiantis labai išplėsti durpių gavybą, reikėjo pasirūpinti bent kiek rimčiau apie durpių gamybą bei josios organizavimą nusimanančio personalo. Tad Profesinių sąjungų centro biuras jau 1941 m. gruodžio 9 d. suorganizavo kursus durpininkams ruošti. Jie buvo to Biuro profesinio paruošimo skyriaus viršininko Koestlerio žinioje, kursai veikė iki 1942 m. kovo 12 d. ir ruošė mašinistus, motoristus bei darbų vykdytojus. Į tuos kursus savo klausytojus komandiravo keliolika durpynus turėjusių verslovių: Pienocentras – 25 asm., Statybinių medžiagų trestas – 7, Energijos valdyba – 3, Pavenčių cukraus fabrikas – 3, Durpių trestas – 57. Juose supažindinta su lokomobiliu ir jo remontu, su naudojamais elektriniais įrengimais, vidaus degimo varikliais ir jų remontu, skaitytas bendrosios durpininkystės

kursas, dėstyta saugumo technika, skaitytos paskaitos apie elevatorines mašinas ir jų remontą, durpių kasimo būdus, pirmąją pagalbą, skaičiavimą ir priešgaisrinę apsaugą.

Buvo apskaičiuota, jog per kasimo sezoną Lietuvoje galima gauti apie pusę milijono tonų durpių, kurios galėtų atstoti milijoną erdmetrių malkų, tačiau dėl kuro sukeltos suirutės 1941 m. durpių buvo pagaminta labai nedaug. 1942 m. "Durpių Trestas" suplanavo pagaminti 164 000 tonų – tris kartus daugiau nei prikasta praėjusiais metais. Be to, tikėtasi, jog daugokai durpių dar pagamins įvairios savo reikalams durpynus eksploatuojančios verslovės ir ūkininkai. Ypač durpes gaminti skatino ūkininkus, kurie per metus ir anksčiau prikasdavo apie 150 000 tonų: Sūduvoje pasižymėjo Marijampolės, Seinų bei Vilkaviškio apskritys, Žemaičių krašte – Kretingos, Mažeikių, Raseinių bei Telšių. Dabar ne tik šių apskričių, bet ir viso krašto ūkininkai ne tik patys apsirūpinsią kuru žiemai, bet turėsią ir nemažų pajamų, atliekamą durpių kiekį pardavę kuro stokojantiems miestiečiams. Viltasi, jog šitaip būsiąs palengvintas miestų aprūpinimas kuru.

Tačiau durpes kasti sekėsi sunkiai, ypač "Valstybiniame Durpių Pramonės Treste". Visų pirma, užsimotam darbui atlikti trūko įrankių. Norėdama jų trūkumą sumažinti, "Tiekimo ir Paskirstymo Įstaiga" net spaudoje kvietė žinančius pranešti: 1) fabrikus ir dirbtuves, kurios gamino mašinas durpėms kasti ir kuriose liko neparduotų mašinų ar jų dalių, 2) fabrikus ir dirbtuves, kurios gamino mašinas durpėms kasti ir kurios šią gamybą norėtų atnaujinti, 3) mašinų savininkus, kurie pas juos esamų durpėms kasti mašinų šiais metais negalės panaudoti. Ta pati įstaiga siūlėsi dirbtuvėms, norinčioms šių mašinų gamybą atnaujinti, teikti savo pagalbą, o taip pat ir mašinų savininkams padėti tas mašinas parduoti ar išnuomoti.

Darbo jėgos stoka taip pat buvo rimta kliūtis. Sezonui prasidėjus, paskelbta "durpių kasimo talka", prie kurios dėtis ragino visus, kas tik gali. Darbininkų ieškojo šiems durpynams: Alytaus apskr. – Krokialaukio ir Butrimonių, Biržų apskr. – Vaškų, Klausučių, Berklainių ir Sodeliškio, Kaišiadorių apskr. – Žaliojo Raisto, Cineikių, Vaidžionių, Epušoto, Gaižiūnų, Gervaraisčio, Gyvatyno, Naujasodžio, Šlapiaraisčio ir Vilkaraisčio, Kauno apskr. – "Pienocentro" Kauno skyrius, Ežerėlio ir Didžiojo Raisto, Kėdainių apskr. – Šėtos sūrinės ir Antašavos, Kretingos apskr. – Skuodo ir Lenkės, Mažeikių apskr. – Mažeikių, Lušės, Dabikinės–Gaudžionių, Laižuvos, Vegerių–Kerežių, Lebelių, Geidžių ir Dautartų, Marijampolės apskr. – Kalvarijos, Gorijos, Kajackaraisčio, Raudonplynės, Šaknabalio ir Susio, Panevėžio apskr. – Palėvenės, Rozalino, Pelyšių, durpių kraiko fabrikas, Šeduvos, Juodupėnų–Puožo, Tiltagalių, Ibutonių, Puodžiškių, Gailių, Užubalių ir Pašvenčių, Rokiškio apskr. – Rokiškio, Kamajų, Skapiškio, Onuškio, Duokiškio, Suvainiškio, Pandėlio, Kazliškio, Panemunėlio, Kvetkų, Kraštų, Kandrenėlių ir

Sacharos, Raseinių apskr. – Raseinių, Kelmės ir Nemakščių, Šiaulių apskr. – Radviliškio, Beržėnų, Linkuvos, Papilės, Šakynos–Gruzdžių, Kruopių, Kuršėnų, Vaiguvos, Aleksandrijos, Genžgirio, Ciuinių, Vizdergių, Rėkyvos ir Bačiūnų, Šakių apskr. – Šakių ir Lukšių, Tauragės apskr. – Kaltinėnų ir Šilalės–Kvedarnos, Telšių apskr. – Varnių, Duseikių, Lieplaukės I ir II, Pasvaigės, Skurvidiškės ir Tarvainių, Ukmergės apskr. – Žemaitkiemio, Kurklių, Veprių, Aklojo Ežero, Degimų, Samaninės–Kryžiaukos ir Tabalų. Utenos apskr. – Rubikių ežero ir Dabužių, Vilkaviškio apskr. – Vilkaviškio ir Karalkrėslio, Vilniaus apskr. – Baltosios Vokės, Buzaraiščio, Morgių ir Riešės, Zarasų apskr. – Antalieptės. Taigi užsimota durpių gamybą labai išplėsti. Tačiau kaip ir miško kirsti – durpių kasti, nors ir raginti, nedaug kas skubėjo. 1942 m. birželio pradžioj durpynuose dirbo tik 1443 dabininkai. Kad darbas vyktų sparčiai, reikėjo dar 4000, todėl liepos pradžioje tebuvo iškasta 15% numatyto gauti durpių kiekio.

Susidarius tokiai padėčiai 1942 m. birželio 17 d. vidaus reikalų darbo bei socialinės apsaugos tarėjai paskelbė naują darbo prievolės potvarkį. Juo laisvųjų profesijų asmenys, aukštųjų mokyklų klausytojai ir viduriniųjų bei specialiųjų mokyklų abiturientai įpareigoti 6 savaites dirbti žemės ūkyje ruošiant kurą susisiekimo įstaigose ir įmonėse. Pirmiausia turėjo būti ruošiamas kuras. Pats gen. P. Kubiliūnas išleido šį atsišaukimą:

ŽODIS KURO REIKALU

Kuro pasigaminti ateinančiai žiemai – vienas aktualiausių dienos reikalų. Mūsų mokyklos, įmonės, įstaigos ir atskiri gyventojai turi turėti nors minimumą kuro. Jo trūkumas sunkiai atsilieptų į mūsų darbo produktingumą ir į žmonių sveikatą.

Kuro ištekliai po praėjusios žiemos yra labai nedideli, ir tik intensyvi šios vasaros gamyba gali mus apsaugoti nuo kuro bado. Tos bėdos galima bus išvengti tik tada, kada pati visuomenė nepaprastos talkos būdu prie kuro gamybos prisidės.

Turint prieš akis tą rimtą kuro padėtį, ir buvo paskelbta darbo prievolė kurui gaminti. Ji paliečia mūsų įstaigų ir įmonių tarnautojus, aukštųjų mokyklų klausytojus ir vidurinių bei specialiųjų mokyklų abiturietus su tą reikalą tvarkančiame potvarkyje numatytomis išimtimis ir apribojimais. Tad darbo prievolė liečia tuos mūsų tautos sluoksnius, kurie reikalo svarbą gerai suvokia ir savo sąžiningu pareigų atlikimu gali mūsų bendruomenei skubiai ir garbingai padėti.

Mūsų įstaigų ir įmonių vadovams duoti nurodymai kuo skubiausiai susitarti su potvarkyje numatytomis talkos reikalą tvarkančiomis įstaigomis ir galimai didžiausią skaičių žmonių pasiųsti pirmosioms pamainoms, kad darbo prievolę atliekantieji galėtų ją atlikti patogesnėmis vasaros, o ne rudens sąlygomis ir kad pats kuras būtų greičiau pagamintas ir suspėtų apdžiūti.

Reikalas svarbus ir skubus. Visi privalo įvertinti ir suprasti, kad tai yra mūsų tautos garbės ir solidarumo reikalas. Kas šito nenorės suprasti ir dabar šios prievolės neatliks, tas bus priverstas skirtąjį darbą atlikti pablogėjusiose rudens sąlygose.

P. KUBILIŪNAS,
Pirmasis Generalinis Tarėjas
(ĮL, 1942–164/325).

Potvarkis, kuriuo įvesta ši darbo prievolė, iš tikro pasirodė per vėlai – mokslo metai jau buvo pasibaigę, ir studentai bei moksleiviai išvažinėję namo arba į žemės ūkio darbus kitų ūkiuose. Tad Vilniaus ir Kauno universitetai, Veterinarijos akademija, Kauno muzikos konservatorija ir kitos mokyklos, kurių klausytojus lietė šis potvarkis, ėmė skelbti raginimus, kad jie registruotųsi kuro paruošoms, pastebėdamos, jog tos prievolės neatlikusieji negalės kitais mokslo metais tęsti savo mokslo. Pagaliau patsai Generalinis švietimo tarėjas paskelbė Vilniaus mokyklų lankytojams šį potvarkį:

Visų Vilniaus mokyklų mokytojams, studentams ir abiturientams–moksleiviams

1. Vidaus Reikalų Generalinio Tarėjo bei Darbo ir Socialinių Reikalų Generalinio Tarėjo 1942. VI.17 d. potvarkiu, dėl darbo prievolės kuro gamyboje, žemės ūkyje ir susisiekimo Lietuvos Generalinėje srityje, aukštųjų mokyklų klausytojai ir šiais metais baigę vidurines ir specialines mokyklas moksleiviai įpareigojami, Švietimo Valdybai vadovaujant, darbo prievolę atlikti prie kuro paruošimo Švietimo įstaigoms.

2. Greitesniam kuro gamybos darbui pravesti, kviečiami, be to, dar į talką mokytojai ir nejaunesni kaip 17 metų amžiaus moksleiviai.

3. Vykstantieji darbo prievolę atlikti į kuro paruošimo (malkų kirtimo) darbus turi tuojau asmeniškai registruotis: a. mokytojai, abiturientai ir moksleiviai – Švietimo Valdyboje, Volano g. 10, kamb. 19, b. Vilniaus universiteto studentai – Vilniaus universiteto kanceliarijoje, c. Vilniaus Dailės Akademijoje.

4. Šiuo pranešimu liečiamiems asmenims, įpareigotiems atlikti darbo prievolę žemės ūkiuose 1942.V.15 d. aplinkraščiu Nr. 8271 į prievolės atlikimą ūkiuose atliktas darbas įskaitomas iki šio pranešimo paskelbimo dienos.

5. Darbas miškuose tęsis 4 savaites.

6. Kas nevykdys šio pranešimo, bus nepriimamas į mokyklas.

Vilnius, 1942 m. liepos mėn. 15 d.

Švietimo Generalinis Tarėjas
(ĮL, 1942–117/278).

Panašų paraginimą savo rajonui išleido ir Švietimo valdybos atstovybė Kaune. Studentai ir moksleiviai kurą švietimo įstaigoms ruošė daugiausia miškuose. Durpynuose dažniau dirbo įvairūs tarnautojai ir valdininkai, kurą ruošę įstaigoms, įmonėms bei miestų gyventojams. Kauno universiteto studentai 1942 m. malkas kirto dviejose vietose – Lekečių girioje vadovaujami inž. Rimo ir R. Dačinsko ir Jurės girioje prižiūrimi inž. Lukošiūno ir Domijonaičio. 1943 m. Kauno universiteto malkakirčių stovykla įrengta Skardupiuose, kurios viršininkas buvo prof. J. Šimoliūnas, o komendantu prof. S. Kolupaila. Kitų mokyklų lankytojai šią prievolę atliko įvairiose kitose vietose. Antraisiais metais kuro paruošos švietimo įstaigoms ėjo žymiai sklandžiau, nes šiems darbams iš anksto pasiruošta. Be to, daugiau jėgų buvo galima įtraukti į talką. Kai kurias mokyklas moksleiviai aprūpino kuru net ir 1944 m., kai frontas vėl ritosi per Lietuvą.

Akademinį jaunimą šiems darbams sutelkti buvo palyginus ne-

sunku, tačiau žymiai prasčiau sekėsi su visais kitais talkininkais. Nuo fizinio darbo atpratusiems ar net jo niekad nedirbusiems ir dažnai jau nebe jaunuolio amžiaus tarnautojams, valdininkams bei laisvųjų profesijų asmenims malkų kirtimas ir durpių kasimas toli gražu nebuvo patrauklus dalykas. Be to, ir šiaip darbo sąlygos neviliojo. Apie tas sąlygas buvo paskelbtas šis pranešimas:

PRANEŠIMAS

prie 1942.VI.17 d. potvarkio dėl darbo prievolės kuro gamyboje, žemės ūkyje ir susisiekime

Gyvenamo meto sunkumai turi būti visų tautiečių suprasti, o ypatingai įstaigų ir įmonių tarnautojų ir laisvųjų profesijų asmenų. Neatidėliojant svarbūs darbai, kaip kuro gamyba ir žemės ūkio darbai, privalo būti čia įvardintųjų organizuotai atlikti, nes laisvosios darbo jėgos trūksta, o dalis nesupranta tų darbų svarbos, kurie turi būti atlikti visų ir kiekvieno paskirai gerovei.

Talkininkų darbo ir pragyvenimo sąlygos yra sutvarkytos sekančiai:

1. Apranga. Yra paruoštas aprėžtas kiekis darbo rūbų ir batų, kuriais pirmoje eilėje bus aprūpinti atvykę į durpių gamybos darbus. Asmenys, galį bet kuriuo būdu apsirūpinti darbo rūbais ir apavu, privalo šią aprangą atsivežti prie darbo, kad esamą aprangą būtų galima sutaupyti tiems, kurie jos neturi ar negali įsigyti.

2. Maitinimas. Dirbantiems prie durpių gamybos yra įrengtos bendros virtuvės, kur už nustatytą atlyginimą gaus gerą ir pakankamą maistą.

3. Talkininkai, vykstantieji į nurodytą darbovietę, privalo gauti iš atitinkamo maitinimo punkto išregistravimo lapą, kuris nuvykus įteikiamas darbų vykdymo vedėjui. Prievolę atlikus talkininkai gaus apie tai darbų vykdytojų pažymėjimus, kuriuos grįžus į savo gyvenamą vietą turi įteikti atitinkamam maitinimo punktui.

4. Normalus maisto davinys talkininkams yra papildomas savaitei tokiomis normomis: duonos – 750 gr., mėsos – 250 gr., riebalų –80 gr., bulvių – 2 kg ir kitų maisto gaminių 100 gr.

5. Apgyvendinimas. 1. Dirbantieji durpių gamyboje bus apgyvendinami specialiuose bendrabučiuose. 2. Dirbantieji prie miškų, žemės ūkio ir susisiekimo darbų bus apgyvendinami pas ūkininkus netoli darbovietės. 3. Kiekvienas talkininkų vykdamas privalo pasiimti: pagalvę, antklodę ir pamainoms baltinių. 4. Lovos su čiužiniais arba kita tinkama nakvynei vieta yra paruoštos.

6. Išvykimas. Apie išvykimo laiką, vietą ir priemones talkininkui pranešama dviem dienom prieš išvykstant.

7. Atlyginamas. Talkininkai, be nuolatinio atlyginimo įstaigoje ar įmonėje, gauna dar įstatymais nustatytą atlyginimą iš darbovietės.

Kaunas, 1942 m. liepos mėn. 1 d.

IG. TAUNYS,
Darbo Tvarkymo Departamento Direktorius.
(ĮL, 1942–151/312).

Tokios darbo sąlygos nedaug ką galėjo suvilioti, todėl nemaža dalis įpareigotųjų dairėsi, ar negalės kaip nors tos prievolės išvengti. Taigi ir darbams įsiregistruodavo ne tiek jau daug žmonių, kiek buvo galima tikėtis. Kaune iki liepos vidurio 72 įstaigose darbo prievolei atlikti įsiregistravo 886 asmenys, nors manyta, jog Kaunui kuru aprūpinti reikė-

tų 10 000 talkininkų. Iš 886 atvykusių 240 buvo moterys, kurių kuro gaminti nesiųsdavo, o tik žemės ūkio darbams. Pirmos pamainos iš Kauno į durpynus išvyko tik 339 asmenys.

Toks akivaizdus prievolininkų nenoras vykti į darbą net spaudoje sukėlė piktų išpuolių prieš juos. Būdingas gali būti ir šis pavyzdys:

Geras darbas – bet aš gal išsisuksiu

Darbo prievolė kurui padėti gaminti buvo uždėta tokiems sluoksniams, kurie reikalą turėjo gerai suprasti ir savo auką sąmoningai ir greit pasiūlyti.

Puikiai ir greit susiorganizavo studentiškoji bendruomenė ir net nepagalvojusi apie papild. omas maisto normas stvėrėsi įrankius ir išlėkė į miškus. Jie jau džiaugiasi savo darbo rezultatais ir jų greito paslankumo dėka mūsų aukštosioms mokykloms kuro klausimas sekančiai žiemai yra išspręstas – studentai savo darbo patalpose rankų nebešals. Taip pat savo darbu jie pelnys teisę gauti malkų ir mūsų mažiukų mokykloms. Tegul apie tai nepamiršta sekančią žiemą mūsų pradžios mokyklų mokytojai – tegul jie primena mažiesiems, ką jų naudai padarė didieji. Tautinio solidarumo mokyklai juk tai pavydėtinai gražus pavyzdys.

Deja, ne taip uolūs pasirodė kiti. Atvirai nieks nedrįsta ginčytis ar reikalo neigti. Kai kiti girdi, visi sako: reikia daryti, darbas puikus, ką padarysi, karas, spauskimės, neieškokim patogumų... Bet – vis tas bet – giliai kažkur gomury slypi jau seniai visas formas įgavęs, plačiausiais vilties sparnais apginkluotas sakinys: – ***gal aš kaip nors nuo prievolės išsisuksiu.***

Greit lekia galvon visoki receptai. Ar aš visai sveikas? A, atsimeni, rodos kairioji ranka truputį silpnesnė už dešiniąją. Gydytojas gi turėtų rimtai į tą defektą pažiūrėti ir man liudijimą parašyti. Kitas vėl: gal aš nepamainomas darbininkas, o gal įstaigos vadovas į esamą draugystę atsižvelgs ir taip, gal būt, ir neteks į tų nelaimingųjų 50 % sąrašą patekti. Ir t.t., ir t.t.

Tai vis asmeninės pastangos. Bet yra ir kolektyvinių. Charakteringa, kad visur baisiai daug darbo atsirado. Vos jau nepersidirbę žmonės. Ir bando tuo pretekstu prievolininkų procentą iš 50 % iki 25–30 sumažinti. Prašo, įrodinėja. Kiti dėl savo specifinių darbų bando ir visai tą procentą į niekus paversti. Kad kas nors įmonėse ar įstaigose iš viršūnių būtų pavyzdį pirmai pamainai parodęs, nė gandus mėgstančiame Kaune neteko dar nugirsti. Matyt, šiuo reikalu visi nepaprastai santūrūs. O būtų gera, kad šį kartą į tą 50 % nepatektų vien tik žemesnės kategorijos, bet kad ilgesnėmis atostogomis nuo įstaigų oro galėtų pasinaudoti ir aukštesnės kategorijos darbuotojai. To reikalauja ne tik jų sveikata, bet ir tautinis solidarumas, kurį dabar reikia įrodyti jau ir darbu – žodžių tokiose laiko prožektorių šviesose jau bus per maža.

(ĮL, 1942–159/320).

Tai buvo jau ne pačių laikraščio leidėjų iniciatyva, bet tą prievolę paskelbusių valdybų ir ne vienu atveju net vokiečių inspiruoti arba ir parašyti puolimai.

Be tokių puolimų, spausdinti reportažai, iš kurių atrodė, jog malkakirčių ir durpiakasių stovyklose gyvenimas gana romantiškas. Kad ta prievolė atrodytų dar populiaresnė, tas stovyklas lankydavo patys aukščiausi lietuvių ir vokiečių administracijos pareigūnai. Štai "Į Laisvę" 1942 m. Nr. 153/314/ randame tokį prievolininkų stovyklos aplankymo aprašymą: *"Pas kuro gamybos talkininkus, Vytauto Didžiojo Universiteto studentus, dirban-*

čius Braziškių bei Jūrės miškuose, ir pas įstaigų tarnautojus, tik prieš dieną atvykusius į Ežerėlių durpyną durpių kasti ir gaminti durpių kuro, vakar po pietų lankėsi Pirmasis Generalinis Tarėjas gen. P. Kubiliūnas, Kauno Miesto Komisaras SA Brigadenfuehrer Cramer, Generalinio Komisariato durpių reikalams referentas Kruck, Kauno Miesto Burmistras S. Kenstavičius, Kauno Miesto Komisariato II sk. Viršininkas Dr. Mai, Vytauto Didžiojo Universiteto Rektoriaus pareigas einąs prof. Zubkus, Miškų Departamento Direktorius Kripas, Valst. Durpių Pramonės Tresto valdytojas Žebrauskas, "Kuro" kooperatyvo, kauniškės spaudos atstovai ir kt. Šios kelionės tikslas – aplankyti malkų bei durpių kuro gamybos talkininkus ir vietoje susipažinti su jų darbo bei gyvenimo sąlygomis. Pravažiavus Zapyškį ir už jo kelis kilometrus miško, sustota Braziškių miške, kuriame yra įsikūrusi Vytauto Didžiojo Universiteto studentų stovykla. Miško viduryje randame tikrą baltų palapinių kaimą. Atvykusieji svečiai pirmiausia jas ir apžiūri. Kiekvienoje palapinėje įsirengę guolius keli studentai. Iš medžių šakų sukalti tam tikri narai, padėtas čiužinys, antklodė ir kt. Apėjus palapines, studentai išsirikiuoja ir juos pasveikina Pirmasis Generalinis Tarėjas P.Kubiliūnas, pabrėždamas fizinio darbo reikšmę žmogui. Kauno Miesto Komisaras SA Brigadenfuehrer Cramer savo sveikinime studentams – malkų kuro gamybos talkininkams palinki sėkmingai baigti darbą, pabrėždamas, kad šalia kovojančio fronto tėvynėje yra darbo frontas, kuris taip pat turi įveikti visus sunkumus, tuo pačiu prisidėdamas prie tautos gerovės kėlimo. Toliau jis pažymėjo, kad vadovaujantieji vokiečių ir lietuvių civilinės valdžios atstovai taip pat jaučia sunkumus, susijusius su maisto, drabužių ir kitais trūkumais, kuriuos jaučia dirbantieji, tačiau šiandien Europa bendromis jėgomis turi pakelti visus sunkumus, kad pasiektų pergalę kovoje su bolševizmu. Prof. Zubkus pažymėjo, kad šie studentai, Universiteto vadovybės paraginti, savanoriškai stojo į darbą, kuriuo Universitetui atnešama ne tik materialinė nauda, bet ir moraline prasme lietuviai studentai parodė, kad jie yra ne baltarankiai motinų sūneliai, o supranta tautos reikalus ir, esant reikalui, nevengia bet kokiu darbu prisidėti, kad esamieji sunkumai būtų įveikti. Stovyklos ir darbų vadovas inž. Rimas, dėkodamas svečiams už atsilankymą, pažymėjo, kad pavestas darbas atliktas per trumpesnį laiką, negu tikėtasi. Visi darbai baigti. Dalis studentų iš šios stovyklos savo normą jau buvo atlikę. Stovykloje dirbo apie 180 studentų. Kiekvienas iš jų turėjo pagaminti 18 metrų malkų. Iš viso pagaminta apie 3 000 m."

Ta pati aukštųjų pareigūnų grupė aplankė ir netoliese, Jūrės miškuose, įsikūrusią antrąją Vytauto Didžiojo Universiteto studentų stovyklą, kurioje dirbo apie 130 studentų, ir Ežerėčio durpyne dirbančius Kauno įstaigų tarnautojus, kurių ten buvo apie 100. Iš viso tų stovyklų lankymo aprašymo galima susidaryti įspūdį, jog ten visi jaučiasi beveik laimingi. Tik viena pastraipa atskleidžia, kad ten dirbti kažin ar buvo smagu. Braziškių stovyklos lankymo aprašymo pabaigoje sakoma: *"Didžiausias sunkumas su maistu, dėl kurio dirbantieji yra pastebimai su-*

menkėję. Tiesa, dabar maisto normos kuro gamybos srityje dirbantiems tarnautojams padidintos. Studentams jos nebuvo pritaikytos."

Įvedus darbo prievolę ir reikalaujant, kad įpareigotieji ją atliktų, durpynuose kasėjų padaugėjo – iki lapkričio mėnesio juose 4–6 savaites turėjo plušėti 1500 įvairių įstaigų ir įmonių tarnautojų, tačiau darbininkų vis dar trūko. Durpių pramonės trestui pavyko sudaryti 59 durpėms kasti agregatus, kurių kiekvienas galėjo dirbti dviem pamainom. Tačiau darbininkų trūkstant net sezono viduryje – liepos mėnesį – vietoj 118 pamainų dirbo tik 56. 31 tresto durpyne tuo laiku dirbo tik apie 2500 darbininkų, o, kad visos pamainos galėtų normaliai dirbti, reikėjo dar 3000. Norint durpynus dar ir nusausinti, trestui reikėjo 7000 darbininkų. Bandymai į durpynų darbus pritraukti vietinių padienių darbininkų taip pat buvo nesėkmingi. Taigi rugpjūčio pradžioje tresto durpynuose tebuvo iškasta tik apie 30 000 tonų durpių ir dirbo tik 2720 darbininkų – ligi reikiamo skaičiaus trūko dar 1980 darbininkų.

Iš tikro sėkmingai durpes kasti ir ruošti kurą kliudė ne tik darbininkų stygius. Kadangi durpės anksčiau tokiu mastu nebuvo kasamos, tai durpynų administracija neturėjo pakankamai net patalpų talkininkams apsigyventi. Visose jos turėtose patalpose tebuvo tik 1600 darbininkų, o 1500 asmenų patalpų apsigyventi trūko.

Kuro paruošos sėkmingiau vyko ten, kur sau kurą gaminosi atskiros vietovės, įmonės ar asmenys arba jeigu bent dalį to kuro galėjo tiesiai pasiimti sau. Ūkininkai miškuose gana uoliai ruošėsi kurą, nes pusė pagamintų malkų buvo paliekama jų pačių reikalams, o Miškų departamentui atitekdavo tik likusioji dalis. Vilniaus apygardoje gyventojai taip pat apsirūpino kuru be didelio spaudimo, nes komisaras kiekvienam apygardos gyventojui leido pačiam savo reikalams miškuose prisikirsti skirtą malkų kiekį. Panašiai ir Šiauliuose savivaldybė paskelbė, jog gyventojai savo reikalams kuro privalo patys pasigaminti. Vilkaviškio miestas kuro ruošėjams davė 15 % jų pagamintų durpių. Pačios kuru apsirūpino ir daugelis įmonių – "Pienocentras" ir kone visos pieninės, "Maistas", "Valgis", "Lietūkis" ir kt., todėl ligi liepos pabaigos miškuose buvo paruošta 1 000 500 erdmetrių malkų. Tuo metu miškuose dirbo apie 4000 asmenų.

Atsižvelgus į 1942 m. patirtį, 1943 m. buvo paskelbta, jog durpių kasėjai turėsią geresnes sąlygas. Sezonui artėjant, kreipiantis į darbininkus buvo išleistas šis atsišaukimas:

Lietuviai darbininkai!

Dabartinis karas pasireiškia visose ūkio gyvenimo srityse. Ypač dėl sunkios transporto padėties negalima atgabenti iš Vokietijos į Lietuvą reikalingo kuro (anglių, kokso). Kadangi ateityje karo atžvilgiu svarbios ir gyvenimui būtinai reikalingos krašto įmonės (elektrinės, mėsos gaminių fabrikai, avalynės fabrikai), o taip pat namų ūkis turi būti aprūpinti kuru, tai durpių gamyba turi būti šiais me-

tais ypatingai padidinta.

Dėl to visos Lietuvos darbo jėgos, ypač tos, kurios anksčiau dirbo durpių pramonėje, šaukiamos vėl stoti darban 1943 metų durpių gamybos sezonui. Pagal naudą, kurią kraštui duoda durpių ūkis, durpių darbininkai suteikiamos sekančios pirmenybės:

1. Pirmenybė aprūpinant maisto produktais. Savaitinis priedas: sunkaus darbo priedas 1 200 gr. duonos, 250 gr. mėsos, 80 gr. riebalų; sunkiausio darbo priedas 2 000 gr. duonos, 475 gr. mėsos, 310 gr. riebalų.

2. Durpynų darbininkai gauna akordinį atlyginimą, kurio dydis nėra apribotas ir priklauso nuo darbo našumo.

3. Durpių gamybos plano rėmuose darbininkai gauna darbo sezono metu papirosų ir degtinės pagal tam tikras pastovias normas.

4. Be to, darbininkai gauna verpalinių prekių: 1. išpildę 2/3 nustatyto normalaus našumo 40 punktų; 2. pasiekus pilną normalų našumą 20 tolimesnių punktų; 3. dirbusiems durpyne ilgesnį laiką ir pasiekusiems našumą viršijantį nustatytą normalų našumą 150 t 10 tolimesnių punktų, bet iš viso nedaugiau kaip 80 punktų.

Registracija vykdoma artimiausiuose durpynuose, o be to dar: 1. Valstybiniame Durpių Pramonės Treste, Kaunas, Laisvės al. Nr. 9, 2. Valstybinio Durpių Pramonės Tresto Ežerėlio direkcijoje, Zapyškio vlsč., tel. 25411, 3. Valst. Durpių Pramonės Tresto Kazlų-Rūdos direkcijoje, Gorijos durpynas, Jūrės st., tel. Jūrė 13, 4. Valst. Durpių Pram. Tresto Kaišiadorių direkcijoje, 5. Valst. Durpių Pram. Tresto Pagelažių direkcijoje, 6.Valst. Durpių Pram. Tresto Panevėžio direkcijoje, 7. Valst. Durpių Pram. Tresto Vilniaus direkcijoje, 8. Valst. Durpių Pram. Tresto Telšių direkcijoje, 9. Energieversorgung Ostland G.m.b.H., Kaune, 10. Statybinių Medžiagų Treste, Kaune, 11. Cukraus Treste, Kaune, 12. Pienocentre, Kaune, 13. Ostland-Faser G. m. b. H., Kaune, 14. Savivaldybių Departamente, Kaune.

Durpių Pramonės Sąjunga (At., 1943–57).

Matome, kad pasiūlytos žymiai geresnės sąlygos nei 1942 m. - daugiau papildomo maisto, pastovios rūkalų ir degtinės normos, punktai verpalinėms medžiagoms, akordinis atlyginimas. 1942 m. tik prievolę atlikusių išleistuvėms atvykęs tresto komisaras Rendenlaubas dirbusiuosius apdalindavo papirosais ir degtine. Tik tais metais sąlygos buvo pakitusios kitais atžvilgiais. Spauda pranešinėjo apie "netrukdomus atsipalaidavimo judesius" tai vienoje, tai kitoje fronto vietoje. Po įvairių nacių smurto veiksmų prieš lietuvius krašte labai sustiprėjo neapykanta okupantui. Pagaliau nemaža darbo jėgos buvo išgabenta į Reichą ir fronto talkininkais į Rytus, todėl ir pagerintomis sąlygomis darbininkų vis tiek trūko. Tačiau ir darbų organizatoriai, ir dirbantieji jau buvo sukaupę šiokios tokios patirties, todėl 1943 m. kuro gamyba vyko sklandžiau. Be to, rečiau mėginta ir tos prievolės išvengti, nes visi ėmė apsiprasti, kad toks būdas kurui gaminti esamomis sąlygomis yra normalus dalykas. Tik dėl visų minėtų aplinkybių jo buvo vis dėlto pagaminta ne kažin kiek ir žiemos metu buvo duodamas tik ribotas kiekis vartotojams. Ypač taupiai kurą teko naudoti miestų gyventojams. Net pranašystė, kad už uolų talkininkavimą kurą ruošiant ne kartą pa-

girtiems studentams neteksią žiemą rankų šalti, neišsipildė – auditorijose jie dažniausiai turėjo sėdėti su paltais ir rašyti pirštinėtomis rankomis.

Darbas viešosiose tarnybose ir ne žemės ūkio versluose

Vokiečiai buvo susidomėję ne tik žemės ūkio darbininkų darbu bei reikalais, bet ir dirbančiųjų viešosiose tarnybose, pramonėje, prekyboje bei amatuose.

Į viešąsias tarnybas didesnio darbininkų kiekio vokiečiai nebandė telkti, nes didžioji jų dalis yra tik pagalbinio pobūdžio. Tačiau buvo suinteresuoti, kad tos tarnybos deramai veiktų, todėl siekė tinkamai sutvarkyti ne tik šoferių, vežikų bei kitų su transportu susijusių grupių veiklą, kurių darbas jiems ypač rūpėjo, bet ir raštinių patarnautojų bei kurjerių, namų sargų, kūrikų, priešgaisrinės apsaugos personalo ir kitų panašių tarnybų.

Vokiečiai netelkė – bent kiek žymesniu mastu – darbo jėgos ir į Lietuvos pramonę. Jų ateities planuose tik kai kurioms Lietuvos pramonės šakoms buvo skirta žymesnės reikšmės. Kadangi Lietuva pagal jų planus pirmiausia turėjo Reichui tiekti maistą, tai ir josios pramonė privalėjo būti pritaikyta žemės ūkio gaminiams perdirbti. Kitos pramonės šakos teturėjo būti vystomos tiek, kiek buvo reikalingos pagrindinei pramonei kurti ir vystyti. Dėl šios priežasties jie daug dėmesio skyrė tik "Pienocentro", "Maisto", "Lietūkio", "Lietuvos cukraus", "Sodybos" ir kitoms panašioms verslovėms. Kitą Lietuvoje buvusią pramonę ne tik plėsti, bet dažnai ir išlaikyti jiems nerūpėjo. Ypač kai dėl karo sąlygų daliai pramonės trūko žaliavų. Šiomis sąlygomis okupantams atrodė, jog Lietuvos pramonė yra sritis, iš kur jie gali gauti žymų kiekį jiems trūkstamos darbo jėgos Reicho karo pramonei ir kitur, ypač jei dalį tos pramonės – mažesnės svarbos ar nepilnai dirbančios – likviduotų, ką jie ir darė, kaip esame matę, nuo pat okupacijos pradžios. Tačiau vokiečiai stengėsi, kad tos įmonės, kurios dar buvo paliktos ir tebeveikė, gamintų kiek tik galima daugiau ir jų gaminius be atodairos pasiimdavo sau.

Išnaikinus žydus Lietuvos prekyboje nebuvo nei žmonių, nei įmonių pertekliaus. Naujų prekybininkų paruošimas buvo pasidaręs labai aktualus dienos klausimas. Jau buvo minėta, jog net Laikinosios Lietuvos vyriausybės laiku jau buvo pradėti ruošti nauji Lietuvos prekybininkai, kurie išstūmus žydus turėjo užpildyti Lietuvos ūkyje susidariusią spragą. Tačiau vokiečiai buvo užsimoję neleisti didesniam skaičiui pereiti į prekybą. Šalia valstybinės ir kooperatinės pradėjus, kad ir lėtai, kurtis ir privatinei prekybai, vokiečiai josios kūrimuisi pradėjo daryti kliūčių, net įvairiais pretekstais prekybos įmones uždarinėdami. Jie aiškino, jog Lietuvoje reikią tik pusės ligi karo veikusių prekybos

įmonių. Savo propagandiniuose straipsniuose dėstė, kad prekybininkų turi būti tik reikalingas minimumas, nes prekybininkas nieko nepagamina, o tik kitų sukurtas vertybes padedąs paskirstyti. Reikią ne gausinti prekybos įmones, o tik rūpintis, kad tos įmonės būtų geriau sutvarkytos ir kad prekybininkas būtų geriau pasiruošęs atlikti jam tenkantį uždavinį.

Amatininkų – taip pat iššudžius žydus – labai trūko. Be to, turėdami galvoje savo ateities planus, vokiečiai norėjo lietuvius nukreipti nuo bendrojo lavinimo mokyklų, kurios ruošė jaunimą akademinėms studijoms, į techninių profesijų bei amatų mokyklas. Tad jie amatų mokymąsi skatino. Tačiau ir šioj srity jie buvo užsimoję leisti susidaryti tik jų apskaičiavimu pakankamam skaičiui darbo rankų. Visi kiti turėjo sudaryti darbo jėgą žemės ūkiui ir su jo gaminių perdirbimu susijusiai pramonei, o kol karas vyksta – duoti kuo daugiau darbininkų Reicho karo pramonei.

Į šias ūkio šakas netelkdami didesnio dirbančiųjų skaičiaus ir tų įmonių neplėsdami, vokiečiai buvo užsimoję ir iš jų gauti kuo didesnę naudą. Vokiečiai stengėsi įvesti tokią darbo tvarką ir sukurti tokias sąlygas, kad visos tos įmonės dirbtų kuo našiau. Tad jau 1941 m. gruodžio mėnesį buvo išleistas šis potvarkis:

POTVARKIS

apie darbininkų samdymą bei atleidimą ir draudimą laužyti samdos sutartis bei vilioti darbininkus

Kad būtų tvarkingai pravestas į darbą įjungimas ir dėl neatidėliotinų ūkinių uždavinių apie darbo vietos keitimą nustatoma kas seka:

§ 1. Darbo jėgos samdymas. 1. Įmonės, įstaigos, visų rūšių tarnybos bei namų ūkio darbininkus, tarnautojus, mokinius, be atlyginimo dirbančiuosius ir praktikantus gali priimti į darbą tik gavę apygardos komisaro sutikimą. 2. Visi įpareigojami, paėmę darbą, pradėti jį dirbti.

§ 2. Darbo sutarties vykdymas. 1. Nė viena pusė negali prieš laiką nutraukti darbo sutartį. 2. Dirbantieji privalo darbo, nusikalsdami savo pareigai, nepraleidinėti, jo nevengti ir dirbdami pikta valia darbe neatsilikinėti.

§ 3. Draudimas vilioti. 1. Draudžiama turintį nenutrauktą darbo sutartį darbininką iš jo darbovietės vilioti, siūlant didesnį atlyginimą arba geresnes darbo sąlygas. 2. Draudžiama reikalauti arba priimti aukštesnius atlyginimus arba geresnes darbo sąlygas, kaip numatyta veikiančiais atlyginimų nuostatais.

§ 4. Darbo sutarties nutraukimas. 1. Įmonių, viešųjų įstaigų, visų rūšių tarnybų ir namų ūkio vadovai, o taip pat darbininkai. tarnautojai, mokiniai ir praktikantai apie darbo sutarties nutraukimą gali tik tuomet pranešti, kai apygardos komisaras yra davęs tai sutarčiai nutraukti savo sutikimą. 2. Darbo sutarties nutraukimas be apygardos komisaro iš anksto su tuo sutikimo yra niekinis, jei ypatingos išimties keliu apygardos komisaras neduoda savo sutikimo po to.

§ 5. Prašymo tikrinimas ir tikrinimo priklausomybė. 1. Pagal § 1 pastraipą 1 apygardos komisaro sutikimo įmonės vedėjas, kuris numato samdyti, prašo raštu ar žodžiu (vokiečių ir vietine kalba) tą komisarą, kurio apygardoje yra įmonė. 2. Pagal § 4 pastraipas 1 ir 2 sutikimo darbo sutarčiai nutraukti prašo žodžiu ir raštu

(vokiečių ir vietine kalba) ta pusė, kuri nori sutartį nutraukti, apygardos komisarą, kurio apygardoje yra darbovietė.

§ 6. Sprendimo galutinumas ir jo prasmė. 1. Apygardos komisaro sprendimas yra galutinis. Jis daromas išskirtinai įjungimo į darbą požiūriu ir juo klausimas, kiek yra pagrindo sutartį nutraukti, nesprendžiamas. 2. Prievolės laikytis įstatymų nustatytų terminų pranešti, kad darbo sutartis nutraukiama, apygardos komisarų sprendimai neliečia.

§ 7. Išimtys. Generaliniai komisarai turi teisę tam tikras asmenų grupes bei ūkio šakas nuo prievolės gauti sutikimą pagal § 1 pastraipą 1 samdyti ir pagal § 4 pastraipas 1 ir 2 nutraukti darbo sutartį atleisti ir vietoje to, jei reikalinga, įmonėms, tarnyboms ir namų ūkiams uždėti pareigą apie tai pranešti įvykdžius.

§ 8. Baudžiamieji nuostatai. Kas šio potvarkio nuostatams nusikals, bus baudžiamas ligi 6 mėnesių kalėjimo ir pinigine bauda arba viena šių bausmių.

§ 9. Įsigaliojimas. Šis potvarkis įsigalioja jo paskelbimo dieną.

Ryga, 1941 m. gruodžio 22 d.

Pavaduodamas FRUENDT,
Ostland Reicho Komisaras
(VkB, 1941,p.101–2).

Šiuo potvarkiu okupantai patys ėmėsi tvarkyti samdos ir darbo jėgos reikalus darbovietėse. Vėliau, kadangi gyventojai ne visuomet potvarkio griežtai laikydavosi ir kartais pakartotinai kreipdavosi dėl samdos ar norėdami nutraukti sutartį, apygardų komisarams jau padarius savo sprendimus, buvo skelbiami paraginimai to potvarkio griežtai laikytis. 1942.VII.27 d. paskelbtame dėl šių dalykų komunikate, atpasakojus potvarkio turinį, toliau taip paaiškinta to įsako reikšmė: *"Tenka nurodyti ir į tai, kad srities komisaro sprendimas yra galutinis ir kad todėl jam nusprendus, tolesni suinteresuotojo žygiai darbo santykiui nutraukti yra bergždi. Srities komisaras sprendžia tik vadovaudamasis darbo paskirstymo sumetimais. Taigi darydamas sprendimą, jis neatsižvelgia į įvykius ar atsitikimus, privedusius prie nutraukimo. Šio potvarkio tikslas yra: vadovauti darbo jėgų paskirstymui atsižvelgiant į susijusius su karu ūkio pareikalavimus. Turi būti vengiama kiekvieno nereikalingo darbo jėgų keitimo. Šiuo kietos kovos dėl Europos likimo laiku nulemia ne paskirų žmonių, bet visumos interesai, prie kurių viskas turi būti derinama. Drausmė yra dabartinės valandos įstatymas. Kas ją laužo, nusideda naujosios Europos bendruomenės kovojančiam frontui ir nusipelno tokių pat griežtų bausmių, kaip karys, kuris palieka savo poziciją prieš priešą, negavęs įsakymo." (ĮL, 1942, 173/334).*

Vokiečiai viską reguliuodavo valdžios potvarkiais, tuo pat būdu, išleisdami šį įsaką, nustatė ir darbo sąlygas bei atlyginimus:

BENDRASIS POTVARKIS

dėl vietinių viešųjų tarnybų ir ūkio darbininkų atlyginimų

1941 m. lapkričio 21 d.

Kiek atitinkamoms valdyboms, tarnyboms ir ūkio bei verslo įmonėms nėra jokių galiojančių mano išleistų potvarkių apie bendrąsias darbo sąlygas ir atlygi-

nimus, privalo viešųjų tarnybų bei ūkio darbininkų atlyginimai būti tvarkomi pagal šiuos nuostatus:

§ 1. Galiojimo apimtis: a. ploto atžvilgiu – buvusių Lietuvos ir Latvijos valstybių sritis Ostland Reicho Komisariato ribose. b. asmenų atžvilgiu – visos už valandas, pamainas ir savaites atlyginamos vietinės darbo jėgos, dirbančios vokiečių arba vietinėse valdinėse įstaigose, tarnybose, įmonėse ar versluose. Mokiniams ir namų ūkio darbininkams, ypač tarnaitėms, šie nuostatai netaikomi.

§ 2. Atlyginimo grupės. 1. Dirbantieji § 1 b prasme yra suskirstomi į šias atlyginimo grupes: I – neapmokyti darbininkai (pagalbiniai), II – apmokytieji darbininkai, III – specialistai, IV – kvalifikuoti specialistai, V – Specialistams vadovaujantieji darbininkai. 2. Jei dirbantysis dėl savo darbo pobūdžio negali būti tiesiog priskirtas prie kurios nors minėtų grupių, jam yra mokamas atlyginimas, kuris yra tų atlyginimo grupių tarpe, kurios jo darbui yra artimiausios.

§ 3. Valandiniai atlyginimai. 1. Vyrams vyresniems kaip 21 metų amžiaus valandiniai atlyginimai RM yra šie: I grup. – 0,27, II grup. – 0,32, III grup. – 0,38, IV grup. – 0,44, V grup. – 0,50. 2. Dirbantieji vyrai 18–21 metų gauna 80% atlyginimo, 16–18 metų – 60% ir jaunesni kaip 16 metų – 50%, pirmosios pastraipos atlyginimus apskaičiuojant ligi pilno pfenigio. 3. Moterų atlyginimai visose amžiaus ir atlyginimų grupėse yra 80% atitinkamo vyrų atlyginimo, apskaičiuojant ligi pilno pfenigio.

§ 4. Akordinis darbas. 1. Akordinio darbo akordai privalo būti nustatyti tokie, kad vidutinio spartumo darbininkas įprastinėmis įmonėje sąlygomis galėtų pasiekti 15% didesnį uždarbį, kaip atitinkamos grupės valandinis atlyginimas. 2. Akordai turi būti keičiami: a. kai akordu dirbdamas darbininkas uždirba vidutiniškai 30% daugiau, kaip yra tos pat amžiaus ir atlyginimų grupės valandinis atlyginimas, b. kai tą patį darbą dirbančių akordinių darbininkų uždarbiai žymiai skiriasi. 3. Nauji akordai turi būti pagal pastraipas 1 ir 2 nustatomi: a. kai nustatyti akordai yra aiškiai neteisingi, b. kai žymiai pakeičiamas vienetų skaičius, c. žymiai pakeitus darbo eigą, d. dėl techninių pagerinimų ar pablogėjimų, e. naudojant kitą medžiagą ar kitus pavyzdžius.

§ 5. Maitinimas. Jei šalia mokesčio grynais pinigais atlyginimą sudaro dar ir maitinimas, už pilną maistą į dieną iš atlyginimo atskaitoma 0,80 RM, maitinant tik dalinai už pusryčius atskaitoma 0,20 RM, pietus – 0,35 RM, vakarienę – 0,25 RM.

§ 6. Priedai. 1. Už antvalandžius – antvalandiniu laiku laikomas kiekvienas darbas daugiau kaip 48 valandas į savaitę – mokamas 25% priedas už kiekvieną antvalandžio valandą. 2. Už darbą sekmadieniais ir kitų švenčių dienomis mokamas 50% atlyginimo priedas už kiekvieną darbo valandą. 2. Už darbą sekmadieniais ir kitų švenčių dienomis mokamas 50% atlyginimo priedas už kiekvieną darbo valandą. 3. Už darbą nakties metu – nakties darbu laikomas darbas nuo 22 iki 6 valandos – mokamas 20% valandinio atlyginimo priedas. 4. Jei kartu susidaro keli priedai, mokamas – išskiriant nakties darbą – tik didesnysis priedas.

§ 7. Dalinis darbingumas. 1. Dirbantieji, kurie dėl savo kūno ar dvasios ypatumų yra tik iš dalies darbingi, gali būti pagal § 3 nustatytus valandinius atlyginimus apmokami. Dalinis apmokėjimas daromas pagal dalinio nedarbingumo laipsnį. 2. Dalinis atlyginimas nustatomas vietinio valdžios atstovo arba įmonės vadovo, kuris apie tai raštu praneša atitinkamam apygardos komisarui. Jei apygardos komisaras per 6 savaites nepasisako prieš, numatytasis galinis atlyginimas laikomas patvirtintu. 3. Pastraipų 1 ir 2 nuostatai galioja ir darbininkams, kurie regimai

darbe atsilieka.

§ 8. Žemiausi ir aukščiausi atlyginimai. 1. § 3 valandinio atlyginimo nuostatai, o taip pat § 6 priedai yra aukščiausi ir žemiausi atlyginimai, kurie negali būti nei sumažinti, nei padidinti. 2. 0,12 RM priedas į valandą pagal 1941 m. rugsėjo 12 d. potvarkį apie atlyginimus Ostlande, yra įskaitytas į §3 nustatytus atlyginimus.

§ 9. Brutto atlyginimai. Visi pagal aukščiau einančius nuostatus atlyginimai yra brutto atlyginimai.

§ 10. Žydų darbo jėgos. Šio potvarkio nuostatai žydų darbo jėgoms netaikomi.

§ 11. Išimtys. Jei ypatingos aplinkybės verčia nuo kurio aukščiau einančių nuostatų nukrypti, tam reikia gauti generalinio komisaro sutikimą.

§ 12. Šis potvarkis įsigalioja atlyginimų savaitę, į kurią patenka 1941 m. lapkričio 21 d.

LOHSE,
Ostland Reicho Komisaras
(VkB, 1941 p. 75–76).

Aukščiau cituoti darbo drausmės ir atlyginimų potvarkiai išleisti labai skubiai, nes okupantai laikė, kad tie dalykai nedelsiant turi būti sutvarkyti. Tačiau darbo sritį jie buvo užsimoję tvarkyti žymiai platesniu mastu. Iki karo ir okupacijų veikę vietiniai darbo srities nuostatai ir įpročiai jiems atrodė visiškai nepakankami ir neatitinką pakitusių karo meto sąlygų. Vokiečiai visą darbo sritį buvo užsimoję pertvarkyti pagal tai, ko jų supratimu reikalavo naujosios darbo sąlygos. Šiam reikalui buvo išleistas šis platus ir smulkmeniškas įsakas, kuris ne tik detaliau aptarė anksčiau leistuose potvarkiuose minėtus dalykus, bet taip pat iš esmės tvarkė ir kitus darbo srities klausimus.

1942 m. balandžio 25 d.

PIRMASIS POTVARKIS

bendroms vietinių viešosios tarnybos ir ūkio darbininkų darbo sąlygoms tvarkyti

Pasiremdamas Reicho ministerio okupuotoms Rytų sritims 1942 m. vasario 21 d. potvarkio dėl įstatymdavystės okupuotose Rytų srityse § 2 (V.Bl. R. M. Ost. psl. 11), nustatau kas seka:

§ 1. Veikimo ribos. Potvarkis galioja erdvės atžvilgiu: Rytų Krašto Reicho Komisariate – Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėms sritims; b. profesiniu atžvilgiu: visoms viešosios tarnybos ir ūkio valdyboms ir įmonėms, tačiau su šiomis išimtimis: a. žemės ūkiui negalioja §§ 3, 4 ir 5; b. namų ūkiui negalioja §§ 3, 4, 5, 6 ir 7; c. asmeniniu atžvilgiu: visiems atitinkamos profesijos ribose dirbantiems vietiniams darbininkams, nepriklausomai nuo to, ar jie gauna atlyginimą už valandas, pakaitas, savaitinį, mėnesinį ar šiaip kokį atlyginimą. Potvarkis netaikomas įvairios rūšies tarnautojams.

§ 2. Nurodymas. Šio potvarkio nuostatais tvarkomos bendros darbo sąlygos vietinėms viešosios tarnybos ir ūkio darbininkams; nuostatai negalioja, jei ypatingais įsakymais nustatoma kas nors kita.

§ 3. Bendros pareigos. 1. Valdybų ir įmonių vedėjai, o taip pat jose dirbančios darbo jėgos įpareigojami bendru ir stropiu darbu tarnauti savo darbovietės ar savo įmonės bei bendruomenės gerovei. 2. Valdybos ar įmonės vedėjas daro nutarimus, už juos atsakydamas visais valdybos ar įmonės reikalais, jei teisės daryti

nutarimus neturi kurie nors kiti organai.

§ 4. Normalus darbo laikas. 1. Normalus darbo laikas, be pertraukų poilsiui, yra 8 valandos per dieną (48 valandos per savaitę). 2. Normalus darbo laikas tokioms darbo jėgoms, į kurių darbo laiką reguliariai ir žymiu kiekiu įeina parengtas darbas, yra šoferiams, traktorininkams, vežimų palydovams, vežikams, kūrikams, mašinistams, raštinių tarnams, kurjeriams ir panašioms profesijoms 60 valandų savaitėje kartu su pasirengimo ir užbaigimo darbais, namų sargams, panaktiniams, įmonių ir priešgaisrinės apsaugos personalui 72 valandos savaitėje. 3. Viešosios tarnybos valdybų ir įmonių vedėjai gali viešosios tarnybos darbininkų darbo laiką sulyginti su kitu viešojoje tarnyboje dirbančiųjų darbo laiku. 4. Normalus savaitinis darbo laikas padalinamas atskiromis darbo dienomis pagal atskiros valdybos ar įmonės reikalus ir savitumus. Tą padalinimą atlieka ir darbo pertraukų pradžią bei galą nustato valdybos ar įmonės vedėjas. Kurioje nors savaitėje iškrentanti darbo laiką reikia išdalinti prieš tai einančių ar po to sekančių savaičių darbo dienomis.

§ 5. Priedai už viršvalandžių, sekmadienio, šventadienio ir nakties darbą. 1. Jei yra reikalas, valdybos ar įmonės vedėjas normalų darbo laiką gali prailginti. Būtinais atvejais jis tatai privalo daryti. Normalų darbo laiką prailginti tokiais atvejais gali ir gebietskomisaras – darbo įstaiga. 2. Viršvalandžių laikomas darbas atliekamas virš normalaus § 4 pažymėto darbo laiko. 3. Priedo už kiekvieną viršvalandžių darbo valandą mokama 25%. Priedas, jei dirbama pagal laiką, mokamas nuo faktinio brutto atlyginimo už valandą, jei darbas akordinis – nuo akordo normos (§7, D. pastr. 2). 4. Už viršvalandžius, kurie susidaro, jei, einant §4 pastr. 4 kitaip suskirstomas darbo laikas, priedo nemokama. Tas pat taikoma ir įprastiniams parengimo ir užbaigimo darbams (švarinimo ir tvarkos palaikymo darbai, jei jų negalima atlikti normalaus darbo laiku, to darbo nenutraukiant arba žymiai nesutrukdant; darbai, nuo kurių techniniu atžvilgiu priklauso pilno įmonės darbo atstatymas arba palaikymas), jei jie neprašoka dviejų valandų per dieną, o taip pat viršvalandžių darbams, reikalingiems dėl katastrofų, gamtos įvykių, nelaimingų atsitikimų ir kitokių neišvengiamų sutrikimų. 5. Sekmadienio ir šventadienio darbu laikomas kiekvienas darbas, atliekamas sekmadienį ar šventadienį tarpe 0 ir 24 valandos. 6. Priedo už kiekvieną sekmadienį ar šventadienį atliktą darbo valandą mokama 50%. Apskaičiavimas atliekamas tokiu pat būdu, kaip ir viršvalandžiams. Sekmadienių ir šventadienių priedo negauna namų sargai, panaktiniai, įmonių ir priešgaisrinės apsaugos personalas, o taip pat vežikai už laiką, kuris reikalingas arkliams šerti ir prižiūrėti. Be to, sekmadienių ir šventadienių priedas neduodamas, jei dirbama reguliariai besikeičiančiomis pamainomis ir jei atitinkamoje profesijoje sekmadieniais ir šventadieniais dirbti yra normalu. 7. Nakties darbu laikomas darbas, kuris atliekamas tarp 22 ir 6 valandos. 8. Priedo už kiekvieną nakties darbo valandą mokama 10%. Čia neįeina darbas, atliekamas reguliariai besikeičiančiomis pamainomis arba normaliai kurioje profesijoje atliekamas nakties darbas. Apskaičiavimas daromas tokiu būdu, kaip ir viršvalandžių darbui. 9. Jei tenka mokėti keletą priedų, mokamas tik atitinkamas didesnis priedas. Jei sutampa nakties darbas ir viršvalandžiai, mokami abu priedai.

§ 6. Sutrumpintas darbas. 1. Valdybos ar įmonės vedėjas gali, jai tatai būtinai reikalinga, nuo darbo neatleisdamas, normalų savaitinį darbo laiką sutrumpinti. 2. Sutrumpinti darbo laiką daugiau, kaip iki 24 valandų per savaitę neleistina. 3. Sutrumpintą darbo laiką galima įvesti po 3 dienų pereinamo laikotarpio. 4. Apie kiekvieną sutrumpinto darbo laiko įvedimą reikia laiku raštu pranešti gebietskomisarui – darbo įstaigai.

§ 7. Atlyginimas. A. Bendri nuostatai. 1. Atlyginimas principe mokamas tik už laiką, kurį faktinai buvo dirbta, o taip pat už darbo parengties laiką. 2. Atlyginimai už darbą, tiek viešojoje, tiek atskirose ūkio šakose, nustatomi ypatingais nuostatais. 3. Visi atskiruose potvarkiuose nustatyti atlyginimai už darbą yra brutto atlyginimai ir žemiausios bei aukščiausios normos, kurių neleistina nei mažinti, nei prašokti. 4. Dirbantiesiems, kurie dėl savo fizinių ar dvasinių ypatybių jiems pavedamus darbus gali atlikti mažesniu našumu, atlyginimai mokėtini mažesni, negu nustatyta. Atlyginimo sumažinimas priklauso nuo našumo sumažėjimo laipsnio. Mažesnį atlyginimą nustato valdybos ar įmonės vedėjas, kuris apie tai turi raštu pranešti atitinkamam gebietskomisarui – darbo įstaigai. Jei gebietskomisaras neprieštarauja, mažesnis atlyginimas laikytinas patvirtintu. Aukščiau pažymėtieji nuostatai atitinkamai taikytini ir toms darbo jėgoms, kurios aiškiai nesistengia dirbti. 5. Atlyginimų mokėjimo periodas neturi būti ilgesnis, kaip vienas mėnuo. 6. Atlyginimą mokėti reikia betarpiškai po darbo laiko. Jei mokėjimo diena esti sekmadienis ar šventadienis, tai išmokama prieš tai esančią darbo dieną. Mokant atlyginimą, kiekvienam dirbančiajam reikia įteikti algos raštelį, iš kurio turi būti matyti, kiek išdirbta normalių ir akordinių darbo valandų, koks atlyginimas už valandą, kiek uždirbta akordu ir premijomis, o taip pat, kokie padaryti priedai ir išskaitymai. Atliekant akordinius darbus, kurie ligi atlyginimo mokėjimo dienos neužbaigti ir už kuriuos todėl negalima atsiskaityti, reikia kiekvieną atlyginimo mokėjimo dieną sumokėti atitinkamo dydžio avansą. Galutinai atsiskaityti reikia vėliausiai sekančią po darbo užbaigimo atlyginimų mokėjimo dieną. B. Darbas pagal laiką. Atlyginimų nuo laiko normos, priedai, kompensacijos mokiniams ir kitokie užmokesčiai už darbą sužinotini iš specialių potvarkių viešajai tarnybai ir atskiroms ūkio šakoms. C. Priedai už darbo našumą. Gaunantiems atlyginimą nuo laiko, kurie bendrą darbo našumo lygį spartesniu ir geresniu darbu nuolat žymiai prašoka, galima, be nustatytų atlyginimų nuo laiko, mokėti taip pat našumo priedus. Darbo jėgų, gaunančių našumo priedus, neturi būti daugiau, kaip 20% gaunančių atlyginmus nuo laiko skaičiaus. Mokiniai čia neįskaitomi. Našumo priedų suma neturi prašokti 5% bendros atlyginimų sumos, išmokamos dirbantiems pagal laiką. Našumo priedų dydžius reikia nustatyti atitinkamai gabumui ir našumui. Paskiru atveju jie neturi prašokti 40% atlyginimo nuo laiko; jei kuriam dirbančiajam už našumą tenka mokėti didesnį priedą, negu 20% virš atlyginimo nuo laiko, tai prieš tai reikia gauti Generalkomisariato – darbo politikos ir socialinių reikalų skyriaus – sutikimą. Našumo priedus principe galima mokėti tada, jei dirbantysis išbuvo įmonėje be pertraukos vienerius metus; ypatingai motyvuotais išimtinais atsitikimais priklausymo įmonei laiką Generalkomisariatas – darbo ir socialinių reikalų skyrius – gali sutrumpinti arba jį laikyti neprivalomu. Tarp kita ko, dirbantiesiems, pereinantiems į kitą įmonę, su Generalkomisariato – darbo ir socialinių reikalų skyriaus – sutikimu, neatižvelgiant į tai, kiek laiko jie yra naujoje įmonėje, gali būti mokami našumo priedai jei juos gaudavo ir senoje įmonėje. Dirbančiuosius atrinkti įmonės vedėjas turi ąžiningai ir stropiai. Kiekvienu atveju, prieš patvirtindamas našumo priedą, jis tri patikrinti, ar dirbantieji pagal savo našumą suskirstyti teisingai, t.y. pagal nuostatus. Įmonės vedėjas našumo priedą gali atšaukti, jei dirbantysis nebeįvykdo našuo priedui teikti sąlygų. Našumo priedus reikia specialiai žymėti tiek algų lapuose, ek algų rašteliuose. D. Akordinis darbas. 1. siekiant pakelti darbo našumą, visus arbus, kurie tinka dirbti akordu, reikia dirbti akordu. Tuo būdu dirbantiems duodmas galimumas atitinkamai savo gabumams ir vikrumui gauti didesnį uždarbį, nei atlyginama nuo laiko. 2. Akordus reikia nustatyti tokius, kad vidutinio našum darbininkai normaliomis darbo

sąlygomis vidutiniškai galėtų uždirbti 15% daugiau, negu yra jų darbo ir jų amžiaus atlyginimo nuo laiko norma (akordo norma). Tuo būdu atskiras akordinis darbininkas gali gauti atlyginimą, kuris, pagal jo darbo našumą, bus didesnis arba mažesnis už akordo normą. 3. Jei tą patį akordinį darbą atlieka įvairių veiklos grupių, įvairaus amžiaus ir įvairios lyties darbo jėgos, nustatant akordą reikia vadovautis kiekvienos paskiros veiklos grupės, paskirų amžių ir lyčių gaunamu atlyginimu nuo laiko (sudėtinis). Tuo būdu nustatant akordą negalima imti pagrindu nei aukščiausiai apmokamo akorde dalyvaujančio darbininko atlyginimo nuo laiko, nei visų akorde dalyvaujančių darbo jėgų vidutiniško darbo atlyginimo. 4. [Pagal 4 padalą teksto originale nėra – red. K.Ė.]. 5. Jei vienoje akordinėje grupėje dirba įvairių veiklos grupių, amžių ir lyčių darbo jėgos, akordiniai atlyginimai tos grupės dalyviams skirstomi pagal jų atlyginimą nuo laiko ir jų prisidėjimą prie atitinkamo akordinio darbo (grupinis akordas). 6. Valdybos ar įmonės vedėjas turi iš naujo patikrinti akordą, kad galėtų jį pakeisti: a. jei akordas aiškiai nustatytas neteisingai, b. įvykstant bet kuriam įmonės darbo eigos ar proceso pakitimui, c. pasikeičiant techninėms sąlygoms, d. pradedant naudoti kitokią medžiagą, kitokius įrankius ar kitokį pavyzdį, e. žymiai pakeičiant tuo pat metu pagaminamų vienetų skaičių. 7. Prieš pradedant akordinį darbą, kiekvienam darbininkui reikia įteikti akordinį lapelį, ant kurio turi būti pažymėta darbo rūšis ir nustatytos akordinės normos. Užuot įteikus akordinius lapelius, galima akordines normas iškabinti matomoje ir lengvai prieinamoje vietoje. Galima taip pat daryti atitinkamus įrašus algų rašteliuose ir algų knygose. 8. Esant skirtingoms nuomonėms dėl akordo teisingumo, reikalinga atlikti patikrinimą. Jį atlieka valdybos ar įmonės vedėjas arba jo įgaliotinis, pasikviesdamas meisterį ir prityrusį bei patikimą, atitinkamame akordiniame darbe dalyvaujantį darbininką. Nutarimą daro valdybos ar įmonės vedėjas. Prašant, galutinį nutarimą padaro gebietskomisaras – darbo įstaiga.

§ 8. Premijinis darbas. 1. Premijiniam darbui atitinkamai taikomi akordinio darbo nuostatai (7 D.). Įvesti premijinį darbą tik siekiant padidinti darbo atlyginimą (fiktyvinė premija) draudžiama. 2. Apie premijinio darbo įvedimą ir pakeitimą reikia raštu pranešti gebieskomisarui – darbo įstaigai.

§ 9. Maistas ir butas. 1. Duodant maistą ir butą arba vieną iš jų, reikia iš grynais pinigais mokamo bruto atlyginimo išskaityti šias sumas: už pilną maistą 0,80 RM kasdien, maitinant dalinai: už pusryčius – 0,20 RM, už pietus – 0,35 RM, už vakarienę – 0,25 RM. 2. Mokiniams, gaunantiems maistą ir butą, 1 pastr. nuostatai netaikomi. Šis reikdas sutvarkomas atskirais potvarkiais.

§ 10. Atostogos. A. Bendr nuostatai atostogų reikalu. 1. Kiekvienas dirbantysis turi teisę kiekvienais atostoginiais metais (kalendoriniais metais) gauti nemokamas atostogas poilsiui. 2. Pirmoji tisė atostogoms susidaro, išdirbus be pertraukos šešis mėnesius toje pačioje valdybojar įmonėje (laukiamasis laikas), tačiau pirmą kartą – 1942 m. sausio 1 d. Duoti atostogas nepasibaigus laukiamajam laikui, neleistina. Laukiamąjį laiką reikia išlauk ir vėl įstojant į tą pat valdybą arba į tą pat įmonę. Dirbantieji, kurie į kurią nors valdybą ar įmonę įstoja šiam potvarkiui įsigaliojus, turi teisę pirmą kartą atostogas gauti tais kalendoriniais metais, kuriais atliktas laukiamasis laikas. 2. Jei dirbantysis atostogavimo metu pakeičia darbovietę, tai naujoje darbo vietoje ar naujoje įmonėj, kad ir išbuvęs laukiamąjį laiką, jis turi teisę gauti atostogas tik tuo atveju, jei senoj darbo vietoje ar senoje įmonėje jis atostogų už einamuosius kalendorinius metr nebuvo gavęs ir už jas nebuvo sumokėta. 4. Jei dirbantysis iš darbovietės pasitraukia prieš gegužės 1 d., tai teisę gauti atostogas jis turi tik tada, jei nuo įstojimo jis dr atostogų nebuvo gavęs ir jei laukiamasis laikas jo

atliktas. 5. Jei dirbantysis buvo pagrįstai dėl savo kaltės atleistas iš darbo arba, laužydamas sutartį, iš darbo pats pasitraukė, visa teisė gauti atostogas dingsta. 6. Dirbantiems, kurie iš piktos valios į darbą neateina arba nuo darbo atsisako, praleistasis laikas užskaitytinas į atostogas. Teisės gauti už tą laiką atlyginimą nėra. Nutarimą užskaityti iš piktos valios praleistą darbo laiką daro valdybos ar įmonės vedėjas, smulkiai išsiaiškinęs reikalą ir kaltės klausimą. Prašant, galutinį nutarimą daro gebietskomisaras – darbo įstaiga. B. Atostogų ilgis. 1. Atostogų ilgis yra: a. dirbantiems daugiau kaip 18 metų amžiaus: 1-3 atostogų metais toje pačioje valdyboje arba toje pačioje įmonėje – 6 darbo dienos, 4-6 atostogų metais – 8 darbo dienos, 7-9 atostogų metais – 10 darbo dienų, 10 ir sekančiais atostogų metais toje pačioje valdyboje arba toje pačioje įmonėje – 12 darbo dienų. 2. Atostogų neleidžiama nei trumpinti, nei ilginti. 3. Apskaičiuojant atostoginius metus, reikia turėti galvoje visą toje pat valdyboje ar toje pat įmonėje, sukakus 18 metų amžiaus, praleistą darbo laiką. Tačiau ankstyvesnis darbas neužskaitomas, jei darbo santykis: a. buvo pertrauktas ištisai ilgiau kaip vienus metus, b. buvo baigtas pagrįstu dėl dirbančiojo kaltės įvykusiu atleidimu, c. buvo pertrauktas dirbančiojo lig laiko ir neteisėtai arba jam nuo darbo atsisakius. 4. Atostogas, kiek galima, reikia duoti ištisai, einančiais atostoginiais metais, jei tam nėra tarnybinių arba įmoninių kliūčių. Sujungti dviejų atostoginių metų atostogas, net jei čia tarp valdybos ar įmonės vedėjo ir dirbančiojo būtų susitarta, neleistina. Tačiau ypatingai pagrįstais išimtinais atsitikimais atostogas leidžiama nukelti į kitus atostoginius metus; tuomet jas reikia duoti iki kovo 31 d. 5. Atostogos žūva, jei dirbantysis jam siūlomų atostogų be rimtų motyvų nepradeda. 6. Atostogavimo laiką nustato valdybos ar įmonės vedėjas, atsižvelgdamas į asmenines, tarnybines ar įmonės aplinkybes; čia pagal išgales reikia atsižvelgti ir į dirbančiojo pageidavimus. Sezoninių darbininkų atostogų reikalas tvarkomas atskirais potvarkiais. C. Atlyginimas už atostogas. 1. Dirbantieji už atostogų laiką gauna toliau savo normalius atlyginimus. Normaliais atlyginimais laikomi: a. dirbantiems pagal laiką: jų atlyginimas nuo valandų, kartu su kompensacijomis už viršvalandžius, priedais ir premijomis, b. dirbantiems akordu: normalus vidutinis akordinis uždarbis. 2. Apskaičiuojant atostogų atlyginimą už kiekvieną atostogavimo dieną, reikia imti pagrindu vidutinį 6 paskutinių mėnesių prieš atostogas uždarbį. Vidutinis uždarbis gaunamas, padalijant dirbančiojo 6 pastarųjų mėnesių brutto uždarbį iš 150. Dirbančiojo ligos dienos ir tos darbo dienos, už kurias dirbantysis negavo atlyginimo dėl darbo sustojimo ar panašių priežasčių, nuo 150 atimamos, tačiau iš piktos valios praleistos darbo dienos – neatimamos. Jei būta sutrumpinto darbo, už darbo dieną reikia užskaityti mažiausia 4 valandų atlyginimą. 3. Darbo jėgos, kurių darbo atlyginimą visai ar iš dalies sudaro maistas ir butas, už atostogaujamą laiką turi teisę gauti kompensaciją už neimtą maistą ir nenaudotą butą. 4. Atostoginius pinigus, prašant, reikia išmokėti prieš atostogas pradedant. 5. Atostogos skiriamos poilsiui ir todėl principe jos suteikiamos laisvo laiko pavidale. Atlyginimas už atostogas mokėtinas tik: a. jei neatidėliotini, ypač karinės reikšmės darbai neleidžia suteikti laisvo laiko, b. jei atostogų negalima duoti dėl darbo santykio pertraukimo. D. Pereinamieji nuostatai. 1. Neįvykdytos pretenzijos į atostogas pagal buvusią teisę yra žuvusios. 2. Nuo 1942 m. sausio 1 d. iki šio potvarkio įsigaliojimo jau duotąsias atostogas reikia užskaičiuoti atostogoms, leistinoms pagal šį potvarkį.

§ 11. Baudos. Valdybos ar įmonės vedėjas už nusikaltimus darbo vietos ar įmonės tvarkai ir saugumui gali skirti pinigines baudas iki pusės vidutinio dienos uždarbio. Už svarbesnius, prieš tai viešai paskelbtinus, nusikaltimus galima skirti

piniginę baudą iki pilno vidutiniško dienos uždarbio. Skelbimą, prieš jam įsigaliojant, reikia duoti patvirtinti gebietskomisarui – darbo įstaigai.

§ 12. Išimtinis leidimas. Jei ypatingi motyvai išimtinai reikalauja kitoniško, negu šiuose nuostatuose, tvarkymo, tam prieš tai reikia gauti generalkomisaro sutikimą.

§ 13. Žydiškos darbo jėgos. Žydiškoms darbo jėgoms šio potvarkio nuostatai netaikomi.

§ 14. Baudžiamieji nuostatai. Kas elgsis priešingai šio potvarkio nuostatams bus baudžiamas kalėjimu iki 6 mėnesių ir pinigine bauda arba šiomis abiejomis bausmėmis kartu.

§ 15. Įsigaliojimas. Šis potvarkis įsigalioja nuo 1942 m. gegužės 1 d. Kartu nustoja galios visi jam prieštaraujantieji nuostatai, o taip pat 1941 m. lapkričio 21 d. bendro potvarkio dėl vietinių viešosios tarnybos ir ūkio darbininkų § 4, 5, 6 ir 7. (Verk. Bl., psl. 75.). Tas pats taikoma ir atitinkamiems įsakymams, išleistiems Estijos generalinėje srityje.

Ryga, 1942 m. balandžio 25 d.

IN VERTRETUNG BURMEISTER,
Der Reichskommissar für das Ostland
(ĮL, 1942–117/278)

Profesinės sąjungos ir jų veikla

Cituotais potvarkiais bei kitais nuostatais įvestai darbo srities tvarkai palaikyti ir įgyvendinti vokiečiams reikėjo atitinkamo aparato. Iš vienos pusės, to aparato funkcijas atliko įstaigų bei įmonių administracijos, kurioms vadovavo vokiečių civilinės valdžios paskirti patikėtiniai – treuhaenderiai. Šito nepakako, nes buvo uždavinių, kurie toms vadovybėms nerūpėjo ir juos primesti joms būtų netikslinga. Šiuos uždavinius vokiečiai ir paskyrė profesinėms sąjungoms.

Tenka priminti, jog tuometinės Lietuvos profesinės sąjungos visiškai nepanėšėjo į laisvojo demokratinio pasaulio profesines sąjungas. Okupavę Lietuvą sovietai visus dirbančiuosius suvarė į sovietines profesines sąjungas. Šios organizacijos nebuvo laisva valia atsiradęs dirbančiųjų susivienijimas savo ekonominiams bei socialiniams reikalams ginti. Tai buvo valdžios priemonė savo darbo politikai įgyvendinti ir drausmei palaikyti. Ne dirbantieji per šias sąjungas pasisakė, ko reikalauja, bet vienintelis komunistinėje santvarkoje darbdavys – valstybė per jas skelbė, ko ji iš dirbančiųjų reikalauja ir ką jiems įsako. Okupavę Lietuvą, vokiečiai tas sąjungas ir rado. Šis radinys vokiečių tikslams visai tiko, nes ir tuometinės Vokietijos profesinės sąjungos iš esmės buvo tokios pat, kaip ir komunistinės valdžios sukurtosios Lietuvoje, nes kiekvienoje diktatūroje profesinės sąjungos – jei jos egzistuoja – tėra tik valdžios įrankis josios darbo politikai vykdyti. Taigi rastąsias sovietines Lietuvos profsąjungas vokiečiai tuoj perėmė į savo rankas, šiek tiek pritaikė savo sistemai ir numatė, kad jos privalės atlikti gana rimtus uždavinius.

Šioms profesinėms sąjungoms vadovauti buvo suorganizuotas Profesinių sąjungų centro biuras, kurio organizacinė struktūra ryškiai parodo, kaip vyko tiek jo, tiek biuro vadovaujamų profesinių sąjungų darbas. Ji buvo tokia: 1) Prezidiumo pirmininkas, 2) Reikalų vedėjas, 3) Spaudos ir propagandos skyrius: a) viršininkas, b) referentas, c) spaustuvė (Laisvės al. 50), 4) Socialinis skyrius: a) viršininkas, b) referentas, 5) Organizacijos skyrius: viršininkas, 6) Kultūros skyrius: a) viršininkas, b) vokiečių kalbos kursų referentas, c) meno reikalų referentas, d) sporto referentas, e) neakivaizdinio mokslo referentas, 7) Finansų ir administracijos skyrius: a) vyr. buhalteris, buhalterija, kasininkas, 8) Ūkio skyrius: a) viršininkas, b) ūkio vedėjas, 9) Viešojo maitinimo ir spec. drabužiais aprūpinimo skyrius: viršininkas, 10) Socialinio draudimo skyrius: a) viršininkas, b) buhalterija, c) statistika, 11) Profesinio paruošimo skyrius: a) viršininkas, b) referentas, 12) Centrinis suaugusių institutas: a) direktorius, b) raštinė, 13) Profesinių sąjungų referentai: a) Geležies ir metalo pramonės prof. sąjungos, b) Meno ir švietimo prof. sąjungos, c) Komunalinio ir namų ūkio prof. sąjungos, d) Prekybos ir paslaugų sferos prof.sąjungos, e) Chemijos, popieriaus ir spausdinimo prof. sąjungos, f) Valdžios įstaigų prof. sąjungos, g) Odos, tekstilės ir rūbų pramonės prof. sąjungos, i) Miškų ir medžio pramonės prof. sąjungos, j) Amatų prof. sąjungos, k) Maisto ir kasdieninių reikmenų gamybos prof. sąjungos, l) Statybos, akmens ir žemės pramonės prof. sąjungos ir m. Susiekimo ir ryšių prof. sąjungos. Iš viso centro biure buvo susijungusios 14 profesinių sąjungų.

Profesinių sąjungų centro biuro prezidiumo pirmininku buvo paskirtas plk. O. Urbonas, o reikalų vedėju dr. J. Steponaitis. Tačiau jie nebuvo nepriklausomi ir savarankiški to biuro viršininkai bei vadovai. Centro biurą ir pačias profesines sąjungas tiesiogiai tvarkė Generalinio komisariato darbo politikos ir socialinės administracijos skyriaus viršininkas Dammeris, kuris kartu dar buvo ir patikėtinis Lietuvos profesinėms sąjungoms. Be to, vokiečiai darbavosi ir pačiame centro biure – spaudos ir propagandos viršininku buvo paskirtas lietuviška pavarde, bet vokiškos dvasios F. Stiglorus (Stigliorius), profesinio paruošimo skyriaus viršininku Koesteris ir kiti.

Apygardų komisarams pakluso profesinių sąjungų įgaliotiniai, kurie vykdė komisarų valią, kurie kontroliavo savo apygardų profesinių sąjungų veiklą. Jos galėjo pateikti komisarams informacijos apie realią krašto darbininkų padėtį, jų reikalus bei pageidavimus. Kiekvienoje apskrityje, o vėliau ir valsčiuje, centro biuro taip pat buvo paskirti profesinių sąjungų įgaliotiniai, kurie atstovavo joms bei organizavo jų veiklą vietoje. Visuomenei ir savo nariams informuoti "Ateities" dienraštyje profesinės sąjungos turėjo savo nuolatinį skyrių "Čia kalba profesinė sąjunga".

Informacija ir propaganda

Kaip ir visos diktatūrinių režimų institucijos (ypač karo metu), Lietuvos profesinės sąjungos varė gana intensyvų informacijos ir propagandos darbą.

Profesinių sąjungų informacijos bei propagandos darbu siekta keleto pagrindinių tikslų. Vienas svarbiausių buvo idėjinė indoktrinacija. Šio darbo vadovai ir vykdytojai stengėsi Lietuvos dirbantiesiems įdiegti kitokią ideologiją, nei ką tik iš Lietuvos išvyti sovietiniai okupantai. Naujosios ideologijos šaltinis, žinoma, buvo Lietuvą tuo laiku okupavusių Vokietijos nacių idėjos bei pagal jas tvarkomas Vokietijos darbininkų gyvenimas. Be kitų uoliai tą ideologiją lietuvių dirbantiesiems stengėsi diegti Profesinių sąjungų centro biuro reikalų vedėjas dr. J.Steponaitis. Apie aptariamą indoktrinaciją galime susidaryti gana neblogą vaizdą iš vienos dr. J.Steponaičio straipsnio ištraukos. Apsilankęs Reiche, straipsnio autorius apie tos kelionės įspūdžius rašė: *"Karys – ginklo fronte, darbininkas – karys darbo ir gamybos fronte". Tolygių šūkių šiandien dažna girdėti ir matyti iškilmiuose vokiečių darbininkų pasirodymuose, įmonių sieniniuose plakatuose ir pan. Stebėtojas, akyliau pasidairęs ir patyrinėjęs, turės konstatuoti, kad tai nėra tuščios frazės: už tų šūkių žodžių, jų prasmėje gludi epochinės reikšmės mintis. Ir tai – įkūnyta bei kūnijama mintis. Kapitalistinė tvarka be kitų padarė vieną mirtiną nuodėmę (ne vien socialiniu, bet ir tautiniu atžvilgiu) išjungdama darbininką iš tautinės bendruomenės ir jį stumte nustumdama į internacionalizmą. Niekinamas "aukštesniųjų sluoksnių" laikymasis darbo ir darbininkų atžvilgiu pagimdė atšalimą ir atitolimą vieni nuo kitų, gi kai darbininkas pasijuto neturįs net teisės į tas institucijas, kuriomis naudojasi aukščiau jo stovį, tarp jų išaugo svetimumo ir neapykantos siena. Darbininkų klasė nebematė, kad jo tautinė bendruomenė galėtų turėti visiems bendrų ir brangių tikslų ir nuėjo į tarptautinę bendruomenę, keliančią bendrus darbo klasės tikslus. Užtat juo ryškiau krenta į akis minimajame šūkyje pabrėžiamoji idėja, įsakmiai nurodanti ypačiai garbingą darbo žmogaus vietą tautinėje bendruomenėje: darbininkas prilyginamas kariui, jo veiksmo vertė prilyginama karių žygiams. Darbininkas nacionalsocialistinėje Vokietijoje įstatomas į bendrų tautinių tikslų kelią." (ĮL, 1942–67/228).* Cituoti žodžiai išreiškia indoktrinuojamos ideologijos esmę, kuriai skelbti naudotasi kiekviena proga. Bet kuris asmuo, kieno žodis galėjo klausantiesiems padaryti didesnį įspūdį, ypač tokiomis progomis, kaip gegužės 1 dienos šventė, buvo pasitelkiamos šiems tikslams. Tenka priminti, jog naciai buvo darbininkų ir socialistinė partija – "Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei" – kuri ir gegužės 1 d. laikė darbo švente. Ši proga ir buvo panaudota dirbantiesiems plačiau pateikti šios socialistinės darbininkų partijos ideologiją, juos patraukti į savo pusę, kad jie geriau perprastų jos skleidžiamas idėjas. Tos šventės proga 1942 m. nacių Generalinis komisaras Lietuvai

darbininkams taip kalbėjo: *"Kai mes šiandien, rankų ir proto darbininkai, miestiečiai ir ūkininkai, tarnautojai ir amatininkai, įmonių nariai ir įmonių vadovai, visi gyventojai ir įstaigos, bendrai švenčiame gegužės 1 dieną kaip darbo šventę, čia pasireiškia nauja idėja, vyraujanti jaunojoje Europoje, kuri sukilo prieš plutokratiją ir bolševizmą, o kartu prieš žydiškąjį pasaulinį imperializmą. Ši naujoji idėja yra ta, kad* ***žmogus yra vertas tiek, kiek jis padirba, ir turi tiek teisių, kiek jis atlieka pareigų,*** *kad žmogus yra tuo garbingesnis, juo daugiau jis savo darbu duoda naudos kitiems žmonėms, ir tuo gerbtinesnis, juo mažiau jis galvoja tik apie save, o daugiau apie bendruomenę. Ši revoliucinė bundančios Europos idėja sudaužo plutokratinių valstybės sistemų prietarų retežius, tų sistemų, kuriose rankų darbui skiriama mažiau reikšmės, kaip proto darbui, beturtis mažiau gerbiamas, negu turtingasis, ir žmogaus vertė nustatoma pagal kilmę, pinigų kapšą, baigtų mokyklos arba universiteto klasių skaičių. Ši nauja idėja yra, kad mes turime dėkoti ir rodyti pagarbą visiems sąžiningai dirbantiems žmonėms, nes tik jų darbo dėka galime visi drauge gyventi ir gyvuoti, nes paskiras žmogus negalėtų egzistuoti, jei nebūtų visų dirbančiųjų bendruomenės, gaminančios dalykus, kurie reikalingi mums visiems gyventi. Nesvarbu, kokią vietą užima dirbantysis žmogus, svarbu tik, ar jis savo darbą atlieka gerai, ar blogai." (ĮL, 1942 - 102/263).* Šios idėjos, anot nacių pareigūno, ne naujos. Jos tik buvo šiek tiek pakeistos, kad atitiktų nacių ideologiją, į kurią tos idėjos turėjo būti inkorporuotos. Taigi nauji buvo tik tokie specifiški naciniai aiškinimai, kad, pavyzdžiui, "žmogus yra tiek vertas, kiek jis padirba", kurie buvo panašūs į kadaise garsius materialistų teigimus, jog "žmogus yra tai, ką jis valgo". Tačiau naciai šiuos teiginius Lietuvos darbininkams bandė įpiršti tarsi naujausią ir nepaprastą žmogaus minties laimėjimą. Naciai, norėdami darbininkus įtikinti, kad jie iš tiesų yra tikri darbo žmonių draugai, griebdavosi ir konkretesnių priemonių – gegužės 1-osios bei kitų švenčių (Kalėdų ir Velykų) proga jiems įteikdavo po pusbutelį degtinės ar kartais duodavo ir kitų dovanų – pavyzdžiui, po 5 markes už kiekvieną jaunesnį nei 14 metų amžiaus vaiką.

Antras svarbus profesinių sąjungų propagandos uždavinys – įtikinti, jog uoliai dirbdami Lietuvos darbininkai padės nugalėti Sovietų sąjungą. Kartu darbininkai skatinti pernelyg nesiskųsti įvairiais trūkumais ir sunkumais, nes esąs karo metas ir tų negandų niekaip neišvengsi, nes juos patirią ir patys Reicho vokiečiai. Pasirėmus šiais teiginiais agituota rinkti metalo laužą, šiltus drabužius, senas verpiamąsias medžiagas bei kitus daiktus, organizuoti kuro paruošas, Lietuvos darbininkai raginti vykti į Vokietiją ir įsidarbinti josios karo pramonėje, įmonėse arba stoti į pagalbinius transporto dalinius bei kitiems darbams fronto užnugaryje.

Taip pat gana stipri propaganda varyta ir dėl profesinio pasiruošimo. Iš vienos pusės, įrodinėta, kad ūkinio gyvenimo sąlygos pakitusios ir

būtina prie jų prisitaikyti. *"Įvykęs ir dar tebesitęsiąs ekonominis persilaužimas ūkiniame gyvenime dirbančius žmones stato prieš svarbius uždavinius. Jie turi savo senus įpratimus atnaujinti šių dienų dvasia ir susipažinti su naujais įstatymleidybos bei praktikos faktais. Tik tokiu būdu gali būti pasiektas našumo pakėlimas. Ne pinigai ir ne auksas, o darbo jėga ir darbingumas žmogaus, vis vien kur pastatyto, yra ir amžinai liks didžiausi ir pastoviausi aktyvai naujojoj ekonomikoj. Yra labai svarbu kiekvieną darbo jėgą taip į darbą įstatyti, kad ji nebūtų eikvojama, ir taip ją tvarkyti, kad ji pasiektų didžiausio našumo. Šie laikai reikalauja praktikų, ne tik žinovų. O praktika įgyjama, jei nieko nepraleidžiama neišbandžius, jei plečiamos profesinės žinios ir turtinamas specialus patyrimas. Noras dirbti ir specialus pasiruošimas yra didžiausio atstatomojo darbo Lietuvoje ir visame Rytų krašte pasisekimo sąlyga", – buvo dėstoma profesinių sąjungų propagandiniuose straipsniuose. (ĮL. 1942–133/294).* Taip pat teigta, jog įgydami specialybę – ypač išmokdami amato – žmonės užsitikrina sau geresnę ateitį. O sąlygos mokytis esą labai palankios: *"Lietuviams iki šiol dar niekuomet nebuvo tokios palankios progos mokytis amatų: mokslas lengvai įgyjamas, amatininkų pareikalavimas kuo didžiausias, darbo daug, konkurentų nėra. Tokią progą sudarė karas, suvaržydamas žydus ir neleisdamas į mūsų kraštą plūsti svetimtaučiams. Todėl dabar tokios lietuviams itin palankios progos nereikėtų praleisti. Kas nepasiryš dabar pagerint savo gyvenimo sąlygų, tam vėliau gali būti per vėlu". (ĮL, 1942–63/224).*

Visuomenė apie profesinių sąjungų darbą buvo pastoviai ir gana smulkmeniškai informuojama.

Vokiečių kalbos kursai

Iš profesinių sąjungų biuro skyrių ypač plačiai veikė kultūros skyrius. Vienas jo uždavinys – organizuoti vokiečių kalbos kursus. Kaip tas uždavinys spręstas, galima matyti iš šios informacijos tuometinėje spaudoje: *"Vos išvijus bolševikus iš Lietuvos ir gyvenimui įėjus į normalesnes vėžes, didesniuose Lietuvos miestuose bei miesteliuose buvo pradėti organizuoti vokiečių kalbos kursai. Organizacinio darbo ėmėsi Profesinių Sąjungų Centro Biuras bei profesinių sąjungų įgaliotiniai apskrityse. Vokiečių kalbos kursai paskirstyti į tris grupes. Pirmąją kursantų grupę sudaro visiškai nemoką vokiečių kalbos, antrąją – truputį moką ir trečiąją tokie kursų lankytojai, kurie turimas vokiečių kalbos žinias nori pagilinti, susipažinti su vokiečių kalbos sintakse, sakinių daryba ir t.t. Kursai organizuojami dviejų rūšių: uždari įmonių bei įstaigų tarnautojams ir vieši – visai visuomenei. Uždarus vokiečių kalbos kursus lanko tik tos įstaigos tarnautojai, prie kurios tie kursai suorganizuoti. Taip, pavyzdžiui, Kaune uždari kursai veikia Tiekimo ir Gaminių Paskirstymo Valdyboje, Lietūkyje, Geležinkelių Valdyboje, Telefono ir Telegrafo Stotyje ir kitose įstaigose. Įstaigose organizuojamiems kursams lektorius parūpina Profesinių Sąjungų*

Centro Biuras. Čia kursai dirba tris kartus savaitėje po dvi valandas. Įstaigose vokiečių kalba kursantams dėstoma tarnybos metu arba tuoj po darbo. O dažniausiai uždaruose kursuose vokiečių kalbos pamokų kursantai klausosi valandą prieš baigiant įstaigos darbą ir valandą po darbo. Taigi pamokų laikas jų lankytojams gana patogus. Tie, kurie dėl kurių nors priežasčių neturi galimybės lankyti uždarus įmonėse vykstančius vokiečių kalbos kursus, gali lankyti bendruosius, kurie veikia visose Kauno miesto dalyse: Šančiuose, Žaliakalnyje, Vilijampolėje, Panemunėje ir t.t. Čia pamokos vyksta nuo 19 iki 21 val. Taigi laikas taip pat lankytojams patogus. Bent daliai išlaidų susidariusių su vokiečių kalbos kursų rengimu, padengti jų lankytojai į mėnesį moka 2 RM mokestį. Nuo birželio 15 iki rugsėjo 15 d. veikia 3 mėn. sutrumpinti vasaros vokiečių kalbos kursai. Nuo rugpjūčio 1 d. vėl pradės veikti normalūs 6 mėn. kursai. Jie taip pat bus organizuojami uždari – prie įstaigų ir vieši. Vokiečių kalbos kursai veikia visoje Lietuvoje. Ypačiai daug lankančių tuos kursus yra Kaune ir Vilniuje. Tačiau ir kituose didesniuose miestuose kursų lankytojų netrūksta. Juos lanko įvairiausių profesijų ir amžiaus žmonės. Iki šiol apie 700 kursantų yra išlaikę vokiečių kalbos egzaminus ir gavę atitinkamus pažymėjimus. Didžiausias lankytojų skaičius Kaune siekė 3.000, o visoje Lietuvoje 6.000. Vasaros metu kursantų skaičius šiek tiek sumažėjęs, tačiau rudeniop ir žiemą, be abejo, kursantų vėl padaugės. Vokiečių kalbos kursų rengėjai norėdami gauti lektorių ar kitais su kursų rengimu susijusiais reikalais kreipiasi į Profesinių Sąjungų Centro Biurą Kaune, o provincijoj – pas apskričių bei vietos profesinių sąjungų atstovus." (ĮL, 1942 – 169/330).

Kultūrinis ugdymas ir pramogos

Vokiečių okupacijos laikais Lietuvos profesinių sąjungų veikla organizuota nacinio "Deutsche Arbeitsfront" – "Vokiečių Darbo Fronto" – pavyzdžiu. Vienas to fronto skyrių buvo "Kraft durch Freude" – "Jėga per džiaugsmą". Šis skyrius rūpinosi kelti darbininkų kultūrinį lygį, organizuodavo įvairias kultūrinio pobūdžio pramogas. Būdamos po vokiečių padu ir Lietuvos profesinės sąjungos suorganizavo kultūrinę-pramoginę veiklą – "Poilsio ir gyvenimo džiaugsmas".

Viena tos veiklos formų buvo vadinamieji šventvakariai, kurie apskritai nebuvo kažkoks naujas dalykas. Kultūrinės pramogos dirbantiesiems, kurias jiems surengdavo kas nors kitas ar ir patys darbininkai, visur yra žinomos. Tačiau "Poilsio ir gyvenimo džiaugsmo" šventvakarių organizatoriai pramogas suruošdavo pamėgdžiodami vokiečius. Ano meto spauda rašė: *"Reicho fabrikuose ir dirbtuvėse be paliovos dirbama ir darbininkai bei darbininkės, nežinodami nuovargio triūsia, kad šioje milžiniškoje laisvės kovoje paremtų fronte kovojančią kariuomenę. Čia išmėginama įmonės bendruomenė, ir didelė dalis nuopelno, kad tos bendruomenės ir jos pasiryžimo niekas negali įveikti, tenka "Vokiečių darbo*

frontui" ir organizacijai "Jėga per džiaugsmą". Klasių kova iš įmonių pašalinta, tinkamai įvertintas rankų darbas, o rankų ir proto darbininkams duodant dvasinį ir fizinį poilsį, rūpinamasi atnaujinti jų darbo jėgą. Kas organizacijos "Jėga per džiaugsmą" dėka Reiche įvairiausiose srityse – šventvakariai, įmonių koncertai, vaidinimai, įmonių sportas, darbo pagražinimas, liaudies švietimo darbas ir t.t. – jau tūkstanteriopai išmėginta ir visų įvertinta, dabar bus pritaikyta ir Lietuvos Generalinės srities pramonėje ir ūkyje dirbantiems. Profesinių sąjungų skyrius ("Poilsis ir gyvenimo džiaugsmas", suruošdamas šventvakarius, kurie darbo žmones ištraukia iš kasdienybės ir suteikia jiems keletą valandų džiaugsmo ir poilsio, jau yra padaręs daug žadančią pradžią. Pritarimas, kurio susilaukė pirmieji du vakarai, rodo, kad minėtas skyrius, rūpindamasis Lietuvos dirbančiaisiais, eina teisingu keliu". (ĮL, 1942 – 181/342). Net ir "Poilsio ir gyvenimo džiaugsmo" vedėju buvo paskirtas vokietis Josephas.

Kas per tuos šventvakarius dėdavosi, galima patirti iš aukščiau minėto Lietuvoje suruošto antrojo šventvakario, kuris, dalyvaujant įvairiems vokiečių ir lietuvių pareigūnams, įvyko Kaune, didžiojoje "Maisto" susirinkimų salėje, programos. Po įmonės vedėjo pasveikinimo ir profesinių sąjungų prezidiumo pirmininko O. Urbono kalbos, prasidėjo koncertas, apie kurį cituotam dienrašty rašoma: *"Po to plati programa, kurioje buvo muzikos ir dainų, linksmų ir rimtų deklamacijų, pustrečios valandos džiugino susirinkusius, kurie nešykštėjo pritarimo. Per tuos šventvakarius dirbantiesiems nėra duodamos kokios menkos programos; jiems tinka tik rinktiniai dalykai, kad galėtų turėti tikrą malonumą ir pasisemti naują gyvenimo džiaugsmą. Šiame parengime laisvu noru ir be atlyginimo pasisiūlė dalyvauti žinomi Kauno Didžiojo Teatro ir Jaunimo Teatro bei radiofono artistai, solistai ir artistės, kad pateiktų kultūros lobių sunkiai dirbantiems žmonėms. Pirmosios dalies muzikinę programą atliko mažas radiofono orkestras, kurį po pertraukos pavadavo policijos orkestras, be to dalyvavo Kauno miesto valdybos vyrų oktetas, mišrus choras ir "Maisto" liaudies šokių grupė". (T. p.).*

Be šventvakarių "Poilsio ir gyvenimo džiaugsmo" vadovai išrūpindavo gana daug tik profesinių sąjungų nariams skirtų teatro spektaklių ir kino seansų: 1943 m. kovo 14 d. Kauno didžiojo teatro spektaklis – Šilerio "Klasta ir meilė", 15 d. Leharo operetė "Grafas Liuksemburgas", 17 d. koncertas Jaunimo teatre "1000 skambių gaidų", 21 d. Kauno didžiajame teatre L.Fodoro "Brandos atestatas" ir 22 d. tame pat teatre J.Štrauso operetė "Čigonų baronas", 24 d. Kariuomenės kazino salėje (taip vokiečiai pavadino Karininkų ramovę) koncertas "Sparnuotos melodijos", 28 d. Kauno didžiajame teatre C.Goldoni "Viešbučio šeimininkė" ir 31 d. koncertas Jaunimo teatre "Bendras darbas – bendras džiaugsmas". Tiek spektaklių per dvi savaites vien tik Kauno profesinių sąjungų nariams – iš tikro buvo daug. Be visiems ruošiamų

vienokių ar kitokių kultūrinių pramogų jų dar surengdavo ir atskirų verslovių bei įmonių profesinių sąjungų grupės.

Pastebėtina, jog profesinių sąjungų dirbantiesiems organizuojamus kultūrinius renginius lietuviai stengėsi panaudoti platesniems tautiniams tikslams. Geras pavyzdys gali būti Alytaus profesinių sąjungų kultūros būrelis, į kurį susitelkė ir jam vadovavo vietiniai inteligentai: mokytojų seminarijos direktorius J. Mičiulis, tardytojas P. Martišius ir mokesčių inspektorius V. Šimoliūnas. Mokslo sekcijai vadovavo gimnazijos direktorius S. Barzdukas, meno – mokyt. V. Alekna ir sporto – B. Gintautas. Be šio būrelio buvo suorganizuotas choras, mėgėjiško teatro trupė ir tautinių šokių grupė.

Profesinių sąjungų kultūrinio ugdymo skyriai panašiai veikė visuose didesniuose miestuose bei apskričių centruose. Pavyzdžiui, net Šiauliuose, kur Lietuvių meno ir mokslo draugija buvo gavusi leidimą veikti, profesinės sąjungos įkūrė mėgėjišką teatrą, tautinių šokių grupę ir chorą. Žinoma, ir mažesnėse vietovėse, kur darbavosi energingesnė vadovybė, veikla buvo gana gerai vystoma. Mažame Vainuto miestelyje susibūręs mėgėjiškas aktorių būrelis vaidino ne tik saviems gyventojams, bet taip pat Žygaičiuose, Žvingiuose ir kitur. Be to, Vainute dar aktyviai reiškėsi ir mokyt. Paulienės vadovaujamas tautinių šokių būrelis. Panašių būrelių įvairiose mažesnėse krašto vietovėse buvo nemaža.

Taigi profesinės sąjungos savo kultūrine veikla visame krašte sukūrė gana daug mėgėjiškų aktorių būrelių, chorų, orkestrų, tautinių šokių grupių, sporto klubų, mokslo mėgėjų būrelių ir panašių kitų kultūrinio darbo santalkų. Šie įvairūs būreliai užpildė tą Lietuvos visuomeninio bei kultūrinio gyvenimo spragą, kuri susidarė vokiečiams uždarius nepriklausomybės laikais veikusias organizacijas. Provincijoje, kur vokiečių pareigūnų (jie visuomet bandė toje veikloje skirti pakankamai ryškią vietą ir vokiečių interesams) buvo mažiau, tie sambūriai buvo perdėm patriotiniai. Pavyzdžiui, apie minėto Alytaus kultūros būrelio veiklą korespondentas rašė: *"Alytuje prie Profesinių Sąjungų Komiteto yra susiorganizavęs kultūros būrelis, kuris rodo gražią veiklą. Neseniai būrelis suruošė partizanų kovų paminėjimą su įdomia tautine programa. Surinktos per paminėjimą aukos buvo paskirtos partizanų šeimoms, reikalingoms paramos. Didelio susidomėjimo visuomenėje sukėlė ir būrelio suruošta kurhauze Maironio valandėlė. Buvo paskaityta iš Maironio kūrybos. Choras padainavo Maironio poezijos dainų. Buvo tautiniai šokiai. Į valandėlę atsilankė ir vokiečių karinės bei civilinės valdžios atstovai". (ĮL, 1942 – 103/264).*

Profesinis mokymas

Profesinį mokymą vokiečiai laikė kone pagrindiniu profesinių sąjungų uždaviniu. Tokį požiūrį suformavo dvi aplinkybės. Pirmoji – ypač trūko techninių profesijų darbininkų. Profesinės sąjungos dėl šios padė-

ties skelbė tokius duomenis: *"Prieš karą ūkininkai daug vargo turėjo su amatininkais. Jų buvo per maža, kad būtų buvę galima prisiprašyti, kada labiausiai reikėdavo. Tuo pasinaudodami, šalia geresniųjų specialistų visai gerai vertėsi visokie nemokšos ir savamoksliai, kurie pinigus imdavo kaip reikiant, o darbą atlikdavo prastai. Ypač daug tokių amatininkų buvo žydų tarpe. Jie vieni turėjo apkėtę visus pelningesnius darbus. Iš šimto amatininkų 90 būdavo žydai. Jie nuolat darydavo kliūtis patiems lietuviams išmokti amatų. Nepriimdavo į savo dirbtuves lietuvių mokinių, tyčia nesamdydavo amatų mokyklas baigusių asmenų, o ir šiaip lietuviams amatininkams darė sunkumų įsikurti. Todėl dabar, kai žydai turėjo pasitraukti lietuvių tautai iš kelio, pasireiškė dar didesnis amatininkų trūkumas. Esamieji amatininkai pasijuto verste užversti darbais. Apskritai skaičiuojant, Lietuvai atstatyti tuojau reikėtų turėti: 23.000 statybos specialistų, 1.500 statybinės medžiagos gaminimo spec., 2.000 ūkio padargų gamintojų, 1.500 agrotechnikų, 7.000 metalo apdirbimo specialistų, 700 odų ir kailių apdirbimo spec., 3.000 krosnininkų, 500 malūninin*kų, *1.700 chemijos pramonės specialistų, 3.000 kitų įvairių specialistų". (ĮL, 1942 – 63/224).* Pasinaudojus proga nors ir pulti žydai, tačiau to rašinio autoriai praktiškai pripažino, kad, iššudžius žydus, buvo išnaikintas kone visas Lietuvos amatininkų luomas, todėl iškilo reikalas skubiai ruošti naujus amatininkus.

Antrasis dalykas, skatinęs vokiečius profesinį mokymą sutelkti profesinių sąjungų rankose, buvo noras naujų techninių specialybių kadrų ruošimą laikyti savo rankose ir jį kreipti derinant prie savo šios dienos ir ateities planų. 1943 m. vokiečiai išleido potvarkį, kad abiturientai registruotųsi okupanto įsteigtose "Arbeitsamt" skyriuose. Spaudoje pasirodė paaiškinimas: *"Pirmojo pasaulinio karo patyrimai parodė, kad ir karo metu negalima atsižadėti tolesnio jaunimo profesinio lavinimo. Tačiau šitoks profesinis lavinimas turi vykti planingai, reikia atsižvelgti į krašto ūkinius būtinumus. Reikia pasirūpinti, kad visos profesijos gautų joms priklausančią dalį profesinio prieauglio. Per pastaruosius trejis metus Rytų krašte įvyko žymių pasikeitimų profesiniame ir darbo gyvenime, ūkyje, o taip pat ir gyventojų tarpe. Kilo naujos įmonės ir nauja pramonė, kitos įmonės nuėjo į antrą eilę, gyvenamasis momentas stato mums didelius uždavinius, dar didesnius uždavinius statys ateitis. Kadangi visa tai paskiras žmogus negali peržvelgti, tuo turi pasirūpinti centrinis planavimas, kad būtų išlyginti įvairūs visokiausių ūkio šakų ir profesijų interesai. Be to, planingas profesinio prieauglio vairavimas turi didelę socialinę reikšmę. Nepageidaujama, kad būtų pasirenkami klaidingi profesiniai keliai, kurie neveda į tikslą. Kiekvienas pagal savo išsilavinimą turi užimti atitinkamą vietą profesiniame gyvenime. Tačiau dažnai randame žmonių profesinėje veikloje, kurie toli gražu neatitinka jų išsilavinimui. Tai yra išeikvota tautos jėga, prarastas laikas, neūkiškas jėgų panaudojimas ir labai dažnai asmeninė nelaimė. Klaidingas profesijos pasirinki-*

mas dažniausiai yra lygus nepavykusiam gyvenimui. Šitokių nusivylimų neturėtų būti. Tik tada per profesinį pasitenkinimą ir ūkinį pasisekimą paskiro asmens pavyks kelti visumą. Todėl jaunimo paskyrimas profesijai turi būti atliekamas pagal planus, kurie atsižvelgia į bendrą dabartinę Rytų Krašto ūkio padėtį. Čia galima ir turima pagal galimumus atsižvelgti jauno profesijos kandidato norų, palinkimų ir tinkamumo". (At. 1943 – 63).

Žinoma, be viską pagal savo tikslus ir planus tvarkančio okupanto, toje srityje veikė ir kiti vadovaujantieji lietuviai, kurie tyliai, bet gana atkakliai siekė dalykų eigą panaudoti savo krašto ir tautos reikalams: jie stengėsi kuo daugiau savo tautiečių šia proga išmokyti kokio nors kvalifikuoto darbo.

Apie šį profesinio mokymo darbą jau minėtose spaudos informacijose buvo pateikta tokių duomenų: *"Gyventojų negalima ilgesniam laikui palikti be amatininkų, nes tokia padėtimi tuojau pasinaudotų įvairūs savamoksliai, lupikaudami už savo blogai atliekamą darbą. Iš to būtų daug nuostolių ūkininkams. Todėl tikrų specialistų paruošimu pirmiausia susirūpino Profesinių Sąjungų Centro Biuras. Profesinio paruošimo bei tobulinimo skyrius tuojau ėmė Kaune, Vilniuje ir apskričių miestuose steigti kursus įvairių amatų specialistams paruošti. Kursams Centro Biuras kas mėnesį išleidžia po 10.000 RM. Tiek pat yra skiriama ir kursantų stipendijoms. Nemaža žmonių kursus jau baigė, kiti dar mokosi arba atlieka praktiką. Specialistų paruošimu taip pat rūpinasi ir Centro Biuro tvarkomi suaugusiųjų institutai Kaune ir Vilniuje. Tokie institutai netrukus numatomi atidaryti Panevėžyje, Šiauliuose ir kitur. Įgaliotinio Profesinėms Sąjungoms pastangomis Lietuvoje buvo atidaryta daug amatų mokyklų, be to, prie visų amatų mokyklų buvo įsteigti skyriai sparčiau amatininkus paruošti, o taip pat papildomosios klasės suaugusiems, kuriose amatininkai gali, susirinkę po darbo, papildyti savo žinias. Tokiu būdu sutelktomis jėgomis profesinės sąjungos skuba paruošti pakankamą skaičių reikalingiausių amatininkų, be kurių būtų neįmanomas sėkmingas krašto atstatymas. Šit reikalingieji amatininkai: siuvėjai, kepurininkai, kailiadirbiai, batsiuviai, odininkai, pakinktų dirbėjai, statybininkai, statybos staliai, malkoms ir stogams dengti skiedrų gamintojai, stogdengiai, dažytojai, įstiklintojai, baldų staliai, vežimų dirbėjai, mūrininkai, betonuotojai, krosninninkai, plytininkai, koklių, čerpių ir drenažo vamzdžių, o taip pat šuliniams rentinių gamintojai, puodžiai, akmenskaldžiai, durpininkai, drenažininkai, kalviai, šaltkalviai, skardininkai, malūnininkai, malūnų statytojai, daržininkai ir taip toliau. Profesinės sąjungos siekia tiek paruošti čia minėtų specialistų, kad ūkininkai galėtų be vargo juos pasiekti savo miestelyje arba artimiausioje apylinkėje". (ĮL, 1942 – 63/224).* Apie tolimesnę to ruošimo eigą 1942 m. birželio pradžioje spauda paskelbė tokių duomenų: *"Iki šiol Kaune buvo šie Profesinio Paruošimo*

skyriaus sėkmingai pravesti kursai: buhalterijos kursai, plytininkams paruošti kursai, stenografijos, durpių gamybos specialistų paruošimo kursai, aludarių kursai, krosnininkų instruktorių kursai, melioracijos ir miškotvarkos kursai dešimtininkams, prekybininkų pardavėjų kursai, šalutinių skerdimo produktų apdirbimo kursai, patarnautojų kursai, bealkoholiniams gėrimams ir sirupams gaminti pasitobulinimo kursai, kelių statybos mašinas aptarnaujančiam personalui pasitobulinti kursai ir t.t. Šakiuose: mūrininkams ir krosnininkams paruošti kursai. "Pienocentro" grietinės nugriebimo punktų vedėjams paruošti kursai Vilniuje, Kalvarijoje, Utenoje, Skaudvilėje, Grinkiškyje, Biržuose, Kupišky, Jonišky, Šakiuose, Zarasuose, Raseiniuose ir Kiemeliuose. Panevėžyje: elektrotechnikams ir automechanikams kursai. Šiuo laiku Kaune pravedami šie kursai: statybos personalui, specialios grupės dešimtininkams kursai, kursai matininkams, odos ir kailių apdirbimo kursai, poligrafijos kursai, bitininkams kursai, dešrų gamintojų kursai. Vilniuje – kepėjams kursai. Netrukus Kaune numatyti pravesti kursai aulininkams, malūninininkams ir malūnų mašinistams, dantų technikams. Rokiškyje – kursai automechanikams". (IL, 1942 – 133/294).

Iki 1942 m. vidurio to darbo rezultatai buvo šie: liepos 20 d., baigus dešrų ir konservų gamybos pasitobulinimo kursus, buvo išduotas tūkstantasis profesinių sąjungų kursų baigimo pažymėjimas. Ligi to laiko įvairius kursus baigė šitiek naujų specialistų: buhalterijos – 27, aludarių (pasitobulinimo) – 13, šalutinių skerdimo produktų apdirbimo – 21, durpių gamybos – 96, prekybininkų-pardavėjų (dveji kursai) – 144, bealkoholinių gėrimų ir sirupų gamybos – 26, plytininkų – 21, mūrininkų ir krosnininkų – 11, "Pienocentro" grietinės nugriebimo punktų vedėjų – 472, krosnininkų instruktorių – 13, melioracijos ir miškotvarkos – 43, kelių statybos mašinas aptarnaujančio personalo – 18, kailių išdirbimo – 20, statybos darbų vykdytojų (pasitobulinimo) – 21, statybininkų- šaltkalvių – 10, bitininkų – 17, buhalterijos (pasitobulinimo) – 12 ir dešrų ir konservų (pasitobulinimo) – 16.

Panašius kursus, kuriuos lankė maždaug tiek pat žmonių Profesinės sąjungos organizavo ir 1942 bei 1943 metais. Gana daug kursų suruošta ne tik Kaune ar Vilniuje, bet ir kituose didesniuose ir mažesniuose Lietuvos miestuose. Vokiečiai vis labiau mojosi ir tuos kursus panaudoti ne tik šiaip saviems reikalams, bet ir pačiam vokiškumui platinti. Jau 1942 m. rugpjūčio pradžioje Kulautuvoje buvo suruošti mašininkių kursai, kuriuose mokyta tik vokiečių kalbos, stenografijos ir mašinraščio. Apie šiuos kursus Profesinių sąjungų centro biuras paskelbė ypatingą pranešimą, kuris galėjo bet ką nustebinti, kadangi tų kursų lankytojoms buvo sudarytos tokios geros sąlygos. Ten buvo rašoma: *"Darbo sąlygos Lietuvoje šiuo metu reikalauja didelio skaičiaus tarnautojų įstaigoms, kurie sugebėtų vesti susirašinėjimą su vokiečių įstaigomis.*

Tokių tarnautojų labai trūksta. Profesinės sąjungos, stengdamosios būtiną pareikalavimą patenkinti, buvo suruošusios daug kursų vokiškai kalbančioms mašininkėms. Kad Lietuvoje tuojau būtų galima turėti tam tikrą būrį vokiškai kalbančių gerų mašininkių, Įgaliotinis Profesinėms Sąjungoms prie Generalinio Komisaro įpareigojo Profesinių Sąjungų Centro Biurą šalia esamųjų kursų mašininkėms tučtuojau suruošti naujus trijų mėnesių kursus. Profesinių Sąjungų Centro Biuras gražioj Kulautuvos vasarvietėj visą eilę vasarinių perdirbo į bendrabučius šių kursų lankytojoms. Darbo ir gyvenimo sąlygos Kulautuvoje užtikrina, kad kursų tikslas – paruošti būrį šaunių tarnautojų lietuvių ekonominėms bei savivaldos įstaigoms, o iš dalies ir vokiečių vietinėms įstaigoms – bus pasiektas. Šis trijų mėnesių mokslinimas, numatytas tik vokiečių kalbai, stenografijai ir mašinraščiui išmokti, kursantėms bus vienas iš gražiausių pergyvenimų, nes kursų metu bus rūpinamasi ir atgaja bei poilsiu. Šalia sporto bus ruošiamos iškylos, o taip pat malonūs laisvalaikio vakarai bei draugiški pobūviai. Taip pat ir finansinė pusė bus sutvarkyta patogiu būdu, kadangi kiekvienai kursų dalyvei iki šiol gautoji alga, atskaičius tik mažytę sumą už išlaikymą, bus mokama ir toliau. Kaip į ypatingą dovaną už pasižymėjimą Įgaliotinis Profesinėms Sąjungoms paskyrė tris geriausiai kursus baigusioms mašininkėms 8 dienų nemokamą kelionę po Vokietiją. Šios mašininkės galės pačios pasirinkti tos kelionės maršrutą ir laiką." (ĮL, 1942 – 137/298). Tačiau mašininkių kursai taip buvo ruošiami ne be reikalo – rugpjūčio 2 d. iš Reicho atvyko gausus būrys vokiečių studenčių, kurias apgyvendino kartu su apie šimtu į tuos kursus sutelktų lietuvaičių. Atvykėlių uždavinys buvo lietuvėms įkvėpti ne tik kuo didžiausios pagarbos viskam, kas vokiška, bet ir pačiam vokiškumui. 1943 m. to paties dalyko kursai vokiečių kalba surengti ne tik Lietuvoj, bet ir Reiche. Profesinio ruošimo vedėjų kursai, į kuriuos įmonės turėjo siųsti savo šios rūšies tarnautojus, 1943 m. jau taip pat vyko vokiškai.

Profesinį pasirengimą galėjai įsigyti ne tik trumpalaikiuose, keletą mėnesių trunkančiuose kursuose, bet ir suaugusiųjų institutuose – politechninio pobūdžio mokyklose, kurias globojo Profesinių sąjungų centro biuras, tačiau, kaip ir visos mokyklos, jos priklausė švietimo valdybai. Kokios tai buvo mokyklos, galima patirti iš Kauno suaugusių institute egzistavusių skyrių: 1) bendrojo lavinimo skyrius, kurį privalėjai užbaigti per 5 metus ir gaudavai gimnazijos atestatą bei įsigydavai siaurą specialybę, nes paskutiniuosiuose dviejuose kursuose mokydavo mašinraščio arba buhalterijos, 2) administracijos, kuriame veikė dvi pakopos: 2 metų aukštesnioji, kuri supažindindavo su universitetiniu administracijos mokslo kursu, ir žemesnioji, kur per 1 metus supažindindavo su maždaug vidurinės mokyklos lygio administracijos mokslu; įstoti į abu ciklus galėjo tik baigę gimnaziją, 3) buhalterijos-ekonomikos, kur aukštesniosios pakopos klausytojus su gimnazijos atestatu per

1 metus paruošdavo kvalifikuotais buhalteriais, žemesniosios – klausytojus su 4 klasių pažymėjimu per tą pat laiką – buhalteriais, 4) mašinraščio-stenografijos, kuri aukštesniosios pakopos klausytojas su gimnazijos atestatais ruošė kvalifikuotomis mašininkėmis, žemesniosios – klausytojas su 4 klasių pažymėjimais ruošė mašininkėmis, 5) technikos, kur aukštesniosios pakopos klausytojus su gimnazijos 4 klasių arba amatų mokyklos pažymėjimu per 3 metus paruošdavo siauros specialybės technikais su teise stoti į technikos fakultetą, o žemesniosios su pradžios mokslo pažymėjimu klausytojus ruošė siauros specialybės amatininkais, 6) agrotechnikos, į kurį klausytojus priimdavo su 4 klasių arba žemesnės žemės ūkio mokyklos pažymėjimais, po 3 metų jie turėjo būti išleisti agrotechnikais (nediplomuotais agronomais).

Kaune toks institutas įkurtas 1941 m. rugpjūčio 18 d., o vėliau ir Vilniuje. Po pirmųjų mokslo metų šios rūšies mokyklas užsimota kurti Panevėžyje, Šiauliuose ir kitur.

Šie institutai egzistavo ne kažin kiek ilgai, todėl nespėjo daug nuveikti, ypač tie jų, kurių kursas trukdavo bent keletą metų. Tačiau tam tikrą techniškųjų profesijų specialistų kiekį paruošė. Kaune suaugusių institutą per pirmuosius mokslo metus baigė: administracijos skyrių – 6, buhalterijos ekonomikos – 136, mašinraščio-stenografijos – 181 ir žemesnįjį technikos ciklą – 13. Jau pirmaisiais metais šį institutą iš viso lankė 200 klausytojų.

Tenka priminti, jog Vilniaus suaugusių instituto reikšmė ypač ėmė kristi į akis, kai vokiečiai uždarė Vilniaus universitetą.

DARBAS UŽ SAVO KRAŠTO RIBŲ

Vokiečiai jau pirmomis okupacijos dienomis lietuvius ėmė verbuoti darbams Reiche. Juo toliau, tuo labiau okupantas stengėsi Lietuvoje surinkti kuo daugiau darbininkų savo žemės ūkiui ir pramonei, o netrukus ir pagalbinei tarnybai užfrontėje. Iš pradžių atsirado šiek tiek savanorių, daugiausia iš buvusio pasienio, iš kur jau nuo seno tam tikras skaičius Lietuvos darbininkų vykdavo – daugiausia į Rytprūsius – vasaros darbams, kurie bene neraginti susiruošė į Vokietiją darbams. Be to, į tą kvietimą atsiliepė nemažai tų, kuriuos sovietinės okupacijos metu rusai buvo paskyrę vienokiais ar kitokiais savo pareigūnais arba kurie buvo įstoję į komunistines organizacijas (komjaunimą ar kurią kitą) ir aktyviai dalyvavo jų veikloje. Kadangi šie žmonės buvo sunerimę dėl savo likimo, tai jie troško iš Lietuvos, kurioje ta savo veikla pasireiškė, bent laikinai pasišalinti. Tuo laikotarpiu priimtiniausias būdas vokiečiams dingti iš akių ir buvo išvykimas darbams į Vokietiją, tačiau tokių nuo pavojaus bėgančių žmonių nebuvo tiek, kiek darbo jėgos vokiečiai norėjo ir tikėjosi iš Lietuvos gauti. Tuomet okupantai ėmė iš lietuvių administracijos jau reikalauti, kad ji pasirūpintų sutelkti pakankamą kiekį Reicho ūkiui reikalingų darbininkų. Pastaroji vokiečių įsakymus privalėjo vykdyti. Kontingentai buvo paskirstomi apskritims bei valsčiams, o vietos administracija parinkdavo, kas iš vietos gyventojų privalo vykti darbams į Vokietiją. Tokia vyksiančiųjų į darbus skyrimo tvarka vietos administraciją įgalino siųsti į Vokietiją bent mažiausiai vietoje pageidaujamuosius – dar likusius sovietinio laikotarpio aktyvistus, triukšmadarius bei kitus panašius. Tačiau vokiečiams reikėjo vis daugiau darbininkų. Toks net tik tariamas savanorių verbavimas jiems pasirodė nepriimtinas ir buvo imtasi Lietuvos darbininkus į Vokietiją gabenti prievarta.

Okupantas agituoja vykti į Vokietiją

Matydami, jog lietuviai nesiruošia vykti darbams į Reichą, vokiečiai suorganizavo plačią propagandinę akciją, bandydami reikalą išjudinti. Pirmiausia lietuviai žurnalistai Vokietijoje buvo vežiojami po kraštą ir jiems rodytos pramonės įmonės, kuriose turėjo dirbti verbuojami lietuviai darbininkai. Be to, žurnalistai galėjo įsitikinti, kaip gyvena gamyklose jau dirbantieji svetimšaliai darbininkai. 1942 m. pradžioje Lietuvos spaudoje pasirodė keliolika straipsnių apie tas vokiečių įmones ir jose dirbančių užsieniečių darbo bei gyvenimo sąlygas. Ypač daug rašyta apie Saksoniją, nes lietuvius darbininkus buvo numatyta gabenti į Saksonijos pramonės įmones. J. Būtėnas savo reportažuose dienraštv-

je "Į Laisvę" aprašinėjo Drezdeno ir Leipcigo pramonės įmones. Autorius gana smulkiai nurodė, kokie darbai ten dirbami, kokie atlyginimai, kur ir kaip užsieniečiai darbininkai gyvena ir net kiek lietuvių darbininkų kuri įmonė nori gauti. Pavyzdžiui, "Saechisiches Gusstahlwerk" jau buvo numatyta priimti 350 lietuvių ir net paskirtos patalpos jiems apgyvendinti. Vyriausiojo redaktoriaus "Į Laisvę" J.Būtėno, priversto vykti į Vokietiją korespondentu todėl, kad vokiečiai buvo nepatenkinti jo vadovaujamame laikraštyje skelbiamais straipsniais, reportažai dar pasitenkino tik patrauklesnių darbo ir gyvenimo pusių ryškinimu. Bet vėliau spausdinti Profesinių sąjungų centro biuro reikalų vedėjo dr.J. Steponaičio straipsniai jau buvo pilni politinės agitacijos. Be propagandos spaudoje Kaune, Vilniuje, Šiauliuose ir kituose Lietuvos miestuose imta šaukti darbininkų susirinkimus, kuriuose žmonės buvo agituojami vykti darbams į Vokietiją. Kad ši agitacija būtų sėkmingesnė, prieš šios akcijos pradžią į Vokietiją dar buvo nugabenta lietuvių delegacija. Jai parodytos Vokietijos pramonės įmonės bei jos darbininkų gyvenimo sąlygos. Šios delegacijos nariai tuose susirinkimuose turėjo žmonėms paliudyti, jog Vokietijoje užsieniečių darbininkų darbo ir gyvenimo sąlygos yra gana geros. Pavyzdžiui, Kaune, kino teatro "Triumf" patalpose, sušauktame susirinkime tos delegacijos dalyvė Dovydėnaitė *"pareiškė, kad barakai, kuriuose gyvena užsieniečiai darbininkai, yra šiltai apkūrenami, švarūs, erdvūs ir t.t. Be to, prie įmonių yra specialios poilsiui ir pasikalbėjimams salės, kuriose galima pasiklausyti radijo pranešimų, paskaityti laikraščių ir pan. Po darbo galima išvykti miestan, čia užeiti į kiną, kavinę ar pan. Iš miesto patogiausia į namus grįžti paskutiniu autobusu ar tramvajumi, kurie kursuoja iki 23–24 val." (ĮL, 1942–56/217).* Šią propagandą, be maršalo Goeringo, lietuviams darbininkams į Vokietiją verbuoti atsiųsto komisijos vadovo Sasso, dar varė ir socialinių reikalų generalinis tarėjas dr.J. Paukštys, tos pat valdybos darbo tvarkymo departamento direktorius I. Taunys, iš profesinių sąjungų – jau minėtasis dr.J.Steponaitis ir kai kurie kiti lietuviškosios administracijos pareigūnai.

Pastebėtina, jog darbininkus ne tik stengtasi įtikinti, kad vykdami darbams į Vokietiją, jie pasitarnaus dideliam reikalui, kad ten jie turės geras darbo bei gyvenimo sąlygas, mėginta užsiminti, kad jie, nevykdami į Vokietiją, gali netrukus likti ir be darbo, ir be duonos. Dr.J.Steponaitis viename savo agitaciniame straipsnyje rašė: *"Profesinių Sąjungų Centro Biuras visiškai aiškiai numato, kad netrukus daug darbų mūsų įmonėse turės sustoti, nes baigiasi turimų žaliavų likučiai, o naujų žaliavų iš Vokietijos nebus įmanoma gauti iki pat žygio į Rytus pabaigos, nes visi keliai yra užimti išimtinai kariniams transportams: specialistai ir visi kiti dirbantieji neišvengiamai ilgam laikui liktų be pragyvenimo šaltinio, jei mums nebūtų siūlomas gerai apmokamas darbas Vokietijoje. Kaip nors čia pat be darbo vargstant laukti geresnių laikų būtų visai neišmintinga, nes niekas tokių dykinėtojų ne-*

pakęs. Garbingas pasiūlymas daromas vieną kartą, ir juo pasinaudoti reikia pasiryžti nedelsiant." (ĮL, 1942–56/217).

Pastebėtina, jog žmonės, kurie Lietuvoje buvo priversti tenkintis tik už korteles gaunamu maistu, Vokietijoje pasijuto geriau, nes valgė žymiai sočiau. Lietuvoje ne tik mažai maisto už korteles gaudavo, bet jo apskritai dažnai buvo neįmanoma gauti. Vokiečiams paėmus jų nustatytą maisto kiekį, vietiniams gyventojams daugelio produktų nebelikdavo. Maisto trūkumą dar padidindavo produktais prekiavę nesąžiningi žmonės, kurie dar dalį maisto produktų paleisdavo į juodąją rinką. Vokietijoje ligi pat karo pabaigos, ir net po kapituliacijos, šioje srityje buvo išlaikyta tvarka, ir kiekvienas pagal savo turimas korteles gaudavo visą jam priklausantį maisto kiekį.

Išvykusiųjų į Vokietijos pramonės įmones pragyvenimo išlaidos buvo nedidelės – bendrabutyje per savaitę už butą reikėjo mokėti apie 3,5 markės, už maistą – 7 markes.

Darbo diena dažniausiai trukdavo 10 val. – nuo 6 val. ryto iki 5 val. 15 min. vakaro, nes 1 val. 15 minučių buvo skiriama pusryčiams ir pietums. Kai kuriose įmonėse darbas prasidėdavo 7 val. ryto ir baigdavosi vėliau vakare. Kai kuriems darbams atvežtieji darbininkai pirmiau turėjo būti apmokyti. Pavyzdžiui, dirbusieji Leipcigo mašinų fabrike "C.H.M.Manfeld" prieš pradėdami dirbti, dvi savaites lankė specialią mokyklą. Darbininkas, nuvykęs į tą Leipcigo fabriką, kuris Lietuvoje dirbo dažytoju, turėjo 6 savaites padirbėti paprastu darbininku, kol gerai susipažino su dažų sudėtimi ir išmoko naudotis įvairiais dažymo aparatais. Po to atvykėlis buvo pripažintas kvalifikuotu darbininku. Jo savaitinis atlyginimas buvo apie 50 markių.

Vokietijoje siūlomos darbo sąlygos

Vokiečiai, ragindami lietuvius darbininkus vykti į Reichą, skelbė, kokias sąlygas vykstantiems jie siūlo. Jas išdėstė lietuvių spaudoje:

Ką turi žinoti Vokietijoj dirbdamas lietuvis

1. Jis turi lygias teises bei pareigas, kaip ir vokietis darbininkas; taigi jis atlyginamas visai taip pat, kaip ir vokietis, ir, be to, dar turi galimumą savo uždarbį padidinti darbo našumu. 2. Jei vedęs vyras palieka savo šeimą, tai kasdien gauna po 1 RM priedo; po 1 RM jis taip pat gauna, net ir nebūdamas vedęs, jei palieka išlaikymo reikalingus tėvus ar brolius ir seseris. 3. Butas jam duodamas nemokamai, jei jis bendruomeniškai sugyvena su savo darbo draugais; jei jis gyvena skyrium, tai prie atlyginimo kasdien gauna po RM – .50 priedo. 4. Kelionės išlaidas apmoka darbdavys, taip pat ir kelionę grįžtant iki Vokietijos sienos. Grįžtant namo, darbdavys apmoka visą kelionę, jei lietuvis nori grįžti dėl ligos. 5. Už dėvimus drabužius pagal pareikalavimą atlyginama iki 40 % jų vertės; jei darbo drabužių nepakanka, tai jis Vokietijoje gauna drabužius arba leidimą naujiems drabužiams pirkti. 6. Kaip ir kiekvienas svetimšalis, lietuvis darbininkas po šešių mėnesių darbo Vokietijoje turi teisę aplankyti savo šeimą; tuo tikslu iš savo darbdavio jis gauna bilietą nuvažiuoti ir sugrįžti. 7. Lietuvis darbininkas, kaip ir kiekvienas vokietis darbininkas, turi teisę

gauti apmokamas atostogas, tai yra jis gauna savo algą ir toliau, tarytum būtų dirbęs per visas atostogas. 8. Trumpiausias atostogų laikas visoms profesinėms grupėms yra 6 dienos; tačiau daugumai grupių tarifinės taisyklės numato ilgesnes atostogas. 9. Pasilikusieji šeimos nariai tris mėnesius šelpiami finansiškai taip, kad nejaustų jokios bėdos. Vėliausiai po trijų mėnesių darbininkas Vokietijoje tiek įsigyvena, jog iš savo algos gali savo šeimai išsiųsti reikalingą dalį ir, būtent, tiek, kiek tik jis nori. Tai yra garbės pareiga – nepalikti savųjų varge tarytum būnant namie. 10. Lietuvis darbininkas, lygiai kaip ir kiekvienas vokietis darbininkas, naudojasi vokiečių socialiniu draudimu, kuris, kaip visame pasaulyje žinoma, yra geriausias; taigi darbininkas esti apdraustas nuo ligos, nelaimingo atsitikimo ar invalidumo. 11. Darbininkas samdomas tokiam darbui, kurį atitinka jo sugebėjimai ir profesinis pasiruošimas. Jei jis šaunus ir darbštus, tai gali, kaip ir vokietis darbininkas, pasiekti aukštesnę vietą, taigi – pagerinti savo uždarbį. Vokietijoje įgytos žinios jam išeis į naudą, sugrįžus Tėvynėn, nes jie mokės daugiau už visus tuos, kurie nepasinaudojo proga pamatyti gražų svetimą kraštą ir jame pasimokyti. 12. Lietuvis darbininkas Vokietijoje gauna tokį pat maistą, kai ir kiekvienas vokietis: sunkiai arba ilgai dirbdamas, jis gauna prie savo normalių davinių dar papildomo maisto priedą. 13. Jis visuomet gyvena kartu su lietuviais, nes lietuviai samdomi grupėmis. Profesinių Sąjungų Centro Biuras lietuvius aprūpina lietuviškais laikraščiais ir knygomis. 14. Kaip kiekvienas vokietis darbininkas, taip ir lietuvis darbininkas naudojasi Vokiečių Darbo Fronto įrengimais. Sportas, žaidimai ir kitokios laisvalaikio pramogos, kaip teatras ir kinas, jam yra prieinamos. *(ĮL, 1942–160/321)*

Be šių bendro pobūdžio nuostatų, skelbta ir konkrečių duomenų apie darbo ir gyvenimo sąlygas Vokietijoje. Savo reportažuose apie Saksonijos pramonės įmones J. Būtėnas rašė, kad "Musterbetrieb" (pavyzdinės įmonės) titulą turėjusioj gamykloj "ERLA" mokėti tokie atlyginimai: neapmokytiems 19–21 metų amžiaus darbininkams už valandą – 41,5 pfenigio, 21-23 metų –54,5 pfenigio, virš 23 – 61 pfenigis. Dirbama buvo 10 valandų per dieną. Už pietus įmonėje reikėjo mokėti 25 pfenigius. F.Moritz Muellerio lentpjūvėje neapmokytam darbininkui už 48 valandų darbo savaitę mokėta 60 markių, apmokytiems – 65–67 markės ir kvalifikuotiems – 74 markės. Neapmokytoms darbininkėms – 42 markės. Pavasarį darbo laikas buvo prailginamas ligi 60 valandų per savaitę. Už daugiau kaip 48 valandų darbo savaitę mokėti viršvalandžiai.

Pietūs šioje įmonėje brangesni – 35 pfenigiai. Pragyvenimo išlaidos per dieną – ne daugiau 1,5 markės, t.y. 45–55 markės per mėnesį. Anksčiau minėta trijų mėnesių parama išvykusiųjų į darbus šeimoms buvo po 80 markių per mėnesį.

Prievartinis vykimas į Vokietiją

1942 m. pavasarį varyta smarki propaganda vykti darbams į Vokietiją nedavė žymesnių vaisių, todėl okupantai užsimojo tam reikalui numatytą darbininkų kiekį sutelkti prievarta. Vokiečiams spaudžiant, generalinis darbo ir socialinių reikalų tarėjas dr. J. Paukštys paskelbė šį potvarkį:

POTVARKIS

dėl privalomo talkininkavimo Reicho karo pramonėje

Didieji darbai, lemią mūsų tėvynės ir visos Europos ateitį, šiandien vyksta už mūsų krašto ribų. Mūsų pareiga ir mūsų garbė reikalauja, kad mes, nelaukdami atskiro paraginimo, savarankiškai juose dalyvautumėm. Tūkstančiai savo pareigą suprato ir dirba Reicho karo pramonėje svarbiausius darbus lygiomis sąlygomis su darbo draugais vokiečiais. Jų aprūpinimas visais atžvilgiais užtikrintas. Betgi didesnė dalis tų, kurie šitoj garbės tarnyboj galėtų dalyvauti, dar lūkuriuoja, veltui tikėdamiesi naudotis pergalės vaisiais neprisidėję savo darbu prie pergalės iškovojimo.

Tikslu nereikalingas arba sutaupomas darbo jėgas nukreipti į pačius svarbiausius darbus ir tuo būdu užtikrinti tų jėgų tolesnę egzistenciją, Generalinio Komisaro pritariamas ir pasirėmęs Reicho Komisaro Rytų Kraštui potvarkiu 1941. VIII. 15, dėl darbo jėgų panaudojimo, §2 įsakau:

1. Visi Lietuvos Generalinės Srities gyventojai, vyrai nuo 17–45 m. ir netekėjusios moterys nuo 17–40 m. amžiaus, privalo užsiregistruoti apygardų darbo įstaigose arba jų skyriuose apskrityse, darbui Reicho pramonėje, žemiau nustatyta tvarka ir laiku, pagal pirmąsias pavardžių raides, būtent:

nuo A iki D laike nuo 5–8 V. 1942,
" E " I " 9–13. V. 1942
nuo K iki P laike nuo 14–16 V. 1942
" R " Ž " 18–20 V. 1942

2. Nuo registravimosi prievolės atleidžiami: a: visi, kurie įmonių ar įstaigų vadovų išduotais pažymėjimais gali įrodyti, jog dirba nemažiau, kaip 48 valandas savaitėje; b. asmenys, kurie nuolatos dirba žemės ūkyje.

3. Asmenys be pilietybės arba nenustatytos pilietybės privalo visi be išimties registruotis, net jei jie ir nuolatos dirbtų žemės ūkyje arba įmonėse bei įstaigose 48 val. per savaitę.

4. Privalą užsiregistruoti, lygiai kaip ir įmonių vadovai, kurie peržengtų šio potvarkio nuostatus, kiek jie liečia registravimosi prievolę, arba suteiktų neteisingus davinius, bus baudžiami pasiremiant Reicho Komisaro Rytų Kraštui potvarkiu 1941. VIII. 15 d., dėl darbo jėgos panaudojimo, §6, arba Apygardų Komisarams suteiktų baudimo teisių ribose.

5. Šis potvarkis veikia nuo 1942 metų gegužės mėn. 2 d.

Kaunas, 1942. V.2.

Dr. J.PAUKŠTYS,
Darbo ir Soc. reikalų Generalinis Tarėjas (ĮL, 1942–102/263).

J.Paukštys kartu paskelbė dar ir su aukščiau minėtu įsaku susijusį kitą – "vykdymo potvarkį" – kuriuo buvo atšaukti visi ligi tol išduoti darbo pažymėjimai. Jie turėjo būti pakeisti laikinaisiais. Šiais veiksmais siekta atimti darbo pažymėjimus iš visų tų, kurie, potvarkio leidėjo nuomone, neturėjo nuolatinio darbo arba visai nedirbo, nes tada tokius žmones galima būtų panaudoti darbams Vokietijoje. Tasai potvarkis, kuriuo dar buvo grasinta jo pažeidėjams, o namų savininkams užkrautos policijos pareigos, buvo toks:

Vykdymo potvarkis

dėl privalomo talkininkavimo Reicho karo pramonėje

Liečia: laikinų darbo pažymėjimų išdavimą.

1. Visi Lietuvos Generalinės Srities gyventojai, vyrai nuo 17–45 metų ir netekėjusios moterys nuo 17–40 metų amžiaus, nuolatinai nedirbą žemės ūkyje, turi iki 1942 metų gegužės 7 dienos gauti iš savo įmonių ar įstaigų – asmenys laisvos profesijos ir dirbą namų ūkiuose iš savo profesinės sąjungos – laikinus darbo pažymėjimus, iki bus išduoti nuolatiniai pažymėjimai.

2. Darbo pažymėjimai turi būti jų savininkų rūpestingai saugojami. Darbo sutarčiai pasibaigus, darbo pažymėjimo savininkas privalo tuojau, be atskiro paraginimo, darbo pažymėjimą grąžinti įmonės vedėjui.

3. Darbo pažymėjimas privalo būti išrašytas vokiečių ir lietuvių kalbomis ir turi turėti sekančias žinias: vardas ir pavardė; gimimo data, šeimos padėtis; adresas, tautybė, pilietybė, darbo vieta; kaip ilgai dirba ir kokias pareigas atlieka.

4. Darbo pažymėjimai turi būti atžymėti gegužės 4 dienos data. Anksčiau išduoti pažymėjimai negalioja.

5. Namų savininkai ir valdytojai įpareigojami, pradedant 1942 m. gegužės 21 d., patikrinti visus savo namuose gyvenančius asmenis ir pavardes bei adresus tų asmenų, kurie yra įvardinti šio vykdomojo potvarkio §1, bet neturi darbo pažymėjimo, pranešti artimiausiam Arbeitsamtui arba jo skyriui apskrityje.

6. Remiantis Reicho Komisaro Rytų Kraštui potvarkiu 1942. VIII. 15, dėl darbo jėgos panaudojimo, §6 arba Apygardų Komisarams suteiktų baudimo teisių ribose bus baudžiami: 1. asmenys, kurie po 1942 m. gegužės mėn. 21 d. bus sutikti be arba su suklastotais darbo pažymėjimais; 2. asmenys, kurie darbo pažymėjimą suklastojo; 3. asmenys, kurie po 1942 m. gegužės mėn. 21 d. bus leidę apsigyventi butuose arba namuose bedarbiams, neturintiems pažymėjimo apie privalomą užsiregistravimą Darbo Įstaigoje. Be šių bausmių, gali būti atimamos ir maisto kortelės.

7. Šis potvarkis galioja nuo 1942 m. gegužės mėn. 2 d.

Kaunas, 1942. V. 2.

/Pas./ Dr.J. PAUKŠTYS,
Darbo ir Soc. reikalų Generalinis tearėjas
(ĮL, 1942–102/263)

Šie dr.J.Paukščio potvarkiai spaudoje pasirodė su virš jų atspausdintu gen. P.Kibiliūno atsišaukimu:

Į Darbininkus

Visos Europos tautos šiandien yra įtempusios savo jėgas kovoje prieš bolševizmą. Karas reikalauja nemažų išteklių ir ypatingai spartaus darbo. Tam tikslui reikalingi gausūs darbo jėgos kadrai. Ypač didelį darbo jėgos pareikalavimą jaučia Vokietija, kuri kovai prieš bolševizmą vadovauja ir kurios milijonai karių šiandien grumiasi fronte. Jiems pakeisti reikia pagalbos tų tautų, kurios ir ginklu ir darbo jėga pasiryžusios paremti priešbolševikinį frontą. Todėl Vokietijoje šiandien dirba keli milijonai svetimšalių darbininkų.

Kaip visos Europos tautos, taip ir Lietuva į šūkį paremti darbo jėga vokiečių pramonę jau yra atsiliepusi. Neseniai į Vokietiją išvyko iš Lietuvos keli tūkstančiai darbininkų. Jie tinkamai aprūpinti ir darbo sąlygomis patenkinti. Jų šeimos taip pat gauna specialias pašalpas. Tačiau yra reikalo Vokietijai suteikti dar didesnį darbo jėgos kiekį. Mūsų žemės ūkis tos darbo jėgos negali duoti. Atvirkščiai, jis šioje srityje dar turi būti stiprinamas. Miestų ir miestelių gyventojai, kurie dirbo žemės ūkyje, jau paraginti vykti ūkininkams padėti. Bus padaryta dar tolesnių

žygių kaimo darbo jėgai organizuoti.

Kiek kitokia padėtis pramonėje. Pramonė, kuri naudoja užsienio žaliavas, yra priversta dėl karo savo produkciją mažinti. Metalo, tekstilės, chemijos ir kitos pramonės šakos žymiai susiaurino savo gamybą. Ji ir ateityje plėstis negalės, kol vyksta karas. Todėl pramonės darbininkai, kurių darbo jėga laikinai galėtų būti produktingiau sunaudota Vokietijoje, kviečiami padėtį suprasti ir savanoriškai papildyti svetimšalių darbininkų gretas Vokietijoje.

Fronte šiandien vyksta sunki ir atkakli kova. Fronto auka yra daug didesnė už auką darbo fronte. Darbininkai, neklausykite patamsio gaivalų, kurie jus pakuždomis atkalbinėja važiuoti į Vokietiją. Tai bolševikų propaganda, kuria siekiama sutrukdyti ginklų gamybą ir tuo susilpninti mūsų bendrą frontą prieš bolševizmą. Visi, kurie tik galite, stokite po darbo vėliava darbininkijos išnaudotojui raudonajam slibinui sutriuškinti. Tik bendromis pastangomis ir darbu palengvinsime pergalę, kuri patikrins ir mūsų tautai pastovesnę ateitį ir gerovę.

P.KUBILIŪNAS,
Pirmasis Generalinis Tarėjas

Šio atsišaukimo ir aukščiau cituotų potvarkių autoriai nė nenutuokė, kad šie jų kreipimaisi sukels paniką visame krašte. Žmonėms susidarė įspūdis, jog prasideda masinis ir beatodairiškas lietuvių vežimas į Vokietiją. Įsakas buvo labai aktualus, nes daug 17–45 metų vyrų ir 17–40 metų moterų 48 valandų per savaitę nedirbo. Tą įspūdį dar sustiprino tai, kad tas pats generalinis tarėjas tuojau pat – gegužės 6 dieną – išleido dar ir kitą potvarkį, kuriuo įsakė 1919–1922 m. gimusiems vyrams registruotis transporto tarnybos talkininkais jau ne į Vokietiją, bet į Rytus – transporto darbams fronto užnugaryje. Pagaliau ir patys administracijos pareigūnai nežinojo, ką į siunčiamųjų darbams į Reichą sąrašus įrašyti, o ką ne, nes paaiškėjo, jog pagal potvarkį į Vokietiją reikia siųsti ir daugelį tų, kurie ir Lietuvoje būtinai reikalingi. Įmonių ir įstaigų administracija nežinojo, ką daryti, nes pagal įsaką ji privalėjo daugiau nebeišduoti darbo pažymėjimų ir daugeliui jai reikalingų darbininkų bei tarnautojų. Sąmyšis buvo toks, jog tarėjas dr.J. Paukštys buvo priverstas visiems apskričių viršininkams ir miestų burmistrams išsiųsti telefonogramas su paaiškinimais, kas pakliūna į siųstinųjų sąrašus, o kas ne. Spaudoje paskelbtas paaiškinimas *"Darbo prievolei teikiamos tik laisvosios ir sutaupytos krašto darbo jėgos"*, kuriame buvo sakoma: *"Kiekvienas potvarkis visuomet yra bendro pobūdžio ir iš pirmo pažvelgimo atrodo, kad jis yra taikomas visiems be jokios išimties. Bet kai tiktai potvarkiui yra nustatomos vykdyti taisyklės, tuoj paaiškėja, jog potvarkis toli gražu ne visus liečia, jog potvarkio ribose galimos gausios išimtys. Tas pasakytina ir dėl paskutinių potvarkių, paskelbtų gegužės 2 ir 6 dienomis, kuriais tam tikro amžiaus asmenys įpareigojami registruotis darbo prievolei karo pramonėje ar talkininkais transporto tarnyboje. Visų pirma apskričių miestuose buvo sudarytos komisijos iš savivaldos organų atstovų – darbo inspektoriaus, apskrities viršininko ir burmistro atstovų, kurios turi kiekvieno užsiregistruojančio padėtį peržiūrėti individualiai ir visus, kurie turi bent*

kokį rimtą pagrindą, į darbo prievolei atlikti asmenų sąrašą netraukti. Darbo ir Socialinių reikalų Generalinis Tarėjas Dr.Paukštys išsiuntinėjo Apskričių (Viršininkams) ir Miestų Burmistrams telefonogramas, kuriose aiškiai apibūdinti tie atvejai, kada nuo registracijos darbo prievolei galima atleisti. Tokie asmenys yra: bendrųjų mokslo įstaigų mokiniai ir studentai, geležinkelių, sauskelių ir vandens kelių darbininkai ir tarnautojai, įstaigų ir įmonių nepakeičiami specialistai, žemės ūkyje nuolat dirbantieji asmenys (išskyrus tuos, kurie arba neturi pilietybės arba jų pilietybės negalima nustatyti), pasižymėję ir labai reikalingi amatininkai ir verslininkai, o taip pat asmenys, kurie reikalingi slaugyti mažamečiams arba seniems šeimos nariams arba, apskritai, šeimos palaikymui. Šie nuostatai komisijoms, kurios paruošia darbo prievolės registracijos asmenų sąrašą, suteikia plačius galimumus į sąrašus neįtraukti tuos, kurie tikrai yra reikalingi krašto pramonei, žemės ūkiui arba negali išvykti į Reichą dėl savo ypatingos šeimos padėties. Padarius teisingą atranką, darbo prievolę atliks tik tie asmens, kurie krašto ūkiui ir pramonei nėra būtinai reikalingi ir kurie gali vykti darbams į Reichą be jokios žalos savo artimiesiems". (ĮL, 1942–122/283).

Dr.J.Paukštys gegužės 11 d. dėl savo potvarkio pasakė kalbą per Kauno radiją. Ta proga J.Paukštys įrodinėjo, jog *"dar nemaža Lietuvos gyventojų dalis kaime, o ypatingai miestuose dykinėja, sau pragyvenimą užsidirbdami nešvariais darbais arba iš viso badgalščioja – skursta. Be to, ne kiekvienas dirbamas darbas yra pirmojo reikalingumo šį prieš bolševizmą karą vykdant. Vienus darbus ar įmones, kaip žemės ūkį, reikia suintensyvinti, karo tikslams dirbančias įmones praplėsti, o nuo kitų darbų reikia atsisakyti, įmones susiaurinti arba laikinai darbą jose sustabdyti".* Visi tokie atliekami ir "sutaupyti" asmenys ir turėsią atlikti paskelbtą darbo prievolę, tačiau kartu jis stengėsi mažinti krašte kilusią paniką, nurodydamas, jog *"bus atidžiai žiūrima, kad nereikalingai nenukentėtų mūsų krašto reikalai ir kiekvieno asmens socialiniai santykiai, jo ar jo šeimos gerbūvis" (ĮL, 1942–111/272).*

Kiekvienas pirmiausiai bandė gauti potvarkio reikalaujamą darbo pažymėjimą. O kas negalėjo tokio gauti, ėjo registruotis, bet nemaža dalis delsė, išvyko kur nors pas gimines ar pažįstamus į kaimus ir ten pradėjo esą dirbti žemės ūkyje ar tiesiog slapstėsi ir registruotis nėjo. Tad jau birželio mėnesį išleistas potvarkis, kuriuo buvo paskelbtos bausmės nusikaltusiems anksčiau išleistiems registracijos potvarkiams. Tiesa, ir tuose įsakuose jų nevykdantiems buvo numatytos bausmės. Jas skirti turėjo apygardų komisarai, tačiau nustatyti, kas nesiregistravo, ir tuos asmenis nubausti buvo keblus dalykas. Todėl buvo užsimota lietuviškajai administracijai įsakyti, kad ji baustų tiems potvarkiams nusikaltusius. Kadangi apskričių viršininkai priklausė ne darbo ir socialinių reikalų valdybai, bet vidaus reikalų, tai ir įsakas buvo išleistas abiejų valdybų vardu. Jame buvo skelbiama:

Potvarkis
dėl baudžiamųjų ir perspėjamųjų priemonių
už privalomos registracijos nuostatų nevykdymą

Mano potvarkiais, 1942. V. 2 d. dėl privalomo talkininkavimo Reicho karo pramonėje ir 1942 V. 6. dėl transporto talkininkų tarnybos, nustatyta, kad asmenys, kurie nevykdo registravimosi prievolės arba ją vykdydami suteikia apie save neteisingas žinias, taip pat įmonių vedėjai, namų savininkai bei valdytojai, kurie nusižengia šiems potvarkiams, baudžiami pagal Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941. VIII. 15 d. potvarkio dėl darbo jėgos panaudojimo §6, arba Srities Komisarams (Gebietskommissar) suteikta baudimo galia. Kad nesuprantančius padėties rimtumo ir išvengusius registracijos prievolės asmenis perspėti dėl potvarkio nevykdymo, nustatau, kas seka:

1. Apskrities viršininko nutarimu baudžiamas priverčiamojo darbo stovykla iki trijų mėnesių arba piniginė bauda iki 1000 RM arba abiejomis bausmėmis kartu: a. kas neužsiregistravo potvarkyje nustatytu laiku ir vietoje, b. kas neatvyko į registravimosi vietą, šaukimą gavęs, c. kas nustatytu laiku neatvyko į darbo paskirstymo vietą, d. kas apleido darbovietę be Darbo Įstaigos (Arbeitsamt'o) sutikimo, e. kas suteikė neteisingas žinias, liečiančias registravimosi prievolę, f. kas, būdamas namų savininku ar namų valdytoju, po 1942. V. 21 d. nepatikrino savo namuose gyvenančių asmenų ir nepranešė apie neturinčius darbo pažymėjimų atitinkamai Darbo Įstaigai (Arbeitsamt'ui) arba jos skyriui, g. kas po 1942.V.21 d. buvo leidęs apsigyventi savo name ar bute bedarbiams, neturintiems pažymėjimų apie privalomą užsiregistravimą Darbo Įstaigoje, h. kas darbo pažymėjimą suklastojo.

2. Jei nubaustasis asmuo piniginės baudos negali sumokėti, jis atiduodamas iki 3 mėnesių į priverčiamojo darbo stovyklą.

3. Baudimo teisė pagal Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941. VIII. 15 potvarkio "Dėl darbo jėgos panaudojimo" §6 ir Sričių Komisarams (Gebietskommissar'ams) suteikta baudimo galia šiuo potvarkiu nekeičiama.

4. Šis potvarkis galioja nuo 1942 m. birželio mėn. 16 d.

Kaunas, 1942 m. birželio mėn. 15 d.

Dr.J. PAUKŠTYS,
Darbo ir Socialinių Reikalų Generalinis Tarėjas
ST. MOCKUS,
Už Vidaus Reikalų Generalinį tarėją
(ĮL, 1942–140/301).

Šia vokiečių akcija sutelkti kiek įmanoma daugiau darbo jėgos didžiausio uolumo rodė dr. J.Paukštys. Dėl to perdėto uolumo tarp jo ir pirmojo generalinio tarėjo gen.P.Kubiliūno net įvykęs konfliktas. Dr. J.Paukštys pradėjo be Kubiliūno pritarimo leisti bendrus dokumentus, kuriems pastarasis nepritardavęs. Pagal vieną tokį įsaką Lietuvos aukštosios mokyklos turėjusios nutraukti mokslą, jų studentai turėję būti išsiųsti darbams į Reichą. Apie Kubiliūno reakciją į tokį J.Paukščio potvarkį buvęs P.Kubiliūno vidaus reikalų valdyboje kanceliarijos viršininku P. Dirkis 1969.X.11 laiške rašo: *"tas labai nepatiko Kubiliūnui, kuris suspendavo Paukštį ir jo vietoje paskyrė Kupcikevičių, o man įsakė atšaukti tą bendraraštį bei pareikšti universitetams, akademijoms, kad tik Paukščio bendraraštis ar įsakymas negalioja ir kad aukštosios mokyklos*

pasilieka veikti. Aš tą padariau telegramomis. Tačiau generalinis komisaras Dr. Paukščio po to įvykio neatleidęs.

Pravartu pastebėti, jog tokia gen.P.Kubiliūno reakcija, kai jo paties vadovaujama valdyba buvo pasirašiusi aukščiau cituotą įspėjamąjį ir baudžiamąjį potvarkį, nebuvo koks keistas ir netikėtas dalykas. Lietuvių įstaigos dažnai leido okupanto naudai toli siekiančius potvarkius, ir sykiu jos pačios bei jų pareigūnai tų įsakų nepaisė. Aukščiau cituotame laiške P.Dirkis apie dalykų eigą vidaus reikalų valdyboje rašo: *"kadangi vid. reikalų tarėjo įstaigoje buvo keli departamentai ir jų etatai platūs, tai mes turėjome galimybių priimti virš normos tarnautojų. Daugumoje priglaudėm jaunų vyrų, kurie išvengė Reicho darbų. Net laikėme savivaldybių departamente porą vyrų, kurie Gestapo buvo paieškomi, ir būdavo tokių atsitikimų, kad ne vienam tarnautojui prisieidavo atlyginimą–algą išmokėti susitikus gatvėje arba kokiame restorane. O kai prasidėjo išvežimas ir gaudymas žmonių, tai tuomet vid. reik. tarėjo patalpos virto nakvynės vieta. Buvo ir tokių naktų, kad ištisos šeimos nakvodavo. Tuo reikalu labai jautrus ir užjaučiantis buvo Kubiliūnas"*. Čia atpasakoti dalykai nebuvo koks išskirtinis atvejis. Daug lietuvių įstaigų ir jų pareigūnų šitaip gelbėjo turėjusius dėl vienos ar kitos priežasties slapstytis savo tautiečius.

Paskelbus, jog gana daug dr.J.Paukščio potvarkiu įpareigotų registruotis darbams Reiche gali būti nuo tos pareigos atleisti, iš tikro ne tiek daug beliko turinčių tą prievolę atlikti, nes lietuviai pareigūnai surado vienokį ar kitokį pagrindą atleisti nuo registravimosi daugelį šauktųjų. Tačiau visi tos prievolės išvengti negalėjo. Vykti darbams į Reichą mažai kas norėjo, tačiau bent dalis geriau sutiko ten važiuoti, nei gyventi kaip persekiojamas žvėrelis. Patekęs Gestapui į nagus, dažniausiai atsidurdavo koncentracijos stovykloje. Tad ligi 1943 m. kovo mėnesio prievarta į Reichą buvo išvežta apie 22 000 darbininkų.

Vokiečiai pradeda beatodairišką darbininkų medžioklę

Iš Lietuvos darbininkų į Reichą išvažiavo mažai, todėl naciai įniršo. Generalinis komisaras von Rentelnas jau 1942 m. rugpjūčio mėnesį buvo pareikalavęs, kad Lietuva vokiečių pramonei duotų, be jau išvežtųjų, dar 30 000 darbininkų. Vėliau Hitlerio vyriausiasis įgaliotinis darbo jėgai paskirstyti Saukelis šį skaičių padidino iki 100 000. Taigi reikalauta daug, o gauta mažai darbininkų. Kokios nuotaikos buvo apėmusios aukštuosius vokiečių pareigūnus, kai paaiškėjo, jog lietuviai nesiveržia dirbti į Vokietiją, paliudijo buvęs Lietuvos karo komendantas gen. mjr. E.Justas jau po karo Rygoj, teisiant vyriausią SS ir policijos Ostlande vadą Jeckelną. Tada Justas papasakojo apie pasitarimą pas Reicho komisarą Lohsę. Šiame pasitarime taip pat dalyvavo Jeckelnas, Lietuvos SS ir policijos vadas brigadenfuehreris Arnsas ir kiti SS, SD ir policijos vadai. Pasitarime, kaip liudijo Justas, Reicho komisaras Lohs-

e pranešė: Hitleris ir Himleris esą labai nepatenkinti, nes Lietuva pernelyg mažai savo žmonių siunčia darbams į Vokietiją; taip pat jie esą užsirūstinę, kad prastai įvykdomi įvairūs vokiečių kariuomenės užsakymai. Būdamas Rygoj Himleris pareiškęs savo didelį nepasitenkinimą dėl tokios padėties. Daug vyrų įvairiomis dingstimis išsisuko ir nevyko darbams į Vokietiją. Tada Jeckelnas atsistojo ir pareiškė, kad šis Hitlerio ir Himlerio nepasitenkinimas yra visiškai pamatuotas, nes Lietuvos SS, SD ir policijos vadų įvykdytos represijos yra nepakankamos. Justas: Jeckelnas įsakmiai pareiškė: *"Aš jums pasiųsiu SS brigadą, kuri padės išvyti iš miškų ten pasislėpusius lietuvius. Vieną ar du šimtus lietuvių mes pastatysime prie sienos, ir jūs pamatysite, kaip greit jie patys išlįs iš savo slėptuvių". (Cit. Žb, 1946–13/25).*

Po viskam, 1943 m. vasarą, pats Saukelis atvyko į Kauną, norėdamas susipažinti su padėtimi ir garantuoti, kad iš Lietuvos Reicho ūkiui būtų gauta daugiau darbininkų. Gauleiterį ir Reicho statthalterį Saukelį po karo, kartu su kitais nacistiniais karo nusikaltėliais, teisė tarptautinis Niurnbergo tribunolas. Saukelis laikytas tokia pat pabaisa, kaip garsieji žudikai – Himleris, čekų pogrindžio nudėtasis Heydrichas ir kiti į juos panašūs. Saukelio pareiga buvo bet kokiomis priemonėmis vokiečių karo ūkiui parūpinti pakankamai darbo jėgos – ką jis ir buvo pasiryžęs įvykdyti. Dar 1942 m. vasarą vienam pasikalbėjime šis nacių pareigūnas pareiškė: *"Ginklavimosi pramonei kiekvienu metu ir bet kokiomis aplinkybėmis reikalingos darbo jėgos bus suteiktos. Žemės ūkio derliaus darbams dar iki šiol nebuvusiu mastu padės hitleriškasis jaunimas ir vokiečių mergaičių sąjunga kartu su mokyklomis ir mokytojais. Svarbų vaidmenį suvaidins ir vokietės moterys, kurių jau ištisi milijonai, nežiūrint namų ūkio darbų, savo noru dirba vokiečių ginklavimosi įmonėse arba žemės ūkyje. Svetimų darbo jėgų srityje turima reikalo su karo belaisviais ir civiliais darbininkais iš daugelio kraštų. Nuo Europos maitinimo užtikrinimo priklauso likimas ir tų tautų, kurioms priklauso karo belaisviai. Todėl karo belaisviai dirba ne tik Vokietijai, bet visai Europai, visai Vakarų kultūrai, o tuo pačiu ir savo tautai. Didėjantis darbo pajėgų įtraukimas į darbą Vokietijoje rodo, kad Europos solidarumas nėra tuščia sąvoka, bet faktas, kuris pasirodys tvirtesnis, negu visos britų imperijos prieš žemyną nukreiptos pastangos. Vokiečių kariuomenė yra gerai aprūpinta ginklais ir municija. Tačiau mes jokiu būdu netoleruosime apsileidimo nuodėmės. Geriau pasibaigus karui mes turėsime dar didelių atsargų ginklų ir municijos, negu bet vienoje fronto vietoje kareivis turėtų nusiskųsti dėl nepakankamo apginklavimo" (Cit. ĮL, 1942–101/262).* Saukelį, kuris buvo pasiryžęs ganėtinai svetimšalių darbo jėgos sutelkti, toks lietuvių nenoras vykti į Reichą vedė iš kantrybės. Šitai darbo jėgai sutelkti Saukelis pradėjo akciją, kuri net jo garbei buvo pavadinta "Saukel–Aktion" ir turėjo būti vykdoma pagal specialius nuostatus – "nurodymai darbo jėgoms Reichan surinkti". Tie nurodymai tikslui pasiekti leido visų prievartos prie-

monių – neatvykusius šaukiamuosius į darbus pristatyti jėga, pasislėpusiųjų šeimos narius laikyti arešte, kol pasislėpę įpareigotieji prisistatys vykti į darbus, vieną ar kelis pasislėpusiųjų šeimų narius kaip pakaitalus išvežti į Reichą darbams vietoj neprisistačiusiojo pašauktojo ir t.t. Vykti į darbus Vokietijon buvo įpareigoti 15–55 metų amžiaus vyrai ir 16–45 metų moterys. Reikėjo surinkti 100 000 darbininkų. Nebuvo išskiriamas jau net ir žemės ūkis, apie kurį anksčiau patys vokiečiai sakė, kad jame darbo rankų dar per maža. Anot "Saukel–Aktion" plano, 15 ha žemės ūkio ploto turėjo būti palikta tik po vieną darbingą vyrą, o kiti privalėjo vykti į Vokietiją. Okupantų reikalavimai buvo tokie, jog net ypač vokiečiams prielankiu laikytas dr.J. Paukštys atsisakė pasirašyti potvarkį dėl 100 000 darbininkų Vokietijos ūkiui. Pareigūnas aiškino, kad nenorįs kompromituotis, nes žinąs, jog tokį kiekį darbo jėgos pasiųsti į Vokietiją yra neįmanoma.

Vokiečiai dabar jau ėmėsi kitaip darbininkus rankioti. Okupantai jau buvo patyrę, kad išleidus kokį nors potvarkį darbams registruotis ar į darbus vykti Lietuvoje rezultatų maža teduoda, todėl darbingus krašto gyventojus buvo imta gaudyti. Tai daryti vertė ir lietuviškąją administraciją. Pastarajai ši akcija buvo mažareikšmė, nes vietinė administracija viską darė daugiausia dėl akių. Kone visada žmonės iš anksto žinojo, kad bus gaudoma, ir pasislėpdavo. Paprastai žinią apie rengiamas gaudynes per patikimus asmenis paskleisdavo pati lietuvių policija, kuriai būdavo įsakoma tam tikrus asmenis sugauti. Ne kažin kiek laimėdavo ir tuomet, jeigu prie lietuvių policijos tam reikalui priskirdavo ir vokiečių. Vokiečiai gaudė ir vieni patys. Žmones stverdavo visur dieną ir naktį – namuose, darbovietėse, mokyklose, gatvėse, traukiniuose ir autobusuose, stotyse, kinuose bei teatruose ir net bažnyčiose. Naciai nebepaisė jokių darbo pažymėjimų. Net tarnybiniais reikalais išvykę asmenys pakeliui dingdavo ir tik po kurio laiko atsiliepdavo jau iš Reicho ar pafrontės Rytuose. Galima paminėti Prienų gimnazijos mokytojo Radzevičiaus nuotykį. Jis direktoriaus tarnybiniais reikalais buvo pasiųstas į Kauną ir pakeliui dingo. Tik vėliau, praėjus kelioms savaitėms, atsiliepė iš Rytų, kur jau buvo pakliuvęs į darbo kuopą. Paaiškėjo, jog netoli Garliavos vokiečiai sulaikė autobusą, kuriuo Radzevičius vyko į Kauną, išsivedė visus jame rastus darbingo amžiaus asmenis, kuriuos ir išsiuntė į darbus.

Tačiau vokiečiai gaudė ne tik atskirus asmenis. Kai Saukelis lankėsi Lietuvoje, buvęs SS ir policijos vadas Lietuvoje, policijos gen.Wysockis, kadangi prastai ėjo savo pareigas, buvo pakeistas Ukrainos Dniepropetrovske savo griežtumu ir beatodairiškumu pagarsėjusiu polic. gen. Harmu. Šis naujasis SS ir policijos vadas Lietuvoje, susitaręs su Vilniaus apygardos ir miesto komisarais, užsimojo įvykdyti tai, apie ką anksčiau minėtame posėdyje kalbėjo Jeckelnas. Išsirūpinę, kad iš Lenkijos būtų atsiųsta 5000 esesininkų, latvių ir estų batalionai, ėmė siaubti visą Rytų Lietuvą. Pradėję Švenčionių apskritimi, kur sugaudė apie

2000 asmenų, jie, taip medžiodami vietos gyventojus, perėjo Svyrių apskritį, Pabradę, Nemenčinę, Riešę, Lentvarį, Trakus, Valkininkus, Varėną, Perlojį, Eišiškes, Žiežmarius ir daugelį kitų šios Lietuvos dalies vietovių, pasiekdami net Kaišiadoris. Vokiečiams į kurią nors vietovę atvykus, lietuvių policija buvo nuginkluojama ir laikoma arešte. Kol vykdavo suplanuota akcija, visus telefonus išjungdavo – tuomet miesteliuose bei kaimuose ir prasidėdavo darbingo amžiaus vyrų ir moterų medžioklė. Tačiau rezultatai nebūdavo tokie, kokių gaudytojai tikėdavosi. Gyventojai buvo įpratę skubiai perdavinėti žinias apie kiekvieną įtartiną okupantų judėjimą, todėl atvykę gaudytojai dažniausiai miestelius ir kaimus rasdavo tuščius ar bent pustuščius – vien senius, moteris su vaikais. Kiti būdavo išsislapstę miškuose ir kitur. Į miškus lįsti gaudytojai ne kažin kiek norėjo, nes iš ten kartais juos sutikdavo ir kulkosvaidžių serija. Taip nacius, pavyzdžiui, sutiko pagarsėję savo kovingumu Perlojos dzūkai, kai vokiečiai atvyko į šią vietovę.

Vokiečiai Lietuvoje darbininkus medžiojo ligi pat okupacijos pabaigos. Dar 1944 m. pavasarį vokiečiai planavo išvežti po 5000 asmenų per savaitę. Tačiau tuo laiku Rytuose frontas nesulaikomai iš lėto ritosi į vakarus, o pačiame Reiche Vakarų sąjungininkai be paliovos bombardavo ne tik karines gamyklas, bet ir miestus, todėl suorganizuoti tokią darbininkų vežimo į Vokietiją akciją buvo tuščios pastangos. Juo labiau, kad okupantui žvėriškai likvidavus Vietinę Rinktinę, visa tauta buvo pasipiktinusi vokiečių elgesiu. Maždaug nuo birželio mėnesio vidurio lietuviai ėmė vykti į Vokietiją. Tuomet jau kasdien aiškėjo, kad artėja antroji sovietinė okupacija. Daugelis apsisprendė geriau išvykti į Vakarus negu vėl patekti į raudonųjų rankas. Tačiau žmonės, tiesą sakant, traukėsi nuo artėjančio fronto, o ne vyko į darbus, nors daugelis ir pasinaudojo vokiečių pastangomis prisikviesti darbininkų į fabrikus Vokietijoje. Šitų žmonių jau negalime laikyti išvežtaisiais darbams į Reichą, nes jie jau buvo karo pabėgėliai.

Nežinome, kiek vokiečiai iš viso Lietuvos gyventojų išvežė darbams į Reichą ar kur nors kitur. Yra skelbta, jog apie 100 000, tačiau galbūt tikslesnis buvusio darbo ir socialinių reikalų generalinio tarėjo dr.J.Paukščio nurodytas skaičius – apie 75 000 asmenų. Tenka pastebėti, jog dalis išvežtųjų pabėgo, tačiau pabėgusiųjų iš darbų Vokietijoje iš tikro nebuvo tiek, kiek kai kur skelbiama – ligi 30 000, – nes pabėgti iš tolimesnių Vokietijos sričių buvo bemaž neįmanoma arba bent labai sunku. Vokiečiai apie bet kokius nežinomus asmenis privalėjo tuojau pat pranešti valdžios organams. Be to, policija ir kiti saugumo padaliniai žmonių judėjimą labai kruopščiai sekė.

pasilieka veikti. Aš tą padariau telegramomis. Tačiau generalinis komisaras Dr. Paukščio po to įvykio neatleidęs.

Pravartu pastebėti, jog tokia gen.P.Kubiliūno reakcija, kai jo paties vadovaujama valdyba buvo pasirašiusi aukščiau cituotą įspėjamąjį ir baudžiamąjį potvarkį, nebuvo koks keistas ir netikėtas dalykas. Lietuvių įstaigos dažnai leido okupanto naudai toli siekiančius potvarkius, ir sykiu jos pačios bei jų pareigūnai tų įsakų nepaisė. Aukščiau cituotame laiške P.Dirkis apie dalykų eigą vidaus reikalų valdyboje rašo: *"kadangi vid. reikalų tarėjo įstaigoje buvo keli departamentai ir jų etatai platūs, tai mes turėjome galimybių priimti virš normos tarnautojų. Daugumoje priglaudėm jaunų vyrų, kurie išvengė Reicho darbų. Net laikėme savivaldybių departamente porą vyrų, kurie Gestapo buvo paieškomi, ir būdavo tokių atsitikimų, kad ne vienam tarnautojui prisieidavo atlyginimą–algą išmokėti susitikus gatvėje arba kokiame restorane. O kai prasidėjo išvežimas ir gaudymas žmonių, tai tuomet vid. reik. tarėjo patalpos virto nakvynės vieta. Buvo ir tokių naktų, kad ištisos šeimos nakvodavo. Tuo reikalu labai jautrus ir užjaučiantis buvo Kubiliūnas"*. Čia atpasakoti dalykai nebuvo koks išskirtinis atvejis. Daug lietuvių įstaigų ir jų pareigūnų šitaip gelbėjo turėjusius dėl vienos ar kitos priežasties slapstytis savo tautiečius.

Paskelbus, jog gana daug dr.J.Paukščio potvarkiu įpareigotų registruotis darbams Reiche gali būti nuo tos pareigos atleisti, iš tikro ne tiek daug beliko turinčių tą prievolę atlikti, nes lietuviai pareigūnai surado vienokį ar kitokį pagrindą atleisti nuo registravimosi daugelį šauktųjų. Tačiau visi tos prievolės išvengti negalėjo. Vykti darbams į Reichą mažai kas norėjo, tačiau bent dalis geriau sutiko ten važiuoti, nei gyventi kaip persekiojamas žvėrelis. Patekęs Gestapui į nagus, dažniausiai atsidurdavo koncentracijos stovykloje. Tad ligi 1943 m. kovo mėnesio prievarta į Reichą buvo išvežta apie 22 000 darbininkų.

Vokiečiai pradeda beatodairišką darbininkų medžioklę

Iš Lietuvos darbininkų į Reichą išvažiavo mažai, todėl naciai įniršo. Generalinis komisaras von Rentelnas jau 1942 m. rugpjūčio mėnesį buvo pareikalavęs, kad Lietuva vokiečių pramonei duotų, be jau išvežtųjų, dar 30 000 darbininkų. Vėliau Hitlerio vyriausiasis įgaliotinis darbo jėgai paskirstyti Saukelis šį skaičių padidino iki 100 000. Taigi reikalauta daug, o gauta mažai darbininkų. Kokios nuotaikos buvo apėmusios aukštuosius vokiečių pareigūnus, kai paaiškėjo, jog lietuviai nesiveržia dirbti į Vokietiją, paliudijo buvęs Lietuvos karo komendantas gen. mjr. E.Justas jau po karo Rygoj, teisiant vyriausią SS ir policijos Ostlande vadą Jeckelną. Tada Justas papasakojo apie pasitarimą pas Reicho komisarą Lohsę. Šiame pasitarime taip pat dalyvavo Jeckelnas, Lietuvos SS ir policijos vadas brigadenfuehreris Arnsas ir kiti SS, SD ir policijos vadai. Pasitarime, kaip liudijo Justas, Reicho komisaras Lohs-

e pranešė: Hitleris ir Himleris esą labai nepatenkinti, nes Lietuva pernelyg mažai savo žmonių siunčia darbams į Vokietiją; taip pat jie esą užsirūstinę, kad prastai įvykdomi įvairūs vokiečių kariuomenės užsakymai. Būdamas Rygoj Himleris pareiškęs savo didelį nepasitenkinimą dėl tokios padėties. Daug vyrų įvairiomis dingstimis išsisuko ir nevyko darbams į Vokietiją. Tada Jeckelnas atsistojo ir pareiškė, kad šis Hitlerio ir Himlerio nepasitenkinimas yra visiškai pamatuotas, nes Lietuvos SS, SD ir policijos vadų įvykdytos represijos yra nepakankamos. Justas: Jeckelnas įsakmiai pareiškė: *"Aš jums pasiųsiu SS brigadą, kuri padės išvyti iš miškų ten pasislėpusius lietuvius. Vieną ar du šimtus lietuvių mes pastatysime prie sienos, ir jūs pamatysite, kaip greit jie patys išlįs iš savo slėptuvių". (Cit. Žb, 1946–13/25).*

Po viskam, 1943 m. vasarą, pats Saukelis atvyko į Kauną, norėdamas susipažinti su padėtimi ir garantuoti, kad iš Lietuvos Reicho ūkiui būtų gauta daugiau darbininkų. Gauleiterį ir Reicho statthalterį Saukelį po karo, kartu su kitais nacistiniais karo nusikaltėliais, teisė tarptautinis Niurnbergo tribunolas. Saukelis laikytas tokia pat pabaisa, kaip garsieji žudikai – Himleris, čekų pogrindžio nudėtasis Heydrichas ir kiti į juos panašūs. Saukelio pareiga buvo bet kokiomis priemonėmis vokiečių karo ūkiui parūpinti pakankamai darbo jėgos – ką jis ir buvo pasiryžęs įvykdyti. Dar 1942 m. vasarą vienam pasikalbėjime šis nacių pareigūnas pareiškė: *"Ginklavimosi pramonei kiekvienu metu ir bet kokiomis aplinkybėmis reikalingos darbo jėgos bus suteiktos. Žemės ūkio derliaus darbams dar iki šiol nebuvusiu mastu padės hitleriškasis jaunimas ir vokiečių mergaičių sąjunga kartu su mokyklomis ir mokytojais. Svarbų vaidmenį suvaidins ir vokietės moterys, kurių jau ištisi milijonai, nežiūrint namų ūkio darbų, savo noru dirba vokiečių ginklavimosi įmonėse arba žemės ūkyje. Svetimų darbo jėgų srityje turima reikalo su karo belaisviais ir civiliais darbininkais iš daugelio kraštų. Nuo Europos maitinimo užtikrinimo priklauso likimas ir tų tautų, kurioms priklauso karo belaisviai. Todėl karo belaisviai dirba ne tik Vokietijai, bet visai Europai, visai Vakarų kultūrai, o tuo pačiu ir savo tautai. Didėjantis darbo pajėgų įtraukimas į darbą Vokietijoje rodo, kad Europos solidarumas nėra tuščia sąvoka, bet faktas, kuris pasirodys tvirtesnis, negu visos britų imperijos prieš žemyną nukreiptos pastangos. Vokiečių kariuomenė yra gerai aprūpinta ginklais ir municija. Tačiau mes jokiu būdu netoleruosime apsileidimo nuodėmės. Geriau pasibaigus karui mes turėsime dar didelių atsargų ginklų ir municijos, negu bet vienoje fronto vietoje kareivis turėtų nusiskųsti dėl nepakankamo apginklavimo" (Cit. ĮL, 1942–101/262).* Saukelį, kuris buvo pasiryžęs ganėtinai svetimšalių darbo jėgos sutelkti, toks lietuvių nenoras vykti į Reichą vedė iš kantrybės. Šitai darbo jėgai sutelkti Saukelis pradėjo akciją, kuri net jo garbei buvo pavadinta "Saukel–Aktion" ir turėjo būti vykdoma pagal specialius nuostatus – "nurodymai darbo jėgoms Reichan surinkti". Tie nurodymai tikslui pasiekti leido visų prievartos prie-

monių – neatvykusius šaukiamuosius į darbus pristatyti jėga, pasislėpusiųjų šeimos narius laikyti arešte, kol pasislėpę įpareigotieji prisistatys vykti į darbus, vieną ar kelis pasislėpusiųjų šeimų narius kaip pakaitalus išvežti į Reichą darbams vietoj neprisistačiusiojo pašauktojo ir t.t. Vykti į darbus Vokietijon buvo įpareigoti 15–55 metų amžiaus vyrai ir 16–45 metų moterys. Reikėjo surinkti 100 000 darbininkų. Nebuvo išskiriamas jau net ir žemės ūkis, apie kurį anksčiau patys vokiečiai sakė, kad jame darbo rankų dar per maža. Anot "Saukel–Aktion" plano, 15 ha žemės ūkio ploto turėjo būti palikta tik po vieną darbingą vyrą, o kiti privalėjo vykti į Vokietiją. Okupantų reikalavimai buvo tokie, jog net ypač vokiečiams prielankiu laikytas dr.J. Paukštys atsisakė pasirašyti potvarkį dėl 100 000 darbininkų Vokietijos ūkiui. Pareigūnas aiškino, kad nenoris kompromituotis, nes žinąs, jog tokį kiekį darbo jėgos pasiųsti į Vokietiją yra neįmanoma.

Vokiečiai dabar jau ėmėsi kitaip darbininkus rankioti. Okupantai jau buvo patyrę, kad išleidus kokį nors potvarkį darbams registruotis ar į darbus vykti Lietuvoje rezultatų maža teduoda, todėl darbingus krašto gyventojus buvo imta gaudyti. Tai daryti vertė ir lietuviškąją administraciją. Pastarajai ši akcija buvo mažareikšmė, nes vietinė administracija viską darė daugiausia dėl akių. Kone visada žmonės iš anksto žinojo, kad bus gaudoma, ir pasislėpdavo. Paprastai žinią apie rengiamas gaudynes per patikimus asmenis paskleisdavo pati lietuvių policija, kuriai būdavo įsakoma tam tikrus asmenis sugauti. Ne kažin kiek laimėdavo ir tuomet, jeigu prie lietuvių policijos tam reikalui priskirdavo ir vokiečių. Vokiečiai gaudė ir vieni patys. Žmones stverdavo visur dieną ir naktį – namuose, darbovietėse, mokyklose, gatvėse, traukiniuose ir autobusuose, stotyse, kinuose bei teatruose ir net bažnyčiose. Naciai nebepaisė jokių darbo pažymėjimų. Net tarnybiniais reikalais išvykę asmenys pakeliui dingdavo ir tik po kurio laiko atsiliepdavo jau iš Reicho ar pafrontės Rytuose. Galima paminėti Prienų gimnazijos mokytojo Radzevičiaus nuotykį. Jis direktoriaus tarnybiniais reikalais buvo pasiųstas į Kauną ir pakeliui dingo. Tik vėliau, praėjus kelioms savaitėms, atsiliepė iš Rytų, kur jau buvo pakliuvęs į darbo kuopą. Paaiškėjo, jog netoli Garliavos vokiečiai sulaikė autobusą, kuriuo Radzevičius vyko į Kauną, išsivedė visus jame rastus darbingo amžiaus asmenis, kuriuos ir išsiuntė į darbus.

Tačiau vokiečiai gaudė ne tik atskirus asmenis. Kai Saukelis lankėsi Lietuvoje, buvęs SS ir policijos vadas Lietuvoje, policijos gen.Wysockis, kadangi prastai ėjo savo pareigas, buvo pakeistas Ukrainos Dniepropetrovske savo griežtumu ir beatodairiškumu pagarsėjusiu polic. gen. Harmu. Šis naujasis SS ir policijos vadas Lietuvoje, susitaręs su Vilniaus apygardos ir miesto komisarais, užsimojo įvykdyti tai, apie ką anksčiau minėtame posėdyje kalbėjo Jeckelnas. Išsirūpinę, kad iš Lenkijos būtų atsiųsta 5000 esesininkų, latvių ir estų batalionai, ėmė siaubti visą Rytų Lietuvą. Pradėję Švenčionių apskritimi, kur sugaudė apie

2000 asmenų, jie, taip medžiodami vietos gyventojus, perėjo Svyrių apskritį, Pabradę, Nemenčinę, Riešę, Lentvarį, Trakus, Valkininkus, Varėną, Perlojį, Eišiškes, Žiežmarius ir daugelį kitų šios Lietuvos dalies vietovių, pasiekdami net Kaišiadoris. Vokiečiams į kurią nors vietovę atvykus, lietuvių policija buvo nuginkluojama ir laikoma arešte. Kol vykdavo suplanuota akcija, visus telefonus išjungdavo – tuomet miesteliuose bei kaimuose ir prasidėdavo darbingo amžiaus vyrų ir moterų medžioklė. Tačiau rezultatai nebūdavo tokie, kokių gaudytojai tikėdavosi. Gyventojai buvo įpratę skubiai perdavinėti žinias apie kiekvieną įtartiną okupantų judėjimą, todėl atvykę gaudytojai dažniausiai miestelius ir kaimus rasdavo tuščius ar bent pustuščius – vien senius, moteris su vaikais. Kiti būdavo išsislapstę miškuose ir kitur. Į miškus lįsti gaudytojai ne kažin kiek norėjo, nes iš ten kartais juos sutikdavo ir kulkosvaidžių serija. Taip nacius, pavyzdžiui, sutiko pagarsėję savo kovingumu Perlojos dzūkai, kai vokiečiai atvyko į šią vietovę.

Vokiečiai Lietuvoje darbininkus medžiojo ligi pat okupacijos pabaigos. Dar 1944 m. pavasarį vokiečiai planavo išvežti po 5000 asmenų per savaitę. Tačiau tuo laiku Rytuose frontas nesulaikomai iš lėto ritosi į vakarus, o pačiame Reiche Vakarų sąjungininkai be paliovos bombardavo ne tik karines gamyklas, bet ir miestus, todėl suorganizuoti tokią darbininkų vežimo į Vokietiją akciją buvo tuščios pastangos. Juo labiau, kad okupantui žvėriškai likvidavus Vietinę Rinktinę, visa tauta buvo pasipiktinusi vokiečių elgesiu. Maždaug nuo birželio mėnesio vidurio lietuviai ėmė vykti į Vokietiją. Tuomet jau kasdien aiškėjo, kad artėja antroji sovietinė okupacija. Daugelis apsisprendė geriau išvykti į Vakarus negu vėl patekti į raudonųjų rankas. Tačiau žmonės, tiesą sakant, traukėsi nuo artėjančio fronto, o ne vyko į darbus, nors daugelis ir pasinaudojo vokiečių pastangomis prisikviesti darbininkų į fabrikus Vokietijoje. Šitų žmonių jau negalime laikyti išvežtaisiais darbams į Reichą, nes jie jau buvo karo pabėgėliai.

Nežinome, kiek vokiečiai iš viso Lietuvos gyventojų išvežė darbams į Reichą ar kur nors kitur. Yra skelbta, jog apie 100 000, tačiau galbūt tikslesnis buvusio darbo ir socialinių reikalų generalinio tarėjo dr.J.Paukščio nurodytas skaičius – apie 75 000 asmenų. Tenka pastebėti, jog dalis išvežtųjų pabėgo, tačiau pabėgusiųjų iš darbų Vokietijoje iš tikro nebuvo tiek, kiek kai kur skelbiama – ligi 30 000, – nes pabėgti iš tolimesnių Vokietijos sričių buvo bemaž neįmanoma arba bent labai sunku. Vokiečiai apie bet kokius nežinomus asmenis privalėjo tuojau pat pranešti valdžios organams. Be to, policija ir kiti saugumo padaliniai žmonių judėjimą labai kruopščiai sekė.

Lietuviai darbininkai Vokietijoje

Lietuvos darbininkai į Vokietiją vyko įvairiai. Kai kurie – daugiausi iš pradžių – išvyko ir pavieniui arba nedidelėmis grupelėmis, tačiau daž niausiai vokiečiai surinkdavo didesnes grupes, kurias šiaip jau suveždav į Kauną arba Vilnių. Tada gabendavo į paskyrimo vietas Reiche.

Pirmoji užsirašiusiųjų partija į Saksonijos fabrikus buvo išvežta jau 1942 m. kovo 10 d. Tačiau išvykusių skaičius rodo, jog verbuoti žmones tiems darbams sekėsi prastai. Pirmojoje grupėje buvo tik 130 asmenų (iš kurių tik viena moteris). Tačiau vokiečiai stengėsi įteigti, kad išvykstantis lietuvių būrys – tik didelio žygio pradžia. Spaudoje randame tokį šių darbininkų išsiuntimo į Vokietiją aprašymą: *"Vakar vidudienį iš Kauno išvyko pirmoji lietuvių darbininkų grupė, užsirašiusių savanoriais dirbti Vokietijos ginklavimosi pramonėje. Jų išlydėti į Kauno geležinkelio stotį atvyko Darbo ir Socialinių reikalų Generalinis Tarėjas Dr.J. Paukštys, darbininkų verbavimo Vokietijon komisijos vadovas p.Sasse, Profesinių Sąjungų Centro Biuro pirmininkas plk. Urbonas, Savitarpinės Pagalbos atstovas M.Ilgūnas, išvykstančiųjų šeimų nariai bei artimieji ir kt. Atsisveikinant su išvykstančiaisiais darbininkais, pirmą žodį tarė Darbo ir Socialinių reikalų Gen.Tarėjas Dr.J.Paukštys. Jis pabrėžė, kad visi išvykstantiems darbininkams rūpimi klausimai, liečią jų šeimų narius ar juos pačius, bus sutvarkyti darbininkams palankia prasme. Išvykstančiuosius Dr. J.Paukštys ragino visur jaustis tikrais lietuviais ir būti gerais darbininkais. Taip pat pabrėžė, kad apie visas nuoskaudas – jei tokių pasitaikys – lietuviai darbininkai turi parašyti Darbo ir Socialinių Reikalų Valdybai ar net pačiam tarėjui Dr.J.Paukščiui. Po jo kalbėjo Profesinių Sąjungų Centro Biuro pirmininkas plk.Urbonas. Jis pabrėžė, kad profesinės sąjungos, būdama darbininkų organizacija, visuomet ateis pagalbon, kai tik lietuvius darbininkus, dirbančius Vokietijos ginklavimosi pramonėje, palies kokia nors nelaimė. Paprašė visus išvykstančius visais reikalais kreiptis raštu į Profesinių Sąjungų Centro biurą, o šis ar tai lietuviškos spaudos bei knygų, ar kurių nors kitų trūkumų atveju pasistengs darbininkams padėti.*

– Jums, kurie išvykstate užsienin, – kreipėsi plk.Urbonas į išvykstančiuosius, – pavesta apginti Lietuvos ir lietuvio garbę. Jūs tai galite ir turite padaryti!

Baigdamas plk. Urbonas palinkėjo visiems išvykstantiems lietuviams sveikiems sulaukti to momento, kada galės grįžti į savo senąją tėvynę.

Paskutiniuoju kalbėjo lietuvių darbo jėgos verbavimo Vokietijon komisijos vadovas p.Sasse. Jis pabrėžė, kad esąs laimingas, galėdamas pasveikinti pirmuosius lietuvius darbininkus iš tų tūkstančių, kurie Vokietijon vyks, ir tikisi, kad išvykstantieji darbininkai bus patenkinti Vokietijos įmonių darbo sąlygomis, o įmonės – naujais darbininkais. Baigdamas p. Sasse palinkėjo laimingai pasiekti kelionės galą, kur lietuvių darbininkų laukia vokiečiai ir kitų kraštų darbininkai." (ĮL, 1942–59/220).

Po savaitės, kovo 17 d., į Saksoniją buvo išvežta antroji lietuvių darbininkų grupė, bet ir šią sudarė tik 120 asmenų, iš kurių 51 moteris.

Tačiau verbuotojams kartais pavykdavo sutelkti ir didesnę grupę. Balandžio mėnesio viduryje iš Vilniaus buvo išvežtas 900 darbininkų būrys. Ligi to laiko iš Vilniaus ir Vilniaus apskrities į Vokietiją darbams išvežta jau apie 4 200 asmenų, kurie kone visi dirbo Hessen-Nassau provincijos įmonėse. Birželio 5 d. iš Kauno iškeliavo 700 žmonių būrys.

Kaip minėta, Lietuvos darbininkai plušėjo Vokietijos pramonės įmonėse ir žemės ūkyje. Dirbusieji žemės ūkyje buvo paskirstyti pas Prūsijos ir Reino krašto ūkininkus. Prūsijoje lietuviai dirbo rytinėje šios Vokietijos srities dalyje ir kai kurie buvo čia atvykę dar okupacijos pradžioje savo noru. Vakarų Prūsijoj dirbo daugiau lenkai ir įvairių tautybių belaisviai. Reino krašte daugiausiai telkėsi Lietuvos darbininkai iš Rytų Lietuvos, ypač iš Vilnijos. Jie čia laikyti lietuviais, juos lankė ir lietuvių įgaliotiniai. Tačiau iš tokių pavardžių, pavyzdžiui, Jozefa Kamionka, Jonas Dolženko, Nanina Kopac ir panašiai, galime spręsti, jog čia su Lietuvos darbininkais pakliūdavo ir gana daug ne lietuvių tautybės asmenų, kuriuos vokiečiai pirmiausia veždavo darbams į Reichą. Dirbusiųjų žemės ūkyje gyvenimo sąlygos labai įvairavo, nes jos kone visada priklausė nuo ūkininko, pas kurį pakliūdavo atvežtieji. Visų pirma žemės ūkio darbininkus maitino ūkininkai, pas kuriuos jie dirbo. Atvykėlių maisto korteles atsiimdavo šeimininkai, kurie kortelėse pažymėtą maisto kiekį atskaitydavo iš jiems skirtų duoklių. Vokiečių ūkininkų iš tikro buvo visokių. Tad vienus darbininkus maitino visai patenkinamai. Kitur, pavyzdžiui, jeigu šeimininko šeimai pietums virdavo žuvį, tai darbininkai turėjo pasitenkinti tų žuvų galvomis. Pastebėta, jog svetimšalių darbininkų nesodindavo prie bendro stalo. Jie turėjo – tik su retomis išimtimis – valgyti atskirai kur nors virtuvėje ar jiems gyventi skirtose patalpose.

Žemės ūkio darbininkams skiriami butai, drabužiai, darbo intensyvumas taip pat iš esmės priklausė nuo šeimininko. Tenka priminti, jog užsieniečių darbininkų šeimininkų butuose paprastai neapgyvendindavo. Didelėje Vokietijos dalyje samdiniams vyrams ūkininkai turėjo įrengę kambarį tvarte, prie pat durų. Tokiam kambaryje apgyvendintas darbininkas kartu buvo dar ir naktinis gyvulių sargas. Tie kambariai dažniausiai buvo gana gerai įrengti, tačiau juose tvyrojo tvarto kvapas. Anksčiau juose gyveno patys samdiniai vokiečiai. Jiems išėjus į frontą, tuose kambariuose buvo apgyvendinti užsieniečiai darbininkai. Atvežtos darbininkės moterys buvo įkurdintos taip pat samdiniams įrengtuose kambarėliuose ant aukšto gyvenamam name arba kuriam nors kitam ūkiniam pastate. Tie kambarėliai kartais buvo neblogi, bet pasitaikydavo ir visiškų landynių. Stambieji ūkininkai ir dvarai darbininkams turėjo atskirus pastatus, kurie ne ką skyrėsi nuo Lietuvoje buvusių kumetynų, tačiau vokiškieji kumetynai buvo žymiai geresni nei lietuviškieji. Tokiose patalpose teko gyventi ir iš Lietuvos atvežtiems darbininkams.

Vokiečių ūkininkai užsieniečius darbininkus mygo prie darbo, tačiau vokiečiai nuo seno buvo įpratę laikytis nustatytos ar šiaip nusistovėjusios tvarkos. Vokietijoj veikė gana smulkmeniški darbininkų samdos ir darbo sąlygų nuostatai, kurie nusakydavo net ir žemės ūkyje, kiek valandų kurį mėnesį per dieną dirbama, kokios turi būti darbo pertraukos valgiui bei poilsiui ir t.t. Šių nuostatų vokiečiai paisė net ir užsieniečiams darbininkams atvykus. Tad nors darbo metu atvykėliai iš kai kurių šeimininkų gana dažnai girdėjo paraginimą "arbeiten, arbeiten" – "dirbk, dirbk," tie ūkininkai negalėjo versti darbininkų plušėti neribotą laiką, drausti pailsėti ir t.t.

Pramonėje darbininkų sąlygos (čia administratorių būdas taip pat turėjo reikšmės) labiau nei žemės ūkyje priklausė nuo įvairiais valdžios arba pačių įmonių potvarkiais nustatytos tvarkos. Jau anksčiau minėta, kokios sąlygos žadėtos lietuviams darbininkams, kai juos kviesdavo vykti darbams į Vokietijos gamyklas. Daugiau ar mažiau tos sąlygos nuvykusiems į darbus buvo ir taikomos. Dauguma nuvykusiųjų dirbti į Saksonijos ar kurios nors kitos Vokietijos dalies gamyklas buvo apgyvendinti grupėmis po 40–80 asmenų darbininkų bendrabučiuose, dažniausiai specialiai pastatytuose barakuose. Kai kurie, nenorėdami gyventi bendrabučiuose, buvo susiradę kambarius ir gyveno privačiuose namuose, tačiau tokių atsirasdavo nedaug. Iš spaudoje skelbtų laiškų sužinome, jog apsigyvenusieji tuose bendrabučiuose kiekvienas gavo atskirą lovą, čiužinį, pagalvę ir po dvi antklodes. Apskritai tuose bendrabučiuose buvo švaru ir tvarkinga, nes Lagerfuehreriai ir kiti vokiečių pareigūnai kreipė didelį dėmesį į šiuos dalykus.

Gyvenantieji bendrabučiuose valgė bendroje valgykloje. Maisto darbininkai gaudavo ribotą kiekį, ne daugiau nei įmonė gaudavo jiems maitinti pagal jų korteles, tačiau badauti nereikėjo. Darbininkas J. Martinonis rašė apie savo mitybą laiške iš Saksonijos: *"Valgis geras. Pusryčiams kava, duona ir sviestas. Pietums sriuba su mėsa ir panašiai. Sriubos gali valgyti kiek nori. Vienu žodžiu, galima pavalgyti pusėtinai". (IL, 1942–112/273).* Kadangi tasai laiškas buvo cituojamas spaudoje, suprantama, kad tai buvęs vienas iš geresnių atsiliepimų apie gyvenimą Vokietijoje. J. Martinonis tesako, kad pavalgyti buvę galima pusėtinai. Kava užbalinta pienu buvo tik kartą per savaitę.

Privačiai gyvenusieji maisto korteles gaudavo kiekvienas atskirai ir maistą pirkosi patys. Kortelės buvo tokios pačios kaip ir vokiečių. Sunkiai arba ilgai dirbantieji gaudavo ir tiems atvejams numatytus maisto priedus.

ŠALTINIAI

Knygos "Lietuva dviejų okupacijų replėse" autorius Albinas Gražiūnas, prieš žengdamas amžinybėn, nesuskubo tai knygai parašyti apibendrinimo ir sudaryti naudotų šaltinių sąrašo, išskyrus 10,11,13,16 ir 17 vokiečių šaltinius. Jo naudoti šaltiniai be jokių išnašų telegrafiškai yra nurodyti tekste. Tie, kurių tiksliai atpažinti nepavyko, yra paženklinti klaustuku. O ir atpažintieji dažnai neturi visų bibliografinio aprašo duomenų (žr. žemiau šaltinių sąrašą). Tekste esančios šaltinių santrumpos šiame sąraše surašytos prieš šaltinio pavadinimą.

1. Baltic States Investigation: JAV Atstovų Rūmų Karsteno komiteto tyrinėjimų medžiaga. – Part 1. – Apimtis apie 200 bylų. – Amerikos Lietuvių tarybos archyvas /ALTA/.
2. Germanisieren? //Das Scwarze Korps. – 1942. – Aug. 20.?
3. Rosenberg A. Schicksal der Ostlandes: Ostland. – [Ryga], 1942.?
4. Rosenberg A. Vorläufige politische reichlinien für die Zivilverwaltung südlich der Duena = Laikinieji politiniai civilinio valdymo nuostatai į pietus nuo Dauguvos, 1941. 07.14.?
5. Frankfurter Zeitung. – 1942, Nr. 110–111. – Ketvirtoji Europa.?
6. ĮL. Į laisvę: Kauno dienr. / Lietuvos aktyvistų frontas. – K., 1941, Nr. 1 – 161; 1942, Nr. 1–305. – Vokiečių okupacijos metais leistas dienr.
7. ĮL. Į laisvę: Rezistenc. minties ir politikos žurn. / Lietuvių fronto bičiuliai. – Chicago, Ill., 1953– 95.
8. MŽL. Masinės žudynės Lietuvoje/ Red. B.Baranauskas ir kt. / Vilnius "Mintis", 1965 ir 1973, 1 ir 2 t.
9. Valuckas A. Kolektyvinė tironija. – K.: Valst. l–kla, 1943, 230 p.
10. Lietuva tironų pančiuose. – Lietuvos MA ir LR b–kų kataloguose nežinomas šaltinis.
11. VBL RMOst. Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete / Hrsg. vom Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete. – Berlin: Reichsverlasgamt, 1942 – 1943.
12. VkB, Verk. Bl, VBl RKOst. Verkuendungsblatt des Reichskommissars für das Ostland: Anrufe, Anordnungen und Bekanntmachungen nach der Zeitfolge. – Riga: Deutsche Verl. – und – Druck. – Ges. im Ostland, 1941.
13. VkB, Verk. Bl, VBl RKOst. Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland. – Riga: Deutsche Verl. – und – Druck. – Ges. im Ostland, 1942–1944.
14. At.Amtlicher Anzeiger des Reichskommissars für das Ostland. – Riga: Deutsche Verl. – und – Druck. – Ges. in Ostland, 1943 – 1944.
15. Deutsche Zeitung in Ostland. – Riga, 1942. ?
16. Ostland. – Riga, 1942. – Reprezentac. žurn. Rytų kraštui.
17. Abl. Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen / Der Generalkommissar in Kauen. – Kauen: Verl. Kauener Zeitung, 1943 – 1944.

18. Statistische Berichte für das Ostland: Landwirtschaft – Industrie – Handel – Verkehr – Preise und Loehne – Bevölkerungsbewegung und Gesundheitspflege, Jhr. 1943–44 / Hrsg. vom Reichskommissar für das Ostland. – Riga: 3 Buchdruck., [1945 ?].
19. Kauener Zeitung. – Kauen, 1941–1944[?].
20. Vilnaer Zeitung. – Wilna, 1941–1944.
21. ON. Ost Nachrichten [?]. – Neaišku, ar nurodomas NO šaltinis tas pats ar kitas.
22. Der Orden. – Lietuvos MA ir LR bibliotekų kataloguose nežinomas šaltinis.
23. Nacionalsozialismus. – Lietuvos MA ir LR bibliotekų kataloguose nežinomas šaltinis.
24. Erste Verordnung zur Durchführung der Verordnung ueber Behandlung des judischen Vermoegens im Reichskommissariat Ostland [?].
25. Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Lietuvos generalinei sričiai maitinimo valdybos at ["ataskaita" arba gal Amtlicher Anzeiger?], 1943–1957.
26. Durpių pramonės sąjungos At [ataskaita?], 1943.
27. Darbas ir sveikata:Lietuvos gen. srities blaivinimo s–gos organas / Lietuvos gen. srities blaivinimo s–ga. – K., 1943.
28. Lietuvos Konstitucija: [Seimo priimta 1938 m. vas. 11 d.] // Vyriausybės žinios. – 1938. – Vas. 12 (Nr 600), d. 1. – P. 97 – 105.
29. Lietuvių enciklopedija: 37 t. / Red. V.Biržiška (vyr. red.) ir kt. – Boston, Mass.: Lietuvių enciklopedijos l–kla, 1953–1985.
30. Tėviškės Žiburiai = The lights of homeland / Kanados lietuvių katalikų kultūros d–ja "Žiburiai". – Mississauga, Ont., 1957 – 1995. – Leid. vieta: 1957–1965 – Toronto; 1976 – Mississauga.
31. Draugas: The Lithuanian world – wide daily = Laisvojo pasaulio lietuvių dienr. – Chicago, Ill., 1916–1995. – Leidžiamas su priedu: Mokslas; Menas; Literatūra.
32. Karys: Pasaulio lietuvių karių–veteranų mėn. žurn. / L.K.V.S. Romovė. – Brooklyn, N.Y., 1953–1991.
33. Lietuvių Dienos = Lithuanian days. – Hollywood; Los Angeles, 1953–1995. – Leid. vieta: 1953–1959 – Los Angeles; nuo 1960 – Hollywood.
34. Lituanistikos darbai = Lithuanian studies. – Chicago, Ill.: Lituanistikos inst., 1969. – T.2. – 186 p.
35. Raštikis S. Įvykiai ir žmonės: Iš mano užrašų / Red. B.Kviklys. – Chicago, Ill.: Akadem. skautijos l–kla, 1972. – T. 2. – 616 p.
36. Varpas: Žurn. tautos bei žmogaus laisvei, taut. kultūrai ir lietuvybei. – Melrose Park, Ill.: Varpininkų filisterių d–ja, 1946–1995.
37. Mackevičius M. [Straipsnis] // Varpas. – 1953. – Nr. 1 [?].
38. Jameikis M. Lietuvos girių milžinai: Lietuvos miškų departamento 30 metų nuo įkūrimo sukakčiai paminėti leid. / Red. K.Sčesnulevičius. – Chicago, Ill.: Lietuvos miškininkų s–ga, 1950. – 117 p.
39. Kuprionis J. Keli bruožai iš A.Kvedaro veiklos // Girios aidas. – 1967–1968. – Nr. 25/26. – P. 50–55. – (Medžiaga Lietuvos miškų istorijai).

40. Rimkus V. Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 m.: Iš asmen. prisiminimų ir išgyvenimų. – London: Nida, 1969. – 47 p. – Atsp. iš: Europos lietuvis. – 1969. – Nr. 10–18.

41. Škirpa K. Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti = Uprising for the restoration of Lithuania's sovereignty: Dokument. apžvalga. – Washington: By the auth., 1975. – 583 p.

42. Brazaitis J. Vienų vieni: Dvidešimt penkerių metų rezistencijoje / N.E.Sudūvis. – Brooklyn: Į laisvę fondas liet. kult. ugdyti, 1964. – 424 p.

43. Žiburiai: Lietuvių savaitr. – Augsburg, 1945–1949. – Pasitraukusių 1944 m. iš tėvynės lietuvių savaitraštis, leistas Vokietijoje (Augsburg). Vienas iš red. buvo šios kn. aut. A.Gražiūnas. Išėjus 66 numeriams, "Žiburiai" 1949. 09. 03 buvo sujungti su išeivijos žurn. "Aidas".

***

Redaktoriaus pastaba; K.Ė.:

VV ir Vv santrumpomis pažymėtų šaltinių pavadinimas ir pobūdis A.Gražiūno knygos tekste neapčiuopti ir todėl lieka nežinomi.

Santrumpos K.Š. atitikmuo – plk. Kazys Škirpa.

Knygoje panaudoti Vokietijos jėgos junginių ir okupacinės valdžios įstaigų pavadinimų sutrumpinimai ir jų paaiškinimai:

Wm – Wehrmacht – Ginkluotosios pajėgos (armija).

WSS – Wafen –SS – SS Ginkluotosios pajėgos.

SS – Schutzstaffel – Apsaugos Korpusas (juoda uniforma).

SA – Sturmabteilung – Smogiamasis junginys (ruda uniforma) – SS korpuso embrionas.

SD – Sicherungsdienst – SS kontržvalgybos dalis.

Gestapo – Geheim Statspolizei – Slaptoji valstybės policija.

Kripo – Kriminalpolizei – Kriminalinė policija.

Ordpo – Ordnungspolizei – Tvarkos policija.

Bibliografinių šaltinių rodyklę sutikslino Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Bibliografijos skyriaus redaktorė L.Kanopkienė, už ką knygos leidėjai taria jai nuoširdų ačiū.

Vardų rodyklė

A

Adomaitis, V. 76
Adomaitis, A. 87
Adomaitis, D. 189
Agelavičius, J.J 286
Alantas, V. 36, 161
Alekna, V. 343
Alesiūnas, A. 82
Alesiūnas, V. 82
Alperavičius, Ch. 185
Ambrazevičius, J. 55, 111, 146, 150
Ambraziejus, K., pulk. 33, 35, 36
Ambrozaitis, K., veter. stud. 47, 53
Ancevičius, P., dr. 33, 35, 36
Andriejauskas, J. 240
Andriuškevičius, J. 82, 92
Andriuškienė, A. 286
Antanaitis, gyd. 94
Antanaitis, S. 109
Antanavičius, A. 69
Antanavičius, J. 69, 70
Archipovas, adv. 79
Astrauskas, E. 82
Augustaitis, J., inž. 36, 142
Augustas, J. 193
Aukštikalnis, B. 82
Aukštuolis, J. 80

B

Babianskas 180
Babkaitis, P. 63
Bach–Zelewskis, E. 198
Bachmanas, L. 69
Backe 197
Baderas, dr. 204, 212
Bagdonas, J. 289
Bagdonavičius, J. 193
Bajoras, J. 80
Bakanas, J. 193
Balčiūnas, J. 26
Balčiūnas, S. 74
Balčiūnas 67
Balčius, V., kun. 81
Balitai, A. ir V. 26
Balsevičius, P. 69
Balsevičius, S. 69
Balsys, V. 73
Balta, K. 193
Baltimaitis, K. 69
Baltramiejūnas-Gilbonis, A. 69
Baltrimas, S., kun. 79
Baltrušaitis, S. 240
Bandžius, J. 25
Barauskas, K. 89
Barauskas, kun. 33, 35
Bartmannas, dr. 206
Barzda, J. 221
Barzdukas, St. 93, 343
Bauža, kalvis 71
Baublys, agr. 190
Beckas 286
Beimavičius, J. 70
Beiralas 93
Bekeris 74
Beleckas, J. 97
Beliackas 77
Bergeris 159
Bernotas, A. 243
Bertaitis, V. 244
Bertulis, K. 71
Bičiulis, D. 52, 116, 128, 137
Bikinas 68
Biknaitis, mjr. 114, 148
Bildušas, J. 16
Biliūnas 51
Bimba, J. 80
Biskis, V. 26
Bitaravičius, V. 81
Blasčikas 80
Blekaitis, stud. 62
Bliumentalis, H. 25
Bloznelis 92
Blyžytė-Albrechtienė, O. 246
Blynas, M. 155
Bobelis, J., plk. 97, 113, 114, 128, 145, 149, 163, 164, 165
Boemė 206
Bokas, E. 25

Bondienė 80
Boreika, P. 52
Borevičius, A. 93
Bortkevičius, R. 25
Brackelas, von 204
Brašiškis 67
Brakas, M. dr. 33,35, 36
Brakauskas, P. 124
Braukyla, S. 74
Brazaitis-Ambrazevičius, J. 169, 174, 176
Brazys 179
Brazys, A. 80
Brevinskis, A. 262
Brizgys, V. 26, 146
Brogmusas, kpt. 206
Brunevičius, A. 26
Brunius, K., inž. 33, 35, 36, 142, 155, 157, 163
Bruzdelinas, M. 245
Bublys, V. 188
Bucalskis, ltn. 204
Budrys, I. 193
Bučius, K. 69
Bučas, B. 78
Bugailiškis, P. 98
Bulvičius, V., mjr. 30
Bumblys, J. 69
Buntinas 244
Burmeister 305
Burnickas, J. 64
Butelė, S. 69
Būtėnas, J. 349, 352
Butkevičius, L., plk. 114
Butkevičius, A. 70
Butkūnas, A., plk. 114, 128, 163, 164
Butkus, A. 81
Butkus, B. 63
Butkus, V. 25
Butkys, V. 123

C

Chmieliauskas, J. 79, 299
Chodakauskas 227
Cigasienė, Vaclova 281
Cijūnėlis, V. 81
Cramer 151, 152, 228, 264, 324

Č

Čekavičius, J. kun. 86, 91
Čenkus, S. 48, 140, 206
Čepas 91
Čepeliauskas 73
Čepulis 241
Černiauskas, A. 80
Černis, K. 26
Česnavičius, V. 74
Čiužas, A. 25, 26, 69
Čiužas, P. 25
Čiuberkis, J. 35
Čiurinskas, A. 25, 70
Čiutelė, S. 59

D

Dabrila, J., kun. dr. 26, 27, 73
Dabulevičius, K. 124
Dačinskas, J. 193
Dačinskas, R. 321
Dagys, B. 28
Dagys, P. 189
Dakinevičius, S. 69
Daknevičius, S. 22, 23
Dalbakis, A. 26
Dambrauskas, V., kanaun. 71
Dammer 253, 337
Dammoras 204
Damušis, A., dr. 30, 52, 55, 111, 153
Danta, A. 33, 35, 36
Dargis, P. 25
Daugvila, J. 299
Daugėla, J., kun. 81
Daukantas, T. 156
Daukša 99
Daukša, S., dr. 290
Daukša, P. 70
Daukšys 74
Davidovas 67
Degutis, K. 62
Deksnys, J. 84
Demikis, stud. 59
Denecke, pulk. 60, 206
Deveikis 80
Deveikis, E. 299
Dibisteris, A. 70
Didžiulis 67

Dielininkaitis, P., dr. 111
Dirkis, P., kpt. 53, 164, 357
Dirmeikis, Br., dr. 32, 33, 157
Dirmeikis, T. 35, 36
Dobrovolskis, B. 74
Dobrovolskis, G. 74
Dobrovolskis, J. kun. 89
Docka, A. 26
Dolženko, J. 363
Domijonaitis 321
Domkė 206
Dovydėnaitė 354
Draugelis, B. 124
Dvarionas 88
Dvorzeckis, M. 145
Dženkaitis, Jn., ltn. 33, 35, 36, 47, 50, 53, 54, 57, 156, 158
Dženkaitis, Jz. 33, 35
Džiugavičius, B. 79

E

Eidukaitis, V. 69
Eidukevičius, P. 192
Eidukevičius, V. 25
Eirošius, adv. 91

F

Finkas, miškinink. 184
Fledžinskienė 167
Fledžinskis, J. 167, 180
Freundt 209, 302
Fritschas, von 204
Fruendt 329
Fuchsas, W., dr. 206

G

Gabrėnai 285
Gabrėnas, K. 285
Gabriusevičius, P. 79
Gabrusevičius, J. 69, 78
Gaidanis, R. 224
Gailius, A., kpt. 244
Gailius, V. 69, 246
Galdikas, K. 70
Galvanauskas, E. 31, 33, 35, 36, 141
Garolis, J., mjr. 53, 57
Gasėnas, N., kpt. 53
Gaušas, A., plk. 156, 162, 204
Gaudutis, A. 69
Gaučas, P. 26
Gaule 204
Gavėnas, P. 190, 193
Gavulis, P. 81
Gediminėnas, J. 50
Gedvilas, M. 16, 67
Gekė 234
Geležinis, I. 69
Gennsas, J. 231
Germanas, K., inž. 111, 290
Germantas-Meškauskas, P., dr. 157, 161, 289, 290, 291
Gerutis, A. 142
Gewecke 98, 203, 235
Gintautas, A. 25
Gintautas, B. 343
Gintautas, R., ats.mjr. 289
Gir., V., (slapyv.) 83
Girdvainis, S. 30
Girčiai 81
Girgenzonas, dr. 226
Gladkovas 52
Glazauskas, H. 26, 69
Glikmanas 79
Glovackis 67
Glušauskas, J. 19, 21, 182
Gluodas, P. 243
Gobis, J. 204
Goštautas, V. 124
Goeringas, H. 206
Goerkė, H. 204
Goldbergas, adv. 153
Gotceitas, L. 159
Gražinskas, P. 82
Grajauskas, P. 189
Grajauskienė, K. 109
Greffe, dr. 143, 144
Gregorauskas 67
Grižanauskas, J. 80
Griškaitė, E. 74
Griežė-Jurgelevičius, S. 299
Grigaravičius, D. 80
Grigas, A., mok. 65
Grigas, S. 99
Grigolaitis, J. 98, 246

Grikinis 66
Grilius 194
Grinius, K. 146
Grinsevičius 190
Grohtas, H. 206
Grotas, R. 223
Gružauskas, M. 80
Grudzinskas, V., plk. 97, 98, 113, 189, 246
Grundherris, von 140, 142
Grybas, V. 94
Grygelis, Alf. 62
Gudžiūnas 67
Gužas, P. 141
Gužauskas, P. 26, 69
Gubanovas 78
Gudonis, A. 77
Gulbinas, P. 74
Gumbinas, L. 124
Gutmanas, gyd. 70
Guzevičius 67
Gvildys, J. 244
Gylys 91
Gylys, J. 30

H

Harmas 360
Hensenas 204
Hentschel, mjr. 127
Heydrichas, R. 135, 21' 219
Hiksas, gyd. 180
Hilbergas, L. 237
Hildebrandas 204
Himler, H. 217
Hingst, 203, 228
Hofmanas, O. 246

I

Ilgūnas, M. 362
Impulevičius, A., mjr. 1221
Ingelevičius, V. 101
Ivanauskas, V., kpt. 15456
Ivinskis, Z. 55, 125

Y

Yla, S., kun. 33, 35, 36

J

Jablonskis, J. 25, 70
Jacevičius, K. 188
Jašinskas 204, 228
Jaegeris, K. 206
Jagelavičius, J. 286
Jagminas, A. 69
Jagomastas, E. 245
Jakštas, J. 69
Jakštas, St. 290
Jakelaitytė, K. 74
Jakimavičius, V. 26
Jakubauskas, E. 25
Jakubickas, S. 22, 160
Jakys 137
Jameikis, M. 183
Janavičienė 73
Jančaitis 52
Jančius, V., moksleivis 75
Janinas 89
Jankus, M. 243, 244
Jankauskas, A. 70
Jankauskas, J. 75
Jankauskas, S. 26
Jankūnas, P. 76
Janušauskas, S. 299
Janulis, R. 248
Jasaitis, D. 98
Jasevičius, A. 193
Jasiunskas, S., kpt. 69
Jatulis, kpt. 124
Jeckelnas 205, 358
Jodlis, A., gen. 135
Jočys, S. 70
Jonušas 242
Jonušaitis, A. 244
Jordanas 204
Josas, T. 71
Juška, A., dr. 290, 291
Juškevičius, J. 65, 74
Juškienė, K. 171
Juknevičius, A., kun. 81
Juodkazis, A. 241
Juodvalkis, J. 123
Juozapaitis, A. 25
Juozapavičius, A 92
Jurevičius 72
Jurgutis, V., prof. 290

Jurkūnas, dr. 33
Jurkūnas, J., dr. 33, 35, 36, 155
Justas, E., gen.mjr. 10, 60, 205

K

K....., V. 69
Kęsgaila-Kenstavičius, S. 61
Kairys, V. 244
Kakies, M. 204
Kaladė, P. 193
Kalendra, K. 204
Kalinauskas, S. 82
Kalmantas, M., plk. 148, 156
Kalniškis 246
Kalnius, A. 291
Kalnius, J. 190
Kalpokas, K. 65
Kaltenbrunneris, E. 217, 225
Kaminskas, M. 26
Kamionka, Jozefa 363
Kammanas 218
Kanauka, K. 180
Kanclyvis, A. 26
Kanevičienė, med. s. 77
Kančytė, S. 63
Kanovanovas, N. 223
Karalius, J. 99
Karalius, V. 124
Kardelis, V. 70
Kareckas, J. 26
Karlinskis, gyd. 94
Karnauskas, K. 26
Karnickis 103
Karosas, ltn. 130
Karpavičius, ūk. 73
Karpis, L. 25
Karutis, J. 161
Karvelienė, V. 36
Karvelis, P., dr. 32, 33, 35, 36, 142
Kasakaitis, V. 291
Kaselis, V. 71
Kasmovskis 77
Katilius, J. 33, 35
Katkus, K. 69
Kaulakis, Z. 25
Kaunas, A. 114
Kaupelytė, P. 289
Kavaliauskas, Z. 74
Kaveckas, V. 70
Kavolis, M. 33, 35
Kavolius, B. 69
Kazėnas, K. 81
Kazlauskas, P. 69
Kazlauskas, P. prof. 289
Kemėžys, V. 301
Kenstavičius, S. 234, 324
Kesniūnas 99
Kiaušas, J. 300
Kiškūnas, B. 82
Kilikevičius 123
Kinderis, P. 26
Kipinska 103
Kirstukas 67
Kizevičius, K. 69
Kizik 103
Kleistas, B.P., dr. 30, 140, 143, 145
Kleiva, K. 193, 252
Klemas, A. 98, 246
Klikas, P. 2[illegible]
Klikna, P. 2[illegible]
Klimaitis, J. 94, 219, 235
Klimas, P. 30
Klingsporns 204
Kliniauska: K. 65
Kliorė, B. 290
Klipštas 9, 95
Klumbis, I., kun. 69
Kmitas, P. 25
Knyva, V. 97
Kochas 77
Koesteris 318, 337
Kolba, M. 80
Kolokša, n. 235
Kolupail S. 321
Konciūtė 71
Končius., prof. 69
Kopac, J. 363
Kopūst: 244
Korolev 67
Korsov: 79
Korza, 69
Kostėn F. 26
Kostilkskis, M. 26
Krame 203
Kregžd P. 180
Kreivė, B. 57
Kresei, M. 82
Krėvėickevičius, V., prof. 244

Križinauskas, B. 69
Krikščiūnas, J. 188, 192
Krikščiūnas, M. 291
Kripas 324
Kriūka, D. 99
Kruck 204, 231, 318, 324
Krupavičius, M. 146
Krygeris, M. 138, 139
Kubiliūnas, P., gen. 8, 66, 156, 161, 290, 291, 320, 324, 357
Kubilius 188
Kučys, A. 299
Kukutis, M. 35
Kulbokas, P. 26
Kulvietis, T. 281
Kulvietis 286
Kupcikevičius 357
Kupčius, H., 246
Kupraščenko, P. 241
Kuprionis, J. 181, 182
Kurklietis, I. 111, 290
Kurmis 155
Kusa, L. 70
Kvaraciejus, J. 299
Kvedaras, A. 181, 182
Kvedaras, J. 69
Kviecinskas, S., kpt. 148, 156, 220
Kyzelbachas 52

L

Leparskas, B 299
Liormanas, R 246
Lašas, P. 69
Ladyga, A. 299
Laibinis, J. 26
Lajauskas, M., kun. 65, 80
Lapas, V., inž. 53, 60
Lapinskas, A. 26
Lapis, J., kun. 98
Lapušinskas, not. 90
Laužikas, A., ltn. 64
Laucevičius, B. 193
Laukaitis, J. 92
Leimonas, J. 86, 193
Lenartas, M. 244
Lengvinas, M. 69
Lentzen, 203
Leonas, S. 26
Levūnas, V. 81
Liatukas, J. 71
Liba, P. 81
Liepa, V. 26
Liepinska 103
Lieponis, J. 193
Lileikis, V. 26, 69
Lincke 134
Linkevičius 74
Linkus–Linkevičius, P. 124
Liormanas, R. 98
Liovė, V. 95, 99
Lohse, H. 201, 227, 293, 315, 331
Lozoraitis, S. 30, 31
Luckus, J. 26
Ludavičius, J. 299
Lušys, S. 111, 125, 168, 193
Luethas, von 204
Lukauskas, P. 69
Lukošiūnas, inž. 321

M

Mažeika, A. 286
Maželis, V., ltn. 53
Maceina, A., prof. 33, 35, 36, 142, 204
Mackevičius, 171

Mackevičius, M. 16, 111, 290, 311
Mačenskis, J. 26
Mačiulį, S. 77
Mačiulaitis, V. 246
Mai, A., dr. 212, 324
Majevskis 79
Makštutis, L. 299
Malakauskas, L. 26, 70
Malevičienė 75
Malinauskas, P. 25, 223
Malinauskas, A. 99
Manelis., V., dr. 180, 190
Marcinkevičius, J., ltn. 65
Margytė, M. 241, 242
Markauskas, A.,mokyt., ltn. 53, 58
Markelis, P. 79
Markevičius 286
Martišius, P. 343
Martinkus, V., kun. 228
Martinonis, J. 364

Masiliūnas, J. 55, 111
Maskolenka, P. 70
Maskoliūnas, V. 79
Matiukas, A. 82
Matthiessen 304
Matukas, J. 189
Matulevičius, J. 156
Matulevičius, K. 156
Matuliauskas 66
Matulionis, J. 55, 111, 193
Matulionis, Pr., burm 93
Matulis, A. 299
Matulis, K., inž. 53
Matulis, J. 26
Matutis, I. 81
Maurušaitis 246
Mayer-Hetlingas, K. 198
McTigue 29
Meškauskas-Germantas, P. 157, 161, 289, 290, 291
Meškelis, B., ats.ltn. 92
Meilus, V. 190
Meirūnas 246
Meliūnai 66
Melngailis, B. 204
Merkis, E. 25
Merkis, V. 26
Meskupas, A. 67
Michelevičius, A., plk. 163, 164
Michelevičius, Br., kpt. 36
Mickūnaitė, J. 65
Mickus, K., inž. 79
Miškinis, A. 66, 190
Mičiulis, J. 343
Miglinas, L. 92
Mikaila, J. 193
Mikalauskas, ūk. 71
Mikelinskas, K. 26, 27
Mikėnas, J. 124
Mikulskis, N. 300
Milašiai 75
Milius, J. 70
Milvydas, inž. 53
Milvydas, J., inž. 54, 60, 73
Mituzas, D. 26
Možintis, P. 25
Mociejūnas, E. 25
Mockevičius, E. 25
Mockus 25
Mockus, A. 76
Mockus, St. 357
Molinis, M. 244
Molotov, V. 5, 15
Monstavičius, D. 98, 246
Montvila, V. 97
Montvydas, A. 69
Moras, V. 124
Morkūnas 67
Morkūnas, A., tech. stud. 53
Morkūnas P. 101
Morkus, J. 299
Moslialskis, E. 25
Motiejūnas, J. 180
Motuza, V. 70
Muelleri, H. 217
Muelleris, P. 206
Muereris 204, 231
Muessė 204
Mugenis, J. 65
Muravjovas 52
Muselis 79
Musteikis, L., kun. 78, 85
Mylimas, V. 124

N

Nabersberg 204, 213, 297, 308, 310
Našliūnas, J. 33, 35
Naglius, A. 64
Nainys, J. 180
Narakas, J., plk. 111, 290
Naseviėius, V. 30, 111
Naužemys, J. 71
Naujokas, M., plk. 53, 155
Naujokaitis, M. 45, 46, 49
Navakas, A. 64
Navakas, J. 156
Navickis, J., kanaun. 72
Nebe, A. 218
Nedzinskas, stud. 59
Neugebaueris 232
Neumanas-Sassas 98
Neumas 227
Norkūnas, A., ats. ltn. 59
Norkus, P. 85
Norvaiša, M. 70
Novickis, A., inž. 111

Novikovas 89

O

Obstas 204
Opulskis, mjr. 68
Orentas, St. 123
Orlauskis, J. 98
Ostman, von 10, 205
Ostrovskis 80
Osovskis, Z. 97

P

Pabarčius, V. 25
Pašakarnis 82
Padalis, P. 27, 29, 30,111
Pašilienė 123
Pašilys, I., plk. leit. 78, 123
Pajaujis, J., dr. 55, 111, 154
Pakalniškis, L. 69
Paknys, J. 111, 290
Pakrosnis, J. 92
Paleckis 67, 160, 286
Palčiauskas, K. 113, 124, 145
Palčiauskas 148
Paleikaitis, O. 244
Palietis, S. 26
Paltarokas, K., vysk. 78
Pamataitis, G. 206
Panomariovas 182
Papirtis, S. 65
Parapionavičius, Z. 70
Parulis, B. 246
Pateckis, A. 64
Paukštys, J., dr. 8, 79, 290, 352, 354, 355, 357, 360, 362
Paulauskas, K. 69
Paulienė 343
Paura, K. 244
Pečiulionis, M. 284
Pečkaitis, P. 190
Peldžius 246
Pense, dr. 204, 278, 310
Peschel 306
Petkevičius, T., prof. 169
Petkūnas, V. 193
Petniūnas, J. 78
Petraičiai, P. ir A. 69
Petrauskas, J. 76
Petrauskas, K. 55, 299
Petravičienė, 71
Petrėnas, P. 258
Petrika, J. 73
Petronaitis, L. 70
Petronis, J. 308, 309
Petrovas 79
Petruitis, J., plk. 68, 69
Petrulis, Kazys 124
Petzas 204
Pietuchovskis 231
Pilipavičius 58
Pilvelis, A. 81
Pyragius, J., mjr. 33, 35, 154, 156, 157, 158, 162, 164
Pyragius, Jz. 35
Plukas 64
Plytakalnis, J. 85
Požėla–Kolokšas, P. 136, 204, 219, 235
Požėra, J. 299
Pocius, S. 25
Pocius, V. 25
Pohl, gen. 9, 10, 125, 145, 153, 165, 205
Polteraitis, P. 193
Porščalis, V. 25
Povilaitis, F. 26
Pozdniakovas 67, 160
Pranskūnas, J. 80
Prapuolenis, J. 124
Prapuolenis, L. 30, 52, 55, 98, 111, 125, 154, 155, 157, 158, 162, 163, 164
Pratapas 72
Preibys, J. 66
Preikšas 67
Pričmanas, M. 244
Pudžem, J. 71
Puškorius, K. 26, 69
Pučiliauskas, S. 25
Puida, A. 94
Puknys, J. 81, 82
Puleikiai 71
Pulkauninkas, B., plk. 64
Pumputis, J. 80
Pumputis, P. 80
Pundzevičius, S., gen. 113
Puodžius, S. 33, 35, 36, 156, 290

Puodžius, ūk. 244
Purvinas, J. 244
Puskepalaitis, A. 244

R

Ražaitis, V., 193
Radkevičius 79
Raštikis, S., gen. 36, 55, 111, 129, 130, 140, 143, 145, 152, 157, 161, 165, 290
Radzevičius, mok. 360
Račkauskas, gyd. 72, 73
Rafas 186
Ragažinskas, P. 26
Raila, B. 33, 35, 36
Rainys, J. 73, 111
Rakas, A. 26, 69
Ramanauskas 124
Ramanauskas, ats. ltn. 67
Rasčius, P. 26
Rauckis, J. 78
Raudžius, V. 25
Raukštas, P. 80
Raulynaitis, A. 64, 105
Reižgys, M. 244
Reinys, M. 85
Reinteln, von 201, 290, 308, 358
Reinys, J. 290
Reisonas, K. 124
Reivytis 148
Reivytis, V. 220
Rėklaitis, M., gen. 113
Remeikis, J. 81
Rendenlaubas 318
Renigeris 148
Repšys 246
Reventas, A. 193
Ribbentropas 5, 141
Ribokas, J. 82
Rikas, gyd. 76
Rimaitis, J. 79
Rimkus, V. 12
Rimai 52
Rimas, inž. 321
Rocevičius, P., kun. 71
Rožėnas, K. 300
Rocius, D. 70
Rocque, von 129, 153
Roppas, von 204, 205
Rosenbergas, A. 197, 291, 303, 306
Rozovskis 86
Ruchas 194
Rudminas, V. 74
Rudokas, A. 69
Rudokas, J. 69
Rudzikas, A. 26
Rugienius, J. 78, 85
Rugys, J. 124
Rukša, A. 290
Rusas, J. 25
Rutelionytė, E. 26
Ruzgas, I. 299

S

Sasse 354, 362
Sabaliauskas, A. 124
Sadūnas, agronomas 167
Saladžius, V. 289
Saukelis 359
Savelevas 67
Savickas, K. 10, 60
Savulionis, J. 59
Schaeferis 218
Schmidtas, dr. 155
Schulenburg 15
Sekmanas, S. 26
Semėnas, J. 223
Senkus, J. 113
Senuta, S. 93
Serebrovičius 220
Sidzikauskas, V. 246
Sienkevičius, S. 71
Simaitis, E. 244
Simonaitis-Deveikis, V. 63
Simonaitis, A. 245
Simonaitis, E. 244
Simukaitis, J. 193
Simutis, A. 70
Simutis, J. 70
Sinius, J. 289
Sinica, J. 81
Sinica, R. 81
Sipkauskas, K. 26
Skėrys 246

Skipitis, J. 58, 74
Skipitis, R. 31, 33, 35, 36, 55, 111, 142
Skrabys 82
Skrinius, D. 53, 59
Skurauskas, P., ltn. 35, 46, 156, 158
Skvireckas, J. 108
Sližys, J. 152
Sližys, V. 26
Smetona, A. 30, 31, 141
Smitzas, H. 206
Sniečkus, A. 8, 67
Sniegas, rabinas 152
Songinas, mjr. 206
Spingys, H.J. 246
Stabingis, J. 26
Stahleckeris, F. 94, 219
Stahleris, F. 217, 218
Stalenis, R. 26
Stalenis, V. 26
Stanevičius, V., ltn. (Staneika) 154, 155, 156
Stankevičius, kun. 75
Stankevičius, J. 82
Staritas, V. 82
Stasiulionis, P. 66
Statkus, J. 55
Statkus, V. 111
Steikūnas, Antanas 190
Steponaitis, J., dr. 283, 337, 354
Steponavičius, J. dr. 354
Stiglorus, F. (Stigliorius) 337
Stosiūnas, B. 124
Straižiai 65
Strazdas, J., agr. 179, 193
Strumskis, V. 26
Stuka, F. 70
Stulginskas, V. 98
Stulpinas, J. 190
Stundžia, J. 65
Sudargas, K. 25
Sudaris 68
Sūduvis, N.E. 143, 150
Sukarevičius, gyd. 109
Sungaila, V. 70
Sviderskas, S. 299
Svilas, V. 25, 87

Š

Šabanevičius, P. 193
Šablinskas 82
Šakalis, E. 79
Šakenis, Z. 69
Šalčius, P. 190
Šalčius, J., kleb.kun. 93
Šalkauskas, C. 69
Šapalas, V. 245
Šapauskas, L. 80
Šarkauskas 67
Šarūnas, J., mjr. 64
Šatas, J. 69
Šestokaitis, L. 69
Šiaudinis, P. 66
Šileikis, P. 65
Šimėnas, A. 26
Šimėnas, J. 26
Šimkus, K., mjr. 154, 165, 221
Šimoliūnas, J. 321
Šimoliūnas, V. 93, 343
Šipkauskas 53
Škėma, not. 94
Škirpa, buh. 123
Škirpa, K., pulk. 6, 23, 30, 31, 33, 35, 37, 55, 111, 141, 142, 154, 155, 157
Šlaža, M. 246
Šlapaitis, A. 245
Šlaustas, J. 76
Šlekys, A. 243
Šlepetys, J. 111, 118, 119, 125, 150, 164
Šniukas, K. 99
Špoga, P. 221
Šova, A., plk. 69
Štaras, V. 82
Štaras, P. 169
Šukys, P. 26
Šuliūnas, A. 299
Šumauskas, dail. 66
Šumauskas, M. 67, 86
Šumskis, J. 193
Šurna, B. 99
Švarplaitis, A., kapit. 21, 22, 36, 46, 51
Šveikauskas, B. kun. 80
Švelnikas, J. 62

Švelnys, P. 69
Švilpa, A. 221
Švilpa, J. 81
Švipa, V. 111, 149

T

Tamkevičius 23
Tamošiūnas 26
Tamulevičius, A. 92
Tamulionis, A. 189
Taraškevičius, E. 82
Tarasovas 73
Tarvainis, Z. 26, 69
Taunys, I. 148, 154, 155, 158, 322, 354
Telksnys, S 109
Telksnys, V. 26
Telyčėnas, A. J. 159
Tiškevičius, K., grafas 61
Todesas 86
Toleikis, J. 98, 244
Toliušis, J., gyd. 72, 94
Toluba, J. 26
Trijonis, A. 285
Trumpa, F. 245
Truskas, J. 70
Tumas, J., plk. 69
Tumėnas, V. 291
Tumoza, V. 246
Turauskas, E. 31
Tutinas, J., kun. 81

U

Užemeckas, B. 193
Užubalis, P. 300
Ulozas, A. 67
Undraitis, J. 118, 119
Uoginius, K. 284
Urbaitis, J. 124
Urbonas, G. 69
Urbonas, O., plk. 337, 342, 362

V

Vadvilavičius, P. 25, 26
Vaišnoras 67
Vaišnys, E. 82
Vaičeliūnas, J. 130, 171, 176
Vaičiukynas, A. 281
Vaičiulaitis, E. 245
Vainauskas, P. 55, 111, 157
Vaitiekūnas, A. 111
Vaitkevičius, R. 75
Vaitkevičius, S. 25
Vaitonis, P. 79
Valatkaitis, A. 137
Valdžius, M. 246
Valenta, J. 26
Valentukonis 193
Valiukėnas, A. 33, 35
Valiukėnas, S. 65
Valiulis, kpt., 102
Valiulis, viršila 92
Valonis, P. 63
Valuckas, A., agr. 86
Valys, J. 299
Vanagas 29
Vanagas, kun. 76
Vasiliauskas, A. 184
Vasiliauskas, K. 102
Vasinauskas, agr. 167
Vėbra, J., pulk. 30, 52, 53, 55, 113
Vėgėlė, B., kun. 75
Veliuoniškiai 25
Vencius, K. 111
Venclova, J. 111
Vienožinskas, A. 97
Vižinis, A. 80
Vidmantas, J. 318
Vidugiris, T. 124, 171, 204
Vičius, J. 69
Viliamas, V., dr. 109, 113
Viliušis, J. 33, 35
Vilius, I., kpt. 154, 155
Vilmantas-Meklenburgeris, E. 245
Vilutis, P. 163
Vindžius, pirklys 246
Viržaitis, J. 63
Virbickas, J.(?), kpt. 155
Virbūnas, A. 69
Visockis, V. 61
Vitarta, J. 300
Vitėšus, H. 246
Vitkevičius, P., kun. 75
Vitkus, B. 8, 55, 111, 173, 180,

290
Vitkus, V., 124
Vokietaitis, J. 154, 155
Voldemaras, A. 154, 156, 159, 161
Volpertas 79
Vorsteher 232
Voska, A. 246
Vranauskas, P. 82
Vydūnas 244
Vykintas–Povilavičius, St. 290
Vylius–Velavičius, I., kpt. 156, 162

W

Weizseackeris, von 141
Wolfas 231
Wulff 203
Wysockis, gen. mjr. 206, 360

Z

Zarambai 71
Zaranka 69
Zdanavičius 68
Zdaniauskaitė, E. 74
Zehnpfennigas, plk. 205
Zelenkovas, I. 280
Zelianius 81
Zovė, J. 124
Zubaitis, J.P. 245
Zubkus, J. 75
Zubkus, prof. 324
Zubrys, A. 193
Zulonas, P. 26
Žadeikis, P. 31
Žadvydas, O., kpt. 22, 61, 69, 124, 299
Žalkauskas, K. 36, 142
Žarskus, K. 164
Žąsytis 232
Žebrauskas, J. 318, 324
Želvys, S. 224
Žemaitaitis, H. 246
Žemaitis, K., ltn. 65, 69
Žemgulis, J. 77
Žemkalnis–Landsbergis, inž. V. 55 111, 125
Žemribas–Kaunas, A. 114, 127, 145
Žeruolis, P. 65
Žiaunys 280
Židžiūnas, A. 93
Žičkus, J., stud. 69
Žiginskas, J. 193
Žilėnas, K. 299
Žilys, P. 166
Žinius, K. 81, 82
Žoromskis 30
Žukas, V., dr. kpt. 53
Žukaitis, St. 299
Žukauskas 99
Žukintis, S. 124
Žukas, ltn. 62
Žvirgždinas, H. 70
Žvirzdynas, H. 26

OKUPUOTOJI LIETUVA NUOTRAUKOSE

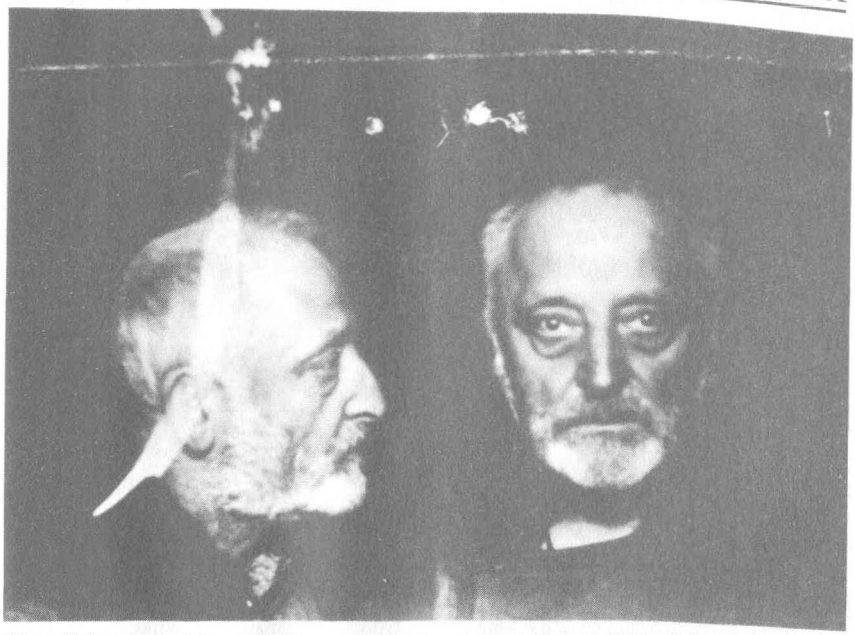

Nepriklausomybės akto signataras, buvęs ministras pirmininkas kun. Vladas Mironas NKVD kalėjime Nr. 1 Kaune. 1940 m.

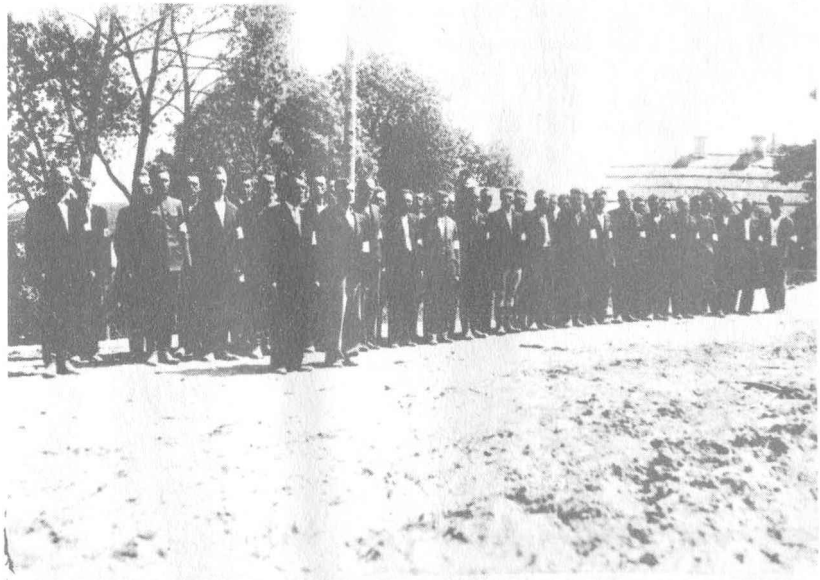

Zarasų miesto partizanų būrys

СОЮЗ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

______ 194 г.

№ 4/4/9808

МОСКВА, площадь Дзержинского, 2

Краткое содержание

Литер ______

пм. 7767? ??/612 Вх. № ______ на № 1/932 от 10/V 1941 г.

При ответах ссылаться на №, число и Отдел.

Сов.секретно.

НАЧАЛЬНИКУ СПО НКГБ ЛИТОВСКОЙ ССР

тов. [redacted]

LTSR VRLK VSV 2 skyrius
2 отдел УГБ НКВД ЛССР
GAUTA–ПОЛУЧЕНО
21. VI. 1941 г. Вх. № 2/8...

LTSR VRLK VSV 2 skyrius
2 отдел УГБ НКВД ЛССР
GAUTA–ПОЛУЧЕНО
13. VI. 1941 г. Вх. № 2/3221

В соо[redacted]етских проявлениях в св[redacted]тельными хлебопоставками" было упомянуто о вскрытых и ликвидированных в ряде мест ЛССР к-р повстанческих организаций, проводивших агитацию против зернопоставок и подготовлявших к-р восстание.

Просим сообщить более подробные данные об указанных ликвидированных к-р организациях а также информируйте о результатах принятых мер по борьбе с вражеской деятельностью (в связи с проведением хлебозаготовок) кулачества и других антисоветских элементов на территории ЛССР.

НАЧ.4 ОТДЕЛА 3 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
(РОДИОНОВ)

НАЧ.3 ОТД.4 ОТДЕЛА 3 УПРАВЛЕНИЯ
СТ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУД.БЕЗОПАСНОСТИ
(РУДАКОВ)

Todesui siųstas raštas iš Maskvos dėl lietuvių trėmimų

- 3 -

Kad būtų įvykdyta griežta izoliacija, iki liepos 11 d. , kai bus patvirtintas areštuotinų asmenų sąrašas, turi būti numatyta, kokie asmenys kokioj bus kameroj. Skirstyti taip, kad kaltinami toj pačioj byloj nepatektų į vieną kamerą.

Areštuotiems sutalpinti, iki liepos 11 d. Kauno kalėjime turi būti paliuosuota reikiamas skaičius kamerų, skaitant, kad areštuota bus 200 žmonių. Iki to pat laiko sudaryti patikrintų prižiūrėtojų kadrus.

Kalėjimo viršininkas Kučinskas turi nuo liepos 12 d. sustiprinti kalėjimo apsaugą.

Reikia išskirti specialę tardytojų grupę, kuriai pavesti tuštuojau po arešto pradėti tardymą specialiai numatytų asmenų iš priešvalstybinių partijų vadovaujančio sąstato. Vykdytojas Kazauskas.

Organizuoti išorinį sekimą ypatingai svarbių valstybinių nusikaltėlių nuo liepos 9 iki jų arešto dienos. Tam tikslui Antro Skyriaus viršininkas turi sudaryti 8 išorinio sekimo postus.

Liepos 9 d. iškviesti Apygardų viršininkus su paruošta operacijos medžiaga, kad sudarintų numatytų areštui asmenų kandidatūras ir duoti instrukcijas dėl pačios operacijos pravedimo.

Atsakomingas Sniečkus.

Išdirbti specialų sąlyginį šifrą telefoniniams pasikalbėjimams su Apygardų viršininkais, o taip pat pranešimų perdavimui apie operacijos paruošimą ir rezultatus.

Vykdytojas Sniečkus.

Apygardų viršininkų pasitarime numatyti,ką iš areštuotų čia pat po operacijos reikia išsiųsti į Kauną ir Vilnių.

Vykdytojas Sniečkus

Saryšį su tuo, kad yra galima, kad asmenys, kuriuos yra numatyta areštuoti arba kurie dar neįėjo į sąrašą,norės pereiti Valstybės sieną, susikalbėti su pasienio kariuomene apie apsaugos sustiprinimą nuo liepos 9 d. ir apie sieno uždarymą nuo liepos 11 iki 16 dienos.

Vykdytojas Sniečkus.

Iš lenkų pabėgėlių tarpo areštuotinų asmenų izoliacijos operaciją pradėti nuo liepos 8 d.

Visus operatyvinius darbininkus ir policininkus, kurie dalyvaus operacijos pravedime, apginkluoti šaunamais ginklais. Nemokantiems su jais elgtis, liepos 8 ir 9 diena organizuoti specialius užsiėmimus,po 2 akademines valandas ir su išvykymu į poligoną.

Vykdytojas Zdanavičius.

Šis planas turi būti ~~nnnnkrypsi~~ vykdomas nenukrypstant ir neatsikalbinėjant, nors atskiri jo punktai, atsižvelgiant į aplinkybes, direktoriaus arba jo pavaduotojo, gali būti pakeisti arba papildyti.

VSP Viršininkas Zdanavičius

1940 m. liepos mėn. ....d.

Fotokopija dokumento "Priešvalstybinių partijų tautininkų, voldemarininkų vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų planas"

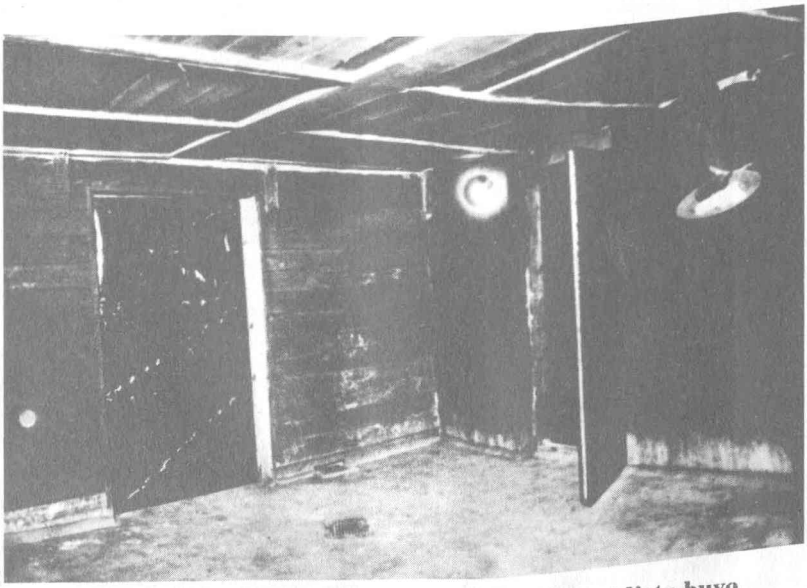

Kauno valstybės saugumo garažo vaizdas. Čia enkavėdistų buvo kankinami ir žudomi politiniai kaliniai

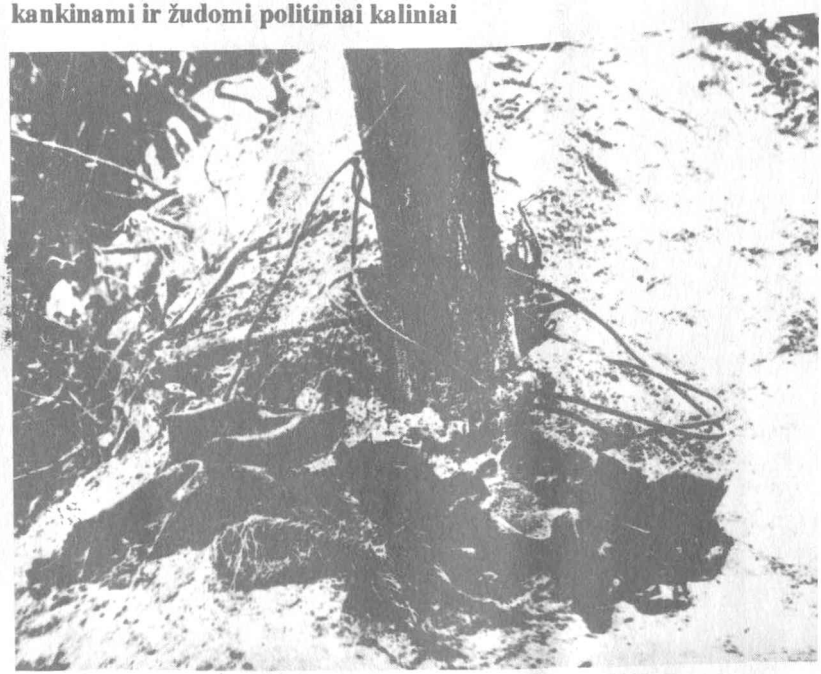

Kretingos apskritis. Medis, prie kurio bolševikai rišo ir kankino suimtuosius

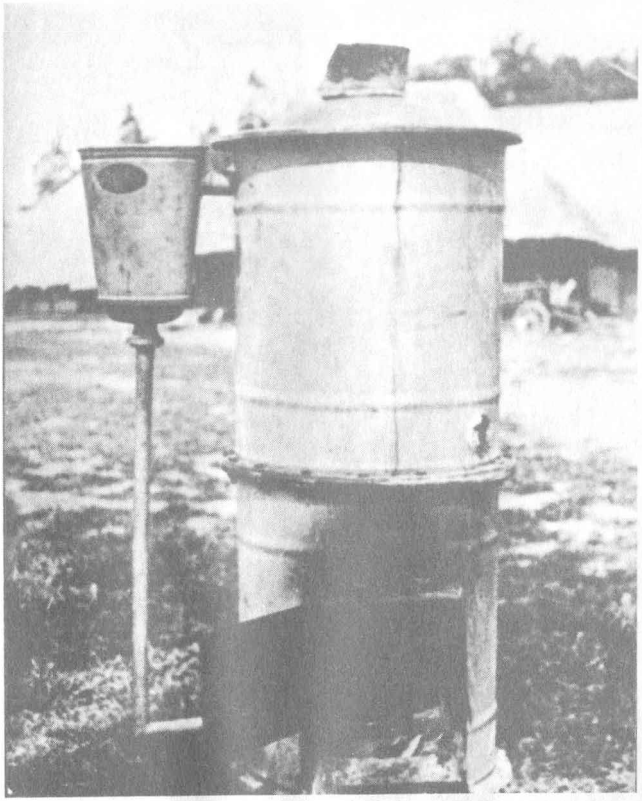

Geležinė krosnelė vandeniui virinti, okupantų naudota 1941 m. birželio 24 d. Rainių miškelyje kankinant Telšių politinius kalinius

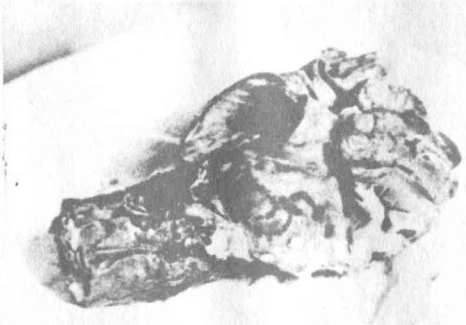

Rusų okupantų žiauriai nukankinto kunigo ranka. Nuotrauka daryta medicininio apžiūrėjimo metu

Pravieniškių pataisos darbų kolonijos suimtieji, nužudyti enkavėdistų 1941 m. birželio 26 d.

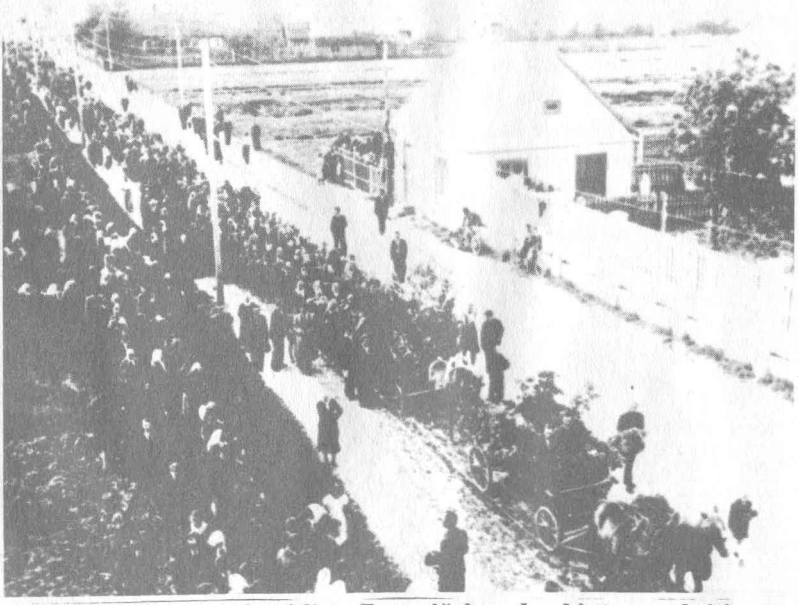

Eisena laidojant enkavėdistų Panevėžyje nukankintus apskrities ligoninės gydytojus

Partizanas Pranas Bulavas, žuvęs kovoje su sovietais 1941 m. birželio 26 d.

Bolševikų nužudytas Stirnių klebonas Jonas Daugela

Partizanas studentas Antanas Blikaitis, žuvęs 1941 m. birželio 23 d. Biržuose

J.Matulionis, 1941 m. birželio 23 d. išgelbėjęs Vilijampolės tiltą nuo rusų armijos susprogdinimo

(A.Gražiūno knygoje (59 psl.) didvyris, išgelbėjęs Vilijampolės tiltą, vadinamas J.Savulioniu. Nuotrauka paimta iš Lietuvos vaizdo ir garso archyvo)

Partizanas inžinierius Viktoras Lapas, žuvęs už Lietuvos laisvę 1941 m. liepos 1 d.

Partizanas Juozas Jurgelionis, žuvęs kovoje su bolševikais Juodupėje, Rokiškio apskrityje 1941 m. birželio mėn.

Nežinomo partizano, žuvusio Kaune 1941 m. birželio mėn. fotografijos

Bronius Tališauskas, puskarininkis, kartu su karininku Juozu Babilium kūrę savisaugos būrius Eržvilko valsčiuje, 1944 m. – partizanų būrį. Abu žuvę pokario kovose

Broliai Petras ir Antanas prie partizano Jono Škiudo, žuvusio Kaune 1941-ųjų sukilimo dienomis, kapo Kauno kapinėse. 1943 m. Po karo kapinės okupantų sunaikintos

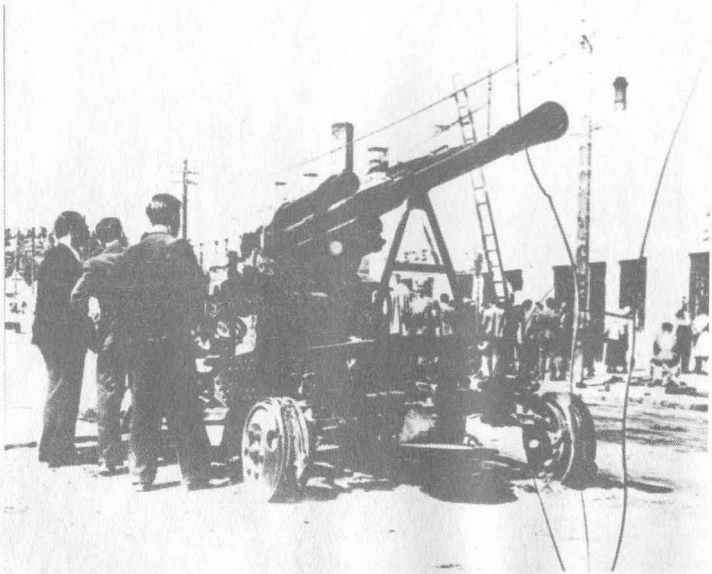

Rusų armijos palikta zenitinė patranka Kaune, Šančiuose

Marijampolė po vokiečių įžengimo

Pirmosios karo dienos Lietuvoje

Okupacinės vokiečių kariuomenės komendantūra Vilniuje

Vilniaus filharmonijos darbuotojai vokiečių okupacinės valdžios siunčiami į Mickūnų miškus (Vilniaus raj.) kirsti malkų

Radviliškio geležinkeliečiai karo metais. Iš fotožurnalisto L.Vasinausko archyvo

Komendantūros kiemas, iš kurio lietuviai buvo vežami darbams į Vokietiją. Naujamiestis. 1941–44 m.

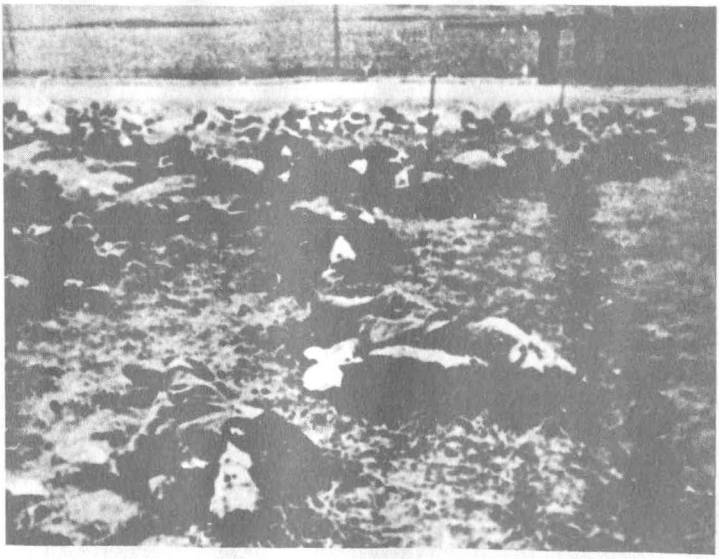

Įkaitai, sušaudyti už vokiečių komendanto Beko nužudymą prie Švenčionių plento. 1942 gegužės 20 d.

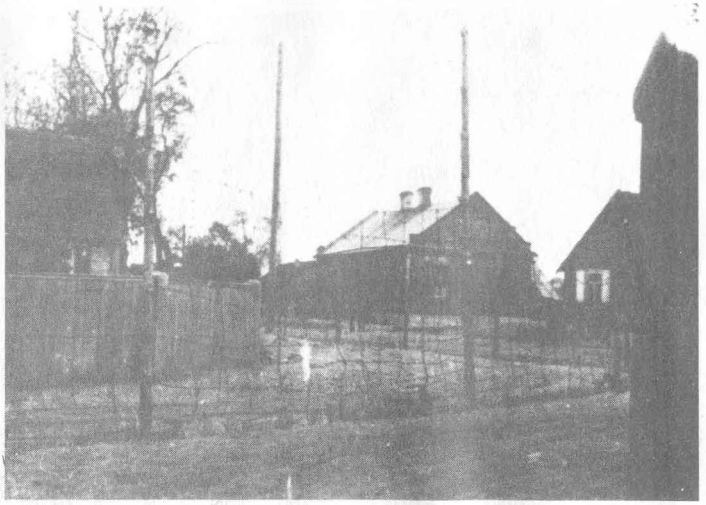

Kauno getas. Dygliuotos vielos tvora, juosianti teritoriją. 1941–1944 m.

Kontrolės punktas prie įėjimo į Kauno getą. Tikrinamos grįžtančios iš darbo brigados. 1941–1944 m.

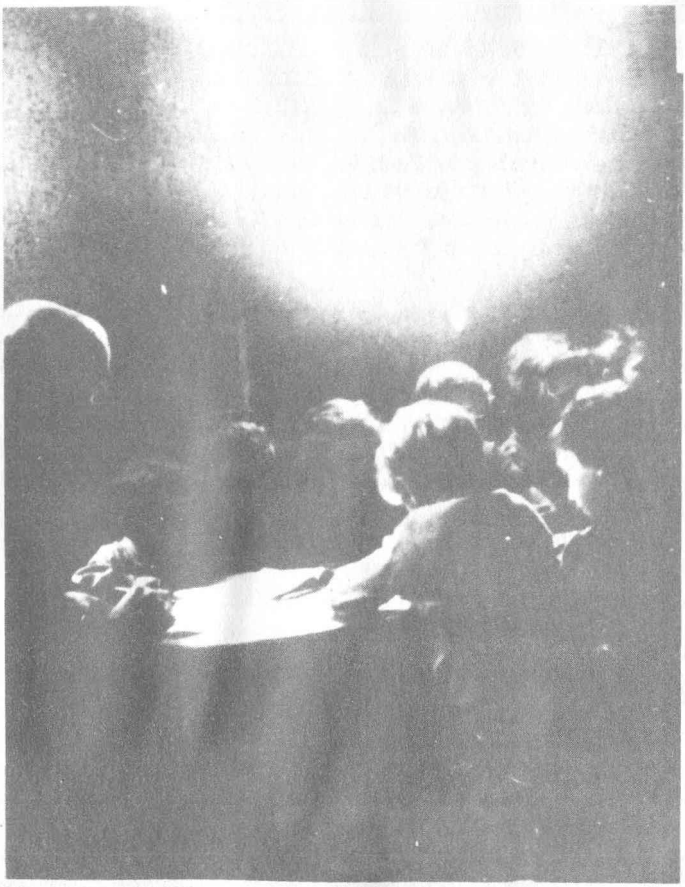

Žydų vaikai rengėsi gyvenimui.
Slapta mokykla Kauno gete

Knygoje panaudotos nuotraukos iš Lietuvos vaizdo ir garso archyvo ir asmeninių albumų

Turinys

ŽODIS SKAITYTOJUI 5
LIETUVIAI LAUKIA KARO 11
Sovietinė okupacija ir teroras 11
Rusų–vokiečių karo nuojauta 14
Kuriasi antisovietinis pogrindis 15
Pastangos suvienyti pogrindžio sąjūdį 24
Lietuvių aktyvistų fronto įkūrimas 30
Ryšiai su kraštu 36
Ruošiamasi karui 47
KARO UGNYJE 50
Lietuviai sukyla 50
Sukilimas Kaune 52
Sukilimas provincijoje 60
Raudonieji bėga žudydami ir padeginėdami 67
Kalėjimų vartai atsidaro 83
Naujieji okupantai taip pat žudo 89
Pagalba nukentėjusiems 100
LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ IR JOS VEIKLA 111
Vyriausybė papildoma 111
Laikinoji Lietuvos vyriausybė paskelbia apie savo veiklą 112
Pradedama kurti administracija 113
Karo komendantas perima Kauno apsaugą 114
Tvarkomi kiti skubūs reikalai 116
Lietuvos gyventojai džiaugiasi sulaukę Laikinosios vyriausybės 121
Visame krašte atkuriama lietuviška administracija 122
Vokiečių karinės valdžios laikysena ir veikla 125
Žudikų komandos 135
Pastangos sudrausti smurtininkus 136
Lietuvos nepriklausomybės klausimas Berlyne 139
Vokiečiai perkelia pasikalbėjimus į Kauną 143
Naciai ima visuotinai persekioti žydus 145
Voldemarininkų opozicija ir perversmas 153
Ūkiniai rūpesčiai 165
Nacionalizacijos painiava 166
Tvarkomas žemės ūkis 172
Miškų administracija tvarkoma iš naujo 181
Ryšiai su vietos įstaigomis 183
Pramonės, amatų ir prekybos reikalai 184
VOKIEČIŲ CIVILINĖS ADMINISTRACIJOS LAIKOTARPIS 196
PAGRINDINIAI NAUJŲJŲ OKUPANTŲ TIKSLAI 196
Europa be nacionalinių valstybių 196
Nacių planai Rytuose 198
Reicho Rytų komisariatas "Ostland" 199

KARINĘ VALDŽIĄ PAKEIČIA CIVILINĖ 201
Civilinės valdžios įstaigos ir pareigūnai 201
Civilinės valdžios laikotarpio administracinė tvarka 207
Vokiečių policijos veikla 217
Vokiečių teismai ir teisė 221
Vokiečių elgesys okupuotoje Lietuvoje 224
NAIKINAMI REICHO PRIEŠAI 229
Ką naciai laikė savo priešu 229
Naciai naikina Lietuvos žydus 229
Vokiečiai naikina sovietinius belaisvius ir civilius 240
Okupantas naikina lietuvius 241
GYVENTOJŲ APRŪPINIMAS 247
Mityba 247
Miestiečių daržų kolonija 255
Maisto surogatai 258
Aprūpinimas kitais kasdienio vartojimo reikmenimis 258
Apranga ir avalynė 260
Butas, kuras ir šviesa 263
Kainos ir atlyginimai 269
Reikmenų stokos pasekmės 280
Valdžia mėgina pažaboti nusikaltimus 286
LIETUVIŠKOJI TARĖJŲ ADMINISTRACIJA 290
Administracinė savivalda 291
Komunalinė savivalda 293
Vokiečiai grąžina kai kurias atskirtas sritis 297
DARBAS 302
Įvedama darbo prievolė 302
Dirbančiųjų registracija 304
Darbai savame krašte 307
Darbas žemės ūkyje 307
Miško medžiagos ir kuro paruošos 316
Darbas viešosiose tarnybose ir ne žemės ūkio versluose 327
PROFESINĖS SĄJUNGOS IR JŲ VEIKLA 336
Informacija ir propaganda 338
Vokiečių kalbos kursai 340
Kultūrinis ugdymas ir pramogos 341
Profesinis mokymas 343
DARBAS UŽ SAVO KRAŠTO RIBŲ 349
Okupantas agituoja vykti į Vokietiją 349
Vokietijoje siūlomos darbo sąlygos 351
Prievartinis vykimas į Vokietiją 352
Vokiečiai pradeda beatodairišką darbininkų medžioklę 358
Lietuviai darbininkai Vokietijoje 362
ŠALTINIAI 365
OKUPUOTOJI LIETUVA NUOTRAUKOSE 380

Gražiūnas A.

Gr–183 Lietuva dviejų okupacijų replėse. 1940–1944. / [Įž. str., p. 6–10, habil. dr. K.Ėringio; Apie aut., 4 viršelyje, J.Giedraičio]. – V.: Tėvynės sargas, 1996. – 399, [1] p.: iliustr., faks.
Vardų r-klė: 368–379

ISBN 9986–9031–7–3

Išeivijoje pokariu gyvenęs ir ten miręs lietuvių žurnalistas ir sociologas, remdamasis okupantų šaltiniais, karo meto ir pokario okupuotos Lietuvos bei išeivijos spauda, pogrindžio leidiniais ir dokumentų vertimais bei įvykius pergyvenusių liudijimais, nušviečia pirmąją sovietų ir vokiečių okupacijas, lietuvių priešinimąsi atėjūnams, 1941 m. Birželio sukilimo parengtį ir jo vyksmą, antinacinį pogrindį. Leidėjai knygą papildė Lietuvos archyvuose rastomis nuotraukomis, kuriose atsispindi šiurpi okupacijų kasdienybė.

Knyga skirta plačiajai visuomenei ir tiems, kurie imsis narplioti atėjūnų taip inirtingai supainiotą ir priespaudos užsklęstą Lietuvos istorijos tarpsnį.

UDK 947. 45. 082

Albinas GRAŽIŪNAS

LIETUVA DVIEJŲ OKUPACIJŲ REPLĖSE.
1940–1944

Viršelis G.Luzinienės

SL 1714, 1966 07 18 Tir. 3000 egz. 25 sp. l. Užs. 269
Išleido "Tėvynės sargo" leidykla, Šv. Ignoto 14–6, 2001 Vilnius
Spaudino AB "Standartai", Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius
Kaina sutartinė